

7

2018

REGIONALNO IZDANJE

VOJNO DELO

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

REGIONALNO IZDANJE

INTERDISCIPLINARNI NAUČNO – TEORIJSKI ČASOPIS

VOJNO DELO

7
2018

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

VOJNO DELO

INTERDISCIPLINARNI
NAUČNO-TEORIJSKI ČASOPIS

7/2018 GODINA LXX

UDK 355/359 YU ISSN 0042-8426

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

UNIVERZITET ODBRANE U BEOGRADU

REKTOR

Doc. dr *Goran Radovanović*, general-major

INSTITUT ZA NAUČNE INFORMACIJE

DIREKTORKA

Prof. dr Silva Dobrić

UREDNIK VOJNOG DELA

Milan Tepšić, potpukovnik

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

UREĐIVAČKI ODBOR

Prof. dr Mitar Kovač, general-major u penziji, predsednik; van. prof. dr Zoran Kilibarda, zamenik predsednika; general-major prof. dr Mladen Vuruna; prof. dr Jan Marček, pukovnik u penziji; prof. dr Božidar Forca, general-major u penziji; prof. dr Dragan Jovašević; prof. dr Dragan R. Simić; prof. dr Zoran Dragišić; van. prof. dr Tanja Miščević; van. prof. dr Jovanka Šaranović; van. prof. dr Vladan Jončić; van. prof. dr Stanislav Stojanović; doc. dr Zoran Jeftić; potpukovnik Milan Tepšić, sekretar.

Adresa: Časopis Vojno delo, Braće Jugovića 19, 11002 Beograd * vojno.delo@mod.gov.rs
* Pretplata: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks: +381-11-3241-009 * Tekući-račun
RC MO Republike Srbije 840-312849-56 *

Rukopisi se ne vraćaju

Časopis izlazi osam puta godišnje

Štampa: Vojna štamparija – Beograd, Resavska 40b

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

MEĐUNARODNO OKRUŽENJE

<i>Vladimir Mitrović</i> Globalno umrežavanje i digitalna diplomatija	7–22
<i>Zoran Jeftić</i> <i>Gordana Mišev</i> <i>Žarko Obradović</i> <i>Petar Stanojević</i> Savremeni konflikti i njihove tendencije	23–40
<i>Dejan V. Vuletić</i> NATO i Zapadni Balkan	41–52
<i>Srđan M. Perišić</i> Geopolitičko ponašanje savremene Turske	53–64
<i>Duško Tomić</i> <i>Eldar Šaljić</i> <i>Marlena Milicević</i> Seizmološki hazardi i mogućnost odgovora – studija slučaja Humanitarna katastrofa u Nepala	65–79

BEZBEDNOST

<i>Marko Trajković</i> Vrednosti koje utiču na stabilnost pravnog poretka	80–90
<i>Dejan D. Simić</i> Etika tranzicionog prava	91–99
<i>Miloš Lakićević</i> Transnacionalni organizovani kriminal i nacionalna bezbednost	100–122
<i>Anđelija Đukić</i> Kriminalne grupe organizovanog visokotehnološkog kriminala	123–155
<i>Zoran Dragišić</i> <i>Dragan Manojlović</i> <i>Vojislav Jović</i> Bezbednosna provera – kontroverze u radu organa bezbednosti	156–175
<i>Dejan Ž. Nikolić</i> <i>Mitar P. Kovač</i> <i>Vlada M. Mitić</i> Bezbednosna zaštita objekata od posebnog značaja za odbranu	176–188
<i>Milenko Čurović</i> Problemi zaštite lica bez roditeljskog staranja	189–203

SISTEM ODBRANE

- Hajradin Radončić*
Sabahudin Coković
Normativno i strategijsko-doktrinarno uređenje upotrebe
Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama 204–220
- Slađan O. Veljković*
Miroslav M. Ostojčić
Vinko P. Žnidaršič
Izazovi popune Vojske Srbije aktivnom i pasivnom rezervom 221–238
- Jan Marček*
Vladimir Ristić
Dragan Bojanić
Uticaj nekih determinanti na razvoj karijere oficira Vojske Srbije 239–267
- Milan Kovačević*
Srđan Blagojević
Bojan Kuzmanović
Uticaj stimulativnih mera na motivaciju pripadnika Vojske Srbije 268–280
- Gavrilo Ostojčić*
Nanotehnologija – perspektive i moguće opasnosti primene
u vojnoj industriji 281–297
- Saša M. Vajić*
Lela D. Marić
Violeta Lj. Šiljak
Planovi i programi fizičkog vaspitanja u procesu obuke
u JNA u periodu od 1951. do 1992. godine 298–317

HIBRIDNO RATOVANJE

- Radiša Saković*
Miroslav R. Terzić
Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju 318–334

VOJNOEKONOMSKI PREGLED

- Almir Muhović*
Nikola Radivojević
Tomislav Brzaković
Empirijsko istraživanje determinanti NPL-a na tržištima
u razvoju primenom metode fiksnih efekata:
studija slučaja Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine 335–344

<i>Biljana P. Ivanova</i> <i>Lidija Barjaktarović</i> <i>Ilija Đ. Ivanov</i> Koefficient leveridža kao Bazelski standard u finansijskom upravljanju naftnih kompanija	345–353
<i>Radica Bojičić</i> <i>Marko Pavlović</i> <i>Biljana Stojanović Višić</i> Zadovoljstvo poslom u EU, Rusiji i Srbiji – komparativna analiza	354–369
<i>Luka Lj. Zloporubović</i> <i>Ljubomir M. Radević</i> Poreski učinak na ukupni trošak plate	370–402
<i>Jelena Mijatović</i> Upravljanje kreditnim rizicima u bankama	403–422
<i>Dragana Petrović</i> Primena koncepta elektronske trgovine u Srbiji	423–430

UPRAVLJANJE SISTEMIMA

<i>Aleksandra Stanković</i> <i>Milutin Pečić</i> <i>Bojana Ostojić</i> Važnost ljudskih resursa u poslovnom odlučivanju	431–446
--	---------

TERORIZAM

<i>Hatidža Beriša</i> <i>Milenko Dželetović</i> <i>Igor Barišić</i> <i>Ivan Rančić</i> Džihad kao globalni terorizam	447–464
--	---------

ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE

<i>Milijana Đorđević</i> Zagađivanje i zaštita vazduha, vode i zemljišta	465–474
<i>Saša T. Bakrač</i> <i>Emilija Klem</i> <i>Miško Milanović</i> Ekološke posledice NATO bombardovanja Republike Srbije 1999. godine	475–492

ISKUSTVA I POUKE IZ PROŠLOSTI

<i>Mirjana Zorić</i> Balkanska federacija – istorija jedne ideje	493–564
---	---------

PREDLOG ZA ČITANJE

Bojana I. Ružičić

Prikaz knjige Srđana Starčevića „Politički smisao žrtava
revolucionarnog terota“ 565–567

Marina Filipović

Prikaz knjige Entoni Gidensa „Klimatske promene i politika“ 568–574

Nikola Tošić Malešević

Prikaz zbornika radova „Zločin u Sirigu 13. aprila 1941. godine –
geneza, simbol, posledice“ 575–578

GLOBALNO UMREŽAVANJE
I DIGITALNA DIPLOMATIJA

Vladimir Mitrović

Univerzitet u Beogradu, Fakultetu organizacionih nauka

Poslednjih nekoliko decenija, kolosalni razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija, stvorio je podlogu za nastanak informacionog društva i rađanje digitalne diplomatije, koja je predmet istraživanja ovog rada. Osnovna hipoteza koja će se dokazivati u radu je: Da će korišćenje digitalne diplomatije, biti sve zastupljeniji oblik međunarodnih političkih i poslovnih pregovora, zbog toga što je internet revolucija dovela do suštinskih promena u savremenim uslovima komunikacije i poslovanja. Pre svega zbog njihove dostupnosti, smanjenja troškova u odnosu na klasične bilateralne i multilateralne pregovore, kao i razvijenosti softverskih alata koji omogućavaju podržavanje u donošenju odluka, rešavanje pregovaračkih problema i predlaganje sporazuma. Primenom osnovnih i opšte naučnih metoda naučnog saznanja, autori rada deskriptivnim pristupom nastoje da ukažu zainteresovanim iz sfere diplomatije i svima onim poslovnim subjektima kojima je cilj da u budućnosti ostvare uspešnu saradnju sa inostranim partnerima, na mogućnosti digitalne diplomatije, obzirom da je praćenje razvoja i primene informaciono-komunikacione tehnologije od strateškog interesa za našu zemlju, posebno što će u budućnosti biti sve teže ostvariti bilo kakvu međunarodnu saradnju, ili rešiti konfliktne situacije između međunarodnih subjekata, bez poznavanja upotrebe informaciono-komunikacione tehnologije za vođenje elektronskih pregovora.

Ključne reči: *informaciono društvo, internet mreža, digitalna diplomatija, upravljanje informacijama, diplomate novog doba*

Uvod

Informatička revolucija i njena glavna posledica – globalizacija kao objektivna posledica kolosalnog napretka, ne može se zaustaviti. Karakteriše je sve veća zavisnost i povezanost zemalja u jednu multidimenzionalnu mrežu ekonomskih, socijalnih i političkih veza. Istorijski gledano nikada jedna tehnologija nije toliko preobrazila društvene odnose i pospešila komunikaciju među ljudima koliko je to učinio razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija (u daljem tekstu skraćeno IKT). Razvoj i upotreba IKT i njihova važnost sa aspekta društvenih odnosa koji nastaju njihovom upotrebom doveli su do stvaranja naziva “informaciono društvo”.

IKT su omogućile izgradnju međunarodne infrastrukture javnih računarskih mreža, proširenje efektivnog dometa tržišta i pospešile globalizaciju kroz razne forme elektronskog poslovanja (e-poslovanje, e-marketing, e-trgovina, e-nabavka, e-uprava i itd).

IKT danas prožima bukvalno sve aspekte ekonomskog života i temeljno utiče na način na koji se organizuju i obavljaju poslovne aktivnosti. Tradicionalne, veze tržišta kreirane su na osnovu razmene proizvoda, usluga i novca. Sada je dodat i novi element – informacija. Proizvodnja materijalnih dobara sve se više povlači iza proizvodnje informacija. Razvijene industrijske zemlje poprimaju sve više obeležja informacionog društva i u njima informaciona privreda čini zasebnu privrednu granu, koja već nadmašuje klasične industrijske grane po obrtu i rastu. IKT su povećale i kompetitivno okruženje i kreirale zaista istinsko globalno tržište, i mi smo sada svedoci promene u trgovini od “trgovinskih artikala” ka servisima. Zbog toga se, između ostalog, tvrdi da su prednosti globalizacije povezane sa korišću od trgovine na uzajamno korisnim osnovama za sve strane.

Primarni agenti globalizacije su velike multinacionalne korporacije, kako finansijske tako i nefinansijske, koje su prisutne u mnogim, ili većini zemalja. Multinacionalne kompanije povećavaju tokove trgovine i kapitala između regiona i integrišu tržišta na globalnoj osnovi. Ove kompanije su, u stanju da podstiču globalizaciju zahvaljujući seriji tehnoloških otkrića i političkih odluka kojima im je data sloboda da to čine. Već više godina kompanije imaju i razmenu podataka preko različitih komuniukacionih mreža, ali su sada ubrzane ekspanzija i radikalne promene, vođene eksponencijalnim rastom interneta. Elektronska trgovina nije više aktivnost na zatvorenim privatnim mrežama na relacijama firma-firma, već rapidno raste u kompleksnu mrežu komercijalnih aktivnosti, transponovanih globalno između uvek rastućeg broja učesnika, korporativnih i individualnih, poznatih i nepoznatih, na globalnoj, otvorenoj mreži.

Danas je gotovo nemoguće odvojiti političku diplomatiju od ekonomske diplomatije. Moguće je čak tvrditi da se radi o dve strane iste medalje. Razlog za to je što su ekonomski i politički ciljevi danas izjednačeni i ne postoji mogućnost povlačenja jasne linije između njih. U pozadini ostvarivanja svakog političkog cilja stoji ekonomija i obratno, u pozadini svakog ekonomskog uspeha je politički interes da se taj uspeh ostvari. U tom smislu recimo da su i sva velika dostignuća američke spoljne politike bazirana na stabilnim ekonomskim tokovima, odnosno na stabilnoj ekonomskoj diplomatiji.¹

Posebna karakteristika informacionog društva, koja je u kontekstu sa digitalnom diplomatijom, je rad na daljinu van organizacije i svog radnog mesta. Ovaj novi koncept rada je u direktnoj vezi sa dinamičnim razvojem savremene IKT i sve više poprima globalne razmere. Ova karakteristika omogućava da su zaposleni sve češće angažovani u virtuelnim organizacijama i posao obavljaju na netradicionalan način i to putem 1) rada zaposlenog na daljinu (telematika), 2) virtuelnih kancelarija i 3) virtuelnih timova. Radi se o tome da je omogućeno da zaposleni dobijaju zadatke preko interneta i obavljaju posao nezavisno gde se oni nalaze.

Osim privrednog gotovo svi ostali aspekti društvenih odnosa trpe promene uslovljene IKT. Internet je, zahvaljujući brzom i efikasnom razmeni poruka i podataka, postao vrlo prijemljivo sredstvo i za političke aktivnosti. Već sada se može reći da ni jedna politička organizacija koja sebe smatra za ozbiljnu nije preskočila internet kao medij za promociju. Političke akcije na internetu mogu biti raznih tipova. Fenomen zajednice u vezi sa internetom dobio je sasvim novo prostorno značenje. Danas internetom ove zajednice poprimaju masovni karakter, sa jedne strane, a sa druge strane više nisu lokalne, već obuhvataju velika prostranstva, ponekad dobijaju čak i svetske dimenzije. Kako tehnološke mo-

¹ Petrović, Ristić, D., Savremena ekonomska diplomatija kao instrument ostvarenja privrednih ciljeva Republike Srbije, Megatrend revija, vol. 13. br 3, 2016, str. 131-154.

gućnosti rastu, tako rastu i demokratski procesi za glasanja, participaciju u upravljanju, mogućnost obrazovanja i dogovaranja, a to je način da se podstakne uključivanje u demokratske procese, da se stvori klima političke jednakosti i spreči bilo kakav oblik tiranije.

Danas se konflikti između naroda i država nastavljaju uprkos jačanju svetskih integracija, čime prkose mnogim optimističkim prognozama iz početaka tehnološke revolucije. Širenje demokratskih procesa i obrazovanja u svetu, zatim porast broja međunarodnih organizacija, razvoj i primena tehnoloških rešenja, nisu doprineli nestanku sukoba u svetu. Sukobi između subjekata međunarodnih odnosa, nastavljaju se nesmanjenom žestinom. U današnje doba posebno smo svedoci da jačanjem globalizacije, na svim društveno-ekonomskim poljima, međunarodni pregovori postaju sve složeniji i ne mogu se više svesti na rešavanje sporova između nezavisnih država, jer se često pregovarački procesi šire na različite nedržavne čini-
oce. Da se teški diplomatski razgovori sele na društvene mreže potvrdio je ponedeljak 13 jula 2015. godine, u poslednjim satima pregovora, iranski ministar inostranih poslova Zarif koji je na Tviteru poručio: "Ako iranski sporazum bude postignut, trijumf diplomatije značiće da smo svi pobedili umesto da svi izgubimo. Prosto je tako i svako spinovanje je suvišno".² Sledećeg dana popodne sporazum je sklopljen. Pokazalo se, da IKT ne samo što preobražava politiku, nego i nudi i nove alternative građanskoj aktivnosti. Sve ovo značajno je izmenilo mesto i ulogu diplomatije u novom dobu, o čemu će biti reči u nastavku teksta.

Diplomatija – proces komunikacije međunarodnog društva

Diplomatija nije nova pojava. Postoji od kada postoji rat i trgovina. Reč diplomatija potiče od grčke reči *diploma*, a odnosila se na dvostruko presavijenu hartiju koja je služila kao dokaz završenog studija. Kasnije je označavala službena dokumenta da bi savremeno značenje dobila u XVIII veku (diplomatie). Moderna diplomatija je proizvod našeg vremena. Dvadeset prvi vek je snažno uticao na razvoj diplomatije. Od kada se pojavio internet i globalizacija diplomatske aktivnosti su doživele velike promene. To se posebno odnosi na samu organizaciju diplomatije, diplomatske procese, kao i diplomatska sredstva i metode. Sve to izazvalo je i značajne posledice na diplomatske zadatke. Ali pre nego što pristupimo analizi ovih promena, potrebno je da se osvrnemo i na shvatanja ovog fenomena. U naučnim i stručnim radovima posvećenoj diplomatiji ona se posmatra iz različitih uglova i sa različitih aspekata. Svaka od definicija ima svoju određenu teorijsku i praktičnu vrednost, svoju logiku i opravdanje. Bez obzira koliko se međusobno razlikuju ili koliko su međusobno slične, možda se može, donekle, dokučiti njen autentični smisao. Tako se u pristupu autora Stanka Nick-a diplomatija izjednačava: "sa veštinom pregovaranja i razvijanja međunarodnih odnosa".³ Istina je da pregovaranje čini glavnu aktivnost diplomate koja se odnosi na politiku države koju predstavlja, međutim diplomatiju kao aktivnost ne treba poistovećivati samo sa pregovaranjem. Američki Stejt department je definiše kao državništvo 21 veka.⁴ Ima stavova

² Posećeno 14.04.2018, URL: digitalna-diplomatija.com/2017/09/25/kratak-pregled-istorije-digitalna-diplomatija/

³ Nick, S., *Diplomacija-metode i tehnike*, Barbat, Zagreb, 1997, str. 14.

⁴ Sokić, Z., *Digitalna diplomatija definicija i izazovi*, Posećeno, 23.02.2018, URL: <https://www.linkedin.com/pulse/digitalna-diplomatija-definicija-i-izazovi-zoran-sokic>

da se diplomatija izjednačava sa profesijom ili profesionalnim pozivom pojedinaca koji su se opredelili za bavljenje diplomatskim državnim poslovima,⁵ zatim pristupa koji diplomatiju identifikuju sa vođenjem spoljne politike (jedne države ili više država)⁶, ili da je diplomatija delatnost, veština, nauka, metoda i karijera.⁷ Vrlo često se diplomatija izjednačava sa međunarodnim odnosima i ne uzima se u obzir da je diplomatija samo deo međunarodnih aktivnosti i da uz nju postoje i druge tehnike i sredstva delovanja u međunarodnim odnosima. Osim toga, izjednačavanje diplomatije i međunarodnih odnosa znatno sužava te odnose i odstranjuje deo međunarodnih učesnika i ne vodi boljem razumevanju međunarodne zajednice. Za razlučivanje šta diplomatija zapravo jeste, mogla bi se iskoristiti definicija profesora Radovana Vukadinovića, koji smatra da je to određeni oblik državne delatnosti, usmeren na odnos s drugim zemljama i međunarodnim učesnicima.⁸ Autori ovog teksta iz relevantne literature posebno bi izdvojili definiciju diplomatije koju je dao Barston, koji smatra da je diplomatija vezana za nadzorstvo odnosa između država i između država i drugih aktera i da se odnosi na savetovanje, uobličavanje i sprovođenje spoljne politike.⁹ Dakle, uvidom u raznolikost postojećih definicija diplomatije jedno je nesporno njena suštinska uloga je da prilagodi stavove i ponašanje kao put do postizanja sporazuma i rešavanja problema. Njena funkcija je i da ubrza komunikaciju između država, političkih lidera i drugih učesnika u svetskoj politici. Konceptualno, diplomatija se shvata, kao umeće, znanje, veština, proces, praksa, funkcija i institucija.¹⁰ Da budemo još malo precizniji da je digitalna diplomatija mnogo šire od pukog linkovanja šturih tekstova i saopštenja koje nude regionalni državni nalozi sa sindromom službenog glasnika.

Iz prethodnih pasusa posebno se izdvajaju dva termina: razmena informacija i komunikacije. Povezivanje diplomatije i komunikacije pojavljuje se još u dalekoj istoriji, ali svaki istorijski period imao je svoje oblike komunikacije. Nove IKT izazvale su dalekosežne uticaje na karakter međunarodnih odnosa, omogućivši decentralizaciju i zaobilazanje formalnih birokratskih struktura. Time je omogućeno stvaranje suprotstavljenih subjektiviteta koji do sada nisu bili uključeni u javni život. Nekada su telekomunikacione mreže činile samo telefonski sistemi, tj. sistemi za prenos govora, dok je danas prenos svih ostalih medija koje se obrađuju na računaru postaje ravnopravan ako ne i dominantan u odnosu na govorne signale. Jednostavno, konvergencija računara i telekomunikacija stvorila je globalnu zajednicu. U takvoj zajednici raste dostupnost informacija o događajima u stranim zemljama kao i neposredni nacionalni kontakti – ne samo između država, nego i drugih vladinih tela, međunarodnih i domaćih, nevladinih i privatnih humanitarnih organizacija, poslovnog sveta, akademskih institucija i pojedinaca. Osim toga, savremena IKT preobrazila je i svetsku trgovinu, finansijski sektor, zabavu, obrazovanje, izbor i distribuciju vesti, tako da su svi ovi elementi pomogli da se razbiju granice između država i kultura, nudeći i nove alternative građanskoj aktivnosti.

⁵ Dašić, D., *Diplomatija ekonomska multilateralla i bilateralla, UBK i Multidisciplinarni centar sa podsticanje integracionih procesa i harmonisacije prava*, Beograd, 2003, str. 14

⁶ Janković, B., *Diplomatija*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 9.

⁷ Ibler, V., *Međunarodno diplomatsko i konsularno pravo*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1987, str. 13.

⁸ Vukadinović, R., *Politika i diplomacija*, Politička kultura, Zagreb, 2004, str. 7-84

⁹ Barston, P. R. (1997), *Modern Diplomacy*, Second Edition, Logman, London, 1999, p. 1

¹⁰ Vasković, V., Kršić, D., *Diplomatija pregovaranje u informacionom društvu*, Prometej, Beograd, 2009, str. 60

Danas se obilje informacija, ali i dezinformacija širi sajber prostorom brzinama koje su bile nezamislive kroz istoriju, a komunikacija je postala gotovo trenutna. Ali, internet je uveo države i u velike probleme, jer ne poznaje državne granice. Država, nekada monopolista nad informacijama, danas ima probleme jer njeni građani imaju mogućnosti da se obaveste iz drugih izvora. Manipulacija podacima i informacijama više nije ista iz jednostavnog razloga, jer su na internetu dostupne sve takozvane istine, ma ko ih plasirao. Opasnost po državne tajne koje mogu izazvati korisnici novih IKT, najbolje je pokazala afera Wikileaks,¹¹ kada su poverljivi diplomatski kablovi američkog ministarstva spoljnih poslova postali dostupni javnosti, upravo preko interneta. Iako su postojali mnogi sajber pokušaji da se Wikileaks veb sajt "obori" i da se spreči dalje širenje poverljivih informacija, anonimni internet blogeri koji su se solidarisali sa osnivačima Wikileksa stvarali su svakoga minuta stotine takozvanih ogledala, odnosno novih Web stranica sa istim sadržajem. Neki su čak uspjeli i da unaprede dostupnost diplomatskih kablova, uvodeći nove funkcije za lakše traženje podataka.

IKT je poremetila konvencionalne teorije o nacionalnoj sigurnosti. I dok je moć prinude (hard power) ostala ista kao što je bilo kroz istoriju, dotle moć ubeđivanja (soft power) je jedna od karakteristika modernih diplomatskih odnosa i predstavlja sposobnost da se u međunarodnim odnosima, dostigne željeni cilj putem ubeđivanja. Pri tome moć ubeđivanja priznaje mogućnost izbora i njegov najčešći oblik je prihvatanje norme čiji je proizvod željeno ponašanje. Naravno, u tom procesu IKT preuzima ulogu „glavnog oruđa“. Prema Džozefu Najju (Joseph S. Nye), "meka sila" je sposobnost dostizanja svojih ciljeva uz pomoć privlačnosti, a ne putem prinude to jest da drugi rade kako ti hoćeš, a ti ih ne prinuđuješ na to (vojno, ekonomski). Naj, tvrdi da je američka moć po svom kvantitetu i kvalitetu drugačija od moći koju je Amerika ranije imala, ili od moći koje su imale pređašnje sile. Od davnina je poznato da pravilno odabrana, usmerena i napisana reč nosi ogromnu moć. Kada se čita "umeće ratovanja", napisano pre mnogo vekova, ne može a da se ne zapazi da se jedino tehnologija promenila, sve je ostalo isto. Sun Cuova (Sun Tsu) misao drevnog kineskog vojnog stratega "najbolje je pobediti bez borbe" i danas vredi. Evidentno je da je IKT postala glavno oruđe "meke moći", a virtualna diplomatija metod kojim se ta moć oblikuje i koristi. U ovoj oblasti su SAD postigle najviše uspeha, a posebno kroz TV i filmske programe (western), engleskog jezika, muzike, hrane, odeće, brendova, sporta, nauke i tehnologije. Iako "meka moć" donosi korist SAD, diktirajući sopstvene društvene standarde ostalom delu sveta, ona nije, za razliku od vojne moći, namerna posledica politike.¹² I mnoge druge države koriste masovnu diplomatiju kao medijum pomoću kojeg će moći da poprave svoj položaj i da imaju veći uticaj od onog koji trenutno deluje moguć, poput Kine, Rusije, Japana, Irana, itd.

Pojam i sadržaj digitalne diplomatije

Da bi se objasnio pojam digitalne diplomatije, sa sinonimima „elektronska diplomatija“, „sajber-diplomatija“ i „virtualna diplomatija“ treba poći od procesa informatizacije i globalizacije. To iz razloga jer su internet, mobilna telefonija, digitalno snimanje i ostale IKT u kratkom vremenu izmenile okruženje u kome funkcioniše diplomatija. Za ovu pro-

¹¹ Posećeno 23.03.2018, URL: <http://www.malinemo.rs/blog/digitalna-diplomatija>

¹² Bžežinski, Z., Velika šahovska tabla, CID/Romanov, Podgorica/Banja Luka, 2001, str.29

menu posebno su značajna tri faktora: brzina primene novih tehnoloških dostignuća, snaga i kapaciteti tehničkih sredstava i njihove sve niže cene. Konačna definicija digitalne diplomatije ne postoji s obzirom na to da se načini primene neprestano menjaju i razvijaju. U najširem smislu digitalna diplomatija se može shvatiti kao novi vid diplomatije koji je uslovljena informatizacija i globalno umrežavanje. Sa druge strane digitalna diplomatija u najužem smislu odnosi se na funkciju organizovanja i usmeravanja procesa donošenja odluka, komunikaciju i praktično ostvarivanje spoljne politike, na način na koji se oni realizuju uz podršku IKT. Objektivno, digitalna diplomatija pre svega može se posmatrati kao fantastična šansa da diplomata zahvaljujući tehnološkim inovacijama svoj posao radi još efikasnije i kvalitetnije.

Klasična diplomatiju karakteriše „umetnost“ poboljšanja nacionalnih interesa što se ostvaruje kroz praksu pregovaranja. Međutim, njen kontekst i sadržaj se danas iz osnova menja, jer nove tehnologije danas utiču da se društveni odnosi i veze, umesto klasičnog hijerarhijskog poretka, transformišu u mnogo nejasniji i fleksibilniji sistem horizontalnih odnosa, zasnovanih na mrežama i umrežavanju. Shodno tome okvir procesa pregovaranja se proširio tako da sada uključuje sve one koji su povezani u globalnu mrežu. Znači da diplomatija mora da obrati pažnju na širok spektar novih subjekata unutar država, od malih političkih partija, preko moćnih korporacija, do štampe i različitih zainteresovanih grupa.¹³ Čak i ako profesionalci u službi spoljne politike smatraju sebe liderima na polju diplomatije, oni ipak moraju da priznaju da se njihovim poslom sada bavi mnogo više učesnika nego što je pre bio slučaj, uključujući mnoge poznate i manje poznate nevladine organizacije. Korišćenje društvenih mreža (Twitter, Facebook, Instagram, Youtube, LinkedIn i dr.) postaje uobičajena aktivnost savremenih diplomata. Obilje informacija i nemogućnost da se one apsorbuju i da se reaguje na njih, primoralo je političare da se prilagode decentrališućem efektu interneta. Proces pregovaranja se nekad zasnivao na veštini diplomate da sam na terenu u okvirima zadatih mogućnosti rešava probleme i pravi dogovore. U uslovima kada nije bilo brzih i dvosmernih komunikacija diplomata je u komunikaciji sa svojom vladom bio upućen na one informacije sa kojima je raspolagao. Međutim u vremenu brzih komunikacija i korišćenja internet servisa, online medija, računara i mobilnih uređaja diplomata na terenu u svakom trenutku ima mogućnost da kontaktira timove stručnjaka, dobije analize i ima podršku od strane svoje države. Ovo je posebno važno zato što danas sve više sfera nacionalnih interesa obuhvata globalnu ekonomiju, međunarodne migracije, problem održivog razvoja, terorizam, krijumčarenje i trgovinu ljudima, trgovinu narkoticima i oružjem, pranje novca, sajber kriminal, sve dakle ono što predstavlja globalnu pretnju, a upravo se najviše manifestuje na lokalnom nivou. „Shodno tome sada diplomatija zamenjuje unutrašnju politiku, na koju sve više utiče ova proširena smisaoni koncept nacionalne sigurnosti“.¹⁴

Digitalna diplomatija zahteva mnogo više od nacionalnog “brendiranja” jedne zemlje.¹⁵ Ona postaje sredstvo za ostvarivanje spoljne politike na moderan način za uticaj na javno mnjenje u drugim zemljama, i oruđe za ostvarivanje šire saradnje sa ekonomskim, političkim ali i potrošačkim slojevima različitih društava. Takođe, digitalna di-

¹³ Gustav, L., *Diplomats and Diplomacy for the 21st Century*, RAND Graduate School, Santa Monica, 2002, p. 9.

¹⁴ Vasković, V., Kršić, D., *Diplomatija pregovaranja u informacionom društvu*, Prometej, Beograd, 2009, str. 230.

¹⁵ Digitalna diplomatija, Posećeno 12.03. 2018, URL: www.malinemo.rs/blog/digitalna-diplomatija.

plomacija može da umanjí troškove diplomatskih misija, od svakodnevnog komuniciranja i razumevanja poruka, do komuniciranja sa stranom publikom pa i do troškova štampanog materijala. Ona doprinosi stvaranju virtualne kulture koja iako ne može da zameni ulogu diplomate-pregovarača, može da je dopuni. Shodno tome na jednoj strani zemlje koje se brzo razvijaju, sve više pribegavaju ovom načinu rada i aktivnostima diplomatije. Na drugoj strani razvijene zemlje sve više nastoje da uz pomoć digitalne diplomatije uključe i obrazovni sektor s ciljem da prošire svoj uticaj u svetu .

Danas je integritet, moć i sigurnost nacionalnih država često ugrožena od strane multinacionalnih kompanija, koje po svojoj ekonomskoj snazi i potencijalu daleko prevazilaze mnoge države i kao takve mogu uticati na brojne ekonomske i finansijske procese u sve većem broju zemalja sa jedne strane, a sa druge, i od strane različitih međusobno povezanih interesnih grupa. Pored toga, moć država da oporezuju i obavezuju svoje građanstvo da ispunjava ostale obaveze, koje predstavljaju osnovu moći, vlasništva i vojne snage jedne države, danas je ozbiljno ugrožena mogućnostima kojima pruža savremena IKT. Danas imamo situaciju da sa jedne strane odgovarajući na ekonomske mogućnosti, multidržavljeni lociraju u sredinama koje su oslobođene poreza, bez obzira na nacionalni interes (bankarstvo, off share kompanije), i da na drugoj strani pojedinci žive, dobrovoljno ili prisilno zbog ekonomskih i političkih faktora, u egzilu i dijaspori širom sveta. Naravno i jedni i drugi osetili su politički pritisak, ne samo svojih zemalja, nego i drugih država.

U okviru izmenjenog internacionalnog modela primarni politički zahtev, jeste da se uspostavi transparentna i pouzdana vladavina. Pri tome transparentnost i pouzdanost vladavine neophodno vodi ne samo zvaničnim odnosima, nego i odnosima državnog i privatnog sektora sa pojedincima. Digitalna vremena nisu samo promenila društveno i političko okruženje u kojem živimo već i način na koji diplomatija funkcioniše. S obzirom i da se državni sektor proširio van sopstvenih geografskih granica, svaka država, pristupajući svojim građanima sve šire, postaje odgovorna svojim građanima i to u smislu šireg međunarodnog konteksta. U današnjem svetu svako može razgovarati s predsednikom neke države ili ambasadorom, zavisno od toga koliko su se isti prilagodili novim trendovima. U savremenom okruženju javnost je nezaobilazni učesnik svih dešavanja u državi i kretanje politike mora da obuhvati i stavove javnog mnjenja.¹⁶ Zbog ograničenja vremena i udaljenosti, grupe sa malo članova, i to udaljenih, koje u prošlosti nikad nisu ni mogli postajati, sada su postale stvarne organizacije. Kada njihovi članovi jednom pronađu jedni druge, oni mogu postati snaga u političkom svetu, jer mogu komunicirati sa ostalim grupama sličnih interesovanja i zbog toga što mogu komunicirati sa svojim zakonodavcima i sa vladom, u svojim naporima da uspostave svoju poziciju. Elektronske zajednice, bilo da su velike ili male, jesu živi organizmi koji svakog dana stvaraju nove mreže. Sajtovi nekih nevladinih organizacija su postali uticajni forumi na kojima se vode političke rasprave, kao i izvori preporuka za promenu politike. Ima mišljenja da kada se nađu ljudi koji u nekom svom mišljenju čine izuzetak od prividne jednodušnosti sveta, čak iako je taj svet u pravu, uvek je moguće da ti ljudi imaju da kažu nešto što vredi čuti i da bi istina ponešto izgubila kada bi oni ćutali. Na primer, organizacije kao što su Prijatelji Zemlje i Međunarodna akcija za zabranu kopnenih mina (ICBL), su poznati po tome što rade u

¹⁶ Kurpas, S., Meuer, Ch., Gialoglou, K., After the European Elections, Bifore the Constition Referenda-Can the EU Communicate Beter? Center for European policy Studies, CEPS, Policy Brief. No 55, 2004, p. 2, Po-sećeno 20.03.2018, URL: [http://: www.ceps.be](http://www.ceps.be)

mnogim zemljama i igraju značajnu ulogu u međunarodnim pregovorima. Decentralizovana infrastruktura interneta omogućuje da se njegova regulacija odvija izvan oblasti teritorijalno-zasnovane vlade. Ovaj medijum se sve više koristi u stvaranju koalicija i upotrebi raznovrsnih izvora informacija za postizanje zajedničkih spoljnopolitičkih ciljeva. U tom smislu, preko neformalnih društvenih grupa i blogova, pojedine diplomate danas utiču na svetsko javno mnjenje zemlje u kojoj služuju, ali i na promenu političkih tokova. Tako su počele mnoge savremene revolucije, poput takozvane "Tviter revolucije" u Moldaviji aprila 2009.¹⁷ Jedan od primera je i ubistvo mlade iračanke Nede Aga Soltan čiji je snimak ubistva na teheranskim ulicama videlo više miliona ljudi i koji je umalo promenio rezultate iračkih predsedničkih izbora.

U multilateralnoj diplomatiji elektronska komunikacija koristi se posebno u "draftiranju" rezolucija ili drugih tekstova koji se usvajaju na međunarodnim forumima (predlog i lobiranje). Tako na primer stižu predlozi, ima se malo dana do glasanja da se o njima izjasne odgovorni, pošalju amandmani, na taj način štedi se vreme i novac, a bilateralni sastanci dogovaraju se samo sa onima sa kojima postoji potreba. Mnogi sporazumi, do samog kraja usaglašavaju se video linkovima i mejlovima. U okviru EU je na primer uspostavljen Korespondencioni Centar koji služi za razmenu informacija i objašnjenje određenih pozicija po pitanju zajedničke spoljne i bezbedonosne politike. Sva ministarstva spoljnih poslova zemalja članica Sekretarijata Saveta i Komisije su povezani u jednu mrežu. COREU sistem je ubrzo prerastao u savršenu informacionu mrežu koja služi kao baza za kreiranje svih važnih papira: preporuka, EU stavova i Demarš-a.

Potvrdimo na kraju po ovom pitanju još jednu nezaobilaznu činjenicu da razvoj obrazovanja, širenje demokratije, sve veći broj međunarodnih organizacija i savršenija tehnologija i sistemi komunikacija, nisu ukinuli tradicionalne funkcije diplomatije (zastupništvo, izveštavanje i pregovaranje), ali sve je veće uverenje u naučnim i diplomatskim krugovima da će diplomatske aktivnosti u budućnosti doživeti velike promene. To se posebno odnosi na organizaciju diplomatije, njene procese, sredstva i metode, što će nema sumnje dovesti i do značajnih promena i u diplomatskim zadacima.

Produkcija i upravljanje informacijama u modernoj diplomatiji

Često se kroz istoriju diplomatija definisala kao zatvorena radnja, jer su diplomate isključivo davale značaj bezbednosti zemlje koje zastupaju. Iz tog razloga diplomatija se često nazivala "svet ljubaznih špijuna" a diplomate kao licencirani špijuni. "Ima u drugom slučaju ljubaznih ljudi koji su poslali van zemlje da lažu u interesu sopstvene zemlje". Gore navedeni atributi datiraju i predstavljaju prošlost. Svet je danas povezaniji nego ikad, a moć je potpuno disperzovana, pa je sakupljanje informacija i dalje jedna od važnih funkcija i moderne diplomatije.¹⁸ U prošlosti informacije su bile teško dostupne i diplomatska predstavništva su imala zadatak da na licu mesta prikupljaju sve informacione sadržaje koji su bili dostupni i bitni za državu. Diplomata je bio uvo i oko

¹⁷ BIDD, Šta je digitalna diplomatija i kako se može primeniti u Srbiji, Posećeno 11.03.2018, URL: <http://www.bidd.org.rs/šta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-može-primeniti-u-srbiji>

¹⁸ Bečka konvencija o diplomatskim odnosima od 18 aprila 1961, Službeni list SFRJ dodatak 2/64, Posećeno 20.02.2018, URL: (www.vod.mod.gov.rs)

koje treba sve da vidi i čuje i da o tome izvesti. Međutim naše doba karakteriše masovnost u kreiranju informacija u elektronskoj formi pa danas ukoliko je diplomata vešt ciber surfer, opremljen savremenim IKT uređajima, pribavljanje poverljivih podataka za njega ne predstavlja problem. Danas je prosto postao standard da moderni diplomata ima mozak na svom računaru sastavljen od ikona raznovrsnih novinskih agencija sveta i da prvo što uradi ujutru jeste upravo iščitavanje sadržaja. Današnja diplomatija je otvorena, transparentna i intenzivna i njeni akteri su kako uticajne diplomate i diplomatske misije, tako i brojne međunarodne, nevladine organizacije, ali i sami građani, tako da je prosto to decentralizovano stvaranje informacija dovelo do, u određenoj meri, amaterizma u načinu na koji se određeni podaci informacioni sadržaji prikupljaju, odnosno procesiraju. Međutim, taj „vodopad informacija” i „masa informacija”, koja je odjednom narasla, stvorila je brojne promene, ali i nove probleme zahtevajući ne samo dodatno angažovanje (nekada su se ovim poslom bavili samo stručnjaci informatičke struke), nego i poseban pristup kod upravljanja informacionim sadržajima u diplomatiji. O čemu se tu radi:

– Bilo je najpre potrebno ostvarenje glavnog cilja menadžmenta informacijama koji je vezan za smanjenje vremenskog intervala između trenutka nastanka informacije i trenutka njene upotrebe. Donošenje odluka nikada nije jednostavno. Neblagovremene informacije znače zakasnele odluke, a zakasnele odluke povlače za sobom neblagovremene akcije. Ovaj problem je u velikoj meri prevaziđen upotrebom savremene IKT, koja je omogućila blagovremenu dostupnost informacija.

– Bilo je neophodno potrebno umeće u upravljanju informacijama, a posebno kod njihovog sakupljanja, obzirom da su njihova kritična dostupnost, relevantnost, tačnost, vrlo značajni kod formiranja određenog stava.

– Javio se problem suviška informacija ”prokletstvo dimenzionalnosti” tako da je postojala potreba da se tim informacijama upravlja (filtriranje informacija).

– Dostupnost, u tehničkom smislu velikog broja informacija širokom auditorijumu stvorio je problem utvrđivanja njihove autentičnosti, relevantnosti, pouzdanosti i kvaliteta.

Činjenica je da su savremene IKT uslovile veliku količinu informacija, ali su one isto tako ojačale i značaj diplomatskih umeća uključujući i prisustvo diplomata ”na licu mesta”. U tom smislu recimo da je savetnik Hilari Klinton Alek Ros rekao prilikom jedne posete da dolazi u Moskvu da se sastane sa ruskim činovnicima, diplomatama i studentima rezidentne ambasade je sakupljanje informacija na lokalnom nivou i dostavljanje informacija svojoj vladi. Stanje u privredi, spoljna politika, moral u vojsci, standard građana, položaj mladih, obrazovanje u zemlji, razvijenost naučnih istraživanja sa vojnim implikacijama, zdravlje šefa države, stabilnost unutar vlade, predviđanja rezultata izbora, moć opozicije, i mnoge druge teme, oduvek su bile osnovni informacioni sadržaj koji se razmenjuje u ovoj oblasti. Danas na primer ekonomska poslovna špijunaža ne predstavlja samo jednostrano prikupljanje ekonomskih poslovnih podataka o jednoj državi, njenoj industriji, poljoprivredi, firmama i kompanijama, nego prvenstveno zaštitu sopstvenih interesa. Otuda i razlog da se diplomati da naziv ”počasni špijun”.

U novom veku, umešnost da se sakuplja, procesira i reaguje na osnovu najsvježijih informacija postala je odlučujuća u vojnim akcijama. Informacioni rat se u mnogim državama i vojnim grupacijama pojavljuje kao prethodnica vojnih operacija, tokom operacija

kao njihov deo i u korišćenju njihovih rezultata. Angažovanje obaveštajnih službi koje prikupljaju, procesiraju i distribuiraju obaveštajne podatke, odvija se u najvećoj meri, putem upotrebe savremene IKT i sistema koji omogućavaju komandu, kontrolu, komunikaciju i brzu obradu podataka. Bitke u kojima učestvuje veliki broj vojnika ukopanih u rovove što se bore do istrebljenja, nestale su. Umesto toga, koriste se male pokretne vojne snage, snabdevene pravovremenim podacima iz satelita i različitih elektronskih senzora sa bojnog polja. Dve trećine obaveštajnih informacija dobija se danas iz javnih izvora. Tako će ostati u budućnosti, s tim što će se procenat dobijanja informacija iz javnih izvora još povećavati zbog nužnosti komunikacije preko interneta. Svakako, ove prednosti daju drugačija svojstva i diplomatiji, kako u pravcu sakupljanja informacija, tako i u pravcu njihove distribucije, odnosno formiranju javnog mnjenja. U odnosu na obilje snimaka kriznog regiona, poneke od metoda spoljne politike čine se sporim i staromodnim, rekao je Frank Valter Štanmajer na međunarodnom medijskom skupu "Global media Forum".¹⁹ Postojanje mogućnosti da se komunicira online sa građanima svake države omogućuje da se prevaziđe bilo koji sistem kontrole. Svi dosadašnji sistemi komunikacije bili su spori i jednosmerni tako da su mogućnosti građana da direktno komuniciraju sa vladom bili ograničeni. Internet je nesumnjivo izuzetno važno sredstvo i prostor za demokratsko učešće na svim nivoima, tj. za jačanje građanskog društva i za stvaranje jednog sasvim novog sveta tradicionalnih političkih i građanskih projekata. Kako vlade postaju veštije u predstavljanju usluga koje putem interneta pružaju građanima, može se očekivati da te usluge postanu sve brojnije.

Funkcije diplomate novog doba

Istaknuto je da se diplomatija neprestano menja i da je u potpunosti drugačija nego što je bilo u 19. veku. Ona će se i dalje nastaviti da se menja i prilagođava potrebama svim međunarodnim subjektima i pod snažnim uticajem naučno-tehnološkog razvoja. I u budućnosti funkcije: predstavljanje, izveštavanje i pregovaranje će biti osnovne aktivnosti diplomate, ali će se one obavljati sa mnogo većom mobilnošću i dinamikom, sa manje prisutnom hijerarhijskom strukturom i dobro definisanom organizacijom, koja se mora ostvarivati brže – kraćim putem, uz stalno menjanje granice nadležnosti, formalnih i neformalnih agencija i interesa. Diplomate danas, lišene su privilegije da sakupljene informacije analiziraju na miru i da o svojim stečenim saznanjima obaveste centralu. One moraju reagovati brzo na događaje, analizirati ih na licu mesta, konsultovati nekoliko izvora i na osnovu tako sakupljenog materijala, pripremiti informaciju ministarstvu, uzimajući pri tome u obzir potrebe korisnika. Već danas svaki diplomata mora da zna ne samo da bez posebne pripreme odgovori na postavljena mu pitanja, nego mora i da bude u stanju da ad hoc preuzme odgovarajuće inicijative kako bi bio prisutan u medijima i javnosti, uključujući globalnu mrežu. Britansko ministarstvo na primer dozvoljava svojim diplomatama da svakodnevno komuniciraju sa korisnicima interneta i da postave svoje stavove o određenim pitanjima preko bloga koji je pri tom otvoren za dozu kritike

¹⁹ RTRS, Digitalni mediji od diplomata napravili moderne ambasadore, Posećeno 12. 01. 2018, URL: lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=156114

Važna funkcija diplomate novog doba i dalje će biti predstavljanje nacionalnih interesa, ne samo stranim vladajućim strukturama, nego i širokoj stranoj publici i na taj način ostvarujući prezentaciju dalje od ministarstva spoljnih poslova, predsednika vlade i države i starih državnih elita. U kontekstu sve češćeg neposrednog kontakta, efektivno prezentovanje zahteva povezivanje sa širokom publikom, predstavnicima vlasti, lokalnom upravom, nevladinim sektorom – dakle svi oni će za službu spoljnih poslova biti glavna publika. Lični kontakti, ljudska ekspertnost i iskustvo, postavljeni kao kontrola i povratni mehanizam, karakteristične za diplomatsku praksu će i dalje nastaviti da vrše uticaj preko diplomatije kao i rekonstrukcije diplomatske prakse kao suptilnu i kompleksnu vežbu. Lični kontakt s predstavnicima vlasti zemlje domaćina (primatelja), odnosno drugim uticajnim faktorima, verovatno se nikada neće moći zameniti informatičkom tehnologijom, jer fizički kontakt i odnos koji iz njega proizilazi stvara uzajamno poverenje, neretko i prijateljstvo koje internet ne može da pruži. Smatra se da će bitan element diplomatske aktivnosti u budućnosti obuhvatiti području netradicionalnim nacionalnim interesima. Sa sve češćim održavanjem velikih međunarodnih pregovora, koji obuhvataju mnoga netradicionalna pitanja treba očekivati širok spektar učesnika iz nevladinih interesnih grupa. Regionalne organizacije, kao i njihovi predstavnici u zemlji domaćina imaće sve veću pažnju, jer će se mnogi od njih baviti trgovinom i ekonomskim razvojem, umesto političkim pitanjima. Devedesetih godina prošloga veka bilo je neophodno da se bude velika država da bi se širile informacije, da bi se povećavao tiraž štampanog materijala, da bi se jačali signali radio televizijskih stanica. Danas to nije potrebno. Pomoću nove tehnologije i najmanja ili najsiromašnija zemlja može biti prisutna i dati svoj glas u celom svetu i to uz minimalni trošak. Dovoljno je imati računar sa osnovnim pratećom opremom i možete postavljati video snimke na Youtube. U tom horu narodnih glasova države moraju da se bore da budu u prvom informativnom planu.

Kada je reč o funkciji diplomatskog izveštavanja razvoj IKT-a omogućuje sve brže prikupljanje vesti iz okruženja, kao i njihovo trenutno širenje, što značajno menja prirodu i ulogu diplomatskog izveštavanja. Diplomate su danas elektronski povezane sa kolegama širom sveta i na taj način mogu lako i efikasno doći do odgovarajuće informacije. Danas putem IKT-e ministarstva spoljnih poslova imaju direktan i trenutni pristup mnogim stranim izvorima informacija (novine i časopisi) do kojih se ranije dolazilo kroz beleške diplomatskih predstavnika. Konačno, diplomate se ne moraju opterećivati sa skeniranjem, kopiranjem raznih dokumenata. Zašto bi danas diplomate gubile vreme kada sve te informacije se nalaze na internetu i to u obimu koji prevazilaze razumne granice, za analizu ionako postoje službe u matičnoj zemlji. Diplomacija se mora skoncentrisati na pisanje dubljih analiza i preporuka za određene akcije i reakcije. Znači, izveštavanje o događajima u stranim zemljama ostaće i dalje važna aktivnost, ali sada podignuta na nivo diplomatije koja to vrednuje. Jednostavno, traži se sposobnost prepoznavanja i shvatanja posebnih pokazatelja koji se mogu dobiti samo prisutnošću na određenom mestu, a to nijedna tehnologija ne može da priušti. Obavljanje uloge izveštavanja zahtevaće bolje razumevanje zemlje domaćina, koje će omogućiti državnoj eliti, da poznavanjem društveno-kulturne sredine oslikaju suštinski kontekst za uobličavanje njihovih stavova. Pored sažetog i preciznog izveštavanja o reakcijama zemlje domaćina na stavove i demarše, procenjivanje i izveštavanje o ključnim događajima u zemlji domaćina, biće jedan od najznačajnijih diplomatskih zadataka. Sve više će se obraćati pažnja na takva pitanja, koja u mnogo čemu mogu da utiču na bilateralne i multilateralne odnose, kao i na međudržavna pitanja koja se tiču bezbednosti životne sredine i antiterorističke aktivnosti.

Pregovaranje ostaje jedna od fundamentalnih diplomatskih funkcija. Pošto se međunarodno pregovaranje bavi globalnim problemima, bilo da je to neki međunarodni problem, ekonomski poremećaj ili ekološka katastrofa, ono ostaje najvažnijom funkcijom, srž diplomatije, pa prema tome i digitalne diplomatije. Nekada je diplomata bio prepušten sebi i uputstvima, za savet je morao da šalje kurira i čeka odgovor. Budući diplomati i dalje će aktivno učestvovati u međunarodnim pregovorima, ali za razliku od svojih prethodnika, verovatno će deliti pregovaračku odgovornost sa predstavnicima drugih vladinih agencija i zavisno od prilike verovatno i privatnim sektorom. Nove diplomate poseduju znanja i potrebne veštine za vođenje pregovora i pripremanja prikupljenih informacija vodeći računa o korisniku i njegovim potrebama istovremeno zastupajući interese svoje zemlje. Uspeh diplomatskih aktivnosti dobrim delom zavisi od pouzdanosti raspoloživih informacija koje kruže svetom i komunikacijskom infrastrukturom. Mogućnost zaštite diplomatskih misija nešto je složenija obzirom na njihovu teritorijalnu razgraničenost. Zaštita mora biti kompatibilna s okolinom, ali i s mrežom interne povezanosti s matičnom kućom. Korišćenje savremene IKT pruža mogućnost da se postigne veća poverljivost, tajnost pregovaranja i mogućnost prikrivanja određenih podataka i informacionih sadržaja.

Pored očiglednih mogućnosti za direktnom komunikacijom sa auditorijumom korišćenjem raznih internet kanala poput blogova, diskusionih grupa, Fejsbuka ili Tvitera, važan segment digitalne diplomatije predstavlja i analiza dostupnih podataka. Tu dolazimo do pojma Big data. To je termin koji se koristi za veliki i složen skup podataka koji je teško procesuirati korišćenjem klasičnih baza podataka zasnovanih na SQL jeziku i tradicionalnim aplikacijama. Najveći izvor tih masivnih nestruktuiranih podataka je upravo internet. Izazovi obrade Big data uključuju njihovo dobijanje, smeštanje, pretragu, deljenje, analizu i vizuelizaciju. i Envoy je softverska internet aplikacija razvijena isključivo za potrebe međunarodnih diplomata i visokih vladinih zvaničnika, koja poboljšava kompatibilne odlike i sposobnosti Lotus Domino R5, tako što pruža diplomatama brzu i sigurnu razmenu poruka i multimedijalnih dokumenata.²⁰ Video conferencing ponekad može da bude alternativa fizičkom putovanju i sa većom širinom opsega, i postaje sve izvodljivije osigurati ovakve „virtuelne sastanke“. Takođe, razvijeni su i programski alati koji omogućavaju podržavanje i donošenje odluka, rešavanje teških pregovaračkih problema i predlaganje rešenja (sporazuma). Ovi sistemi se koriste za edukaciju, i pomoć pregovaračima u rešavanju konfliktnih situacija. Radi se o, sistemima za elektronsko pregovaranje (e-Negotiation Systems: ENS), a uz njih postoje još i sistemi podrške pregovorima (Negotiation support systems: NSSS) i sistemi podrške odlučivanju (Decision support systems: DSS). U suštini pregovaraju timovi stručnjaka. Buduće diplomate će i dalje učestvovati u međunarodnim pregovorima, ali će za razliku od prethodnika – podeliti odgovornost sa ostalim učesnicima u elektronskom pregovaranju.

Glavne prednosti pregovaranja putem internet mreže mogu biti: 1) usmerenost na sadržaj i suštinu problema, bez emocionalnog naboja, 2) jasnoća u porukama i informacionim sadržajima, racionalnost u formulacijama, manje nerazumevanja, 3) veća zastupljenost tekstualnih predloga, 4) transparentnost, veća preglednost i jednak status svih učesnika kod teksta ili predlogom kao mogućnost automatskog unošenja promena i usvojenih predloga. 5) svaka delegacija može da se uključi u rad kada to njoj odgovara jer vre-

²⁰ Vasković, V., Kršić, D., *Diplomatija pregovaranje u informacionom društvu*, Prometej, Beograd, 2009, str. 76.

menska razlika može biti samo prednost, 6) lakša metoda dolaženja do konačne verzije teksta, 7) više od dve strane mogu da učestvuju i razmeni poruka i informacionog sadržaja, 8) ušteda finansijskih sredstava.

Digitalno pregovaranje ima svojih prednosti, ali ipak, osnovni preduslov za održavanje takvih pregovora je barem površno poznavanje druge strane (sagovornika) i uspostavljanje osnovnog poverenja na prethodnim susretima. Proizilazi da i dalje zabavna okupljanja ostaju kao "predvorje" za uspostavljanje ličnih kontakata, dok će ozbiljni deo pregovaranja kao teži deo posla biti prebačen na stručne timove koji će u zemlji obavljati rutinske poslove. Posebno je važna činjenica da se tokom vođenja digitalnih pregovora vodi računa o svim činionicima koji mogu podgrejati "višestruke subjektivnosti".

Skoro sve zemlje na svetu danas imaju Web sajtove čiji je cilj informisanje kako sugrađana tako i stranaca. Internet omogućuje direktan pristup Web sajtu Ministarstva spoljnih poslova. Diplomatska predstavništva i konzulati imaju svoje Web sajtove koji su povezani sa Web sajtom ministarstva spoljnih poslova, a često su direktno povezani sa zvaničnim Web sajtom zemlje. Konzularni Web sajtovi moraju ispuniti ciljeve koji su u skladu sa direktnim obezbeđivanjem brojnih konzularnih usluga, i moraju biti prilagođeni specifičnim zahtevima zemlje u kojoj je konzulat i osnovan. Isto se odnosi i na Web sajtove ambasada koji imaju za cilj da zadovolje vlasti, rezidente, kao i interese sugrađana i domaćih entiteta koji žele da dođu u kontakt sa vladom. Sajt MSP-a treba da ukazuje na strukturu i zadatke samog ministarstva kao i na mrežu diplomatskih predstavništava i konzulata u inostranstvu. Apliciranje treba da omogući tako da se kontaktira ministarstvo, njihove različite službe i predstavništva u inostranstvu, liste stranih diplomatskih predstavnika i konzulata koji funkcionišu u zemlji, kao i način kako da se kontaktiraju. Sugrađani će želeći da pronađu informacije o tome kako da zasnuju trgovinske i finansijske kontakte sa stranim zemljama, po vladinim pravilima te zemlje za posetioce, ili pak po imigracionim pravilima, za one koji žele da se nasele u zemlju. Mnoge vlade danas takođe objavljuju obaveštenja koja se tiču poseta specifičnim zemljama i preporuke u vezi putovanja. U Srbiji je trenutno moguće obaviti više poslova sa ambasadama korišćenjem elektronskih servisa. S obzirom na dinamiku razvoja IKT računa se da ovim set ponuđenih usluga nije iscrpljen, a na građanima je kako će u budućnosti prihvatiti nova tehnološka rešenja.

Perspektiva digitalne diplomatije u Srbiji

Diplomatija i državna ministarstva spoljnih poslova, ekonomije i obrazovanja, kao i sve druge delatnosti ljudskog društva u Srbiji moraju se prilagoditi IKT. Iako u Republici Srbiji ne postoji svest o digitalnoj diplomatiji i njenim prednostima za bolji spoljnopolitički položaj i međunarodne aktivnosti zemlje, perspektive njene upotrebe i razvoja su otvorene. Digitalna diplomatija u Srbiji pruža mogućnost da svakodnevno, u realnom vremenu iz minuta u minut srpske vrednosti budu prisutne među domaćom i svetskom populacijom, pojedinačnim sadržajima, kako zvaničnika tako i ostalih građana korisnika interneta. Podsetimo da je predsednica nove vlade RS Ana Brnabić najavila (juni 2017) unapređenje digitalne uprave i ekonomije "digitalizaciju" kao jedan od prioriteta srpske Vlade. Srbija u oblasti primene digitalne diplomatije zaostaje onoliko koliko ostale zemlje u regiji. Servisi srpske elektronske vlade prevazilaze u broju i kvalitetu mnogo razvijene zemlje

Evrope sa realnom tendencijom ubrzanog rasta. Srbija se nalazi na prvom mestu u regionu, kada je reč o e-participaciji, odnosno učešću njenih građana u procesima upravljanja i vladanja preko nacionalnog portal eUprava. Na globalnoj rang listi, po ovom kriterijumu zauzimamo visoko 17 mesto, od ukupno 193 zemlje. Srbija ima informaciono dobro edukovanu populaciju ima aktivne korisnike društvenih mreža, čak i eksperte koji uspešno ali nelegalno modifikuju sadržaje i komentare na sajtovima. Brojni su primeri korektnog komuniciranja susreta sa stranim zvaničnicima ili osvrta na neku geopolitičku značajnu temu. Za pohvalu je i komunikacija srpskog tima sa predsedavanja nedavno održanom godišnjom konferencijom OEBS u Beogradu. Zato je perspektiva digitalne diplomatije u Srbiji izvesna. Istina ona ne može zameniti klasičnu diplomatiju ali je tehnološka realnost i ne sme se ignorisati. Osim toga, svet posle krize više neće biti isti – menjaju se odnosi snaga, dolazi do krupnih promena u dinamičkoj matrici internacionalnog biznisa u svim njegovim ključnim segmentima, menja se globalna arhitektura sveta. Posledično, i spoljnoekonomski ciljevi nacionalnih ekonomija trpe promene. To se najneposrednije odražava na ekonomsko-diplomatske aktivnosti. Srbija primenom i usavršavanjem digitalne javne diplomatije, ima priliku da sopstvenu "soft power" sporta, kulture, gastronomije umetnosti i mnogih drugih kvaliteta, uz minimalna materijalna ulaganja, prenese hiljadama i milionima umreženih stanovnika u svetu. Na taj način oni mogu postati pošтоваoci Srbije i njenih vrednosti, ali i potencijalni politički i ekonomski partneri.

Mada ima ograničena finansijska sredstva upotreba digitalne diplomatije u Srbiji bi mogla da bude brža, kada se uzme u obzir da je uticaj preko društvenih mreža besplatan. Srbija nastupom u digitalnoj areni može značajno poboljšati svoju globalnu agendu. Već površan pregled sajtova službenih državnih organa Srbije pokazuje da su državne institucije u prvom redu upućene na domaću javnost (što je sasvim logično) ali i da ne postoji nikakva koezistentna strategija u ovoj oblasti koja bi bila upućena prema stranim korisnicima društvenih mreža, odnosno nešto što bi imalo elemente digitalne diplomatije. Prema neformalnom rangiranju MIP-ova svih država sveta u oblasti digitalne diplomatije na sajtu (<http://digital-diplomacy.live/ranking-and-rating>) Srbija se našla na 94 mestu, iza Ugande a ispred Malezije i Kirgistana. To znači da Srbija još uvek nije uspostavila koherentan i proaktivan sistem delovanja na planu digitalne diplomatije, bez obzira na dosta visok stepen uključivanja srpskog društva i državnih organa u nove IKT²¹. U tom smislu Vlada Republike Srbije bi trebala da otpočne formiranje nacionalne strategije o upotrebi novih sredstava IKT u diplomatske svrhe, sa ciljem da se obezbedi odgovarajuća koherentna promocija glavnih spoljnopolitičkih ciljeva i interesa zemlje, kao i njenih važnih prioriteta, čime bi krenula u korak sa svetskim trendovima. Internet i društvene mreže se mogu koristiti za postizanje vrlo konkretnih spoljnopolitičkih i ekonomskih ciljeva poput privlačenja stranih investicija, poboljšanja međunarodnih kriznih i drugih situacija (npr. pružanje pomoći građana u inostranstvu, konzularne informacije i sli). Ovim putem bi Srbija dobila i potencijal da postane mnogo pristupačnija prvenstveno svojim građanima, ali i onima koji žive u dijaspori kao i strancima. Da bi se to ostvarilo i imalo većeg uticaja u svetu, ministri i njihovo osoblje kao i institucije u Srbiji trebaju da postanu mnogo fleksibilnije i da prihvate nove načine rada i političkog delovanja koji postaju norma u svetu. Potrebna je dobra organizacija i okupljanje energije i zna-

²¹ Lopandić D., Digitalna diplomatija i Srbija, Beograd, Centar za spoljnu politiku, 2017, str. 1, Posećeno 23.04.2018, URL: <https://cfp.org.rs/2017/10/08/duško-lopandić-digitalna-diplomatija-i-srbija>

nja diplomata, državnih službenika, ministara, pripadnika van državnog sektora, IT stručnjaka u ovoj oblasti uz veliko razumevanje i podršku nosilaca vlasti i odlučivanja, kako bi se digitalna javna diplomatija stavila na noge. Upravo su fleksibilnost i otvorenost za korišćenje novih tehnoloških dostignuća glavne odlike moderne diplomatije, koje će se sve više razlikovati uspešne zemlje od drugih.

Zaključak

Razvojem IKT rođena je nova oblast – digitalna diplomatija, odnosno elektronska diplomatija. Nove IKT nisu dovele do toga da nestane potreba za diplomatijom i diplomatama, jer će i dalje postojati potreba za posrednicima u odnosima između država, bilo da je reč o bilateralnim, regionalnim ili multilateralnim okvirima. Ono što je jasno, jeste da se menja način vođenja diplomatije, a ta promena podrazumeva da se vlade prilagođavaju i uviđaju da je način na koji su do sada stvarali svoju politiku počeo da se menja, i to veoma brzo. Naime, tehnologija omogućava sve većem broju ljudi da učestvuju u diplomatiji, a mnogi od njih nisu stručnjaci za spoljnu politiku ili su članovi interesnih grupa koje teže ostvarenju pojedinačnih ciljeva. Posledica toga je da savremena IKT služi kao sredstvo za vođenje političke rasprave na jednom novom načinu i nivou. Iako je diplomatija pre svega instrument spoljne politike neke države, ona postaje na određeni način demokratičnija. Takođe, danas su službe diplomatije širom planete u manjoj ili većoj meri suočene sa izazovima koje donosi okruženje koje se menja. Balkan će verovatno još dugo ostati centar evropske turbulencnosti i nesigurnosti. Stoga se naše diplomate moraju uspešno pripremiti za moguće sa dejstvo sa domaćim stručnjacima iz oblasti IKT. U tom smislu, da bi se pregovori završavali najplodnijim sporazumima mora prethodno da se izvrši dobra analiza pregovaranja. Posebno je važno da se digitalna diplomatija zasniva na odgovarajućim zakonskim pravilima, odnosno da se tradicionalni zakoni diplomatske interakcije prilagode tim pravilima. Njima se mora osigurati da akreditaciju izvrši kompetentno ovlašćeno lice, da se zastupanje zaštititi od zloupotrebe i da završne verzije tekstova sporazuma budu verifikovane na takav način da se ne mogu proizvoljno menjati. Naš je zaključak je da digitalna diplomatija u međunarodnim odnosima ima svoju budućnost zbog lakšeg i bržeg obavljanja većine diplomatskih aktivnosti, bezbednosti pregovaračkih snaga, dolaženja do obostrano zadovoljavajućih dogovora i sporazuma, manjih troškova održavanja pregovaračkih procesa itd. Na kraju digitalna diplomatija odnosno pregovaranje u kontekstu toga ima veliki društveni značaj koji proizilazi iz neophodnosti hvatanja koraka sa svetskim tehnološkim trendovima, kako bi Srbija pre izašla iz teškoća u kojima se nalazi.

Literatura

- [1] Barston, P. R., *Modern Diplomacy*, Second Edition, Logman, London, 1997, p. 9.
- [2] Beridz, Dz., *Diplomatija – teorija i praksa* (prevod sa engleskog), Filip Višnjić – Agencija za diplomatiju i bezbednost, Beograd, 2008.
- [3] BIDD, Šta je digitalna diplomatija i kako se može primeniti u Srbiji, Posećeno 10.03.2018, URL: <http://www.bidd.org.rs/šta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-može-primeniti-u-srbiji>
- [4] Bžežinski, Z., *Velika šahovska tabla*, CID/Romanov, Podgorica/Banja Luka, 2001, str. 29.

[5] Vasković, V., Krešić, D., Sistemi za elektronsko pregovaranje (ENS), Management: Journal for Theory and Practice management, 2009, Vol 14, br. 51, str. 13-19.

[6] Vasković, V., Kršić, D., Diplomacija pregovaranje u informacionom društvu, Prometej, Beograd, 2009, str. 60.

[7] Vasković, V., Lutovac, M., Elektronsko poslovanje, DU, Novi Pazar, 2009, str. 228-234.

[8] Gustav, L., Diplomats and Diplomacy for the 21st Century, RAND Graduate School, Santa Monica, 2002, p. 9.

[9] Dašić, D., Diplomacija Ekonomska multilateral i bilateral, UBK i Multidisciplinarni centar za podsticanje integracionih procesa i harmonizaciju prava, Beograd, 2003, str. 14.

[10] Digitalna diplomatija, Posećeno 10.03.2018, URL: <http://www.mali.nemo.rs/blog/digitalna-diplomatija>

[11] Digitalna diplomatija: Sajber ambasade, Posećeno 12.03.2017, URL: <http://www.b92.net/tehnopolis/vesti.php?nav-id=447750>

[12] Ibler, V., Međunarodno diplomatsko i konzularno pravo, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1987, str. 13.

[13] Jazić, A., Spoljnopolitička propaganda: akteri i sredstva, Institut sa međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2013, str. 22-23.

[14] Janev, I., Perić, D. M., Diplomacija, Institut za političke studije, Beograd, 2013, str. 132-137.

[15] Janković, B., Diplomacija, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 9.

[16] Kovačević, Ž., Međunarodno pregovaranje, Filip Višnjić, Beograd, 2004, str. 127.

[17] Kurpas, S., Meuer, Ch., Gialoglou, K., After the European Elections, Bifore the Constition Referenda-Can the EU Communicate Baffer? Center for European policy Studies, CEPS, Policy Brief. No 55, 2004, p. 2, Posećeno 20.03.2018, URL: <http://www.ceps.be>.

[18] Lopandić, D., Digitalna diplomatija i Srbija, Centar sa spoljnu politiku, Beograd, Posećeno 23.04.2018, URL: <https://cfp.org.rs/2017/10/08/duško-lopandić-digitalna-diplomatija-i-srbija>

[19] Naj Džozef (Joseph S. Nye), Budućnost moći, Arhpelag, Beograd, 2012.

[20] Neš, K., Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika i moć, Sl. Glasnik, Beograd, 2005, str. 69.

[21] Nick, S., Diplomacija-metode i tehnike, Barbat, Zagreb, 1977, str. 14.

[22] Petrović, R. D., Savremena ekonomska diplomatija kao instrument ostvarenja privrednih ciljeva Republike Srbije, Megatrend Revija, vol 13, br. 3, 2016, str. 131-154.

[23] RTRS, Digitalni mediji od diplomata napravili moderne ambasadore, Posećeno 27.03.2018, URL: lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=156114

[24] Službeni list SFRJ dodatak 2/64, Bečka konvencija o diplomatskim odnosima od 18 aprila 1961. godine, Posećeno 20.02.2018, URL: www.vodmod.gov.rs

[25] Sokić, Z., Digitalna diplomatija definicija i izazovi, Posećeno 20.03.2017, URL: <https://www.linkedin.com/pulse/digitalna-diplomatija-definicija-i-izazovi-zoran-sokić>

[26] Stefanović, Š. J., Diplomacija u međunarodnim odnosima, Čigoja, Beograd, 2008, str. 90-96

[27] Tešić, G. Javna Diplomacija, Meka sila i BIG Data, Posećeno 10.03.2018, URL: <http://www.cepom-istina.rs/politika-i-društvo/javna-diplomatija-meka-sila-Big-data>

[28] Todić, M., Osnovi međunarodne propagande, Bina, Beograd, 2002, str. 19.

SAVREMENI KONFLIKTI I NJIHOVE TENDENCIJE*

Zoran Jeftić
Univerzitet u Beogradu, Fakultet Bezbednosti
Gordana Mišev
Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije
Žarko Obradović i Petar Stanojević
Univerzitet u Beogradu, Fakultet Bezbednosti

U poslednjih 75 godina izbilo je 162 oružana sukoba. Doba Hladnog rata pratili su međudržavni i antikolonijalni ratovi, trka u naoružanju, bipolarni svetski poredak i velika uloga SAD i SSSR u rešavanju sukoba. Padom Berlinskog zida dolazi do unipolarnosti i svetske dominacije zapadnih zemalja, pre svega SAD, što je dovelo do porasta građanskih ratova, prevazilaženja konvencionalnih oblika ratovanja (terorizam, sajber napadi) i brojnih nerešenih sukoba. Jačanjem Rusije, Kine, Indije, Brazila, naziru se obrisi multipolarnosti na globalnom nivou, ali bez efekata na brojnost i rasprostranjenost sukoba. Ono što danas karakteriše svetski poredak nije nedostatak bipolarnosti ili multipolarnosti velikih sila, već podeljenost političkih i ekonomskih interesa geopolitičkim ambicijama manjih i većih svetskih sila, što ostavlja prostor za redefinisane njihovih uloga u oružanim sukobima širom planete.

Ključne reči: *oružni sukobi, resursi, usitnjavanje država, svetski poredak, Hladni rat, multipolarnost, terorizam, sajber bezbednost*

Uvod

U radu su izneti podaci o najvećem broju sukoba vođenih od Drugog svetskog rata do danas, dobijeni analizom više različitih izvora, a posebno:

1. *The polynational war memorial* (<http://war-memorial.net/index.asp>),
2. *UCDP* – švedske organizacije *Upsalski program za skupljanje podataka o konfliktima* (<http://ucdp.uu.se/>) i
3. *CIA faktbuk* (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>), kao i drugih.

Izveštaji, studije i naučni članci su korišćeni za svrhu analize 162 sukoba u vremenskom periodu od preko 70 godina. Oni su značajni za razumevanje sleda političkih odluka, promena u odnosima između velikih sila i pravcima nastanka i razvoja sukoba različitog inteziteta na skoro svim kontinentima posle II Svetskog rata. Treba napomenuti da je jako teško zbog različitih izvora, ali i različitog oblika konflikata, jasno razvrstati i prebrojati sve istorijske sukobe, pogotovo zbog težnje određenih država i regiona za ponavljanjem, odnosno periodičnim izbijanjem sukoba u istom ili sličnom obliku.

* Članak je rezultat rada na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja III 47029.

Cilj rada je bio da se napravi osnovna statistička analiza ratova i njihovih uzroka kako bi se mogle uočiti tendencije, karakteristike i oblici promena u procesu transformacija svetskog poretka.

Logičnom analizom se došlo do zaključka da sukobe treba podeliti na dva perioda: period bipolarnosti, odnosno hladnog rata (1945-1990) i unipolarnosti, odnosno propasti socijalizma i rasta američke hegemonije (1990-2018). Posebno je dat osvrt na savremene ratove i rađanje multipolarnog svetskog poretka u XXI veku, specifičnosti novih ratova i novih odnosa snaga na svetskoj sceni.

Naravno, apsolutno razgraničenje nije moguće, već samo relativno zbog brojnih sukoba koji se prepliću u oba ova perioda, kao i zbog činjenice da su koreni nekih savremenih sukoba upravo nastali u periodu neposredno posle II Svetskog rata. Osnovne smernice u analizi oslanjaju se na načela međunarodnog prava i Povelje Organizacije Ujedinjenih nacija, bez obzira na realnu održivost ovih politika, teorija i ideologija. U tabelama je data klasifikacija ratova prema Ženevskoj konvenciji OUN iz 1949. godine i Dopunskim protokolima iz 1977. godine na (S. Fabijanić, 2007):

- međunarodne oružane sukobe koji se vode između dve ili više država (u koje spadaju i antikolonijalni ratovi);
- nemeđunarodne (građanske) oružane sukobe koji nastaju na području jedne države (uključujući i secesionističke ratove);
- unutrašnje nemire, pobune, izolovane i sporadične činove nasilja koje spadaju pod unutrašnju stvar jedne države (vojni udari, pučevi, revolucije).

Vrstama i uzrocima rata bavili su se mnogi naučnici i teoretičari kroz istoriju, pa se tako u literaturi uzroci rata najčešće dele na: ekonomske (nastojanje da se osvoje ili očuvaju ekonomski resursi koji se smatraju vitalnim za neku društvenu zajednicu ili državu), političke (nastojanje da određena država ili društvena grupa osvoji ili sačuva vlast ili uticaj na određenoj teritoriji) i ideološke (nastaju zbog kulturne, verske ili ideološke netrpeljivosti između određenih društvenih grupa ili država) (Ramsbotham, Woodhouse, & Miall, 2011). U doba globalizacije, transparentnosti, razvoja interneta i svetske komunikacije, mnogo je lakše doći do realnih i konkretnih izvora informacija o današnjim sukobima, geopolitičkom položaju određene države, bogatstvima kojima raspolaže, tipu uređenja, itd. Slobodno se može reći da su sva tri uzroka isprepletana i međuzavisna, pa su za potrebe rada kao najčešći uzroci sukoba uzeti: politički, versko-ideološki, teritorijalno-granični, geostrateški (zone uticaja), energenti i neenergetska rudna bogatstva, pri čemu:

- u političke sukobe spadaju borbe za promenu vlasti i političkog sistema (socijalizam vs kapitalizam, diktatura vs demokratija),
- versko-ideološki sukobi su između dve veroispovesti i sukobi zbog kulturnih i društvenih razlika (pravoslavci i katolici, muslimanski šiiti i suniti...),
- teritorijalni i granični sukobi su otvorene pretenzije na deo teritorije druge države ili naroda,
- geostrateški sukobi su ratovi za uticaj na određenu zemlju koja je od geostrateškog značaja za velike sile (putni pravci, blizina neprijateljske države),
- sukobi za energente su ratovi za teritorije bogate naftom, ugljem i gasom ili su na značajnim pravcima koji povezuju naftovode i gasovode različitih zemalja,
- neenergetska rudna bogatstva u koje spadaju sukobi za minerale, zlato, dijamante, itd.

Odnos snaga između velikih sila biće prikazan kroz mešanje u unutrašnje sukobe, odnosno bilo koje vrste uticaja (vojna, ekonomska, diplomatska) u međudržavnim ratovima.

Opšte odrednice sukoba u brojkama

Svi sukobi i njihove karakteristike, za potrebe rada, uneseni su u veliku excel tabelu (slika 1), čime je formirana pregledna baza podataka. Za svaki sukob su prikupljeni podaci o: učesnicima sukoba, vremenskom periodu trajanja, broju žrtava, razlozima sukoba, vrsti vojnog sukoba ili intervencije, podacima o promeni ekonomskog stanja pre i posle sukoba, prirodni sukoba, bogatstvu prirodnih resursa, ekonomskim parametrima i o pravno-političkim promenama.

Veličina tabelarne baze podataka je nepodesna da bude prikazana u radu pa su po red primera dela tabele (slika 1), radi lakšeg pregleda, napravljene manje tabele radi objašnjenja glavnih karakteristika sukoba.

Država	Godina	Broj ratova	Razlog sukoba	Vrsta intervencije	Države učesnice	GD poste intervencije	Da li je postignuto "trajno" rešenje?	Da li se ratovalo za resurse ekonomskih ratova
El Salvador Govt vs FMLN Guerrillas	1979 - 1991	51,809	Gerilske sile protiv režima stvorile su Farbundo Martíjlev front za nacionalno oslobođenje (FMLN). Nakon vojnog puča u oktobru 1979, na vlast je došla vojna hunta. Ona je nacionalizovala više privatnih preduzeća kao i dobar deo obradivog zemljišta.			240%	Privredne reforme od početka devedesetih godina 20. veka doprinele su poboljšanju kvaliteta života, diversifikaciji izvoza, i pristupu međunarodnim finansijskim tržištima. Posle rata uvedene ekonomske reforme i privatizaciju telekomunikacionog sektora i penziskog sistema. Veliki problem za	Utrocio građanskog rata m naci u padu cene kafe na svetkom tržištu, kao i stig izbornih krađa i nezadov naroda vladavinom vojne
Ethiopian Government vs EPRDF	1976 - 1991	56,003	Posle 16 godina povremenih krvavih borbi, najveća grupa pobornika, EPRDF, uspele je da izbaci komunističku vlast Mengistu (KOJI JE NA VLASTI VOJNIM PUČEM OD 1974. I POD UTICAJEM SSSR) i preuzme vlast u zemlji 28. maja 1991. godine.		SSSR	Etiopia 9%	Lošim reformama usporila potencijalno snažan privredni rast.	Poljoprivreda čini 41% br. domaće proizvodnje, 80% i zapošljava 80% radne sr. Glavni izvozni proizvod je koja čini 65% do 75% etio zbrade od izvoza.
Ethiopia vs Eritrean Separatists ERF/ERPE	1964 - 1991	168,510	Nakon prestanka sovjetske vojne pomoći Etiopiji, eritrejski gerilci uspehi su da početkom dvadesetih pobede etiopijske snage i izvoje nezavisnost. Konflikt između Eritrejskih separatista i dva uzastopna etiopijska režima borio se tokom tri decenije, Sukob Eritrije sa Eritrejom oko graniočnih spora koji je trajao je i od 1998. do 2000.		SSSR	Eritrea 3,9%	kontrali su sabotirali privredu Nikaragve i otežavali morski saobraćaj postavljanjem podvodnih mina u luci Keren. ERF je uspeo da pobedi vojni režim u maju 1991. godine, a Eritreje je naknadno stekla	Geostrateški politaji.
				LIA je Yinkasiraba, naoružavala i vršila obuku Somozine nacionalne garde protiv Sandinista. Sjedinjene Države				

Slika 1 – Baza podataka o ratovima u formi eksel tabele

Jako je bitno razgraničiti pojmove u datim tabelama, pre svega, jer ne postoji tačan i precizan izvor baze podataka o ratovima i njihovim pravim uzrocima, a često je to spoj nekoliko uzroka (kao primer su države gde se ratovalo ujedno i zbog resursa, geostrateškog položaja i promene političkog sistema: Iran, Sudan). Broj vojnih pučeva i gerilskih ratova treba uzeti sa rezervom, jer su autori krenuli od najznačajnijeg uzroka rata. Kao primer navodimo Kubu, gde je evidentno da je Kastro došao vojnim pučem, što je posledica revolucije, koja se pretvorila u građanski rat (operacija „Zaliv svinja“). U daljem, sukobi oko ove države nastali su na relaciji SAD-SSSR zbog sfera uticaja i pokušaja sloma socijalizma. Zbog toga je sukob na Kubi stavljen pod vrstu rata „građanski“, a uzrok „politički“. Takođe, nisu svi pučevi završeni, odnosno nisu prerasli u oružane sukobe, već su ili ugušeni ili je to bio kratak sukob, koji nije ušao u analizu. Samo po pisanju medija u Africi je bilo preko 60 pučeva za 50 godina, i drugih raznih (pokušaja) promene vlasti.

Razlozi sukoba nikada nisu jednostrani, već je to zbir isprepletanih uzroka od geostrateškog položaja i zone uticaja između sila, do energenata, prirodnih resursa, terorizma, po-

litičkih i nacionalističkih ideala. Ono što nije vidljivo u ovoj analizi, upravo zbog isprepletenosti različitih uzroka sukoba jesu ratovi za prirodne resurse, pre svega vodu. Malo je poznato da su sukobi oko Golanske visoravni na granici između Izraela, Libana, Jordana i Sirije, a koji se u ovoj analizi vode kao teritorijalni sporovi, upravo ratovi za vodu u ovom regionu. Slično je i sa Libijom. Pored nafte za Libiju je značajno i to što sa skoro dve trećine teritorije leži na ogromnim akviferima, kao i Čad, Sudan, Nigerija i Egipat, otkrivenim još 1959. u potrazi za naftom. Prema pisanju medija sukobi u Južnom Sudanu 2012. naterali su brojne sudance u izbeglištvo, jer im je zbog vojnih sukoba voda bila nedostupna. U Keniji je došlo do eskalacije nasilja između zajednica Pokomo i Orma, zbog dugotrajnog spora u vezi sa zemljom i izvorima vode. Sukob oko privatizacije vode u *Cochobambi* u Boliviji se pretvorio u neku vrstu rata. Između Turske i njenih suseda, Iraka i Sirije, upravo zbog vode (reke Eufrat i Tigar) još od 1960-ih, traje spor na najvišem nivou. Voda će u budućnosti sigurno biti resurs oko koga će se voditi sukobi što proizilazi iz mnogih studija kao na primer Svetskog saveta za vodu (World Water Council, 2018) koji je objavio nekoliko studija u kojima ističe da će nestašica vode, dugoročno gledano, biti mnogo veći globalni problem nego što je to sada sirijska kriza. Prema izveštaju Ujedinjenih nacija, u svetu ima preko 780 miliona ljudi koji nemaju pristup zdravoj pijaćoj vodi. Do 2030. godine 47% svetske populacije će živeti u područjima sa nedovoljnom količinom vode, objavljeno je u izveštaju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj. Ovaj izveštaj procenjuje da će 30 nacija imati problem sa oskudicom vode do 2025, što je porast od 20 zemalja koje su imale taj problem 1990. godine. Osamnaest zemalja je na Bliskom Istoku i u Africi, uključujući Egipat, Izrael, Somaliju, Libiju i Jemen gde sukobi praktično ne prestaju (Aldžazira, 2012).

Kako su se autori, između ostalog, oslanjali na CIA faktbuk, treba naglasiti da su posmatrani i neenergetski resursi u koje spadaju zlato, nikl, srebro, dijamanti, uranijum, itd. sve ono što se ne može zanemariti u međunarodnim sukobima (kolonijalni ratovi su bili uglavnom za resurse, a to se nije mnogo promenilo do današnjih dana), samo je teško dokazati kolike količine i vrednosti poseduju određene zemlje i da li je baš to uzrok sukoba, odnosno potrebna su dublja istraživanja ovde sumiranih indicija. Tako se može uzeti za primer Bolivija – gde je uzrok sukoba nacionalizovanje njihovog najvećeg rudnog bogatstva rudnika kalaja, kao i Kongo – bogat dijamantima, cinkom, zlatom i koltanom.

Iz prethodno navedenog mogu se uočiti promene koje se na globalnom nivou dešavaju. Uspostavljanjem OUN, Pokreta nesvrstanosti, međunarodnog prava, ideologije koegzistencije mira, jako je teško opravdati bilo koju vrstu nasilja, a o ratovima da ne govorimo. Izgradnjom demokratije dati su razlozi za svaku vrstu intervencije u cilju obaranja diktatura, oslobađanja ugnjetavanih građana, borbe protiv nuklearne ili hemijske opasnosti.

Autori su pokušali da zanemare medijske članke, razne propagandne natpise i slično u cilju kreiranja svesti o nekom ili nekim sukobima, oslanjajući se prvenstveno na naučne radove i institucionalne izvore.

Vrste sukoba

Za potrebe rada krenulo se na osnovnu podelu sukoba na međunarodne i unutrašnje. Međunarodne karakteriše ili sukob između dve zemlje (Eritreja i Etiopija) ili učešće više zemalja (izrealesko-arapski ratovi gde su učesnice u različitom periodu bile Izrael, Egipat, Sirija, Palestina, Jordan, Irak). Iako je retkost da nema međunarodnog mešanja u određeni su-

kob (Ruanda), u ovu podelu spadaju samo otvoreni sukobi između dve ili više država, dok je strana umešanost u nekom sukobu posebno analizirana. Unutrašnji sukobi su svi oružani sukobi na prostoru jedne države s ciljem promene vlasti, otcepljenja (ređe ujedinjena, npr. 1959. državni udar Mosula za ujedinjenje Iraka sa Ujedinjenom Arapskom Republikom) dela teritorije ili za odbranu osnovnih ljudskih sloboda, verskih i ideoloških prava. Po načinu vođenja rata mogu biti secesionistički, građanski, gerilski, vojni i državni udari, terorizam.

Od ukupno 162 rata u periodu od II Svetskog rata, 93 sukoba izbila su u periodu hladnog rata, odnosno od 1945. do 1990. godine i 69 sukoba od 1990. do danas (tabela 1). Kako su antikolonijalni ratovi prošlost, logično je da ih nema u XXI veku (izuzev neokolonijalizma, koji je posebna tema).

Tabela 1 – Vrste sukoba

1945–1990.				1990–2018.				
RATOWI	VRSTE	BROJ	%	RATOWI	VRSTE	BROJ	%	
Međunarodni (41%)	Više od 2 zemlje	10	10,5	Međunarodni (21%)	Više od 2 zemlje	8	11	
	2 zemlje	18	20		2 zemlje	7	10	
	Antikolonijalni	10	10,5		Antikolonijalni			
Nemeđunarodni (46%)	Secesionistički	15	16	Nemeđunarodni (62%)	Secesionistički	16	22	
	Građanski	28	30		Građanski	27	40	
Unutrašnji (13%)	Gerilski	5	6	Unutrašnji (16%)	Gerilski	9	14	
	Vojni pučevi	7	7		Vojni pučevi			
	Terorizam				Terorizam	2	2	

Kao što se vidi iz tabele 1 doba hladnog rata i podelu na dva centra moći, jasno pokazuje statistika broja međunarodnih sukoba, koji čine 41% svih ratova u tom periodu. Čak polovina od toga (20% od ukupnog broja) čine sukobi između dve države (Honduras-El Salvador, Uganda-Tanzanija, Libija-Čad, Angola-Južna Afrika, Iran-Irak, Indija-Pakistan), dok su 10,5% (od ukupnog broja) antikolonijalni koji su takođe između dve države (Tunis-Francuska, Maroko-Španija, Indonezija-Portugal ili Holandija) i 10,5% sukobi između više država (Izraelsko-arapski, Vijetnamski, Avganistanski ratovi).

Posle rušenja Berlinskog zida, broj međunarodnih sukoba je duplo manji i smanjio se na oko 21% svih sukoba (delom i zato jer nema antikolonijalnih ratova), dok je broj međunarodnih ratova sa učešćem više zemalja ostao skoro isti 11% (ovo je značajno zbog pretpostavke da učešće više aktera otežava rešavanje sukoba). U ove sukobe spadaju već spomenuti Izraelsko-arapski, Zalivski (Irak), Vijetnamski ratovi, ratovi u Avganistanu, odnosno većina onih sukobi koji su decenijama nerešeni (što će se videti kasnije u Tabeli 4). Interesantno je da je broj sukoba između dve zemlje pao dva puta, sa 20% na 10%. Ovo bi moglo da signalizira da zemlje van širih koalicija sve manje pribegavaju oružju u rešavanju međusobnih nesuglasica. Što se tiče unutrašnjih sukoba, oni u oba posmatrana perioda čine većinu, sa tendencijom rapidnog rasta u drugom posmatranom periodu, o čemu svedoči i pad socijalizma i raspad bivših socijalističkih država, odnosno istočnog bloka i Varšavskog pakta (SSSR, SFRJ, Čehoslovačka). Pre rušenja socijalizma unutrašnji ratovi su činili 59% sukoba, dok je posle rušenja socijalizma i nestanka bipolarnosti, taj broj povećan na čak 88% (tabela 1).

Broj sukoba od kraja Drugog svetskog rata do 1970. godine iznosio je 65 ili 2/3 ukupnog broja sukoba u toku hladnog rata. '70 i '80 donose pad (30-tak novih sukoba), da bi od pada Berlinskog zida, za 25 godina krenuo novi rast sukoba (69) u većem broju nego posle Drugog svetskog rata. Pad Berlinskog zida i Istočnog bloka ostavio je veću neizvesnost u međunarodnim odnosima nego završetak Drugog svetskog rata i kreiranja nekih novih granica i država. Sa porastom broja velikih vojnih i ekonomskih sila i njihovih interesa, primetan je i porast oružanih sukoba, kao i sve teže dostizanje rešenja i sporazuma, upravo zbog multiplicitarnosti i isprepletenosti različitih interesa i ciljeva.

Period hladnog rata

Kada posmatramo uzroke, u prvom posmatranom periodu (do 1990. godine), kao što se vidi u tabeli 2, najveći broj sukoba čine politički motivisani ratovi 42% od kojih građanski čine polovinu (Bolivija – vojna hunta, Čile – militantne grupe, Nikaragva – sandinisti, Sirija – džihadisti, Etiopijska opozicija protiv komunističkog režima), zatim teritorijalni sukobi 26% (Uganda, Zapadna Sahara, Izraelsko-arapski ratovi, Kašmirski ratovi) i podela sfere uticaja 18% (antikolonijalni, Panamski rat, Vijetnamski rat, Poljska). Prethodno se očekivalo iz razloga postojanja dve sukobljene ideologije koje su u svim zemljama imale svoj zagovornike. Broj graničnih ili teritorijalnih ratova je veliki iz razloga formiranja velikog broja država u doba antikolonijalne borbe. Što se tiče gerilskih ratova sa ciljem promene vlasti dobar primer su Šri Lanka protiv Tamilskih tigrova; Rodezija protiv raznih militarističkih grupa; Kosta Rika protiv komunističkih gerilaca, dok je gerilsko ratovanje u El Salvadoru završeno vojnim pučem. Sukobi sa vojnim pučevima koji su prerasli u oružani sukob zahvatili su i Argentinu, Čile, Kubu, Jemen.

Tabela 2 – Uzroci sukoba 1945-1990.

1945–1990. – KARAKTERISTIKE							
RATOVI	VRSTE	Politički	Ideološko verski	Granično teritorijalni spor	Očuvanje sfere interesa	Borba za energetske resurse	Borba za rudne neenergetske resurse
PROCENTI		42%	4%	26%	18%	9%	0,9%
Međunarodni	Više od 2 zemlje	1		7	4		
	2 zemlje	1		11	3	2	
	Antikolonijalni				9	1	
Nemeđunarodni	Secesionistički	5	1	4		4	
	Građanski	22	3	2		1	
Unutrašnji	Gerilski	4					1
	Vojni pučevi	7					
	Terorizam						

Postblokovski sukobi

U periodu posle pada Berlinskog zida (tabela 3) struktura sukoba je znatno drugačija, politički 27% (Tadžikistan, Sijera Leone, Gvatemala, Indija, Filipini) i granično-teritorijalni 25% (Ukrajina, Mali, Gruzija, Kašmir, Etiopija, Jemen) čine više od polovine

svih sukoba, dok sukobi zbog energenata čine $\frac{1}{4}$ svih sukoba ili oko 23% (Čad, Sudan, Libija, Irak, Sirija), što je 2,5 puta više nego za vreme hladnog rata kada su sukobi zbog energenata činili oko 9% sukoba (Čad, Libija, Iran, Irak). Urušavanje socijalizma i jasnih sfera uticaja razlog je manjeg broja političkih uzroka sukoba, dok uzimajući u obzir sve veći značaj energenata (nafte i prirodnog gasa pre svega) u svetu, ovaj porast je u skladu sa tržišnim kretanjima i globalnim promenama, a često uključuje granične i teritorijalne sporove. Sukobi oko podele sfere uticaja čini oko 12% sukoba (Jemen¹, Avganistan, Somalija, kao i ratovi na prostoru bivše SFRJ i SSSR) i taj pad je odraz urušavanja socijalizma i nastanka unipolarnog poretka '90-ih godina prošlog veka. Rastom vojne i ekonomske moći Rusije, Kine, Indije, Brazila i nastanka multipolarnog svetskog poretka, postaje nemoguće jasno proceniti i izdvojiti interesne sfere usled isprepletanost različitih država i njihovih nacionalnih, ekonomskih i vojnih težnji i interesa. U Siriji je građanski rat koji je počeo 2011. omogućio širenje Islamske države, vojne intervencije velikih sila 2017. godine (NATO, RF) i manje ili više otvoreno mešanje i prelivanje sukoba na okolne države (Liban, Irak, Iran, Izrael). Kompleksnost ovog sukoba pokazuje nam izazove novog poretka, koji ne doprinosi miru i stabilnosti, a o čemu će kasnije biti više reči.

Tabela 3 – Vrste uzroka posle pada Berlinskog zida

1990–2018. – KARAKTERISTIKE							
RATOVI (69)	VRSTE	Politički	Ideološko verski	Granično teritorijalni spor	Očuvanje sfere interesa	Borba za energetske resurse	Borba za rudne neenergetske resurse
PROCENTI		27%	10%	25%	12%	23%	3%
Međunarodni	Više od 2 zemlje		1		4	3	1
	2 zemlje			6	1		
	Antikolonijalni						
Nemeđunarodni	Secesionistički	1		9	3	7	
	Građanski	12	5			5	1
Unutrašnji	Gerilski	6		2			
	Vojni pučevi						
	Terorizam			1	1		

Stabilnost vojno-političkih rešenja nastalih po završetku sukoba

U završene oružane ratove spadaju oni sukobi, koji nakon potpisivanja određenog mirovnog sporazuma manje ili više dosledno sprovode njegove odredbe ne ulazeći u nove sukobe. To ne znači da određene države, čiji se sukobi vode kao završeni ne ulaze u neke nove sukobe. Sirija (1979) i Jemen (1994) su imale građanske ratove, koji su okončani, ali kasnije ulaze u nove sukobe: Sirija 2011. i Jemen 2009. sa mešanjem stranih sila i još uvek nisu završeni. Slično je i sa Irakom. Posle Zalivskog rata opozicija je nastavi-

¹ Jemen je primer sukoba u različitim periodima, sa različitim uzrocima. Tokom građanskog rata 1994. militantne grupe pokušale su odvajanje Južnog Jemena, dok je rat 2009. bio sukob za promenu vlasti u kome je učestvovala saudijska koalicija (S. Arabija, SAD, UAR, Katar, Turska).

la sukobe do 1996. godine. Isto se desilo posle međunarodne intervencije i svrgavanja baasističke vlasti (2003), kada su islamističke militantne grupe započele sukobe koji traju i dan danas, a obuhvatile su i Siriju. Iz ovoga se može zaključiti da tamo gde su pokušaji unutrašnjih nemira radi svrgavanja vlasti bili neuspešni, strane sile su dale sebi za pravo da intervišu sa ciljem „odbrane demokratije i slobode građana“. Prva vrsta (unutrašnjih) sukoba bi se završila stabilnom političkom situacijom i ekonomskim razvojem, dok strana intervencija obično ostavlja nestabilne vlasti, koje su u odnosima stalne tenzije ili građanskog rata.

Bez obzira na kompleksnost sukoba i država kod kojih se sukobi ponavljaju u nekom novom obliku, moguće je razvrstati sukobe na završene i nezavršene. Kada se posmatra prema okončanosti sukoba od pada Berlinskog zida, od ukupno 69 sukoba i dalje je nerešeno 30 (Sirija, Irak, Ukrajina, Jemen, Nigerija, Čad...) odnosno oko 45%, dok je za period posle II Svetskog rata od 93 sukoba ostalo nerešeno 18 sukoba istog ili promenjenog oblika (Izraelsko-arapski, Somalija, Sudan, Kurdski ratovi, Kongo, Avganistan, Liban) ili oko 20% (tabela 4). Nestanak bipolarnosti i jasno podeljenih sfera uticaja, onemogućile su rešavanje nekih od najtežih ratova XX veka. Za vreme hladnog rata, poštovala su se norme međunarodnog prava, tako da su postojala okvirna pravila ratovanja i postulati međunarodnog prava, što je omogućavalo uspešnije rešavanje sukoba. XXI vek je preselio sukobe na tlo manjih država, primenjujući sistem društvene destabilizacije kroz medije, formirajući unutrašnje organizovane grupe za širenje negativne propagande, što je zajedno sa spoljnim faktorima (ekonomske blokade, razne sankcije, politički pritisci), dovelo do brojnih građanskih ratova, ali i kršenja međunarodnog prava, uspostavljenih normi i pravila rešavanja sukoba. Ratovi su postali jeftiniji i efikasniji (i komplikovaniji), podložni spoljnim uticajima i daleko od teritorija zemalja koje štite svoj nacionalni ili drugi interes.

Tabela 4 – Završeni i nezavršeni sukobi

	Završeni sukobi	Strana intervencija	Nezavršeni sukobi	Strana intervencija
1945–1990. (93)	75	59	18	18
1990–2018. (69)	39	27	30	25

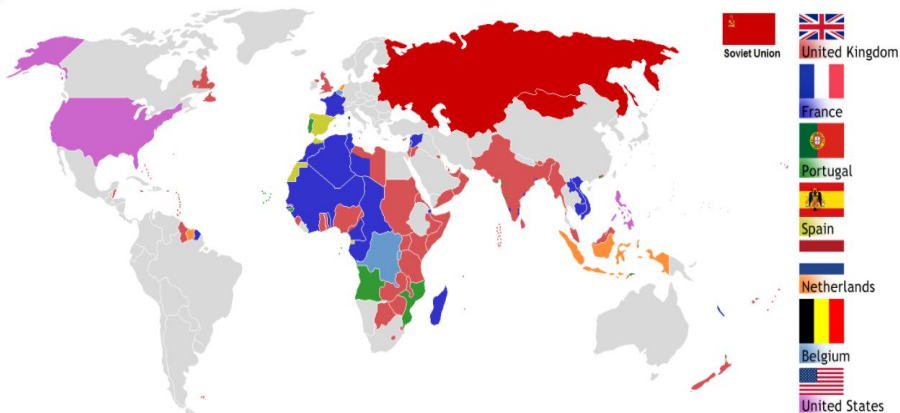
Zemlje kao što su Irak, Izrael i Palestina, Turska-Sirija-Irak (Kurdistan), Avganistan, Nigerija, Etiopija, Somalija, Sudan, Jemen, Pakistan jesu nosioci sukoba koji su obeležili obe ere i koji još uvek traju. Sukobi u Kongu, Angoli, Čadu, Mozambiku, Alžiru, Tadžikistanu započeti u drugoj polovini XX veka, završeni (zamrznuti) su tek u prvoj deceniji XXI veka. Prema *The polynational war memorial* od 93 sukoba '45-'90, (dokazane ili otvorene) strane intervencije su bile u 77 slučajeva ili skoro 80%. Od 69 sukoba '90-2018. ukupno je bilo 52 strane intervencije ili oko 75% (Tabela 4). Strane intervencije po pravilu nisu dovele do trajnog rešenja sukoba, već su od stabilnih zemalja napravljena krizna područja u kojima nasilje eskalira od sukoba niskog intenziteta (Srbija, Gruzija, Ukrajina...) do otvorenih ratova (Irak, J. Sudan, Izrael i Palestina,...).

Usitnjavanje država

Antikolonijalni ratovi

Stvaranjem nezavisnih država od bivših kolonijalnih teritorija u Aziji, Africi, Srednjoj i Južnoj Americi uzrok su višedecenijskih sukoba za razne vrste nezavisnosti ili preuzimanja vlasti, što za rezultat ima skoro 20% nerešenih sukoba iz perioda pre pada Berlinskog zida i urušavanja SSSR. Slično je i sa usitnjavanjem bivših socijalističkih država (SSSR, SFRJ), koji se mogu nazvati "zamrznuti" (a ne rešeni) sukobi. Može se samo pretpostaviti da je razlog nerešenih sukoba nestanak bipolarnog svetskog poretka i ravnoteže snaga, kratka američka hegemonija tokom '90, koja nije donela bolji rezultat u sukobima od pada Berlinskog zida do danas i gde iz godine u godinu raste broj nerešenih sukoba (trenutno je 30 aktuelnih sukoba). Dok je na pr. na indijskom potkontinentu trajala britanska dominacija, konflikata između hindu/budista i muslimana u Burmi nije bilo, barem ne sa takvim intenzitetom, a sukobi počinju stvaranjem nezavisnih država Indije, Pakistana i Burme. Slično je na Bliskom Istoku i Africi. Francuska i Britanija su izvukle proizvoljne granice u Mesopotamiji i stvorile su tri arapske zemlje Irak, Siriju i Liban, koje su danas u centru savremenih sukoba. V. Britanija, SAD i OUN formiraju jevrejsku državu Izrael, zbog čega nastaje najduži sukob između arapskog i jevrejskog sveta od II svetskog rata do danas i čiji se kraj ne nazire. Pokušaj američke i sovjetske kolonizacije Avganistana urodilo je ne samo nerešenim sukobima, već političkom, ekonomskom i svakom drugom nestabilnošću ove države. Povlačenje sa teritorije Centralne i Južne Afrike ostavio je nestabilne države koje su u konstantnim sukobima od sticanja nezavisnosti. Višedecenijski sukobi još uvek traju i ne nazire im se kraj.

Tačan broj kolonija teško je odrediti jer su neke sile držale delove teritorija (država) i faktički ih delile sa drugom kolonijalnom silom, a nije ni redak slučaj da su sile ratovale između sebe i otimala teritorije jedna od druge. Jedan od uzoraka sukoba u bivšim kolonijalnim teritorijama svakako je i prekrajanje granica i formiranje novih država (Eritreja i Etiopija, Zapadna Sahara) po instrukcijama velikih sila, tako da geopolitička karta sveta nije ista pre i posle ovog perioda.

Slika 2 – Mapa bivših kolonija (*Origin Of Racism, Analysis Of Racial Discrimination In European Colonial Period, 2018*)

Zemlje koje su držale najviše teritorija su Velika Britanija (36) i Francuska (27), zatim Španija (11), Italija (3), i druge (slika 2). Koliki je uticaj bivših kolonizatora pokazuje činjenica da je od 80 kolonija, u oko 85% (65) država desili (neki čak i višedecenijski) ratovi od sticanja nezavisnosti do raznih borbi za resurse, vlast i poziciju (Čad, Tunis, Obala Slonovače, Madagaskar, Ruanda, Alžir, Mali, Gvineja...). Povlačenjem Španije, Portugalije i Engleske iz Južne i Srednje Amerike stvoreni su uslovi da Sjedinjene Američke Države imaju dominantnu ulogu u ovom delu sveta. To im je dalo mogućnost da nebrojeno puta intervenišu u državama Srednje i Južne Amerike (Panama, Kuba, Čile, Gvatemala, Nikaragva, Peru...).

Umešanost stranih zemalja, prvenstveno SAD, Sovjetskog Saveza (Ruske federacije), V. Britanije, Francuske, Kine, ali i mnogih drugih, ogledale su se u vojnim (ljudstvo, naoružanje, vazdušni napadi), ali i političkim i ekonomskim pritiscima (uskraćivanje ili podržavanje kreditima, ekonomskim sankcijama, itd). Iz prikaza broja stranih vojnih intervencija datog u tabeli 4 se jasno vidi da se zapadne zemlje i dalje mešaju, često čak i izazivaju sukobe u svojim bivšim kolonijama.

Pad Istočnog bloka – rušenje socijalizma

Sukobe za vreme hladnog rata odlikovala je blokovska podela sveta i borba za rušenje svih oblika socijalizma, odnosno sprečavanje nacionalizacije prirodnih bogatstava zemalja, što u nekom obliku traje i danas. Socijalističke zemlje koje su u XXI veku prešle na kapitalističke sisteme, odnosno neokolonijalne: sve istočnoevropske zemlje, sve zemlje bivšeg Sovjetskog saveza, kao i Mongolija, Senegal, Gvineja Bisao, Meksiko, Gana, Egipat, Libija. Danas bi se u socijalističke države mogli ubrojiti: Vijetnam, DBR (Severna) Koreja, Laos, Kina i Kuba. Od 1945-'90 na tlu Evrope bilo je samo 6 sukoba (Mađarska, Grčka, Poljska, Baltičke zemlje, Ukrajina,² Čehoslovačka³) uglavnom hladnoratovskih uzroka, odnosno očuvanja/rušenja socijalističkog uređenja i zone uticaja, a 7 secesionističkih (Ukrajina, Srbija, BiH, Hrvatska, Gruzija, Čečenija, Azerbejdžan) od 1990. do danas. Ove, poslednje, sukobe danas uglavnom karakteriše pojam „zamrznutih sukoba“, odnosno relativne stabilnosti spornih teritorija. Za razliku od sukoba '45-'90 gde je SSSR intervenisao slanjem vojnih snaga u ove zemlje radi očuvanja socijalističkih režima, period posle '90-tih karakterišu oružani sukobi, građanski ratovi i strano mešanje. Za razliku od Hladnog rata kada bi potezi jednog bloka izazvali reakciju drugog, zbog čega je dolazilo do čestih tenzija, ali i bržeg smirivanja situacije, u postblokovskoj eri kratka dominacija zapada dovodi do oružanih sukoba sa trajnim posledicama, odnosno još uvek nerešenih pitanja nezavisnosti i podela granica (Gruzija, Srbija, Ukrajina). Broj secesionističkih sukoba na globalnom nivou je u drugom posmatranom periodu veći za 20%, odnosno sa 14 porastao je na 20 sukoba u postblokovskom periodu (tabela 2 i 3). Talas otopljenja bivših republika SSSR, SFRJ, Čehoslovačke, kao i Kosovo i Metohija i Krim, dalo je podstrek brojnim narodima da se bore za nezavisne teritorije (Nagorno Karabah, Donjeck, Abhazija, Adžarija, J. Osetija). Razni sukobi u Srednjoj i Južnoj Americi (Gvajana, Meksi-

² Estonski, letonski i litvanski partizani su tokom sovjetske invazije vodili gerilski rat protiv sovjetske vladavine od 1945. do 1951. U periodu od 1945-1947. ukrajinska vlada borila se protiv nacionalističke paravojne formacije

³ U Čehoslovačkoj je počelo „Pražko proleće“ 5. januara do 21. avgusta 1968. godine kada je Sovjetski Savez sa svojim saveznicima iz Varšavskog pakta (izuzev Rumunije) okupirao zemlju.

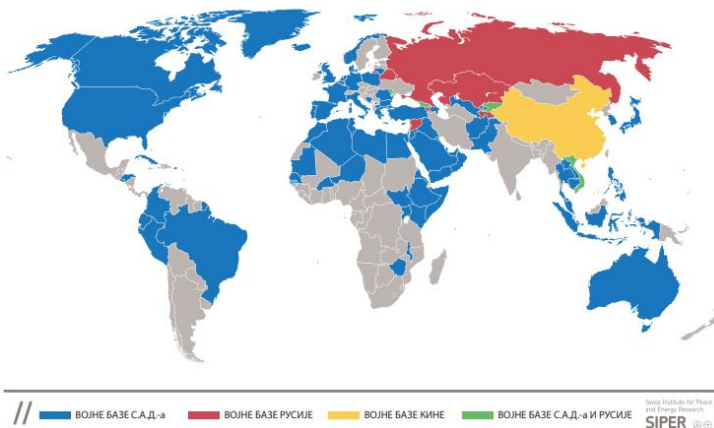
ko, Nikaragva, Surinam, Čile, Panama, Dominikanska republika), Aziji (Avganistan, Tadžikistan, Mongolija, Kambodža, Šri Lanka, Bangladeš, Indija, Izrael, Indonezija, Irak) i Africi (Libija, Alžir, Kenija, Zimbabve, Etiopija, Egipat, Mozambik, Somalija, Jemen, Kongo, Angola, Čad, Sudan, Uganda, Tunis, Gvineja Bisao, Gvineja, Zanzibar, Kambodža) takođe su imali periode uspostavljanja nekog oblika socijalističkog režima (nacionalizacija resursa, zaštita nacionalnih interesa), diktatorskih vlasti, ali samo u određenim periodima, kada bi bili svrgnuti novim pučevima i revolucijama.

SAD su imale dominaciju u Srednjoj i Južnoj Americi, a V. Britanija, Francuska, Rusija i Kina su imale velikog uticaja u Africi, dok su zone uticaja bile podjeljene na Bliskom Istoku i Evropi. Ne treba zanemariti ni pokušaj afričkih i azijskih zemalja, koje su pokrenule proces dekolonizacije da uspostave jednu vrstu ravnoteže sa velikim silama stvarajući Pokret nesvrstanih, koji na žalost nije bio odraz jedinstva, jer su mnoge od njenih članica bile u savezu sa jednom ili drugom velikom silom.

Širenje zone uticaja – vojne baze

Na slici 3 prikazano širenje vojnih baza širom Afrike i Azije, uglavnom u blizini važnih geostrateških položaja i pravaca.

// РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ВОЈНИХ БАЗА КИНЕ, РУСИЈЕ
И СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА У СВЕТУ.

Slika 3 – Rasprostranjenost vojnih baza (SIPER – The Swiss Institute for Peace and Energy Research, 2018)

Ruski vojni objekti u inostranstvu koji imaju status vojnih baza nalaze se u Belorusiji, Kazahstanu, Tadžikistanu, Jermeniji i Kirgistanu, kao i u Siriji i Vijetnamu, Gruziji, Moldaviji, Južnoj Osetiji, Abhaziji i Pridnjestrovlju. U Kazahstanu je i svetski poznat kosmodrom Bajkonur. Rusija je 2000. raspustila radarsku stanicu „Darjal“ u Mukačevu, u zapadnoj Ukrajini, a ruska obaveštajna stanica u Lurdesu na zapadu Kube zatvorena je 2002. go-

dine. *Vojni objekti SAD* širom sveta su u: Nemačka, Japan, Južna Koreja, Italija, Irak, Avganistan, Velika Britanija, Portugal, Turska, Belgija, Kuvajt, Island, Bahrein, Haiti, Grčka, Poljska, Kolumbija, Izrael, Srbija (Kosovo i Metohija), Španija, Pakistan, Singapur, Australija, Norveška, Peru, Holandija, Luksemburg, UAE, Kanada, Filipini, Bosna i Hercegovina, Danska, Češka, Rumunija, Bugarska, Litvanija, Makedonija, Gruzija, Tadžikistan, Uzbekistan, Saudijska Arabija, Jordan, Jemen, Katar, Oman, Indija, Šri Lanka, Tajvan, Hong Kong, Salvador, Honduras, Paragvaj, Egipat, Tunis, Alžir, Maroko, Mauritanija, Senegal, Mali, Siera Leone, Liberija, Obala Slonovače, Niger, Ekvatorijalna Gvineja, Gabon, Čad, Uganda, Tanzanija, Etiopija, Džibuti, Novi Zeland.

Na ostrvima u Južnom kineskom moru pored postojećih, *Kina* gradi i veštačka ostrva po kojima postavlja svoje vojne objekte. "Kina polaže pravo na skoro celokupno Južno kinesko more, koje je bogato ribom, naftom i ležištima gasa, a uz to je i važna svetska trgovinska trasa, ali prava polažu i Brunej, Malezija, Filipini, Tajvan i Vijetnam" (Večernje novosti, 2017). Prema pisanju medija Kina je otvorila svoju prvu pomorsku bazu u Africi, u Džibutiju, a počeli su i radovi na kineskoj vojnoj bazi na teritoriji pakistanske luke Gvadar i modernizacija vazdušne luke Dživani u Pakistanu. Osim kineskih vojnika, u Džibutiju se nalaze francuska i američka vojna baza, kao i japanski, nemački i španski vojnici. Ova zemlja igra važnu geopolitičku ulogu, jer se praktično nalazi na raskrsnici svetskih trgovinskih puteva. Pored ove tri zemlje značajan broj vojnih baza van svojih granica imaju Velika Britanija i Francuska.

Iako je teritorijalno osvajanje države u sadašnjim međunarodnim okolnostima prevaziđeno i zamenjeno ekonomskim i političkim učenama, SAD nezanemaruju ulogu i značaj vojnih baza, kojih ima širom sveta. Nasuprot SAD, V. Britanija, Francuska i Rusija, u ukupnom broju koriste oko 30 vojnih baza u svetu.

Analizom podataka sa karte date na slici 3 moglo bi se na prvi pogled zaključiti da postoje praktično dve grupe zemalja u kojima su uspostavljene vojne baze: 1. zemlje u kojima je relativan mir i stabilnost (Zapadna Evropa, Japan, Indonezija, Vijetnam itd.) i 2. zemlje u kojima traju vojne intervencije (Irak, Sirija, Avganistan i sl.). Reklo bi se da se može pretpostaviti da vojne baze sa sobom mogu da donesu stabilizaciju i mir u nekim regionima, ali to zahteva dalja istraživanja da bi se potvrdio ili odbacio takav zaključak.

Multipolarnost

Početak XXI veka svedoči o razvoju nekadašnjih kolonija poput Indonezije, Nigerije ili Indije, u velike igrače globalne ekonomske utakmice, odnosno broj uticajnih zemalja na svetskoj sceni raste. Danas su sukobi na Bliskom istoku, pre svega Siriji, najbolji primer isprepletanosti različitih interesa, Kina i Rusija podržale su jednu stranu, dok NATO i SAD stoje uz drugu, dok dodatne elemente opasnosti čine druge zemlje učesnice u ovom sukobu, pre svega Izrael, ali i Iran, Jordan i Saudijska Arabija. Vijetnam i Avganistan, ali i Izrael i Palestina dokaz su da se ne može baš svaki rat dobiti mešanjem velikih sila, odnosno da su ih one sposobne izazvati, ne i kontrolisati. Posle pada Berlinskog zida broj ratova sa intervencijom stranih sila (Irak, Sirija, Jemen, Ukrajina, Libija, Avganistan) sve je veći i generiše više problema nego što ih rešava. Sve ove države, koje imaju predispozicije za ekonomski rast i razvoj (bogatstvo resursa, geostrateški položaji glavnih trgovinskih pravaca, izlaz na more i sl.) rastrgnute su građanskim ratom i hroničnim siromaštvom. Ne samo što ima previše zemalja koji se mešaju u sukobe, često pomažući

i finansirajući jednu ili drugu stranu, već se rađaju brojne grupacije unutar država koje vode svoje zasebne ratove. Razne ekstremističke grupe postoje i u Iraku, Siriji, Avganistanu, Pakistanu. Vlast se bori sa toliko frakcija da su savremeni ratovi postali ozbiljne slagalice za vojne stratege. Dok službeno velike sile pozivaju na primirje, sukobi ne pokazuju znakove smirenja. Čak i učešća misija Ujedinjenih nacija su se pokazale kao bezuspešna, posebno u komplikovanim situacijama poput Sirije.

Svet je prošao faze od bipolarnog do unipolarnog poretka i polako se približio multipolarnom. Do sada devet država poseduje nuklearno oružje. To su: SAD, Rusija, V. Britanija, Francuska i Kina, kao i četiri nuklearne države koje nisu potpisale sporazum o zabrani širenja atomskog oružja (NTP): Indija, Pakistan, Izrael i Severna Koreja. Iran je potpisao ograničen nuklearni program sa Nemačkom i pet stalnih članica Saveta bezbednosti UN: Britanijom, Kinom, Francuskom, Rusijom i Sjedinjenim Američkim Državama. Prema pisanju medija, SAD su se povukle iz ovog sporazuma. Koliko su nuklearne sile za vreme hladnog rata bile pretnja miru i povod za III Svetski rat, toliko su sada, zbog proširenja nuklearnih kapaciteta, postali vrsta osiguranja da do velikog međunarodnog rata ne dođe, jer bi to bio rat do istrebljenja čovečanstva. Raspad SSSR na trenutak je obezbedio američku hegemoniju, koja nije dugo trajala zahvaljujući ubrzanom razvoju nacionalnih ekonomija čiji glavni akteri su pored zapadnih zemalja još i Kina, Indija, Indonezija, Brazil i Nigerija. Zbog opasnosti "velikog rata" izazivanje unutrašnjih, građanskih ratova uz savremene oblike ratovanja (sajber ratovi i terorizam) promenilo je oblik i prirodu oružanih sukoba.

Karakter savremenih sukoba

Obzirom na percepciju stalnog i dugotrajnog konflikta, velike sile se svakodnevno pripremaju za rat raspoređivanjem svih instrumenata moći na globalnom nivou kako bi se poboljšala njihova sigurnost i zaštitili interesi. Glavni cilj jeste uspostavljanje osećaja stalne političke i ekonomske nesigurnosti među populacijom određene države koja je meta "agresije". Ovaj pritisak u vidu trgovinskih ratova, energetske ucene, propagande, diplomatskih prevara, političkih prevrata i prinuda za pridruživanjem evroatlantskim integracijama sprovode se još od pada Berlinskog zida i postsovjetske tranzicije zemalja Istočne Evrope. Međutim, u sprezi sa svim ovim elementima, savremeni ratovi prevazišli su konvencionalne oblike pretnji, od najsurovijih primitivnih elemenata sukoba kao što je bilo u Ruandi, Kongu, zatim islamističkih terorističkih akcija ISIL-a, Talibana, Boko Haram-a, itd. do sada već učestalih sajber napada dostupnih ne samo državama već svakom fizičkom licu na planeti zemlji.

Terorizam kao osnovni vid sukoba savremenog doba

Najveći broj sukoba u oba perioda, razmatrana u ovom radu, čine građanski ratovi, ali se početkom XXI veka pojavljuju i novi vidovi sukoba, odnosno antiteroristički sukobi u koje akcije protiv militantnih organizacija kao Al Kaida, Talibani (Avganistan), Boko Haram (Nigerija), ISIS (Irak i Sirija). Među njima su od ranije, a većina i danas: Hamas, He-

zbolah, Narodni front za oslobođenje Palestine, Islamski džihad za oslobođenje Palestine, Tupak Amaru Perua, Kahane Lives, ETA, IRA, Vrhovna istina, Kolumbijska nacionalna oslobodilačka armija, Tamiški tigrovi, Oružane revolucionarne snage Kolumbije, Narodni demokratski oslobodilački front Turske, Radnička partija Kurda, Zapatistička nacionalna oslobodilačka armija, Crvena armija Japana, Islamski pokret Uzbekistana, Oslobodilačka vojska Kosova, Albanska nacionalna armija i Oslobodilačka vojska Preševa, Bujanovca i Medveđe (Zirojević, 2004).

Poslednjih godina oblik ratnih dejstava više nije usmeren na direktno i isključivo uništavanje neprijatelja, gde se prvenstveno napadaju oružane formacije neprijatelja, već su meta napada u najvećoj meri civili, kao i civilna, a ne više primarno vojna infrastruktura. Državno sponzorisan terorizam često je korišćen kao prljavo, ali po državu sponzora bezbolnije oružje, od Pakistana i Indije do Turske, Libije i Sirije (Janković, 2007). Radikalne grupe koriste se za razbijanje suverenih država radi lakšeg ovladavanja njihovim resursima. Islamska država postaje glavna pretnja i ta organizacija je izvela smrtonosne napade u Francuskoj, Libanu i Turskoj, ali i Pakistanu, Iraku i Nigeriji. Sunitska islamistička organizacija ISIS ili ISIL (Islamska država Irak i Sirija /Irak i Levant/) u Iraku i Siriji drži delove teritorija i polako se približava Nigeriji, gde je 2014. šiitska organizacija Boko Haram proglasila kalifat. Nigerija je peta zemlja na svetu po količini izvezene nafte. U severozapadnom Pakistanu je oružani sukob između pakistanske vojske i islamskih militantnih stranaka koje čine lokalna plemena, talibani i strani ekstremisti. U Avganistanu već 15 godina traje sukob sa talibanima (sunitska islamistička organizacija, kao i Al Kaida) koji ne odustaju od pretenzija na vlast. Sve ove terorističke organizacije nemaju snažnu centralnu komandu, već su više konfederacija raznih militantnih grupa različite veličine i mesta delovanja. Njihove akcije nisu uvek koordinisane, a kako su suprotstavljene, grupacije se često bore i jedne protiv drugih. Terorizam je neophodno posmatrati kao globalni fenomen i pretnju koja, usled svog kontinuiranog delovanja ima sva obeležja gerilskog načina ratovanja. Iako su uzroci rata uglavnom ideološke, odnosno verske prirode, teško je jasno odrediti stvarne ciljeve i svrhu ratova ovih organizacija.

Bezbednosni izazovi Četvrte digitalne revolucije

Sajber aktivnosti, dopunjuju geopolitičku kopnenu i pomorsku moć i imaju ulogu sve više važnu kao i ostali domeni (kopno, more, vazduh i prostor) u savremenom vojnom sukobu između protivnika. Sajber-napadi (denial-of-service) na sajtove vlade, stranaka, banaka, medija i korporacija 2007. godine u Estoniji primer su poslovnog modela sajber-rata, dok su napadi na informacione sisteme (telekomunikacije, sajt Vlade, ministarstva spoljnih poslova i odbrane) u Gruziji 2008. uoči rata u Južnoj Osetiji su primer vojnog modela sajber-rata. SAD i Izrael (*United States Cyber Command* (USCYBERCOM) and *Israel's Unit 8200*) su 2007. godine zarazili brojne iranske kompjutere virusom *Staksnet* (*Stuxnet*), koji nije uništio softver kompjutera u koji se infiltrirao, već je ove kompjutere koristio da sabotira informacioni sistem iranske nuklearne elektrane Natanc. Iz naftnog giganta Ševrona kažu da je *Staksnet* računarski virus inficirao i njihove sisteme, dok je Rusija još 2013. godine izvestila o *Staksnet* napadu na jednu od svojih nuklearnih elektrana. Saudijski naftni gigant Aramco je nakon napada virusom *Šamon* (*Shamoon*) bio prisiljen da ugasi ceo interni kompjuterski sistem kako bi sprečio širenje virusa. Glavna funk-

cija *Šamona* je bila neselektivno brisanje podataka sa kompjuterskih hard diskova (uništio podatke na 30.000 ili tri četvrtine Aramkovih računara). Iako *Šamon* nije izazvao fizičku štetu proizvodnim pogonima Aramko, to je uticalo na procenu rizika ključnih infrastruktura širom sveta (Bronk & Tikk-Ringas, 2013). Napad na Saudijski Aramko sledio je sličan sajber napad na katarsku kompaniju prirodnog gasa pod nazivom RasGas, koja je vodeći svetski dobavljač tečnog prirodnog gasa. Napad je isključio RasGasovu veb lokaciju i interne e-mejl servere. Grupa hakera je 2013. godine pokrenula svoj drugi najveći napad na službene, poslovne i društvene sajtove u Izraelu. Putem video snimka na *YouTube*, ova grupa poslala je poruku svetu navodeći da su se najmoćniji hakeri iz celog sveta odlučili ujediniti u jednu organizaciju solidarnosti sa palestinskim narodom kako bi obrisali Izrael sa interneta (Mahmoud, 2018).

Najveći problem sajber napada jeste što je teško odrediti nameru, identitet ili političku motivaciju napadača. Drugi problem je što takvi programi mogu da budu mesecima u sistemu pre nego što budu otkriveni, a moguće je da neki ostanu neprimećeni, završe posao i izbrišu se iz sistema. Prema *Data Breach Investigations Report (DBIR) 2017*. (VerizonEnterprise.com 2017) u javnom sektoru bilo je 21.239 incidenata, od čega 239 sa potvrđenim otkrivanjem podataka od kojih 81% čine sajber špijunaža, privilegovane zloupotrebe i greške. Napadi su dolazili 62% od spoljnih aktera, 40% od internih, 4% zajedničkih. Što se tiče motiva: u 64% u pitanju je špijunaža, 20% finansijski motiv i u 13% slučajeva zabava/ideologija/pretnja. Podaci koji su kompromitovani napadima: 41% lični, 41% tajni, 9% medicinski, itd.

Sajber napadi su postali moćna, niskobudžetna opcija ratovanja koja materijalno oštećuje druge jednostavnim klikom na dugme. Sajber napad služi kao asimetrično oružje koje omogućava inferiornim grupama i državama da nanose štetu tehnološki i vojno superiornim neprijateljima. U kombinaciji sa gerilsko-terorističkim načinom ratovanja verovatno će biti osnovni vid „asimetričnog“ suprotstavljanja manjih i slabijih, vojnički jačima u klasičnom smislu.

Zaključak

Padom Berlinskog zida, izgubila se bipolarnost sveta, a socijalizam kao državno uređenje (i uzrok mnogobrojnih sukoba u prošlosti) skoro je ukinut do početka XXI veka. Postepen, ali veliki rast nacionalnih ekonomija, kao što je Kina, Indija, Brazil, stabilizovanje Rusije kao svetske sile, menja ekonomsku, pa samim tim i geopolitičku sliku sveta.

Sukobi koji su doneli veliki potres u međunarodnim odnosima svakako su izraelsko-arapski sukobi, kubanska kriza, korejski i vijetnamski rat. Savremeni sukobi u Siriji, Iraku, Južnom Sudanu, Avganistanu, Jemenu, Čadu, Libiji, intervencija i mešanje velikih sila, zemalja u okruženju, terorističkih islamskih organizacija, govori o tome da je nastavljen petnaestogodišnji trend pomeranja svetskog poretka ka multipolarizmu. U Siriji otvorene vojne intervencije zapadnih sila s jedne strane i Rusije s druge strane, podrška Irana, mešanje Izraela, pokazale su da se na ruševinama Alepa ruši i svetski poredak koji je bio izgrađen na ruševinama Berlinskog zida. Isprepletenost uzroka rata u Siriji je evidentna, jer tu spadaju politički (promena vlasti i državnog uređenja), antiteroristički (borba protiv islamske militarističke grupe ISIS), energetski uzroci (pravac razvoja gasovoda i naftovo-

da sa Bliskog Istoka ka Evropi), ali i sfere uticaja (ruska vojna baza, američke pretenzije, iranska dominacija). Priroda ovakvih sukoba karakteriše i Avganistan, zemlju opustošenu ratnim razaranjem, nestabilnom vlašću i stalnim sukobima. Isprepletenost uzroka sukoba (sfera uticaja, energetski pravci i terorizam) u skladu sa promenama svetskog poretka je sve očevidnija. Međutim, posledica ovakvog stanja nije multipolarnost, nego zapravo dezintegracija svetskog poretka. Ono što sada karakteriše svetski poredak nije nedostatak bipolarnosti ili multipolarnosti velikih sila, već podeljenost političkih i ekonomskih interesa geopolitičkim ambicijama manjih i većih svetskih sila. Resursi bilo da je hrana, energija, voda ili sirovina su otvoreni ili prikriveni razlozi za oružane sukobe.

Savremeni ratovi postaju kompleksniji, opasniji, bez jasnih granica, ciljeva, sfera interesa. Sve je više aktera na globalnoj sceni, od međunarodnih vojnih organizacija (NATO, ŠOS), ekonomskih i političkih unija (EU, ASEAN, BRIKS), finansijskih institucija (MMF, VB, EIB) do pojedinačnih država, terorističkih organizacija (Al Kida, Boko Haram) i internet grupa (Anonimusi, Vikiliks). Kompleksnost multipolarnog sveta, novi izazovi savremenih načina ratovanja, nedovoljno prirodnih resursa i nedefinisane sfere uticaja vode u haos velikih razmera. Pokušaj Društva naroda, zatim Ujedinjenih nacija da svetski poredak uspostave na miru sa jasnim međunarodnim pravilima u oružanim sukobima, doveo je do manipulacije sistemima vrednosti proklamovanih Poveljom UN i raznim deklaracijama i rezolucijama. Uostalom i ova organizacija pretrpela je posledice transformacije svetskog poretka, zbog čega danas nema ulogu globalnog "policajca", već je više postala legitimna arena diplomatskih sukoba velikih sila.

Danas umesto ratova između država i njihovih saveznika, koji su činili preko 40% svih sukoba u doba hladnog rata, imamo građanske ratove, čiji broj alarmantno raste (skoro 90% svih sukoba) i u kojima zbog isprepletenosti različitih interesa velikih sila, dolazi do stvaranja različitih građanskih militarističkih grupa koje vode svoje interne ratove sa ciljem destabilizacije čitavih regiona. Velike sile vode ratove na teritorijama koje čak nisu ni na njihovom kontinentu, a otvaranje vojnih baza rešava dileme logistike, dometa balističkih raketa i drugih vrsta naoružanja. Poroznost međudržavnih granica naglašavaju i sukobi u sajber prostoru. Strana umešanost obuhvata oko $\frac{3}{4}$ svih sukoba u oba posmatrana perioda, a njihov procenat u broju nerešenih sukoba u prvom posmatranom periodu je 100% i u drugom oko 85%. Logičan zaključak je da nerešeni sukobi koji traju još od Drugog svetskog rata direktna su posledica stranog mešanja i nemogućnosti dogovora velikih sila. Danas imamo sukob u Siriji, gde različite zemlje podržavaju različite strane, Irak gde je posle intervencije ova zemlja prepuštena militantnim grupama, kao i Avganistan gde posle povlačenja SAD talibani i dalje vode gerilski rat. Isti je slučaj i sa drugim bivšim kolonijalnim državama Afrike, gde se prepliću ruski, kineski, američki interesi kao u Sudanu, Somaliji, Čadu, pa čak i Nigeriji gde vladaju ekstremne islamske militarističke grupe dominantne u ovom regionu. Njihovo širenje i dominacija uticaće na još veći porast secesionističkih sukoba, jer se njihove težnje prostiru na više država (Avganistan i Pakistan; Irak i Sirija; Nigerija, Čad, Niger i Kamerun).

Promene koje su zahvatile države, odnos vojne i ekonomske moći, multiplikovanje i preplitanje interesa, nije promenilo uzroke (resursi, energenti, geostrateški položaj), ali jeste prirodu sukoba. Nemoguće je uočiti jasne ciljeve (a sigurno ih ima), niti pravce delovanja velikih sila (finansiranje čas jedne, čas druge strane, vojno intervenisanje, pa povlačenje, sklapanje sporazuma, pa poništavanje (kao u slučaju SAD-Iran)).

Sa vojnog stanovišta, na osnovu prethodnog izlaganja dali bi se izvući zaključci da vojske sutrašnjice moraju da se pripreme za tri vrste sukoba: 1) sa velikim silama, da bi ih odvratile od namere preuzimanja njihovih nacionalnih resursa, 2) građanske ratove i slične unutar državne sukobe koji postaju dominantan oblik ratovanja velikih protiv malih i 3) rat u sajber sferi. Za prvu grupu sukoba treba izgraditi snage odvratanja, za drugu svakako treba ojačati obaveštajno-bezbednosne i vojnopolicijske snage, a za treću se mora stvoriti nov organizaciono-tehnološki podsistem oružanih snaga (kao što su uradile Rusija, Kina, Indonezija i sl.). Sve ovo podrazumeva uspostavljanje odgovarajućih organizaciono-tehnoloških prioriteta.

Literatura

- [1] Aldžazira (2012). *Rizik od rata za vodu raste sa oskudicom*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/rizik-od-rata-za-vodu-raste-sa-oskudicom>, 20.06.2018.
- [2] Bronk, C., & Tikk-Ringas, E. (2013). *Christopher Bronk & Eneken Tikk-Ringas, Date: 01 April 2013.* Survival: Global Politics and Strategy April–May 2013, Volume: 55, Edition number: 2, Pages: 81-96
- [3] Christopher, B., & Tikk-Ringas, E. (2013). *Survival: Global Politics and Strategy*. Volume: 55, Edition number: 2, Pages: 81-96.
- [4] Janković, S. (2007). *Sukobi na Bliskom istoku – osnovna obeležja* – Beograd: UDK: 327.5(567) Biblid 0025-8555,59(2007), Vol. LIX, br. 2-3, str. 266-307, Izvorni naučni rad, str. 299
- [5] Mahmoud, K. W. (2018, 5 10). *Cyber Attacks: The Electronic Battlefield*, Arab Center for Research & Policy Studies (December 2013), Retrieved from Doha Institute: https://www.dohainstitute.org/en/lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/Cyber_Attacks_The_Electronic_Battlefield.pdf, 5.6
- [6] *Origin Of Racism, Analysis Of Racial Discrimination In European Colonial Period.* (2018, 6 18). Retrieved from Essay by ray83911, University, Bachelor's, April 2009.: <https://www.writework.com/essay/origin-racism-analysis-racial-discrimination-european-colo>
- [7] Ramsbotham, O., Woodhouse, T., & Miall, H. (2011). *Contemporary Conflict Resolution*, 3rd ed. Cambridge: Polity Press (pp. 63-93).
- [8] S. Fabijanić, G. (2007). *Nemeđunarodni oružani sukobi u praksi Međunarodnog kaznenog suda, Zbornik Pravnog fakulteta.* Rijeka: Sveučilište Rijeka (1991) v. 28, br. 2, 1113-1138, str 1114.
- [9] *SIPER – The Swiss Institute for Peace and Energy Research.* (2018, 4 20). Retrieved from Infographs: <https://www.siper.ch/en/>
- [10] *Večernje novosti.* (2017, 8 6). Retrieved from Mora se poštovati svaki dogovor o Južnom kineskom moru: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:679361-VangMora-se-postovati-svaki-dogovor-o-Juznom-kineskom-moru>
- [11] *VerizonEnterprise.com* (2017). Retrieved from Data Breach Investigations Report (DBIR) 2017, 10th Edition: https://www.verizonenterprise.com/resources/reports/2017_dbir_en_xg.pdf, str 28
- [12] *World Water Council.* (2018, 6 10). Retrieved from International multistakeholder platform organization: <http://www.worldwatercouncil.org/en/publications/>,
- [13] Zirojević, M. (2004). *Terorističke organizacije i internet.* Beograd: Vojno delo, 1/2004, str. 93-94.

Skraćenice

ASEAN – Asocijacija nacija Jugoistočne Azije (engl. *The Association of Southeast Asian Nations*)

BRICS – ekonomski pojam koji se odnosi na rastući razvoj privrednog potencijala Brazila, Rusije, Indije, Kine i Južnoafričke republike

BiH – Bosna i Hercegovina

CIA – Američka Centralna obavještajna agencija

EIB – Evropska investiciona banka

EU – Evropska unija

IRA – Privremena irska republikanska armija (paravojna organizacija)

ETA – Baskijska separatistička organizacija (engl. *Euskadi Ta Askatasuna* — „Baskijska domovina i sloboda“)

MMF – Međunarodni monetarni fond

NATO – Organizacija Severnoatlantskog sporazuma (engl. *North Atlantic Treaty Organization*)

SAD – Sjedinjene američke države

SFRJ – Socijalistička federativna republika Jugoslavija

SSSR – Savez sovjetskih socijalističkih republika

RF – Ruska federacija

OUN – Organizacija ujedinjenih nacija

VB – Svetska banka (eng. *World Bank*)

ŠOS – Šangajska organizacija za saradnju (Kina, Rusija, Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan, Uzbekistan, Indija i Pakistan)

NATO I ZAPADNI BALKAN

Dejan V. Vuletić*

Univerzitet odbrane u Beogradu,
Institut za strategijska istraživanja

Nakon završetka Hladnog rata, NATO je proširio mehanizme i načine delovanja u različitim delovima sveta. Zapadni Balkan je bio i ostao tema od posebnog interesa i značaja za NATO. Svojim delovanjem, pre svega reaktivnim, u poslednjoj dekadi dvadesetog i u dvadeset prvom veku, NATO je sebi pripisao ulogu „mirotvorca“ na Zapadnom Balkanu i nezaobilazni je faktor u rešavanju bitnijih spornih pitanja između sukobljenih strana. NATO podržava evroatlantske integracije Republike Srbije, otvoreni su za produbljivanje saradnje kao i eventualno članstvo Republike Srbije u NATO, dok se opredeljenje Srbije za vojnu neutralnost ne posmatra kao prepreka u saradnji.

Ključne reči: NATO, Zapadni Balkan, Republika Srbija

Uvod

Zapadni Balkan podrazumeva regiju koju čine novonastale države na prostoru bivše SFRJ, iz kojih je izuzeta Slovenija, a pridodata Albanija. Pojam Zapadni Balkan je novijeg datuma, a početak njegovog korišćenja je najpre bio neformalan, da bi u kratkom vremenu bio opšteprihvaćen kao zvaničan naziv u međunarodnoj politici, pa i pojedinim međunarodnim dokumentima.¹ Uvođenje termina Zapadni Balkan gotovo da se poklapa sa postepenim razvojem regionalnog pristupa Evropske unije prema regionu koji je bio više godina opterećen sukobima.² Termin Zapadni Balkan je uvela Evropska unija, definišući svoju strategiju kroz poseban program ekonomske, finansijske, političke, ekspertske i druge pomoći prema tom delu Balkana. Zapadni Balkan nije ni geopolitička, ni geostrateška kategorija. On je isključivo praktični političko-ekonomski termin, odnosno, zajedničko određenje za jedan deo država regiona jugoistoka Evrope.

Pored toga, treba napomenuti da države Zapadnog Balkana nisu učestvovala u stvaranju pomenutog termina niti su same sebe svrstale u njegov okvir. Takođe, nisu sve zemlje ovog regiona saglasne sa njihovim svrstavanjem u Zapadni Balkan, bez obzira da li se radi o kolokvijalnom govoru ili zvaničnim dokumentima. Tako je na primer Republika

* Pukovnik dr Dejan Vuletić je naučni saradnik i rukovodilac je složenog projekta. dejan.vuletic@mod.gov.rs

¹ O istoriji upotrebe termina „Zapadni Balkan“, šire videti u Predrag Svilar, Zapadni Balkan - politički kontekst i medijska upotreba, Sociološki pregled, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2010, str. 503-540.

² Dragan Đukanović, Zapadni Balkan: Od sukoba do evrointegracija, Godišnjak 2009, godina 3, broj 3, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 496.

Hrvatska žestok protivnik svakog svrstavanja u region Balkana pa prema tome i u region Zapadnog Balkana, naročito nakon prijema u Evropsku uniju 2013. godine. Postavlja se dakle pitanje, da li je Hrvatska nakon prijema u EU i dalje zemlja Zapadnog Balkana, ili više nije? Ako nije, da li region Zapadnog Balkana čine preostale zemlje, i šta će se desiti kada i neka od njih pristupi Evropskoj uniji.

Geopolitička nestabilnost na Balkanu ima duboke istorijske korene. Više od milenijuma brojnih upada, osvajanja i migracija stvorilo je jedinstvenu i najrazličitiju mešavinu naroda i etničkih grupa koji govore različite jezike i ispovedaju različite religije.³ Region Zapadnog Balkana karakterističan je i po tome što se na njemu sudaraju tri civilizacije, vere i kulture. Region karakterišu podeljenosti, suprotnosti, granični problemi, teritorijalne pretenzije i nacionalne, verske i političke isključivosti. Sve zemlje regiona Zapadnog Balkana, osim Srbije i Makedonije, imaju izlaz na Jadransko more.⁴

Zbog geografskog položaja i značaja, kroz istoriju su se na prostoru regiona Zapadnog Balkana sukobljavali interesi svetskih sila. Sukob interesa u spoju sa većitim težnjama naroda regiona za što većom teritorijom i problemima međusobnog razgraničenja bili su uzrok sporova i sukoba. Posledice tih sukoba su bile razaranja dobara i uništenje jednog dela populacije, a ispaštali su najviše sami narodi regiona. Tako je i raspadom SFRJ nastalo nekoliko, uglavnom nestabilnih, država sa brojnim nerešenim unutrašnjim pitanjima kao i određenim nesuglasicama sa susedima. Da bi ostvarile uticaj na region Zapadnog Balkana spoljne sile su često izigravale zaštitnike pojedinih naroda tog regiona. Sveđoci smo da ni u dobu u kome živimo takav odnos nije promenjen.

Kada su umešani u sukob sa svojim susedima, balkanske elite obično nastoje da uključe svetske sile umesto da pokušaju da reše probleme bilateralno ili unutar regionalnog okvira. Problemi u regionu Zapadnog Balkana su, skoro kontinuirano, na dnevnom redu međunarodnih organizacija: UN-a, OEBS-a, EU-a, NATO-a i Saveta Evrope.⁵

Politika proširenja NATO prema Zapadnom Balkanu

Iako je bilo i drugačijih predviđanja, nakon završetka Hladnog rata NATO ne samo da je opstao nego se brzo prilagodio novim bezbednosnim izazovima u međunarodnoj zajednici, značajno proširio članstvo, opseg i mehanizme delovanja i van teritorija (*out of area*) zemalja članica.⁶

NATO je, prvim krugom proširenja, 1999. godine (Češka, Mađarska, Poljska) kao i drugim krugom proširenja, 2004. godine (Slovenija, Slovačka, Estonija, Letonija, Litvani-

³ William T. Johnsen, *Deciphering the Balkan enigma: Using History to Inform Policy*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Carlisle, Pennsylvania, 1995, pp. 9-60. u: Anton Bebler, *How to deal with the Western Balkans*, 2008, p. 64.

<https://aab-edu.net/assets/uploads/2016/10/06-Anton-Bebler-anglisht.pdf>

⁴ Predrag Simić, Gordana Ilić, Zlatko Isaković, Ivan Krastev and Krassen Stanchev, *The European Union, NATO and their Southeastern European Neighbors*, Institute of International Politics and Economics, Konrad Adenauer Stiftung, Belgrade, 2002, pp. 13-30.

⁵ Anton Bebler, *op.cit.*, p. 73.

⁶ Dana Luša, *Politika širenja NATO prema Zapadnom Balkanu u dihotomiji racionalističke i konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*, *Anali Hrvatskog politkološkog društva*, Vol. 9, No. 1, Zagreb, 2013, s. 205-208.

ja, Bugarska i Rumunija) obuhvatio čitavu Srednju Evropu, ušao na područje Balkana i zahvatio Baltik, čime je napravljen mostobran prema geostrateški i energetski važnom regionu Kavkaza, Kaspijskog jezera i Crnog mora.⁷ Novo, treće, proširenje NATO-a usledilo je 2009. godine kada su punopravne države članice NATO-a postale Hrvatska i Albanija a kasnije i Crna Gora 2017. godine.

Svoju moć i efikasnost NATO je pokazao sredinom 90-ih godina 20. veka uključivanjem u sukob na teritoriji Bosne i Hercegovine kada međunarodna zajednica, a naročito EU, nije bila u mogućnosti da uspostavi mir. Alijansa je sebi pripisala ulogu mirotvorca kako u Evropi tako i celom svetu.

Zapadni Balkan je oblast i tema od posebnog interesa i značaja za NATO. Već nakon prvog formalnog susreta ministara spoljnih poslova država članica NATO i EU, 30. maja 2001. godine u Budimpešti, izdato je zajedničko saopštenje o Zapadnom Balkanu gde se naglašava da su na Balkanu i NATO i EU ozbiljno angažovani u zajedničkim naporima koji vode ka jačanju bezbednosti, stabilnosti i regionalne saradnje. Strateški okvir zajedničkog delovanja NATO i EU u regionu Zapadnog Balkana postavljen je 29. jula 2003. godine objavljivanjem „Usklađenog pristupa za Zapadni Balkan“. U pomenutom dokumentu se naglašava da će obe organizacije zajedno i usklađeno delovati, naglašavajući zajedničku viziju, kroz sprečavanje sukoba upravljanje krizama, borbom protiv terorizma, reformom sistema odbrane, jačanjem vladavine prava, kontrolom naoružanja i drugo. U Deklaraciji sa NATO samita u Rigi, novembra 2006. godine, se navodi uspešna saradnja NATO i Evropske unije na prostoru Zapadnog Balkana, uključujući onu koja je ostvarena aranžmanom Berlin-plus u vezi s operacijom Evropske unije *Altea*.⁸

U deklaracijama sa NATO samita poslednjih nekoliko godina (Lisabon 2010. godine, Čikago 2012. godine, Vels 2014. godine, Varšava 2016. godine i Brisel 2018. godine) se Zapadni Balkan percipira kao region od strateškog značaja i naglašava da NATO ostaje posvećen stabilnosti i bezbednosti tog prostora kao i podršci evroatlantskim integracijama zemalja u regionu. Ističe se da, demokratske vrednosti, vladavina prava i dobrosusedski odnosi i dalje igraju ključnu ulogu u održavanju trajnog mira i stabilnosti. Naglašava se da KFOR ostaje na Kosovu na osnovu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija da podrži stabilno, mirno i multietničko okruženje kao i da se kao posledica sve bolje bezbednosne situacije, KFOR kreće ka manjoj, fleksibilnijoj, odvrtačujućoj prisutnosti.⁹

U septembru 2017. godine Vojni komitet NATO je zasedao u Tirani, gde se raspravljalo o situaciji na Zapadnom Balkanu, sa osvrtom na tzv. Kosovo, borbu protiv terorizma i novoj strategiji u Avganistanu. Tadašnji predsedavajući Vojnog komiteta NATO, general Petr Pavel je poručio da će „NATO nastaviti sa politikom otvorenih vrata “ prema novim članicama.

⁷ Isto.

⁸ Zoran S. Šijan, Uloga politika bezbednosti država Zapadnog Balkana u utvrđivanju spoljnopolitičkih prioriteta posle 2000. godine (doktorska disertacija), Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013, str. 374-377.

⁹ Lisbon Summit Declaration, 19-20 November 2010, https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68828.htm;

Chicago Summit Declaration, 20-21 May 2012,

https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_87593.htm?selectedLocale=en;

Wales Summit Declaration, 4-5 September 2014,

https://www.nato.int/cps/ic/natohq/official_texts_112964.htm; Warsaw Summit Communiqué, 8-9 July 2016,

https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm; Brussels Summit Declaration, 11-12 July 2018,

https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm

S' ciljem da se unapredi dostignuti nivo sposobnosti pojavljuju se novi koncepti, projekti i inicijative. Početkom 2011. godine generalni sekretar NATO, Anders Fog Rasmussen pokrenuto je inicijativu „pametne odbrane“ (*Smart Defence Initiative*) tokom Minhenske konferencije o bezbednosti. Inicijativi je prethodila oštra kritika ministra odbrane SAD upućena evropskim saveznicima zbog značajnih smanjenja budžeta za odbranu što je svakako uticalo na njihovo angažovanje u zajedničkim operacijama. Koncept pametne odbrane predstavlja koordinaciju aktivnosti na povećanju bezbednosti za manje novca, pametnija ulaganja i unapređenje međusobne saradnje, odnosno zajedničko korišćenje raspoloživih kapaciteta i resursa. Takav koncept ne podrazumeva dodatnu štednju već koordinisano trošenje.

Primena koncepta pametne odbrane u zemljama Zapadnog Balkana je najevidentnija u domenu obuke i obrazovanja jer se uspostavljanjem saradnje država regiona u ovoj oblasti najefikasnije koriste nacionalni kapaciteti za obuku. Svakako treba pomenuti najavljeni projekat koncepta pametne odbrane između Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Makedonije o integrisanog sistema kontrole i nadzora vazdušnog prostora, finansiran delom iz NATO-a, a nastao u okviru inicijative Američko-jadranske povelje.

Mehanizmi saradnje u okviru NATO i EU pomažu u prepoznavanju potrebnih sposobnosti koje se mogu graditi kroz opredeljene partnerske ciljeve, saradnjom sa partnerskim državama i u okviru međunarodnih institucija. Iskustva drugih regiona su pokazala da se operacionalizacija saradnje kroz definisane mehanizme i koncepte najbolje sprovodi kroz regionalne inicijative i institucije.

Problemi Evropske unije i naročito svetska ekonomska kriza koja je snažno pogodila balkanske države kao i novonastala izbeglička kriza, oslabili su uticaj EU i NATO na Zapadnom Balkanu. Pored toga, uticaj EU i NATO-a na Zapadnom Balkanu se poslednjih godina suočava i sa konkurencijom novih regionalnih aktera među kojima se neke snažno suprotstavljaju širenju evroatlantske integracije na Balkanu.

Kontinuirano slanje vojnika i policijskih službenika iz zemalja Zapadnog Balkana u misije UN, NATO, OEBS-a i pod vođstvom EU jasno ukazuje na nameru zemalja u regionu da povećaju svoj angažman u mirovnim operacijama. Međutim, njihov doprinos mirovnim operacijama do sada je bio dominantno vojni, dok je slanje civila u međunarodne misije i organizacije tek u začetku.

NATO i EU su imali značajnu ulogu, zajedničkim delovanjem prilikom smirivanja krize u Makedoniji, nastale pobunom etničkih Albanaca 2001. godine. Posredovali su u prekidu oružanog sukoba između angažovanih vojnih i policijskih snaga Makedonije i pobunjenih albanskih grupa i realizovali pregovarački proces. NATO, EU i OEBS su međusobnim naporima doveli do potpisivanja Ohridskog sporazuma, 13. avgusta 2001. godine. Efikasnim delovanjem NATO i EU, uz maksimalnu suzdržanost državnih organa Republike Srbije i SR Jugoslavije, tokom 2001. godine izbegnut je veći sukob u južnoj Srbiji nakon pobune etničkih Albanaca.¹⁰

Interesi NATO za priključenje zemalja Zapadnog Balkana su sledeći: geostrategijski razlozi – ojačano južno krilo NATO, delovanje prema Bliskom Istoku i Centralnoj Aziji, stabilizacija regiona, odgovor na krize, smanjivanje uticaja Rusije. Prijemom Albanije, Hrvatske i Crne Gore obezbeđen je izlaz na Jadransko more. Bezbednost Mediterana inte-

¹⁰ Zoran S. Šijan, op. cit, str. 374-377.

gralni deo evroatlantske bezbednosti, posebno u smislu znatnih resursa koji se prevoze brodovima te aktuelnih nemira na severu Afrike.

NATO se nalazi u stalnom procesu transformacije. Kolektivna odbrana i dalje predstavlja suštinu postojanja NATO-a. Ona podrazumeva ne samo potrebu za efikasnim, fleksibilnim i razmestivim vojnim kapacitetima, već i pripremljenost Alijanse za suočavanje sa novim bezbednosnim izazovima kao što su terorizam, oružje za masovno uništenje, sajber pretnje...

Od šest zemalja Zapadnog Balkana, tri su već članice NATO-a (Hrvatska i Albanija od 2009. i Crna Gora od 2017. godine), a dva su u procesu traženja članstva (Bosna i Hercegovina i Makedonija). Predstavnici tzv. Kosova su izrazili želju da se pridruže NATO-u, ali obzirom da sve članice NATO-a ne priznaje tzv. Kosovo kao nezavisnu državu (Grčka, Rumunija, Slovačka i Španija), proces kretanja ka članstvu nije mogao ni otpočeti.¹¹

Republika Srbija saraduje sa NATO u okviru programa Partnerstvo za mir. Srbija se opredelila za politiku vojne neutralnosti, nakon što je u decembru 2007. godine, u Narodnoj skupštini usvojena Deklaracija o Kosovu.¹²

Odnos NATO prema Republici Srbiji

Događaji na Kosovu i Metohiji kao i u Makedoniji su glavni katalizator razvoja sposobnosti Alijanse da učestvuju u upravljanju krizama. Suprotno krizi u Bosni, NATO se angažovao pre nego što su sukobljene strane došle u „pat poziciju“.¹³

Operacija savezničkih snaga 1999. godine na Kosovu i Metohiji je i dalje prilično kontroverzna stvar u međunarodnim odnosima. Operacija je izvedena bez odobrenja Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Kina i Rusija su posmatrale problem između „Srba i Albanaca“ kao unutrašnje pitanje suverene države i da tako izvedena operacija predstavlja opasan presedan u međunarodnim odnosima.

Američka administracija nije želela bilo kakva ograničenja tokom vojne operacije koje im je mogao nametnuti SB Ujedinjenih nacija.¹⁴ Pre samog početka operacije, kao i kasnije, SAD su pokušavale da pronađu argumente kojima se potvrđuje mogućnost intervenciju čak i bez eksplicitnog odobrenja SB Ujedinjenih nacija.¹⁵

Saveznička operacija je bila očigledno nelegalna iz perspektive međunarodnog prava. NATO i Vojska Jugoslavije su potpisali vojno-tehnički sporazum (Kumanovski spora-

¹¹ The UK and the future of the Western Balkans, House of Lords, Select Committee on International Relations 1st Report of Session 2017–19, United Kingdom, 2018, p. 15.

¹² U Rezoluciji Narodne skupštine o zaštiti nacionalnog suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije se navodi da "Narodna skupština donosi odluku o proglašavanju vojne neutralnosti Republike Srbije u odnosu na postojeće vojne saveze do eventualnog raspisivanja referenduma na kojem bi se donela konačna odluka po tom pitanju": <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=80729>

¹³ Zdenek Kriz, NATO after the End of the Cold War, Masaryk University, Brno, 2015, p. 54.

¹⁴ Naomi Weinberger, "Civil-Military Coordination in Peacebuilding: The Challenge in Afghanistan." Journal of International Affairs Vol. 55, N. 2, Hanover, Pennsylvania, USA, 2002, p. 254.

¹⁵ Kent J. Kille, Ryan C. Hendrickson, "Secretary-General Leadership Across the United Nations and NATO: Kofi Annan, Javier Solana, and Operation Allied Force." Lynne Rienner Publishers, Global Governance Vol. 16, N. 4, Colorado, USA, 2010. p. 512. Lawrence S. Kaplan, NATO and the UN: A Peculiar Relationship, Columbia: University of Missouri Press, 2010, p. 174. u Zdenek Kriz, op. cit, p. 58.

zum) 9. juna 1999. godine kojim se „u cilju stalnog prekida neprijateljstava, bez saglasnosti međunarodne zajednice ne dozvoljava ulazak snaga SRJ i ostanak na teritoriji Kosova ili u Kopnenoj zoni bezbednosti.“ Prema rezoluciji SB UN 1244, njihov mandat je bio „uspostavljanje i održavanje sigurnog okruženja za sve građane Kosova i na drugi način izvršava svoju misiju; doprinos stvaranju sigurnog okruženja za građane, međunarodne organizacije, agencije i nevladine organizacije; obezbeđivanje odgovarajuće kontrole granica do dolaska civilne misije UN-a.“ (UN SC 1999a) Rezolucija je usvojena sa 14 glasova za, uz uzdržanost Kine.¹⁶

Na osnovu Rezolucije 1244 SB UN, Kosovo je postalo protektorat Ujedinjenih nacija sa malom mogućnošću autonomne administracije.¹⁷ Zakonodavnu i izvršnu vlast preuzeo je UNMIK (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*), podržan od strane drugih institucija međunarodne zajednice uključujući i NATO. Izvršni organ odgovoran za implementaciju rezolucije je bio specijalni predstavnik generalnog sekretara (UN SC 1999a).¹⁸

Nakon nekoliko godina međunarodnog protektorata, predlog Martiha Ahtisarija je predstavljen 2. februara 2007. godine i prosleđen SB UN 26. marta 2007. godine. U predlogu je definisano da Kosovo dobije „ograničenu nezavisnost“ (UN SC 2007: par. 10). Nezavisno Kosovo je trebalo da i dalje ostane pod nadzorom međunarodne zajednice.¹⁹

Kosovski političari, 17. februara 2008. godine, uvereni u političku podršku Zapada, jednostrano proglašavaju nezavisnost Kosova koja je odmah priznata od strane SAD, a kasnije i nekih drugih država. Problem statusa Kosova formalno je rešen jednostranim proglašenjem nezavisnosti, uz prećutno odobrenje SAD-a i određenog broja članica Evropske unije. Ova akcija je sprovedena, međutim, bez prethodne rezolucije SB Ujedinjenih nacija. Nakon proglašavanja Deklaracije o nezavisnosti Kosova, NATO je nadgledao situaciju u regionu i sprečavao eskalaciju sukoba.²⁰

Pitanje statusa Kosova je podelilo EU i NATO. Većina njihovih članova prihvatila je preporuku Ahtisaarija kao najmanje lošu od svih dostupnih alternativa i time priznala nezavisnost Kosova. Manji broj članica EU i NATO-a, pre svega Grčka, Kipar, Španija, Slovačka i Rumunija odbile su da priznaju nezavisnost Kosova.²¹

Snage NATO-a za Kosovo (*Kosovo Force – KFOR*) su raspoređene na prostor koji nije imao funkcionalnu infrastrukturu i pravosuđe, sa velikom stopom kriminala i trgovine ljudima, narkoticima i oružjem kao i izraženom nesigurnošću po građane. Posleratno Kosovo, karakterišu sukobi među kosovskim Albancima. Etničko nasilje je nastavljeno. Srbi i članovi drugih manjinskih grupa su bile pod napadom zvanično raspuštene Oslobođilačke vojske Kosova (OVK).²²

¹⁶ Zdenek Kriz, op. cit, p. 62.

¹⁷ Kimberly Zisk Marten, *Enforcing the Peace: Learning from the Imperial Past*, Columbia University Press, New York, 2004, p. 44-52.

¹⁸ Zdenek Kriz, op. cit, p. 63.

¹⁹ Zdenek Kriz, op. cit, p. 64.

²⁰ Anton Bebler, op. cit, p. 72. u Zdenek Kriz, op. cit, p. 65-66.

²¹ Anton Bebler, op. cit, p. 74.

²² Cornelius Friesendorf, *The Military and the Fight against Serious Crime: Lessons from the Balkans*, Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, Vol. 9, No. 3, 2010, p. 53-57. https://www.jstor.org/stable/26326213?seq=13#metadata_info_tab_contents

Na NATO samitu u Bukureštu u aprilu 2008. godine, zaključeno je da će se, u okviru operativnih zadataka KFOR-a, nastaviti saradnja sa svim akterima na Kosovu s ciljem pružanja podrške stabilnosti, demokratiji i multietničnosti. Pored toga, najavljeno je da je NATO spreman da odigra ulogu u primeni budućih bezbednosnih aranžmana. U junu 2008. godine, NATO je pristao da pomogne u raspuštanju Kosovskog zaštitnog korpusa i formiranju Kosovskih snaga bezbednosti i civilnih struktura za nadzor istih. Prvi zadatak je završen. NATO i KFOR trenutno sprovode drugi i treći zadatak u bliskoj koordinaciji i uz konsultacije sa relevantnim domaćim i međunarodnim institucijama.

NATO i SAD pružaju pomoć i obuku Kosovskih snaga bezbednosti, koji poseduje lako ali ne i teško oružje, kao što su artiljerija i tenkovi. Na sastanku ministara odbrane NATO-a u junu 2009. godine, doneta je odluka da se postepeno smanjuje veličina KFOR-a na „odvraćajuće prisustvo“. Ministri su odlučili da je smanjenje opravdano zato što je poboljšana bezbednosna situacija na Kosovu. Odluku su možda izazvale povećanim potrebama u Avganistanu i na drugim mestima, kao i globalnom ekonomskom krizom. Zadaci koje je KFOR prethodno preduzimao, kao što je čuvanje granica i zaštita srpske kulturne baštine, postepeno su predati Kosovskoj policiji. KFOR kao i EULEKS²³, funkcionišu kao „statusno neutralna“ tela, s obzirom da neke države članice NATO-a nisu priznale nezavisnost Kosova. Kosovo nastoji da se pridruži Jadranskoj povelji pod vodstvom SAD i da postane punopravni član. Jadranska povelja podstiče zemlje u regionu da poboljšaju svoju vojnu sposobnost i saradnju sa drugim zemljama Povelja, sa ciljem eventualnog NATO-a članstva.²⁴

U deklaracijama sa NATO samita poslednjih nekoliko godina (Lisabon 2010. godine, Čikago 2012. godine, Vels 2014. godine, Varšava 2016. godine i Brisel 2018. godine) se ističe napredak Srbije u izgradnji jačeg partnerstva sa NATO-om što je od koristi za Alijansu, Srbiju i čitav region. Podržavaju evroatlantske integracije Srbije i spremni su za produblivanje saradnje kao i eventualno članstvo u NATO. Pozicija vojne neutralnosti se ne posmatra kao prepreka u saradnji. NATO podržava i naglašava potrebu stalnog dijaloga i praktične saradnje Beograda i Prištine, normalizaciju odnosa i implementaciju postignutih sporazuma.²⁵

Zadatak NATO je da održava krhki mir na KiM, koji je pod uticajem nekoliko svetskih i regionalnih sila. Rusija je jedna od osnivača KFOR-a ali se povukla 2003. godine. Moskva je uspostavila oficira za vezu u Prištini, koji je potčinjen ambasadoru u Beogradu, s ciljem zaštite srpske zajednice na Kosovu i Metohiji.²⁶

NATO nastavlja sa tri osnovne aktivnosti u regionu Zapadnog Balkana: da spreči međuetničko nasilje i unapredi regionalnu bezbednost kroz operacije, partnerske programe i

²³ EULEX Kosovo (*European Union Rule of Law Mission*). Misija EULEX Kosovo je pokrenuta 2008. godine kao najveća civilna misija pod Zajedničkom bezbednosnom i odbrambenom politikom Evropske unije. EULEX radi pod odvikrom rezolucije 1244 SB Ujedinjenih nacija. Mandat misije je odobren do 14.6.2020. Cilj EULEX-a je da pomogne u uspostavljanju održivih i nezavisnih institucija vladavine prava.

²⁴ Steven Woehrel, Kosovo: Current Issues and U.S. Policy, Congressional Research Service, May 7, 2013, p. 2, <https://fas.org/sgp/crs/row/RS21721.pdf>

²⁵ Lisbon Summit Declaration, op. cit.; Chicago Summit Declaration, op.cit.; Wales Summit Declaration, op. cit.; Warsaw Summit Communiqué, op.cit.; Brussels Summit Declaration, op.cit.

²⁶ Ian Hope, The Western Balkans and the Revenge of History, Research Paper, No.142, NATO Defense College, Rome, 2017, p. 6. <http://www.rieas.gr/images/balkan/natobalkans.pdf>

proces članstva. Postojeće operacije uključuju prisustvo na tzv. Kosovu i Misije za vezu u BiH, Srbiji i Makedoniji. Ti akteri prate različite vrste u okviru akcionog plana za članstvo (*Individual Partnership Action Plan – IPAP*) sa svakom od država. Alijansa nastavlja da podstiče svaku državu da napreduje prema članstvu u NATO-a. Najveće i najduže prisustvo NATO-a na Zapadnom Balkanu realizuje se kroz vojnu misiju KFOR koja broji više hiljada vojnika (smanjeno sa početnih 55.000 pripadnika u 1999. godini) iz tridesetak država članica NATO ili Programa Partnerstvo za mir. KFOR ima brojne važne zadatke: pružanje podrške formiranju snaga bezbednosti, izgradnja i razvoj kapaciteta, pružanje podrške aktivnostima OEBS-a, EU, UN i drugim međunarodnih partnera, nadgledanje administrativne granične linije i sprovođenje zajedničkih patrola sa Vojskom Srbije. KFOR je garant sigurnosti za dve pretpostavljene pretnje: spoljne (srpske /ruske) pretnje kosovskim Albancima i interne (kosovski Albanci) pretnje kosovskim Srbima. NATO u Prištini ima Tim za savetovanje i vezu (*Advisory and Liaison Team – NALT*) koji pruža vojne i ministarske savete za formiranje Kosovskih snaga bezbednosti i Ministarstva odbrane. Tim koordinira izgradnju kapaciteta, obrazovanje, obuku i različite vidove podrške. Nato oficir za vezu u Skoplju (od 2012. godine) obezbeđuje pravovremeno savetovanje odgovarajućih organa Makedonske vlade sa aspekta bezbednosti i odbrane i članstva u NATO. On je takođe angažovan za podršku različitih misija NATO ako je neophodno i obezbeđuje stalno prisustvo NATO u Makedoniji. NATO ima zadatak da pomogne u sprovođenju reformi (političke, ekonomske, zakonske, vojne...) u pojedinim zemljama u cilju članstva. Prolazak kroz MAP traje godina. Crna Gora je 2010. godine započela MAP procese, 2015. je pozvana da započne završne pregovore a proces pristupanja NATO-u je realizovan 2017. godine. Vojna i savetodavna misija NATO u BiH se, takođe, suočava sa brojnim izazovima.²⁷

Srbija je trenutno, imajući na umu tempo reformskog procesa i teret istorije, institucionalno i deklarativno daleko od NATO-a. Protivnici članstva pozivaju se na bombardovanje od strane NATO-a, na pitanje kredibiliteta i samopoštovanja Srbije u slučaju aspiracije na članstvo, kao i na činjenicu da zemlje EU-a koje nisu članice Saveza manje izdvajaju za obranu (otprilike 1,8 posto BDP-a), dok zagovaratelji članstva pre svega ističu strateški interes zemlje u smislu stvaranja mosta prema EU-u, imajući na umu da zbog posebne istorije regiona svaka zemlja prvo mora ući u NATO i pružiti sigurnosne garancije da bi postala članicom Evropske unije.

Engus Lapsi (*Angus Lapsley*) je zaključio da je vrlo verovatno da Srbija dugo vremena, a možda nikad, neće videti NATO kao svoju budućnost. Džonatan Ejl (*Jonathan Eyal*) opisao je NATO kao „izvoznika bezbednosti u regionu Zapadnog Balkana“. Naglasio je eventualno članstvo neće ukloniti tenzije između zemalja članica ali će se ispoljavati na političkom, ne i na vojnom, planu.²⁸

Zaključak

Region Zapadnog Balkana, koji i dalje pati od nasleđa ratova devedesetih godina prošlog veka, još uvek je veoma osetljiv na određene izazove i pretnje. Različiti, a ponekad i suprotstavljeni uticaji stranih sila na Balkanu mogu dovesti do nestabilnosti regiona

²⁷ Ian Hope, op. cit, p. 10-15.

²⁸ The UK and the future of the Western Balkans, op. cit, p. 16.

u kratkom i srednjem roku. Region poslednjih godina karakterišu rastuće podele, slablje regionalne saradnje i jedinstva.

Zapadni Balkan se nesumnjivo, već duži niz godina, suočava sa ozbiljnim izazovima za svoju bezbednost. Rastuće tenzije na međunarodnom nivou i ponovno uspostavljanje geopolitike i rivalske sfere interesovanja predstavljaju izazov za region Zapadnog Balkana.²⁹

Spoljnopolitički prioriteti većine država Zapadnog Balkana poklapaju se u nekoliko segmenata. To su evropske i evroatlantske integracije, poboljšanje odnosa sa susedima i potreba jačanja uloge ovih zemalja u međunarodnim organizacijama. Sve države Zapadnog Balkana, sa izuzetkom Republike Srbije, jasno su opredeljene za članstvo u Severnoatlantskom savezu (NATO). To je stvorilo i sasvim novo geostrateško okruženje na Zapadnom Balkanu, jer su sve države, izuzimaju Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Srbiju već postale članice tog vojnog saveza.

NATO je, u poslednjoj dekadi dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, na prostoru Zapadnog Balkana znatno više delovao reaktivno nego proaktivno. U određenim situacijama, NATO je imao stabilizacionu ulogu. NATO je zaokružio čitav prostor Zapadnog Balkana, obzirom da u svim zemljama ima svoje predstavnike ili baze kao i sporazume koji mu omogućuju, u logističkom i stratejskom kontekstu, nesmetano funkcionisanje.

Izazovi za NATO u regionu Zapadnog Balkana nisu prvenstveno vojni. Sporadični manji incidenti su mogući dok su veći problemi, zbog prisustva NATO, malo verovatni. Postoji mogućnost nemira zbog socijalnih, ekonomskih problema i političkih sukobljavanja što bi se odrazilo na regionalnu stabilnost.

NATO reaguje efikasnije i brže nego EU, kako zbog komplikovanije strukture EU tako i nejasnog lidera, za razliku od NATO. Usled usporenog procesa pristupanja zemalja kandidata i opterećenosti EU drugim problemima (migracije, islamski terorizam...) uticaj na region Zapadnog Balkana će se više ispoljiti kroz NATO nego kroz pristupanje EU u pregovaračkom procesu. NATO je vojna, ali sve više i politička organizacija koja daje ocene o ispravnosti demokratsko-političkog kursa država izvan njenih granica.

Trenutne okolnosti u Evropskoj uniji su nepovoljne po zemlje kandidate usled različitih neslaganja kao što je npr. pitanje izbeglica. Odnosi između Rusije i Ukrajine, takođe, nepovoljno utiču na odnose u Evropskoj uniji kao i najavljeno napuštanje Evropske unije od strane Velike Britanije. Usled zastoja u proširenju EU, zemljama kandidatima se može ponuditi članstvo u NATO kao „privremeno rešenje“ dok se ne reše problemi ali nije isključena ni mogućnost da se članstvo u NATO nametne kao preduslov članstva u Evropsku uniju.

NATO će, zbog geostrateških interesa, ostati prisutan u regionu Zapadnog Balkana i u narednom periodu. Bezbednost u regionu doprinosi bezbednosti i stabilnosti cele Evrope. NATO će, pored EU, pružati dalju podršku dijalogu „Beograda i Prištine“ i imaće važnu ulogu u implementaciji postignutih sporazuma. Insistiranje na demokratizaciji, regionalnoj saradnji te rešavanju međudržavnih sporova kao kriterijuma za članstvo dokaz je nastojanja NATO-a da aplicira svoje vrednosti kao i smanjivanja mogućnosti ponovnog izbivanja konflikata na Zapadnom Balkanu.

Zemlje Zapadnog Balkana treba aktivno podsticati da dalje razvijaju i ojačavaju međusobne veze formiranjem pragmatičnih regionalnih mreža saradnje radi rešavanja spor-

²⁹ Sandro Knezović, THE IMPACT OF NATO, Resilience in the Western Balkans (REPORT N° 36), August 2017, EU Institute for Security Studies, Paris, p. 35.

nih pitanja. Sa druge strane, zemlje Zapadnog Balkana nisu sposobne da transformišu region u održivu i mirnu zajednicu država, kao što je slučaj u npr. Skandinaviji. Osim toga, međunarodna vojna i policijska prisutnost na nekoliko neuralgičnih tačaka (posebno na tzv. Kosovu) biće potrebna duži niz godina. Članstvo u EU i NATO trebalo bi da utiče na sprečavanje novih podela unutar regiona.³⁰

Uprkos teškim istorijskim odnosima sa svojim susedima, aktuelnim neslaganjima sa predstavnicima tzv. Kosova, svojim istorijskim vezama sa Rusijom, mnogi Srbiju smatraju stabilnijom od nekih svojih suseda kao i pokretačem ekonomskog rasta za čitav region Balkana. Istovremeno, Srbiju smatraju važnom komponentom geostrateške konkurencije između EU, Sjedinjenih Država i Rusije na Zapadnom Balkanu.³¹

Odnos između Srbije i tzv. Kosova je krucijalan za stabilnost regiona i napredak prema evropskim integracijama. U poslednje vreme su sve aktuelnija razmatranja podele Kosova, razgraničenja teritorija i slično. Drugi faktor, pored Albanskog, koji se protivi podeli su kosovski Srbi koji žive južno od Ibra i koji čine skoro dve trećine ukupnog broja Srba na teritoriji Kosova i Metohije. Bez severa, oni ne vide perspektivu da ostanu na Kosovu i Metohiju što bi uzrokovalo napuštanje teritorije na kojoj žive. Stav Srpske pravoslavne crkve (SPC) takođe ne favorizuje podelu Kosova. Ostaje dilema, da li će, uprkos trenutnoj podršci stavovima Srbije, Kina i Rusija ostati principijelne po pitanju nezavisnosti Kosova.

Imajući u vidu sve navedene činjenice, moguća su tri modela odnosa Republike Srbije i NATO: članstvo u NATO, odbijanje članstva ili pozicija neutralnosti.

Eventualni razlozi ulaska u NATO ogledaju se u potencijalnim ekonomskim implikacijama, bržem ulasku u Evropsku uniju s obzirom na isprepletenost kriterijuma za članstvo u tim dvema organizacijama te izgradnji sigurne i stabilne regije. Potencijalni ubrzani ulazak Bosne i Hercegovine i Makedonije u NATO dodatno bi izmenio bezbednosne prilike u regionu Zapadnog Balkana i, štaviše, stvorio sasvim drugačiju realnost gde bi Srbija ostala (samo)izolovana u odnosu na ostatak regiona kojem pripada. Takođe, treba nepomenuti i da članstvo u Severnoatlantskom savezu nije samo (geo)političko, već umnogome i ekonomsko pitanje. To se odnosi i na mogućnost novog privlačenja direktnih ekonomskih investicija. Takođe, najosetljivije pitanje savremene Srbije – položaj Kosova i Metohije neće biti rešen sam po sebi vojnom neutralnošću zemlje pa ni njenom oslonjenošću na druge aktere svetske politike (npr. Rusiju ili Kinu), što je i potvrđeno tokom proteklih godina. Srbija bi potencijalnim članstvom u NATO imala značajniju ulogu u određenim međunarodnim organizacijama i forumima, poput Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju.

Ulazak u NATO nosi sa sobom i troškove. Reforma sektora bezbednosti je skupa. Modernizacija i reorganizacija vojnih snaga u skladu sa NATO standardima zahteva velike godišnje budžetske izdatke (uobičajen je nivo od 2% BDP). Pridruživanje NATO-u podrazumeva slanje vojnih jedinica u mirovne misije i operacije širom sveta, što sa sobom nosi rizik od pogibije vojnika, a što se često izostavlja u javnim raspravama o NATO-u. U političkom smislu, zapadnobalkanske države bi se pridružile moćnom, ali ne uvek i popularnom klubu država, kako u inostranstvu tako i u vlastitoj državi. Agresija NATO na Saveznu Republiku Jugoslaviju, 1999. Godine, ima za posledicu većinski ne-

³⁰ Anton Bebler, op. cit, p. 76.

³¹ Vincent L. Morelli, Serbia: Background and U.S. Relations, Section Research Manager, January 4, 2018, Summary. <https://fas.org/sgp/crs/row/R44955.pdf>

gativan stav javnog mnjenja u Republici Srbiji kada je NATO u pitanju te bi eventualno članstvo dovelo do unutrašnje nestabilnosti i podele u društvu. Takođe, članstvom u NATO opasnost od terorističkih napada bi se povećala što bi imalo negativne implikacije po bezbednost Republike Srbije.

Pozicija neutralnosti se, u aktuelnom trenutku, nameće kao optimalna model. Sa NATO treba iskreno i maksimalno saradivati, razvijati najbolje moguće bilateralne odnose sa SAD, Rusijom i drugim svetskim i regionalnim silama, raditi na promeni imidža Srbije u svetu i sačekati „povoljniji istorijski trenutak“.

Literatura

[1] Auerswald P., David. „Explaining Wars of Choice: An Integrated Decision Model of NATO Policy in Kosovo.“ *International Studies Quarterly* 48, N. 3, Oxford Academic, UK, 2004.

[2] Bebler, Anton. *How to deal with the Western Balkans*, 2008,
<https://aab-edu.net/assets/uploads/2016/10/06-Anton-Bebler-anglisht.pdf>

[3] Brussels Summit Declaration, 11–12 July 2018,
https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm

[4] Đukanović, Dragan. *Zapadni Balkan: Od sukoba do evrointegracija*, Godišnjak 2009, Godina 3, Broj 3, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009.

[5] Johnsen T.,William. *Deciphering the Balkan enigma: Using History to Inform Policy*, Strategic Studies Institute, U. S: Army War College, Carlisle, Pennsylvania,1995.

[6] Kaplan S., Lawrence, *NATO and the UN: A Peculiar Relationship*, Columbia: University of Missouri Press, 2010.

[7] Kille J., Kent. Hendrickson C.,Ryan.,*Secretary-General Leadership Across the United Nations and NATO: Kofi Annan, Javier Solana, and Operation Allied Force.* Lynne Rienner Publishers, Global Governance Vol. 16, N. 4, Coloradu, USA, 2010.

[8] Kriz, Zdenek. *NATO after the End of the Cold War*, Masaryk University. Brno, 2015.

[9] Lambeth S., Benjamin. *NATO's Air War for Kosovo. A Strategic and Operational Assessment*. RAND Corporation, Santa Monica, California, 2001.

[10] Lisbon Summit Declaration, 19–20 November 2010,
https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68828.htm

[11] Luša, Đana. *Politika širenja NATO prema Zapadnom Balkanu u dihotomiji racionalističke i konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*, *Anali Hrvatskog politikološkog društva*, Vol.9, No.1, Zagreb, 2013.

[12] Manulak, Michael. „Forceful persuasion or half-hearted diplomacy?“ *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, Vol.66, N. 2, Toronto, Canada, 2011.

[13] Marten Zisk, Kimberly. *Enforcing the Peace: Learning from the Imperial Past*, Columbia University Press, New York, 2004.

[14] Morelli L.,Vincent. *Serbia: Background and U. S. Relations*, Section Research Manager, January 4, 2018, Summary. <https://fas.org/sgp/crs/row/R44955.pdf>

[15] Rezolucija Narodne skupštine o zaštiti nacionalnog suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije, <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=80729>

[16] Simić, Jasminka. *NATO pred izazovima XXI veka, Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu br.4, Beograd, 2009.

[17] Simić, Predrag. Ilić, Gordana. Isaković, Zlatko. Krastev, Ivan. and Stanchev, Krassen. The European Union, NATO and their Southeastern European Neighbors, Institute of International Politics and Economics, Konrad Adenauer Stiftung, Belgrade, 2002.

[18] Svilar, Predrag. Zapadni Balkan – politički kontekst i medijska upotreba, Sociološki pregled, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2010.

[19] The UK and the future of the Western Balkans, House of Lords, Select Committee on International Relations 1st Report of Session 2017–19, United Kingdom, 2018.

[20] Friesendorf, Cornelius. The Military and the Fight against Serious Crime: Lessons from the Balkans, Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, Vol.9, No.3, 2010, https://www.jstor.org/stable/26326213?seq=13#metadata_info_tab_contents

[21] Ham van., Peter. Rostouci obtiže. NATO Review, Autumn, N. 3. 2005. (http://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/czech/analysis_pr.html, Accessed November 4, 2014)

[22] Hope, Ian. The Western Balkans and the Revenge of History, Research Paper, No.142, NATO Defense College, Rome, 2017, p. 6. <http://www.rieas.gr/images/balkan/natobalkans.pdf>

[23] Chicago Summit Declaration, 20–21 May 2012, https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_87593.htm?selectedLocale=en

[24] Šijan S., Zoran. Uloga politika bezbednosti država Zapadnog Balkana u utvrđivanju spoljnopolitičkih prioriteta posle 2000. godine (doktorska disertacija), Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013.

[25] Wales Summit Declaration, 4–5 September 2014, https://www.nato.int/cps/ic/natohq/official_texts_112964.htm

[26] Warsaw Summit Communiqué, 8–9 July 2016, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm

[27] Weinberger, Naomi. „Civil-Military Coordination in Peacebuilding: The Challenge in Afghanistan.“ Journal of International Affairs Vol. 55, N. 2, Hanover, Pennsylvania, USA, 2002.

[28] Woehrel, Steven. Kosovo: Current Issues and U. S. Policy, Congressional Research Service, May 7, 2013, <https://fas.org/sgp/crs/row/RS21721.pdf>

GEOPOLITIČKO PONAŠANJE SAVREMENE TURSKJE

Srđan M. Perišić

Fakultet za međunarodnu politiku i bezbednost, Beograd

Autor u tekstu sagledava geopolitičko ponašanje savremene Turske, u periodu 1991–2018. Uočava da u tom vremenu postoje četiri različita perioda turske spoljne i unutrašnje politike, tj. njenog geopolitičkog ponašanja. To su: panturkizam (tokom devedesetih godina 20. veka), evroazijsko približavanje (od 2003. do 2007, delimično do 2011), neoosmanizam (od 2011. do 2016), i najnoviji period ponovog evroazijsko približavanja (od 2016). Cilj rada je komparativna geopolitička analiza ova četiri geopolitička perioda savremene Turske, kako bi se dali adekvatni geopolitički odgovori zašto je trenutna pozicija Turske na spoljnom i unutrašnjem planu usmerena ka saradnji sa Rusijom i distanciranjem od Zapada. Posle uvoda, gde smo definisali istraživačko pitanje i teorijski pristup, prvi deo govori o panturkizmu, kao prvom periodu savremene geopolitike Turske. Drugi deo rada je analiza perioda evroazijskog približavanja. Treći i četvrti deo rada razmatra period neoosmanizma. Peti deo rada je i zaključni, a govori o ponovom nastupu evroazijskog približavanja Turske i njenog otklona od neoosmanizma. Osim komparativne analize različitih perioda u tekstu ćemo delimično razjasniti i unutrašnju komponentu geopolitičkog ponašanja savremene Turske.

Ključne reči: *Turska, geopolitika, panturkizam, neoosmanizam, kemalizam, Evroazija, Rusija, SAD, spoljna politika, unutrašnja politika*

Uvod

Svedoci smo da savremena Turska počinje da vodi novu geopolitiku u regionu Srednjeg istoka, u odnosima sa Rusijom, Iranom, kao i u odnosima sa Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) i Severoatlantskim savezom (NATO). Mnogi istraživači postavljaju pitanje kakva je geopolitička orijentacija Turske? Pojedini autori smatraju da su u pitanju određene nesuglasice sa Vašingtonom i Briselom (NATO), ali da su one privremenog karaktera, da nesuglasice neće bitnije uticati na atlantističku orijentaciju Turske. Takve analize su posledica što je akademski i naučni diskurs u Srbiji, kao i u regionu, veoma siromašan sadržajnijim sagledavanjem geopolitike. Analize se odnose samo na neke spoljnopoličke aspekte. Unutrašnji karakter geopolitike i geopolitički identitet se slabo istražuju. S tim u vezi, većina autora posmatraju tursku geopolitiku kroz geopolitički položaj Turske, kroz određene spoljnopoličke poteze, ili ističu neo-

smanizam kao glavnu dimenziju turske geopolitike.¹ Međutim, Turska je od 1991. godine promenila tri geopolitička usmerenja u svojoj spoljnoj politici, i nalazi se već u četvrtom periodu. Pitamo se zašto Turska menja svoje orijentacije? Da bismo odgovorili na to pitanje neophodno je dublje sagledavanje turskog identiteta, posebno njenog geopolitičkog identiteta.

Mi u ovom radu nemamo prostora za detaljniju analizu turskog geopolitičkog identiteta, ali ćemo se, ipak, kroz analizu četiri perioda savremene turske geopolitike dotaći i toga. Kroz tu analizu shvatićemo da Turska nema atlantistički identitet (identitet *mora*, *talasokratije*), već da je Tursku atlantizam upotrebljavao za svoje interese kontrole Evroazije, strateškog suzbijanja Rusije. Turska poseduje geopolitički identitet *kopna* (*telurokratija*), ali je u svojoj praktičnoj (geo)politici većinom bila u službi Zapada, atlantizma. To je u geopolitičkoj nauci označeno kao geopolitička podvojenost, raspolućenost. Nacija ima jedan identitet a pripada bloku koji baštini suprotan geopolitički identitet.²

Naše istraživačko pitanje glasi – da li je savremena Republika Turska ima konstantno geopolitičko ponašanje ili je u periodu 1991–2018. ona ispoljavala različite geopolitike? Uočavamo da Turska nije imala geopolitičku konstantu, i pitamo se koji su uzroci toga? Isto tako, kako je uticala unutrašnja dimenzija geopolitike, tj. kako je turski geopolitički identitet uticao na geopolitičko ponašanje? Da li je geopolitička raspolućenost Turske uslovlila da ona ima različito geopolitičko ponašanje?

Prema tome, u ovom radu mi analiziramo jedan oblik delovanja političkog aktera. U ovom slučaju u pitanju je političko delovanje (ponašanje) turske države. Tražimo uzročno-posledičnu vezu između unutrašnje dimenzije turske politike, njenog identiteta i turskog spoljnopolitičkog delovanja (praktične geopolitike, tj. njene spoljne geopolitičke prakse). Isto tako, u definisanju strukture argumentacije u radu primenjujemo strukturalni argument. Naime, označava se unutrašnji aspekt političkog fenomena i, posebno, hipoteza koja nastoji da objasni da različito geopolitičko ponašanje Turske u poslednjih trideset godina ima svoje unutrašnje (strukturne) uzroke, kao i spoljašnje uzroke pripadanja Turske atlantizmu.

Period panturkizma

Prvi period počinje odmah nakon nestanka Sovjetskog Saveza. Turska, članica Severoatlantskog saveza (NATO), višedecenijski američki oslonac na južnim granicama Sovjetskog Saveza, i u Crnom moru, u geostrateškom ponašanju Sjedinjenih Američkih Država (SAD) dobija novu ulogu. Ta uloga je usmerena na suzbijanje ruske moći u regionu Kavkaza i u Srednjoj Aziji. Zbog toga Turska, u američkoj geopolitici, dobija status

¹ Videti analizu geopolitičkog položaja Turske u: Momčilo Sakan, „Geopolitika Republike Turske“, *Vojno delo*, 1/2015, Beograd, str. 37-57.

² O različitim geopolitičkim identitetima, kao i o geopolitičkoj raspolućenosti videti u: Perišić Srđan, „Srbija i geopolitika: od identiteta ka praktičnoj geopolitici i strategiji“, Zbornik radova sa Naučnog skupa „Srbija i strategijska raskršća – ISIKS 2016“, Institut za strategijska istraživanja MO R.Srbije, Škola nacionalne odbrane – Univerzitet odbrane, Beograd, 2016.

„geopolitičkog stožera“. To jasno objašnjava u svojim radovima vodeći američki teoretičar geopolitike Zbignjev Bžežinski (Zbigniew Brzeziński).³

Naime, tokom 90-ih godina 20. veka, Vašington, preko obaveštajnih službi, Turskoj nameće projekat širenja uticaja na bivše sovjetske republike, samostalne države Centralne Azije (Kazahstan, Uzbekistan, Turmenistan i Kirgistan), kao i na turanske narode u samoj Rusiji, oko Volge i na Kavkazu, sve do Jakutije. Turskoj se sugerije da iskoristi svoje etničko poreklo i odvoji Centralnu Aziju od viševjekovne veze sa Rusijom. Tako nastaje projekat Velike Turske, poznat i kao *panturkizam*. Mnogi smatraju da su Turci osmislili taj projekat, zbog svojih nacionalističkih težnji. Međutim, to je netačno. Panturkizam je bio ideja sledbenika atlantizma, zapadnjaka, predstavnika američkog strateškog geopolitičkog planiranja za Tursku.⁴

Panturkizam je, dakle, projekat američke geostrategije onemogućavanja Rusije na prostoru Evroazije, odvajanjem država Centralne Azije od saradnje sa Rusijom. Koristi se jezička bliskost Turske sa turanskim narodima Azije. Tako je već 1993. formirana Međunarodna organizacija turske kulture (TÜRKSOY, rus. ТюрКСОЙ) čije su članice: Azerbejdžan, Kazahstan, Kirgizija, Turkmenija, Uzbekistan i Turska. Do 2015. godine članice ove organizacije su bile i ruske republike Baškortostan, Tuva, Altaj, Hakasija i Jakutija (Saha).⁵ No, Turska je najviše delovala na jačanju privrednih i vojnih veza. Tako je ponudila centralno-azijskim državama da školuju svoje oficire u Turskoj. Kreditirala je ove države (1996. godine je dala Kazahstanu kredit od 300 mlrd američkih dolara, povrh investicija od oko 1.2 mlrd američkih dolara).⁶

Međutim, svi ovi pokušaji odvajanja Centralne Azije od Rusije su doživeli fijasko. Pokušaji Turske da realizuje američki projekat panturkizma, kao geopolitički projekat vezivanja Centralne Azije širenjem turanskog obrazovanja i preorijentacije na Tursku Kazahstana, Uzbekistana, Turkmenistana i Kirgistana su propali. Zašto?

Prvo, veze naroda Centralne Azije sa ruskom kulturom i državom su viševjekovne i teško ih je bilo uništiti. Nacionalna izgradnja tih naroda je upravo i ostvarena u zajednici sa Rusijom. Narodi centralne Azije su sa Rusijom živeli mirno, prihvatajući mnoge ruske kulturne obrasce, tako da je nemoguće bilo Turskoj da zameni Rusiju. Drugo, ni sami Turci, bez obzira koliko bili podsticani od SAD, nisu bili potpuno posvećeni tom cilju. Aleksandar Dugin navodi da se Turci „nisu realno preterano uneli u to“. Oni su podržavali ta projekat, ali dosta pasivno.⁷ Naime, Dugin dobro primećuje da je „pravi realni interes Turske očuvanje njenih državnih granica, koje su same po sebi problematične zbog moćnog kurdsog faktora“,⁸ pa je panturkizam izgledao nešto kao daleka spoljna misija, koja je i drugorazredna u uslovima unutrašnjih protivrečnosti.

³ Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla*, CID Podgorica, 1999, str. 48.

⁴ Александр Дугин, „Неоосманская иллюзия Турции“, *Ньюсланд*, Москва, 25.01.2013, <https://newsland.com/user/4297700690/content/aleksandr-dugin-neoosmanskaia-illuziia-turtsii/4438003> (pristupljeno: jan. 2018).

⁵ Елена Мейгун, „Власти тюркских регионов выбирают между Россией и Турцией“, *Национальный акцент*, Москва, 27.12.2015, <http://nazaccent.ru/content/18885-svoj-ili-tyurkskoj.html> (pristupljeno: mart 2018).

⁶ Zbignjev Bžežinski, op.cit, str. 139.

⁷ Aleksandar Dugin, „Tursku sa neosmanizmom čekaju haos, neredi i raspad države“, *Nova srpska politička misao*, Beograd, februar 2013, <http://www.nspm.rs/hronika/aleksandar-dugin-tursku-sa-neo-osmanizmom-cekaju-haos-neredi-i-raspad-drzave.html?alphabet=1> (pristupljeno: april 2018).

⁸ Aleksandar Dugin, „Tursku sa neosmanizmom čekaju haos, neredi i raspad države“, op.cit.

Period evroazijskog zblizavanja

Drugi period počinje sa dolaskom Partije pravde i razvoja (AKP) na vlast i Redžepa Erdogana (Recep Erdoğan) na poziciju premijera Turske. Taj period jasno traje od 2003. do 2007. godine, i delimično do 2011. Tada tursko vođstvo postepeno počinje da razvija – *evroazijski projekat*. Evroazijski zaokret Turske je počeo kada se u Ankari shvatilo da je suprotstavljanje Rusiji, kroz strategiju panturkizma, uzaludno. Naime, ponovo se, kao za vreme Kemala Atatürka, iskristalisala ideja revizije odnosa prema Rusiji, koja ne preti turskim interesima.⁹ Turskoj nametnuti američki projekat panturkizma, usmeren na suzbijanje moći Rusije na prostoru Centralne Azije i Kavkaza, zamenjen je 2000-tih godina od strane turskog vođstva evroazijskim projektom postepene saradnje sa Rusijom.

Sve je započelo sa razvojem turske privrede. Ekonomski razvoj je bio posebno izražen u prvom premijerskom mandatu Erdogana. Bruto društveni proizvod (BDP) po glavi stanovnika povećao se sa 3.910 na 10.000 američkih dolara, sa ekonomskim rastom od 8,9 % godišnje. Time je Turska bila iznad evropskog proseka i svake pojedine članice.¹⁰ Tada je i došlo do ekonomskog zblizavanja Rusije i Turske. Nekoliko puta je porasla trgovinska razmena. Tako je 2010. godine Rusija postala drugi spoljnotrgovinski partner Turske. Ruski turisti su postali neodvojivi deo turske ekonomije (2010. godine Tursku je posetilo 3.1 milion ruskih turista).¹¹ Energetska saradnja se odvijala jačanjem kapaciteta gasovoda *Plave reke*, koji je počeo sa radom 2003. godine. Njime je Rusija prvi put u svojoj energetskej politici zaobišla jednu državu koja je bila pod kontrolom Vašingtona – Svoju. Dakle, uz pomoć Turske – što je do tada bilo nezamislivo.¹²

Dakle, sve rusko-turske aktivnosti su se ispoljavale u nekom političkom evroazijstvu. Turska je zauzela kurs saradnje i zblizavanja sa Rusijom i donekle sa Iranom. Jednostavno, Turska se postepeno udaljavala od SAD. To je pojačano kada se shvatila uloga SAD u Iraku, posle invazije na tu zemlju. Naime, Vašington je aktivirao kurdski problem i

⁹ Marta 1921. godine Vlada Sovjetske Rusije i Velika nacionalna skupština Turske (pod kontrolom Mustafe Kemala – Atatürka) su, dakle, pre proglašenja Republike Turske (1923.) uspostavili međusobne diplomatske odnose. Tada se Sovjetska Rusija svrstala na stranu turskih nacionalista – kemalista u tursko-turskim sukobima, i u tursko-grčkom ratu. Sovjetska Rusija je smatrala da je vojna intervencija Kraljevine Grčke na prostoru Male Azije (grad Smirna), potpomognuta zapadnim državama, čin imperijalizma, a ne nacionalno oslobođenje Grka. Potpisan je *Moskovski dogovor* kojim je Sovjetska Rusija postala prva država koja je priznala kemalistički pokret i njegovu vladu. Zapadne države su u to vreme priznavale vladu sultana Mehmeda VI. Za vreme života Kemala Atatürka (umro 1938) Republika Turska i Sovjetski Savez su imali dobre odnose, posebno ekonomske i vojne. Moskva je Ankari obezbeđivala povoljne privredne kredite. 1933. godine potpisan je Sporazum o prijateljstvu i saradnji. Zanimljivo je da na velikom spomeniku Atatürkovi revolucionarima na Trgu Taksim u Instambul, levo od isklesanog lika Atatürka se nalaze likovi ruskih revolucionara, maršala Klimenta Vorošilova i Mihaila Frunzea. – Videti: Варткез Арцруни, „К истории советско-турецких отношений и дружбы большевиков с Ататюрком“, *Ноевковчег*, №10–11, июнь 2015, Москва. (стр. 262–273). Павел Шлыков, „Анкара смеется последней – Как Советская Россия помогла становлению независимой Турции“, *Лента*, Москва, апрел 2016.

¹⁰ Dževad Galijašević, „Neosmanizam: Turska između juče i sutra“, *Politea*, br.2/2011, Fakultet političkih nauka, Banjaluka, str. 131.

¹¹ *Вести Турции Босфор*: „Турция и Россия договорились о безвизовом режиме“, 17.3.2011, <http://www.vestiturkey.com/turci-i-rossi-dogovorilis-o-bezvizovom-rezime-707h.htm> (pristupljeno: maj 2018).

¹² Srđan Perišić, *Nova geopolitika Rusije*, Medija centar Odbrana, Beograd, 2015, str. 171.

time Tursku stavio u nezgodan položaj.¹³ Unutrašnje protivrečnosti Turske su, američkim otvaranjem kurdskog pitanja u regionu, ponovo došle do izražaja. Politika SAD na Bliskom Istoku počinje da predstavlja pretnju interesima Turske. Zbog toga Turska se sve više oslanja na Rusiju.¹⁴

Period neosmanizma – obračun sa evroazijskom orijentacijom

Treći period geopolitike Turske je period *neosmanizma* i predstavlja ponovo negaciju i odbacivanje evroazijskog usmerenja Turske i saradnje sa Rusijom, Iranom, Sirijom. Projekat neosmanizma je podržan od strane Vašingtona, jer su SAD u njemu našle mogućnost zaustavljanja Turske da se odvoji od Zapada, NATO-a i SAD. Taj period postepeno počinje da zaživljava posle 2007. godine, a vrhunac dostiže u 2012. hapšenjem gotovo celokupnog vojnog vrha, mnogih političara, pisaca, novinara, advokata. Period dominacije neosmanizma se može pratiti sve do 2016. godine i obnavljanja odnosa sa Rusijom.

Neosmanski projekat se karakteriše:

- 1) represijom prema svima koji su bili za preispitivanje turskog oslanjanja na Vašington – slučaj „Ergenekon“;
- 2) delovanjem pokreta *Hizmet* imama Fetulaha Gilena (Fethullah Gülen);
- 3) neosmanskom strategijom izraženom u programskim radovima univerzitetskog profesora, ministra, i jedno vreme premijera, Ahmeta Davutoglua (Ahmet Davutoğlu);
- 4) geostrategijskim oslanjanjem na SAD i NATO i naglim zahlađivanjem odnosa sa Rusijom.
- 5) podrškom Saudijskoj Arabiji, islamskim salafističkim, vehabističkim centrima, i terorizmu.

Vašington je shvatio da se Turska udaljava od SAD, pogotovo posle otvaranja kurdskog pitanja. Zbog toga američke tajne službe u saradnji sa pokretom *Hizmet* otvaraju slučaj „Ergenekon“. Tim slučajem su optužili vojno rukovodstvo Turske za zaveru navodno sračunatu na pokušaj državnog prevrata. Naime, iskorištena je istorijska činjenica da je turski vojni vrh više puta izvodio državne udare. Odnosno, iskorištena je činjenica da vojni vrh uspostavljao kontrolu nad zemljom, izvodio državni udar – kada je politika izlazila iz okvira kemalizma. To je bilo 1960, 1971, 1980, i 1997. godine. Jednostavno, bilo je potrebno skloniti postojeće vojno rukovodstvo Turske, koje je sve više naginjalo ka saradnji sa Rusijom, Iranom, ka evroazijskoj politici i udaljavanju od SAD – *optužbom da je pripremalo novi vojni udar*.

¹³ O kurdskom pitanju videti: Kuzmanović B, Kovač M, „Implikacije kurdskog nacionalnog pitanja na situaciju u Turskoj“, *Vojno delo*, 2/2018, Beograd, str. 113 – 134

¹⁴ Turska se oštro protivila američkoj agresiji na Irak. Nije dozvolila da se napad izvodi sa njene teritorije. - Međutim, američka vojska je uspostavila saradnju sa kurdskim vojnim formacijama (pešmerzi) na severu Iraka uz granicu sa Turskom. Kurdske snage su brojale oko 70000 boraca. – Videti: Isaac J. Peltier, *Surrogate Warfare: The Role of U.S. Army Special Forces*, School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, Kansas, 2004/2005, p. 24-30

Dakle, otvaranjem slučaja „Ergenekon“, 2007. godine, počinje obračun sa evroazijskim projektom, koji je u to vreme bio u rukama dela kulturne, vojne i ekonomske elite Turske i postepeno počinje neoosmanski period. Prvo je počeo obračun sa medijskom i kulturnom elitom Turske (hapšenjem pisaca, novinara, političara), da bi posle 2011. krenuo i obračun sa najvišim vrhom u turskoj armiji. Načelnik Generalštaba Turske armije, Ilker Bašbuh (Ilker Başbuğ) je osuđen na doživotni zatvor, sa još 16 generala, oficira, novinara, advokata. Ukupno je osuđeno 330 ljudi.¹⁵

Naime, slučaj „Ergenekon“ je trebalo da bude definitivna pobeda turskih islamista. Međutim, britanski ekspert Gareth Dženkins (Gareth Jenkins), sa Univerziteta Džons Hopkins (Johns Hopkins University), analizirajući ovaj slučaj je došao do činjenica da iza celog procesa nije stajao Tajip Erdogan, već pokret *Hizmet*, turskog imama Fetulaha Gilena. Gilenisti su se decenijama, a posebno koristeći se saradnjom sa Erdoganovom Partijom pravde i razvoja, ubacivali u sve pore društva i države. Stvarali su paralelnu vlast preko postojećih institucija sudske i izvršne vlasti. Posebno su prisutni bili u medijskim kućama, univerzitetima, raznim privrednim korporacijama, sudskoj vlasti, policiji i armiji. Vođa pokreta Gilen živi u SAD, a sam pokret je prisutan u Evropi, Aziji i SAD.¹⁶

Slučaj „Ergenekon“, a posebno hapšenje 2012. godine generala Bašbuha, kao i mnoštva turskih generala, kako ističe Gareth Dženkins, nastojalo se pokazati da u Turskoj niko više nije nedodirljiv. Isto tako, hapšenja su pokazala da Gulenov pokret ima ogromnu moć, veću od same vlasti Erdogana. Ovaj britanski naučnik i istraživač, u analizi slučaja „Ergenekon“, još 2012. godine je zaključio da u današnjoj Turskoj nije vojska, već Gulenov pokret *Hizmet* taj koji je nosilac sukoba.¹⁷

Slučaj „Ergenekon“ je usmeren na likvidaciji evroazijske orijentacije i politike Turske. Njega je preko moćnog pokreta *Hizmet*, inicirao Vašington – da bi se zaustavilo tursko evroazijsko zbližavanje sa Rusijom. To se može zaključiti i na osnovu hapšenja turskog sekularnog političara, kemaliste Dogua Perinčeka (Doğu Perinçek), koji je imao saradnju sa ruskim političkim partijama. On je delovao u pravcu evroazijskog usmerenja Turske – što je bilo uočeno od strane američkih službi. Gilenisti su ga lažno optužili za zaveru i pripadnost „Ergenekonu“ i osuđen je drakonski na 117 godina zatvora – najvišu kaznu od svih optuženih. Turski politikolog, lider Radničke partije Turske i jedan od vodećih turskih sekularista, Mehmet Perinček (Mehmet Perinçek) navodi da su „Ergenekon“ pokrenule SAD, jer su bile zabrinute činjenicom da je 2009. u delu vojne elite pokrenuto pitanje povlačenja iz NATO-a. On kaže: „Slučaj *Ergenekon* je brižljivo planirana operacija Vašingtona protiv turskih patriota, turskih patriota koji su usmereni antiamerički”.¹⁸

¹⁵ Suđenje navodnim članovima organizacije „Ergenekon“ praćeno je raznim skandalima, nelegalnim prisluškivanjem, amaterski podmetnutim dokazima. „Kao najšokantiji primer jeste da je 330 aktivnih i penzionisanih pripadnika oružanih snaga Turske osuđeno na zatvorske kazne zbog planiranja državnog udara 2003. godine – iako se optužba zasnivala na CD-u za koji je ustanovljeno da je sadržao verziju paketa Majkrosoft Ofis iz 2007.“ Christopher de Bellaigue, „Turkey Goes Out of Control“, *The New York Review of Books*, 3. April 2014.

¹⁶ O pokretu *Hizmet* videti u: Miša Đurković, „Fetulah Gjulen i džemat *Hizmet*“, *Polja geopolitike* – zbornik radova (prir. Ljubiša Despotović, Veselin Konatar), Kultura – polis i Fakultet za evropske i pravno političke studije, 2016.

¹⁷ Gareth H. Jenkins, „The Changing Object of Fear: The Arrest of Ilker Basbug“ (9 January 2012).

<https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/290-the-changing-objects-of-fear-the-arrest-of-ilker-basbug.html>

¹⁸ Василий Папава, „Интервью с М.Перинчеком“, Ежемесячный общественно-политический журнал «Кавказский Акцент». № 12 за декабрь 2010.

Upravo korištenjem pokreta *Hizmet* Amerikanci su povratili uticaj na Tursku i na Erdoganu. Sa slučajem „Ergenekon“, i likvidacijom evroazijskog uticaja među samom elitom Turske, počinje period Turske geopolitike poznat kao *neoosmanski projekat*.

Neoosmanizam je u teorijskom smislu postavio Ahmet Davutoglu. On se oslanjao i na idejne smernice pokreta *Hizmet*. Davutogluova politika neoosmanizma je predstavljena u knjizi *Strategija dubine: međunarodni položaj Turske*.¹⁹ Knjiga jasno povezuje geopolitičke i islamske ideje u jednu celinu. Ta celina je da Turska ima dubinu svojih nacionalnih interesa na prostoru Azije, Evrope, Severne Afrike koji su povezani sa svojom islamskom i osmanskom tradicijom.

U ideološkom smislu neoosmanizam je postepena reislamizacija društva. S tim u vezi, podrazumeva razgradnju temeljenih osnova sekularnosti i Ataturkovog nasleđa. Neoosmanizam ima plodno tlo, jer kemalistički sekularizam nije zahvatio sve pore društva, već ima samo delimičnu podršku u turskom društvu. Ideje sekularnosti, koje je postavio Kemal Ataturk, su prihvaćene u urbanim delovima Turske, kao i u većem delu same elite, ali široki delovi turske teritorije su ruralnog karaktera, udaljeni od velikih gradova Istambula, Ankare i priobalja Egejskog mora, i u njima narod Turske živi životom islamskog čoveka. Tanasković to jasno naglašava u knjizi *Neoosmanizam: povratak Turske na Balkan*, i navodi da je islam toliko prisutan da on nikada nije izgubio status individualnog i kolektivnog orijentira u životu većine Turaka.²⁰

U geostrateškom smislu neoosmanizam podrazumeva povezivanje geopolitičkih, geoeekonomskih, geokulturnih ideja i praksi u jedinstvenu celinu sa ciljem postizanja moći Turske, za jačanje njene međunarodne uloge i položaja. To znači i oslanjanje na države sa islamističkim režimima (Saudijska Arabija, Katar...), i oslanjanje i podrška muslimanima Balkana (Albanci, Bošnjaci) i podrška muslimanima Kavkaza i Srednje Azije.

Takođe, pod uticajem Gilenovog islamističkog pokreta, koji se infiltrirao u sve pore turskog društva i vlasti, i naravno pod uticajem glavnog stratega Ahmeta Davutoglua – neoosmanizam je značio potpunu saradnju sa SAD. *To je ključni element neoosmanističkog projekta koji mnogi istraživači ne primećuju.*

Prema tome, neoosmanski projekat Turske u svom geostrateškom smislu se ogleda u zbližavanju sa proameričkim arapskim režimima, pre svega u Saudijskoj Arabiji i Kataru. Neoosmanizmom Turska je čvrsto usmerena protiv Sirije u periodu 2012–2016. Isto tako, u tome periodu, neoosmanizmom Turska naglo zahlađuje odnose sa Iranom i Rusijom.

Kada ne bi bilo ovog atlantističkog elementa u neoosmanizmu, tj. oslanjanja na SAD i njihovu geopolitiku, neoosmanizam bi mogao biti kompatibilan sa evroazijskim usmerenjem. Međutim, upravo prihvatanje američke geopolitike u regionu, usmerene na gušenje ruske moći i uticaja Irana, neoosmanizam je potpuno na antievroazijskim i antiruskim pozicijama.

No, bez obzira na povezivanje neoosmanističke strategije sa atlantizmom, dakle na oslanjanje Turske na SAD, ipak – Vašington nije verovao Erdoganu. U sadejstvu sa Gilenovim pokretom *Hizmet*, Vašington je procenio da je turska armija u periodu 2011–2013. u velikoj meri očišćena od protivnika SAD, ali da treba sa vlasti smeniti i samog Erdogana. Pokrenute su demonstracije 2013. godine na Trgu Taksim, koje je Erdogan uspeo suzbiti. Definitivno je bilo jasno da je Erdogan nepredvidiv posle sporazuma sa Rusijom u decembru 2014. o izgradnji gasovoda *Turski tok*. Tako, krajem 2014. godine Gilenisti,

¹⁹ Ahmet Davutoglu, *Strategija dubine: međunarodni položaj Turske*, Službeni glasnik, Beograd, 2014.

²⁰ Darko Tanasković, *Neoosmanizam: povratak Turske na Balkan*, JP Službeni glasnik, 2010, Beograd.

infiltrirani u sudove, tužilaštvo i policiju pokreću udar na mnoge saradnike Erdogana i Partije pravde i razvoja, optužujući ih za korupciju. Bez obzira što su mnogi državni službenici i političari stvarno bili u vezi sa korupcijom, udar Gilenista, podržan Vašingtonom, je bio pre svega usmeren protiv Erdogana. Gilenisti su bili posebno kivni na Erdogana jer je nešto ranije, tokom 2014. godine, oslobodio sve osuđene u slučaju „Ergenekon“. Naime, vrhovni sudovi Turske su zaključili da je „Ergenekon“ izmišljen slučaj bez dokaza. Među oslobođenim su bili i političari koji su se zalagali za saradnju sa Rusijom, kao i svi generali, među njima i bivši načelnik generalštaba Bašbu.²¹

Erdoganova vlada krajem 2014. godine se okreće protiv gilenista. Međutim, Gilenisti su u svim porama države, u svakoj instituciji. Praktično predstavljaju *paralelnu državu*. Uporedo, neosmanske ambicije Turske i njena otvorena podrška svim ekstremnim i terorističkim organizacijama u Siriji i Iraku, te otvoreno zalaganje za podelom Sirije i rušenje legalnih sekularnih vlasti, dovele su Tursku u tragični politički bezizlaz. Njena unutrašnja kohezija i stabilnost su 2014–2016. bile pod znakom pitanja. Posebno je to došlo do izražaja posle prekida odnosa sa Rusijom, izazvan obaranjem ruskog borbenog aviona u novembru 2015. godine – za koji se kasnije utvrdilo da je oboren pod uticajem Gilenista. Tursko vođstvo se praktično našlo u ćorsokaku jer je još jednom krenulo po atlantskom scenariju. Približilo se Americi, a udaljilo od Rusije i Teherana, od evroazijskog bloka. Aktivno se uplelo u antisirijski sukob, podržavajući, zajedno sa Saudijcima, islamske ekstremiste.

Koji su rezultati neosmanizma?

Neosmanska geopolitika – posebno u njenom geostrateškom pogledu, je iluzija. Ideja o Velikoj neosmanskoj Turskoj nalik Osmanskoj imperiji u savremenom uslovima, ni pod kakvim uslovima se ne može uspostaviti. Insistirajući na savezu sa Saudijskom Arabijom, Katarom i radikalnim vehabističkim centrima, tj. sa ekstremnim islamistima i teroristima, Turska je stigla do građanskog rata. 2016. godine je pretio rat između gilenista, nacionalista, kemalista i republikanaca. To bi izazvalo i raspad Turske, jer bi se u građanski rat umešali i Kurdi. To je uočila grupa političara iz Partije pravde i razvoja (AKP), a i sam Erdogan, posle prekida odnosa sa Rusijom u novembru 2015.

Erdogan je pokušao promenu Ustava Republike Turske i jačanje uloge predsednika. To nije uspeo zbog unutrašnjeg otpora i opstrukcija koje je predvodio premijer Ahmed Davutoglu. I Erdogan se odlučio na potpunu promenu spoljne politike Turske. Pre svega prema Rusiji.

Naravno, nije bilo odmah jasno, nakon sukoba Turske sa Rusijom, šta se dešava u Turskoj, ko ima kakve pozicije u vladajućoj stranci AKP, kakva je uloga vojske, šta rade spoljni politički faktori i kakav je odnos snaga. Nije se znalo ko je u Turskoj kolovođa anti-evroazijskih integracija i dobrih odnosa sa Rusijom?

Erdogan je smenio Davutoglua (prisilio ga na ostavku u maju 2016.). Prethodno je rehabilitovao generale i oficire iz slučaja *Ergenekon* koji su bili za saradnju sa Rusijom. Končno, obnavlja odnose sa Rusijom 28. juna 2016. godine – uz lično izvinjenje Putinu. To je bio glavni razlog da se krene na Erdogana.

²¹ *Hürriyet Daily News*: "Former army chief's jailing a rights violation: Top Turkish court". *Hürriyet Daily News*. 6 March 2014.

Dakle, nije se smelo dozvoliti da Turska ponovo započne evroazijsku geopolitiku i saradnju sa Rusijom. U trenutku kada Sjedinjene Američke Države uz pomoć NATO instaliraju raketne štitove po Evropi, gomilaju vojsku i ratnu tehniku u baltičke zemlje, Poljsku, Rumuniju, Bugarsku, na granicama Rusije – obnavljanje odnosa Erdogana sa Moskvom postaje smetnja atlantističkim planovima obuzdavanja Rusije. To je glavni uzrok pokušaja vojnog puča 15. jula 2016. Iza pokušaja državnog udara Erdogan od samog početka veoma argumentovano tvrdi da stoje američke tajne službe, pokret *Hizmet* – pristalice Gilena u turskoj armiji. Zanimljivo je da vodeći političari u zemljama Evropske unije, posebno u početku izvođenja državnog udara, nisu osudili državni udar. Isto tako, to nisu uradili ni posle propasti državnog udara.

Erdogan je smenom Davutoglua u maju 2016. potpuno promenio rukovodeći sastav bezbednosnih službi, koji su odmah stupili u razmenu informacija sa Rusijom. Rezultat toga se pokazao na sam dan državnog udara. Naime, „šef ruske obaveštajne službe FSB Aleksandar Bortnjikov 15. jula poziva šefa nacionalne bezbednosne organizacije (MIT) Hakana Fidana, koji je, kao Erdoganov čovek od poverenja, krajem maja preuzeo funkciju“.²²

Propali puč je pokazao promenu među turskom elitom. Ranije se turska elita delila na tri grupe: kemalisti, Gilenovi sledbenici i Erdoganovi umereni islamisti. Nakon ostavke Davutoglua i promene geopolitičkog kursa u pravcu približavanja Rusiji – spoljna politika Erdogana je postala bliža kemalistima. Činjenica da najveći deo vojske i generalštab nisu podržali pobunu je dokaz jednog novog saveza između Erdogana i kemalista. Gilenisti su pokušali da pridobiju sekulariste, ali geopolitika se pokazala kao važnija u biranju strane.²³ Naime, *evroazijski kurs* je jedini način da se Turska sačuva u okvirima svojih granica. Dakle, od obnavljanja odnosa sa Rusijom u leto 2016. godine, Turska se ponovo nalazi na evroazijskom kursu. Tako da četvrti period Turske geopolitike upravo posmatramo.

Osnovne karakteristike trenutnog, evroazijskog usmerenja geopolitike Turske su:

- 1) Jaka saradnja sa Rusijom na ekonomskom, energetskom, političkom i vojnom planu;
- 2) Saradnja sa Rusijom i Iranom u Siriji, preko Astanskog formata, u vezi završetka rata (formiranje demilitarizovanih zona – zona deeskalacije u Siriji);²⁴
- 3) Distanciranje od Evropske unije i geopolitičkih inicijativa Zapada;
- 4) Uravnoteženija politika Turske na Balkanu (dobri odnosi sa Srbijom), koja je rezultirala i umerenim politikom u Bosni i Hercegovini i po pitanju Kosova.²⁵

²² Državnim udarom je komandovao general Mehmet Dišli, brat bivšeg potpredsednika Erdoganove Partije pravde i razvoja. U pokušaju udara poginulo je 270–350 ljudi, od čega 180 civila, a odmah su usledila hapšenja više od 6.000 osoba, od čega najmanje 2.839 vojnika. – Videti: Boško Jakšić, „Nepoznati detalji neuspešnog državnog udara u Turskoj – Kako je poziv iz Moskve spasao Erdogana“, *Politika*, 20.09.2016, <http://www.politika.rs/scc/clanak/363954/Kako-je-poziv-iz-Moskve-spasao-Erdogana> (pristupljeno: 21.9.2018).

²³ Sudije i tužioci koji su učestvovali u suđenjima slučaju „Ergenekona“ su posle propasti puča 15. jula, uglavnom pohapšeni ili su pobjegli iz zemlje. Među onima koji su napustili zemlju je Džihan Kansiz, javni tužilac koji je lažno optužio generala Bašbuha i naredio njegovo hapšenje. Hasan Ozese, sudija koji je osudio generala Bašbuha na doživotnu robiju, uhapšen je jula 2016. – *Daily Sabah*, April 2016, *High-profile Gülen Movement-linked suspects remain fugitives*; <http://www.dailysabah.com/investigations/2016/04/23/high-profile-gulen-movement-linked-suspects-remain-fugitives>; NTV, 20 July 2016, *Ergenekon davası hakimî darbe soruşturmasında tutuklandı*

²⁴ Astanski pregovori su počeli 2017. godine i te godine su imali šest rundi razgovora. Nosilac Astanskog formata su Rusija, Sirija i Iran i sirijska opozicija (bez terorističkih organizacija Islamske države i Al Kaide).

Zaključak

Komparacijom sva četiri perioda geopolitičkog ponašanja savremene Turske, u periodu 1991 – 2018, uočavamo da su periodi različiti i da su uzrokovani dvojako. Prvo, Turska kao članica NATO sastavni je deo praktične geopolitike atlantizma (*talasokratije*). To je poznato. Međutim, manje je poznato da u Turskoj postoje političke ideje i težnje da se ona definiše kao evroazijski identitet (*telurokratija*) koji će imati saradnju sa Rusijom i drugim evroazijskim zemljama. Još manje je poznato da su takve ideje prodrle u samu armiju. Direktna posledica toga je i obračun sa komandnim kadrom turske armije koji je prihvatao izgradnju Turske u tom pravcu, a što bi na spoljnom planu značilo postepeno napuštanje atlantskog bloka. Obračun je izvršen u periodu 2011–2014. preko iskonstruisanog slučaja „Ergenekon“. Glavni nosilac tog obračuna je bila geopolitika neosmanizma, neposredni izvršioци su bili pristalice Fetulaha Gilena u samoj državnoj vlasti i u armiji (*paralelna država*) i naravno jedan deo političke elite okupljene oko Davutoglua i Erdogana. Spoljni faktor tadašnjeg obračuna sa evroazijskom idejom su bile SAD. Međutim, posledice nametanja geopolitike neosmanizma su da je Turska 2015/2016 bila pred građanskim ratom, a na spoljnom planu u sukobu sa svim zemljama u okruženju.

Erdogan i njegovi ključni savetnici, kao što je gradonačelnik Ankare Melih Gokček (Melih Gökçek) shvatali su da je Turska pred raspadom, i početkom 2016. odlučuju da promene politiku, da se vrate na umerenu evroazijsku geopolitiku. S tim u vezi u martu 2016. počinju pregovore sa Rusijom, a na unutrašnjem planu dozvoljavaju da političke ideje evroazijstva budu slobodno zastupljene (organizuju se tribine, naučni skupovi o evroazijskom identitetu i geopolitici u kojima posebno mesto zauzima obnavljač evroazijske ideje u Rusiji geopolitikolog Aleksandar Dugin).²⁶

Prema tome, različito geopolitičko ponašanje savremene Turske je posledica njene geopolitičke raspolućenosti između evroazijskih ideja koje su oživele iz samog turskog društva, s jedne strane, i, s druge strane, geopolitičke prakse atlantizma u kome Turska učestvuje. Atlantizam je direktno uslovio period panturkizma devedesetih godina 20. veka i period neosmanizma od 2011. do 2016. godine. Saradnja sa Rusijom od 2003. do 2007. godine, delimično do 2011, i ponovo od 2016. godine su posledica razvoja ideja geopolitičkog evroazijstva.

Turska je i dalje u sastavu NATO. U spoljnoj politici, ekonomiji ima jaku saradnju sa Rusijom. Postepeno se distancirala od Saudijske Arabije. U Siriji deluje zajedno sa Rusijom. Narednih godina, sveopšta kriza Zapada, jačanje Rusije, Kine, Irana biće spoljni faktori koji će uticati na geopolitiku Turske. Međutim, unutrašnji identitet Turske, njen

²⁵ Dobri odnosi su potvrđeni posetom Erdogana Srbiji u oktobru 2017. godine. U okviru posete predsednici Vučić i Erdogan su posetili i Novi Pazar, gde je Erdogan pozvao Bošnjake da poštuju državu Srbiju kao svoju državu. U toj poseti se vidi taj otklon od neosmanizma, za vreme koga je Davutoglu isticao da je „Bosna Turska“, i Erdogan da je „Kosovo Turska“.

²⁶ Геополитиколог Александар Дугин је у Турској био и учи и на сам дан државног удара, где је био гост градоначелника Анкаре. Он то објашњава у емисији „Попытка государственного переворота в Турции [Директива Дугина]“, Царьград TV, <https://www.youtube.com/watch?v=MpLli1WeGR0> (pristupljeno: 21.9.2018).

identitet *kopna* sve više dolazi do izražaja. „Geopolitički identitet nacije možemo odrediti kao spoj prostora na kome su se nacija i njena državnost izgrađivali, kulturno-civilizacijskog identiteta kome nacija/država pripada i uticaja dominantnog pogleda na svet.“²⁷ Jasno je da Turska nema atlantistički identitet, već upravo onaj koji je sučeljen Zapadu, evroazijski, *kopneni*. Na koji način će se ta dva identiteta sučeljavati u Turskoj gledaćemo narednih godina. U svakom slučaju, mala je verovatnoća da će se Erdogan vratiti na atlantističke koncepte neoosmanizma. Isto tako, potrebne su godine da se evroazijska ideja potpuno razvije u eliti Turske.

Literatura

- [1] Bžežinski Zbignjev, *Velika šahovska tabla*, CID Podgorica, 1999.
- [2] Bellaigue Christopher, „Turkey Goes Out of Control“, *The New York Review of Books*, 3. April 2014.
- [3] Варткез Арцруни, „К истории советско-турецких отношений и дружбы большевиков с Атаюрком“, *Ноевковчег*, №10–11, июнь 2015, Москва. (стр. 262–273).
- [4] *Вести Турции Босфор*: „Турция и Россия договорились о безвизовом режиме“, 17.3.2011. <http://www.vestiturkey.com/turci-i-rossi-dogovorilis-o-bevizovom-rezime-707h.htm>
- [5] Galijašević Dževad, „Neoosmanizam: Turska između juče i sutra“, *Politea*, br. 2/2011, Fakultet političkih nauka, Banjaluka.
- [6] Gareth H. Jenkins, „The Changing Object of Fear: The Arrest of Ilker Basbug“ (9 January 2012). <https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/290-the-changing-objects-of-fear-the-arrest-of-ilker-basbug.html>
- [7] *Daily Sabah*, 23 April 2016, *High-profile Gülen Movement-linked suspects remain fugitives*; NTV, 20 July 2016, *Ergenekon davası hakimî darbe soruşturmasında tutuklandı* <http://www.dailysabah.com/investigations/2016/04/23/high-profile-gulen-movement-linked-suspects-remain-fugitives>;
- [8] Davutoglu Ahmet, *Strategija dubine: međunarodni položaj Turske*, Službeni glasnik, Beograd, 2014.
- [9] Дугин Александр, „Неоосманская иллюзия Турции“, *Невсланд*, Москва, 25.01.2013, <https://newsland.com/user/4297700690/content/aleksandr-dugin-neoosmanskaia-illuziia-turtsii/4438003>
- [10] Dugin Aleksandar, „Tursku sa neoosmanizmom čekaju haos, neredi i raspad države“, *Nova srpska politička misao*, Beograd, februar 2013, <http://www.nspm.rs/hronika/aleksandar-dugin-tursku-sa-neo-osmanizmom-cekaju-haos-neredi-i-raspad-drzave.html?alphabet=l>
- [11] Дугин Александр, „Попытка государственного переворота в Турции [Директива Дугина]“, Царьград ТВ, 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=MpLi1WeGR0>
- [12] Đurković Miša, „Fetulah Gjulen i džemat Hizmet“, *Polja geopolitike* – zbornik radova (prir. Ljubiša Despotović, Veselin Konatar), Kultura – polis i Fakultet za evropske i pravno političke studije, 2016.

²⁷ Srđan Perišić, „Srbija i geopolitika: od identiteta ka praktičnoj geopolitici i strategiji“, Zbornik radova sa Nacionalnog skupa „Srbija i strategijska raskršća – ISIKS 2016“, Institut za strategijska istraživanja MO R.Srbije, Škola nacionalne odbrane – Univerzitet odbrane, Beograd, 2016.

[13] Jakšić Boško, „Nepoznati detalji neuspešnog državnog udara u Turskoj – Kako je poziv iz Moskve spasao Erdogana“, *Politika*, 20.09.2016, <http://www.politika.rs/scc/clanak/363954/Kako-je-poziv-iz-Moskve-spasao-Erdogana>

[14] Kuzmanović B, Kovač M, „Implikacije kurdskog nacionalnog pitanja na situaciju u Turskoj“, *Vojno delo*, 2/2018, Beograd, str. 113 – 134.

[15] Мейгун Елена, „Власти тюркских регионов выбирают между Россией и Турцией“, *Национальный акцент*, Москва, 27.12.2015, <http://nazaccent.ru/content/18885-svoj-ili-tyurksoj.html>

[16] Папава Василий, „Интервью с М. Перинчком“, Ежемесячный общественно-политический журнал *Кавказский Акцент*. № 12 за декабрь 2010.

[17] Peltier Isaac J., *Surrogate Warfare: The Role of U.S. Army Special Forces*, School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, Kansas, 2004/2005, p. 24-30.

[18] Perišić Srđan, *Nova geopolitika Rusije*, Medija centar Odbrana, Beograd, 2015.

[19] Perišić Srđan, „Srbija i geopolitika: od identiteta ka praktičnoj geopolitici i strategiji“, Zbornik radova *Srbija i strategijska raskršća – ISIKS 2016*, Institut za strategijska istraživanja MO R. Srbije, Škola nacionalne odbrane – Univerzitet odbrane, Beograd, 2016.

[20] Sakan Momčilo, „Geopolitika Republike Turske“, *Vojno delo*, 1/2015, Beograd.

[21] Tanasković Darko, *Neosmanizam: povratak Turske na Balkan*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2010.

[22] *Hurriyet Daily News*: "Former army chief's jailing a rights violation: Top Turkish court". *Hürriyet Daily News*. 6 March 2014.

[23] Шлыков Павел, „Анкара смеется последней – Как Советская Россия помогла становлению независимой Турции“, *Лента*, Москва, апрел 2016.

SEIZMOLOŠKI HAZARDI I MOGUĆNOST ODGOVORA – STUDIJA SLUČAJA HUMANITARNA KATASTROFA U NEPALA

Duško Tomić i Eldar Šaljić

American University in the Emirates, Dubai

Marlena Milicević

Univerzitet „Union – Nikola Tesla“,

Fakultet za inženjerski menadžment, Beograd

Vanredne situacije predstavljaju vanredno i poremećeno stanje društva izazvano događajima velikih razmera, kojima se parališe funkcionisanje društvenog sistema zemlje, ili kad nastanu prirodne i tehničko-tehnološke katastrofe velikog obima koje ugrožavaju život stanovništva i njihovu imovinu i materijalna dobra. Upravo su seizmološki potresi reprezentativni primer u prikazivanju etabliranosti sistema prevencije i zaštite kao mogućeg odgovora na krizu većih razmera.

Ključne reči: *menadžment, seizmološki hazardi, vanredne situacije, bezbednost*

Uvod

Bez obzira na međusobno različite oblike karakteristike vanrednih situacija, one imaju zajedničku posledicu – ogromne ljudske žrtve i materijalna razaranja, veliku potencijalnu opasnost po društvo u celini.

Pojam i klasifikaciju vanrednih situacija opredeljuju pre svega različite vrste opasnosti, koje ugrožavaju bezbednost kada se redovnim aktivnostima (preventivnim, operativnim i drugim) ne može sprečiti i otkloniti posledice izazvane opasnostima, onda stanja opasnosti dobijaju karakter vanredne situacije. Ujedinjene nacije determinišu vanredne situacije (osim rata) kao posledicu katastrofa, odnosno kao „ozbiljan raspad funkcionisanja društva, koji prouzrokuje ljudske, materijalne gubitke ili gubitke prirodnog okruženja čime se onemogućava jednoj zemlji da koristi svoje resurse za opstanak života u pogođenoj sredini”.

Prema navedenoj definiciji, nisu svi požari, zemljotresi, epidemije ili industrijski akcidenti katastrofe, već samo oni koji prevazilaze mogućnost društva da adekvatno reaguje i zbog čega traži pomoć drugih.¹

¹ Duško Tomić, Predrag Marić – *Upravljanje vanrednim situacijama*, Balkanski institut za rizike, Nauka i društvo, Beograd, 2011.

Vanredne situacije, prouzrokovane prirodnim nepogodama ili ljudskim aktivnostima, svakodnevno odnose mnogo ljudskih života i na različite načine uništavaju i degradiraju životnu sredinu, uzrokujući veliku materijalnu štetu i gubitke. Rizik od katastrofa postoji u svakom društvu, jer katastrofe usporavaju održivi razvoj društva u celini, a njihova pojava u jednom regionu može da prouzrokuje štete u nekom drugom regionu i obrnuto.²

Prirodne nepogode se dešavaju. Ugrožavaju (i odnose) mnogo ljudskih života, uništavaju i degradiraju životnu sredinu, prouzrokuju velike materijalne štete i gubitke. Rizici od njihovog "nastupanja" postojali su oduvek i postoje i danas, u svim društvima i svuda na svetu. Mogućnosti "predviđanja" ili sprečavanja njihovog nastanka, odnosno otklanjanja ili ublažavanja posledica – poslovi su kojima se države (njihovi organi i tela) ozbiljno bave (donošenjem odgovarajućih propisa, organizovanjem organa i službi, angažovanjem i osposobljavanjem odgovarajućih ljudi, nabavkom, održavanjem i upotrebom odgovarajuće opreme i sredstava ...).³

Pojmovno definisanje seizmoloških hazarda

Seizmologija, kao relativno mlada naučna oblast geofizike, proučava procese koji uslovljavaju nastanak zemljotresa, kretanje tako stvorenih seizmičkih talasa kroz Zemljinu koru i njenu dublju unutrašnjost, kao i destruktivne efekte dejstva seizmičkih talasa na objektima i tlu. Naziv seizmologija potiče od grčkih reči seismos (*σεισμος*) – potres i logija (*λογία*) – nauka, dakle: nauka o zemljotresima.⁴

Planeta Zemlja je veoma aktivna u smislu promena temperature, pritisaka, magme, kao i kretanja stenovitih delova Zemljine kore u smislu izdizanja, odnosno spuštanja pojedinih blokova kao i horizontalnih kretanja sa navlačenjem ili podvlačenjem određenih blokova, dokazuju i svakodnevna podrhtavanja, potresi i njihanja koja se osećaju na samoj površini naše planete. Magmatska, tektonska i metamorfna kretanja naše planete su spora i dugotrajna, dok su pokreti u vidu potresa i podrhtavanja Zemljine kore i njene površine, kratkotrajni i iznenadni.

Iznenadni poremećaji u Zemlji, koji se manifestuju kao potresi i vibracije u litosferi i na njenoj površini, poznati su pod opštim imenom – trusovi. Kako se pri ovim potresima i vibracijama Zemlja „trese“, trusovi se češće u narodu nazivaju – zemljotresi.

Uzroci zemljotresa nisu sasvim razjašnjeni. Jasno je da se najveći broj zemljotresa javlja na razlomnim tektonskim linijama, na mestima gde se duž razloma sučeljavaju, potiskuju i međusobno razilaze blokovi pokidane Zemljine kore. Na ovim mestima, gde je put magmi otvoren ili olakšan za njeno kretanje ka površini Zemlje, javljaju se, vulkani, bilo izlivanjem lavične mase, bilo u vidu snažnih eksplozija i erupcija, ponekad i ponegde sa istovremenim vidom aktivnosti. Na takvim mestima su česta naprezanja Zemlje, pa i mehanička kretanja, koja se pretvaraju u podrhtavanja, koja se talasima prenose na razne strane Zemlje.

² Više videti na:

http://www.mup.gov.rs/cms_lat/sadrzaj.nsf/Nacionalna_strategija_zastite_i_spasavanja_u_vanrednim_situacijama_lat.pdf, pristup sajtu: 14.11.2017.

³ Više videti na: <http://www.propisi.com/elementarne-nepogode-poplave-i-bujice,-klizista-i-odroni-%E2%80%93-kaovanredne-situacije-i-smanjenje-rizika,-odnosno-ogranicenje-posledica-katastrofa.html>

⁴ Više videti na: <http://www.seismo.co.me/documents/Inzenjerska%20Seizmologija%20-%20skripta.pdf>, datum pristupa sajtu: 08.04.2017.

Zemljotresi ulaze u red najstrašnijih prirodnih katastrofa koje se dešavaju na Zemljinoj površini, zbog čega su još od davnina privlačili pažnju ljudskog roda. Usled toga podatke o zemljotresima nalazimo u zapisima starim više hiljada godina. Nasuprot rasprostranjenom uverenju da su to retke pojave, oni se dešavaju vrlo često, ali njihov najveći broj je slabog intenziteta i javlja se na relativno malim površinama kopnenih prostora ili okeanskog dna. Intenzivnije proučavanje zemljotresa počinje tek u 19. i 20. veku.⁵

Zemljotres predstavlja oscilovanje čestica tla izazvano prirodnim ili veštačkim uzrocima. Posledica su oslobođene Zemljine unutrašnje energije. Zemljotres, kao prirodna katastrofa, često se identifikuje sa samom pojavom potresanja tla, odnosno oscilovanjem tla i svega što je na tom tlu, koje je uslovljeno naglim emitovanjem seizmičkih talasa iz njihovog žarišta, koje najčešće nastaje u nekom od tektonskih procesa loma stenovite mase.⁶

Vrste zemljotresa

Prema načinu nastanka, razlikujemo dve osnovne vrste zemljotresa: prirodne i veštačke. Od prirodnih zemljotresa izdvajamo tri tipa:⁷

1) Tektonski

Tektonski zemljotresi predstavljaju najznačajniju i apsolutno dominantnu vrstu zemljotresa, kako po broju, tako i po snazi. Ovi zemljotresi nastaju u procesu iznenadnog loma stenske mase, pod dejstvom velikih pritisaka u stenama, koji su obično dugotrajno akumulirani u široj zoni žarišta zemljotresa.

Pod žarištem zemljotresa smatra se mesto (tačka) maksimalne koncentracije napona u stenama, neposredno pre loma stene, odnosno njenog rasedanja – dakle mesto na kojem započinje taj lom. Žarište zemljotresa se često naziva i *hipocentar* ili fokus. *Epicentar* je ortogonalna projekcija hipocentra na površinu Zemlje, odnosno to je mesto na površini Zemlje na kome se zemljotres najviše oseća.

2) Urvinski

Urvinski zemljotresi nastaju zarušavanjem podzemnih pećina u stenskim masama površinskih delova Zemljina kore, koji su izloženi erozijskim procesima podzemnih voda. Karakteristični su za kraške terene.

3) Vulkanski

Vulkanski zemljotresi se stvaraju u vulkanskim zonama, kao posledica mehaničkog dejstva magme u njenom kretanju kroz vulkanske kanale, kao i pri samoj erupciji. U procesu nastanka zemljotresa, vrši se transformisanje mehaničkog rada u seizmičku energiju ili energiju seizmičkih talasa, koji se zatim rasprostiru u svim pravcima kroz zemljinu koru i unutrašnjost, izazivajući odgovarajuće efekte, a često i razaranja na veštačkim objektima i deformisanje prirodnih terenskih oblika.

⁵ Više videti na: <http://www.geologija.org/articles/geo.php?t=1>, datum pristupa sajtu: 08.04.2017.

⁶ Branislav Glavatović: „Inženjerska seizmologija“ 2005, str. 5, Inženjerska komora Crne Gore

⁷ Ibid, str. 5

4) Veštački

Pored eksplozija, najčešći veštački zemljotresi nastaju kao posledica čovekovog dejstva na prirodu. Tako se, na primer, u zoni veštačkih akumulacionih jezera javljaju tzv. indukovani zemljotresi, kao posledica promene naponskog stanja na dnu i bokovima akumulacije, usled povećanja i učestale promene hidrostatičkog pritiska vodenog stuba na stenske mase, ali i kao posledica smanjenja mehaničke otpornosti stene usled povećanja pornog pritiska vode prisutne u porama. Ova vrsta zemljotresa je znatno učestalija u početnoj fazi eksploatacije akumulacije. U grupu veštačkih zemljotresa spadaju i zemljotresi nastali tzv. gorskim udarim, pretežno u starim rudnicima uglja, kao i drugim podzemnim kopovima usled njihovog zarušavanja, kao i manji zemljotresi stvoreni u procesu klišenja tla i odronjavanja stena u usecima puteva.

Seizmogena područja na zemlji i tektonske ploče

Litosfera u suštini pluta po astenosferi⁸ i razlomljena je na tektonske ploče. Postoje dve vrste ploča: okeanske (npr. Tihookeanska) i kontinentalne (npr. Evroazijska). Ove ploče su segmenti koji se kreću jedan u odnosu na drugi i pri tome mogu formirati neku od sledećih granica tektonskih ploča: granicu primicanja (*konvergentnu*), granicu razmicanja (*divergentnu*) i granicu klizanja (*transformnu*).

Ploče se pomiču kao celina, usled čega dolazi do toga da je unutrašnjost ploče relativno tektonski pasivna. Postoje 13 velikih i 38 manjih ploča.⁹ Većina zemljotresa se „javljaju“ na granicama gde se „susreću“ dve ploče, odnosno, lokacija zemljotresa, kao i pukotine koje oni proizvode, pomažu naučnicima da utvrde granice ploča. Ploče se susreću duž granica ploča, koje su obično povezane s geološkim događajima poput potresa i stvaranja oblika kao što su planine, vulkani i okeanski rasedi. Većina aktivnih vulkana javlja se na granicama ploča.

– Primarne tektonske ploče: Severnoamerička ploča, Pacifička (Tihookeanska ploča), Južnoamerička ploča, Afrička ploča, Antarktička ploča, Evroazijska ploča, Indo-australska ploča.

– Sekundarne tektonske ploče: Arapska ploča, Karipska ploča, Kokosova ploča, Huan de Fuka ploča (Huan de Fukova ploča), Skotija (Škotska ploča), Naska ploča, Filipinska ploča.

– Tercijarne tektonske ploče: Afrička ploča: Madagaskarska ploča, Nubijska ploča, Sejšelska ploča, Somalijska ploča. Antarktička ploča: Kergelenski mikrokontinent, Šetlandska ploča, Južna sendvič ploča (Sendvička ploča). Karipska ploča: Panamska ploča, Gonavska mikroploča. Kokosova ploča: ploča Rivera (Riverska ploča).

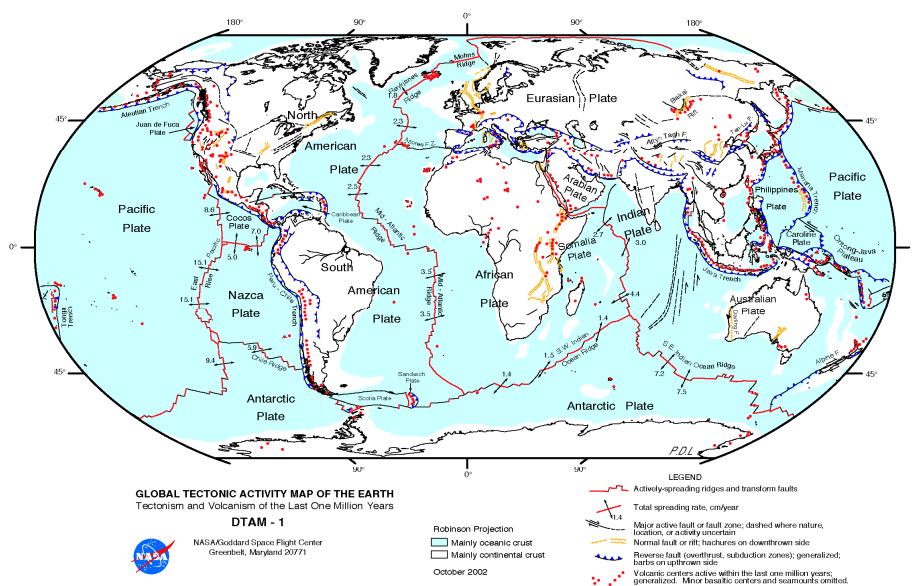
– Neke od ploča i mikroploča koje ulaze u sastav srednjih i većih ploča: Evroazijska ploča: Jadranska ili Apulijska ploča, Egejska ploča ili Grčka ploča, Amurska ploča, Anadoljska ploča, Ploča mora Banda (Banda ploča), Burmanska ploča, Iberijska ploča, Iran-

⁸ Ispod litosfere se nalazi *astenosfera*, koja predstavlja unutrašnji sloj omotača. Astenosfera se ponaša kao super zagrejana i ekstremno viskozna tečnost.

⁹ *Plate Tectonics: An Insider's History of the Modern Theory of the Earth*, Westview Press, Oreskes, Naomi ed. (2003),

ska ploča, Ploča Molutskog mora, Halmaherska ploča, Sangihnska ploča, Okinavska ploča (ploča Okinava), Pelso ploča (Alkapa ploča (AL = Alpi, CA = Karpati, PA = Panonija, Sundanska ploča (ploča Sunda), Timorska ploča, ploča Tisa, Jang Ce ploča.)

– Indo-australijska ploča: Australijska ploča, Kaprikornova ploča (Jarac ploča), Futunjska ploča, Indijska ploča, Kermadek ploča, ploča Maoke, Nijafo ploča, ploča Sri Lanke, ploča Tonga, Vudlark ploča.¹⁰

G221.001

Slika 1 – Tektonske ploče
(Izvor: NASA – Global Tectonic Activity Map of The Earth)

Analizom prostornog rasporeda seizmičke aktivnosti, epicentri zemljotresa su locirani najvećim delom u relativno uskim pojasevima na Zemlji.

Tiho-okeanski pojas prostire se duž čitave zapadne obale južne i severne Amerike, zatim preko Aljaske – do Kamčatke, a zatim na jug – preko japanskih ostrva do Filipina i Novog Zelanda.

Pojas Mediterana, odnosno krajnji zapadni deo *trans-azijskog pojasa*, obuhvata zemljotrese u širem području Mediterana (posebno je izražen pojas u njegovom severnom delu – od Španije, preko južne Francuske, Italije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, Albanije i Grčke, do Turske i Crnog mora) zatim u regionu Bliskog istoka i dalje – preko Indije i Pamira – do Dalekog istoka.¹¹

¹⁰ Više videti na: <http://www.astronomija.co.rs/nauka/geologija/4204-tektonske-ploe>.

¹¹ Branislav Glavatović: *Inženjerska seizmologija*, Inženjerska komora Crne Gore, 2005, str. 8.

Merenje jačina zemljotresa

Vibracije koje prouzrokuju zemljotresi se detektuju, beleže instrumentima koji se nazivaju *seizmografi*. Cik-cak linije, laički rečeno, koje dobijamo kao rezultat merenja nazivamo seizmogram, (možemo videti primer jednog seizmograma na slici 2), a on predstavlja promene intenziteta vibracija koje nastaju usled kretanja površine tla koja se nalazi ispod intrumenata za merenje.

Iz dobijenih i obrađenih podataka, dobijenih iz seizmograma, naučnici mogu da odrede vreme, epicentar, i fokusnu dubinu, kao i tip prekida u kojem nastaje zemljotres, a isto tako mogu i da odrede količinu energije koja je proizvedena.

Slika 2 – Seizmogram

(Izvor: Google – Prikaz zemljotresa na seizmografu)

Jačina zemljotresa se može izraziti na više načina. Magnituda zemljotresa, koja se obično izražava po *Rihterovoj* skali,¹² je mera za amplitudu seizmičkih talasa. Magnituda momenta zemljotresa je mera kojom se označava količina energije koja je oslobođena u toku zemljotresa i može biti izražena preko rezultata dobijenih iz očitavanja seizmografa.

Intenzitet, koji se može meriti modifikovanom Merkalijevom skalom,¹³ je subjektivna mera kojom se izražava koliko je jak bio sam potres na nekoj određenoj lokaciji. Međunarodna skala jačine potresa (Merkalijeva) kreće se od I do XII stepeni, prema jačini udara i potresa.

Prvi stepen je čulno neprimetan dok je XII katastrofalan. Od njega se ruše sve građevine, menja se reljef, nastaju i nestaju jezera, nastaju u reljefu ogromne pukotine, rečni tokovi menjaju pravac i dr.

Potresi su na Zemlji rasprostranjeni po oblastima tzv. trusne oblasti. Seizmičke oblasti sa čestim i jakim potresima su u prostoru Tihog okeana i duž njegove zapadne i istočne obale, zatim u prostoru Sredozemnog mora i duž alpskih i himalajskih venaca planina. Penseizmičke oblasti s retkim i slabim potresima su na granicama spomenutih oblasti, a seizmičke oblasti bez potresa su vodoravni stari geološki slojevi (Kanadski štit, Ruska ploča).¹⁴

¹² *Dictionary of Geophysics, Astrophysics and Astronomy*, CRC Press LLC, 2001.

¹³ Isto.

¹⁴ <http://www.znanje.org/i/i25/05iv02/05iv0210/pojmovi%20magnituda%20itd.htm>

Tabela 1 – Efekti zemljotresa

Stepen (po Rihterovoj skali)	Efekat zemljotresa
I	Ne osećaju ga ljudi, registruju ga samo seizmografi.
II	Reaguju samo vrlo osetljive osobe u stanju mirovanja.
III	Oseti ga više ljudi u unutrašnjosti zgrada.
IV	U kućama ga oseti veći deo stanovnika, na otvorenom samo pojedinci. Posuđe i prozori zveckaju. Pojedinci se bude iz sna.
V	Osete ga mnogi i na otvorenom prostoru. Predmeti koji slobodno vise zanjšu se. Kod pojedinaca izaziva manju paniku.
VI	Osete ga sve osobe i beže i kuća, slike padaju sa zidova. Na slabije građenim mestima nastaju oštećenja.
VII	Ruši se nameštaj, na kvalitetnim kućama nastaju oštećenja – manje pukotine na zidovima, padaju crepovi. Dok na slabijim objektima moguća su ozbiljna oštećenja.
VIII	Većina ljudi otežano ostaje na nogama, javljaju se oštećenja na 25% kuća, neke slabije se ruše. U vlažnom tlu i na padinama javljaju se manje pukotine.
IX	Vlada opšta panika među stanovništvom. Oko 50% kuća je oštećeno, mnoge su u ruševinama i neupotrebljive.
X	Teška oštećenja javljaju se na 75% objekata – većina njih se ruši. U tlu nastaju pukotine širine i do nekoliko centimetra. Sa padina se odronjavaju stene, stvaraju se velika klizišta u tlu.
XI	Ruše se sve zidane zgrade, nastaju pukotine u tlu iz kojih prodire voda sa peskom. Javljaju se veliki odroni.
XII	Ni jedan veštački objekat ne može opstati. Tlo i reljef menjaju izgled, nestaju i nastaju jezera, dok reke menjaju svoj tok.

Upravljanje vanrednim situacijama nakon zemljotresa

Katastrofe su izazov koji pokazuje kada, koliko i na koji način je društvo spremno da reaguje. Katastrofe se mogu izbeći. Postoje načini da se smanje rizici i da se ograniče posledice katastrofa, kao i da se poveća otpornost društva na katastrofe.

Smanjenje rizika od katastrofa zahteva snažnu institucionalnu osnovu, koja se može postići kroz jačanje kapaciteta, dobro upravljanje, promociju odgovarajućih programskih politika i zakonodavstva, olakšani protok informacija i efikasne koordinacione mehanizme. Političko razumevanje i podrška ključni su faktori potrebni za permanentno poboljšanje sistema zaštite i spasavanja i sprovođenje mera smanjenja rizika od katastrofa na svim nivoima i u svim segmentima društva. Potrebno je postići *sveopšti društveni konsenzus* koji uključuje kako integraciju smanjenja rizika od katastrofa u razvojne programe i planove, tako i obezbeđenje resursa (ljudskih i finansijskih) neophodnih za sprovođenje tih planova i programa i uspostavljanje integrisanog sistema zaštite i spasavanja.

Efikasno smanjenje rizika od katastrofa zahteva snažnu institucionalnu osnovu koja obezbeđuje dalju izgradnju kapaciteta, poboljšanje i unapređenje odgovarajućih sistema, razvojnih programa i zakonskih rešenja, olakšava protok informacija i omogućava efikasne mehanizme dijaloga i koordinacije.

U momentu katastrofe, moguće je znatno smanjiti posledice i gubitke ako su nadležni organi, pojedinci i lokalne zajednice u oblastima ugroženim opasnostima dobro obučeni, opremljeni i spremni da reaguju. Pripremljenost može da obuhvati razne vrste aktivnosti, kao što su izrada planova za reagovanje, stvaranje zaliha opreme i materijala, organizacija hitnih službi, sklapanje „stand-by“ ugovora, priprema cirkularnih saopštenja i procedura za upravljanje informacijama, definisanje mehanizama koordinacije, obuka i zajedničke vežbe jedinica i stanovništva.

Efikasni planovi zaštite i spasavanja takođe pomažu prilikom suočavanja sa vanrednim situacijama manjeg i srednjeg obima koje se u određenim zajednicama učestalo događaju. Podrška koja će omogućiti zajednicama da same sebi pomognu u slučaju vanrednih situacija i finansijska podrška za realizaciju aktivnosti za oporavak posle katastrofe i obnovu bez stvaranja makro-ekonomskih ili budžetskih problema od vitalnog je značaja za održivi razvoj i smanjenje siromaštva.¹⁵

Prilikom upravljanja katastrofama mora se obratiti pažnja na to da različite društvene grupe imaju različite potrebe kada se dogodi katastrofa. Marginalizovane društvene grupe imaju manju društvenu moć i lošije ekonomske i finansijske uslove da predvide, prežive i oporave se od velikih šteta izazvanih zemljotresima. Postoji suštinska povezanost siromaštva i ranjivosti. Pored toga, stanovništvo starije životne dobi, stanovništvo sa posebnim potrebama i deca spadaju u naročito ranjivi deo populacije.

Siromaštvo je ključna dimenzija preduzimanja bilo kakvih koraka u upravljanju rizicima od zemljotresa. Siromaštvo utiče na mogućnosti ljudi da zaštite sebe i svoje posede, kao i na njihove mogućnosti da žive u predelima manje ugroženim zemljotresima. Niski prihodi, nedostatak socijalne sigurnosti i osiguranja, loši uslovi u domaćinstvu i loše funkcionisanje javnih servisa utiču na to da ljudi bivaju izloženi većem riziku. Kako se prirodne katastrofe pokazuju pogubnijim po siromašne delove populacije, neophodno je ustanoviti smernice za povezivanje siromaštva i ranjivosti. Veoma je važno povezati upravljanje katastrofama i smanjenje siromaštva. Neuspelo rešavanje pitanja povećanja prihoda sputava napredak na poljima ublažavanja efekata katastrofe. Stvaranje različitih mogućnosti za povećanje prihoda je bitan deo uspešnog upravljanja rizicima od zemljotresa.

Problem nejednakosti polova zahteva posebnu pažnju prilikom definisanja strukturnih mera reagovanja na katastrofu. Žene i deca, kao najranjiviji pripadnici društva, najčešće bivaju najjače pogođeni prirodnom katastrofom. Postoji veoma jaka veza između sigurnosti dece i sigurnosti žena. Pобољшanje zaštite žena je najbolji način za povećanje šansi za preživljavanje dece, kao i njihov brz oporavak usled katastrofa.

Zaštita i spasavanje iz ruševina

Radi spasavanja ljudi i materijalnih dobara iz ruševina koje mogu nastati usled elementarnih nepogoda i drugih nesreća, organizuju se i sprovode odgovarajuće radnje i postupci za:

- izviđanje ruševina,
- pronalaženje lica zatrpanih u ruševinama,

¹⁵ Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama: http://www.mup.gov.rs/cms_lat/sadrzaj.nsf/Nacionalna_strategija_zastite_i_spasavanja_u_vanrednim_situacijama_lat.pdf

- osiguranje oštećenih i pomerenih delova konstrukcija zgrada i objekata radi - sprečavanja daljeg rušenja,
- spasavanje zatrpanih odnosno njihovo izvlačenje izvan zone rušenja,
- mere prve pomoći i hitne medicinske pomoći,
- kao i druge mere kojima se doprinosi zaštiti i spasavanju iz ruševina.¹⁶

Zaštita i spasavanje na nepristupačnim terenima

Organizacija i sprovođenje zaštite i spasavanja od nesreća na nepristupačnim terenima obuhvata spasavanje na planinama, iz snežnih lavina, jama, pećina, ruševina i sličnih mesta. Nadležna služba organizuje sprovođenje zaštite i spasavanja od nesreća na nepristupačnim terenima. U zaštiti i spasavanju, na zahtev nadležne službe, kod nas učestvuje Gorska služba spasavanja Srbije.

U slučaju nesreća u kojima je ugrožen veći broj ljudi ili je neophodna dodatna pomoć u ljudstvu i materijalnim sredstvima, u akciju spasavanja uključuju se druge organizacione jedinice ministarstva, Vojske Srbije i ovlašćena i osposobljena pravna lica.¹⁷

Hitno uspostavljanje neophodnih službi od javnog interesa

Hitno uspostavljanje neophodnih službi od javnog interesa podrazumeva preduzimanje potrebnih mera i radnji za uspostavljanje njihove narušene funkcije, kao što su snabdevanje neophodnim namirnicama, električnom i toplotnom energijom, gasom, usluge zdravstvene i socijalne zaštite, vodovoda i kanalizacije, saobraćaja, PTT i druge usluge, u skladu sa planom za zaštitu i spasavanje u vanrednim situacijama jedinica lokalne samouprave.¹⁸

Organi državne uprave, organi autonomne pokrajine, organi jedinica lokalne samouprave, privredna društva i druga pravna lica dužni su da obezbede funkcionisanje, u skladu sa zakonom, drugim propisima i opštim aktima.

Prva i medicinska pomoć

Organizacija i sprovođenje prve pomoći, u slučaju elementarnih nepogoda i drugih nesreća, obuhvata sve oblike prve pomoći, samopomoći i uzajamne pomoći i zbrinjavanje povređenih i obolelih. U pružanju prve pomoći – kao nosioci – učestvuju ekipe Crvenog krsta Srbije, Gorske službe spasavanja Srbije, nadležna služba, jedinice civilne zaštite i (u okviru lične, uzajamne i kolektivne zaštite) – građani.

Organizacija i sprovođenje medicinske pomoći obuhvata – sve oblike medicinske pomoći ugroženom i postradalom stanovništvu na području zahvaćenom elementarnom nepogodom i drugom nesrećom, koju pružaju zdravstvene ustanove.¹⁹

¹⁶ <http://www.zakon.co.rs/sneg-led-i-poplave-elementarne-nepogode-i-zastita-i-spasavanje.html#3>

¹⁷ <http://www.zakon.co.rs/sneg-led-i-poplave-elementarne-nepogode-i-zastita-i-spasavanje.html#3>

¹⁸ <http://www.zakon.co.rs/sneg-led-i-poplave-elementarne-nepogode-i-zastita-i-spasavanje.html#3>

¹⁹ <http://www.zakon.co.rs/sneg-led-i-poplave-elementarne-nepogode-i-zastita-i-spasavanje.html#3>

Evakuacija

U zavisnosti od stepena opasnosti, i mogućih posledica, evakuacija može biti *delimična* ili *potpuna*. Evakuaciji podležu:

- majke sa decom do 15 godina starosti, odnosno druga lica koja su po zakonu dužna da se staraju o čuvanju i negovanju maloletnika mlađih od 15 godina;
- trudnice;
- bolesna lica, lica sa posebnim potrebama i druga lica kojima je neophodna tuđa pomoć i nega;
- lica mlađa od 16 godina i starija od 65 godina (muškarci), odnosno 60 godina (žene).

Odluku o obimu evakuacije i kategorijama stanovništva koje se evakuše donosi – organ koji naređuje evakuaciju. Evakuaciju stanovništva unutar područja jedinica lokalne samouprave naređuje – štab za vanredne situacije jedinica lokalne samouprave. Evakuaciju sa područja jedne jedinice lokalne samouprave na područje drugih jedinica lokalne samouprave naređuje – Republički štab za vanredne situacije. Lica sa područja za koje je naređena evakuacija – obavezna su da postupaju u skladu sa naredbom o evakuaciji.²⁰

Zbrinjavanje ugroženih i postradalih

Zbrinjavanjem ugroženih, postradalih, izbeglih i evakuisanih lica u vanrednim situacijama neposredno rukovode – štabovi za vanredne situacije i poverenici civilne zaštite, odnosno zamenici poverenika, dok se ne stvore uslovi u kojima će dalju brigu o zbrinjavanju preuzeti nadležni organi.

Služba traženja Crvenog krsta Srbije – vodi evidenciju o žrtvama nesreće, traži lica koja su prijavljena kao nestala usled nesreće, obaveštava članove porodice i nadležne organe i obavlja poslove spajanja porodica koje su razdvojene usled nesreće.

Planiranje zbrinjavanja ugroženih, postradalih, izbeglih i evakuisanih lica u vanrednim situacijama – vrši nadležni organ jedinice lokalne samouprave, u saradnji sa štabovima za vanredne situacije i u skladu sa Planom zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama.

Vlasnici i korisnici objekata i prostorija u javnoj upotrebi (turističko-ugostiteljski objekti, rekreacioni centri, zdravstvene ustanove koje obavljaju delatnost rehabilitacije, studentski i učenički domovi, škole i dr.), kao i privatni objekti pogodni za smeštaj – dužni su da prime na privremeni smeštaj građane sa ugroženih područja, kada to naloži nadležni štab za vanredne situacije. Naknada za korišćenje ovih objekata i prostorija – isplaćuje se po tržišnim uslovima na dan predaje (bliže propise o naknadi – donosi Vlada).

U izvršavanju zadataka zbrinjavanja ugroženih i nastradalih – učestvuju i sarađuju nadležna služba, Crveni krst Srbije, udruženja i građani. Odlukom gradonačelnika, odnosno predsednika opštine, na predlog štaba za vanredne situacije, poveravaju se Crvenom krstu Srbije određeni poslovi zbrinjavanja, koji su u skladu sa njegovim javnim ovlašćenjima i programskim aktivnostima.²¹

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

Asanacija terena

Asanacija terena – obuhvata uklanjanje, identifikaciju i hitno sahranjivanje poginulih odnosno umrlih, uklanjanje leševa životinja, dezinfekciju, dezinsekciju, deratizaciju, dekontaminaciju i remedijaciju objekata i terena.

U otklanjanju posledica i sprovođenju asanacije, u skladu sa svojim ovlašćenjima i dužnostima, učestvuju – državni organi, jedinice lokalne samouprave, zdravstvene i veterinarske ustanove, komunalna preduzeća i druga ovlašćena i osposobljena pravna lica, snage nadležne službe, jedinice civilne zaštite i, u okviru lične i kolektivne zaštite, građani.²²

Humanitarna katastrofa u Nepal

Dana 25.04.2015. godine Katmandu, Nepal – pogodio je zemljotres jačine 7,8 Rihtera i delove severne Indije (uključujući i Nju Delhi gde se osetilo podrhtavanje).²³ Nepal-ske vlasti saopštile su da je, prema dostupnim podacima, u zemljotresu poginulo 8.000 ljudi, a broj povređenih prelazi 18.000.

Epicentar potresa bio je 83 kilometra severozapadno od Katmandua (populacija oko 1 milion stanovnika), a dubina 31 km. U nekim delovima Indije i Nepala podrhtavanje se osetilo čak ceo minut. Metroi u Delhiju i Kalkuti privremeno su zaustavljeni. Pričinjena je velika šteta na zgradama i infrastrukturi. Oko 70% objekata je porušeno. Nepal je zbog čestih prirodnih katastrofa posebno osetljiv pa su zato u tom zemljotresu uništene mnoge građevine.²⁴ To je bio najgori zemljotres u poslednjih 80 godina (1934. godina, koji je razorio Nepal i Bihar) koji je pogodio ovu siromašnu južnoazijsku državu.

Najmanje 50 ljudi zarobljeno je u tornju od devet spratova iz 19. veka u Katmandu-u. Prema navodima očevidaca, nekoliko tela je uklonjeno iz tornja, pošto je policija blokirala područje, dok su druga ostala da leže i na putu. Ne zna se tačno koliko je ljudi bilo u tornju kada se srušio. Darara toranj je sagrađen 1832. godine i kao istorijska znamenitost bio je otvoren za turističke posete poslednjih 10 godina, imao je i vidikovac na osmom spratu. Zemljotres se osetio i na Tibetu, gde je takođe bilo žrtava.²⁵

Crveni krst je potvrdio da su gradovi i sela u blizini epicentra zemljotresa u centralnom Nepal "gotovo potpuno uništeni". Sudbina više hiljada osoba u udaljenim predelima Nepala je bila nepoznata, tako da je vlada Nepala procenila da je ukupan broj žrtava premašio 10.000 ljudi.

Napore spasavanja preživelih u izolovanim mestima, u kojima su učestvovali spasi-laćki timovi iz Nepala i iz međunarodne zajednice, otežavali su loše vreme i klizišta. Američki geološki zavod saopštio je da je potom došlo do bar 15 naknadnih potresa, koji su dostizali jačinu i do 4,5 Rihtera. U Nepal je bilo izraženo nezadovoljstvo građana odgovorom vlasti na katastrofu, pa su čak izbili i protesti.²⁶

²² Više videti na: <http://www.zakon.co.rs/sneg-led-i-poplave-elementarne-nepogode-i-zastita-i-spasavanje.html#3>

²³ Više videti na: <http://rt.com/news/252965-earthquake-nepal-india-damage/>

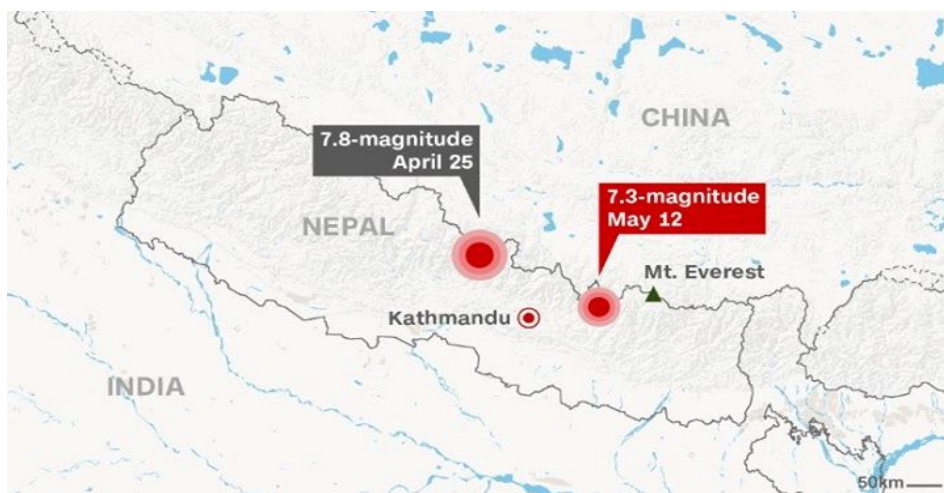
²⁴ Više videti na: <http://rs.n1info.com/a54858/Svet/Zemljotres-u-Nepalu-i-Indiji.html>

²⁵ Izvor CNN.

²⁶ Više videti na: <http://www.avaz.ba/clanak/175812/katastrofa-nevidenih-razmjera-u-nepalu-poginulo-vise-od-6-000-ljudi>

Dana 26.04.2015. godine Nepal, Katmandu – snažni naknadni potres jačine 6,7 stepeni po Rihteru pogodio je Nepal na dubini od 15 km. Ovaj naknadni snažan potres osetio se u celom Nepal, baš zbog toga što je to izrazito plitak zemljotres (15 km), gde su ljudi u panici istrčali na ulice, kao i u Indiji, dok su se u Nju Delhiju zatresle zgrade.²⁷

Kamp Mont Everest – U vreme zemljotresa vlasti Nepala poslale su tri helikoptera za spasavanje 150 planinara koji su ostali blokirani u dva kampa na Mont Everestu, kada ih je lavina ledenih ploča i snega, izazvana zemljotresom, odsekla od baznog kampa. U kaskadnoj lavini je poginulo 18 alpinista, helikopteri koji su se uzdigli na visinu od 6.000 metara su spasili veliki broj povređenih planinara u baznom kampu. Na različitim mestima na planini u vreme zemljotresa bilo je više od 800 ljudi. Među stradalim alpinistima bio je i jedan od direktora „Google“ Den Fredinburg.²⁸

Slika 3 – *Epicentri zemljotresa u Nepal*
(Izvor: CNN – Grafički prikaz zemljotresa u Nepal)

Dana 12.05.2015. godina Nepal, Namche – u ranim jutarnjim časovima zemljotres jačine 7,3 po Rihterovoj skali pogodio je Nepal. Epicentar je bio 63 km od grada Namche u blizini Mont Everesta (na granici sa Kinom), na dubini od samo 10 km. Nakon toga je usledio niz manjih zemljotresa između 4,2 – 6,2 Rh na dubini od 2-10 km na svakih sat vremena.²⁹ Najmanje 42 osobe je poginulo, a 1.100 povređeno u novom snažnom zemljotresu, četiri osobe su poginule u Kini, a jedna na Tibetu, a najmanje 17 u Indiji.³⁰ Zemljotres se najjače osetio u udaljenim planinskim područjima severoistočno od Katmandua. U jednom trenutku su Nepalske vlasti privremeno zatvorile aerodrom u Katmanduu,

²⁷ Više videti na: <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/U-zemljotresu-u-Nepalu-poginulo-najmanje-688-ljudi.sr.html>

²⁸ Isto.

²⁹ Više videti na: <http://quakes.globalincidentmap.com/>

³⁰ Više videti na: <http://edition.cnn.com/2015/05/12/asia/nepal-earthquake/index.html>

nakon što je novi potres izazvao paniku među ljudima. Združenom akcijom spasilačkih ekipe koje su na Nepal došle iz celog sveta dopremljeni su hrana, voda i lekovi (primarna najneophodnija pomoć postradalima) pogođenim u aprilskim zemljotresu.³¹

Direktne posledice zemljotresa u Nepal u procenjuju se na 5 milijardi američkih dolara, ali ukupni troškovi ekonomske krize koju je izazvala ova prirodna nepogoda verovatno će biti mnogo veći. Procenjuje se da bi indirektni troškovi mogli da dostignu i 20% BDP-a Nepala, a zemlja da uđe u fazu nazadovanja i zaostajanja.

Infrastrukturna mreža, kao najvažniji faktor ekonomske stabilnosti, gotovo je potpuno uništena. Privreda je nakon zemljotresa u jednako lošem stanju. Međunarodna finansijska pomoć je od krucijalnog značaja za ovu zemlju.

Ipak, najveći izazov za Nepal nije prikupljanje finansijske podrške već njeno pametno korišćenje. Kao i u mnogim slabije razvijenim zemljama, korupcija je u Nepal u proširena na sve delove društva, pa se uprkos uvedenim međunarodnim mehanizmima kontrole, može očekivati da će 10 do 20% od ukupnog pristiglog novca nestati u različitim prevarama i utajama. To je gotovo neizbežno. Potrebna je barem jedna dekada za oporavak od takve krize, a verovatno i više vremena za dobro obrazovan srednji sloj, ali svetlu tačku u budućnosti Nepala predstavlja potencijal, naročito u hidroenergetskom sektoru.³²

Samo nedelju dana pre nego što je razorni zemljotres pogodio Nepal, oko 50 svet-skih stručnjaka, seizmologa i naučnika okupilo se u Katmanduu jer su znali da tom području preči veliki potres, ali nisu znali kada će se to dogoditi.

Stručnjaci su razmatrali kako da ovu siromašnu zemlju pripreme za veliki potres, kao onaj iz 1934. godine kada je glavni grad Nepala srušen sa zemljom. „Bila je to neka vrsta noćne more koju smo čekali da se dogodi. Fizički i geološki, ono što se desilo je tačno ono što smo mislili da će se dogoditi”, izjavio je seizmolog Džejms Džekson. Međutim, nije se očekivalo da će ovaj razorni zemljotres tako brzo pogoditi Nepal. Osim klizišta koja posle zemljotresa predstavljaju veliki problem zgrade su te koje ubijaju ljude.

Glavni problem u Aziji je što veliki broj ljudi živi na trusnim područjima, ali ako živite u pustinji bez vode, zemljotres vam neće ništa, mada malo ko želi tamo da živi. Prema izveštaju s kraja 1990-ih godina, u kojem se navodi da je godišnje stanovništvo Katmandua u porastu 6,5% i jedno je od najgušće naseljenih urbanih mesta na svetu. U izveštaju se ističe da 1,5 milion ljudi živi u dolini grada i da se suočava sa sve većim rizikom od zemljotresa.³³ Naime predviđanja su se temeljila na seizmičkim pokretima koji su nastali nakon sudara Indije i evroazijskog kontinenta, indijska ploča se podvukla oko 500 km pod Tibet i dostiže dubinu od 250 km. Rezultat ovog najvećeg sudara je najviši svetski planinski masiv na svetu, ali cunami koji se dogodio 2004. godine u Indijskom okeanu je takođe nastao kao rezultat zemljotresa izazvanih sudarom.

Sudar dva kontinenta je veoma kompleksan, indijska ploča se približava, sabija na mestu gde se sudara sa tvrdom pločom Tarimskog basena na severozapadnom delu Tibeta. Istočni delo Tibeta, Venchuan, je pogodio u maju 2008. zemljotres, u kojem je poginulo više od 70.000 ljudi.

³¹ Više videti na: <http://www.newindianexpress.com/nation/LIVE-Another-Major-Earthquake-Jolts-Nepal-Tremors-Felt-Across-North-India/2015/05/12/article2810498.ece>

³² Više videti na: http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2015&mm=05&dd=10&nav_id=990095

³³ Više videti na: <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Novi-zemljotres-u-Nepalu-strah-od-oluje-i-klizista.lt.html>

Naučnici sa GFZ nemačkog istraživačkog centra za naučni časopis *Geosciences* (vol. 329, 17. septembar, 2010) govore o rezultatima novih seizmičkih metoda koje se koriste u procesu istraživanja sudara.

Uz međunarodnu saradnju moguće je pratiti rov debljine oko 100 km Indijske kontinentalne ploče ispod Tibeta. Da bi se to postiglo, vrši se veliki broj seizmičkih eksperimenata na Tibetu, tokom kojih su snimljeni zemljotresi koji se prirodno javljaju. Razmatrajući slabe talase raštrkane na donjoj ivici kontinentalne ploče granica između čvrste litosfere i mekše astenosfere pokazala se naglašenijom nego što se pre smatralo.

Ceo Indijski potkontinent se pomera stalno ka severu više od nekoliko miliona godina i podvukao se 2 metra ispod Tibeta u samo poslednjih 50 godina. Himalaji i tibetanski plato, najviši i najveći plato na svetu, stvoreni su na taj način. A takođe i učestali katastrofalni zemljotresi u Kini su uzrokovani ovim sudarom. Bolje razumevanje procesa koji su uključeni u sudar ove dve ploče treba da smanji rizik od zemljotresa milionima ljudi koji žive u regionu širom sudara.³⁴

Zaključak

Ispravno i organizovano vođenje evidencije o prirodnim katastrofama, kao i njihovim uticajima i posledicama pruža nam podatke koji su potrebni da bi se kreirali efektivni sistemi ranog upozorenja i procene rizika, a sve to u cilju smanjenja efekata prirodnih katastrofa. Prikupljanjem podataka o zemljotresima i njihovom analizom u značajnoj meri poboljšavamo prevenciju i pripremljenost na njih.

Naučnici u Kaliforniji³⁵ koriste senzore koje stavljaju duboko u rasade kako bi predvidele zemljotrese, prema poslednjim informacijama, predviđaju da će Kaliforniju pogoditi zemljotres od 8 r^h³⁶ u bliskoj budućnosti. Dostupnost tehnologije koja je od krucijalnog značaja uvek je bila kamen spoticanja slabo razvijenim zemljama, kao što je npr. Nepal, pa upotreba informacionih tehnologija i tehnologije uopšte može biti od sudbonosnog značaja za široki opseg stanovništva ugroženih regija.

Literatura

[1] Bellman R, Zadeh L.: *Decision-Making in fuzzy Enviromenta I Management Science*, University of Southern California, 1970.

[2] German B.: *Neural Network Classifiers for GIS Data*, International, conference GeoComputing Washington, 1999.

[3] Gigović Lj.: *Evro koridori kao faktor razvoja saobraćaja*, *Glasnik srpskog geografskog društva*, 2005.

[4] Marković M. i dr.: *Geomorfologija*, Rudarsko geološki fakultet Beograd, 2003.

[5] Lerche I.: *Environmental Risk Assessment, Human Impact* Springer, 2006.

[6] Lješević M.: *Determinacija indikatora održivog razvoja grada*, Geografski fakultet Beograd 2002.

³⁴ Izvor: Helmholtz Association of German Research Centres

³⁵ California Geological Survey više na: <http://www.quake.ca.gov/>

³⁶ Više videti na: <http://www.consrv.ca.gov/CGS/smip/index.htm>

- [7] Panwhar S.: Robert Smit, Development of GIS-Based Hazardous Materials Transportation Management System, Department of Civil and Environmental Engineering University of Alabama, 2000.
- [8] Rapid Environment Health Risk Assessment – REHRA II, and Anex 1, 2 and 3, Ministry for the Environment and Tritory, Department for Global Environment, 2003
- [9] Toigo William J.: Disaster Recovery Planning, Prentice Hall, Pearson Education, Upper Saddle River, Third Edition New Jersey, 2005.
- [10] Cannas B., Performance Analysis of Locally recurrent neural network, COMPEL – the Journal for Computation and mathematics in Electrical and Electronic Engineering. 1998.
- [11] Kosko B.: Fuzzy systems as universal approximators, Proc. IEEE International conference on Fuzzy Systems, San Diego, 1992.
- [12] Radojčević R.: Upravljanje kvalitetom i zaštitom, Prosveta Beograd 2000.
- [13] Wang L.: Fuzzy Systems are universal approximators, Proc. IEEE International conference on Fuzzy Systems, San Diego, 1992.
- [14] Tomić, D. Marić, P.: „Upravljanje vanrednim situacijama“, Balkanski centar za upravljanje - rizicima, Nauka i društvo, Beograd 2011.

Internet

- <http://www.propisi.com/elementarne-nepogode-poplave-i-bujice,-klizista-i-odroni-%E2%80%93kao-vanredne-situacije-i-smanjenje-rizika,-odnosno-ogranicenje-posledica-katastrofa.html>
- <http://www.seismo.co.me/documents/Inzenjerska%20Seizmologija%20-%20skripta.pdf>
- <http://www.geologija.org/articles/geo.php?t=1>
- <http://www.znanje.org/i/i25/05iv02/05iv0210/pojmovi%20magnitude%20itd.htm>
- <http://www.zakon.co.rs/sneg-led-i-poplave-elementarne-nepogode-i-zastita-i-spasavanje.html#3>
- <http://rt.com/news/252965-earthquake-nepal-india-damage/>
- <http://rs.n1info.com/a54858/Svet/Zemljotres-u-Nepalu-i-Indiji.html>
- <http://www.avaz.ba/clanak/175812/katastrofa-nevidenih-razmjera-u-nepalu-poginulo-vise-od-6-000-ljudi>
- <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/U-zemljotresu-u-Nepalu-poginulo-najmanje-688-ljudi.sr.html>
- <http://quakes.globalincidentmap.com/>
- <http://edition.cnn.com/2015/05/12/asia/nepal-earthquake/index.html>
- <http://www.newindianexpress.com/nation/LIVE-Another-Major-Earthquake-Jolts-Nepal-Tremors-Felt-Across-North-India/2015/05/12/article2810498.ece>
- http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2015&mm=05&dd=10&nav_id=990095
- <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Novi-zemljotres-u-Nepalu-strah-od-oluje-i-klizista.lt.html>
- <http://www.quake.ca.gov/>

VREDNOSTI KOJE UTIČU NA
STABILNOST PRAVNOG PORETKA*

Marko Trajković**
Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

Vrednosti koje utiču na stabilnost pravnog poretka zapravo su ontološka osnova pravnog poretka koji se još može označiti i kao državno-pravni poredak. Ako se pravni poredak u svom normativnom delu može označiti kao sistem prava jasno je da taj sistem mora da počiva na nečem što je snažnije od sankcije. Država predstavlja prema normativističkoj pravnoj teoriji personifikaciju prava, te samim tim pitanje ontološko-aksiološke osnove prava postaje izraženije. Jasno je da se stabilnost jednog poretka ne može izgraditi nikakvim centralizmom niti sankcijama, već „jednostavnom“ verom u vrednosti koje taj poredak u sebi nosi. Vreme u kome se pravni poredak može označiti kao stabilan društveni fenomen mora da bude ispunjeno aksiološkim sadržajima.

Ključne reči: *pravo, vrednosti, pravni poredak, pravni sistem, stabilnost*

Uvod

Pravni poredak se sastoji od svog normativnog elementa, odnosno od pravnog sistema i od svog faktičkog elementa, odnosno od ponašanja ljudi po pravnim normama. Dakle, tako određen pravni poredak putem pravnih normi pravnog sistema uređuje društvene odnose unutar određene zajednice i čini ih justicijabilnim.

Kako se pravni poredak jednim svojim delom sastoji od pravnih normi putem kojih izražavamo zapovesti, postaje jasno da je sadržinski deo tih zapovesti veoma važno ispuniti vrednosnim sadržajem, koji će potom obezbediti stabilnost pravnog poretka putem ponašanja ljudi prema tom sadržaju. Pravni poredak je istovremeno i veoma dinamična pojava koja se mora prilagođavati društvenim uslovima, te postaje jasno da će to biti još jedan od izazova za stabilnost pravnog poretka.

Sadržinski posmatrano tu „jaku“ stabilnost mogu da mu podare samo vrednosti kao i vrednosno procenjivanje stvarnosti. Ako pravni poredak želimo da shvatimo kao autoritet postaje jasno da taj autoritet vrši svoju ontološku dužnost samo preko svog aksiološkog sadržaja, odnosno on se neće iscrpeti u „prosto“ naredbi. Ovo govori da će čovek biti „okrenut“ ka autoritetu samo ako veruje u njegova dela. Naravno dešava se da čovek u

* Ovaj članak je rezultat istraživačkog rada u okviru projekta br. 179046 „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru“ Pravnog fakulteta u Nišu koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

** Dr Marko Trajković je redovni profesor.

autoritet veruje ako mu to što „tretira“ kao autoritet „daje dovoljno razloga da vjeruje ili da djela u skladu s tim *bez obzira* što on sam inače ne može uvidjeti dobar razlog za to vjerovanje ili djelanje ili što ne može vrednovati razloge koje uviđa ili što uviđa neki suprotan razlog ili razloge, ili bi sam drugačije (tj. u odsustvu onoga što on tretira kao autoritativno) preferirao da tako ne vjeruje ili ne djela“.¹

Vrednosti kao autoritet u pravnom poretku

Autoritet koji počiva na sili nije autoritet već sila i on neće obezbediti stabilnost kao društveni fenomen niti će biti dugotrajan, već će se ispoljiti u golom nasilju. Analizirajući Finisovo shvatanje (John Finnis) dolazimo do stanovišta da je čovek u dodiru sa pravom na terenu čiste heteronomije kada mora da ispunjava zahtev izražen u dispoziciji pravne norme, jer čovek kao „*animal sociale*, živi u formi prava“.² Taj zahtev je uvek imperativne prirode i u sebi neće sadržati ništa osim zahteva za izvršenje, što znači da se čovek u tu formu uklapa „Voljno ili s otporom“³ ali se uklapa. Postaje veoma važno kakav je sadržaj tog zahteva koji se mora ispuniti, posebno ako se kod prava, za razliku od morala koji je autonoman, može primetiti da od nas zahteva izvršenje i onda kada mi ne možemo naći u sebi valjan razlog za ispunjenje onoga što pravna norma od nas zahteva. Iz tog razloga, a posebno što pravo i neće pitati, zbog svoje heteronomne suštine, za motive našeg izvršenja naredbe važno je da vrednosti budu osnov dispozicije. Jasno je da „Autoritet (i stoga *odgovornost* upravljanja) u zajednici treba da vrše oni koji mogu stvarno efektivno da riješe koordinacione probleme te zajednice“.⁴ Iz ovog razloga nameće se stav da su vrednosti jedini autoritet koji u skladu sa razumom mogu da reše probleme zajednice, zbog jednostavne vere u njih od strane pripadnika zajednice, ali i zbog same definicije aksiologije koja se terminološki određuje kao „aksios – vredan i logos – nauka“.⁵

Ovo postaje veoma važno jer „Činjenica da će autoritativni iskaz određene osobe ili tjela ili konfiguracije osoba, uglavnom biti poštovan ima normativne posljedice za praktičnu razumnost“.⁶ A takva činjenica tera na zaključak da je autoritet koji od nas nešto zahteva ispunjen u svom sadržaju vrednostima, čime postaje jasno da smo na putu ostvarenja stabilnosti pravnog poretka, koji se u svom faktičkom delu i sastoji od našeg ponašanja.

Saglasnost koju dajemo autoritetu mora da počiva na veri koju ispoljava „praktično razuman subjekt“ u „zajedničko dobro“ koje taj autoritet sobom nosi.⁷ Naravno da se ovde ne može govoriti o neutemeljenoj preferenciji ili vezanosti sopstvenim vrednostima, već se može govoriti o vezanosti onim vrednostima koje su date u stvarnosti. Opasnost leži u voluntarizmu koji može uneti lične preferencije u pravni poredak koji će se potom

¹ Dž. Finis, *Prirodno pravo*, CID, Podgorica, 2005, 245.

² J. Binder, *Prilog učenju o pojmu prava*, Dosije, Beograd, 2008, 5.

³ Ibid.

⁴ Dž. Finis, *Prirodno pravo*, 256.

⁵ M. Životić, *Aksilogija*, Naprejed, Zagreb, 1986, 23.

⁶ Dž. Finis, *Prirodno pravo*, 256.

⁷ Dž. Finis, *Prirodno pravo*, 261.

udaljiti od sopstvene stabilnosti, odnosno može dovesti do „arbitrarnih preferencija među licima“⁸ koje će u svojoj osnovi povrediti vrednost jednakosti do i pred zakonom.

Opasnost od ličnih preferencija čoveka koji raspolaže disrekcionim ovlašćenjima koja bazira isključivo na svom vrednosnom sudu Hart (Herbert Hart) je ocenio kao nešto što može da bude razlog uništenja pravnog poretka. Ovo će se desiti putem pojmova morala koji vrše upliv na pravo, a koje on naziva fantomskim. Prema takvom stavu „postojanje i sadržaj prava“ je takva „društvena činjenica, čija je veza sa moralnim ili bilo kojim drugim vrednostima kontingentna i nesigurna“.⁹ Ovakva postavka prava je „deo demitologizacije prava, usađivanja racionalnih kritičkih stavova u njega“¹⁰ kojom se uostalom bavio i Hans Kelzen (Hans Kelsen) želeći da pravo očisti od svih ostalih primesa. Iako deluje „obećavajuće“ godine prošlog veka dokazuju suprotno sa svojim zakonima koji su bili ispunjeni zločinačkom sadržinom iako su bili formalno-pravno zakoni odnosno letimni deo pravnog poretka. Iz tog razloga postaje jasno da pravnici veoma često „svakako znaju šta je po pravu, ali neće znati šta je pravo ako za neko vreme ne napuste svoje empirijske principe i izvor svojih sudova ne potraže u čistome umu“.¹¹

Sasvim opravdano izražavamo žaljenje što je pravna teorija „posrnula“ pred pravnim pozitivizmom koji je „Svojim uverenjem „zakon je zakon“ potom „razoružao nemački pravnički stalež prema zakonima sa samovoljnom i zločinačkom sadržinom“, a do toga je i došlo jer pozitivizam „uopšte nije u stanju da vlastitom snagom obrazloži važenje zakona“.¹² Ovde je učinjena čista zamena teza te je društveno-pravna vrednost pravde zamenjena pravnom sigurnošću u nadi da će ona sama po sebi doneti željenu stabilnost pravnog poretka.

Zapravo se radilo o tome da su ljudi težeći ka nedostižnoj „apsolutnoj sigurnosti“ prihvatili „konkretnu sigurnost“¹³ koja im je u tom trenutku bez vrednosnog razmišljanja bila dostižna. Tada je autoritet pravde zamenjen autoritetom sigurnosti, ali pravna sigurnost nije „jedina i nije presudna vrednost koju pravo ima da ostvari“.¹⁴ Te druge vrednosti obezbeđuju da pravo nije i neće postati samo vođina zapovest, jer „Tamo gde pravo ne bi bilo ništa drugo do vođina zapovest, ostalo bi neobjašnjeno obvezivanje i samog vođe putem prava...“.¹⁵

Tada autoritet ima samo sankcije za svoj oslonac koje su se pokazale kao nedovoljno snažne da čak i njega samog održe. Iz tog razloga Herman Heller (Hermann Heller) postavlja pitanje: „Pravna država ili diktatura?“¹⁶ Autoritet može da se osloni samo na silu ali „Time je ideal pravde izgubio za zakonodavca svoje važenje i pao u formalne maksime uprave koja je, bez obzira na pravednu ili nepravednu sadržinu zakona, zahtevala njegovu proračunljivu primenu na pojedinačan slučaj“ te je postala važna samo „računska priroda“ i „si-

⁸ Ibid, 116.

⁹ Dž. Raz, *Etika u javnom domenu*, CID, Podgorica, 2005, 229.

¹⁰ Ibid.

¹¹ J. J. Bahofen, *Prirodno pravo i istorijsko pravo*, Dosije, Beograd, 2008, 7.

¹² G. Radbruh, *Pravni i drugi aforizmi*, Dosije studio, Beograd, 2007, 18.

¹³ G. Vukadinović, D. M. Mitrović, M. Trajković, *Uvod u pravo*, Dosije studio, Beograd, 2012, 291.

¹⁴ G. Radbruh, *Pravni i drugi aforizmi*, 13.

¹⁵ Ibid, 7.

¹⁶ Radi se zapravo o istoimenom delu Hermana Helra, H. Heller, *Pravna država ili diktatura?*, Dosije studio, Beograd, 2011.

gurnost zakona, a ne više njegova ispravnost“.¹⁷ Što dalje znači da „Ima naroda koji egzistuju bez tla, bez države, bez crkve, samo u „zakonu“; njima se normativističko mišljenje čini jedino razumnim pravnim mišljenjem, a svaka druga vrsta mišljenja nepojmljivom, mističnom, fantastičnom ili smešnom“.¹⁸ Na taj način nastaje potpuno neutemeljena vera u savršenost normativističke postavke pravnog poretka koji egzistira bez greške.

Ali da bi se ostvarilo „san“ čistog normativiste „koji se svagda vraća normi kao osnovi svoga pravnog mišljenja“¹⁹ neophodno je da ta norma bude utemeljena na vrednostima.

Nestabilnost pravnog poretka uzrokovana sukobom vrednosti

Problem stabilnosti pravnog poretka istovremeno je problem moralnog života „s kojim se neprekidno bore filozofija i sam život. Večna borba filozofije vodi se oko problema moralnoga i dobroga“.²⁰ Dakle, sama borba oko stabilnosti pravnog poretka predstavlja „samo simbolični izraz za večnu borbu samoga života za svoje moralne sadržaje“.²¹

Nestabilnost pravnog poretka veoma često je uzrokovana sukobom pravnih vrednosti. Taj sukob može biti toliko veliki da potpuno naruši čvrstinu temelja pravnog poretka, jer se vera u vrednosti suprotstavlja namerama pravnog pozitivizma koji je „najpre značio nešto polemičko: odbacivanje svakog „vanzakonskog“, svakog prava koje nije stvoreno ljudskim propisom, bilo da se javlja kao božansko, prirodno ili umno pravo“.²² To je značilo da se kurs pravne nauke menjao a „Pravno mišljenje postaje mišljenje legalnosti“ te se u stvaranju takvog kursa „prošlo kroz tri stadijuma: najpre se držalo *volje zakonodavca*; potom se, da ne bi zapalo u subjektivna i psihološka istraživanja, govorilo o *volji zakona*; najzad, merodavnim je proglašen samo još *sam zakon*, norma koja je dovoljna samoj sebi“.²³

Svako povezivanje sa aksilogijom tretirano je kao „prirodnopravna „korupcija“²⁴ koja nanosi štetu pravnoj sigurnosti pravnog poretka te utiče na nestabilnost ideje legaliteta pravnog poretka koja se zasniva na „normativnoj snazi faktičkoga“ a pokreće je „normativna *motivaciona* snaga prava“.²⁵

Međutim, takav pravnik koji „gradi svoj stan u kodeksu pozitivnih zakona“ pretvara se u „zavorenika“ koji se neće usuditi „da gleda preko njegovih visokih zidova“²⁶ te će na taj način svesno ili nesvesno podrivati i same zidine pravnog poretka. Dakle, pravnici su odbili da se uzdignu od „sluge zakona do njihovog gospodara“ te su još odbili da poreknu „zakonsko radi pravnog“ i odbiju „formalno važeće pravo u korist onoga koje filozofski važi“.²⁷

¹⁷ H. Heler, *Pravna država ili diktatura?*, 12-13

¹⁸ K. Šmit, *Tri vrste pravnonaučnog mišljenja*, Dosije, Beograd, 2003, 7

¹⁹ K. Šmit, *Tri vrste pravnonaučnog mišljenja*, 11

²⁰ A. Libert, *Ideja moralnoga*, Dosije, Beograd, 2006, 5

²¹ Ibid.

²² K. Šmit, *Tri vrste pravnonaučnog mišljenja*, 24

²³ Ibid.

²⁴ Ibid, 25

²⁵ K. Šmit, *Tri vrste pravnonaučnog mišljenja*, 29

²⁶ A. Foerbah, *Odnos filozofije i empirije prema pozitivnoj pravnoj nauci*, Dosije, Beograd, 2008, 8

²⁷ Ibid, 9.

Aksiologija je jasna jer tvrdi da „Nezavisno od svakog pozitivnog zakonodavstva, u ljudskoj prirodi leži kao krajnji izvor svih prava i svih obaveza zakon uma...“²⁸ koji korača ispred pozitivnog prava i gradi čvršći i stabilniji pravni poredak od onog koji je sagrađen isključivo na normativnim pretpostavkama.

Kada pravni poredak bude usvojio sledeću krilaticu on može da računa na svoju stabilnost, dakle: „Tek kad su prava postala *izvesna*, tek *onda* o državo! možeš da *osiguraš* ta prava“.²⁹ A kada ta država čuti, odnosno „ako zakonodavac čuti“³⁰ ko govori? Izgleda da tada govori aksiologija koja mora da „zauzme njegovo mesto i osvetli svojom buktinjom ono što je njegovom oku ostalo skriveno“.³¹

Pravo međutim pripada a sa njim i stabilnost pravnog poretka jednom drugačijem carstvu, oni pripadaju „carstvu duha ili slobode, carstvu smisaonih tvorevina, stvarnosti uslovljene vrednostima, oblikovane prema idejama“³² i tako ostvaruju svoju dugotrajnost. U tom carstvu mi „sasvim instinktivno zahtevamo da čovek bude *dobar*“³³ te u tome tražimo osnovu za stabilnost pravnog poretka. Zapravo, mi stabilnost pravnog poretka ne možemo tražiti u nečem mističnom niti samo u kolektivitetima, već najpre tražimo u individui, odnosno čoveku bez imena i lica. Dakle, tražimo ontološki u čoveku koji želi da bude dobar, jer „Filozofski problemi takođe nastaju iz neposrednog odnosa prema samom životu, snabdeveni su tom unutrašnjom neotklonjivošću koju sve što je živo nosi u sebi, a ono što filozofija čini sa svoje strane, nije ništa drugo nego što tu životnu neposrednost problema podiže do visine pojma, što duh istorije i duh života pribavljaju sebi u svojoj filozofiji pojmovni odraz, logički izraz svoje sopstvene istine i svoje sopstvene večnosti“.³⁴

Ovako stvar postaje jednostavna, jer je jasno da je početak stabilnosti u čoveku samom, i kada se pitamo ko je taj ko mora da ostvari stabilnost, odgovor je veoma brz: „*Mi uvek treba nešto da učinimo*“.³⁵ A ovo je jasno jer „Pravni poredak može živeti samo ako su određeni članovi pravne zajednice ispunjeni ne samo svojim posebnim interesom nego i pravnom svešću koja leži u osnovi tog poretka“.³⁶

U razvijanju te svesti a u cilju održanja stabilnosti pravnog poretka jasno je da postoji samo moralna obaveza pokoravanja vrednostima ali ne i moralna obaveza pokoravanja zakonima bez obzira na njihovu sadržinu. Dakle, ta sadržina je ono što nas upravlja a ne „prosta“ sankcija istaknuta u pravnoj normi, jer pravo „sačinjavaju validni moralni principi koji su najbliži (tj. najsličniji) iskazima koji reprezentuju namere zakonodavca i sudova“.³⁷

Ako je opšte prihvaćeno „da države i međunarodno pravo treba da priznaju takvo jedino pravo samo ako imaju jake moralne razloge“³⁸ onda je potpuno jasno da građani mo-

²⁸ Ibid, 11.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid, 37.

³¹ Ibid.

³² J. Binder, *Prilog učenju o pojmu prava*, 27.

³³ A. Libert, *Ideja moralnoga*, 5.

³⁴ A. Libert, *Ideja moralnoga*, 11.

³⁵ Ibid, 45.

³⁶ G. Radbruch, *Pravni i drugi aforizmi*, 41.

³⁷ Dž. Raz, *Etika u javnom domenu*, 320.

³⁸ Ibid, 141

raju da priznaju jedno pravo i pravni poredak, u ovom slučaju unutrašnje pravo, samo ako imaju „jake moralne razloge“. Ovo bi se moglo označiti kao „moralno pravo na samoopredeljenje“³⁹ kojim se možemo rukovoditi kao razlogom poslušnosti a u cilju održanja stabilnosti pravnog poretka.

Ljudska praksa te onda i pravna „odvija se kao proces sukoba heteronomnih i autonomnih vrednosti“⁴⁰ a tome dodajemo i osnovni sukob pravnih vrednosti koji uz prethodni može veoma snažno da „potrese“ stabilnost pravnog poretka. Ono što nijedan pravni poredak ne može da naruši, ontološko-aksiloški posmatrano, je jednakost i taj atribut pravnog poretka istakao je Ruso (Jean Jacques Rousseau) kada je napisao: „Kad kažem da je predmet zakona uvek opšti, pod tim podrazumevam da zakon posmatra podanike kao jednu celinu, a radnje uzima apstraktno; nikad ne gleda na čoveka kao pojedinca niti na radnju kao pojedinačnu, konkretnu radnju. Tako, na primer, zakon može da utvrdi da će biti privilegija, ali ne može da ih daje poimenice nikome; zakon može da stvori više klasa građana, čak i da odredi i osobine koje daju pravo na te klase, ali ne može da poimenice ovoga ili onoga uvrsti u njih...“⁴¹ Ruso je to tačno napisao, ali nije bio svedok nacističkih zakona sa zločinačkom sadržinom, koji nisu samo zapisali nejednakost, već je i sproveli. A do ovoga je došlo jer je u trenutku zenita pravnog pozitivizma pravna sigurnost postala ideja vodilja prava sa svim strahotama koje je potom donela.

Najpre je rečeno da je pravo „ono što je po svome smislu određeno da služi ideji prava“ a tu ideju smo našli u „pravdi“⁴² a potom smo je napustili nekako „razočarani“ što nismo mogli da je dostignemo. To napuštanje se desilo u ime pravne sigurnosti, jer smo samo poželi da imamo pravo, a ne i da sačekamo pravdu. Ovo naše razočarenje u zakasnelu pravdu pretočili smo u stav „ako se ne može utvrditi šta je pravedno, mora se propisati šta će biti po pravu (*rechters*) i to od strane organa koji je u stanju i da sprovede ono što je propisao“.⁴³ Tako smo zakoračili u praznu formulu pravnog pozitivizma gde je puka pozitivnost prava bila dovoljna da se pravo nazove ispravnim, jer je po principu pravnosnažnosti bilo „Važnije da se spor između pravnih gledišta okonča, nego da se on okonča pravedno...“⁴⁴

Odavde se krenulo a završilo sa neutemeljenim „razmetanjem“ da je važnije „postojanje pravnog poretka nego njegova pravednost...“⁴⁵ a završilo tragično, kao i svaka simpatija za đavola koji želi da „važi“ bez obzira što je „loš“. Na isti način i pravna sigurnost „zahteva pozitivnost, ali pozitivno pravo hoće da važi bez obzira na njegovu pravednost...“⁴⁶ a tako na kraju „protivpravne činjenice mogu da unište objektivno pravo“⁴⁷ dok će pravnosnažnost da dopusti „važenje i sadržinski neispravnoj odluci...“⁴⁸

³⁹ Ibid, 143.

⁴⁰ M. Životić, *Aksiologija*, 49.

⁴¹ Ž. Ž. Ruso, *Društveni ugovor*, Prosveta, Beograd, 1949, 33.

⁴² G. Radbruh, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1980, 94.

⁴³ Ibid, 95.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ G. Radbruh, *Filozofija prava*, 97.

⁴⁷ Ibid, 98.

⁴⁸ Ibid.

Istorija kao svedok ovakvih pravnih postupaka beleži slučaj „Antigone“ ali se tu nije zaustavila i pokrenula je spiralu samouništenja pravnih poredaka koji su se bazirali za ideji „pravo je pravo“ a „naredba je naredba“ te je tako u listu „Süddeutsche Juristen-Zeitung“ objavljena i protumačena jedna odluka prvostepenog suda u Vizbadenu, po kojoj su „zakoni koji su proglašavali da svojina Jevreja pripada državi, u protivrečnosti sa prirodnom pravom, i da su još u vreme njihovog donošenja bili ništavni“.⁴⁹

Spisak zakona koji su sačinjavali tadašnji pravni poredak Nemačke uzrokovao je potpuno „legalnu“ a „suludo idiotsku hajku na Jevreje“⁵⁰ što je bio praktičan vid razaranja ideje pravnog poretka, koji je uostalom bio sve samo ne pravni poredak. Taj pravni poredak uostalom nisu mogli da čini oni pravници koji „još uvek nisu u punoj meri usvojili nacionalsocijalistički duh“.⁵¹

Naravno ovaj je „manir“ zahvatio sve delove društva te se tako može govoriti i o „Svinjarijama koje su počinili štreberski profesori i docenti na univerzitetima, istiskujući svoje Jevrejske kolege...“⁵² a sve pod velom pravnog poretka koji je navukao neke „zlobive naočare“⁵³ te kroz njih posmatrao stvarnost lišenu vrednosti.

Na pitanje zašto se iznova i iznova dešavaju ovakve stvari Niče (Freidch Neitzsche) odgovara: „To sam uradio, kaže moje pamćenje. Nije moguće da sam to učinio, kaže moj ponos. Na kraju pamćenje popušta“.⁵⁴ Ovakav stav kao i prihvatanje da društvene nauke mogu da budu vrednosno neutralne doveo je do čiste deskripcije „očiglednih postupaka, kakvi se mogu zapaziti u koncentracionim logorima...“.⁵⁵

Pravni poredak koji odbija da prihvati vrednosne sudove i sve žrtvuje zarad konačnog a brzog rešenja onemogućava sebe da stvari „nazove“ pravim imenom te da načini razliku između „autentičnog i lažnog, između višeg i nižeg; između prave religije i lažne religije, između pravog vođe i šarlatana, između znanja i učenosti ili sofizma, između vrline i poroka, između moralne osetljivosti i moralne tuposti, između umetnosti i kiča, između vitalnosti i degeneracije itd.“⁵⁶

Mogući sukob vrednosti koji docnije može uticati na stabilnost pravnog poretka nije se zaustavio na odnosu pravda – pravna sigurnost. Pravda je kao društveno-pravna vrednost došla potom u sukob sa svrsishodnošću, koja za razliku od pravde koja uopšta-va čak i princip jednakosti, mora „koliko god da je to moguće da individuališe“.⁵⁷

Potom možemo posmatrati vrednost koja najpre kod svih posmatrača prva ukazuje na stabilnost ili nestabilnost pravnog poretka, na mir. Mir koji dolazi u vezu sa redom i sigurnošću može da menja svoju suštinu jer „red sam po sebi ima vrednost, i to jednu veliku vrednost...“.⁵⁸ Gde u aksiološkom smislu nailazimo na problem sa pojmom kao što je

⁴⁹ Ibid, 281.

⁵⁰ H. Broh, *Pisma o Nemčkoj: 1945-1949*, Svetovi, Novi Sad, 1994, 10.

⁵¹ Ibid, 14.

⁵² Ibid, 19.

⁵³ Ibid, 75.

⁵⁴ Ibid, 132, f. 4.

⁵⁵ L. Štraus, *Prirodno pravo i istorija*, Plato, Beograd, 1997, 45.

⁵⁶ Ibid, 53.

⁵⁷ G. Radbdrh, *Filozofija prava*, 97.

⁵⁸ Đ. Tasić, „Pravda i red kao principi prava“, u *Izbor rasparava i članaka iz teorije prava*, 211-212, Navedno prema: G. Vukadinović, D. M. Mitrović, M. Trajković, *Uvod u pravo*, 293.

to red? To je tamo gde se on meša sa pojmovima poput mira, i sa konstatacijom da pored izvesnosti on zahteva primenu prinude od strane organizovanog državnog aparata koji to čini putem svojih normi koje potom postaju „veoma važni činioci kojima se obezbeđuje red“.⁵⁹ Na ovaj način uvodimo i pojam „primjene organiziranog nasilja nad ljudima“⁶⁰ što sa svoje strane kompromituje ideju.

Ovo kompromitovanje ideje dolazi iz odnosa „žive napetosti“⁶¹ između vrednosti koja potom utiče na stabilnost koja mora da izražava vrednosnu suštinu pravnog poretka.⁶² Stabilnost se istovremeno izražava u odsustvu voluntarizma i ličnih preferencija jer „nalaženje „ispravnog prava“ u pojedinačnom slučaju ne treba više da bude prepušteno samovolji i ličnom taktu, nego treba da bude, od strane filozofski školovanog sudije, preduzeto jednostavnim prenošenjem najvišeg pravnofilozofskog kriterijuma vrednosti...“⁶³

Zašto je važno uneti „red“ čak i među vrednostima da bi se ostvarila stabilnost poretka? Veoma je važno preći put u održanju stabilnosti od stanja koje je stvoreno pravom koje je prosta „tehnika čoveka-gospodara za kroćenje stada; gospodareva samovolja...“⁶⁴ do stanja koje govori o veri u pravni poredak.

Iz ove očigledne napetosti proizlazi kao jasan zaključak da aksiološki problemi koji utiču na stabilnost nisu doneti spolja već proističu iz same suštine stvarnosti koja je izražena u napetosti koju podržava formalizam u pravu koji sa svoje strane liči na „drvenu glavu bez mozga“.⁶⁵

Ali nije stvar stala ovde, ovaj sukob se pruža i preko pitanja pojedinih vrednosti koje same u sebi nose sadržaj koji ako nije valjano shvaćen u stvarnosti unosi nestabilnost u pravni poredak, kakav je slučaj sa slobodom koja na neki način predstavlja jedinu vrednost koju želimo da ograničimo za razliku od drugih čije ostvarenje želimo apsolutno. Dakle, iako je sloboda takvog ontološkog karaktera da je „od svih stvari najpreča“⁶⁶ ona je istovremeno i ona koju želimo da ograničimo iz straha da će nas razoriti umesto da postane „pozitivna moć vlastitog određenja osobe“.⁶⁷ Osoba koja je odgovorna za svoju i tuđu slobodu time je postala ono lice koje u svojoj vlastitoj slobodi ne može naći razloge za „moralnu niskost“.⁶⁸ Tako se na ovaj način potvrđuje da se sloboda nalazi u „lancu ontoloških uvjeta“.⁶⁹ Ovi ontološki uslovi dovode do pitanja odnosa slobode i zakona kao osnove za održanje stabilnosti pravnog poretka, jer zapravo pravna stvarnost nudi odnos „sloboda pod zakonom“ – „sloboda iznad zakona“.⁷⁰ Valjano ostvarenje ravnoteže između ova dva zahteva uneće preko potrebnu

⁵⁹ G. Vukadinović, D. M. Mitrović, M. S. Trajković, *Uvod u pravo*, 293.

⁶⁰ N. Visković, *Pojam prava*, Logos, Split, 1981, 139.

⁶¹ G. Radbruch, *Filozofija prava*, 98.

⁶² E. Lask, *Filozofija prava i kraći spisi*, Dosije, Beograd, 2005, 31.

⁶³ *Ibid*, 31-32.

⁶⁴ H. Heler, *Pravna država ili diktatura?*, 16.

⁶⁵ J. J. Bahofen, *Prirodno pravo i istorijsko pravo*, 7.

⁶⁶ Zapravo, izvorno stoji: *LIBERTATIS OMNIBUS REBUS FAVORABILIOR EST*, „Sloboda je od svih stvari najpreča“, DIG, 50, 17; 122. Navedeno prema: V. Kamps, *Javne vrline*, Filip Višnjić, Beograd, 2007, poledina knjige.

⁶⁷ N. Hartmann, *Etika*, Naklada LJEVAK, Zagreb, 2003, 348.

⁶⁸ *Ibid*, 350.

⁶⁹ *Ibid*, 746-747.

⁷⁰ N. Hartmann, *Etika*, 749.

stabilnost, jer je ovo povezano sa „slobodom ili autonomijom pojedinca kao i sa njegovom sposobnošću da obeća nešto sebi, i naročito, drugima sve do tačke odgovornosti za svoja dela“.⁷¹ Tako se pravni poredak, kao sa jedne strane sistem pravnih normi, može u svom zahtevu za sopstvenom stabilnošću povezati sa idejom prava kao mogućnosti „povezivanja opće uzajamne prisile sa svačijom slobodom“.⁷² Kada pravni poredak bude „živeo“ ideju u kojoj čovek sam ograničava svoju slobodu bez prisile on će ostvariti punu stabilnost. Dakle, ovde bi govorili o vlasti koju pojedinac ima nad samim sobom a ne o granicama „vlasti koju društvo može legitimno da ima nad pojedincem“.⁷³ Tada se lični autoritet menja za autoritet društva ili države u ostvarenju sopstvenog ograničenja slobode, te se pristaje na poredak prisile umesto na poredak vrednosti. A u tom poretku vrednosti jasno je da je i sloboda volje nešto što se može „najbolje objasniti upućivanjem na fizičku prirodu“ jer je sloboda „isto tako temeljno određenje volje kao što je težina temeljno određenje tjela“.⁷⁴ Pravni poredak u svom faktičkom delu predstavlja jedinstvo prava i slobode jer „Svaki stupanj razvoja ideje slobode ima svoje vlastito pravo, jer je on opstojanje slobode u jednom njenom vlastitom određenju“.⁷⁵ A ograničenje koje čovek sam sebi postavlja i iz koga proističe prava stabilnost nalazi se u postavci personalnosti koja sa svoje strane ispoljava zahtev „*budi osoba* (Person) i poštuji druge kao osobe“.⁷⁶ Tada nam nije potrebna „patrimonijalna sudijska vlast“ jer „pojedinac je sebe zaštitio“⁷⁷ svojom odgovornošću koja je na nivou moralnog saznanja stvarnosti jer „moralitet, prikazuje stoga u cjelini realnu stranu pojma slobode...“.⁷⁸

Pravni poredak koji pledira na stabilnost neguje u sebi slobodu postupanja koja je „jedinstvo teorijskog i praktičnog duha“,⁷⁹ duha koji se bavi filozofijom slobode, a ne onom filozofijom koja se može odrediti kao „filozofija moći“⁸⁰ a koja je odraz niza „improvizovanih, proizvoljnih dekreta“⁸¹ koji su opet proizvod „slepe strasti“⁸² koja narušava stabilnost najpre u čoveku samom kao individui, a potom i u poretku kao odrazu kolektiviteta.

Zaključak

Veoma je nerealno očekivati da će se stabilnost kolektiviteta, kakav je u drugom svom elementu pravni poredak, ostvariti ako se prethodno nije ostvarila stabilnost u čoveku jer je i individua u svojoj punini „sadržaj svih pojava“,⁸³ odnosno sadržaj i opštih i

⁷¹ V. Kamps, *Javne vrline*, 51.

⁷² I. Kant, *Metafizika čudoređa*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999, 28.

⁷³ Dž. S. Mil, *O slobodi*, Plato, Beograd, 1998, 35.

⁷⁴ G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1989, 35.

⁷⁵ Ibid, 71.

⁷⁶ Ibid, 84.

⁷⁷ Ibid, 145.

⁷⁸ Ibid, 190.

⁷⁹ G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987, 409.

⁸⁰ L. Štraus, *Prirodno pravo i istorija*, 146.

⁸¹ Ibid, 175.

⁸² Ibid, 209.

⁸³ A. Šopenhauer, *Svet kao predstava i volja*, Matica srpska, Novi Sad, 1981, 257

pojedinačnih pravnih akata jednog pravnog poretka. Taj pravni poredak može „sanjati“ svoju stabilnost jedino ako je vezan za vrednosti koje čine njegovu obavezujuću snagu, a te vrednosti dolaze u svom ostvarenju u stvarnosti od slobodne volje čoveka koja je volja „po sebi i izvan pojave slobodna“. ⁸⁴ Dakle tačno je „La liberté est un mystère“. ⁸⁵ I ne samo da je tajna, već je to tajna koja otvara vrata stabilnosti poretka u nama i izvan nas.

A poredak izvan nas kakav je, zbog heteronomnosti prava, pravni poredak može izgraditi svoju stabilnost ako stekne „svest o pravednosti“ ⁸⁶ i time spreči „zločin iz ravnodušnosti“. ⁸⁷ Ovakvi zločini uticali su na nestabilnost pravnog poretka kao vrednosti, ali ne i na nestabilnost pravnog poretka kao forme, zbog čega i izražavamo zabrinutost nad pozitivističkim tendencijama koje se danas „rasplamsavaju“. Suprotno od toga vrednosni sudovi zahtevaju apsolutno procenjivanje stvarnosti nasuprot ravnodušnom prepuštanju činjenicama. Tako je jasan stav da se apsolutna pokornost formalno-pravnim zahtevima ne može odrediti kao tačka od koje će se uzdići pravni poredak. Jasno je na primer „Ne postoji pravna obaveza denuncije...“ ⁸⁸ koja je raširena u totalitarnim pravnim sistemima, a u cilju njihovog održanja, te je potpuno prihvatljivo „Ko je u tim godinama nekoga denuncirao morao je računati s tim – a to je i činio – da optuženog ne predaje zakonitom sudskom postupku sa pravnim garantijama za istraživanje istine i za pravednu presudu, nego ga predaje samovolji“. ⁸⁹ Kako se u pravu, koje je i nauka i ideja ali i praksa, nalazi potreba za preciznošću tako se mora prihvatiti stav da je „Pravo uvek samo instrument koji pravnik svestan svoje odgovornosti upotrebljava da bi došao do pravno održive presude“. ⁹⁰ Pravnik mora da prihvati da je za važenje prava potrebno više od forme, jer „Zakonodavstvo nacionalsocijalističke partijske države, na osnovu kojeg su izrečene smrtno presude kao ove navedene, nema nikakvo pravno važenje“. ⁹¹ Pravno logiciranje u ispravljanju zločina koji su nepravedni zakoni učinili ide i u pravcu da se donose zakoni koji čak i svojim nazivom nište učinke ovakvih zakona, a takav je jedan bio „Zakon o ispravljanju nacional-socijalističkog neprava u krivičnom pravosuđu“. ⁹² Na ovaj način se želi i formalno-pravno da ostvari povratak ka stabilnosti poretka koji je narušen zgradom nepravednih zakona koji su potom stvorili nepravedan pravni sistem. Ovim postaje jasno da je pravni poredak stabilan u onoj meri u kojoj je vrednost jer on nije „svrha dovoljna samoj sebi“ ⁹³ već je njegova svrha čovek kao individua, i ljudi kao kolektivitet. Ovo je jedini način da se izbegne „fetišiziranje vlasti“ ⁹⁴ u ime stabilnosti. Što je zapravo i osnova pretpostavke šta je to norma jer ona „pretpostavlja vrijednost kojoj obezbeđuje egzistenciju i zahtjeva njeno oživotvorenje“. ⁹⁵

⁸⁴ Ibid, 269

⁸⁵ „Sloboda je tajna“ u: A. Šopenhauer, *Svet kao predstava i volja*, 355

⁸⁶ H. Broh, *Pisma o Nemačkoj: 1945-1949*, 41

⁸⁷ Ibid, 52

⁸⁸ G. Radbruch, *Filozofija prava*, 282

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid, 285

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid, 290

⁹³ A. Tanović, *Vrednost i vrednovanje*, Svjetlost, Sarajevo, 1978, 25

⁹⁴ Ibid, 24

⁹⁵ Ibid, 37.

Literatura

- [1] Bahofen, J. J, *Prirodno pravo i istorijsko pravo*, Dosije, Beograd, 2008.
- [2] J. Binder, J, *Prilog učenju o pojmu prava*, Dosije, Beograd, 2008.
- [3] Broh, H, *Pisma o Nemačkoj: 1945–1949*, Svetovi, Novi Sad, 1994.
- [4] Visković, N, *Pojam prava*, Logos, Split, 1981.
- [5] Vukadinović, G, Mitrović, D, M, Trajković, M, *Uvod u pravo*, Dosije studio, Beograd, 2012.
- [6] Životić, M, *Aksilogija*, Naprejed, Zagreb, 1986.
- [7] Kamps, V, *Javne vrline*, Filip Fišnjić, Beograd, 2007.
- [8] Lask, L, *Filozofija prava i kraći spisi*, Dosije, Beograd, 2005.
- [9] Libert, A, *Ideja moralnoga*, Dosije, Beograd, 2006.
- [10] Mil, Dž. S, *O slobodi*, Plato, Beograd, 1998.
- [11] Radbruch, G, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd, 1980.
- [12] Radbruch, G, *Pravni i drugi aforizmi*, Dosije studio, Beograd, 2007.
- [13] Raz, Dž, *Etika u javnom domenu*, CID, Podgorica, 2005.
- [14] Ruso, Ž. Ž, *Društveni ugovor*, Prosveta, Beograd, 1949.
- [15] Tanović, A, *Vrednost i vrjednovanje*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.
- [16] Finis, Dž, *Prirodno pravo*, CID, Podgorica, 2005.
- [17] Foerbah, A, *Odnos filozofije i empirije prema pozitivnoj pravnoj nauci*, Dosije, Beograd, 2008.
- [18] Hartmann, N, *Etika*, Naklada LJEVAK, Zagreb, 2003.
- [19] Hegel, G. W. F, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- [20] Hegel, G. W. F, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- [21] Heler, X, *Pravna država ili diktatura?*, Dosije studio, Beograd, 2011.
- [22] Šmit, K, *Tri vrste pravnonaučnog mišljenja*, Dosije, Beograd, 2003.
- [23] Šopenhauer, A, *Svet kao predstava i volja*, Matica srpska, Novi Sad, 1981.
- [24] Štraus, L, *Prirodno pravo i istorija*, Plato, Beograd, 1997.

ETIKA TRANZICIONOG PRAVA

Dejan D. Simić
Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

U ovom radu se razmatra stepen etičnosti tranzicionog prava odnosno koliko je to pravo a i društvo u kome funkcioniše pravo, postiglo dobre ili loše rezultate u regulativnoj tranziciji društva. Osnovni teorijski model vrednovanja pravičnosti tranzicionog prava u ovom radu polazi od teorije pravde Aristotela, Rolsa, Nozika, Maršala i Radbruha. Te je i ovaj rad inspirisan njihovim naučnim doprinosima. Dakle, tranziciono pravo i njegova defektna pravičnost rezultat su loših unutrašnjih i spoljnih okolnosti, unutrašnjih okolnosti nasleđa socijalističkog autoritarnog prava, i spoljašnjih procesa globalizacije čiji cilj nije bilo stvaranje pravičnog nego zavisnog društva. Unutrašnja moralna hromost društva podstaknuta nepovoljnim nasleđem prethodne države i prava, i sama je upala u moralni nihilizam i normativni relativizam te stoga nije mogla da izgradi pravo kao činilac razvoja uz uvažavanje socijalnih prava. Socijalna prava ljudi potčinjena su posesivnom amoralizmu globalnog liberalizma tržišta. Ako bi smo pored etike, pozvali u pomoć, antropologiju i psihologiju onda bi rekli da naš mentalitet nema osećaj za pravdu, nema svest o značaju prava i pravde kao ljudskog dostojanstva.

Ključne reči: *etika, tranzicija, pravo, pravda*

Uvod

Tranzicija je period prelaza iz jednog društvenog sistema u drugi, iz jednog prava u drugo. Stoga ako je pravo deo društva odnosno regulativni sistem društva, onda je i pravna tranzicija deo ukupnog tranzicionog procesa konsolidovanja pravne države i vladavine prava. U *Uvod u pravo*, prof. Mitrović¹ je napisao da je pored ostalih, tranzicija jedan od oblika državnopravnog poretka. Iz tog čitanja shvatam da nije dovoljno samo ustanoviti puko pravo kao volju transmisione² tranzicione elite. Ako nije bilo dovoljno „socijalizma sa ljudskim likom“ možda je sada došlo vreme da tako formatirani posesivni, sebični kapitalizam bude više oljuđujući sa „humanim, ljudskim likom“.

U procesu transformacije društva, pravo (što više pravično ciljano) ima strateški značaj jer normirana stvarnost koju treba uspostaviti ima funkciju pozitiviranja novog tipa društvenih odnosa. Ne samo pravo već i drugi normativni sistemi društva, a pre svega

¹ Lukić Košutić Mitrović. *Uvod u pravo*. Beograd, 2001.

² Iskustvo je odista isuviše jasno, da glavni akteri tranzicije su samo recipijenti i tranmiteri prava zapadne civilizacije koje je i samo ostarelo u svom iskustvu...

moral, imaju istu funkciju: stvaranje novog društva koje je drugačije od prethodnog, stvaranje novog prava u odnosu na prethodno, stvaranje i usvajanje novog normativnog obrasca društvenog ponašanja zasnovanog na etičkom sadržaju tranzicionog prava.

Političke i državne zajednice obeležene su protivrečnošću između društvene realnosti represivne državne vlasti, s jedne strane, i potrebe za *opravdanjem* te represije, s druge strane.³ Sva moderna društva u potrazi su za nekom vrstom racionalne ravnoteže između fakticiteta (oficijelna, pretnjom monopolisane prinude garantovana suprematija državno-pravnog aparata) i moralne validnosti (razlozi kojima vlast utemeljuje zahtev za poslušnošću podanika). Moderni politički režimi razlikuju se po tipu moralnog razloga kojima opravdavaju prinudu, i po statusu podanika koji je definisan ovim razlozima. Institucionalno-pravna arhitektura režima uvek se ispostavlja kao izvod ovog temeljnog legitimacijskog obrasca.

Opravdanje odnosno legitimnost tranzicione državne vlasti je u osnovi moralnog karaktera i izražava se u obrazloženju nove legitimnosti pomoću moralnog opšteg dobra zbog koga je zajednica i ustanovljena. Moralno utemeljen projekat društva i autoritet nosilaca javnih funkcija u tranziciji zasnivaju se na pretpostavci o komparativnoj prednosti novog državno-pravnog poretka u odnosu na prethodni. To znači da nova formacija države i prava treba bolje da izrazi opšti društveni interes kao „dobro zajednice“ u odnosu na prethodni.

Dakle, novoustanovljena vlast represivne države mora biti moralno opravdana i utemeljena na dobrim argumentima etičnosti kao opšta potreba regulacije ukupnih društvenih odnosa, a proces opravdanja legitimne upotrebe sila mora se zasnivati na cilju koji se ostvaruje.

Univerzalno zadati sistem osnovnih prava, demokratske politike i pravno ograničene državne moći nisu uvek moralna replika principa na kojima se zasnivaju. Moralne vrednosti, jednakost i sloboda, čovekovo dostojanstvo, autonomija i pravda, manje ili više se opredmećuju kroz formu ideološkog i pravnog poretka. Na normativnom nivou, demokratska vladavina prava opravdava se načelom da sloboda ljudi koji jedni druge priznaju za moralno jednake zahteva posebne mehanizme institucionalne zaštite i društvene podrške. Demokratija štiti ljudsko dostojanstvo koje onemogućava svakog čoveka ponasob i sve ljude zajedno da budu u potpunosti i neposredovano autonomni.

Ali proces moralizacije prava u tranziciji ne ide bez otpora i uticaja nasleđa. Nasleđe ima svoje protezanje i na tranziciono pravo. Dve su konstante karakteristične i za prethodni i dolazeće tranzicione režime. Prvi je da je pravo instrument političke moći, odnosno da je umesto vladavine prava ustanovljen sistem „vladavine pomoću prava“. Vladavinska volja je pretočena u pravnu zapovest kao selektivno heteronomna volja inspirisana parcijalno grupnim interesom. Instrumentalna zloupotreba prava je osnovni sadržaj ovog principa. Druga konstanta odnosi se na izmeštanje političke volje izvan moralnih i pravnih okvira. Razumevanje i praktikovanje vlasti od strane političkih elita svodi se na moralno i pravno nedopuštenu neograničenu vladavinu u ime konstruisane ili fiktivne većine. „Autoritarna partijska anestezija prava protegla se u postkomunistički i tranzicioni period i stvorila izrazito zavisno pravo, a naročito pravosudni sistem, u odnosu na izvršnu i zakonodavnu vlast. Prevalencija partijske i finansijske moći u odnosu na pravo, etike nad parcijalnom voljom transverisanom u pravnu normu, je suštinska značajka tranzicio-

³ Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992), str. 43-47.

nog prava. Funkcionisanje pravnog sistema nije podrazumevana, sama po sebi, automatizovana primena prava, već je uvek potreban neki spoljašnji heteronomni faktor koji više osujećuje nego ohrabruje pravične pravne procedure⁴.

Stoga, pravo u tranziciji više ima instrumentalnu, funkcionalnu, parcijalnu funkciju legalizovanog interesa krupnog kapitala, finansijskih lobija, i interesa međunarodne politike. Cilj tranzicionog prava nije pravičnost, nego s jedne strane regulisanje ponašanja aktera u interesu manjine, a s druge strane, i ono samo generiše nepravdu i stvara osnove za legalizovanu nejednakost.

Polazeći od Radbruhovog⁵ razvrstavanja „zakonskog neprava“ i „nadzakonskog prava“ odnosno pravde, moguće je istražiti i utvrditi koliko je svako društvo pravedno u pozitivno-pravnom smislu i u van pravne normativnosti. Nadzakonska pravda je rezervni potencijal društva da koriguje stepen pravičnosti ne samo zakonskog prava nego i društva koje je predmet pravne regulacije. Zakonska pravda ne služi dobru pojedinaca, zajednica i kolektiviteta, ako je zakon instrument koji nameće autoritarnu volju posebnih moćnih grupnih interesnih struktura. Ako je osnovni diskurs zakonske pravde politička moć onda je moralnost prava dovedena u pitanje, jer ona ne služi dobru pojedinaca, grupa i društva u celini. Takvo pravo nema etički karakter nezavisne i slobodne institucije jer je u osnovnoj prirodi autoritarno. Kolonizovano i autoritarnom heteronomnošću stvoreno, ono ne može služiti dobru zajednice.

Korektiv zakonske nepravde nalazi se u repertoaru pretpostavki, vrednosti, i normi nadzakonskog prava. Nije svako pravo pravedno, ono je manje ili više, i repertoar korektivnosti pozitivnog prava i nalazi se van represivne norme važećeg prava. Etičnost odnosno pravednost tranzicionog prava ostala je defektna, zbog nasrtaja unutrašnje i međunarodne moći. Ekonomska invazija stranog finansijskog kapitala u već uveden kapitalistički sistem tranzicionih društva dovela je u ovim društvima do „kapitalizma katastrofe“ u kome su preduzetnička prava značajnija i prioritetnija od socialnoekonomskih prava radnika, čime se narušava ravnoteža pravičnosti između vlasnika kapitala i radne snage, stvorena bazična nejednakost u sticanju dobara za egzistencijalni život, stavlja radnika u položaj obrazovanog i kulturnog roba za sticanje profita. U startu, na nivou državne politike i ustavnog okvira, stvorena je nepravična početna pozicija za stvaranje zakonske nepravde, a koncept autoritarnog legalizma je stvorio dobro pravnonormativno tlo. Izrazita nejednakost na relaciji kapital – rad stvorila je siromaštvo, još veće raslojavanje stanovništava i rub egzistencijalne bede. Čini se da nadzakonsko pravo više lebdi i potisnuto je pod diktatom moći i novca, a da pozitivno pravo sve više ogreza u nepravičnosti.

Rolsova teorija u uslovima tranzicije

Dva principa pravde: sloboda i jednakost predmet su Rolsovih istraživanja u delu *Teorija pravde*. Naime Rols polazi od dva principa pravde koji nam omogućavaju analizu i razumevanje tranzicionog prava. Prvi princip govori da svaka osoba ima slobodu jednakih mogućnosti, slobode koje su spojive sa sličnim šemama slobode za druge. Drugi

⁴ Kovačević, S. Tranzicija u demokratiju – transformacija društva i konsolidovanje demokratije, Niš, 2015.

⁵ Radbruch, G. Filozofija prava, Pravni fakultet u Beogradu, 2016.

princip pravde koji Rols uvodi je da društvene i ekonomske jednakosti treba da budu uređene da je istovremeno: (a) razumno je očekivati da budu svakom od koristi, (b) da su povezane sa položajima i službama jednake za sve.⁶ Iz ovoga se mogu, na primeru tranzicionih zemalja izvesti neke konkluzije (1) od zahteva za jednakošću stvorili su se ogromni socijalni raskoli, raslojavanja i siromaštvo, princip jednakosti dobio je dimenziju bazične nejednakosti stvorene interesnom invazijom ekonomske i političke klase; 2) jednake mogućnosti za sve invertovale su se u stanovitu principijelno praktičnu inverziju da su samo neki jednaki i jednakiji, a da su svi drugi u startnoj nejednakoj poziciji, odnosno bez mrve mogućnosti da se socijalno ekonomske jednakosti ublaže a kamo li ujednače; „početna pozicija“ je ekstremno nejednaka i nije ista za sve, „prvobitni ugovor“ se pretodio u „poligički dogovor“ otuđenih elita (3) moralno dostupna dobra i položaji filterom „partijske podobnosti“ su se preobrazila u stanje apsolutne odnosno veoma selektivne pristupnosti javnim dobrima, položajima, zaposlenju; korisni su samo nekima a velikoj većini uskraćeni uz eventualnu mogućnost obligacije: ti meni podršku na izborima ja tebi pristup nekom materijalno malom dobru ili zaposlenju.

Zašto bi okolnosti ili posledice koje nisu čovekova zasluga uticale na srozavanje njegovog građanskog etosa i egzistencijalne sigurnosti i nejednaku, nehumanu i nepravičnu distribucija materijalnih dobara, uloga, položaja i statusa. Od rolsovog zahteva da se princip razlike mora uključiti u distribuciju pravde, ostalo je da je različitost štetna i destabilizujuća.

Favorizovanje principa (tržišne) slobode na štetu jednakosti (socijalne) izaziva destruktivne posledice. Nozikova minimalna država favorizuje slobodno tržište, ali samo tržište strukturno favorizuje jedne interese na štetu drugih, država neće biti neutralna iako to Nozik uvek pretpostavlja; neutralnost države dovodi ne samo do nebrige za zajedničko i opšte dobro, nego se udaljava od društva, prepuštajući da tržište odnosno novac bude jedni, Bogomdani (de)regulator odnosa.

Veza između privatnog i javnog dobra se rastače i invertuje. Privatni interes se nameće i promovise kao interes celog društva iako je on parcijalan i odnosi se na interese manjine. Parcijalno dobro se predstavlja kao dobro svih zajednica a ono što stvarno treba da bude javno dobro uveliko se privatizuje. Otuda poznata sintagma iz tranzicione retorike – privatizovana država.

Ako su prava društveno i istorijski ustanovljena onda su prava koja brani Nozik kao prirodna i prvenstvena, pre svega, prava tržišta, onda su ona i ranije a posebno u tranzicionom periodu, definisana, politički podržana i konstituisana, dakle definisana od strane i unutar okrilja kapitalističkih posedničkih veza. U prelaznim društvima današnjice pravna obligacija (koja ima i politički legitimitet) je uspostavljena između posedničke klase novca i kapitala i političke klase na vlasti: prvima treba pogodan politički ambijent, a drugima treba, referenca ekonomskog razvoja, referenca koja je u tranziciji skrenula ka ekonomskom bogaćenju manjine unutar vlasti društva.

Ima li nade epohalnog sporazuma, približavanja, konvergencije, liberalizma i slobode? Da li je u novim demokratijama i tranzicionim pravnim sistemima potrebno više ljudskog humanog lika? Da li liberalni kapitalizam može iskoračiti ka liberalnom socijalizmu ili socijalnom liberalizmu? Da li je i koliko moguća korekcija kapitalističkog liberalnog mode-

⁶ Rols, Teorija pravde, Beograd, Podgorica, 1998.

la sa socijalnim pravima i slobodama ljudi? Ili je samo prvotni surovi kapitalizam nužna „dolina suza“ (Darendorf) jedna faza ka oljuđivanju i čovekovoj svrsi. Ako jeste, koliko traje ta faza, jer ako pogledamo trodecenijsko iskustvo ovih zemalja teško je utvrditi da je to samo faza već relativno trajan proces. Pitanja su koliko retorička toliko i indikativna, koliko suštinska toliko i praktična. Praksa traži dobar život građana u suštini. A da li je to moguće u uslovima nejednake distribucije moći i primata finansijskog kapitala.

Država i pravo u tranziciji i potreba reformističke redefinicije

Maršal⁷ i Rols odbacuju tradicionalnu doktrinu dominacije tržišta a akcenat stavljaju na jednakost kao suplement, korektiv tržišnim slobodama bez granica. To je veliko postignuće da su i zapadne zemlje poklekle pred izazovom nejednakosti i tadašnje pretnje globalnog socialkomunizma. Njihov reformizam koji je značio pokušaj konvergiranja slobode i jednakosti značio je ustanovljavanje kompromisa, približavanja, komprehenzije, osmoze i kritičke kompilacije liberalizma i socijalizma, individualizma i komunitarizma odnosno kolektivizma. Tako je došlo do obavezivanja reprezentativne demokratije da usaglasi slobodu i jednakost. Krajnosti teškog i ekstremnog kolektivizma i ekstrapoliranog tržišnog liberalizma se uviđa kao potreba prevazilaženja apstraktnog i manipulisanog opšteg dobra ili opšteg interesa ali i posesivnog, gramzivog, koristoljubivog dogmatskog tržišnog liberalizma. Državna intervencija je trebala da reguliše tržište ukoliko ono preti da ugrozi i dezintegriše društveni život koje razdiru nejednakosti, da spreči atomizaciju, otuđenje i raslojavanje.

Tomas Grin je bio individualista i usvojio ličnu slobodu ali slobodu u opštem smislu a ne samo u tržišnom.⁸ On je svoj liberalni individualizam revidirao jer je smatrao da osvojena prava nisu opoziva i jednostrano shvaćena, naglašavajući da su pojedinci društvena bića a svoje sposobnosti su stekli onda kad su integrisani u širu zajednica i time postali povezani sa širim društvenim dobrom. Biti slobodna, razumna i moralna osoba znači živeti sa opštim dobrom koje obezbeđuje i dobro pojedinca.

Maršal je idejno, naučno i doktrinarno najzaslužniji za koncipiranje korpusa socijalnih i ekonomskih prava odnosno socijalne pravde korektiva destruktivno razarajućih efekata tržišta koja produkuju nejednakosti. Dok je s druge strane, Klaus Ofe zaključio da su sve tranzicione zemlje i njihovi pravni i politički sistemi zapostavili dalekosežnu socijalno-ekonomsku komponentu prava i sloboda. Uostalom Pakt o socijalnim i ekonomskim pravima, ratifikovan od strane država, treba da bude osnov koncepta dostojanstvenog građanstva koje treba da ima jednake mogućnosti i prava na slobodu ali i sigurnost od rizika prirode i tržištem uslovljenog raslojavanja i siromašenja društva.

Evoluciju klasičnog liberalizma ka socijalnim interesima pojedinca i grupa, oživotvorenje socijalnog liberalizma možemo rekonstruisati u naučnim društvima u kojima je kapitalizam pokazivao i pokazuje loše strane. Takođe, i urušavanje social komunizma zbog političke represije i ekonomskog sunovrata je doživljeno u ovom prethodnom režimu. Zar to nisu dva značajna iskustva koja smo mogli da spoznamo, programiramo i variramo u no-

⁷ Marshall, T. N. *Class, Citizenship and Social Development*, Greenwood, Westport, 1973

⁸ Greengarten, Tomas Hill Green and the Development of Liberal Democratic Thought, Toronto Univ. Press, 1981.

vom kontekstu države. Nismo znali da selektujemo onu dobru tradiciju iz oba rivalska svetska sistema i učeći na njihovim greškama stvorimo pravičniju zajednicu tranzicije. I ne samo to, da spoznamo dobre i loše strane zapadnog konstitucionalizma, (vladavinu prava i pravnu državu) da ih usvojimo i učinimo još pravednijim: da stvorimo pravednu državu i humanistički moral društva.

Pravičnost tranzicionog prava ili pravičn(ij)a država

Etička delovanja i postignuća društvenih, ekonomskih i političkih elita u tranziciji utvrđujemo preko dve teze: prva je koliko su akteri tranzicije uključujući i pravne institucije demokratizovali svoju propisanu i očekivanu ulogu, pa odmah treba reći da je „nemoralnost u politici i nemoralna politika“ (Čupić) dovela do slabe etičnosti prava i lošeg funkcionisanja ukupnih institucija. Odmah se može reći da su korupcija i nedelotvornost institucija osnovna karakteristika ukupnog prelaznog razdoblja. Etničko je nadvladalo etičko, normalno je ustupilo mesto devijantnom i patološkom, moralni apsolutizam je postao moralni relativizam ili moralni nihilizam, pravni normativizam se preobrazio u pravni voluntarizam (tehnički preveden u pravnu normu), Ustavom proklamovana prava i slobode su operacionalizovana u odgovarajuće zakone, pretvorila se u anemično i poluanarhično društvo, „imati pravo“ pretvorilo se u dobijanje tog prava preko veze ili pomoću interesnog nepotizma, a dezorijentisana i difuzna sloboda postala je oktroisana i upravljana, vezanost za vođu je potisnulo vezivanje za vladavinu prava i zakon.

I socijalistički moral i socijalističko pravo i na njima izvedena pravičnost imala je bela bezsadržinska polja: „država je bila dadilja koja hrani i brani“ (Gidens), a socijalna politika i socijalna pravda prekoračili su granicu svoje smislenosti i stvorili infatilnog, zavisnog građanina. Socijalna politika i socijalna pravda sve više su postajali ustanove za socijalno zbrinjavanje radno sposobnih ljudi. Etika radnog prava je toliko degradirana da se iskovala cinična replika: „ne mogu oni mene toliko malo da plate koliko ja mogu malo da radim“. Etika rada je ustuknula pred neradom, pasivizmom i anarhičnim shvatanjem rada a imperativ racionalnog privređivanja pretvorio se u političko rasipništvo ogromnih socijalnih fondova.

Pa kako je onda raspoređena pravda u tranzicionom pravu i društvu? Da ne počinjemo sa večno važećim aristotelovim tipovima pravde⁹, ovde ćemo samo pokazati kako su pojedini modeli pravde (distributivna, komunitativna, socijalna odnosno solidarna pravda) raspoređeni kroz zakonodavstvo i kroz pravnu praksu. Pravičnost tranzicionog prava razaznajemo preko tri modela pravde, distributivne, komunitarne, solidarne ili socijalne.

Komunitarna ili korektivna pravda podrazumeva vladavinu prava, poštovanje ustava i zakona koji su u skladu sa opštim dobrom, opštim i javnim interesom i takođe zahtev da se sa građanima postupa jednako. Primenjen na tranziciono pravo, može se konkludentno tvrditi da zakoni nisu uvek u sklad opštim dobrom već su često rezultat selektivno grupne volje i interesa koji se nastoji prikazati (racionalizovati) kao opšti javni interes. Dobro društva je ono što vlast kaže. Zakon je ono što je u interesu vladajuće grupe i više izražava posesivne interese gramzivih društvenih koterija. Imperativ jednakog postupanja prema građanima narušen je i samim ustavnim i pravnim normama, a o faktičkom postu-

⁹ Aristotel, Nikomahova Etika, IK Zorana Stojanovića, 2013.

panju prema građanima možemo reći da se građani više vide kao podanici, izvršioци, koji imaju samo obaveza prema državi a koliko će prava imati to će im država odrediti u skladu sa svojom politikom. Često se političari opravdavaju da ostvarivanje prava u mnogo-me zavisi od materijalnih i drugih uslova koji se još nisu stekli a da je njihova tobož dužnost da stvore takve uslove građanima. Ne crkni magarče do zelene trave!

Distributivna ili raspodelna pravda postoji u odnosima pojedinca i zajednice i između samih pojedinaca međusobno, u učešću građana u sumi dobara ne samo materijalnih već i duhovnih srazmerno svojim doprinosima i učincima u društvu. Faktičko funkcionisanje ove vrste pravde govori nam da građani ne učestvuju srazmerno u količini opštih dobara društva (to pravo je privatizovano i ekskluzivno). Što se tiče doprinosa društvu, velim da se dobija nezasluženo a da se zasluženo ne vrednuje ili jedva vrednuje. Što se tiče sticanja materijalnih dobara i vrednosti, taj proces je protivzakonit, burazerski, netransparentan. Antivrednost i kvaziproizvod se precenjuje, a prave vrednosti i poštenu rad podcenjuju. Da rad nije vrednovan pokazuje i to što se nerad nagrađuje, a rad nipodaštava i obezvređuje. Od nerada se komotno može živeti, a od rada se jedva preživljava. Bolesno društvo ignoriše one koji doprinose, one koji su talenti, koji su nosioci razvoja i progresa, čija delotvornost je univerzalno priznata. Takođe defektno društvo nagrađuje one koji ne privređuju, koji ne uče, koji sve postižu „preko veze“, koji su kriminalizovani i korumpirani, koji više odmažu nego što pomažu, čiji „rad“ je čist gubitak. Gubitnici se nagrađuju a dobitnici se kažnjavaju.

A šta je sa solidarnom pravdom? To je ona pravda koja se brine o onima koji nemaju, ne svojom voljom, već voljom tržišta, objektivnim okolnostima življenja, oni su gubitnici promena, oni koji nemaju posao. Tranziciono defektno društvo nema sluha ili osećaja pravde za takve. Oni su na marginama društva i ličnoj patnji. Bez obzira što naš ustavni i pravni sistem promoviše i propisuje pravno i pravedno postupanje, problem nastaje u samom procesu primene prava, primene prava koja je često selektivno primenjena. Bez obzira što i sam nije sposoban da obuhvati svu složenost „raspadajućih egzistencija čoveka“, tranzicioni sistem nije izgradio moralne standarde solidarnosti, empatičnosti, osećaja za pomoć drugom kad je u egzistencijalnoj nevolji.

Bilo koji od postojećih oblika pravde u tranzicionim zemljama je pretežno zakazao. Stoga se može ustvrditi da je tranziciono pojmmljeno i praktikovano „pravo“ ostavilo jedan veliki populacioni prostor da živi u uslovima ohole nepravde.

Društveni koreni (ne)pravde u tranziciji

Stanje građanske vrline u tranzicionom procesu, sa nasleđem autoritarnog nacionalizma i patrimonijalnog unopartokratskog etatizma, ne usvaja se i ne primenjuje lako. Ali „građanska vrlina“ je legitimna samo ako služi interesima kapitala i moći vladodržaca. Pored ovih, mnogi ukršteni razlozi i motivi demotivlju konstituisanje moralnog, pravičnog društva kome je opšte dobro i opšta korist svih, osnovni etički izazov. Moralni i pravični mentalitet društva se gubi u uslovima nesigurnosti i neizvesnosti. Takvo stanje stvara strah, posesivnu ličnost, svest o svome „ja“. Briga o sebi učinila je da nikog nije briga za drugoga. Sloboda i jednakost jesu osnovne matrice pravde ali da ne zaboravimo i bratstvo kao treći univerzalni ideal pravičnosti postupanja prema drugom. Na tranzicionom

putu, bratstvo među ljudima se izgubilo, isplivao je individualni interes koji je pogrešno pojmljen kroz repliku: „ja moram da preživim a za druge me nije briga“. Bez bratskog morala kidaju se neophodne veze ljudi u društvu, kida se nešto što je vezivno tkivo svakog društva a to je emocionalni odnos kao bazični početni stav u odnosu sa drugim ljudima.

Kad učimo od drugih, posebno bolje organizovanijih, uspešnijih i bogatijih društava, mi smo uvek pasivni i nekritički receptori umesto da smo kritički i prilagodljivi perceptor koji uče na dobrim iskustvima drugih. Nije nam to ni prvi put da učimo na lošim i prevaziđenim iskustvima drugih. Uvek kaskamo i bavimo se davno prevaziđenim. Nismo kadri shvatiti šta je dobro a šta nije u implantaciji tuđeg iskustva kad već nismo sposobni da stvorimo svoj racionalan, delatan, ljudski, autentičan sistem društvene etike. Kako se odnosimo prema sebi tako se i drugi odnose prema nama. Ovaj topos nam pomaže da vidimo kakve kako nas drugi gledaju i šta od nas očekuju, šta misle i šta im je cilj.

Nekritičko instaliranje liberalne posesivne etike, instrumentalizacija i zloupotreba ljudskih prava i sloboda doveli su do stanja ideološke impostacije ljudskih prava. Imajući u vidu globalni proces promocije i instalacije liberalne demokratije u Istočnu Evropu, može se iskoristiti poznata sintagma „imperija i ljudska prava“ (Duzinas) a dosadašnji bilans preuzimanja ekonomskog modela života možemo odrediti kao „kapitalizam katastrofe“.

Sve ovo nam kazuje na imperijalnu funkciju impostacije ljudskih prava ali samo selektivnih ljudskih prava kojima je suženo značenje. To je onaj interesno postavljen liberalizam sa otvorenim društvom, kako bi imperijalni zahtevi za kontrolom resursa i dobara, nesmetano investirali kapital uz nedopustivo najpovoljnije uslove ne u cilju razvoja Srbije nego u cilju zgrtanja profita. Ako instalirana demokratija ne služi interesu globalizovanog kapitalizma katastrofe, onda ta država neće imati podršku i neće se smatrati liberalnom i demokratskom. Ljudska prava i slobode su postale funkcije imperijalne moći i geostrateških interesa moćnih država i svetskih organizacija.

Neoliberalno pravo u tranziciji produkuje takvu etiku radnog položaja radnika u kome se fleksibilizuje tržište, smanjuje ili urušava uloga sindikata i sindikalnog pravnog organizovanja, glorifikuju strane investicije i interesne simbioze vlasti i investitora, klijentelizam uzdiže predstavničku demokratiju, bez moralnih i socijalno-pravnih granica i obzira prema siromašnom društvu.

Bez društva pravедnika nema ni državne, političke, socijalne i individualne pravde. Bez društvenog osećaja pravde, nema ni unutrašnjeg nerva u državi da stvori pravедno pravo. Iako su prelazna društva krizna, u kome se smenjuje tradicionalni i nastupa novi moral, nijedna politika promene ne može biti imuna od pravde, i ne može zaobilaziti čoveka kao osnovnu vrednost društva koje se transformiše.

Zaključak

Etika zakona ne može da reši moralne ambivalencije društva i ono što politička volja nameće. Etički paradoks pravnih poredaka tranzicionih zemalja i jeste u tome što pravna norma nema etički sadržaj a priroda svake norme je njena etička celishodnost. Moralni kapacitet društva je osnova uspešnih promena na bolje i zdravije društvo. Ako moralni sadržaj ukupnih društvenih odnosa nije saglasan sa moralnim delovanjem njihovih aktera, onda ni ishodi takvog procesa neće dovesti do etičkog dostojanstva društva koje se

gradi. Ako je moralno i pošteno delovanje izašlo iz mode, nikakva modernizacija neće imati uspeha. Ako akteri i nosioci politike tranzicije koriste nemoralna sredstva u ostvarivanju tog cilja onda se postavlja pitanje da li je etično „gaziti leševe“ do plemenitog cilja. Ako pravo i moral društva nisu u saglasnosti onda je i pravo lišeno moralnosti. Ako se politika odavno razvela od morala, to ne znači da je i pravo posrnulo i postalo etički defektno. Ako pravno ne sadrži maksimum pravičnosti, onda je i pravo nepravedno. Ako pravo nije stvoreno kao pravični regulativni sistem društva, onda će isto to pravo stvarati nemoralne iskustvene prakse. Ako nema moralnih i kulturnih standarda življenja, ako pravo nije pravični sudija društvenih odnosa, onda se naša egzistencija svela na puku instrumentalnost preživljavanja, a onda je i zlo pobedilo dobro. A kada dobro ustukne pred zlovoljom, onda nema više razvoja ni društva ni čoveka.

Sunovrat u zajednicu vraća nas u pretpolitičko i predgrađansko stanje a zahtev za moralnim obzirom prava i društva vraća nas na etičko u čoveku i kazuje nam da ljudska priroda nije baš dobra i da je treba popraviti i oljuđivati. Etički zaborav nas navodi na pomisao vraćanju moralnoj normi. Ako norma nije nešto što čovek nosi u sebi kao putokaz u spoljašnjem tranzicionom kolopletu okolnosti onda se moralno neće podudarati sa društvenim ja. Etika pravne norme predstavlja svesni oblik iskustava i racionalno pravilo koje se orijentiše na iracionalne nemoralne sile u nama. Moralni a i pravni život nastaje kad se rađa humanistička svest koja je svesna razlike dobra i zla. Jer ostvarivanje najvećih vrhunskih humanističkih vrednosti pretočenih u pravnu normu treba da bude najdublji smisao etike tranzicionog prava.

Literatura

- [1] Aristotel, *Nikomahova Etika*, IK Zorana Stojanovića, 2013.
- [2] Rols, *Teorija pravde*, Beograd-Podgorica, 1998.
- [3] Nozik, Robert, *Država, anarhija, utopija*, CID Podgorica, 2010.
- [4] Marshall, T. N. Class, *Sitizenship and Social Development*, Greenwood, Westport, 1973.
- [5] Kovačević, S, *Tranzicija u demokratiju*, Pravni fakultet, Niš, 2015.
- [6] Jürgen Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.
- [7] Lukić Košutić Mitrović, *Uvod u pravo*, Beograd, 2001.
- [8] Radbruh, G, *Filozofija prava*, Pravni fakultet, Beogradu, 2016.
- [9] Greengarten, *Tomas Hill Green and the Development of Liberal Democratic Thought*, Toronto Univ. Press, 1981.

TRANSNACIONALNI ORGANIZOVANI KRIMINAL I NACIONALNA BEZBEDNOST

Miloš Lakićević

Visoka škola strukovnih studija za kriminalistiku i bezbednost, Niš

Država je svojevrsno „živo biće“ koje ima raznovrsne potrebe i može da egzistira samo ukoliko zadovoljava svoje potrebe. U tom kontekstu, država identifikuje i definiše svoje nacionalne vrednosti i čini neophodne napore da ih zaštiti i razvija. Zapravo, planski i racionalno upotrebljava nacionalnu moć s ciljem da spreči ugrožavanje njihove bezbednosti, a ukoliko je oružana ili neoružana ugrožavajuća ili samougrožavajuća delatnost proizvela izvesnu štetnu promenu na njih, da sankcioniše učinioca i otkloni nastalu štetu. Država posredstvom sistema nacionalne bezbednosti uspostavlja, održava i jača optimalno bezbednosno stanje nacionalnih vrednosti, koje, uglavnom se označava terminom nacionalna bezbednost. Na stanje nacionalne bezbednosti države povremeno ili neprekidno, direktno ili indirektno, tajno ili prikriveno, asimetrično ili simetrično i pozitivno ili negativno utiču brojni i raznovrsni uzroci, činioci i delatnosti. Reč je o kompleksu korelacija, čije dešifrovanje predstavlja konstantan zadatak upravljačkog strukturnog elementa sistema nacionalne bezbednosti države. U radu su razmotrena osnovna obeležja korelacije između transnacionalnog organizovanog kriminala i nacionalne bezbednosti.

Ključne reči: ugrožavanje, transnacionalni organizovani kriminal, korupcija, bezbednost, sistem nacionalne bezbednosti, nacionalna bezbednost

Uvod

Svaka država u skladu sa ustavno-pravnom strukturom organizacije vlasti nastoji da obezbedi zaštitu nacionalnih vrednosti od svih oblika spoljnog i unutrašnjeg ugrožavanja. U tu svrhu, sa svim državnim atributima treba da stvara demokratsko-bezbednosne uslove za provođenje *vladavine zakona* kao bitan preduslov obezbeđivanja opšte klime za društveno-ekonomski, socijalni, kulturni i ini razvoj građana kao pojedinaca, društvenih grupa i društva u celini. Takva njena angažovanost ukazuje na to da *oblast bezbednosti* predstavlja jednu od ključnih ustavnih kategorija koju, između ostalog, izražava uspostavljanjem posebne institucije, terminološki poznatija kao *sistem nacionalne bezbednosti*. Reč je o neophodnom, studiozno osmišljenom kulturološkom proizvodu države, hijerarhijski struktuiran od kompleksa međusobno zavisnih elemenata (podsistema) koji preduzimanjem usklađenih ofanzivno-defanzivnih preventivno-reaktivnih mera i aktivnosti konstantno štiti sistem nacionalnih vrednosti od svih vrsta ugrožavajućih delatnosti. Zamišljen (željen, planiran) rezultat sistema nacionalne bezbednosti je *optimalno stanje nacionalne bezbednosti* koje

pretpostavlja pravovremeno i uspešno otklanjanje stvarnih i mogućih spoljnih i unutrašnjih opasnosti po bezbednost nacionalne teritorije, suvereniteta, fizičkog, duhovnog i imovinskog integriteta građana i drugih ustavnih vrednosti. Zapravo, nacionalna bezbednost odražava ostvarivanje trajnih nacionalnih ciljeva – *opstanak i održivi razvoj* matične države u prilično anarhičnoj međunarodnoj zajednici.

Problem i uzroci opstanka i budućnosti neke države mogu da budu izraz stanja unutar nje ili izvan njenih granica. Ne postoje pouzdana saznanja o tome koji od tih načina preovlađujuće utiču na urušavanje, ili potpuno uništenje država. Ipak, nije sporno da problemi (npr., bezbednosne pretnje) na unutrašnjem planu svaku državu čine nepouzdanim bezbednosnim subjektom međunarodnih odnosa. Takođe, nepravovremeno ili sporo reagovanje na postojeće izazove i pretnje, dovodi do improvizirajućim merama, što u krajnjem smislu ima za posledicu destabilizacija bezbednosti društva i države. Radi uspešnog suočavanja sa postojećim i mogućim izazovima i pretnjama, država uspostavlja sistem nacionalne bezbednosti koji treba kompleksno da odgovori na dva složena pitanja: *od koga i od čega nacionalne vrednosti treba štiti? i kako ih štiti?*

Bez obzira na nijansirane raznolikosti od države do države, odgovor na pitanje *od koga nacionalne vrednosti treba štiti* identifikuje *subjekte* (ljudi, kao pojedinci i ljudski kolektiviteti), čiji društveno-pravni status je suveren (državni) ili nesuveren (nevladini i transnacionalni kolektiviteti). S tim u vezi, treba imati na umu činjenicu da se u opasnosti može naći (može da bude podložna) bilo koja nacionalna vrednost, nezavisno od toga da li je izazvala (isprovocirala) subjekta opasnosti ili se opasnost ispoljava neizazvana. Po tom osnovu, nacionalne vrednosti države su podložne *ugrožavanju* i *samougrožavanju*. U prvom slučaju (*ugrožavanje*), spoljašni ili unutrašnji subjekt opasnosti određuje cilj i način ugrožavanja odabrane države, a ugrožavajuću delatnost – neoružanu (nesmrtonosnu), oružanu (smrtonosnu) ili kombinovanu (nesmrtonosno-smrtonosnu) može otpočeti bez objave (iznenadno, podmuklo) ili posle upućenog upozorenja ili pretnje. Reč je o smišljenom ofanzivnom činjenju, saglasnom cilju subjekta ugrožavanja. U drugom slučaju (*samougrožavanje*), reč je o nečinjenju, nepravovremenom, neopreznom ili neadekvatnom činjenju sistema nacionalne bezbednosti u procesu zaštite vrednosti matične države.

Krivično zakonodavstvo najvećeg broja država uzima u obzir moguće ugrožavajuće i samougrožavajuće delatnosti nacionalnih vrednosti države. Međutim, u teorijskim dokumentima iz oblasti bezbednosti (strategije) uglavnom izostaje registrovanje samougrožavajućih delatnosti, a ugrožavajuće se razvrstavaju u dve globalne grupe: *oružani (vojni) izazovi, rizici i pretnje* (oružana agresija, oružana intervencija, oružana pobuna i građanski rat) i *neoružani (nevojni) izazovi, rizici i pretnje* (špijunaža, politički i ekonomski pritisci, *organizovani kriminal* (podvukao autor), etnički i verski ekstremizam, terorizam, sabotaže, destruktivna propaganda i ilegalne migracije).

Organizovani kriminal je registrovan kao jednu od najsloženijih i najopasnijih pretnji za ekonomsku i socijalnu stabilnost i nacionalnu bezbednost država i konstatuje da nijedna država nije imuna na ovaj bezbednosni problem. Mnogostruki oblici ispoljavanja i rastuća ekonomska i politička moć nosilaca organizovanog kriminala potkrepljuje se ocenom o njegovom sve izraženijom infiltracijom u raznim oblastima društvenog života, a *korupcija* registruje kao ključno vezivno tkivo i osnovno sredstvo koje pogoduje pojavi i ekspanziji organizovanom kriminalu. U tom smislu, posebno se upozorava na opasnost po nacionalnu bezbednost od prekograničnog ili *transnacionalnog organizovanog kriminala*.

Organizovani (unutrašnji/lokalni i transnacionalni/globalni) kriminal preovlađujuće predstavlja ofanzivni (agresorski) oblik ugrožavanja nacionalne bezbednosti države. Međutim, ukoliko njegovi nosioci steknu veliku ekonomsku i političku moć, lukavo je koriste u smislu njegovog ispoljavanja kao samougrožavajućeg oblika nacionalne bezbednosti. U skladu sa konstatovanim, pre svega zbog kompleksnosti problema, u radu je skromno razmotrena složena međuzavisnost nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala.

Osnovne činjenice o transnacionalnom organizovanom kriminalu

Od momenta kada je prvi put upotrebljen pojam „*organizovani kriminal*“ pa do danas njime je označavana protivzakonita društvena delatnost čije su održavanje i širenje prvenstveno zavisile od *kriminalnog tržišta* i *volje vrhovnog menadžmenta određene države* da se angažuje na njenom suzbijanju. Takođe, organizovanom kriminalu su bila svojstvena neka *transnacionalna obeležja*.¹

Brojni su i višestruko izukršteni *objektivni i subjektivni uzroci* koji utiču na pojavu i održavanje („neuništivost“) organizovanog kriminala unutar jedne države, koji sistematski „probija“ njenu teritoriju omeđenu granicom. Međutim, mnoga saznanja ukazuju na njegov izvorišni uzrok – *ilegalno tržište*, koje nastaje i opstaje na sličnim postavkama funkcionisanja legalnog tržišta. Osnovni pokretač protivzakonitog angažovanja nosilaca organizovanog kriminala predstavlja saznanje o tome da ukoliko postoji potreba za ilegalnom robom ili uslugama na nekom prostoru (npr., određena država), neko će, rukovođen profitom, rizikovati da zadovolji potrebe zainteresovanih. Reč je organizovanoj ilegalnoj delatnosti između čijih aktera (učinioca i neposredne žrtve) preovlađuje odnos na dobrovoljnoj osnovi: krajnji korisnik (žrtva) pokazuje interesovanje za ponuđenu robu i spremnost da zaštiti dobavljača (učinioca krivičnog dela) i da pronalazi nove žrtve (npr., uživatelj opojnih droga). Dakle, funkcionisanje kriminalnog tržišta se bitno ne razlikuje od funkcionisanja legalnog tržišta, iako se radi o tržištu robe i usluga čiji je promet strogo zabranjen i kontrolisan od strane državnih institucija.² U literaturi su u opticaju različiti modeli kriminalnog tržišta,³ koje najčešće obuhvata: nelegalne robe (opojne droge, oružje, falsifikovan novac...), nelegalnu trgovinu legalnim robama (izbegavanje plaćanja poreza) i nelegalno pružanje usluga (krijumčarenje ljudi, prostitucija).⁴

¹ Upotrebljen je početkom 18. veka za označavanje protivzakonitih delatnosti jedne kriminalne bande u Engleskoj predvođenom Jonathan-om Wild-om, koji je imao zaštitu tadašnjeg engleskog kralja George-a I. Krađe koje su vršili pripadnici te bande bile su bitno drugačije od krađa drugih bandi, jer je ukradene stvari vođa (Jonathan Wild) „pronalazio“ i vraćao vlasnicima uz pozamašnu novčanu nagradu. Ukoliko je vlasnik ukradenih stvari odbio da ih povraća, vođa bande ih je prodao preko svoje mreže u Engleskoj, Francuskoj, Holandiji i Belgiji. Vođa te bande je posle smrti engleskog kralja optužen i obešen 24. maja 1725. godine. – Shmalleger, F.: *Criminology Today*, Englewood Cliffs, London, 1996, p. 348.

² Bošković, G.: „Organizacija i funkcionisanje kriminalnog tržišta“, *Revija za bezbednosne studije*, Beograd, 8, 2008, str. 40.

³ Naylor T. R.: „A critique of follow-the-money methods in crime control policy“, *Crime, Law and Social*, Vol 32, London, 1999, p. 25.

⁴ Prema *prvom modelu*, organizacija kriminalnog tržišta počiva na principu apsolutnog monopola (moć je koncentrisana na vrhu hijerarhijske piramide, gde se odlučuje o preraspodeli profita, cenama robe, strategiji i sl.); *drugi model* počiva na principu poverenja (više nezavisnih kriminalnih kolektiviteta su se saglasili da delegeraju svoje predstavnike u „centralni organ“ koji donosi odluke o...); *treći model* je zasnovan na principu decentraliza-

Modeli kriminalnog tržišta nagoveštavaju organizovanost i vrste delatnosti organizovanih kriminalnih kolektiviteta, koje načelno, svode se na (1) organizovane kriminalne kolektivite striktno zasnovanih na lokalnom teritorijalnom principu (na teritoriji jedne države) koji ne sprovode prekogranične (transnacionalne) aktivnosti i (2) organizovane kriminalne kolektivite, etnički homogene ili multietnički, organizovanih na teritoriji jedne ili više država, koji sprovode i transnacionalne aktivnosti.

Nesumnjiv je uticaj objektivnih uzroka na pojavu organizovanog kriminala i funkcionisanje kriminalnog tržišta. Međutim, vrlo važno je imati na umu činjenicu o tome da *subjektivni uzroci* imaju presudan uticaj na ispoljavanje i zamah ili eskalaciju organizovanog kriminala u nekoj državi. To potvrđuju relevantna saznanja o direktnom ili indirektnom učešću službenih lica (koruptivnih pripadnika iz državne administracije) u organizovanom kriminalu. Naime, pripadnici (privatna lica) organizovanih kriminalnih kolektiviteta svesni su da njihovo protivzakonito delovanje (vršenje krivičnih dela – snabdevanje tržišta zabranjenom robom) radi sticanja imovinske koristi, bez učešća službenih lica u tom procesu, može da bude samo privremeno uspešno. Zapravo, može da traje samo onoliko koliko je vlastima potrebno vreme da otkriju i onemoguće njihovo društveno opasno delovanje. Zato, njihova je konstantna zaokupljenost pitanjem (problemom) kako da za svoje protivzakonito delovanje pridobiju i uključe službena lica. Svaki postignuti uspeh (infiltracija) u nekoj državnoj instituciji (npr., korumpiran predsednik opštine, policajac, sudija, carinik itd.)⁵ oni nastoje da povećaju do nivoa koji im obezbeđuje adekvatan imunitet kriminalnog delovanja na određenoj teritoriji ili u jednoj oblasti društvenog života. Tako uspostavljena kriminalna sprega privatnih i službenih lica omogućava organizovanim kriminalcima nesmetanu delatnost u određenoj oblasti i garantuje odgovarajuću zaštitu od otkrivanja i sankcionisanja. U krajnjem, stvara povoljne uslove da „operu prijavi novac“ i ulože ga u legalni biznis (na legalnom tržištu), dakle urušavaju ekonomsku osnovicu društva i države. Ovim postaje jasno zašto organizovani kriminal predstavlja izražena pretnja nacionalnoj bezbednosti države.

Akademsko i pravno određenje organizovanog kriminala uzima u obzir opasnost po nacionalnu bezbednost od organizovano kriminalnih kolektiviteta, posebno od onih koji su izvršili prodor u sistemu političke vlasti države. Akademski autoriteti, uspostavljenu spregu između privatnih i službenih lica kvalifikuju u smislu da organizovani kriminal je „trajna organizacija, organizacija koja racionalno radi zbog profita, korišćenje sile ili pretnji, i potreba za korupcijom da bi se očuvao imunitet od primene prava“⁶, „oblici organizovanog kriminala su delovanja kod kojih su uspostavljene veze između šefova kriminalnih organizacija i pojedina iz strukture državnih vlasti“⁷, „organizovani kriminal ... mora konzumirati još neka obeležja, od kojih se kao najspeficifnija ističe veza sa nosiocima državne vlasti“⁸ itd.

cije (postojanje više nezavisnih kriminalnih kolektiviteta koji objedinjavaju svoju moć u slučajevima ugroženosti zajedničkih interesa na kriminalnom tržištu) i četvrti model, koji odražava kriminalno tržište kao skup nezavisnih kolektiviteta, koji objedinjavaju zajednički interesi (skup podeljenih manjih tržišta u zavisnosti od robe koja se nudi na njemu). Weenink W. A.: *Crime without frontiers: Crime Pattern Analysis Eastern Europe, 2002-2003*, Neatherlands: Korps Landelijke Politienstern, Driebergen, 2004, p. 32.

⁵ Pripadnici Ministarstva unutrašnjih poslova Uprave kriminalističke policije zaplenili su oko tri kilograma heroina i uhapsili četiri osobe, među kojima i policajca, saopštio je 20. maja 2018, MUP Srbije. – N. N.: „Zaplenjen heroin, među uhapšenima i policajac“, *Politika*, Beograd, 21. 5. 2018, str. 5.

⁶ Albanese, S. J.: „The causes of organized crime“, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Thousand Oaks, No. 4, 2000, pp. 412.

⁷ Bošković, M.: *Transnacionalni organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd, 2003, str. 7.

⁸ Marinković, D.: „Organizovani kriminalitet – izazov krivičnom zakonodavstvu“, *Bezbednost*, MUP Srbije, Beograd, 2, 2004, str. 194.

Sušтина pravnog određenja organizovanog kriminala je u vezi sa rečjom „*organizovani*“, koja ovu vrstu društveno štetnog i protivpravnog ponašanja kvalifikuje kao dogovorno vršenje teških krivičnih dela najmanje tri lica, odnosno evidentan je institut saučesništva, koji pretpostavlja još neka obeležja. Organizovani kriminal u pozitivnom zakonodavstvu Republike Srbije predstavlja vršenje krivičnih dela od strane organizovane kriminalne grupe ili njenih pripadnika, a pod organizovanom kriminalnom grupom podrazumeva se grupa od tri ili više lica koja postoji određeno vreme i deluje sporazumno u cilju vršenja jednog ili više krivičnih dela za koje je propisana kazna zatvora od četiri godine ili teža kazna, radi sticanja, posredno ili neposredno, finansijske i druge koristi.⁹ Operacionalizovanost ove definicije u Zakonu o krivičnom postupku Republike Srbije (član 21), iz 2005. godine ukazuje da organizovani kriminal obuhvata slučajeve postojanja osnovane sumnje da je krivično delo rezultat delovanja tri ili više lica udruženih u kriminalnu grupu (*kriminalni kolektivitet*) koja vrši krivična dela radi sticanja dobiti ili moći, kada su, pored toga, *ispunjena najmanje još tri od sledećih uslova*: da je svaki član kriminalnog kolektiviteta imao unapred određeni, odnosno očigledno određivi zadatak ili ulogu; da je delatnost kriminalnog kolektiviteta planirana na duže vreme ili za neograničeni vremenski period; da se delatnost kriminalnog kolektiviteta zasniva na primeni određenih pravila unutrašnje kontrole i discipline članova; *da se delatnost kriminalnog kolektiviteta planira i vrši u međunarodnim razmerama (podvukao autor)*; da se u vršenju delatnosti primenjuju nasilje ili zastrašivanje ili da postoji spremnost za njihovu primenu; da se u vršenju delatnosti koriste privredne ili poslovne strukture; da se koristi pranje novca ili nezakonito stečene dobiti; i da postoji uticaj kriminalnog kolektiviteta ili njenog dela na političku vlast, sredstva javnog informisanja, zakonodavnu, izvršnu ili sudsku vlast ili na druge važne društvene ili ekonomske činioce.

Jedan od pomenutih uslova u pozitivnom zakonodavstvu Srbije (da se delatnost kriminalnog kolektiviteta planira i vrši u međunarodnim razmerama) ukazuje na njegovu moguću *transnacionalnost*. Prvenstveno uzimanjem u obzir to obeležje, OUN je definisala organizovani kriminal¹⁰ kao organizovanu kriminalnu grupu koju čine tri i više lica, koja postoji određeno vreme i deluje sporazumno s ciljem vršenja jednog ili više teških krivičnih dela radi sticanja posredno ili neposredno, finansijske ili druge materijalne koristi.¹¹ Termin „transnacionalni“¹² organizovani kriminal je u stavu 3. stav 2. Konvencije određen na sledeći način: ako je delo počinjeno u više država; ako je delo počinjeno u jednoj dr-

⁹ „Zakon o organizaciji nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala“, *Službeni glasnik RS*, br. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 45/2005, 61/2005, 72/2009; „Zakon o krivičnom postupku“, *Službeni list SRJ*, br. 70/2001 i *Službeni glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005; „*Krivični zakonik Republike Srbije*“, *Službeni glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 88/2005 i 107/2005.

¹⁰ Kancelarija za droge i zločine OUN u novembru 2000. godine na konferenciji u Palermu (Italija) usvojila je sledeće pravne akte: Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i njjoj pratećih protokola – Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i decom i Protokol protiv ilegalne proizvodnje i trgovine vatrenim oružjem, delovima, komponentama i municijom.

¹¹ „Konvencija Organizacije ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala“, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovor*, broj 6/2001, str. 20.

¹² U opštem smislu, pojam „*transnacionalni*“ podrazumeva profitne ili neprofitne ljudske odnose koje prelaze granice nacionalnih država. Reč je o transnacionalnom legalnom ili ilegalnom kolektivitetu koji čine državljani najmanje dve države, koji je konstituisan bez posredovanja (angažovanja) vlada njihovih matičnih država.

žavi, ali je suštinski deo njegovog pripremanja, planiranja, organizovanja i rukovođenja izvršeno u drugoj državi; ukoliko je počinjeno na teritoriji jedne države, ali je počinjeno od organizovane kriminalne grupe (kolektiviteta) koja je uključena u kriminalne aktivnosti u više od jedne države; ukoliko je počinjeno u jednoj, ali ima efekte i na drugu(-e) države. Ovakvo definisanje je osnaženo protokolima koji su pridodati Konvenciji, kojima se poseban naglasak stavlja na borbu protiv krijumčarenja ljudima, trgovine ženama i decom i ilegalne proizvodnje i trgovine oružjem.

Transnacionalni organizovanog kriminala u Konvenciji uslovno je razvrstan u četiri posebne celine: kriminalizacija učešća u organizovanoj kriminalnoj grupi, kriminalizacija „pranja“ dobiti stečene vršenjem krivičnih dela, kriminalizacija korupcije i kriminalizacija opstrukcije pravosuđa. Međutim, nijedna od pomenutih celina ne daje definiciju organizovanog kriminala, već ga definiše preko određenja *organizovane kriminalne grupe* (tri ili više lica, čije se postojanje proteže kroz određeni vremenski period i deluje organizovano radi izvršenja jednog ili više teških krivičnih dela sa ciljem ostvarenja, direktno ili indirektno, finansijske ili druge materijalne koristi) i putem *teškog krivičnog dela* (težak zločin koji je kažnjiv kaznom lišenja slobode od minimum četiri godine zatvora ili nekom težom kaznom).

Konvencija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala preporučuje državama osnovne oblasti u kojima je potrebno ujednačavanje shvatanja o tome koja krivična dela potpadaju pod transnacionalni organizovani kriminal, izgradnju mehanizama saradnje između država u vidu ekstradicije i razmene informacija, zaštitu svedoka i prevenciju organizovanog kriminala. Centralna odrednica u Konvenciji predstavlja saradnja između država u preduzimanju konkretnih radnji radi sprečavanja i suzbijanja organizovanog kriminala. U tom kontekstu, poseban značaj ima član 12. Konvencije koji preporučuje konfiskaciju i zaplenu imovine stečene vršenjem krivičnih dela koja potpadaju pod organizovani kriminal.

Raspoloživa saznanja ukazuju na to da savremeni organizovani kriminal unutar granica jedne države često se preliva preko njenih granica, odnosno povremeno ili sistematski dobija transnacionalne dimenzije. Naime, potreba za ilegalnom robom ili uslugama i nečija protivzakonita angažovanost da zadovolji potrebe zainteresovanih (kriminalno tržište) dovodi do uspostavljanja raznih oblika saradnje između organizovanih kriminalnih kolektiviteta iz jedne države s organizovanim kriminalnim kolektivitetima u drugoj(-im) državi(-ama), kao i konstituisanje autonomnih transnacionalnih organizovanih kriminalnih kolektiviteta. Opšta svrha njihovog kriminalnog delovanja – teška krivična dela radi: a) neposrednog ili posrednog sticanja finansijske i druge koristi ili b) ostvarivanja ili zadržavanja uticaja na privredne ili druge važne državne strukture, dakle, sprega s koruptivnim pojedincima ili grupama državnih organa, koja se ispoljava aktivnim odnosom (saučesništvo, saradnja, pomoć, podrška) ili pasivnim odnosom (obezbeđivanje imuniteta od sankcija – nepokretanje istraga, izbegavanje ili sabotiranje sudskih postupaka...) ima za posledicu nanošenje ogromne štete pojedincima, društvu i državi (naglo protivzakonito bogaćenje manjine i siromašenje većine stanovništva, erozija morala i sistema nacionalnih vrednosti, prisutnost „neideološkog“ nasilja i izgledno političko nasilje, naročito terorističko). Zato, transnacionalni organizovani kriminal predstavlja jednu od najopasnijih nekonvencionalnih pretnji velikom broju država savremenog sveta, odnosno njegovi nosioci su neprijatelj koji država mora pobediti da je oni ne bi „zarobili“. Organizaciona, tehnološka, prostorna i vremenska kompleksnost transnacionalnog organizovanog kriminala, između ostalog, legitimira ga kao ugrožavajući činioc koji nastoji da svoj opstanak i svoju

zaštitu obezbedi primenom sile ili zastrašivanjem, prioritarno korišćenjem uspostavljenih pozicija u državnim institucijama. Upravo zato, transnacionalni organizovani kriminal predstavlja teško otklonjiva pretnja nacionalnoj bezbednosti države.

Osnovne činjenice o nacionalnoj bezbednosti

Za sintagmatski pojam *nacionalna bezbednost* u literaturi postoje brojne definicije, čiji sa- držaj uglavnom obuhvata ključne elemente pojma *bezbednost* (*objekt bezbednosti*, *subjekt bezbednosti* i *subjekt opasnosti*) i naravno, specifična međuzavisnost pomenutih elemenata. Zato, za valjano razumevanje pojma nacionalna bezbednost, uputno je poći od odgovora na glavnu liniju pitanja koje dešifruju pojam bezbednost: „šta se štiti – ko štiti – od koga se štiti?“¹³ Štite se vrednosti koje odražavaju identitet i obezbeđuju opstanak i razvoj određenog ljudskog kolektiviteta (*subjekt bezbednosti*), terminološki poznatije kao *objekt bezbednosti*. Vrednosti štiti fizičko ili pravno lice (*subjekt bezbednosti*), čiji društveno-pravni status može biti nesuveren ili suveren. On štiti sopstvene vrednosti od opasnosti (ugrožavanja) koje prete da uruše, unište ili otmu njegove vrednosti. Zapravo, štiti ih od nosilaca ugrožavajućih delatnosti (*subjekt opasnosti*) i od izvora (prirodnih sila – poplava, zemljotres...).

U skladu sa konstatovanim, naravno i činjenice da *država je referentni objekt i subjekt bezbednosti međunarodne zajednice*, koja opstaje i razvija se u anarhičnom međunarodnom sistemu (odsustvo vrhunskog kredibilnog autoriteta), čija važna odlika predstavlja nepoverenje među državama, predstavljaju kvalitetan okvir za utvrđivanje značenja pojma *nacionalna bezbednost*. Naime, opasnost po bezbednosti vitalnih vrednosti određene države prvenstveno dolazi od težnje drugih država da uvećaju sopstvenu moć i bezbednost, između ostalog, i agresivnim namerama i postupcima prema vrednostima drugih država.¹⁴ Ukoliko vrhovni menadžment određene države ispolji neopreznost ili nesposobnost u procesu osnaživanja njene moći i bezbednosti, u *nekakvoj meri rizikuje samougrožavanje i ugrožavanje nacionalnih vrednosti*, uključujući i mogućnost ugrožavanja njenog opstanka i održivog razvoja.

Objekt bezbednosti (nacionalne vrednosti) predstavlja sintezu poželjnog mnoštva različitih subjekata *države* (stanovništva) i izražavaju životne potrebe građana, društva i države. To znači da svaki oblik urušavanja ili uništenja može ugroziti biće države. Zato se ove vrednosti terminološki označavaju kao *vitalne državne vrednosti*, a formulisane su u najvišem državnom aktu – ustavu. Ovde spadaju prava, slobode i obaveze građana, suverenitet (politička nezavisnost), teritorijalni integritet i društveno uređenje, odnosno državna vlast.

Analogno tome, *država (subjekt bezbednosti)* nastoji da odsudno štiti (brani) svoje nacionalne vrednosti, upotrebom celokupne nacionalne moći, odnosno primenom adekvatnih strategija i sredstava. U tu svrhu, država uspostavlja makrobezbednosni sistem (sistem nacionalne bezbednosti), koji sačinjavaju brojni višenivovski mikrobezbednosni

¹³ Mijalkovski, M.: *Obaveštajne i bezbednosne službe*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 18.

¹⁴ Anarhija u međunarodnom sistemu može imati direktan uticaj na izbijanje ratova kroz delovanje „*dileme bezbednosti*“, pri čemu mere koje jedna država donosi za povećanje svoje bezbednosti predstavljaju pretnju drugim državama koje, kao rezultat, preduzimaju odbrambene korake što, zauzvrat, smanjuje osećaj bezbednosti prve države. – Miller, B.: *Security: Should it be Redefined?* In bar-Joseph, U. (ed) (2001). *Israel's National Security Towards the 21st Century*, Frank Cass, London, 2001, p. 15.

sistemi. Procena sopstvenih bezbednosnih mogućnosti radi optimalne zaštite nacionalnih vrednosti od ugrožavajućih delatnosti ma od koga dolazile – subjekta opasnosti ili sopstvenih subjektivnih slabosti, predstavlja osnovno obeležje funkcionisanja sistema nacionalne bezbednosti države. Bez obzira na specifičnosti bezbednosne procene svake države ponaosob, pregled sadržaja tzv. „krovnog“ dokumenta (strategija nacionalne bezbednosti) ukazuje na to da preovlađuje broj država savremenog sveta koje ugrožavajuće delatnosti usmerenih prema sopstvenim vitalnim vrednostima, pre svega, klasifikuju prema kriterijumu prostora (*spoljne i unutrašnje*) i kriterijumu mogućih fizičkih posledica (*oružane/vojne/smrtonosne i neoružane/nevojne/nesmrtosne*).

Načelno, sistem nacionalne bezbednosti države kao nosioce spoljnih ugrožavajućih delatnosti registruje suverene (država, savez država, grupa država, međunarodne organizacije) i nesuverene (legalne i ilegalne, profitne i neprofitne) subjekte, a kao unutrašnje nosioce ugrožavajućih delatnosti registruje: pojedince i kolektivite (grupe, udruženja, organizacije, pokrete...). Za svakog nosioca (*subjekt opasnosti*) ugrožavajućih delatnosti usmerenih prema nacionalnim vrednostima matične države, utvrđuje i sledeće činjenice: karakter cilja – *ograničen* (omalovažavanje ili destabilizovanje nacionalnih vrednosti) ili *radikaln* (preoblikovanje, uništenje ili otimanje nacionalnih vrednosti); da li predstavlja *bezbednosni izazov* (postoji mogućnost, ali ne mora da preduzme ugrožavajuću delatnost) ili *bezbednosna pretnja* (sprovodi određenu neoružanu ili oružanu delatnost ili prei njenim preduzimanjem); da li *prikriveno (tajno)* ili *javno* preduzima ugrožavajuću delatnost, da li ugrožavajućom delatnošću *direktno* ili *indirektno* deluje na nacionalne vrednosti i *učestalost* ugrožavajuće delatnosti (na mah, povremeno, kampanjski ili neprekidno).

Svaka država u svom tzv. krovnom terorističkom dokumentu iz oblasti bezbednosti (*strategija nacionalne bezbednosti*) registruje oblike ugrožavanja nacionalnih vrednosti (terminološki ih označavaju kao izazovi, rizici i pretnje nacionalnoj bezbednosti ili nekonvencionalne i konvencionalne)¹⁵ i naravno, način njihove optimalne zaštite.

Osnovna svrha pomenute (procenske) angažovanosti sistema nacionalne bezbednosti države jeste da planira, organizuje i preduzima mere i aktivnosti radi *optimalne zaštite nacionalnih vrednosti* od svih oblika njihovog ugrožavanja. Reč je o *stanju nacionalnih vrednosti* koje odražava odsustvo opasnosti (niko im ne predstavlja pretnju) ili prisustvo opasnosti (postoje pretnje, ali država ih uspešno otklanja – odvraća, sprečava i suzbija), odnosno pokazuje sposobnost da zaštiti nacionalne vrednosti od postojećih (aktuelnih) i mogućih (potencijalnih) pretnji. U tom kontekstu, nacionalnu bezbednost definišu domaći i strani autoriteti,¹⁶ poput: „odsustvo ili bar takvu prirodu i nivo pretnje po opstanak i neza-

¹⁵ U Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 88/2009), konstatovano je da „osnovna pretnja bezbednosti Republike Srbije jeste pokušaj otepljenja teritorije Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija“. Osim nje, navode se još sledeći izazovi, rizici i pretnje nacionalnoj bezbednosti: opasnost od oružane agresije, separatističke težnje, protivpravno jednostrano proglašena nezavisnost Kosova, oružana pobuna, terorizam, proliferacija oružja za masovno uništenje, nacionalni i verski ekstremizam, obaveštajna delatnost, *organizovani kriminal, korupcija*, problemi ekonomskog razvoja, energetska međuzavisnost, neravnomeran privredni i demografski razvoj, nerešen status i težak položaj izbeglih, prognanih i interno raseljenih lica, nedovršen proces razgraničenja između država nekadašnje SFRJ, nekontrolisano trošenje prirodnih resursa i ugrožavanje životne sredine, posledice elementarnih nepogoda... *narkomanija*, destruktivno delovanje pojedinih verskih sektii i kultova i dr.

¹⁶ Opširnije u: Bajagić, M.: *Međunarodna bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2012, str. 203-209.

visnost nacije-države, koji omogućavaju da se sopstvenim i, eventualno, savezničkim i drugim sredstvima (kolektivne bezbednosti) one otklone i, s tim u vezi, *odsustvo straha*, odnosno osećanje spokojstva“;¹⁷ „nacionalna bezbednost je sloboda od straha, pretnji i fizičkog nasilja nad stanovništvom, odnosno građanima jedne države“;¹⁸ „nacionalna bezbednost podrazumeva zaštitu osnovnih vrednosti države, odnosno usaglašenih interesa bez obzira na troškove koji mogu nastati“;¹⁹ „pod nacionalnom bezbednošću se obično smatra odsustvo pretnji najvažnijim vrednostima“²⁰ itd.

Uvažavanjem razmotrenih činjenica, u sažetom smislu, pod *nacionalnom bezbednošću* možemo podrazumevati *stanje nacionalnih vrednosti bez opasnosti i efikasno otklanjanje opasnosti (optimalna zaštićenost nacionalnih vrednosti), koje je rezultat složenog, realističnog i dinamičnog nacionalnog programa (normativna regulativa, institucionalna organizovanost i odsudna operativna angažovanost) države u objektivnoj (prirodnoj i društvenoj) sredini koju karakteriše neizvesnost*. Reč je zapravo o sposobnosti države da definiše, promoviše i održava svoje subjektivno htenje (ciljeve i interese) u skladu sa objektivnim uslovima, odnosno da proizvodi promene (utiče na objektivne činioce i trpi njihov uticaj) koje obezbeđuju njen opstanak i održivi razvoj.

Korelacija između nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala

Ostvarivanje trajnih nacionalnih ciljeva države (opstanak i održivi razvoj) zavisi od kompleksa objektivnih i subjektivnih društveno-političkih uslova, uzroka i činilaca. Zapravo, sudbina određene države neizostavno zavisi od količine *moći* koju ima i naročito od načina njenog racionalnog ili iracionalnog korišćenja. Racionalno korišćenje moći uglavnom obezbeđuje uspešnu odbranu nacionalnih vrednosti u određenom trenutku i budućnosti, dok iracionalno trošenje moći stvara privid o uspešnom ostvarivanju trajnih nacionalnih ciljeva. Odluku o korišćenju nacionalne moći donosi *vrhovni menadžment države*, a važan preduslov tome predstavlja valjana identifikacija oblika ugrožavanja bezbednosti nacionalnih vrednosti, njihovo razvrstavanje u grupe i podgrupe. U tom smislu, posebno je važno „*ustanovljavanje najopasnijeg oblika ugrožavanja bezbednosti određene države u datom trenutku*“.²¹ To, pre svega, zato što takvo saznanje treba da utiče na određivanju težišta angažovanja sistema nacionalne bezbednosti. U suprotnom, postoji mogućnost (opasnost) da bezbednosni resursi države nemaju odbrambeno težište u svom angažovanju, odnosno proporcionalno se „troše“ na sprečavanju i suzbijanju svih delatnosti

¹⁷ Miletić, A.: *Nacionalni interes u američkoj teoriji međunarodnih odnosa*, Savremena administracija, Beograd, 1978, str. 19.

¹⁸ Gaćinović, R.: „Klasifikacija bezbednosti“, *Nauka, bezbednost, policija*, Kriminalističko-policajska akademija, Beograd, 2, 2012, str. 11.

¹⁹ Leffler, M. P.: „National Security“, *Journal of American History*, 1990, No. 77, p. 145; in Baldwin, D.: „The Concept of Security“, *Review of International Security*, Vol. 23, No. 1, 1997, p. 16.

²⁰ Ney, J. S.: *Understanding International Conflicts* (5th edition), Pearson Education, New York, 2005, p. 222.

²¹ Mijalkovski, M.: „Organizovani kriminal – najopasniji oblik ugrožavanja bezbednosti države“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 12, 2008, str. 6.

usmerenih na urušavanje nacionalnih vrednosti matične države. U tom slučaju, najopasnija ugrožavajuća delatnost ima neverovatnu pogodnost i prednost za ispoljavanje u odnosu na druge ugrožavajuće delatnosti.

Saznanja o uzrocima, ekspanziji, ofanzivnosti, rasprostranjenosti, organizovanosti, „ne-nasilnim“ ispoljavanjem i oblicima nasilja i zastrašivanja, korišćenju svih oblika globalnih, ekonomskih i tehnoloških procesa, vrednostima napada i višedimenzionalnim štetnim posledicama *transnacionalnog organizovanog kriminala* za najvećeg broja državu savremenog sveta ukazuju na potrebu *da bude registrovan kao najopasnija spoljno-unutrašnja nekonvencionalna pretnja nacionalnoj bezbednosti državi*. S tim u vezi, važno je imati u vidu da unutrašnji organizovani kriminal (posebno korupciju) ne može ni jedno društvo (država) iskoreniti u potpunosti (to ne uspevaju ni države sa dugom demokratskom tradicijom). Takođe, treba imati u vidu da transnacionalni organizovani kriminalni kolektiviteti uspevaju da ostvaruju raznovrsna savezništva sa organizovanim kriminalnim kolektivitetima unutar ciljane države. Nezavisno od karaktera njihove međusobne sprege, relevantne činjenice ukazuju na to da odbrana od te prekogranične pretnje ne može se uspešno ostvarivati samo na nacionalnom nivou. I međunarodna zajednica je uočila dotično ograničenje i reagovala donošenjem niza međunarodnih akata radi unapređenja saradnje između država u borbi protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Uprkos tome, u opticaju je privid o enigmatskoj korelaciji između nacionalne bezbednosti država i transnacionalnog organizovanog kriminala. U suštini, pre svega, *radi se o odsustvu volje vrhovnog menadžmenta država da odsudno štiti nacionalne vrednosti od transnacionalnog organizovanog kriminala*,²² time, doprinoseći i urušavanju međunarodne bezbednosti. Izvorište te anomalije je političkoj korupciji koja se razlikuje od „obične“ ili „klasične“ korupcije po tome što su usluge kojima se trguje političke prirode: „političke funkcije, trgovina glasovima i poslanicama u parlamentu, i tome slično“,²³ a njeni počinioci (ljudi na političkim funkcijama) nanose štetu matičnoj državi koja je veća od bilo kog oblika organizovanog kriminala. Inače, uputan način za otklanjanje dotične dileme jeste obuhvat (objašnjenje) karakterističnih obeležja uzajamnog uticaja između nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala. „Beskonačan“ broj ugrožavajućih delatnosti transnacionalnih organizovanih kolektiviteta (svaka oblast društvenog života podložna je organizovanom kriminalu, a da li će neka od njih postati kriminalno tržište ne zavisi od ciljeva i angažovanje njegovih nosilaca, već od protivkriminalne volje vrhovnog menadžmenta države), nameće potrebu da za (deskriptivno-objašnjavajući) obuhvat problema treba uzeti u obzir jednu od najfrekventnijih delatnosti: *narko-kriminal, krijumčarenje i trgovina ljudima, korupcija i pranje novca i isprepletenost transnacionalnog organizovanog kriminala i terorizma*,

Uzajamna zavisnost (korelacija, međuzavisnost) između dva subjekta, posebno vrste delatnosti koje preduzimaju radi ostvarivanja podudarnih ili suprotstavljenih ciljeva, može da bude *pozitivna* (proizilazi iz očekivanja povezanih sa zajedničkim dobrobitima) ili *ne-*

²² Londonska deklaracija od 25. novembra 2002. godine o suzbijanju organizovanog kriminala u jugoistočnoj Evropi: „Vladavina zakona jeste temelj demokratije, prosperiteta i dugoročne stabilnosti. Organizovani kriminal sve to ugrožava. To je neprijatelj koga moramo pobediti da ne bi on nas pobedio“. – Rory Field (pravni savetnik za organizovani kriminal, OEBS, Beograd): „Posledice organizovanog kriminala na ljudsku bezbednost u Srbiji“, *Ljudska bezbednost*, Centar za istraživanje ljudske bezbednosti, Beograd, 11/2, 2004, str. 145.

²³ Fatić, A.: „Bezbednosni identitet“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 4, 2009, str. 15.

gativna (proizilazi iz uzajamnih povlačenja i uzajamnih poricanja), *simetrična* (odvija se pod jednakim uslovima) ili *asimetrična* (odvija se pod nejednakim uslovima). Kombinovanje ova dva kriterijuma u kontekstu korelacije između nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala, može da dovede do sledećih suženijih pojmova: *pozitivna asimetrična korelacija* (prioritetno izražava preventivnu efikasnost sistema nacionalne bezbednosti države u zaštiti nacionalnih interesa od transnacionalnog organizovanog kriminala), *negativna asimetrična korelacija* (prioritetno izražava represivnu efikasnost sistema nacionalne bezbednosti države u zaštiti nacionalnih vrednosti od transnacionalnog organizovanog kriminala) i ***negativna simetrična korelacija*** (uglavnom svojstvena nefunkcionalnim, tzv. „propalim“ državama, a izražava skoro podjednaku moć nosilaca organizovanog kriminala i sistema nacionalne bezbednosti države).

Osnovna funkcija sistema nacionalne bezbednosti države sastoji se u registrovanju opasnosti po bezbednost nacionalnih vrednosti i obezbeđivanju njihove optimalne zaštite. Saglasno oceni da transnacionalni organizovani kriminal predstavlja najopasnija nekonvencionalna pretnja nacionalnim vrednostima države, to ukazuje na potrebu da sistem nacionalne bezbednosti ima presudnu ulogu u određivanju vrste korelacije između nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala. Radi potvrđivanja dotične potrebe, postavimo ovakvu formulu: *transnacionalni organizovani kriminalni kolektivitet (ciljevi + strategija = profit i/ili moć) – sistem nacionalne bezbednosti (nadležnosti + /ne/odgovornost + /ne/adekvatna kontrola) = pozitivna asimetrična, negativna asimetrična ili negativna simetrična korelacija*.

Reč je o nekonvencionalnom sukobu (bojište boje tigrove kože) između dva subjekta – transnacionalni organizovani kolektivitet i nacionalna država, čija je moć asimetrična u korist države. Međutim, *transnacionalni organizovani kriminalni kolektivitet* teži uspostavljanju odnosa simetrične moći, sa krajnjim ciljem da svoju moć izdigne iznad državne moći. Takav ambiciozan cilj pokušava da ostvari protivzakonitim sticanjem dobiti i/ili moći, sticanjem imovinske koristi i njenog uvećanja, naravno, i njenog legalizovanja. Reč je složenom neuobičajenom dugoročnom procesu koji obiluje račvanjem osnovnog cilja na etapne potciljeve, uz mogućnost da uspešno ostvarivanje nekog potcilja utiče na delimično ili potpuno redefinisanje osnovnog cilja (npr., da se neideološki/materijalni transformiše u politički).

Celokupno delovanje kriminalnog kolektiviteta predstavlja vršenje teških krivičnih dela (čine ih sa umišljajem) radi sticanja imovinske koristi, kojima uzrokuju ogromnu štetu državi. Svoju uspešnost bazira na ofanzivnoj strategiji, čija suština je u onemogućavanju primene unutrašnjeg (nacionalnog) prava. To pretpostavlja neophodnu infiltraciju u sistemu političke vlasti, odnosno korumpiranje pojedinaca ili grupa iz zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Zato, imunitetnost predstavlja najznačajnije obeležje strategije organizovanih kriminalaca, jer opštepoznato je da ukoliko postoji „državna protivkriminalna volja“, nijedna država nije toliko nesposobna da nije u stanju da izađe na kraj sa organizovanim kriminalom čiji su nosioci van sistema političke vlasti. Iskustva iz protivkriminalne prakse ukazuju na to da je nezamislivo dugoročno ispoljavanje i zamah organizovanih kriminalnih delatnosti na određenom prostoru (u određenoj oblasti društvenog života), ukoliko u njima ne učestvuju službena lica određene države. Budući da je kopneni prostor planete Zemlja pod suverenom vlašću 192 države, a međunarodni vazdušni i vodeni prostor predstavlja samo tranzitna mogućnost za delovanje transnacionalnih organizovanih ko-

lektiviteta, ta činjenica ukazuje na presudnu ulogu (pre svega, odgovornost svojim građanima) nacionalne države u borbi protiv ovog podmuklog neprijatelja. Naime, njegovi pripadnici i strukturni elementi stalno su ili povremeno razmešteni i čine teška krivična dela na teritoriji jedne, dve ili više država.

Ukupno delovanje transnacionalnih organizovanih kriminalaca može se sintetizovati u jednom efektivnom obeležju, koje označava postignute rezultate u određenom vremenskom periodu (npr., kalendarska godina), a to su *profit i/ili moć*. Dotični rezultat *određuje karakter odnosa između organizovanog kriminala i nacionalne bezbednosti države*. Ukoliko su rezultati (šteta naneta državi) transnacionalnih kriminalaca minimalni, reč je o adekvatnoj nacionalnoj bezbednosti države, odnosno pozitivnoj asimetričnoj korelaciji. U slučaju da su rezultati kriminalaca rekspektabilni primenom samo jedne vrste ugrožavajuće delatnosti (npr. narko-kriminal), to ukazuje na rovitu nacionalnu bezbednost države, odnosno negativnu asimetričnu korelaciju. Eventualni ishod da su rezultati kriminalaca maksimalni, primenom jedne ili više vrsta ugrožavajućih delatnosti, podrazumeva neadekvatnu nacionalnu bezbednost države, odnosno negativnu simetričnu korelaciju. Ukoliko se takvo nepovoljno stanje nacionalne bezbednosti održava u dužem vremenskom periodu, izgledna je mogućnost da transnacionalni kriminalci nadjačaju državu ili budu uzrok destabilizacije pojedinih ili svih oblasti društvenog života. Radi se o pouzdanom saznanju o tome da ključno „neideo- loško, vanpolitičko opredeljenje“ (profit) transnacionalnih kriminalaca isključuje lojalnost prema nekom političkom subjektu ili sistemu. Međutim, po meri narastanja njihove finansijske moći, iskrsavaju političke ambicije, za čije ostvarivanje ne prezaju od makijavelističkog načela „za ostvarivanje cilja ne biraju se sredstva“. Stoga, masovnim korumpiranjem osoba iz sistema političke vlasti, nastoje da uspostave kameleonsku kriminalnu „paralelnu“ vlast, kompromituju legalno tržište i nacionalnu privredu i imobilišu ključne državne institucije, uključujući i mogućnost da naglašeno primenjuju nasilne oblike delovanja, među kojima je karakterističan teroristički. U tom kontekstu, definicija korupcije bi glasila: korupcija je konstantan bezbednosni izazov svake države, a ukoliko ne bude sprečavana, izgledno je njeno preoblikovanje u najveću bezbednosnu pretnju državi.

Odgovornost sistema nacionalne bezbednosti u ostvarivanju nadležnosti

Nepobitna je istina da oblik koleracije između transnacionalnog organizovanog kriminala (nekonvencionalna agresija) i nacionalne bezbednosti određene države ne zavisi od agresorove volje, već od političke protivkriminalne volje države, koju njen vrhovni menadžment pokazuje posredstvom sistema nacionalne bezbednosti. Stoga, eventualno marginalizovanje ove činjenice, a nije zanemarljiv broj država savremenog sveta koje su sklone tome, predstavlja veliku (najveću) pogodnost za napredovanje tog specifičnog agresora i stvaranja utiska o njegovoj „neuništivosti“. U kompleksu mera koje sistem nacionalne bezbednosti preduzima radi optimalne zaštite nacionalnih vrednosti matične države od dotične nekonvencionalne agresije, nesumnjivo, najveći efekat mogu imati: *preventivna operativno-obaveštajna mera*, kojom „ubija“ psihu svakog pripadnika organizovanog kriminalnog kolektiviteta (svestan je da policijsko-bezbednosna komponenta države u toku je teških krivičnih dela koja vrši i dopušta mu da ih čini – nanosi štetu nacional-

nim vrednostima, samo onoliko vremena, koliko je potrebno da pribavi relevantne dokaze za pokretanje krivičnog gonjenja), *sudska mera*, koja podrazumeva da izrečena kazna obavezno obuhvata konfiskaciju imovine okrivljenog koju je stekao vršenjem krivičnog dela organizovanog kriminala i *ekstradiciona mera*, kojom se otklanja mogućnost da izvršilac krivičnog dela, boravkom u drugoj državi, izbegne kaznu. Pomenute mere treba da imaju najsnažniji odvratajući uticaj na potencijalne i aktivne nosioce organizovanog kriminala. Prva mera ruši pretpostavku kod pripadnika organizovanog kriminalnog kolektiviteta da neće biti otkriveno njegovo protivzakonito delovanje, druga mera ga upozorava da ne može da izbegne oduzimanje protivpravno stečene dobiti, a treća mera, svodi na minimum njegovo uverenje da može izbeći kaznu bekstvom u drugoj državi.

Kontinualno održavanje *pozitivne asimetrične korelacije* i povremeno ispoljavanje *negativne asimetrične korelacije* između transnacionalnih organizovanih kolektiviteta i države koju napadaju, iziskuje da njen *sistem nacionalne bezbednosti države odgovorno i dosledno ostvaruje svoje nadležnosti*. To podrazumeva adekvatno pokazivanje (upotreba) nacionalne moći (zakonito, beskompromisno, neprekidno, stručno, profesionalno, efektivno i efikasno) u procesu zaštite nacionalnih vrednosti od ugrožavajućih delatnosti transnacionalnih organizovanih kriminalnih kolektiviteta.

Ustav države propisuje osnovne nadležnosti²⁴ sistema nacionalne bezbednosti u zaštiti nacionalnih vrednosti od svih ugrožavajućih delatnosti (i od organizovanog kriminala), a koje su zakonima i podzakonskim propisima donetih na osnovu njih, konkretnije pravno razrađene. Iz činjenice da je *parlament* (skupština) zakonodavni organ vlasti, proizilazi i njegova *nadležnost donošenja zakona*, a to znači i zakona kojima se uređuju društveni odnosi u oblasti zaštite nacionalnih vrednosti od organizovanog kriminala. U okviru svoje ustavom definisane nadležnosti, parlament takođe *vrši kontrolu nad radom sistema nacionalne bezbednosti*, čiji strukturni elementi – upravljački (vrhovni menadžment države) i operativni (bezbednosne i obaveštajne službe, policija, carinska služba, pravosuđe...) su joj neposredno odgovorni za vršenje funkcija u zaštiti države i društva od organizovanog kriminala.

Nadležnosti svakog elementa (pod sistema, subjekta, snaga) sistema nacionalne bezbednosti formulisane su u posebnom zakonu,²⁵ koji načelno sadrži sledeće celine: namešta i mesto delovanja; poslovi i ovlašćenja; organizacijska struktura i rukovođenje; položaj, prava, obaveze i odgovornosti pripadnika elementa (organizacijska celina, subjekt, organ, institucija); kontrola nad dotičnim elementom; sredstva za delovanje dotičnog elementa; i saradnja sa drugim organizacijskim elementima sistema nacionalne bezbednosti i drugim državnim i društvenim strukturama. Nadležnosti sistema nacionalne bezbednosti predstavljaju svojevrsan izraz unutrašnje podele rada, diferencijacije i specijalizacije njegovih snaga, izraz i uslov njegovog funkcionisanja. Naime, one omogućavaju da svaka vrsta snaga ima i zna koje delatnosti može da vrši, na koji način i pod kojim uslovima.

²⁴ „Nadležnost (kompetencija) je 1) utvrđeni okvir vršenja vlasti nekog organa u sklopu jedne organizacije, 2) skup konkretnih prava i dužnosti svih organa jedne organizacije ili zajednice (npr., „nadležnost države“, 3) osnov za ovlašćenja i njihov izraz i skup“. – *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1966, str. 702.

²⁵ Na primer, zakon o sistemu nacionalne bezbednosti, zakon o nadležnosti državnih organa u zaštiti nacionalnih vrednosti od nekonvencionalnih ugrožavajućih delatnosti, zakon o policiji, zakon o krivičnom postupku, zakon o programu zaštite svedoka u krivičnom postupku itd.

Nadležnost je u istoj meri ovlašćenje i obaveza. Nosilac nadležnosti svoja ovlašćenja mora vršiti istovremeno i jednako kao dužnost, on ne može samovoljno odlučivati da li će je vršiti ili ne. Regulisanje nadležnosti pomoću pravnih normi usmereno je na to da se postigne što preciznije razgraničenje i međusobna koordinacija svih elemenata sistema nacionalne bezbednosti u borbi protiv organizovanog kriminala. Nadležnost pokazuje kvantitet i kvalitet moći, naravno i očekivani doprinos sistema nacionalne bezbednosti u zaštiti nacionalnih vrednosti od transnacionalnog organizovanog kriminala.

Pripadnici i sastavi sistema nacionalne bezbednosti moraju štiti nacionalne vrednosti od organizovanih kriminalaca rukovođeni opštem (državnom) a ne svom privatnom interesu. Svako odstupanje od toga (neovlašćeno delovanje – „*prekoračenje nadležnosti*“ ili korišćenje izvan ciljeva – „*zloupotreba nadležnosti*“) predstavlja povreda nadležnosti, koja podleže *odgovornosti*.²⁶ Saznanje o tome da od postojanja ili nepostojanja odgovornosti zavisi karakter i oblik jednog političkog sistema, rezultovalo je tome da politika ustanovi osnovne (klasične) institucionalne oblike političke odgovornosti: 1) predstavnička odgovornost, 2) odgovornost šefa države, 3) ministarska odgovornost, 4) političko-upravna i slične odgovornosti, 5) međunarodna odgovornost države.

Svaka prava politička odgovornost je istovremeno i pravna. To znači da nema realne političke odgovornosti bez sankcija, a one su po pravilu predviđene ustavom i zakonom. To opet ne znači da su to jedine i bitne garancije i osnovi odgovornosti, jer pravi odnos odgovornosti je u čoveku i istovremeno u društvenim odnosima. Međutim, svako društvo stvara svoju odbranu u vidu negativne, *čiste pravne odgovornosti*. Pitanje odgovornosti u pravu postavlja se onda kada subjekt neke pravne obaveze prekrši tu obavezu, izraženu kroz dispoziciju pravne norme.²⁷ Kršenjem propisane obaveze ovaj subjekt ulazi u novi pravni odnos sa državom koja je propisala takvu obavezu. U tom novom pravnom odnosu država je ovlašćena, odnosno ima pravo i dužnost, da prema prekršiocu norme (dispozicije) preduzme određene prinudne mere, tj. sankcije, koje moraju biti propisane. Nasuprot ovakvog ovlašćenja države, postoji obaveza prekršioca da se podvrgne izrečenim sankcijama. Prema tome, sankcije u pravu moraju da budu ne samo propisane, već i primenjivane od strane države (njihnih nadležnih organa), jer se na taj način obezbeđuje funkcionisanje pravnog poretka (koji čine norme i postupanje po njima). U zavisnosti od društvenih vrednosti, odnosno od značaja društvenih odnosa koji se uređuju i štite pravom, vrši se *stepenovanje pravne odgovornosti*, pa se tako može govoriti o: krivičnoj, *prekršajnoj i disciplinskoj odgovornosti*. Svakako da je krivična odgovornost najteži oblik odgovornosti jer ona nastaje kada se prekrše norme kojima se uređuju i štite najznačajnija društvena dobra (vrednosti) i interesi. Saglasno ovakvim oblicima pravne odgovornosti, vrši se i klasifikacija sankcija, tako da se može govoriti o: *krivičnim, prekršajnim i disciplinskim sankcijama*.

Razmotrene činjenice predstavljaju dobar okvir za ustanovljavanje mogućeg odnosa između nacionalne bezbednosti države i transnacionalnog organizovanog kriminala. U stvari, reč je o složenom dvostranom tajnovitom procesu koji odražava suprotstavljenost ciljeva, strategija i taktika nacionalne države i nosilaca transnacionalnog organizovanog

²⁶ „Odgovornost je pojam koji ima mnoga značenja: a) postojanje ili stanje podnošenja računa za određeni akt ili ponašanje ili propuštanje; b) predmet prema kome ili za koji je neko odgovoran odnosno obavezan da podnosi račun i time istovremeno poverenje ili skup prava i dužnosti;...e) podnošenje posledica u skladu s pravom ili moralom za odgovarajuće akte i ponašanja...“ – Mala politička enciklopedija, *isto*, str. 757.

²⁷ Vučinić, Z.: *Pravo narodne odbrane*, Fakultet odbrane i zaštite Univerziteta u Beogradu, 2000, str. 126.

kriminala. Krajnji (zamišljen) rezultat aktera tog asimetričnog procesa je uspostavljanje realnog stanja – *nacionalna bezbednost* za državu, a *kriminalno tržište* za personalnog transnacionalnog organizovanog kriminalnog kolektiviteta. Svaki akter upravlja se saznanjem da dotično stanje bude najpovoljnije (optimalno) za njega. U tu svrhu, primenjuje odgovarajuću strategiju (pokazuje sopstvenu moć) koja rezultuje tome da uspešnost jednog od njih u uspostavljanju, održavanju i unapređenju optimalnog stanja, označava neuspešnost drugog aktera. Imajući na umu trajne nacionalne ciljeve države (opstanak i održivi razvoj), naravno, i moć za njihovo ostvarivanje, koja, neuporedivo je veća od moći nosilaca transnacionalnog organizovanog kriminala, zaključak je jednostavan: *realno je da nacionalnu bezbednost države karakteriše optimalnost u zaštiti nacionalnih vrednosti od tog specifičnog agresora*. Nasuprot tome, relevantna saznanja o rasprostranjenosti transnacionalnog organizovanog kriminala u svetu sistematski opovrgavaju dotični zaključak. Zašto je to tako, ako je opšte poznato da svaka država je zaokupljena dešifrovanjem pomenute oprečnosti? U traganju za odgovorom na to pitanje, smatramo da nauka može imati zapažen doprinos, pre svega, obuhvatom relacije nacionalna bezbednost države - karakteristični oblici transnacionalnog organizovanog kriminala.

Uobičajeno je da država normativno-teorijski definiše transnacionalni organizovani kriminal kao *izazov i pretnja* nacionalnoj bezbednosti. Pri tome, ima u vidu *rizičnost* procesa odlučivanja i realizacija odluka radi zaštite nacionalnih vrednosti od organizovanog kriminala. Posebno ima u vidu *višefaznost* kao važno obeležje bilo kog oblika organizovanog kriminala. To, čak, u slučaju kada ga čine samo dve faze: prva, *tzv. proizvodna*, u kojoj njegovi akteri činjenjem teških krivičnih dela stiču profit i druga, *korupciona*, koja u najvećoj mogućoj meri doprinosi održavanju i eskalaciji organizovanog kriminala, između ostalog, zato što je neposredno ili posredno skopčana sa legalizacijom nezakonito stečenog profita „pranjem novca“. Izgledna mogućnost (opasnost) da bar jedna od faza organizovanog kriminala bude realizovana na teritoriji određene države (*bezbednosni izazov*), ukazuje na njegovo neminovno preoblikovanje u *bezbednosnu pretnju* (ugrožavanje bezbednosti najmanje jedne nacionalne vrednosti, dakle, njene nacionalne bezbednosti). To znači da ukoliko izostane pravovremen bezbednosno-profesionalni odgovor sistema nacionalne bezbednosti države u zaštiti nacionalnih vrednosti od transnacionalnog organizovanog kriminala, koji je u nekakvom dosluhu sa domaćim kriminalnim grupama, stvaraju se uslovi za još agresivnije urušavanje njene nacionalne bezbednosti.

Saznanje o postojanju i uspešnom delovanju brojnih i raznovrsnih transnacionalnih organizovanih kolektiviteta²⁸ u svetu treba da upozori svaku državu na to da ovaj „podzemni“ agresor predstavlja *bezbednosni izazov* (moguća opasnost) njenoj nacionalnoj bezbednosti. Reč je o nelagodnom saznanju koje iziskuje *realno procenjivanje* potencijalne opasnosti (*bezbednosni izazov*) radi ustanovljavanja mogućnosti njenog eventualnog preoblikovanja u *bezbednosnu pretnju* nacionalnoj bezbednosti. Nacionalna bezbednosna procena²⁹ odre-

²⁸ „Najpoznatije transnacionalne kriminalne organizacije su Italijanska mafija, Kolumbijski narko-karteli, Japanske jakuze, Kineske trijade, Ruska i Američka mafija. Pored njih veoma značajnu ulogu imaju Nigerijska mafija, Meksički narko-karteli, Albanska mafija... i druge kriminalne organizacije“. – Radović, N.: „Transnacionalne kriminalne organizacije“, *Organizovani kriminalitet – stanje i mere zaštite* (zbornik), Policijska akademija Beograd, 2005, str. 390.

²⁹ Nacionalna bezbednosna procena predstavlja misaono-procesni deskriptivno-objašnjavajući obuhvat uzročno-posledičnih veza između izazova, pretnji i rizika radi ustanovljavanja njihovog posebnog i sintetizovanog uticaja na nacionalnu bezbednost države. Zasnovana je na relevantnim obaveštajnim podacima o objektivnim uslovima i činionicima i subjektivnim okolnostima, a izrađuje se redovno (periodično), prema potrebi i vanredno.

đene države predstavlja poseban oblik objašnjenja opasnosti od transnacionalnog organizovanog kriminala po njenu nacionalnu bezbednost. U opštem smislu, obuhvata uporedno posmatranje i utvrđivanje (1) uzroka njegove prekogranične ekspanzije i motiva koji pokreću njegove nosioce da napadaju njen sistem vrednosti, (2) personalna identifikacija transnacionalnog(-ih) organizovanog(-ih) kolektiviteta, njegovu moć, posebno kako je upotrebljava ili može upotrebiti radi proizvođenja negativnih promena (štetu) nacionalnim vrednostima, odnosno nacionalnoj bezbednosti i (3) sopstvena moć i sposobnost da otkloni opasnost po nacionalnu bezbednost. U posebnom smislu, obuhvata analiziranje: 1) učinilaca krivičnih dela organizovanog kriminala, 2) mesta vršenja krivičnih dela, 3) vremena vršenja krivičnih dela, 4) načina i sredstava korišćenih u vršenju krivičnih dela, 5) objekata napada (nacionalne vrednosti) učinilaca krivičnih dela, 6) eventualnih propuštanja sistema nacionalne bezbednosti u zaštiti nacionalnih vrednosti od organizovanog kriminala i 7) prognoziiranje ispoljavanja transnacionalnog organizovanog kriminala.

Zaključci iz nacionalne bezbednosne procene predstavljaju osnovu za *kvalitetno odlučivanje* vrhovnog menadžmenta države i preventivno-represivno angažovanje sistema nacionalne bezbednosti radi onemogućavanja transnacionalnih organizovanih kriminalnih kolektiviteta da omalovaže i destabilizuju nacionalnu bezbednost matične države. Najzad, treba imati na umu vrhunski značaj *kontrolne funkcije* celokupne angažovanosti sistema nacionalne bezbednosti. Iako, kontrola dolazi do najvećeg izražaja u praktičnoj sferi njegovog funkcionisanja, njena uloga je podjednako važna u normativnoj i teorijskoj sferi zaštite od transnacionalnog organizovanog kriminala. Naime, kontinualno neposredno suočavanje snaga sistema nacionalne bezbednosti sa nosiocima organizovanog kriminala, pored ostalog, registruje (otkriva) eventualna propuštanja u normativnoj i teorijskoj sferi koja ograničavaju njihovo još efikasnije angažovanje na zaštiti nacionalnih vrednosti od te opasnosti. To pokreće zakonodavnu vlast da ažurira postojeću normativu, prema potrebi, usvaja nove zakone i sl. Zato, eventualno zanemarivanje (neoprezno previđanje) značaja kontrolne funkcije, posebno ako je uzrok tome politička korupcija, biće ogromne štetne posledice po nacionalnu bezbednost države. Radi potpunijeg shvatanja konstatovanih činjenica, problematizujemo narko-kriminal, kao jedan od karakterističnih oblika transnacionalnog organizovanog kriminala.

Neka obeležja korelacije između narko-kriminala i nacionalne bezbednosti

Narko-kriminal predstavlja jedan od postojanih karakterističnih oblika transnacionalnog organizovanog kriminala u savremenom svetu i izražen oblik ugrožavanja nacionalne bezbednosti države. To potvrđuju relevantna saznanja o preovlađujem broju država u svetu, u kojima postoji *negativna asimetrična korelacija* između narko-kriminala i nacionalne bezbednosti, a evidentni su i slučajevi gde je povremeno ili kontinualno prisutna *negativna simetrična korelacija*.³⁰ S tim u vezi, iskršava logično pitanje: *zašto ne preovlađuje pozitivna asime-*

³⁰ Predsednik Meksika Felipe Calderon pokrenuo je opsežnu kampanju protiv trgovine narkoticima krajem 2006. godine, jer su narko-kriminal u toj zemlji karakterisali: brojni nosioci (više narko-kartela) čija je brojčanost (više desetina hiljada članova) veoma rekspektabilna, skoro „perfektna“ organizovanost, adekvatna naoružanost (zaplenjeno 84.000 komada raznog oružja), prilična infiltriranost u sistemu političke vlasti, agresivna i sistematska primena fizičkog nasilja protiv osoba i

trična korelacija (preventivna efikasnost u zaštiti nacionalnih vrednosti od narko-kriminala)? Neki autoriteti će odsustvo ovakve korelacije „obrazložiti“ činjenicom da ne postoji (nije moguće obezbediti) apsolutnu bezbednost bilo koje štice vrednosti, drugi će isticati nedovoljnu saradnju država u sprečavanju i suzbijanju narko-kriminala, treći će registrovati neopreznost (nesnalažljivost) personalne države u suočavanju sa problemom narko-kriminala, a biće prava retkost da neko identifikuje korupciju kao ključnog uzroka održavanja i „napredovanja“ narko-kriminala, iako je potpuno jasno da bez učešća koruptivnih vladinih službenika u narko-kriminalu, nezamislivo je njegovo dugoročno ispoljavanje u bilo kojoj državi. Na pomenute konstatacije se osvrćemo nakon što problematizujemo osnovne činjenice o narko-kriminalu kao „neotklonjivog“ oblika ugrožavanja nacionalne bezbednosti države.

Narko-kriminal odražava dve strane problema koji predstavlja droga: „tehnička (mehanička) strana, koja je u vezi sa operacijama proizvodnje, prerade, prodaje i pranje novca i (2) kriminalna strana, koja je u vezi sa ilegalnim učesnicima, njihovim terorističkim aktivnostima, kao što su otmice, iznude, ubistva i ucene, i njihovim uticajem na državu“.³¹ Inače, obe strane problema uglavnom imaju transnacionalna obeležja.

Osnovne faze narko-kriminala (proizvodna, transportna, velikoprodajna i maloprodajna) uglavnom sprovode se na teritoriji više država³² i predstavljaju protivzakonite radnje za koje je počiniocima predviđena adekvatna kazna. Nosioci (organizatori i neposredni realizatori) pomenutih faza najčešće su više od jednog organizovanih kriminalnih kolektiviteta,³³ koji, rukovođeni ključnim motivom – novac, odnosno što veći profit – međusobno uspešno saraduju. Oni, zabranjenom robom (*drogom*), snabdevaju ilegalno tržište, koje obuhvata proizvodnju, prodaju i potrošnju droge, a celokupnost dotičnog ilegalnog procesa, obavezno podrazumeva primenu najznačajnije faze svakog oblika organizovanog kriminala – „pranje prljavog novca“. Takvom angažovanošću svesno se izlažu riziku (da budu otkriveni i sankcionisani, jer promet droge je strogo regulisan u većini država i od strane međunarodnog prava). Međutim, imaju velike prednosti (izbegavaju plaćanje poreza, koriste nasilje i zastrašivanje svojih konkurenata, korumpiraju službena lica, „oprani prljavi novac“ plasiraju u legalno tržište..., a neki od njih, deo stečenog profita upotrebljavaju za finansiranje terorizma) u odnosu na legalne poslovne subjekte. U stvari, *nosioci narko-kriminala* takvom angažovanošću kontinualno *neposredno ugrožavaju ljudsku bezbednost*³⁴ a *posredno ugrožavaju nacionalnu bezbednost države*.

kolektiviteta koji ometaju njihovo narko-tržište i transnacionalnost, prioritarno u odnosu na narko-kriminalce u SAD. – N.N.: „Prikaz borbe meksičkih vlasti u 2010. godini protiv narko-kartela“, *Politika*, Beograd, 18. 1. 2010, str. 5.

³¹ Bajbs, P.: „Međunarodni organizovani kriminal i terorizam“, *Pogledi*, Policijska akademija, Beograd, 2, 2003, str. 17.

³² „Srbija je uglavnom tranzitna zemlja za krijumčarenje droga. Njena teritorija pozicionirana je u centru švercerskih puteva duž Balkana. Heroin se švercuje iz Turske preko Bugarske u Srbiju, a zatim dalje ka Zapadnoj Evropi. Manje količine heroina ostaju u zemlji. Kokain obično dolazi iz Južne Amerike u Srbiju preko Španije, Italije, Grčke, dok je poreklo sintetičkih narkotika prvenstveno iz Holandije. Primetno je povećanje broja laboratorija za proizvodnju sintetičkih droga unutar Srbije“. – *International Narcotics Control Strategy Report – Volume I Drug and Chemical Control*, USA, Bureau for International Narcotics and Law Enforcement Affairs, March 2007, p. 473-475.

³³ Priličan broj istraživača, izučavajući strukturu „industrije droge“ ili narko tržišta, ustanovili su da se u lancu između proizvođača i krajnjih korisnika droge javljaju brojni učesnici, čak do desetak. – Ignjatović, Đ.: *Organizovani kriminalitet*, drugi deo, Policijska akademija, Beograd, 1998, tr. 72-74.

³⁴ „Droge su supstance prirodnog ili sintetičkog porekla, čijom se upotrebom mogu stvoriti stanja zavisnosti koja mogu da izazovu oštećenje zdravlja ili da na drugi način ugroze ljudski integritet u fizičkom, psihičkom ili socijalnom smislu“. – Petrović, D.: *Neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga*, Srpsko udruženje za krivično pravo, Kopaonik, 1999, str. 18.

Reč je o specifičnom obliku ugrožavanja ljudske bezbednosti, koji, iako ima elementa samougrožavanja, ne oslobađa državu od odgovornosti da optimalno zaštiti neposrednu žrtvu. Naime, potencijalna (i „gotova“) neposredna žrtva droge (čovjek kao jedinka, uglavnom mlađa, često maloletna osoba), pošto postane zavisnik, saraduje sa trgovcem narkotika, odnosno svesno ga štiti. Njihov „poslovni“ odnos se odvija tajno, zbog čega njegovo sagledavanje (otkrivanje, nadzor i dokumentovanje) zahteva primenu tajnih metoda i sredstava policijsko-bezbednosne komponente sistema nacionalne bezbednosti. Imajući u vidu namenu, organizovanost, opremljenost, osposobljenost i profesionalnost policijsko-bezbednosne komponente radi efikasnog suočavanja sa narko-kriminalom, nisu osnovane tvrdnje o tome da joj je veoma teško da izvršava, ovaj nesumnjivo komplikovan, inače, za nju, uobičajeni zadatak. To, nezavisno od brojnih uslova, uzroka i faktora koji mogu da je sputavaju u uspešnom izvršenju tog zadatka, koje, mogu se razvrstati u tri grupe. Za njihovo valjano razumevanje neophodno je imati u vidu pomenutu *formulu o sistemu nacionalne bezbednosti (nadležnosti + /ne/odgovornost +/ne/adekvatna kontrola = pozitivna asimetrična korelacija).*

Prvu (tzv. eksternu) grupu, pre svega, mogu činiti jedno od sledećih ograničenja: tolerantna nacionalna protivkriminalna politika čiju okosnicu predstavlja nepostojanje adekvatne volje vrhovnog menadžmenta države za odsudnu odbranu nacionalnih vrednosti od narko-kriminala (politička korupcija³⁵), ozbiljna propuštanja u zakonodavnoj sferi koja se sastoje u neadekvatnim ovlašćenjima policijsko-bezbednosne komponente da sprečava i suzbija narko-kriminal (uzroci: neopreznost, neznanje ili koruptivnost zakonodavne vlasti), i neadekvatno upravljanje sistemom nacionalne bezbednosti - u jednoj ili svim fazama (odlučivanje, realizacija, koordinacija, kontrola i korišćenje rezultata) radi optimalne zaštite nacionalnih vrednosti od narko-kriminala. Uzroci *druge (tzv. interne) grupe* ograničenja najčešće predstavljaju: nesposobnost jedne vrste snaga ili celokupne policijsko-bezbednosne komponente da vodi uspešnu borbu sa nosiocima narko-kriminala (malo verovatan slučaj) i koruptivnost policijsko-bezbednosne komponente (verovatan slučaj). Osnovano ili neosnovano, u opticaju su shvatanja o tome da ukoliko *treća grupa (sudska komponenta)* profesionalno, u prihvatljivom (objektivnom) vremenskom roku ne realizuje postupak protiv osumnjičenog za narko-kriminal, a pod tim se podrazumeva i obavezno oduzimanje nezakonito stečene dobiti, na taj način može da omalovaži uložene napore i rezultate celokupnog sistema nacionalne bezbednosti.

Prvenstveno zbog toga što narko-kriminal direktno (tajno) ugrožava fizički,³⁶ psihički i socijalni integritet čoveka (referentna nacionalna vitalna vrednost) i izaziva (javne) veoma štetne društvene posledice,³⁷ jesu činjenice koje ukazuju na najveću moguću odgovornost države u pogledu zaštite svojih građana od narko kriminalaca. Suvišno je isticati da uprkos uslovne *dvodelnosti* tog zadatka, njegovim uspešnim izvršenjem, višestruko

³⁵ „Politička korupcija podrazumeva loše postupanje političara, štetno za javnost i državu, radi zadovoljavanja ciljeva u vezi sa ličnim karijerizmom ili interesima sebi bliskih ljudi“. – Fatić, A.: „Politička korupcija“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 12, 2008, str. 29.

³⁶ Evropski centar za praćenje droga saopštio je da u Evropi u 2014. godini registrovano 6.800 smrtnih slučajeva od predoziranja narkoticima. – Telesković, D.: „Mladi narkomani u EU zamorčici za nove droge“, *Politika*, Beograd, 6. 6. 2015, str. 8.

³⁷ Povodom najave rasprave u Vladi Srbije o Nacrtu nacionalne strategije za borbu protiv droga, saopšteno je da u Srbiji živi oko 100. 000 narkomana. – N.N.: „Nacionalna bitka protiv droge“, *Politika*, Beograd, 24. 8. 2007, str. 1.

osnažuje sopstvenu nacionalnu bezbednost. Njegovu *prvu celinu* obuhvata sprečavanje i suzbijanje krivičnih dela narko-kriminalaca (privatna lica i korumpirana službena lica) s ciljem da ih onemogući da plasiraju drogu na kriminalnom tržištu, a *druga celina* obuhvata borba protiv tzv. kriminaliteta narkomana (mnogi od njih novac za kupovinu droge obezbeđuju tako što čine krivična dela krađe, razbojništva, prostitucija, prosjačenje ili pod dejstvom narkotičkih sredstava na razne načine ugrožavaju fizičku i psihičku bezbednost drugih ljudi). Ovim postaje jasno da ukoliko sistem nacionalne bezbednosti uspešno izvršava prvu celinu zadatka, biće zanemarljiva potreba njegovog angažovanja u realizaciji druge celine zadatka, koja, u stvari, predstavlja tzv. klasičan kriminal.

Dosledna primena nadležnosti i ovlašćenja od strane policijsko-bezbednosne komponente sistema nacionalne bezbednosti, odnosno uspešno izvršenje prve celine zadatka predstavlja velika garancija da će *negativna asimetrična korelacija* između narko-kriminala i nacionalne bezbednosti „kliziti“ ka *pozitivnoj asimetričnoj korelaciji*, a eventualno neuspešno izvršenje prve celine zadatka može rezultovati da dotična *korelacija* bude *negativno simetrična*. Naime, policijsko-bezbednosna komponenta u neposrednom „borbenom dodiru“ sa narko-kriminalcima ima mogućnosti da nakon pribavljenih početnih operativnih podataka o potencijalnom izvršioca krivičnog dela u vezi sa opojnim drogama, zahteva od nadležnog suda odobrenje za primenu posebnih metoda³⁸ radi prikupljanja relevantnih saznanja i pokretanje krivične odgovornosti protiv izvršilaca krivičnih dela u vezi sa zloupotrebom opojnih droga. Uspešnost primene posebnih metoda zavisi od stručnosti i profesionalnosti pripadnika i sastava policijsko-bezbednosne komponente. Iskustvena protivrakriminalna praksa mnogih država ukazuje na to da dotični kvaliteti, uglavnom, nisu sporni. Sa druge strane, dotična praksa takođe upozorava na prisutnost raznih problema koji ograničavaju i omalovažavaju angažovanost policijsko-bezbednosne komponente, povremeno izraženih čak do nivoa, koji obezvređuje celokupnu angažovanost policijsko-bezbednosne komponente. Reč je, pre svega o zanemarivanju značaja lične i moralne odgovornosti što ima za posledicu urušavanje institucionalne odgovornosti u ostvarivanju adekvatne interne i eksterne kontrole procesa angažovanja sistema nacionalne bezbednosti radi zaštite nacionalnih vrednosti od narko-kriminala.

Zato, može se činjenično tvrditi da izostanak adekvatne kontrole presudno utiče na karakter korelacije (negativna asimetrična ili simetrična) između narko-kriminala i nacionalne bezbednosti. Jer njeno eventualno odsustvo neminovno podstiče potencijalno koruptivne pojedince iz sistema nacionalne bezbednosti da svoju pohlepu stave ispred nacionalnih interesa, odnosno opredele se da je zadovolje neposrednim ili posrednim učestvom u narko-kriminalu. *Uključenost službenog lica u sprovođenju bilo kakve narko kriminalne delatnosti, nezavisno od njegovog mesta u hijerarhijskoj lestvici izvršne, zakonodavne ili sudske vlasti predstavlja najopasniji oblik ugrožavanja bezbednosti matične države*. Po tom osnovu, samo delimično je održiva teza u optičaju o tome da nema narko-kriminala bez uključenosti pojedinih policajaca. Iskustva iz prakse ukazuju da je ispravnija teza da su: 1) veoma ograničene ili minimalne mogućnosti narko-kriminalaca u odre-

³⁸ Uobičajene posebne metode su: prikriveni islednik, svedok saradnik, pružanje simulovane usluge i sklapanje simulovanih pravnih poslova, mera kontrolisane isporuke, nadzor i snimanje telefonskih i drugih razgovora ili komunikacija drugim tehničkim sredstvima i optičko snimanje, kontrola poslovanja određenih lica i privremeno oduzimanje predmeta i imovinske koristi.

denoj državi ukoliko im na neki način ne povlađuju osobe iz sistema političke vlasti (reč je o varijanti kada su isključivo privatna lica narko-kriminalci); 2) rekspektabilne su mogućnosti narko-kriminalaca ukoliko u narko-kriminalu učestvuju pojedinci iz policijsko-bezbednosne komponente; 3) maksimalne su mogućnosti narko-kriminalaca ukoliko im pomažu pojedinci ili grupe iz sistema političke vlasti i 4) najveće su mogućnosti narko-kriminalaca kada im pomažu pojedinci iz vrhovnog menadžmenta države.

Nesumnjivo, rezultati naučnog istraživanja aktuelnog narko-kriminala u nekoj državi potvrdili bi hipotezu o tome da je neodrživo njegovo dugoročno opstajanje i/ili eskalacija bez nekakve uključenosti službenih lica. U stvari, upozorili bi na činjenicu o tome da van-sistemski (privatni) narko-kriminal, vremenski može da traje onoliko dugo koliko je sistemu nacionalne bezbednosti potrebno vremena da od početnog operativnog podatka proširi saznanja i dokumentuje počinjeno krivično delo, odnosno pokrene krivično gonjenje protiv počinilaca. Realno je pretpostaviti da bi se do sličnih rezultata došlo istraživanjem i drugih oblika transnacionalnog organizovanog kriminala. U tom slučaju, bila bi održiva *negativna asimetrična korelacija* između nacionalne bezbednosti i narko-kriminala (i drugih oblika organizovanog kriminala), sa tendencijom preoblikovanja u *pozitivnu asimetričnu korelaciju*.

Saznanje o realnim mogućnostima države da efikasno (optimalno) zaštiti nacionalne vrednosti od narko-kriminala, bez obzira na to da li su njegovi nosioci lokalno ili transnacionalno povezani, treba da bude osnovni orijentir vrhovnom menadžmentu države u procesu rukovođenja sistemom nacionalne bezbednosti. Njegova angažovanost i rezultati u tom kontekstu pretpostavljaju posedovanje kredibilnih osobina (poštenje, patriotizam, odgovornost i sposobnost) čijim sistematskim pokazivanjem upozorava svakog lica, pre svega službena lica, da eventualnim štetnim (amoralnim, neodgovornim, pohlepnim, koruptivnim, kriminalnim, antinacionalnim, iracionalnim, narcisoidnim, nepotičkim, ekstremističkim...) postupanjem, negativno utiče na nacionalnu bezbednost matične države. Naravno, nije dovoljno da samo upozorava. Takođe, neophodno je da ostvaruje uvid (kontrolu) u funkcionisanju sistema nacionalne bezbednosti države radi ustanovljavanja da li se zakonska regulativa i odluke dosledno ostvaruju u praksi. Svrha kontrole jeste registrovanje eventualnih odstupanja u operativnoj praksi (u ovom slučaju, u zaštiti nacionalnih vrednosti od narko-kriminala) i njihovo otklanjanje donošenjem korektivnih odluka i izdavanje naloga za njihovo izvršenje.

Zaključak

Bezbednost je osnovna funkcija svake države, a ostvaruje je posredstvom sistema nacionalne bezbednosti. Pouzdan pokazatelj o efikasnosti funkcionisanja sistema nacionalne bezbednosti određene države predstavlja njegov rezultat – stanje nacionalne bezbednosti u datom trenutku, koje, kako praksa pokazuje može da bude stabilno, nestabilno ili kritično. Stanje nacionalne bezbednosti određene države, pored ostalog, ukazuje na to da li njenog sistema nacionalne bezbednosti preovladavajuće karakteriše *preventivnost* (odvraća i sprečava nosioce ugrožavajućih delatnosti da napadnu nacionalne vrednosti) ili *represivnost* (sa različitom uspešnošću suzbija ugrožavajuće delatnosti odnosno onemogućava njihove nosioce nakon što su ih preduzeli protiv nacionalnih vrednosti matične države).

Savremenom organizovanom kriminalu su svojstvena mnoga transnacionalna obeležja. Njegova karakteristična odrednica se sastoji u optimalno uspešnoj saradnji između nosilaca lokalnog i globalnog organizovanog kriminala, zasnovana na zajedničkoj koristi. Nosioci lokalnog organizovanog kriminala (na teritoriji jedne države) napadaju svaku nacionalnu vrednost, svaku oblast društvenog života, sve građane matične države. Zbog toga predstavljaju ozbiljnu opasnost (pretnja) njenoj nacionalnoj bezbednosti. Međutim, dotična pretnja postaje još izraženija i teže otklonjivija, ukoliko pojedini oblici organizovanog kriminala (npr., trgovina narkoticima, trgovina ljudima, krijumčarenje ljudi, šverc oružja, krađa putničkih vozila...) preduzimaju u saradnji sa transnacionalnim organizovanim kolektivitetima. To, između ostalog, zbog moguće povezanosti transnacionalnih organizovanih kriminalaca sa stranim obaveštajnim službama, terorističkim, paravojnim i sličnim kolektivitetima.

Višedimenzionalna ekspanzija transnacionalnog organizovanog kriminala kroz osnaživanje postojećih i stvaranja novih tržišta, pre svega zbog koruptivnih vladinih službenika u rekspektabilnom broju država, rezultovalo je tome da su ga funkcionalne (uspešne) države prepoznale kao najopasniju nekonvencionalnu pretnju nacionalnim vrednostima. Analogno tome čine odgovarajuće napore da postojeću *negativnu asimetričnu korelaciju* između nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala, preoblikuju u pozitivnu asimetričnu korelaciju. Nasuprot njima, u nefunkcionalnim (bezbednosno protivkriminalno neopreznim) državama, organizovanom kriminalu je postao sastavni deo društva i ne može se više odstraniti. Glavni indikator takvog stanja je totalna korupcija u državnom aparatu na svim nivoima, koja legitimizuje *negativnu simetričnu korelaciju* između nacionalne bezbednosti i transnacionalnog organizovanog kriminala.

Nezavisno od postojeće korelacije između nacionalne bezbednosti određene države i transnacionalno organizovanog kriminala (negativna asimetrična ili simetrična), bilo bi tendenciozno tvrditi da je moguće njegovo potpuno iskorenjivanje u kratkom vremenskom roku. Međutim, osnovano je pretpostaviti da ukoliko sistem nacionalne bezbednosti napadnute države, u realnom vremenskom roku (npr., nekoliko godina) uspe da identifikuje i odstrani pojedince i grupe iz svojih redova povezanih sa domaćim i transnacionalnim organizovanim kriminalnim kolektivitetima, bili bi stvoreni uslovi da u narednom periodu optimalno uspešno štiti svoje nacionalne vrednosti od te opasnosti. U stvari, ukoliko je reč od državi u kojoj je odnos između transnacionalnog organizovanog kriminala i nacionalne bezbednosti bio negativno asimetričan ili simetričan, ima izglede da ga preoblikuje u pozitivno asimetričnog. Ovakvo radikalno suočavanje sa tom gorućem pretnjom nacionalnoj bezbednosti moguće je u parlamentarnim demokratijama (država, u kojima je smenjiva vlast). Naravno, to samo u slučaju, ako politička stranka - pobednik na višestranačkim izborima, iskreno je obećavala biračima da će optimalno suzbiti organizovani kriminal, a za vreme svog mandata (vršenje vlasti) transparentno potvrđuje svoju protivkriminalnu iskrenost, između ostalog, tako što istinito obaveštava javnost o rezultatima borbe protiv organizovanog kriminala (npr., o ukupnom broju onesposobljenih organizovanih kriminalnih kolektiviteta, ukupnom broju njihovih članova lišenih slobode i sudski sankcionisanih, naročito isticanjem broja korumpiranih službenih lica, oduzetoj protivpravno stečenoj imovini...). Na nesreću građana i veliku korist domaćih i transnacionalnih organizovanih kriminalaca, politička elita u

mnogim državama savremenog sveta, uglavnom, samo deklarativno vodi „žestoku“ borbu sa organizovanim kriminalom i na sličan način saraduje sa drugim državama na suzbijanju transnacionalnog organizovanog kriminala. Takvo intrigantno lokalno i globalno stanje organizovanog kriminala će nesumnjivo pogodovati njegovim amoralnim i anacionalnim nosiocima da i u doglednoj budućnosti predstavljaju najveća nekonvencionalna pretnja nacionalnoj bezbednosti mnogim državama.

Literatura

- [1] Albanese, S. J.: „The causes of organized crime“, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Thousand Oaks, No. 4, 2000, pp. 40-423.
- [2] Bajagić, M.: *Međunarodna bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2012.
- [3] Bajbs, P.: „Međunarodni organizovani kriminal i terorizam“, *Pogledi*, Policijska akademija, Beograd, 2, 2003, str. 17-28.
- [4] Bošković, M.: *Transnacionalni organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd, 1998.
- [5] Bošković, G.: „Organizacija i funkcionisanje kriminalnog tržišta“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 2, 2008, str. 38 - 42.
- [6] Gaćinović, R.: „Klasifikacija bezbednosti“, *Nauka, bezbednost, policija*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2, 2012, str. 3-26.
- [7] Fatić, A.: „Politička korupcija“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 12, 2008, str. 29-33.
- [8] Fatić, A.: „Bezbednosni identitet“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 4, 2009, str. 5 -19.
- [9] *International Narcotics Control Strategy Report – Volume I Drug and Chemical Control*, USA, Bureau for International Narcotics and Law Enforcement Affairs, March 2007.
- [10] „Konvencija Organizacije ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala“, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovor*, broj 6/2001.
- [11] „Krivični zakonik Republike Srbije“, *Službeni glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 88/2005 i 107/2005.
- [12] Leffler, M. P.: „National Security“, *Journal of American History*, No.77, 1990, p. 145. In Baldwin, D.: „The concept of Security“, *Review of International Security*, Vo. 23, No. 1, 1997, p. 1-24.
- [13] *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1966.
- [14] Marinković, D.: „Organizovani kriminalitet – izazov krivičnom zakonodavstvu“, *Bezbednost*, MUP Srbije, 2, 2004, str. 191 – 208.
- [15] Mijalkovski, M.: *Obaveštajne i bezbednosne službe*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- [16] Mijalkovski, M.: „Organizovani kriminal – najopasniji oblik ugrožavanja bezbednosti države“, *Revija za bezbednost*, Centar za bezbednosne studije, Beograd, 12, 2008, str. 5 – 16.
- [17] Miletić, A.: *Nacionalni interes u američkoj teoriji međunarodnih odnosa*, Savremena administracija, Beograd, 1978.
- [18] Miller, B.: Security: Should it be Redefined? In Bar-Joseph, U. (ed) (2001). *Izrael's National Security Towards the 21st Century*, Frank Cass, London, 2001.
- [19] Naylor T. R.: „A critique of follow-the-money methods in crime control policy“, *Crime, Law and Social Change*, London, Vol. 32, 1999.

[20] Ney, J.S.: *Understanding International Conflicts* (5th edition), Pearson Seducatiion, New York, 2005.

[21] Radović, N.: „Transnacionalne kriminalne organizacije“, *Organizovani kriminalitet – stanje i mere zaštite* (zbornik), Policijska akademija, Beograd, 2005, str. 389 – 407.

[22] Rory, F.: „Posledice organizovanog kriminala na ljudsku bezbednost u Srbiji“, *Ljudska bezbednost*, Centar za istraživanje ljudske bezbednosti, II/2, 2004, str. 145-150.

[23] Shmalleger, F.: *Criminology Today*, Englewood Cliffs, London, 1996.

[24] Vučinić, Z.: *Pravo narodne odbrane*, Fakultet odbrane i zaštite Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2000.

[25] Weenink W. A.: *Crime without frontiers: Crime Pattern Analysis Eastern Europe, 2002-2003*, Netherlands: Korps Landelijke Politiediensten, Driebergen, 2004.

[26] „Zakon o organizaciji nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala“, *Službeni glasnik RS*, br. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 45/2005, 61/2005, 72/2009.

[27] „Zakon o krivičnom postupku“, *Službeni list SRJ*, br. 70/2001 i *Službeni glasnik RS*, br. 58/2004, 85/2005, 115/2005.

KRIMINALNE GRUPE ORGANIZOVANOG VISOKOTEHNOLOŠKOG KRIMINALA

Andželija Đukić
Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Globalizacioni procesi i razvoj Interneta omogućili su saradnju kriminalaca na globalnom nivou i stvaranje transnacionalnog organizovanog kriminala u sajber prostoru. Visokotehnoški kriminal je postao domen organizovanih grupa: tradicionalnih organizovanih kriminalnih grupa ili novih kriminalnih grupa koje se formiraju za delovanje u sajber prostoru, a zasnovane su na mrežnoj strukturi i labavim unutrašnjim vezama. Uloga i organizacija kriminalnih društvenih foruma na Internetu i stvaranje onlajn kriminalnih tržišta, očiti su dokaz nastanka novog oblika kriminala – organizovanog visokotehnoškog kriminala. Tradicionalne organizovane kriminalne grupe nisu u potpunosti iskoristile prednosti koje pruža Internet, jer nemaju odgovarajući alat za njegovu kriminalnu eksploataciju, ali ni tradicionalno ostvarivanu kontrolu nad fizički određenom teritorijom. Ove grupe uspešno koriste Internet kao pomoćno sredstvo i alat za izvršavanje tradicionalnih oblika kriminala. Umrežavanje kriminalaca koje je omogućio Internet jedan je od najvećih preobražaja kriminala, jer onlajn kriminalne društvene mreže, prvenstveno namenjene podršci kriminalnih aktivnosti, predstavljaju osnov za egzistenciju i razvoj onlajn kriminalnih tržišta, kao najorganizovanijeg delovanja kriminalaca u sajber prostoru. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se, analizom odabrane literature iz ovog područja, identifikuju neki od organizacionih oblika delovanja kriminalaca u sferi visoko tehnološkog kriminala, prezentuju njihove osnovne odlike i mogući budući razvoj. Radom su obuhvaćeni i zaključci istraživanja prema relevantnim studijama o strukturi i funkcionisanju kriminalnih grupa, kao i drugi bitni elementi organizovanja kriminalaca u sajber prostoru.

Ključne reči: *organizovani visokotehnoški kriminal, organizovane kriminalne grupe, kriminalne mreže, onlajn kriminalni forumi, uslužni kriminalni servisi, onlajn kriminalna tržišta*

Uvod

Globalizacioni procesi i razvoj Interneta predstavljaju osnov za razvoj organizovanog visoko tehnološkog kriminala (VTK) na transnacionalnom nivou. Komercijalizacija Interneta i razvoj novih modula kao što su WWW sistem za komunikaciju, internet telefonska tehnika – VoIP i računarstvo u oblacima (*Cloud computing*) doprinele su širenju i većoj uspešnosti izvršenja kriminalnih aktivnosti na mreži, a pojavile su se i nove

pretnje u vidu informacionog oružja, novih vrsta katastrofa zbog grešaka ili zloupotreba globalnih informaciono – komunikacionih tehnologija (IKT) i novih kriminalnih dela (VTK), bilo da se ona izvršavaju pojedinačno ili organizovano.

Postoji široka saglasnost u akademskoj zajednici i diskusijama eksperata za bezbednost da su sajber prostor (*cyber space*) i njegov integralni deo – Internet, ponudili mnogo novih mogućnosti za sve kriminalce, uključujući i organizovani kriminal. Pri razmatranju spajanja i ukrštanja VTK i organizovanog kriminala, mogu se pojaviti dva različita rezultata: organizovani VTK svoje delovanje ispoljava u sajber prostoru, prvenstveno na Internetu, i usmerava ga na računarske sisteme, mreže i podatke; i, za izvršenje dela tradicionalnog kriminala koriste se nove mogućnosti, gde konvencionalne organizovane kriminalne grupe (OKG) koriste Internet kao primarnu pomoć, iako ta pomoć nije neophodna za izvršenje kriminalne aktivnosti [1].

Internet je omogućio saradnju kriminalaca na globalnom nivou i stvaranje transnacionalnog organizovanog kriminala u sajber prostoru [2, 3]. Kriminalci koriste novu tehnologiju da komuniciraju, da se bolje organizuju, da prošire domen i usavrše tehniku i način delovanja (*modus operandi*) ili da izbegnu procesuiranje od strane nadležnih organa [4: 8]. Savremeni globalizacioni procesi stvaraju nove mogućnosti povezivanja kriminalaca, a računarske mreže postaju mesto, meta, cilj i sredstvo izvršenja kriminalnih aktivnosti [5, 6, 7]. Razvoj IKT i Interneta uticao je na povezanost kriminalaca i njihovo efikasnije delovanje širom sveta, na početku kao delovanje pojedinaca, a kasnije i kao delovanje kriminalnih grupa koje su koristile Internet da bi olakšale izvršenje dela u stvarnom svetu [8, 9, 10]. Prvi vidovi saradnje između hakera uočeni su još 1989. godine kada su napade na IKT sisteme institucija izvodili pojedinci koji su, preko ekstenzivne onlajn mreže, diskutovali o stvarima od zajedničkog interesa [11, 12]. Sprovedena istraživanja početkom XXI veka ukazuju da se, u to vreme, VTK poistovećivao sa delovanjem hakera i da nije bilo organizacija nivoa gangova (bandi), ali da postoje slučajevi delovanja organizovanog VTK na nižem nivou organizovanja [13: 24-25].

Najnovije statistike institucija koje prate organizovani VTK ukazuju na stotine miliona žrtava kojima su pričinjene štete i da je ovaj kriminal postao jedna od primarnih pretnji sa kojom se suočavaju nacije, korporacije i obični ljudi [14, 15, 16]. Ovo izaziva pitanje kako se VTK razvio u takav veliki problem uprkos decenijskim istraživanjima o kompjuterskoj bezbednosti. Problem sa trenutnom praksom bezbednosti na Internetu jeste i to što se ista previše razmatra kao tehnološki izazov, umesto da se prihvati kao širi socijalno – tehnološki fenomen, jer su ljudi centralni problem, kako sa stanovišta žrtava, tako i sa stanovišta kriminalaca [17]. Izazov koji je razvoj i sve veća primena IKT, ali i njihova zloupotreba, postavio pred istraživače društvenih i tehničkih nauka, zahteva holistički pristup. Potrebno je razumevanje funkcionisanja tehničkih sistema IKT, kako bi se smanjili efekti njihove zloupotrebe, ali je potrebno i razumevanje ponašanja i bihevioralnih razlika ljudi koje dovode do ovakvog ponašanja [18: 2]. Fokusiranjem samo na tehnologiju, efekti bezbednosti postaju ograničeni brzinom tehnološkog napretka koji donosi i nove ranjivosti računara i mreža, a koje kriminalci koriste. Ono što ostaje postojano tokom vremena, i u stvarnom i u virtuelnom svetu kriminala, su ljudi koji čine krivična dela, njihova motivacija i stavovi, njihovo ponašanje i okruženje u kome im je omogućen napredak [19]. Motivacija izvršilaca krivičnih dela VTK, uglavnom je lična finansijska dobit, ali postoje i druge motivacije kao što su zadovoljenje intelektualne radoznalosti ili izazova, opšta zlonamer-

nost, osveta, zadobijanje poštovanja i moći unutar onlajn zajednice ili jednostavno – dosada [20: 6]. Iako se njihovi zločini mogu počinuti u virtuelnom svetu, njihov profit i njihove žrtve su u stvarnom svetu [21].

Gotovo svi autori koji su istraživali VTK kao oblik organizovanog kriminala, konstantno nepostojanje opšteprihvaćene definicije novog kriminalnog delovanja i njen nedostatak nastoje da otklone opisujući ovaj tip kriminala i navodeći njegove ključne karakteristike [3, 22, 23, 24, 25, 26, 27]. Pored karakteristika samog kriminala, u radovima se istražuju i svojstva i organizacija kriminalnih grupa koje vrše ovaj tip kriminala i daju se njihove klasifikacije [11, 23, 28, 29, 30]. Usled povezanosti i usklađenog dejstva članova kriminalnih organizacija, različite forme njihovog organizovanja često se nazivaju i kriminalnim mrežama [1, 13, 25, 31, 32, 33, 34].

Sve veći broj eksperata smatra da je VTK postao domen organizovanih grupa, da je vreme hakera pojedinaca prošlo, a da je malo poznatih činjenica o strukturama i trajanju takvih organizacija, kako je u njima osigurano poverenje ili kakav je odnos sa drugim vidovima kriminala [29: 4]. Sinergija između organizovanog kriminala i Interneta, povećala je nesigurnost digitalnog sveta [35, 36, 37]. Sajber prostor i Internet su omogućili OKG da koriste i prevare vezane za identitet ne bi li na taj način sakrili sopstveni identitet, zaštitili svoju imovinu od konfiskacije ili kao olakšicu za činjenje različitih prevara i drugih kriminalnih aktivnosti [38: 5].

Neke tradicionalne OKG svoje delovanje prenose iz stvarnog sveta u virtuelni svet ili se za izvršenje VTK stvaraju nove organizovane kriminalne grupe. Organizovani VTK i kriminalne mreže uključene u ovaj oblik kriminala, sve više privlače pažnju istraživača iz različitih disciplina, pa je tako sve više radova iz različitih naučnih oblasti koji se bave ovim fenomenom [30, 39, 40, 41, 42, 43].

Ovaj rad ima za cilj da na osnovu sagledane relevantne literature iznese viđenja strukture, funkcionisanja i drugih bitnih karakteristika kriminalnih grupa koje se bave organizovanim VTK, bez obzira na način njihovog organizovanja, ali i bez pretenzija da se iz toga izvode generalni zaključci.

Kriminalne organizacije visokotehnološkog kriminala

Kao i sama pojava organizovanog VTK, ni organizacije koje se njime bave nisu u dovoljnoj meri poznate, jer su informacije o pojedincima, grupama i njihovim mrežama – ograničene [25, 44]. Pri izučavanju ovih grupa, istraživači se oslanjaju na slučajeve procesuiranih kriminalaca i ograničeni su prigodnim uzorkom [10, 45, 46]. Pojedini podaci prikupljaju se i analizom aktivnosti na indeksiranim (legalnim) i neindeksiranim (nelegalnim) forumima Interneta, tako da je u izučavanju kriminala oformljena i posebna oblast koja se bavi analizom društvenih mreža (SNA – social network analysis), čijom primenom se izbegavaju tradicionalne klasifikacije i empirijski se određuju strukture kriminalnih grupa [17, 47, 48, 49, 50, 51]. Nema sigurnih pokazatelja kako su ove grupe organizovane: da li kao tradicionalne OKG ili kao grupe koje isključivo vrše kriminalne aktivnosti u digitalnom svetu [13, 52, 53]. Većina ovih grupa može se poistovetiti sa ekonomijama (kriminalne ekonomije) kojima je krajnji cilj prisvajanje novca korišćenjem Interneta [45, 54, 55]. Delovanje OKG može biti usmereno na mete u virtuelnom svetu, mogu samo ko-

ristiti virtualne alatke za delovanje protiv meta u stvarnom svetu ili mogu kombinovati me-
te u stvarnom i virtualnom svetu [7, 52].

Čista hijerarhijska struktura u organizaciji kriminala, opovrgnuta je i kod klasičnih ita-
ljansko-američkih porodičnih kriminalnih zajednica (mafija), jer se novijim istraživanjima
pokazalo da je struktura mnogo komplikovanija od proste piramidalne strukture [29, 30].
Za razliku od neslaganja istraživača po mnogim pitanjima u vezi sa organizovanim krimi-
nalom, visok stepen koncenzusa u literaturi postignut je oko nekih karakteristika OKG,
prvenstveno da su one prilagodljive i fleksibilne po prirodi i da su sposobne da koriste
sve raspoložive prilike da zarade novac [56: 14]. U akademskim, stručnim i političkim
krugovima postoji saglasnost da „tradicionalne“ kriminalne grupe sve više napuštaju kla-
sične metode izvršenja krivičnih dela i svoje delovanje preusmeravaju na krivična dela u
sajber prostoru [6, 25, 29].

Izvršiocima određenih krivičnih dela VTK, iako predstavljaju grupu od tri ili više lica, ne
mogu se po svim elementima uklopiti u koncepciju „organizovane kriminalne grupe“ pre-
ma *Konvenciji UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala*¹ [57], posebno po
određenju koje se odnosi na „postojanje u izvesnom vremenskom periodu“: neki izvršiocima
mogu biti samo trenutno uključeni u deo kriminalne aktivnosti OKG, dok drugi mogu biti
angažovani u različitim trajanju i različitim vremenskim periodima. Ako se kao vreme or-
ganizovanog delovanja smatra i period internet komunikacije među počiniocima, izvršena
kriminalna dela mogu se smatrati organizovanim kriminalom [58].

Kako su aktivnosti OKG VTK povezane sa komunikacijama članova grupa i zahte-
vaju komunikacionu platformu, jedno od prvih istraživanja u oblasti povezivanja izvrši-
laca krivičnih dela VTK, u vreme kada aktivne mreže, Internet i WWW modul nisu bili
razvijeni, pokazalo je da su hakeri koji su delovali pojedinačno, koristili računarske
mreže i oglasni sistem novinarske kuće BBC kako bi uspostavljali vezu sa drugim ha-
kerima i razmenjivali iskustva [11: 49-53]. Kasnija istraživanja koja su bila usmerena
na analizu strukture i funkcionisanja kriminalnih grupa, pokazala su da ilegalni društveni
forumi na Internetu imaju izuzetno važnu ulogu u organizovanju kriminalnih aktivno-
sti VTK [40, 46, 59, 60, 61, 62].

Klasifikacija kriminalnih grupa visokotehnološkog kriminala

Organizacione strukture OKG u sajber prostoru su veoma raznolike [25, 63, 64,
65], a njihova klasifikacija se može izvršiti na različite načine: prema lokaciji mete (u
virtualnom ili stvarnom svetu), prema jačini veza i odnosima između članova grupe
[66], prema specifičnim aktivnostima kriminalne grupe [13] ili prema drugim kriterijumi-
ma [17, 29, 67].

Iz klasifikacije OKG koju je dao ruski akademik Aleksandar Ivanovič Gurov [68] i
koja je široko prihvaćena u ruskoj literaturi, izdvajaju se tri nivoa organizovanja: I nivo

¹ „Grupa za organizovani kriminal označava organizovanu grupu od tri ili više lica, koja postoji u izvesnom
vremenskom periodu i koja deluje sporazumno u cilju činjena jednog ili više teških zločina ili krivičnih dela utvr-
đenih u skladu sa ovom konvencijom, radi zadobijanja, posredno ili neposredno, finansijske ili druge materijal-
ne koristi“ (član 2. Konvencije).

– stabilne i upravljive zajednice sa funkcionalnom hijerarhijskom strukturom koje nemaju koruptivne veze (prvi i primitivni stepen organizovanog kriminala); II nivo – organizacije koje se grupišu i stvaraju savršenu i po društvu opasniju strukturu, to su organizacije I tipa sa korupcijskim vezama sa državnim organima i organima vlasti; III nivo – kriminalne organizacije sa mrežnom strukturom, sa dva ili više nivoa upravljanja i sa prenešenim ovlašćenjima na niže nivoe upravljanja. Organizovani VTK može se pripisati organizacijama III nivoa, koje se kvalitativno razlikuju od organizacija prva dva tipa, pre svega u ustaljenosti lidera, boljoj organizaciji kriminalne sredine, podelama funkcija unutar organizacije, kvalitetom rukovođenja kriminalnim radom i direktnim učestvom u izvršenju određenih kriminalnih aktivnosti. U strukturi ovih grupa mogu se razlikovati osnovni elementi: (a) organizaciono i menadžersko jezgro, koje čine lideri kriminalnih grupa, a bavi se opštim upravljanjem i razvojem velikih operacija; (b) organizaciona i pomoćna grupa, koju čine lideri kriminalnih grupa sa bliskim okruženjem, a grupe imaju određene zadatke i užu specijalizaciju; i (c) neposredni izvršioци u svakoj kriminalnoj grupi [69, 70].

Struktura kriminalne grupe je ključni faktor u razmatranju njenog funkcionisanja. Jedna od prvih klasifikacija kriminalnih grupa za aktivnosti VTK prema njihovoj strukturi, predstavlja rezultat pilot istraživanja VTK u više zemalja koje je radila UNODC², a obuhvata pet ključnih tipova [71: 34]:

– *Standardna hijerarhija*: hijerarhijska grupa sa jakim unutrašnjim sistemom discipline i rukovođenja: jedan lider, grupa poznata po imenu, jak društveni ili etnički identitet, nasilje kao značajan faktor aktivnosti, često jak uticaj ili kontrola određene teritorije.

– *Regionalna hijerarhija*: hijerarhijski strukturirane grupe sa snažnim internim linijama rukovođenja, kontrole i discipline: pojedinačna struktura lojalnosti, linija komandi iz centra, autonomije na regionalnom nivou i više regionalno usmerenih aktivnosti, često jak društveni ili etnički identitet, nasilje je suštinskog značaja za aktivnosti.

– *Grupisana hijerarhija*: grupa kriminalnih grupa koje su uspostavile sistem koordinacije i kontrole od slabijeg ka jačem, retko se pojavljuju i sastoje se od više kriminalnih grupa: postoji upravna struktura za potčinjene kriminalne grupe, ciljevi centralne organizacije su najbitniji i jači od ciljeva nižih kriminalnih grupa, grupe imaju određeni stepen autonomije, struktura često formirana prema društvenom i istorijskom kontekstu.

– *Jezgrovita grupa*: relativno čvrsto organizovana, ali nestrukturirana grupa: ima organizaciono jezgro u kome je ograničen broj pojedinaca, oko koga se formira mreža pridruženih manjih grupa ili pojedinačnih članova: nizak nivo unutrašnje discipline, retko poznata po imenu, retko ima socijalni ili etnički identitet.

– *Kriminalna mreža*: labava i fluidna mreža pojedinaca, često sastavljena od osoba sa specifičnim znanjima i veštinama potrebnim za pojedine kriminalne projekte: isticanje značaja veština pojedinaca, lične lojalnosti pojedinaca sa vezama koje su važnije od etničke ili socijalne komponente, mrežni priključci čine savez oko nosilaca, vršenje reforme mreže ako istu napuste osnovni članovi mreže.

² UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime (Kancelarija UN za pitanja droge i kriminala).

Klasifikacija koja je slična datoj, a zasnovana je takođe na empirijskim istraživanjima, jeste i klasifikacija koja je često navođena [66] i koja pokazuje različitost formi organizovanja u zavisnosti od toga da li su aktivnosti grupe usmerene na ciljeve u sajber prostoru, da li one samo koriste onlajn alate koji im omogućavaju kriminalne aktivnosti u stvarnom svetu ili u svom delovanju kombinuju onlajn i oflajn mete. Procenjeno je da polovina kriminalnih grupa VTK ima šest i više ljudi, a da je četvrtina od ukupnog broja grupa postojala manje od šest meseci. Studijom je predložena tipologija kriminalnih grupa VTK („najbolja pretpostavka“) od šest vrsta osnovnih struktura, koje se često ukrštaju na različite načine, slika 1. Tipologija uključuje tri glavna tipa organizacione strukture grupa, od kojih je svaki tip grupe, u zavisnosti od snage veza između članova, podeljen na dve podgrupe [66]:

I) Grupe I tipa funkcionišu u suštini na mreži i mogu se dalje podeliti na grupe sa strukturom rojeva (swarms) i čvorišta (hubs). Grupe deluju uglavnom u sajber prostoru, a poverenje među članovima se procenjuje na osnovu reputacije u nelegalnim aktivnostima na mreži:

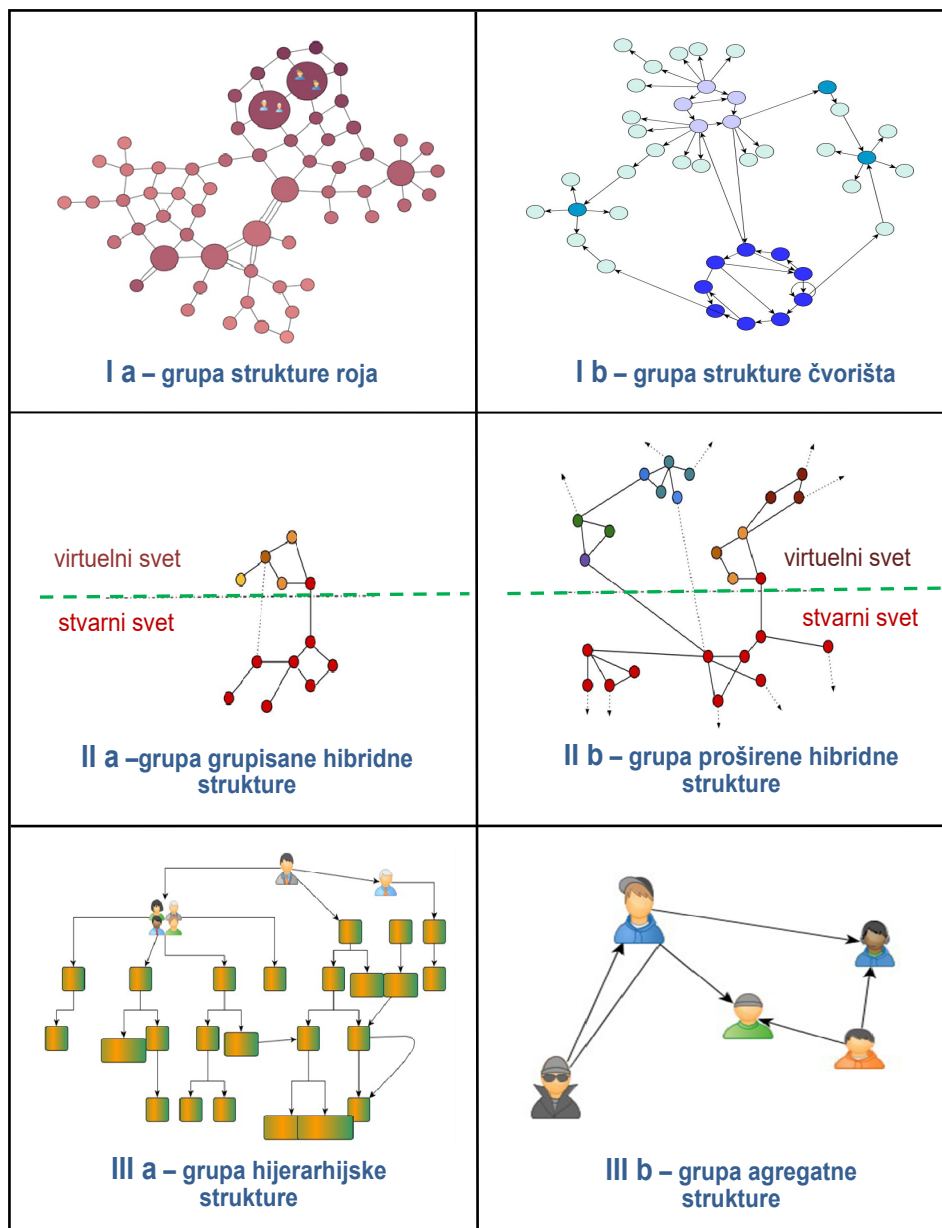
Ia) Grupe tipa Ia – *grupe sa strukturom roja* imaju karakteristike mreža i opisuju se kao „neorganizovane organizacije“ sa zajedničkom namenom i bez liderstva. Grupe poseduju minimalan lanac komandovanja. Čini se da su grupe sa strukturom rojeva najaktivnije u sajber aktivnostima koje su ideološke prirode, poput zločina mržnje na mreži i političkih otpora. Grupe kao rojevi su velike, kolektivne, nedovoljno organizovane, najčešće sastavljene od kratkotrajnih manjih podgrupa pojedinaca.

Ib) Grupe tipa Ib – *grupe sa strukturom čvorišta* su aktivne na mreži i imaju jasno definisanu funkciju komandovanja. Grupe su sastavljene od članova u čvoru strukture (žarište) oko koga se okupljaju periferni saradnici. Njihove onlajn aktivnosti su raznovrsne, uključujući pirateriju, fišing napade, botnet mreže i onlajn seksualno nasilje. Grupe oformljene na čvorišnoj strukturi, često se uključuju u distribuiranje skrivenog softvera. Ovakvu strukturu, verovatno, poseduju nelegalna tržišta podataka o kreditnim karticama i tržišta narkotika. Osnovna obeležja su centralna komandna struktura, koja može biti hijerarhijski ustrojena, i jake veze među pojedincima.

II) Grupe II tipa su hibridi (hybrids) koje aktivnosti kombinuju u sajber prostoru i stvarnom svetu. Podgrupe koje egzistiraju, imaju strukturu grupisanih hibrida (clustered hybrids) i strukturu proširenih hibrida (extended hybrids):

Ila) Grupe tipa Ila – *grupe grupisane hibridne strukture* aktivnosti artikulišu oko male grupe pojedinaca i fokusiraju se na specifične aktivnosti i metode. One su donekle slične grupama sa strukturom čvorišta, ali se njihove aktivnosti nalaze između kriminala na mreži i van nje. Tipične grupe ovog tipa su one koje se bave prevarama sa kreditnim karticama, kada koriste podatke za onlajn kupovine ili prodaju podatke putem karding mreža.

IIb) Grupe tipa IIb – *grupe proširene hibridne strukture* funkcionišu na sličan način kao grupisane hibridne grupe, ali su mnogo manje centralizovane. One obično uključuju mnogo saradnika i podgrupa i sprovode različite kriminalne aktivnosti uz zadržavanje određenog nivoa koordinacije potrebnog za uspeh.

Slika 1 – Tipovi grupa organizovanog visoko tehnološkog kriminala prema organizacionoj strukturi (prilagođeno prema: [66, 72]).

III) Grupe III tipa obavljaju aktivnosti uglavnom van mreže, ali onlajn tehnologiju koriste za pomoć u oflajn aktivnostima. MekGvajer smatra da ovaj tip grupa treba uzeti u razmatranje jer sve više doprinose digitalnom organizovanom kriminalu. Podkategorije ove grupe, u odnosu na stepen povezanosti i organizacije, su grupe sa hijerarhijskom strukturom (hierarchies) i agregatnom strukturom (aggregates):

IIIa) Grupe tipa IIIa – *grupe hijerarhijske strukture* se najbolje opisuju kao tradicionalne kriminalne grupe (npr. kriminalne porodice) koje obavljaju neke onlajn aktivnosti, kao na primer: tradicionalna umešanost nekih mafijaških grupa u prostituciju sada se produžava i na pornografske veb stranice, uključivanje u onlajn kockanje, iznude i ucene pretnjama o blokadama računarskih sistema ili pristupanje privatnim zapisima pomoću napada malverima ili hakovanjem.

IIIb) Grupe tipa IIIb – *grupe agregatne strukture* imaju labavu organizaciju, privremene su i često bez jasne svrhe. Članovi ovakvih grupa koriste digitalne tehnologije na *ad hoc* način, što ipak može da nanese štetu. Primeri uključuju korišćenje mobilnih telefona da bi se koordinirala aktivnost bandi ili poremećaji u javnosti.

Ove klasifikacije daju osnov da se organizovanost VTK razmatra sa aspekta delovanja tradicionalnih kriminalnih grupa, koje mogućnosti Interneta još uvek ne koriste u dovoljnoj meri, i, sa aspekta drugih organizacionih formi koje deluju u sajber prostoru. Prema tvrdjenjima pojedinih savremenih istraživača, među kojima je i Roderik Brodharst (Roderic Broadhurst), konvencionalna koncepcija organizovanog kriminala je zastarela, kao i klasični organizacioni „modeli mafije“ kao etnički zasnovane, monolitne i hijerarhijski strukturirane organizacije kojom rukovodi jedan čovek [29: 2]. Devedesetih godina XX veka istraživači organizovanog kriminala su počeli da tvrde da aktivnosti čvrsto strukturiranih trajnih OKG postepeno preuzimaju labave koalicije manjih kriminalnih grupa koje deluju u kraćem vremenskom periodu, a ideju vertikalno integrisanih organizacija je preuzela metafora mreže [36: 64]. Eksteritorijalnost sajber prostora, principi slobodnog globalnog tržišta i uvođenje elektronskog poslovanja, doprineli su ustrojstvu OKG za aktivnosti organizovanog VTK [38: 9].

Tradicionalne organizovane kriminalne grupe u sajber prostoru

Organizovane kriminalne grupe spoznale su vrednost informacija i IKT i njihovu ulogu u olakšavanju izvršenja krivičnih dela [38: 9]. Na početku XXI veka, pre nego što je postalo očigledno da raste moć društvenih mreža, pojavila su se istraživanja o strukturi organizovanog VTK [73, 13]. Postoje određeni pokazatelji koji ukazuju da su Internet, u toj fazi razvoja, i postojeći forumi za zabavu, olakšavali aktivnosti organizovanog VTK i da organizaciona struktura OKG nije obavezno hijerarhijski ustrojena, nego može da ima i izmenjenu i slobodniju (fluidnu) formu [73]. I pored postojanja slučajeva organizovanog VTK, generalno nije bilo indicija da će ovaj oblik kriminala poprimiti obeležja organizovanog kriminala, već da će delovati na granicama virtuelnog prostora [13].

Logika sugerise da bi Internet, sa mogućnostima za ostvarivanje velikih kriminalnih profita sa malim rizicima, trebalo da privuče i tradicionalne OKG, jer su one uvek pokazivale značajne sposobnosti prilagođavanja novim tehnološkim mogućnostima [74: 11-12]. Neke od ovih grupa se postepeno okreću od tradicionalnih kriminalnih aktivnosti prema

profitabilnijim i manje rizičnim operacijama u sajber prostoru [75], ali kako mnoge vrste VTK zahtevaju visok stepen organizacije i specijalizacije, nema dovoljno dokaza da li u aktivnostima VTK učestvuju OKG i kakav oblik ili strukturu one mogu da imaju.

Uprkos sugestijama o postojanju organizovanog kriminala na Internetu, osporavanja učešća tradicionalnih OKG u aktivnostima VTK, baziraju se na: *prvo*, ove grupe ne poseduju odgovarajući alat za rad na Internetu, osim pojedinih sredstava prinude kao što su DDoS napadi i iznuđivanja; *drugo*, sa konceptom tradicionalnog organizovanog kriminala povezano je posedovanje teritorije i kontrola te teritorije, što Internet ne omogućava, osim ako se pod tim ne podrazumeva kontrola nad serverima ili botnetom; *treće*, postoji problem u formiranju čvrstih grupa na mreži sa sopstvenim integritetom i otpornošću na veće pritiske konkurencije i organa zakona, ali je moguće da će neke od ovih organizacija obezbediti organizovano i stabilno prisustvo u sajber prostoru, ali samo kao lažnu on-lajn manifestaciju, a inače će praktično delovati u stvarnom svetu [63: 58-59].

U kojoj meri će OKG koristiti Internet kao sredstvo i kakvi su primenjeni modeli, zavisi od osposobljenosti grupa i vrste osnovnih kriminalnih aktivnosti, prema čemu se tradicionalne OKG mogu smatrati poslovnim OKG ili OKG u stilu mafije [1: 157].

– *Poslovne OKG* (business-like groups) imaju mnogo zajedničkih karakteristika sa legalnim komercijalnim poslovanjem, jer se bave nelegalnom transnacionalnom trgovinom. Grupe deluju kao oportunistički ekonomski agenti i nije im važno čime trguju ako tom trgovinom ostvaruju profit. Ove grupe mogu da budu veoma heterogene: od dugotrajno uspostavljenih kriminalnih mreža do labavih kriminalnih organizacija kojima upravljaju mladi lideri. Koristeći prednosti Interneta ove grupe mogu da posluju na transnacionalnom nivou, tako da je fizička lokacija aktera manje važna nego ranije. Pružaju im se mogućnosti delovanja u državama sa prazninama u zakonodavstvu i bezbednosti, a lako se mogu povezati sa udaljenim kriminalnim vršnjacima [76].

– *OKG u stilu mafije* (mafia-style groups) bave se širokim spektrom kriminalnih aktivnosti povezanih sa podzemnim ekonomijama, od trgovine ljudima do iznuđivanja, ali i aktivnostima legalne ekonomije i javnog sektora, zbog infiltracije u lokalnu socijalnu sredinu. Za ove OKG je značajno da njihove aktivnosti u velikoj meri zavise od povezanosti i fizičkog prisustva na teritoriji. Postoje dokazi da ove grupe koriste Internet u trgovini ljudima, kockanju i pranju novca, ali nema pokazatelja korišćenja za druge kriminalne aktivnosti [1: 157-158].

Neka istraživanja, sprovedena anketiranjem žrtava, pokazuju da oko 25% ispitanika smatra da su krivična dela VTK izvršile OKG [20]. Slična zapažanja iznose i Internet provajderi koji smatraju da je sve više ciljanih a ne nasumičnih napada, što ukazuje na organizovane napade. Postalo je vrlo verovatno da su tradicionalne OKG shvatile vrednost IKT i počele da ih koriste za olakšavanje ili poboljšanje načina vršenja kriminalnih aktivnosti u stvarnom svetu ili na granici između stvarnog i virtuelnog sveta: IKT se koriste radi lakše trgovine drogom, trgovinu korporativnim tajnama i ličnim podacima, vršenje iznuda, prevara i prevara na mreži, pranja novca uz upotrebu sistema za plaćanje putem Interneta, kao i za distribuiranje nelegalnog sadržaja putem mreže [28: 39]. Tradicionalne OKG, kao što su italijanska mafija, japanske jakuze, kineske triade i kolumbijski karteli narkotika, preusmerile su svoje resurse iz uobičajenih kriminalnih aktivnosti na kriminal u sajber prostoru kako bi, uz veću anonimnost i ograničenu policijsku kontrolu, lakše došli do profita [77: 33]. Neke od ovih grupa direktno su povezane i sa piraterijom računarskog softvera i falsifikovanjem kreditnih kartica [28: 39-40]. Ove OKG se sve više uključuju u

VTK, tako da je opovrgnut ranije naglašavan stav da ove grupe ne mogu same da deluju na Internetu jer im nedostaju obučeni IT stručnjaci koje moraju da angažuju kao pomagače za kriminalne aktivnosti u fizičkom, a ne u virtuelnom svetu [3: 270].

Međutim, neki autori navode da nema dovoljno dokaza da tradicionalne OKG pokreću aktivnosti na Internetu, osim da su pojedine razvile onlajn pomoćne alate za neke od svojih klasičnih kriminalnih aktivnosti, kao što je kockanje [63, 78]. Korišćenje ransomvera, fišinga i drugih oblika VTK ne pokazuje znake klasičnog organizovanog kriminala i delovanje mafije, već sličnost sa virtuelnim komercijalnim modelom, što navodi na to da je organizacija kriminala izvan tradicionalnih OKG [25: 85]. Logično je da se smatra da mogućnosti koje pruža Internet treba da budu atraktivne i za tradicionalne OKG; međutim, empirijske razlike između fizičkog sveta i sajber prostora, verovatno su tako značajan faktor da sprečavaju efektivan prenos određenih postojećih kriminalnih aktivnosti iz stvarnog u virtuelni svet, jer nema naznaka da su se OKG do sada prilagodile korišćenju raspoloživih mogućnosti Interneta [1].

Na osnovu velikog uzorka poznatih slučajeva VTK, Majkl MekGvajer (Michael McGuire) je utvrdio da oko 80% izvršenih dela VTK može da bude rezultat nekog oblika organizovanog delovanja. To ne znači da ove grupe imaju oblik tradicionalnih OKG sa hijerarhijskom strukturom ili da ove grupe vrše isključivo VTK. Tradicionalne OKG proširuju svoje aktivnosti na digitalno okruženje, uz nove oblike organizovanja, prvenstveno kao labavije strukture kakve su kriminalne mreže [66]. Sa nedostatkom pouzdanih podataka o OKG VTK, i pored prisutnih sugestija o organizovanom kriminalnom ponašanju u sajber prostoru, treba ostaviti mogućnost formiranja ovakvih grupa, a uzimajući u obzir specifičnosti sajber prostora, od ovih grupa ne bi trebalo očekivati da budu onlajn replika tradicionalnih OKG [63: 59].

Organizovane kriminalne grupe za delovanje u sajber prostoru

Mnogi kriminalci VTK nisu organizovani na tradicionalan način, već deluju kao labave onlajn mreže i deo su globalnog podzemnog onlajn tržišta, gde se, pored ostalog, može trgovati i tehničkim alatima ili uslugama potrebnim za sajber napade [79: 165]. Ovi pojedinci se udružuju u labave organizacione forme, ne veže ih hijerarhijska struktura i vlast i moć pojedinaca, rade zajedno kao slobodni članovi grupe, a vreme trajanja organizovane grupe je kraće nego kod tradicionalnih OKG. Ove karakteristike nisu svojstvene organizaciji nelegalnih onlajn tržišta kod kojih je prisutan određeni stepen hijerarhijskog rukovođenja radi održavanja stabilnosti tržišta i poverenja klijenata [63: 53]. Drugi autori ne isključuju postojanje hijerarhije u kriminalnim grupama, jer se time ostvaruju veći efekti kriminalnog rada [80, 81].

Kriminolozi i praktičari sve više usvajaju mrežne perspektive za istraživanje kriminalnih pojava, tako da se, od devedesetih godina XX veka, sve veći broj definicija organizovanog kriminala bazira na mrežnoj strukturi OKG. Istovremeno se formalna analiza mreža sve više koristi za proučavanje interakcija među kriminalcima [65: 2]. Mrežna organizacija je idealan način organizovanja kriminalaca zbog brojnih pogodnih karakteristika [36], a pored ostalog, omogućava brzo usvajanje novih tehnoloških promena, čime se usavršavaju kriminalne aktivnosti, i veoma brzo reagovanje na promene zakona i ponašanja organa za sprovođenje zakona [23: 107].

Široko rasprostranjena i nekritička pretpostavka da su Internet i društvo „bačeni na kolena“ od strane organizovanih kriminalnih grupa tipa mafije, nije podržana istraživanjem organizacije onlajn kriminalnih grupa za koje se smatra da se bave organizovanim kriminalom. Takve organizacije su identifikovane kao neorganizovani ili distribuirani modeli organizacije, a ne kao grupe sa hijerarhijskom komandnom i kontrolnom strukturom [25: 71]. Oспорavanje organizovanog VTK, osim onlajn kriminalnih tržišta, bazira se na nekoliko odlika kriminalnih grupa: *prvo*, onlajn kriminalne grupe su male, labavo strukturirane i bez jasnog programa; *drugo*, čvrsto strukturirane kriminalne grupe koje imaju elemente da postanu OKG, mogu biti uključene u prevare, hakovanje, DDoS napade i druge aktivnosti, ali ovi kriminalci se bave jednostavnim prevarama i nisu sposobni da organizuju upravljanje i ozbiljan rad u grupi [63: 54-55].

Onlajn kriminalno umrežavanje koje je omogućio Internet je jedan od najvećih preobražaja kriminala, jer onlajn kriminalne društvene mreže predstavljaju osnov za pojavu globalne onlajn podzemne ekonomije. Kriminalni imaju važnu ulogu za funkcionisanje kriminalnih mreža kao mesta gde se sreću digitalni prestupnici, pronalaze specijalizovani saradnici i/ili vrše kupovine malvera potrebnog za izvođenje napada. Oni predstavljaju najvidljiviji i najdokumentovaniji oblik organizovanog VTK po modelu kojim se želi „preslikana mafija“ i uglavnom funkcionišu kao veb stranice [63: 54].

Osnovna razlika između tradicionalnih OKG i kriminalnih grupa VTK ogleda se u informacionoj prirodi, mrežnoj organizacionoj strukturi i globalnom dometu VTK. Kriminalne grupe koriste nove umrežene tehnologije koje su relativno jeftine, tako da su početni troškovi relativno mali, a kako deluju u sajber prostoru i ne treba im „zaštitnik“ za poslovanje, izbegavaju da im se nametne uticaj tradicionalnih OKG. U suštini, kriminalci VTK se suprotstavljaju svakom tradicionalnom modelu organizovanog kriminala, izbegavaju kontrolu od strane tradicionalnog organizovanog kriminala na isti način na koji izbegavaju i kontrolu organa zakona [25: 72-73].

Kriminalne grupe, iako su specijalizovane za niz različitih aktivnosti, pokazuju mnoge slične organizacione karakteristike, tako da su prilično kratkotrajne i amorfne u smislu organizacije i fleksibilne u skladu sa trenutnim zahtevima i mogućnostima. Izgleda da grupe imaju odliku samoodrživosti, jer su reaktivne u odgovorima na delovanje okruženja, a po strukturi su skoro slične strukturama malih gazdinstava. Često ih vodi pojedinac ili vrlo mala grupa ljudi [25, 34, 66].

Kako je za uspešnu realizaciju dela VTK potreban širok spektar znanja i veština, kriminalci su uspostavili međusobnu saradnju trgujući robama i uslugama potrebnim za ostvarivanje kriminalnih aktivnosti, a pojavila su se i regrutovanja potrebnih talentovanih kadrova sa univerziteta [17]. Kriminalci koji se bave VTK, na osnovu znanja i sposobnosti kojima raspolažu radi preduzimanja sajber napada, mogu se klasifikovati u tri kategorije [82]:

(a) mala i elitna grupa pojedinaca koji poseduju velika znanja, sposobni su da se upuste u sofisticirane napade, da identifikuju nove ranjivosti računarskih sistema i razviju nove alate i tehnike za preduzimanje sajber napada;

(b) grupa polukvalifikovanih hakera, brojnija od prve, koji su sposobni da koriste visoko stručne alate i tehnike, ali nemaju znanja, veštine i inovacioni potencijal za kreiranje sopstvenih alata; i

(c) grupa nekvalifikovanih hakera, najveća prema ovoj klasifikaciji, sastavljena je od hakera koji poseduju malo znanja i alata za izvršenje ozbiljnijih napada VTK.

Struktura kriminalnih mreža je fluidna i sastavljena je od jezgra mreže (čvorišta), stalnih profesionalnih saradnika, regrutovanih saradnika i lica za prenos novca [81]. Sastav grupe je relativno mali i odražava MekGvajerovu analizu organizacije onlajn kriminala [66: 58], naročito centričnih tipova grupa sa mrežnom strukturom: tipovi rojeva ili čvorišta. Pojedini članovi grupe mogu biti istovremeno i članovi drugih kriminalnih grupa, pa čak i tradicionalnih OKG [25: 85]. Sastav mreža je fiksiran samo u jezgru grupe u kome su osnovni (ključni) članovi grupe, dok ostali članovi čine promenljivi deo mreže i redovno se menjaju, a osnovnu strukturu grupe čine [25, 63, 81]:

- *Jezgro grupe* može da čini pojedinac ili manja grupa ljudi, a osnovna funkcija jezgra je da pokreće i rukovodi kriminalnim aktivnostima. U okviru jezgra može postojati hijerarhija, ali ona nije izražena kod većine grupa. Istaknuti članovi jezgra iniciraju i koordiniraju napade, upravljaju i kontrolišu ostale članove mreže i podgrupe ključnih članova mreže i izvršavaju sekundarne kriminalne aktivnosti. Ostali članovi jezgra sa saradnicima rade na izvršenju i eksploataciji napada, zaključno sa prenosom novca u jezgro mreže.

- *Izvršioc napada* su lica izvan jezgra grupe koja se regrutuju ili su angažovani profesionalci, sa aktivnostima kao što su snabdevanje imejl adresama, izrada malvera, razvoj fišing sajtova, snabdevanje lažnom dokumentacijom, prenos novca, zamena valuta, pomoć u pranju novca.

- *Pomagači* čine deo osoblja koji može biti angažovan iz kompanija koje su mete napada (banke i druge finansijske institucije) i iz kompanija preko kojih se obezbeđuje druga potrebna podrška (telefonske kompanije, Internet provajderi).

- *Prenosači novca* izvršavaju prenos novca preko sopstvenih računa ili kurirskom službom, a za to se angažuju osobe koje uživaju poverenje članova jezgra.

Kriminalne mreže mogu se ocenjivati prema više kriterijuma, kao na primer, prema: (a) primenjenoj tehnologiji i stručnosti članova, njihovoj užoj ili široj specijalizaciji; (b) načinima, učestalosti i karakteristikama interakcija sa žrtvama; i, (c) internacionalnom karakteru mreže koji uključuje razmatranje da li je član grupe iz inostranstva i da li radi u inostranstvu, kao i da li je žrtva iz inostranstva. Na osnovu primenjene tehnologije i osposobljenosti, kriminalne mreže se ne mogu lako i oštro podeliti na dve granične kategorije koje imaju potpuno različite karakteristike: slabo tehnološki i kadrovski osposobljene grupe (mreže sa nerazvijenom tehnologijom) i specijalizovane grupe (visoko tehnološke mreže), jer postoji mnogo varijanata između graničnih mreža.

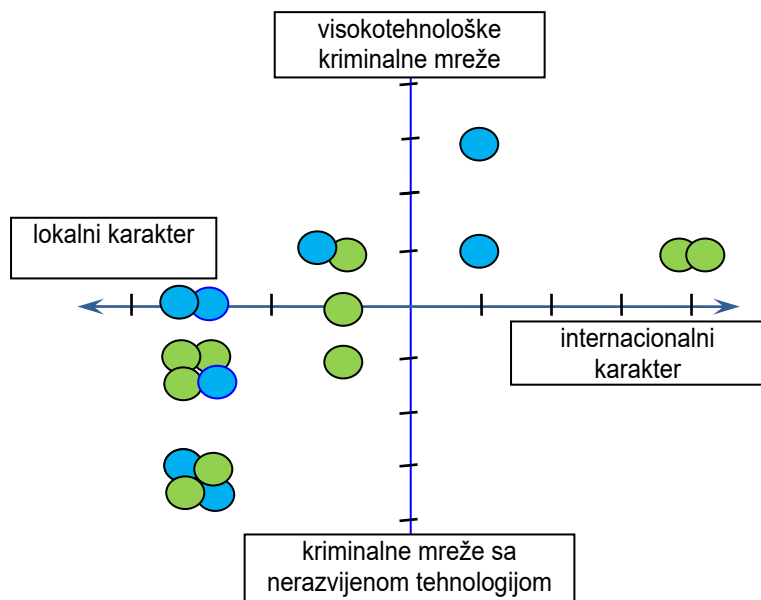
Međuzavisnost svojstava grupa³ prikazana je na slici 2: *x*-osa predstavlja stepen do koga mreža ima međunarodne komponente, a na *y*-osi je prikazan stepen tehnološke razvijenosti. Posebno, plavom bojom su prikazane kriminalne mreže sa specijalističkim kadrom koji je usko specijalizovan za jedan tip napada, dok su zelenom bojom prikazane kriminalne mreže koje u svom sastavu imaju opšte obrazovan kadar. Sa slike 2 je vidljivo da postoji jasna razlika između mreža sa visokom tehnologijom i mreža koje poseduju nerazvijenu tehnologiju: mreže koje koriste nerazvijenu tehnologiju nemaju žrtve u dru-

³ Istraživanje kriminalnih mreža [81] obuhvatilo je organizacije koje vrše različite oflajn i onlajn kriminalne radnje, sa osnovnim usmerenjem na fišing delovanje i onlan bankarstvo. Analizirano je 18 kriminalnih mreža na osnovu dokumentacije policijskih istraga koje su obuhvatile kriminalne mreže i bankovne poslovne računarske mreže u Holandiji za period 2004-2014. godine. Ove kriminalne grupe bave se i aktivnostima povezanim sa prevarama, napadima na finansijske transakcije u kojima se IKT ne koriste, trgovinom ukradenom robom, čak i drogom, trgovinom ljudima, prevarama sa kreditnim karticama i drugim kriminalnim aktivnostima.

gim državama i članovi jezgra i glavni pomagači su iz iste države i deluju u okviru nje; visoko tehnološke mreže imaju više međunarodnih komponenti, tako da četiri mreže imaju internacionalni karakter po pitanju ključnih članova i/ili pomagača, a žrtve su iz različitih zemalja, dok dve mreže nemaju internacionalni karakter i aktivnosti sprovode na državnom nivou. Razlike među mrežama ispoljavaju se tako da [81]:

a) mreže sa nerazvijenom tehnologijom svoje aktivnosti usmeravaju na lokalne žrtve (unutar države) i pri tome su prinuđene da ostvaruje određene interakcije sa žrtvama, čime povećavaju mogućnost da im budu otkrivane namere;

b) visoko tehnološke mreže su sposobne da izvrše napad bez značajne interakcije sa žrtvom (uglavnom je nema), imaju više mogućnosti i koriste ih za napade izvan državnih granica i sastoje se od manjeg broja osnovnih članova i iznajmljenih saradnika.

Slika 2 – Međuzavisnost karakteristika delovanja kriminalnih grupa (prilagođeno prema: [81])

Sofisticirana struktura mreža i pristup glavnim operacijama koje se dodeljuju samo proverenim članovima OKG, sprečavaju otkrivanje kriminalnih mreža, koje mogu uključivati od desetak do nekoliko hiljada članova. Bez obzira na broj članova i filijala, mreže pokreće mali broj iskusnih onlajn kriminalaca koji deluju kao preduzetnici. Neke elitne kriminalne mreže deluju kao zatvorene organizacije i ne učestvuju na onlajn forumima, jer poseduju dovoljno sredstava za stvaranje i održavanje lanca vrednosti za ceo ciklus izvršenja dela VTK [75]. Mnogi od najpoznatijih kriminalaca VTK odustaju od komunikacija na javnim forumima i prelaze duboko u podzemlje, na zaštićene ili privatne kanale, gde se formira jezgro organizacije od stalnih članova koji postaju karijerni kriminalci [21].

Kriminalni forumi i tržišta na Internetu

Pored brzog širenja Interneta, globalizacionih procesa i digitalizacije ekonomskih aktivnosti, jedan od ključnih faktora koji doprinosi naglom širenju VTK u svetskim okvirima je funkcionisanje onlajn podzemnog tržišta, gde kriminalci sa lakoćom pribavljaju potreban alat za vršenje dela VTK, kao i usluge obrazovanog i visokostručnog kadra, što omogućava veću efikasnost i fleksibilnost rada [17, 38]. Pribavljanje efikasnih tehničkih rešenja putem Interneta, posebno zbog činjenice da su u porastu broj i kvalitet usluga koje se nude na uslužnim servisima (*as-a-service*), a cene usluga se smanjuju, omogućava OKG da se fokusiraju na druge aspekte delovanja [83: 3]. To je dovelo do nastanka pojmova kao što su *ekonomija onlajn kriminala (economy of online crime)* [31], *globalna industrija VTK (global cybercrime industry)* [47], *ekonomija VTK (cyber crime economy)* [84] ili *ekonomija digitalnog podzemlja (digital underground economy)* [17].

Verovanja da pretraga na Guglu (*Google*) može, za određeni predmet, identifikovati većinu informacija koje su dostupne na Internetu – nisu osnovane: postoji celi onlajn svet, ogroman i izvan Gugla ili bilo kog drugog opšte poznatog pretraživača. Procenjeni broj neindeksiranih veb stranica na Internetu, na mreži koja je poznata kao *duboka mreža (Deep Web)*⁴, mogao bi da bude 400 do 500 puta veći od broja indeksiranih veb stranica smeštenih na *površinskoj mreži Interneta (Surface Web)*. Masa podataka koji se čuvaju na samo 60 podzemnih *Deep Web* lokacija je oko 40 puta veća od mase podataka koji se čuvaju na svim legalnim površinskim lokacijama; „duboka mreža Interneta ujedno je i njegova tamna strana koja cveta“ [85: 5]. Deo duboke mreže Interneta koriste i ljudi koji poštuju zakone (novinari, politički disidenti), kao i legalne organizacije, prvenstveno za svoje arhivske materijale, ali jedan njegov deo, poznat kao *tamna mreža (Darknet)*⁵, postao je kanal za ilegalne kriminalne aktivnosti.

Onlajn forumi i podzemna tržišta u različitim oblicima postoje već više decenija: inicijalni *Internet Relay Chat (IRC)*, stvoren 1988. godine, na početku je funkcionisao kao mreža od 35 do 40 posebno aktivnih servera i obezbeđivao je razmenu informacija o raspoloživim robama i uslugama i njihovim cenama (ukradene kreditne kartice, brojevi bankovnih računa, pranje novca, gotovinske usluge, botnet) [59, 86]. Kanali IRC postoje i danas, ali u osavremenjenom dizajnu i sa novim funkcijama koje obezbeđuju aktivnosti kriminalaca. Tokom vremena, sa širenjem obima informacija i usluga, mnoga od ovih tržišta su počela da koriste javno dostupne forume, na kojima se obično nude ukradeni podaci sa kreditnih kartica i drugi bankovni kredencijali, kao i sve vrste malvera [40, 87]. Korišćenje legalnih foruma od strane kriminalnih aktera, kasnije je odjednom smanjeno i kriminalci su se preorijentali na distributivne mreže koje nisu indeksirane kod legalnih pretraživača, tako da je *Deep Web* naglo proširen i sada sadrži najviše svežih informacija na Internetu. Tome je doprineo i razvoj IKT, *cloud* računarstvo i masovna upotreba mobilnih uređaja, napredak u razvoju sigurnosnih sistema koji obezbeđuju anonimnost i upotreba kriptovaluta [85: 7].

⁴ *Deep Web* ili *Deep Net* (duboka mreža) ili *Hidden Web* (sakrivena mreža) je termin za pretragu sadržaja na Internetu koji nije indeksiran od strane standardnih pretraživača. Duboka mreža je suprotnost površinskoj mreži (*Surface Web*).

⁵ *Darknet* (tamna mreža) je mreža Interneta kojoj se može pristupiti samo određenim softverom, konfiguracijama ili autorizacijom, često koristeći nestandardne komunikacijske protokole i portove.

U oblasti podzemnog tržišta ili drugih vidova profitabilnog udruživanja kriminalaca na Internetu, do sredine 2000-tih godina je dolazilo do brojnih onlajn neprijatnosti po žrtve, pojedince i organizacije, koje su izazvali hakeri (brisanje veb stranica, pisanje i distribucija zlonamernog softvera, prevare kreditnim karticama i slično). Nakon toga je hakerska zajednica postepeno ojačavala i pojavila su se podzemna tržišta. Za ovaj period je karakteristično naglo širenje računarskih virusa i crva: na početku radi dokazivanje znanja programera, da bi kasnije njihova distribucija počela da nanosi velike štete računarima i sistemima, tako da je oko polovine kriminala imalo digitalnu ili elektronsku pozadinu [45: 45]. Nakon 2004. godine javlja se ekonomija VTK kao ozbiljna ekonomska delatnost koja ne predstavlja „mali biznis“, već se kriminalci udružuju u kriminalne mreže – onlajn podzemna tržišta (crna tržišta – *black markets*) [31: 3-4]. Aktivnije se koriste malveri za pronalaženje ranjivosti računarskih sistema i daljinski protokoli za pristup, plasiraju se kompleti softvera za eksploataciju tuđih računarskih sistema (*exploit kits*), a na tržištu dominiraju bolje organizovane i strukturirane grupe sa više unutrašnje discipline. Ove grupe biraju specifične ciljeve za napad, obično profitabilne kompanije ili finansijske institucije [45: 46].

U analizama zajedničkih odlika i razlika između podzemnih tržišta i podzemnih foruma, mnogi autori ova dva pojma poistovećuju [45, 49, 61]. Prema sagledanoj literaturi, čini se da bi forumi imali nešto šire funkcije, bar po pitanju prenosa znanja i drugih poslovnih i privatnih kontakata i ćaskanja. Takođe, pojmovno je dosta teško razdvojiti delovanje organizovanih grupa VTK i funkcionisanje podzemnih onlajn nelegalnih tržišta, s obzirom na veliku podudarnost poslova koji se obavljaju, ali usled podele poslova i prema tome ko su neposredni izvršioци krivičnih dela, može se ustanoviti da ove kategorije imaju velika preklapanja, ali i razlike. Postoje mišljenja da je samo organizacija kriminalnih onlajn tržišta ona organizacija čije aktivnosti bi se mogle smatrati organizovanim VTK, dok su sve druge organizovane kriminalne aktivnosti izvan koncepcije organizovanog kriminala [63].

Nelegalne društvene mreže na Internetu – forumi

Široko umrežavanje koje je kriminalcima omogućilo da koriste nove mogućnosti, ne bi bilo moguće bez posredstva Interneta [17, 25, 31, 88]. Da bi se olakšala ova potreba za umrežavanjem, formirane su mnoge podzemne društvene mreže na Internetu [79, 86, 89]. Društveni forumi se od strane kriminalaca koriste na različite načine: za oglašavanje roba i usluga, za razmenu znanja, pružanje pomoći početnicima ili za stvaranje novih kontakata, a većina foruma ima trgovinske odeljke, uključujući i aukcije ukradene robe [46, 61, 80].

Kriminalni forumi ili onlajn mesta za sastanke kriminalaca, najmanje predstavljaju mesta za sastanke i uglavnom se koriste kao polazne tačke za VTK. Većina mreža je potekla iz fizičkih kontakata, jer su članovi odrasli zajedno, počeli da rade zajedno, pohađali isti univerzitet ili bili zajedno u zatvoru. Druge mreže nastaju iz onlajn kontakata, ali je nepoznato kada i gde su ti kontakti otpočeli. Forumi su ključna mesta na kojima se pronalaze saizvršioци sa potrebnim kvalifikacijama, znanjima i veštinama. Prisustvo strukture upravljanja od vrha prema dnu hijerarhijske lestvice, sa deljenjem uloga i obaveza, ukazuje na to da postoje timovi ili čak formalne organizacije koje upravljaju forumima ili kanalima [62].

Funkcije nelegalnih foruma

Forumi imaju višestruku ulogu u funkcionisanju organizovanog VTK, ali se mogu izdvojiti tri osnovne uloge – funkcije: socijalna funkcija, funkcija učenja i tržišna funkcija [46: 2-4].

Socijalna funkcija: forumi su mesta gde se kriminalci mogu sastajati i formirati nove saveze, što olakšava razvoj i rast kriminalnih mreža. Formiranje partnerstava prevazilazi usluge kupovine zlonamernog softvera ili usluga prenosa novca: na forumima se spajaju kriminalci različitih profila i znanja, tako da kriminalne organizacije (kriminalne mreže) za pojedine vrste poslova koriste specijalizovane profesionalce koje pronalaze i angažuju na forumima [46: 3-4].

Funkcija učenja: forumi se koriste za razmene informacija među kriminalcima, što se smatra delom subkulture, posebno među hakerima, pri čemu se razmenjuju i specifična znanja. Mali broj kriminalaca ima tehnička znanja za primenu alata koje su drugi kreirali, ali znanje polako prelazi iz grupe stručnjaka u niže slojeve kriminalaca. Pretpostavlja se da puno znanja i stručnosti u subkulturi VTK dolazi iz malog procenta kriminalaca koji imaju veoma visok stepen tehničke stručnosti [62: 27]. Većina foruma omogućava slanje poruka drugim članovima, kao i deljenje informacija i učenje od drugih članova („univerziteti podzemnog sveta“) [90].

Tržišna funkcija se ostvaruje kroz funkcionisanje podzemnih tržišta koja uglavnom koriste dva specifična i dominantna tipa kanala [61]: (a) Internet Relay Chat (IRC), kao poznati, popularni i legalni kanali za ćaskanje, vremenom su nadograđeni novim funkcijama potrebnim za kriminalnu delatnost kreiranjem sopstvenih pravila protokola, zaštitom od spamera i nepozvanih prodavaca i aktivnim nadzorom administratora; b) veb forumi, kao specifičan oblik onlajn društvenih mreža, za razliku od otvorenih soba za ćaskanje na IRC, uglavnom su zatvorenog tipa ili ograničenog pristupa. U odnosu na aktivnosti koje su ranije ostvarivane na kanalima IRC, podzemni forumi (*underground forums*) su omogućili veću stabilnost tržišta i mogućnost njegove regulacije [49: 210].

Pojedine lokacije na Internetu (*Deep Web, Dark Net, Secret Web, Invisible Internet*), pored ponude piratskih sadržaja, predstavljaju i tržišta droge, falsifikovanog novca, ukradenih bankarskih kartica i računara, ukradene raznovrsne robe, ukradenih identiteta, ličnih dokumenata, oružja, municije, eksploziva, video zapisa seksualnog zlostavljanja dece, trgovine ljudima i ljudskim organima i drugom „robom“ [77: 223]. Podzemna mreža se upotrebljava i u legalne svrhe kao što to čine novinari, uzbunjivači, politički disidenti i zagovornici ljudskih prava [85: 7]. Vrlo labavo postavljene organizacije koje su uključene u tranzitni kriminal deluju veoma efikasno. Za mešovite organizacije, gde su zastupljene i tradicionalne OKG, zahtevaju se i veće organizacione sposobnosti za uspešno funkcionisanje organizacije. Mnoge od ovih organizacija, iako su ranije koristile i otvorene veb stranice, počele su sa korišćenjem skrivenih veb stranica (*Deep Web*), koje su nedostupne velikom delu internet populacije [74: 12-13]. Virtualni forumi mogu godinama da rade na jedinstvenim lokacijama i zajedno sa legitimnim sajtovima [59].

Neki od ovih foruma su specijalizovani i počeli su da koriste i zatvorenu varijantu, tako da je pristup novih članova moguć samo uz odobrenje ili preporuku postojećih članova ili se roba i usluge nude samo na privatnim forumima koji mogu biti i usko specijalizovani [91]. Cilj postojanja ovih foruma je i proširenje baze znanja učesnika i proširenje skupa potencijalnih partnera u trgovini. Postupak pristupa pojedinaca mreži ima svoje vremensko trajanje i proceduru: kandidati čekaju u grupi za pristup, vrše se provere kan-

didata, a po pozitivnom ishodu provera, pristupa se „novoj“ grupi odakle je omogućeno i dalje napredovanje, što donosi članovima i veća ovlašćenja, a time se i forumi sve više proširuju [60: 74]⁶.

Uslužni servisi

Servisi na mreži se mogu smatrati „crnim“ ili „sivim“, zavisno od toga ko su korisnici usluga i kakve su im namere [45], tako da se kao „sivi“ servisi mogu klasifikovati servisi na kojima je teško odrediti aktivnosti ili stvarne kupce. Model kriminalnog servisa kriminal-kaousluga (*Crime-as-a-Service* – *CaaS*) predstavlja novu opasnost od kriminala uopšte, a posebno od VTK, jer omogućava lak pristup alatima i uslugama čitavog spektra VTK, od ulaznog nivoa do vrhunskih profesionalaca, uključujući i druge aktere kao što su haktivisti, pa čak i teroristi [92: 29]. Na forumima postoji mnogo vrsta usluga (servisa) koje potencijalni kriminalci mogu koristiti, kao što su [83: 4-5]:

– *Usluge istraživanja* za razliku od drugih servisa, ne moraju poticati iz ilegalnih izvora, već mogu postojati i u okviru sivog tržišta. Predstavljaju istraživanje i identifikaciju ranije nepoznatih ranjivosti u ciljanim računarskim sistemima. Istraživanja ranjivosti, uključeno i istraživanja ranjivosti nultog dana⁷ (*zero-day vulnerabilities*), vrše zlonamerni i plaćeni pojedinci ili organizacije, ali se istim poslom bave i legalne komercijalne kompanije koje prodaju rezultate istraživanja organizacijama koje su vlasnici računarskih Sistema [31]. Na tržištu se pojavljuju i pojedinci (brokeri) koji preprodaju takvu intelektualnu svojinu kupcima - kriminalcima. Zbog različitih aktera uključenih u istraživanja i plasman rezultata, ovakvo tržište se smatra „sivim“ tržištem.

– *Usluge kriminalnog softvera* podrazumevaju prilagođavanje postojećeg softvera stvarnim potrebama, izradu novog softvera, ili jednostavno – prodaju ili pozajmicu postojećeg softvera⁸. Usluge uključuju razvijanje koda za iskorišćavanje specifičnih ranjivosti računarskih sistema i izradu raznih tipova softvera (za prikriivanje malvera, za dostupnost računarskim sistemima radi finansijskih prevara, za hakovanje računarskih sistema i drugo). Pojavljivanje profesionalnog tržišta malvera znači da malver više nisu izradili tinejdžeri kako bi zadivili vršnjake, već specijalizovane profitne firme koje se bave istraživanjima, razvojem i testiranjem zlonamernog softvera [31: 3]. Pojavili su se i specijalizovani servisi ransomvera (*Ransomware-as-a-Service* – *RaaS*), što je uticalo na povećanje aktivnosti povezanih sa njima; ovim su uključeni programeri malvera koji kreiraju komplete alata i prilagođavaju ih potrebama napadača, razvijajući nove varijante ransomvera [15: 63].

– *Usluge infrastrukture* podrazumevaju iznajmljivanje (ili eventualnu prodaju) elemenata infrastrukture radi izvršenja krivičnog dela (iznajmljivanje mreže računara radi DDoS napada, slanje spam poruka, distribucija malvera). Postoji veliki broj dostupnih infrastrukturnih

⁶ Istraživanje [60] predstavlja analizu policijske i tužilačke arhive baza podataka (SQL dumps) za 6 podzemnih foruma (BlackHatWorld, Carders, HackSector, HackE1ite, Freehack i L33tCrew). Arhiva svakog foruma je sadržala podatke o registrovanim korisnicima, promenama statusa članova, međusobne privatne i poslovne komunikacije i druge informacije.

⁷ Ranjivost nultog dana je sigurnosni propust računarske aplikacije koji je otkriven i poznat napadačima pre nego što je isti uočen od strane proizvođača i javnosti i za koji proizvođač nije objavio „zaprpe“ kojima otklanja problem.

⁸ Cene zlonamernog softvera u 2016: osnovni bankarski komplet trojanaca – 100\$; trojanci za krađu lozinki – 25\$ do 100\$; trojanci za Android bankarstvo – 200\$; malveri za zaštitu od otkrivanja (*Malware crypter service*) – 20\$ do 40\$; ransomveri – 10\$ do 1800\$ (15: 52).

servisa kojima se omogućava izvršenje dela VTK. Ovakve usluge pružaju i legalni provajderi, kada svoje veb stranice ustupaju kriminalcima, ignorišući zakonska i etička ograničenja.

– *Usluge hakovanja* potencijalnih žrtava vrše se radi pribavljanja informacija potrebnih za krađu identiteta, pribavljanje bankarskih kredencijala, detalja sa veb stranica i slično. Ove informacije se mogu prikupljati za poznate naručioce ili se već prikupljeni podaci mogu prodavati na tržištu. Usluga hakovanja je dostupna kriminalcima koji imaju potrebna finansijska sredstva, čime skraćuju vreme potrebno za pripremu i izvršenje napada.

Nelegalna kriminalna tržišta na Internetu

Tržište se obično definiše kao „socijalno-materijalna infrastruktura koja se nalazi u prostoru u kome su moguće tržišne transakcije“ [93: 384]. Ovakvo određenje odgovara i empirijskom fenomenu podzemnih onlajn kriminalnih tržišta, uz razliku što se ova tržišta nalaze u sajber prostoru [49: 210].

Postojeća podzemna tržišta nude sve potrebne alate i usluge kako bi se u celini realizovala aktivnost hakera kao pojedinaca ili OKG, čime se omogućava snabdevanje velikog broja kriminalaca, koji svoje aktivnosti ne usmeravaju samo na pojedince kao žrtve, već i na preduzeća i državne institucije [55: 60-61]. Tržište sadrži mnogo zainteresovanih strana: od legalnih organizacija koje prodaju otkrivene ranjivosti računarskih sistema drugim legalnim organizacijama sa ciljem povećanja njihove bezbednosti, do pojedinaca i organizacija koje stvaraju, preprodaju, kupuju i prodaju usluge radi izvršenja kriminala. Mali broj istraživanja koja su rađena radi sagledavanja strukture i funkcionisanja podzemnih kriminalnih tržišta, pokazala su da se lični podaci i informacije koje su dobijene različitim metodima, prodaju na forumima i na kanalima Internet Relay Chat, pojedincima i drugim kriminalnim organizacijama [39, 40, 49, 60, 80, 87, 94, 95]. Informacije i usluge kojima se trguje na ilegalnim tržištima su [49]:

- softverski proizvodi za sticanje neovlašćenog pristupa računarima i mrežama,
- znanja o ranjivosti bezbednosnog sistema, npr. ranjivost nultog dana [96],
- lozinke i identiteti ličnosti, resursi za spam poruke i prevare,
- zamena kriptovaluta i druge finansijske usluge [31],
- podaci i uputstva o korišćenju ukradenih kreditnih kartica,
- falsifikovani lični i drugi dokumenti.

Neka tržišta svoje delovanje zasnivaju na širokom asortimanu roba i usluga kojima se obezbeđuje potpuni ciklus funkcionisanja tržišta, od inicijalnih kriminalnih aktivnosti do njihovog unovčavanja. Pojedini prodavci se oglašavaju na više tržišta, dok se drugi pridržavaju poslovanja na nekoliko ili na samo jednom tržištu [45: 4].

Hackerska tržišta su evoluirala tokom vremena i sada se pojavljuju u mnogim oblicima. Do 2000. godine ova tržišta su se fokusirala na robu i usluge, zatim su svoje aktivnosti proširila na blokiranje akreditiva za e-bankarske naloge i društvene medije, da bi se u najnovije vreme njihova aktivnost preusmerila na jednu vrstu robe i rad specijalizovanih servisa. Procene su da su 2000. godine oko 80% učesnika na tržištu bili pojedinci ili članovi manjih kriminalnih grupa, a da je 2014. godine taj broj opao na 20% i da su primat na tržištima, u svim resorima, preuzele kriminalne organizacije [45: 4]. Obzirom na različitost roba i usluga koje se nude na podzemnom virtuelnom tržištu, osnovne vrste tržišta su opredeljene prema dostupnosti i lokaciji tržišta (isključujući IRC kanale) [49: 210]:

a) *Regularne stranice za internetsku trgovinu*: trgovina se obavlja preko legitimnih veb stranica i na njima se nude robe ili usluge povezane sa VTK. Ove internet lokacije ne pripadaju poznatim svetskim operativnim korporacijama, već manjim provajderima regionalnog značaja koji primenjuju i manji stepen kontrole sadržaja veb stranica.

b) *Regularne forumske stranice*: forumi koji su prvobitno imali drugu namenu i čiji su vlasnici odustali od njihovog korišćenja, zauzimaju se i preuzimaju od strane nekoliko prodavaca, a zatim se šire pristupanjem drugih aktera.

c) *Direktne tržišne stranice*: neki trgovci ličnim podacima postavljaju svoja prodajna mesta na dubokoj mreži Interneta, samostalno i uz sve karakteristike onlajn prodavnica sa primenjenom automatizacijom transakcija i uobičajenim načinom plaćanja i isporuka robe.

d) *Otvoreni forumi za ilegalnu trgovinu*: ovo je najčešći oblik tržišta i obično se sastoji od brojnih podforuma za trgovanje različitom robom, a samo trgovanje na forumu se naplaćuje. Za povezivanje sa Internetom iznajmljuju se provajderi u zemljama gde su kontrole i zakonska regulativa najpovoljniji za ovakvu vrstu foruma. Rukovođenje forumom je prepušteno administratoru koji ima ovlašćenja da nadgleda rad foruma, prati poštovanje pravila i obezbeđuje sigurnost transakcija. Pristup tržištu nije jednostavan i zahteva registraciju.

e) *Zatvoreni forumi za ilegalnu trgovinu*: organizovani su na isti način kao i otvoreni forumi, a osnovni cilj zatvorene forme im je sprečavanje pristupa nepouzdatih prodavaca (ripera). Broj članova foruma je obično ograničen, a učesnici na forumu se pozivaju ili im se daje posebna dozvola za privremeni pristup.

Jedna od delatnosti na crnim i sivim onlajn podzemnim tržištima je i prisvajanje ličnih podataka građana preuzetih od legalnih organizacija i državnih institucija i trgovanje njima⁹. Kao drugi vidovi napada pojavljuju se: napadi na kompromitovane i napuštene veb stranice na kojima su „ostale“ baze podataka i drugi materijali; napadi malverima ubačenim u onlajn reklame, kojima se po otvaranju reklame od strane žrtve, zarazi računar i nad njim preuzme daljinska kontrola, instalira dodatni komplet malvera za eksploataciju i krađu podaci; i, napadi na veb lokacije koje su već preopterećene DDoS napadima botneta, čime je olakšan pristup traženim podacima [45: ix].

Organizacija nelegalnih kriminalnih tržišta na Internetu

Pojedini istraživači koriste pojam tržište kako bi opisali strukturu IRC kanala i foruma, jer oni služe kao lokacija i infrastruktura za učesnike koji se bave transakcijama [59, 62, 79]. Drugi istraživači, koji se bave istraživanjem organizacione strukture, definišu tržište sa aspekta odnosa između aktera, tako da tržište predstavlja određenu relaciju strukturu između aktera, koja je uglavnom neusaglašena sa različitim aktivnostima i obavezama učesnika [93, 97]. Ograničena istraživanja strukture društvenih mreža i odnosa između aktera, vršena su prvenstveno koristeći strukturu malih foruma [60] ili arhivske podatke poznatih tržišta ukradenih podataka, koja su rasformirana zbog akcija policijskih organa [34].

Pri poređenju realnog svetskog tržišta ilegalnih proizvoda i onlajn podzemnog tržišta, dve su ključne razlike: rizik od hapšenja ima minimalni uticaj na kupce i prodavce na digi-

⁹ Krajem 2013. godine ukradeni su podaci iz baze podataka maloprodajnog giganta Target (*Target Corporation, US, Minneapolis*) koji raspolaže podacima za 40 miliona kreditnih kartica i 70 miliona korisničkih naloga, koji su se kasnije pojavili na podzemnom tržištu (45: ix).

talnom tržištu, i, malo je dokaza o upotrebi ili opasnosti od fizičkog nasilja među učesnicima transakcija [80: 1]). U skladu sa funkcionisanjem tradicionalnih ekonomija, podzemna tržišta obuhvataju prodavce (snabdevanje), kupce (potražnja) i posrednike. Kupci su pojedinci, kriminalne organizacije i komercijalna preduzeća, a posrednici mogu delovati kao treća strana i mogu olakšati transakcije, procenjivati i vrednovati kupce i prodavce, štiti njihov identitet i stvarati određena ograničenja u transakcijama.

U okviru tržišta, kao i kod OKG VTK, često postoje hijerarhijski određene i specijalizovane uloge: na vrhu su administratori sa timom stručnih lica koja imaju sofisticirano znanje o određenom području (tehnički eksperti, programeri, istraživači ranjivosti, kripto-analitičari), slede posrednici, brokeri, a zatim i ostali članovi, uključno i prenosaci novaca (*money mules*). Hijerarhijski sistem upravljanja forumima, i pored nedostataka koji se manifestuju u lakšem otkrivanju od strane organa gonjenja, rukovodioci foruma zadržavaju kao osnovni sistem rukovođenja, jer time obezbeđuju veću efikasnost rada i ostvaruju veću kontrolu nad forumom. Hijerarhijska organizaciona struktura olakšava koordinaciju rada pojedinih komponenta i poboljšava odnose između pojedinaca na nižim nivoima organizacije. Prednosti ove strukture poremećene su činjenicom da su one manje otporne na poremećaje koji nastaju iz okruženja. Uklanjanje ključnih čvorova unutar hijerarhijskih struktura izaziva uklanjanje i veza sa drugim čvorovima unutar organizacije ili izvan nje, tako da može bitno uticati i na dalje funkcionisanje cele mreže [33]. Napredovanje u hijerarhiji tržišta zavisi od kvaliteta rada i sprovedenih provera, ali i od ličnih odnosa. Nema pouzdanih podataka koliko ljudi je uključeno u tržište [45, 54].

U opštoj populaciji i u elitnoj klasi profesionalaca, većina kriminalaca VTK u grupama je specijalizovana prema opštem modelu VTK, slika 3. To čini i preduslov za dobru reputaciju u svojoj oblasti, uspostavljanje stabilnih odnosa sa klijentima i redovnim kupcima i ostvarivanje većih profita [29: 7].

Slika 3 – Različiti nivoi, proporcionalni udeo, sofisticiranost i uloge aktera podzemnog tržišta (prema: [45: 5-8])

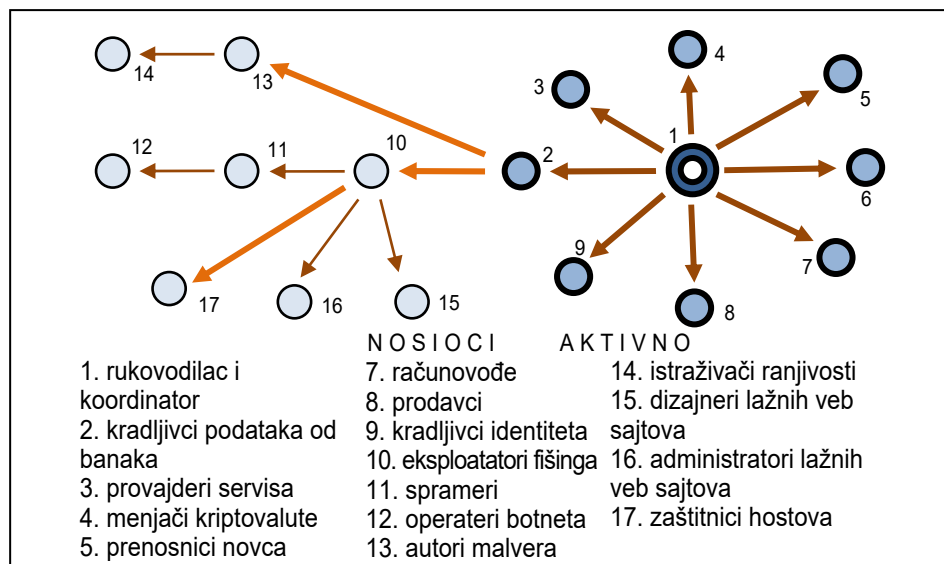
- Osnovne specijalnosti tipičnog organizovanog VTK, prema Stivenu Čabinskom,¹⁰ su [21]:
- Programeri – stvaraju zlonamerne programe i druge alate potrebne za izvršenje krivičnog dela.
 - Distributeri ili prodavci – trguju i prodaju ukradene podatke i robu drugih specijalista i predstavljaju garante za isporučenu robu.
 - Tehničari – održavaju kriminalnu infrastrukturu i prateće tehničke sisteme, kao što su serveri, priključci provajdera, korisničke šifre i druga oprema.
 - Hakeri – pretražuju i eksploatišu ranjivosti u aplikacijama, sistemima i mrežama, kako bi pristupili zaštićenim računarskim sistemima.
 - Specijalisti za prevare – razvijaju i primenjuju šeme socijalnog inženjeringa, uključujući i fišing, spam i druge neovlašćene pristupe računarskim sistemima.
 - Host provajderi – obezbeđuju "sigurne" objekte za korišćene servere i njihovo umrežavanje, formiraju mrežu botneta, a mogu i iznajmljivati svoju opremu kao uslugu drugim kriminalnim grupama.
 - Računovođe – kontrolišu račune i obezbeđuju isplate drugih članova grupe i obično upravljaju kuririma za prenos novca i specijalnim prenosničima novca.
 - Prenosači novca (*money mules*) – prenose nezakonito stečen novac (npr: ukraden) za račun kriminalne grupe na sigurne lokacije i to čine lično, putem kurirske službe ili elektronski, često ne znajući da se kreću u kriminalnom okruženju¹¹.
 - Blagajnici – pomažu u prenosu i pranju ilegalnih prihoda kroz digitalnu valutu i vrše usluge razmene za različite nacionalne valute ili putem menjačnica.
 - Rukovodioci organizacija (lideri) – obično nemaju specijalizovana, već opšta znanja i veštine, određuju ciljeve, regrutuju i primaju nove članove, vode računa o članovima, izdaju zadatke i kontrolišu izvršenja i odlučuju o distribuciji i korišćenju prihoda.

Na slici 3 prikazane su proporcije različitih nivoa učesnika na podzemnom tržištu, nivoi sofisticiranosti i nivoi veština i dati su primeri aktera sa specifičnim zanimanjima i ulogama u organizaciji tržišta (prema: [45: 5-8]).

Osnaživanje pojedinaca kao preduzetnika u kriminalnim organizacijama koje deluju na onlajn nelegalnim tržištima, jedna je od najdubljih preobražaja organizovanog VTK. Na tržištima se stvara jezgro koje rukovodi njihovim radom, a potrebni specijalisti raznih znanja i veština čvrsto se povezuju sa njim. Funkcionisanje jednog jezgra onlajn nelegalnog tržišta sa hijerarhijskim vezama, prikazano je na slici 4, iz koje je vidljiva podela funkcija među članovima i potrebne specijalističke veštine. Ovakva specijalizacija je izuzetno korisna za sajber kriminalce: umesto angažovanja stotina ljudi koji se bave svim aspektima VTK, podzemlje sajber prostora se sastoji od stručnjaka za predmetne poslove, koji svoje vreme i energiju fokusiraju na poboljšanje svojih tehnika, roba i usluga i na taj način se specijalizuju [21]. Idealna podela posla i uska specijalizacija nisu nužno povezane sa formalnom i fiksnom organizacijom. Neke funkcije mogu biti i izdvojene izvan organizacije, na širem nivou, kada se u mreže uključuju lica sa kojima se komunicira na mreži ili u onlajn pričaonicama [29: 7].

¹⁰ Stiven R. Čabinski (Steven R. Chabinsky) 2010. godine bio je zamenik direktora FBI i rukovodilac odseka za borbu protiv VTK.

¹¹ Prema objavi Evropola od 01.03.2016, u vremenu od 22-26.02.2016. godine, Evropol, pravosudni i drugi organi više država EU, ali i nečlanica (Moldavija i druge), udružilo je snage u akciji protiv "novčanih mula", a rezultat operacije bilo je identifikovanje skoro 700 lica za prenos novca, uhapšeno je 81 lice, otkriveni su i sprečeni značajni finansijski gubici i otkriveno je preko 900 žrtava nedozvoljenih transakcija [98].

Slika 4 – Ekonomija (tržište) digitalnog podzemlja (prema: [17])

Pojedini forumi za diskusiju funkcionišu kao virtuelna podzemna tržišta koja oglašavaju, na primer, ukradene brojeve kreditnih kartica [40]. Među nekim kriminalcima VTK (npr. kineski kriminalci) popularne usluge su razmene trenutnih saznanja u vidu poruka ili časkanja, kao i privatni kontakti na forumima koji se odvijaju u vezi sa tržištem ukradenih kreditnih kartica i njihovim transakcijama [99].

Funkcionisanje nelegalnih kriminalnih tržišta na Internetu

Beskrajna priroda onlajn komunikacija otežava korišćenje tradicionalnih verbalnih i ne verbalnih znakova prema kojima mogu da se prepoznaju potencijalno opasni akteri na tržištu, kako od strane policijskih organa, tako i od kradljivaca na tržištu [80: 2]. Nelegalna onlajn tržišta su dobri primeri tržišta koja nisu regulisana od strane država i gde nema pravne zaštite imovine, a glavna prepreka za ilegalno onlajn poslovanje je nepoverenje zbog rizika od prevara aktera, uglavnom prodavaca [49: 209]. Rast digitalnih operacija i usluga na legalnom tržištu je ključni mehanizam za OKG VTK, kako za činjenje tradicionalnih krivičnih dela, tako i za razvoj novih vrsta ilegalnih aktivnosti. Koristeći poslovne modele koji su dokazali svoju efikasnost u stvarnom poslovnom svetu, OKG upravljanje podzemnom ekonomijom sprovode kao svoju dugotrajnu kriminalnu aktivnost [75]. Tržište hakera – pojedinaca pretvorilo se u visoko organizovane i finansijski dobro vođene diskretne kriminalne mreže i sofisticirane grupe. Uprkos naporima organa za sprovođenje zakona radi prekida i zatvaranja različitih delova tržišta, od finansijskih do popularnih, podzemna ekonomija je pokazala visok stepen otpornosti i sposobnosti oporavka, čak i nakon izvršenih hapšenja glavnih aktera, kada druga lica iz mreže brzo preuzimaju liderstvo, čime se sprečava delovanje kon-

kurentskih foruma na preuzimanju poslova [45: ix]. Pokušaji da se proceni veličina onlajn tržišta u oblasti VTK, čini se kao nemoguć zadatak¹² [62].

Većina kriminalnih foruma se koristi kao podzemna tržišta na kojima se nude sve vrste ukradene robe i nude ili traže nelegalne usluge. Većina izvršenih prodaja odnosi se na neku vrstu ukradenih podataka (preko 80%), a većina prodavaca je ponudila zbirne kolekcije podataka koji se odnose na podatke o bankovnim računima ili kreditnim karticama [62: 2].

Prema vrsti roba i usluga koje se nude na tržištima, mogu se razlikovati tri osnovne kategorije podzemnih tržišta [46: 2-3]¹³:

- tržišta ukradenim podacima (podaci sa kreditnih kartica, bankovni računi, računi za plaćanje na mreži (PayPal) i lična dokumenta);
- tržišta alatima za VTK (kompleti fišing softvera, malveri, softver za hakovanje, bot-net softver);
- servisi VTK (omogućavaju siguran transfer novca, razmenu kriptovalute za novac, prenos novca u toku kriminalnih aktivnosti – „mule“ za prenos novca, trgovanje ukradenim kreditnim karticama).

Tržišta su ili specijalizovana samo za pojedine vrste usluga ili se na jednom tržištu mogu naći sve vrste kriminalnih alata i usluga. Kontakti kupaca i prodavaca ostvaruju se različitim kanalima, kao što su privatne poruke na forumima ili pričaonice izvan foruma. Podzemno tržište je izgrađeno i funkcioniše na digitalnoj valuti (kriptovaluta), koja se može pretvarati u stvarnu valutu preko izmenjivača valuta – menjačnica [55: 62], a plaćanja usluga se vrše kriptovalutama koje se u tom trenutku koriste (PayPal, e-Gold, Liberty Reserve, WebMoney, Yandex, Western Union) [40: 42].

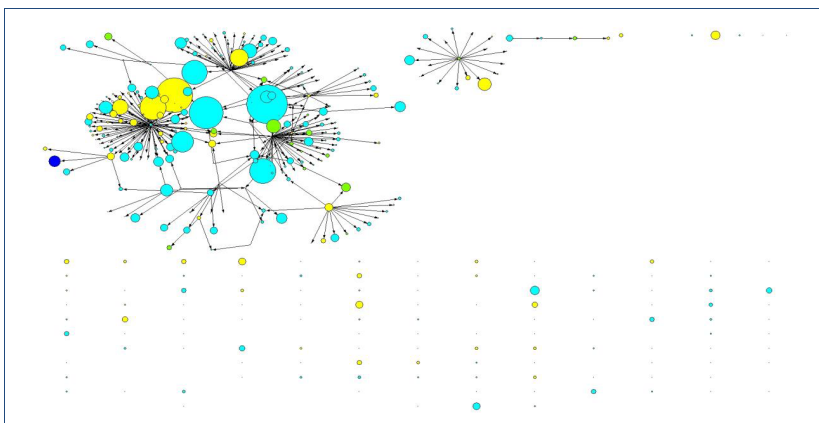
Praksa aktera na podzemnom slična je praksi na stvarnom tržištu, ali ima svoje specifičnosti: virtuelni koncept nezakonitih tržišta menja ponašanje prodavaca i kupaca, oni ne poznaju lične karakteristike svojih poslovnih partnera i nema opasnosti od fizičkog nasilja u slučajevima nezadovoljnih aktera [49, 59]. Prodavci imaju manji rizik u transakcijama, s obzirom da se na ovim tržištima plaćanje vrši unapred. Kupci, s druge strane, u strahu da će biti prevareni, imaju razrađene određene strategije zaštite od rizika. Ove strategije se zasnivaju na korišćenju resursa provajdera (kao koordinatora aktivnosti tržišta) sa ciljem da se smanji rizik od gubitaka koji mogu da nastanu zbog nepouzdanih ili nepoštenih prodavaca (riperi). Zato neka tržišta omogućavaju pritužbe na prodavce, radi njihovog sankcionisanja

¹² Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije (MUP), a povodom hapšenja jednog državljanina Srbije zbog reklamiranja prodaje, prodaje i davanja na upotrebu sredstava za pravljenje lažnih platnih kartica, saopštilo je 08.02.2018. godine da je uhapšeni član kriminalnog foruma „Infraud“. Ovaj kriminalni forum se bavio pribavljanjem i prodajom ukradenih podataka, uključujući podatke o kompromitovanim platnim karticama, ličnim podacima građana, bankarskim i finansijskim podacima građana, banaka i kompanija, malicioznih softvera, kao i ukradenih identiteta. Ukradeni podaci su uglavnom prodavani na *Dark Web*-u. Procenjuje se da je „Infraud“ bio jedan od najvećih kriminalnih foruma za prodaju ukradenih podataka zabeleženih do sada, na kome je, kako se sumnja, prodato oko četiri miliona podataka o ukradenim platnim karticama, pre nego što je on oboren u ovoj velikoj međunarodnoj akciji. Forum je u međunarodnoj policijskoj akciji ugašen, a sumnja se da je forum bio jedan od najvećih nelegalnih foruma po broju članova (blizu 11 hiljada članova). Ministarstvo pravde SAD pretpostavlja da je ovaj kriminalni forum odgovoran za gubitke više od 530 miliona dolara [100].

¹³ Rezultati istraživanja, koje je vršeno na osnovu detaljnih opisa 40 aktivnih kriminalnih mreža u Holandiji (18), Nemačkoj (3), Velikoj Britaniji (9) i SAD (10), a rekonstrukcije su izvršene na osnovu analize policijskih dosijea i/ili intervjua sa policijskim službenicima i javnim tužiocima, pokazali su postojanje tri osnovne kategorije podzemnih tržišta [46].

[80: 16].¹⁴ Zbog visokog nivoa prevara unutar ilegalnih onlajn tržišta, postoje pretpostavke da bi mogla postojati dva nivoa poslovanja: otvoreni nivo koji je namenjen za neiskusne korisnike i zatvoreni nivo koji je namenjen iskusnim kriminalcima [95].

Na osnovu kvantitativne analize kriminalnih društvenih foruma koja je primenjena za istraživanje mrežne organizacione strukture, većina foruma koji su istovremeno i onlajn kriminalna tržišta, zasniva se na formalnim organizacijama, menadžerskom upravljanju i na dugoročnom delovanju [62]. U strukturi mreže najzastupljeniji su prodavci, ali su kupci i neutralni korisnici veoma često uključeni u aktivnostima deljenja informacija, posebno o reputaciji prodavaca. Na slici 5 prikazana je jedna organizaciona mrežna struktura koju karakteriše funkcionisanje na globalnom nivou (kao mera funkcionisanja mreže u celini i svih interakcija na mreži) i funkcionisanje na lokalnom nivou (kao mera koja proučava identifikovanje i način funkcionisanja određenih čvorova mreže prema okruženju). Za organizaciju onlajn tržišta prikazanu na slici 5, grafički prikaz veličina čvorova predstavlja količinu informacija od tih čvorova prema drugim učesnicima ili njihovu centričnost. Postojanje više čvorova koji su povezani sa centralnim čvorom u mreži pokazuje da postoje komunikacije kojima se učesnici ili korisnici mreže povezuju samo sa pojedinim čvorovima, opredeljujući se prema njihovim nosiocima (kao što su izabrani prodavci), njihovoj reputaciji ili nivou posedovanog znanja. Izvan osnovne strukture tržišta, na slici 5, prikazani su kupci i posmatrači, prema učešću i vrstama delatnosti kojima su povezani sa tržištem [62: 8-12].

Slika 5 – Organizaciona struktura jednog tržišno opredeljenog onlajn foruma [62: 113-114]

Da bi smanjili nesigurnost transakcija, administratori tržišta uređuju svoje forume tako da institucionalno štite zasnovano poverenje među akterima tržišta, za šta poseduju tehničke mogućnosti. Oni obezbeđuju minimalni nivo stabilnosti i umanjuju obim i razmeru ekscen-

¹⁴ Istraživanjem koje je sproveo Tomas Holt (Thomas Holt) sa saradnicima, obuhvaćeno je 13 internet foruma (10 foruma na kojima se kao primarni jezik koristio ruski i tri foruma na kojima se kao primarni jezik koristio engleski) koji su se bavili prodajom ukradenih podataka o ličnostima radi njihove dalje upotrebe u krađi identiteta i prevarama. Većina "proizvoda" koji su prodati na ovim tržištima su ukradni podaci (84,3%), većina prodavaca je ponudila podatke koji se odnose na bankovne račune ili kredite (44,7%), kao i različite podatke sa kreditnih kartica (34,9%) [62, 80].

snih prevara [49: 209]. Pristupstvo i praksa administratora i moderatora na forumima, koji deluju kao rukovodioci i posrednici, pozitivno utiče na odnos kupaca i prodavaca. Oni nude sredstva, tehnike i metode promovisanja međusobnog poverenja i pomoći u transakcijama, sve sa ciljem zadržavanja kupaca na svom tržištu i sticanja dobiti [80: 16-17]. Kada administratori i moderatora foruma sprovode pravila foruma i nadgledaju ponašanje korisnika, oni podižu stepen poverenja u svetu u kome ovakvo poverenje u velikoj meri nedostaje [63: 55]. Radi pravilnog usmeravanja korisnika, administratori foruma mogu zabraniti pojedine aktivnosti ili uticati na status prodavaca i njihov udeo na tržištu, što formira određene mehanizme regulacije transakcija na forumu i štiti kupce od beskrupuloznih prodavaca [95: 42]. Forumski administratori imaju pravila koja važe za taj forum, sa njima se upoznaju svi novi akteri na tržištu, a za kršenje pravila slede sankcije. Za rad na tržištu, prodavcima se prodaje tržišni pristup ili licenca za prodaju određene vrste robe [49: 211].

Iako prodavci pojedinci javno objavljuju oglase na forumima, anonimne i privatne razmene koje se obavljaju, nose znatne elemente rizika: kupci moraju prvo da izvrše plaćanje, a tek potom da sačekaju isporuku tražene robe. Virtuelna struktura tržišta omogućava prodavcima i kupcima da konstruišu složenije metode snimanja, validacije i prodaje na načine koji nisu mogući u stvarnim ilegalnim tržištima i globalnom kriminalu. Stepen rizika usled slabe informisanosti kupaca je veoma mali, jer oni imaju mogućnost da se na forumu detaljno informišu o svim prodavcima, što im proširuje saznanja o svim akterima na tržištu [59]. Prodavci često garantuju životni vek svojih proizvoda ili vrednost, a neki i prate šta kupac radi sa proizvodom – hakerska verzija "digitalnog upravljanja pravima". Stalno učešće u poslu na tržištu rezultira reputacijom aktera – prodavaca, koja je vidljiva iz ocena ranijih kupaca, ali ova reputacija, zbog mogućnosti promene identiteta, može se zlonamerno modifikovati ili ukrasti [45: ix].

Mehanizmi regulacije i samoregulacije onlajn kriminalnih tržišta

Onlajn nelegalna tržišta ne podležu državnoj regulativi i sredstvima za sprovođenje i poštovanje ugovora i ugovornih obaveza, tako da su primorana da stvore i koriste alternativne mehanizme za izgradnju poverenja među učesnicima na tržištu [49]. Regulacija tržišta nastala je iz potrebe da se, u osnovi neorganizovano tržište na neki način uredi, da se uvedu određena pravila i osigura njegovo stabilno funkcionisanje. U cilju prevazilaženja glavnih izazova onlajn anonimnosti i korišćenja njenih prednosti, kriminalci su razvili niz mehanizama koji unapređuju poverenje i obezbeđuje stabilnost funkcionisanja tržišta, što uključuje mehanizme koji se odnose na: (a) uspostavljanje sajber-kriminalnih identiteta; (b) procenjivanje atributa roba i usluga koje su objekat transakcija; i (c) vanpravno upravljanje [42: 72]. Osnovni elementi regulacije (samoregulacije) onlajn ilegalnih tržišta su [49, 61]:

– *Održavanje reda na tržištu* postignuto je aktivnom ulogom administratora (operatera) koji olakšavaju usklađivanje potražnje i ponude, generišu pravila i prate usaglašenost tržišta, a za svoje poslove naplaćuju proviziju od prodavaca. Provajderi vrše dodelu licenci za korišćenje tržišta, formiraju pravila ponašanja na tržištu i prate njihovo poštovanje, ukidaju korisničke naloge nepoštenim prodavcima, vrše usluge deponovanja roba i plaćenih nadoknada do završetka transakcije i slično.

– *Mreže* omogućavaju spajanje kupaca i prodavaca koji se na ilegalnom onlajn tržištu suočavaju sa dva rizika: rizik od otkrivanja od strane organa zakona i odsustvo imovinskog prava, koje bi ih štitalo u slučajevima nesporazuma prilikom transakcija i od nepoštenih prodavaca. Funkcionisanje mreže pod zaštitnim sistemom koji obezbeđuju administratori sa svojim stručnim timom, daje određenu sigurnost učesnicima tržišta, ali su prevare ostale kao znatna prepreka onlajn poslovanju.

– *Nasilje ili pretnja nasiljem* u fizičkoj formi, zbog nesprovođenja sporazuma, onemogućeno je zbog anonimnosti aktera. Moguće nasilje može da se ispolji u digitalnom obliku, kao što je oštećenje veb stranica i DDoS napadi, što može da uzrokuje znatne štete.

– *Ugled* koji pojedinac stiče na forumu i pozitivna reputacija obezbeđuje povoljniji položaj i potvrđen status prodavca, za razliku od istrajnih prevaranata koji trpe sankcije. Stečeni ugled na digitalnom tržištu može biti predmet prevara zbog narušavanja identiteta lica sa reputacijom ili njegovog prisvajanja. Ako akteri ne ispunjavaju svoje obaveze, posledica je smanjenje učešća ili isključenje sa foruma, što u stvarnom svetu odgovara postupku sprovođenja društvene kontrole i javnosti rada [24].

– *Društvene norme* usklađuju ponašanje aktera i proizlaze iz opšteg poverenja, mada nema potvrđenih nalaza u istraživanjima koje su to norme, osim poštovanja sporazuma i zabrane prevara [49: 209].

Nedostatak unutrašnje regulatornog mehanizma tržišta, stvara znatne poteškoće kupcima kada proizvodi (ili usluge) nisu isporučeni nakon uplate ili su isporučeni ali nemaju dogovorene karakteristike ili kvalitet. Korišćenje garancija koje pruža organizacija onlajn kriminalnog tržišta, predstavlja vredan mehanizam za smanjenje rizika kupaca od prevara, od strane beskrupuloznih prodavaca [40, 49, 95].

Budući razvoj onlajn kriminalnih tržišta

Propusti banaka, prodajnih lanaca, državnih institucija i drugih organizacija, nenamerno gubljenje ili krađa podataka, omogućili su da na podzemnom onlajn tržištu postoji veliki broj ličnih podataka koji se prodaju (u 2016. godini je ukradena 1,1 milijarda ličnih podataka, što je dvostruko više nego 2015. godine, a njihova eksploatacija izaziva desetine miliona dolara gubitaka od prevara [15]). U budućnosti će se verovatno povećavati broj ljudi na nelegalnim onlajn tržištima, posebno visokokvalifikovanog kadra sa traženim znanjima i veštinama. Onlajn kriminalna tržišta su danas dostupnija nego pre desetak godina, čemu su doprineli širenja veb lokacija gde se može trgovati robom, povećanje specijalnih vodiča za kupovinu koji se objavljuju na Google i YouTube i povećanje opšte sofisticiranosti koja će zahtevati kvalifikovane pojedince za obavljanje najsloženijih kriminalnih aktivnosti [45: 5-8].

Na osnovu indikatora koji pokazuju smene na kriminalnim tržištima, gde se sve više pojavljuju aktivnosti manjih grupa i pojedinačnih kriminalnih preduzetnika, ovaj trend će se posebno odraziti na onlajn kriminalna tržišta [92: 7]. Kriminalci su oduvek bili vični da koriste moderne tehnologije, ali stopa tehnoloških inovacija i sposobnost organizovanih kriminalaca da koriste ove tehnologije, u stalnom je porastu. Razvoj onlajn trgovine će biti značajan u narednom periodu, tako da će aktivnosti na ovim tržištima unositi sve veće poremećaje u uspostavljen tradicionalan model distribucije onlajn kriminalnih tržišta [92: 10].

Razvoj podzemnih ekonomija, kao specifičnog oblika kriminalnog organizovanja, biće okarakterisan sledećim bitnim elementima [45: x-xi]:

- povećaće se broj aktivnosti na podzemnim tržištima i način proveravanja njegovih aktera, stvoriće se mogućnosti za veću anonimnost korisnika, a više pažnje biće usmereno na šifrovanje i zaštitu komunikacija i transakcija na mreži;

- opremljenost tržišta i sposobnosti napadača, verovatno će prevazilaziti sposobnosti zaštite i odbrane potencijalnih žrtava;

- hiperkonekcija na Internetu će stvoriti više tačaka koje će se koristiti za napade i eksploataciju kriminalnih dobitaka, pa će kriminal sve više poprimati umreženu komponentu, a međunarodna podzemna komunikacija između kriminalaca omogućiće brzu poddelu postojećeg kriminalnog znanja;

- nastaviće se rast eksploatacije društvenih mreža i mobilnih uređaja;

- usled veće specijalizacije i povećanja znanja i veština pojedinaca, povećaće se broj ponuda usluga hakera, posrednika, brokera i izvršilaca drugih specijalizovanih usluga.

Stručnjaci nisu saglasni oko toga koji subjekti će najviše uticati na rast podzemnog tržišta, da li su to male ili velike organizacije ili pojedinci, koji će proizvodi biti aktuelni na tržištu (zamenljive robe kao što su informacije o kreditnim karticama ili nefunkcionalna roba kao što je intelektualna svojina), koje vrste napada će biti dominantne (uporni – stalni i dugotrajni ciljani napadi ili oportunistički napadi sa korišćenjem povoljnih prilika po principu „udari i zgrabi“) [45: x-xi].

Zaključak

Ovim radom je učinjen pokušaj da se, na osnovu dostupne i izabrane literature, sistematizuju saznanja o dostignutom nivou organizovanosti VTK, strukturama kriminalnih grupa i drugih organizacionih formi, kao i o metodima i načinima njihovog delovanja.

Organizovanost VTK je još uvek nedovoljno istražena, ali postoji visok stepen saglasnosti eksperata da se VTK u većini slučajeva izvršava na organizovan način (prema nekim tvrđenjima u čak 80% slučajeva). Zbog velikog nedostatka empirijskih pokazatelja o delovanju OKG VTK, postoje određene rezerve i suzdržanost među istraživačima o tome na koji način je izvršeno organizovanje radi delovanja u sajber prostoru. Postalo je vrlo verovatno da su tradicionalne OKG spoznale mogućnosti koje pruža Internet, da su neke OKG pojedina svoja delovanja usmerile na sajber prostor i da su razvile alate koji im olakšavaju aktivnosti. Još nema pouzdanih pokazatelja koliko su ovakve grupe uključene u „čisti“ VTK, jer korišćenje malvera, ransomvera i drugih oblika napada VTK ne ukazuje da ove aktivnosti izvide tradicionalne OKG. Tipičan koncept organizovanog kriminala koji se zasniva na monolitnim, hijerarhijski i etnički baziranim grupama, koje teže ostvarivanju profita osloncem na podmićivanje i nasilje, većina istraživača smatra zastarelim, kako u virtuelnom, tako i u stvarnom svetu. Preovladava stav da ove organizacije još nisu sposobne da ispolje jače delovanje u sajber prostoru, jer ne poseduju odgovarajući alat za rad na Internetu, ne mogu da ostvare povezanost sa teritorijom kao u stvarnom svetu i postoji problem u funkcionisanju čvrstih organizacija na mreži zbog njihove neprilagodljivosti. Moguće je da će se ove grupe pojaviti na Internetu u vidu lažne manifestacije, a da će praktično delovati u stvarnom svetu.

Nelegalni društveni forumi su osnov za delovanje i utočište aktera nelegalnih onlajn tržišta i kriminalnih grupa. Digitalna tehnologija je uslovlila mrežne oblike organizacije i druge tipove kolektivnih akcija, a kriminalne grupe i tržišta, u većini slučajeva, čine integralnu celinu. Ove grupe su identifikovane kao neorganizovani ili distribuirani modeli organizacije, a ne kao grupe koje se zasnivaju na hijerarhijskoj strukturi. Osnovna razlika između ovakve organizacije i tradicionalnih OKG ogleda se u njihovoj informacionoj prirodi, mrežnoj organizaciji i globalnom dometu Interneta. Bez obzira na specijalizaciju i aktivnosti kojima se bave, većina grupa pokazuje slične organizacione karakteristike: prilično su kratkotrajne, amorfne su u smislu organizacije i fleksibilne prema zahtevima i mogućnostima. One verovatno poseduju odlike samoodržanja i reaktivnog ponašanja na delovanje okruženja. Neke kriminalne grupe mogu biti brojnije, sa uspostavljenom labavom hijerarhijskom organizacijom, kada su strukturirane u nekoliko nivoa: jezgro sa osnovnim članovima, izvršioци kriminalnih aktivnosti, pomagači i lica za prenos i manipulaciju novcem. Bez obzira na broj članova, kriminalne mreže pokreće mali broj iskusnih profesionalaca koji deluju kao preduzetnici.

Prisutna su i osporavanja jedne grupe istraživača o postojanju i mogućem razvitku samostalnih OKG (osim onih na onlajn kriminalnim tržištima), koja su bazirana na odlikama kriminalnih grupa: onlajn kriminalne grupe su male, labavo strukturirane i bez jasnog programa. Čvrsto strukturirane kriminalne grupe koje imaju bitne elemente da postanu OKG, mogu biti uključene u prevare, hakovanje, DDoS napade i druge aktivnosti, ali ovi kriminalci se bave jednostavnim prevarama i nisu sposobni da organizuju upravljanje i ozbiljan rad u grupi.

Analizirana istraživanja kriminalnih grupa VTK i podzemnih onlajn tržišta, sugerišu da je jedan od najvećih preobražaja kriminala, upravo onlajn kriminalno umrežavanje omogućeno Internetom. Kriminalne društvene mreže predstavljaju osnov za pojavu globalne onlajn podzemne ekonomije koja je najvidljiviji i najdokumentovaniji oblik organizovanog VTK. Istraživanjima je utvrđeno da onlajn forumi i podzemna tržišta, koja uglavnom funkcionišu na dubokoj mreži Interneta (*Deep Web*), omogućavaju da se kriminalni proces završi u celini, od inicijalnih kriminalnih aktivnosti do inkasiranja novca u kriminalnoj organizaciji. Ovo se obezbeđuje kroz osnovne funkcije foruma kao što su socijalna funkcija, funkcija učenja i razmena iskustava i tržišna funkcija. Ilegalna onlajn tržišta su dobri primeri tržišta koja nisu regulisana od strane država i gde nema pravne zaštite imovine. Iz potrebe da se u osnovi neorganizovano tržište uredi, uvedu određena pravila ponašanja i obezbedi njegovo stabilno funkcionisanje, stvoreni su mehanizmi regulacije i samoregulacije. U osnovi mehanizama su održavanje reda na tržištu, kontrola transakcija i poštovanje prihvaćenih pravila, a posebno sprečavanje nepoštenog rada pojedinih prodavaca. Istraživanjima je pokazano da na velikim tržištima postoji hijerarhija i određene specijalizovane uloge i da hijerarhijski sistem upravljanja forumima i tržištima, i pored mana zbog lakšeg otkrivanja, obezbeđuje veću efikasnost rada i bolju kontrolu.

Zbog sve veće pristupačnosti IKT širokom spektru ljudi i zbog povećanog broja napada koji će biti posledica velike automatizacije koju omogućavaju alati i Internet, u budućnosti se može očekivati dalji razvoj organizovanog VTK, usavršavanje rada ilegalnih onlajn tržišta, veća rasprostranjenost DDoS napada korišćenjem *cloud* infrastrukture, bolja zaštita i povećana bezbednost servera kriminalalaca i povećanje broja elektronskih napada na kritičnu infrastrukturu i uređaje povezane sa Internetom.

Literatura

- [1] Lavorgna, A. (2015). Organised crime goes online: realities and challenges. *Journal of Money Laundering Control*, 18(2), 153-168.
- [2] Sofaer, A. D., & Goodman, S. E. (2001). Cyber crime and security. The transnational dimension. *The transnational dimension of cyber crime and terrorism*, 1-34.
- [3] McCusker, R. (2006). Transnational organised cyber crime: distinguishing threat from reality. *Crime, law and social change*, 46(4-5), 257-273. Pristupljeno 10.05.2018. na <http://tees.openrepository.com/tees/bitstream/10149/115450/2/115450.pdf?origin=publication>
- [4] Savona, E. U., & Mignone, M. (2004). The fox and the hunters: How IC technologies change the crime race. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 10(1), 3-26.
- [5] Broadhurst, R. (2006). Developments in the global law enforcement of cyber-crime. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 29(3), 408-433.
- [6] Savona, E. U., & Riccardi, M. (2015). (Eds.) *From illegal markets to legitimate businesses: the portfolio of organised crime in Europe. Final Report of EU co-funded Project OCP*. Organized Crime Portfolio. Milan: Transcrime.
- [7] Wang, Q. (2016). A Comparative Study of Cybercrime in Criminal Law: China, US, England, Singapore and the Council of Europe. (Dissertation). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam. Pristupljeno 28.05.2018. na <https://repub.eur.nl/pub/94604/>.
- [8] Williams, P. (2001a). Organized crime and cybercrime: Synergies, trends, and responses. *Global Issues*, 6(2), 22-26.
- [9] Grabosky, P. (2007). The internet, technology, and organized crime. *Asian Journal of Criminology*, 2(2), 145-161.
- [10] Yar, M. (2013). *Cybercrime and society*. London: Sage Publications Ltd.
- [11] Meyer, G. R. (1989). *The social organization of the computer underground*. Northern, USA: Northern Illinois University De Kalb.
- [12] Brenner, S. W. (2010). *Cybercrime: criminal threats from cyberspace*. USA, Santa Barbara: An Inprint ABC-CLIO, LLC.
- [13] Brenner, S. W. (2002). Organized cybercrime-how cyberspace may affect the structure of criminal relationships. *North Carolina, Journal of Law and Technology*, 4(1), 1-50.
- [14] *Europol. (2017c). Project 2020 Scenarios for the Future of Cybercrime - White Paper for Decision Makers*. Europol, EC3.
- [15] Symantec. (2017). *Internet Security Threat Report*. Pristupljeno 28.04.2018. na <https://www.symantec.com/content/dam/symantec/docs/reports/istr-22-2017-en.pdf>.
- [16] Ponemon Institute. (2017). *Cost of cyber crime study*. USA, Traverse City: Ponemon Institute. Pristupljeno 03.05.2018. na <https://www.accenture.com/us-en/insight-cost-of-cybercrime-2017>.
- [17] Yip, M., Shadbolt, N., Tiropanis, T., & Webber, C. (2012a). The digital underground economy: A social network approach to understanding cybercrime. *Digital Futures*. Pristupljeno 13.04.2018. na https://eprints.soton.ac.uk/343351/1/yip_de2012submission.pdf
- [18] Holt, T. J. (Ed.). (2017). *Cybercrime Through an Interdisciplinary Lens*. In T. J. Holt (Ed.), *Cybercrime Through an Interdisciplinary Lens*. New York: Routledge, 1-14.
- [19] Von Lampe, K. (2005). *Making the second step before the first: Assessing organized crime*. *Crime, Law and Social Change*. 42(4), 227-259.
- [20] McGuire, M., & Dowling, S. (2013). Cyber crime: A review of the evidence. *Home Office Research report*, 75.
- [21] Chabinsky, S. R. (2010). *The Cyber Threat: Who's Doing What to Whom?*. Federal Bureau Investigation. Pristupljeno 10.04.2018. na <https://www.fbi.gov/news/speeches/speeches>.

- [22] Brenner, S. W. (2001). Is There Such a Thing as 'Virtual Crime'?. *California Criminal Law Review*, 4(1), 1-72.
- [23] McCusker, R. (2012). Organised cybercrime: myth or reality, malignant or benign? In S. Manacorda (Ed.) *Cybercriminality: finding a balance between freedom and security* Milano, Italy:ISPAC, 107-116.
- [24] Wall, D. S. (2007). *Cybercrime: The transformation of crime in the information age*. UK, Cambridge: Polity Press, 4.
- [25] Wall, D. S. (2015). Dis-organised crime: Towards a distributed model of the organization of cybercrime. *The European Review of Organised Crime* 2(2), 71-90.
- [26] Koops, B. J. (2011), The Internet and its Opportunities for Cybercrime. *Tilburg Law School Legal Studies Research Paper Series No. 09/2011*, 715-754.
- [27] Осипенко, А. Л. (2012). Организованная преступность в сети Интернет. *Вестник Воронежского института МВД России*, 3, 10-16.
- [28] Choo, K. K. R., & Smith, R. G. (2008). Criminal exploitation of online systems by organised crime groups. *Asian journal of criminology*, 3(1), 37-59.
- [29] Broadhurst, R., Grabosky, P., Alazab, M., Bouhours, B., & Chon, S. (2014). Organizations and Cyber crime: An analysis of the nature of groups engaged in cyber crime. *International Journal of Cyber Criminology*, 4(1), 1-20.
- [30] Leukfeldt, E. R. (2015). Organised Cybercrime and Social Opportunity Structures. A Proposal for Future Research Directions. *The European Review of Organised Crime*, 2(2), 91-103.
- [31] Moore, T., Clayton, R., & Anderson, R. (2009). The economics of online crime. *The Journal of Economic Perspectives*, 23(3), 3-20.
- [32] Yar, M. (2012). Sociological en Criminological Theories in the Information Era. In E. R. Leukfeldt, & W. Ph. Stol (Eds.), *Cyber Safety: An Introduction* (pp. 45-55). Den Haag: Eleven International Publishing.
- [33] Bakker, R. M., Raab, J., & Milward, H. B. (2012). A preliminary theory of dark network resilience. *Journal of policy analysis and management*, 31(1), 33-62.
- [34] Yip, M., Webber, C., & Shadbolt, N. (2013). Trust among cybercriminals? Carding forums, uncertainty and implications for policing. *Policing and Society*, 23(4), 516-539.
- [35] Parker, D. B. (1989). *Computer Crime: Criminal Justice Resource*. Washington: National Institute of Justice.
- [36] Williams, P. (2001b). Transnational criminal networks. In J. Arquilla, & D. Ronfeldt (Eds.), *Networks and netwars: the future of terror, crime, and militancy*. Rand Corporation, 61-98.
- [37] Bell, R. E. (2002). The prosecution of computer crime. *Journal of Financial Crime*, 9(4), 308-325.
- [38] Broadhurst, R., & Choo, K. K. R. (2009). Cybercrime and on-line safety in cyberspace.
- [39] Peretti, K. K. (2008). Data breaches: what the underground world of carding reveals. *Santa Clara Computer & High Tech. LJ*, 25, 375.
- [40] Holt, T. J., & Lampke, E. (2010). Exploring stolen data markets online: products and market forces. *Criminal Justice Studies*, 23/1, 33-50.
- [41] Soudijn, M. R., & Zegers, B. C. T. (2012). Cybercrime and virtual offender convergence settings. *Trends in organized crime*, 15(2-3), 111-129.
- [42] Lusthaus, J. (2012). Trust in the world of cybercrime. *Global crime*, 13(2), 71-94.
- [43] Leukfeldt, E. R. (2014). Cybercrime and social ties. *Trends in organized crime*, 17(4), 231-249.
- [44] Von Lampe, K. (2009b). Human capital and social capital in criminal networks: introduction to the special issue on the 7th Blankensee Colloquium. *Trends in Organized Crime*, 12(2), 93-100.

- [45] Ablon, L., Libicki, M. C., & Golay, A. A. (2014). *Markets for cybercrime tools and stolen data: Hackers' bazaar*. Rand Corporation.
- [46] Leukfeldt, R., Kleemans, E., & Stol, W. (2017c). The Use of Online Crime Markets by Cybercriminal Networks: A View From Within. *American Behavioral Scientist* 00(0), 1-6.
- [47] Kshetri, N. (2010). *The global cybercrime industry: economic, institutional and strategic perspectives*. Springer Science & Business Media.
- [48] Carrington, P. J. (2011). Crime and social network analysis. In J. Skott & J. Carrington (Eds.), *The SAGE handbook of social network analysis*. London: SAGE Publications Ltd, 236-255.
- [49] Wehinger, F. (2011). The Dark Net: Self-regulation dynamics of illegal online markets for identities and related services. In *Intelligence and Security Informatics Conference (EISIC), 2011 European*. IEEE. 209-213.
- [50] Kriegler, A. (2014). Using social network analysis to profile organised crime. Pristupljeno 03.03.2018. na <https://issafrica.s3.amazonaws.com/site/uploads/PolBrief57.pdf>.
- [51] Neto, J. (2017). Social Network Analysis and Organised Crime Investigation: Adequacy to Networks, Organised Cybercrime, Portuguese Framework. In *Cybercrime, Organized Crime, and Societal Responses* Springer International Publishing. 179-199.
- [52] Broadhurst, R., Grabosky, P., Alazab, M., Bouhours, B., Chon, S., & Da, C. (2013). Crime in cyberspace: offenders and the role of organized crime groups.
- [53] Li, Xianghia. (2015). *Transnational Organized Crime in the Context of Internet*. (Dissertation). Vienna: University of Vienna.
- [54] Yip, M., Shadbolt, N., & Webber, C. (2012b). Structural analysis of online criminal social networks. In *Intelligence and Security Informatics (ISI), 2012 IEEE International Conference on* (pp. 60-65). IEEE.
- [55] Sood, A. K., Bansal, R., & Enbody, R. J. (2013). Cybercrime: Dissecting the state of under-ground enterprise. *IEEE internet computing*, 17(1), 60-68.
- [56] Mitchel P. R. (2010). *GlobalOrganized Crime*. USA, Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC.
- [57] Народна Скупштина РС (НСРС). (2001). Закон о потврђивању конвенције Уједињених нација против транснационалногорганизованог криминала и допунских протокола. *Сл. лист СРЈ - МУ*, бр. 6/2001
- [58] Hutchings, A. (2014). Crime from the keyboard: organised cybercrime, co-offending, initiation and knowledge transmission. *Crime, Law and Social Change*, 62(1), 1-23.
- [59] Franklin, J., Perrig, A., Paxson, V., & Savage, S. (2007). An inquiry into the nature and causes of the wealth of internet miscreants. In *ACM conference on Computer and communications security*, 375-388.
- [60] Motoyama, M., McCoy, D., Levchenko, K., Savage, S., & Voelker, G. M. (2011). An analysis of underground forums. In *Proceedings of the 2011 ACM SIGCOMM conference on Internet measurement conference*. ACM, 71-80.
- [61] Fallmann, H., Wondracek, G., & Platzer, C. (2010). Covertly probing underground economy marketplaces. In *International Conference on Detection of Intrusions and Malware, and Vulnerability Assessment*. Berlin: Springer, Heidelberg, 101-110.
- [62] Holt, T. J., & Smirnova, O. (2014). *Examining the structure, organization, and processes of the international market for stolen data*. Pristupljeno 25.02.2018. na <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/245375.pdf>.
- [63] Lusthaus, J. (2013). How organised is organised cybercrime?. *Global Crime*, 14(1), 52-60.
- [64] Lavorgna, A., & Sergi, A. (2016). Serious, therefore Organised? A Critique of the Emerging "Cyber-Organised Crime" Rhetoric in the United Kingdom. *International Journal of Cyber Criminology*, 10(2), 170.

- [65] Campana, P. (2016). Explaining criminal networks: Strategies and potential pitfalls. *Methodological Innovations*, 9, 1-10.
- [66] McGuire, M. (2012). Organised crime in the digital age. London: John Grieve Centre for Policing and Security.
- [67] Wall, D. (2005/15). The Internet as a conduit for criminal activity. In A. Pattavina, (Ed), *Information Technology and the Criminal Justice System*, Thousand Oaks, CA: Sage, 77-98.
- [68] Гуров, А. И. (1992). Организованная преступность-не миф, а реальность. *Знание*, 79.
- [69] Леонов, А. П., и Черкасова, Т. В. (2004). О криминологических признаках организованной киберпреступности. Crime-research. ru А. Сухаренко (17.04.2004), 185-187. Pristupljeno 03.03.2018. na <https://scholar.google.com>
- [70] Шинкаренко, А. П. (2011). Организованная киберпреступность. Pristupljeno 02.04.2018. na <https://scholar.google.com>.
- [71] United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2002). Results of a pilot survey of forty selected organized criminal groups in sixteen countries. New York: United Nations.
- [72] Bosco, F. (2013). Cyber crime is getting organised. Hague: World forum. Pristupljeno 10.05.2018. na <https://www.scribd.com/document/225998776/Francesca-Bosco>.
- [73] Mann, D., & Sutton, M., (1998). >>NETCRIME: More Change in the Organization of Thieving. *British Journal of Criminology*, 38 (2), 201-229.
- [74] Lavorgna, A., & Sergi, A. (2013). Types of organised crime in Italy. The multifaceted spectrum of Italian criminal associations and their different attitudes in the financial crisis and in the use of Internet technologies. *International Journal of Law, Crime and Justice*, xx, 1-17.
- [75] Tropina, T. (2010). Cybercrime and Organized Crime. *Freedom from Fear Magazine*, 7(3). Pristupljeno 12.04.2018. na <http://f3magazine.unicri.it/?p=310>.
- [76] Shelley, L. (2003), Organized crime, terrorism and cybercrime. In A. Bryden & P. Fluri, (Eds.), *Security sector reform: institutions, society and good governance*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- [77] Goodman, M. (2015). *Future crimes: Everything is connected, everyone is vulnerable and what we can do about it*. Anchor. Pristupljeno 25.05.2018. na <http://executivebookreview.com/wp-content/uploads/2017/04/Future-Crimes.pdf>.
- [78] Wall, D. S. (2017). Towards a Conceptualisation of Cloud (Cyber) Crime. In *International Conference on Human Aspects of Information Security, Privacy, and Trust*. Springer, Cham. 529-538.
- [79] Holt, T. J. (2013). Examining the forces shaping cybercrime markets online. *Social Science Computer Review*, 31: 165-177.
- [80] Holt, T. J., Smirnova, O., Chua, Y. T., & Copes, H. (2015). Examining the risk reduction strategies of actors in online criminal markets. *Global Crime*, 16(2), 81-103.
- [81] Leukfeldt, E. R., Kleemans, E. R., & Stol, W. P. (2017a). A typology of cybercriminal networks: from low tech locals to high tech specialists. *Crime, Law and Social Change*, 67(1), 21-37.
- [82] Holt, T. J., & Kilger, M. (2012) . Examining Willingness to Attack Critical Infrastructure Online and Offline. *Crime & Delinquency*, 58 (5): 798-822.
- [83] Samani, R., & Paget, F. (2013). Cybercrime Exposed Cybercrime-as-a-Service. *McAfee, Inc*. Pristupljeno 03.05.2018. na <https://www.mcafee.com/us/resources/white-papers/wp-cybercrime-exposed.pdf>.
- [84] Hopkins, M., & Dehghantanha, A. (2015). Exploit kits: the production line of the cybercrime economy?. In *Information Security and Cyber Forensics (InfoSec), 2015 Second International Conference on* (pp. 23-27). IEEE.

- [85] Sui, D., Caverlee, J., & Rudesill, D. S (2015). *The Deep Web and the Darknet: A Look Inside the Internet's Massive Black Box*. USA, Washington: Wilson Center.
- [86] Thomas, R., & Martin, J. (2006). The underground economy: priceless. *USENIX; login*, 31(6), 7-16.
- [87] Chu, B., Holt, T. J., & Ahn, G. J. (2010). *Examining the creation, distribution, and function of malware on-line*. US: National Institute of Justice/NCJRS.
- [88] Sandywell, B. (2010). On the globalisation of crime: the Internet and new criminality. In Y. Jewkes, & M. Yar, (Eds.). *Handbook of Internet crime*. US, Portland: Willan Publishing, 38-66.
- [89] Glenny, M. (2011). *Darkmarket: Cyberthieves, cybercops and you*. Random House.
- [90] Hutchings, A., & Holt, T. J. (2014). A crime script analysis of the online stolen data market. *British Journal of Criminology*, 55(3), 596-614.
- [91] Stone-Gross, B., Holz, T., Stringhini, G., & Vigna, G. (2011). The Underground Economy of Spam: A Botmaster's Perspective of Coordinating Large-Scale Spam Campaigns. *In Proceedings of LEET*, 11.
- [92] *Europol. (2017b). European Union: Serious and Organised Crime Threat Assessment: Crime in the Age of Technology*. Europol, EC3.
- [93] Aspens, P. (2007). Theory, reality, and performativity in markets. *American Journal of Economics and Sociology*, 66(2), 379-398.
- [94] Holz, T., Engelberth, M., & Freiling, F. (2009). Learning more about the underground economy: A case-study of keyloggers and dropzones. *Computer Security-ESORICS 2009*, 1-18.
- [95] Herley, C., & Florêncio, D. (2010). Nobody sells gold for the price of silver: Dishonesty, uncertainty and the underground economy. *Economics of information security and privacy*, 33-53.
- [96] Pohl, H. (2009). Zero-day und less-than-zero-day vulnerabilities und exploits. *In Forschungsspitzen und Spitzenforschung* (pp. 113-123). Physica-Verlag HD.
- [97] Powell, W. W. (1990). Neither market nor hierarchy: Network forms of organization. *Research in Organizational Behavior*, 12, 295-336.
- [98] Eurojust. (2016). *Europe-wide action targets money mule schemes*. Eurojust – Europol (01.03.2016). Pristupljeno 10.05.2018. na <http://www.eurojust.europa.eu/press/pressreleases/pages/2016/2016-03-01.aspx>.
- [99] Yip, M. (2011). *An investigation into Chinese cybercrime and the applicability of social network analysis*.
- [100] Министарство унутрашњих послова РС (МУП). (2018). Саопштења (08.02.2018). Београд: МУП. Pristupljeno 09. 05. 2018. na <http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/>.

BEZBEDNOSNA PROVERA – KONTROVERZE U RADU ORGANA BEZBEDNOSTI (komparativni pravni i bezbednosni pristup)

Zoran Dragišić, Dragan Manojlović i Vojislav Jović
Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Autori su u radu sprovedi komparativno istraživanje o procesu personalne bezbednosne provere nad građaninom koji se prijavio na konkurs za rad u državnim organima u svetu i Srbiji. Istraživanje je usmereno na definisanje bezbednosne provere i utvrđivanje bezbednosne smetnje u pravnoj i bezbednosnoj teoriji u svetu i u Srbiji – po prvi put. Kroz studije slučaja u pravnoj i bezbednosnoj literaturi u svetu, komparativnom, analizom postojeće literature, pravnom, istorijskom i metodom ankete, istraženo je nekoliko primera kojima se ukazuje na odnose demokratskog i nedemokratskog društva i država prema primeni prava u bezbednosnoj proveru. Rezultati istraživanja upućuju da bi u Srbiji trebalo da dođe do promena u pravnim aktima i bezbednosnoj metodici procesa vršenja bezbednosne provere, kao i odnosa bezbednosnih organa prema pravima građana koji apliciraju na konkurse gde je bezbednosna provera sastavni deo procesa. Iz navedenog verujemo da rad može da nas uvede u ovaj teorijski izuzetno interesantan i istovremeno za praksu veoma značajan problem.

Ključne reči: *bezbednosna provera, bezbednosna dozvola, građanin, pravo na rad, konkurs za prijam na posao*

JEL: K, K4, K42

Uvodna razmatranja

Već nekoliko decenija problem bezbednosne provere je nesumnjivo jedan od onih koji se nalaze u središtu pažnje teoretičara i stručne javnosti u svetu i Srbiji. To nije slučajno: za ovakvo interesovanje za problem bezbednosne provere postoje najmanje dva razloga. Pre svega, reč je o jednom od onih bezbednosnih, pravnih i etičkih problema čiji se neposredni i veliki praktični značaj uopšte ne mora posebno isticati. Bezbednosno i pravno razmatrati problem bezbednosne provere zapravo znači nastojati da se naučno iskaže, dorekne i, možda, razreši jedna dilema sa kojom se bezbroj građana, menadžera bezbednosti i pravnika, svakodnevno na veoma ozbiljan način suočavaju. Drugi razlog je teorijski: problem bezbednosne provere je izuzetno pogodan – možda bi se čak moglo reći najpogodniji – za suočavanje i kritičko naučno ispitivanje odnosa međunarodnih i nacionalnih pravnih pravila, demokratskih i totalitarnih društava i država.

Kao osnovu za teorijsko i empirijsko prepoznavanje, odnosno identifikaciju predmeta i problema istraživanja, u radu smo izneli samo neke bitne elemente (osnovna obeležja) bezbednosne provere i definisali njen pojam. Nakon ovog uvoda, komparativnom i metodom studije slučaja, primenom metoda analize postojeće literature istraživali smo pravni, etički i bezbednosni pristup pri vršenju bezbednosne provere, čime smo ukazali na postojeće nedostatke u teoriji i praksi rada organa na prostoru Republike Srbije.

U istraživanju u skladu sa obimom i namerom ovog rada, postavili smo nekoliko pitanja, kao što su: Da li je negativna bezbednosna provera bez obrazloženja u Srbiji i nemanje prava na prigovor pravna tekovina pravno i bezbednosno prosvetljenih naroda?¹ Koje značenje ima negativna bezbednosna provera za bezbednosni i pravni status građanina – „neprijatelj“ ili nešto drugo? Da li postoji kolektivna odgovornost porodice iz pravnog aspekta? Da li je građanin dostojan u Republici Srbiji, da zna zašto je „*persona non grata*“, za državnu administraciju nakon što podnese zahtev za prijem u radni odnos, koju plaća i koja na osnovu njegovih prava crpi svoja ovlašćenja, a ne obrnuto, ili svojih diskrecionih prava? Jedno od ključnih pitanja koje je u neposrednoj korelaciji sa bezbednosnom proverom je status građanina u nedemokratskim – autoritarnim i demokratskim društvima, moralno – politička podobnost ili vrednost? Da li je kao što veliki broj pravnih teoretičara u svetu zastupa: moralno – politička podobnost osveta? Stanovište većine autora je, da su demokratska pravna dostignuća prosvetljenih i civilizovanih naroda i država,² suprotna od totalitarnih stanovišta i prakse bezbednosne provere, koja se sprovodi na osnovu nižih pravnih akata koji po pravilu nisu dostupni javnosti. Iz aspekta ovog rada, razume se da je predmet istraživanja ograničen samo na bezbednosnu proveru koja se odnosi na zasnivanje radnog odnosa u državnim organima. U radu nismo istraživali druge aspekte bezbednosne provere, kao što su: provera osetljivosti mete; ugroženosti izvora; ugroženosti operacije koja je u toku ili se priprema i druge. Nadalje, ovde nismo istraživali bezbednosne provere koje se odvijaju u kontinuitetu,³ već bezbednosnu proveru koja se odvija „*ad hoc*“ nakon podnošenja zahteva za prijem u radni odnos u državni organ, koja se još u bezbednosnoj teoriji naziva i integralna. Takođe, zbog obima ovog istraživanja, nismo istraživali sva tri aspekta bezbednosne provere:⁴ a) interni; b) eksterni i v) problemski, kao ni njene nivoe: a) centralizovani i b) decentralizovani, te podele u zavisnosti od toga ko je sprovodi: a) civilna ili b) vojna (odbrambena ili istražna, policijska, kriminalistička i dr.) agencija. Nadalje, u radu nisu obrađeni ni organizacioni oblici ni modeli, kao ni lokacija agencija koje sprovode procese bezbednosne provere, kao što su: a) integralni model ili b) eksterni model. Prevažadno smo istraživa-

¹ ... u mislima drevnih mislilaca Mojsija, Hamurabija, Platona, Antigone i dr... nalazimo njihova zalaganja za proklamovanjem ljudskih vrednosti kao neprikosnovenih naspram ustanovljenih autoritarnih poredaka...

² Thomas Buergerthal: *International Numah Rights*, St. Paul, Minn, USA, West Publishing, 1988.

³ Constitution and statutes of the United States, including section 1753 of the Revised Statutes of the United States (5 U.S.C. 631); the Civil Service Act of 1883 (22 Stat. 403; 5 U.S.C. 632, et seq.); section 9A of the act of August 2, 1939, 53 Stat. 1148 (5 U.S.C. 118j); and the act of August 26, 1950, 64 Stat. 476 (5 U.S.C. 22-1, et seq.)... koji obuhvata više sekcija, a u jednoj od sekcija (broj 4) se ukazuje na nužnost respektovanja prava građanina koji je subjekt personalne bezbednosne provere...

⁴ Pristupi i stanovišta mnogih agencija u čijoj je nadležnosti bezbednosna provera ukazuju da... nivou i elementi bezbednosne provere variraju od države do države, ali je cilj ovog procesa skoro ili uvek ista... sa jedne strane, ali se metodika i etička odgovornost agencija, kao i primena pravnih propisa sa druge strane, veoma razlikuje u demokratskim i nedemokratskim državama ...Defense Investigative Service...

li aspekt eksterne personalne bezbednosne provere, jer je uporedni parametar u ovom kontekstu eksterni javni konkurs na koji građanin aplicira. Bezbednosni teoretičari ukazuju da je više nego potrebno učiniti jasnu razliku u pogledu interne i eksterne personalne bezbednosne provere, ne samo iz aspekta primene pravnih propisa, već i iz aspekta cilja i zahteva koji se postavlja.

U teoriji i stručnoj javnosti mogu se pronaći raznoliki pristupi kada se određuje pravo i bezbednost u državi.⁵ Tako, prema stanovištu velikog broja autora, mogli bismo reći da Zakon i bezbednost spadaju u odgovornost države. Bez obzira što je ovo stanovište u teoriji preovlađujuće, smatramo da ono nije najpreciznije, jer bezbednost spada u odgovornost ne samo države. No, iz aspekta našeg istraživanja, za nas je upravo ovo stanovište značajno.⁶ Smatra se da je većina država poverila u tim područjima odgovornost nekom organu za primenu prava (Zakona), svejedno da li je to građanski ili vojni organ. U ovom radu pored navedenog, razmotrili smo ulogu tog organa, položaj i primenu prava u bezbednosnoj proveru.

Bezbednosna provera – pojam

Krenimo od osnovnog etimološkog značenja. Šta je bezbednosna provera? A zatim bismo primenom metoda analize sadržaja svetske teorije i prakse i metodom korelacije istražili njen značaj u bezbednosnom, pravnom i etičkom aspektu. Na osnovu denominatora iz zajedničkih elemenata stanovišta jednog broja autora u pravnoj i bezbednosnoj teoriji, bezbednosnu proveru bismo mogli odrediti kao, proces i proizvod. U tom smislu bezbednosnu proveru bismo razumeli kao proces specifičnog profilisanja namenjen određenoj upotrebi. Na drugom kraju metodološkog pristupa bezbednosnoj proveru u pravnoj i bezbednosnoj teoriji, se mogu pronaći stanovišta koja ukazuju da je personalna (fizičko lice je subjekt) bezbednosna provera proizvod koji nastaje iz tačke međusobnog presecanja saznanja i njihove analize.

Iz aspekta ovog rada smatramo da su dve grupe narednih stanovišta sveobuhvatnija. Prvu grupu stanovišta prihvata veliki broj pravnih i bezbednosnih autora, je ona, koje ukazuje da je bezbednosna provera, određeni koncept koji obuhvata primenu odgovarajućih propisa, metoda, tehnika i alata od strane jednog ili više organa (službi, agencija i dr.) koji omogućava etičko i legalno prikupljanje, obradu i analizu saznanja o predmetu ili subjektu bezbednosne provere. Drugu grupu stanovišta čine oni koji prihvataju navedeni pristup i dodaju, nije dovoljno da se kaže: da bezbednosna provera bude sprovedena određenim metodama i tehnikama,⁷ već je krucijalno da to bude učinjeno nakon adekvatnog izbora i primene određenog metoda i tehnike u zavisnosti od subjekta koji je predmet bezbednosne provere. Ovde se naročito ukazuje na etičnost i legalnost, jer su to po mnogim autorima njena *sui generis* obeležja, koja je odvajaju od neetičkih i nelegalnih metoda, tehnika i alata.⁸

⁵ Claudia Aradau: Security and the democratic scene: Desecuritization and emancipation. Journal of International Relations and Development, 2004 7(4): 388–413.

⁶ Dinah Shelton, et.al.: Protecting human rights in the Americas: Selected problems, 3rd ed, Kehl, N.P. Engel, 1990.

⁷ Hannah Arendt: The Human Condition. Chicago, IL: Chicago University Press, 1985.

⁸ ... od profesionalnih službenika u državnim organima se traži da se prema vršenju poslova odnose u skladu sa profesijom i nadležnošću službe u kojoj su zaposleni. Da čuvaju njen ugled, da ne govore ništa o procesu

Iz navedenog, bezbednosnu proveru razumemo kao proces koji u sebi sublimiše određenu kombinatoriku odgovarajućih pravnih propisa, etičkih kodeksa, bezbednosnih potencijala (bezbednosnih, kontraobaveštajnih, kriminalističkih, policijskih, obaveštajnih i neobaveštajnih službi, agencija i dr.) i metodike rada organa⁹ koji sprovodi bezbednosnu proveru. U teoriji možemo pronaći da bezbednosna provera ima svoja tri aspekta: a) pravni; b) bezbednosni; i v) etički. Nadalje, mnogi pravni i bezbednosni teoretičari i istraživači ukazuju, da je bezbednosna provera uvek presek ili skup – zajednički imenitelj otvorenih i skrivenih saznanja, na osnovu kojih, kao ishodište nastaje znanje i iz njega odluka, bilo da je pozitivna ili negativna. Dakle, oni smatraju da se bezbednosna provera mora posmatrati kroz odnos i interakciju otvorenih i skrivenih saznanja.

Posmatrano komparativno, u kontekstu navedenih stanovišta u svetskoj pravnoj i bezbednosnoj teoriji, možemo zaključiti da je određenje bezbednosne provere veoma raznoliko. Imajući u vidu navedene primedbe, uvažavajući prethodno navedena stanovišta pri definisanju pojma pokušali smo da damo takvu definiciju bezbednosne provere – koja se u teoriji označava terminom „personalna bezbednosna provera“ ili „bezbednosna provera subjekta – fizičkog lica“ koja će moći da izrazi svu njenu kompleksnost, ali i ujedno da konkretizuje njeno polje istraživanja: *Bezbednosna provera po prijemu zahteva za prijem u radni odnos, je koncept i proces koji obuhvata primenu propisa i etičkih principa, adekvatno izabranog metoda, tehnike, alata i izvora, u celini ili integralno, od strane jednog ili više organa, službi ili agencija usmerenih na prikupljanje obaveštenja (saznanja, podataka, informacija, materijalnih činjenica, pravno relevantnih činjenica) iz verifikovanih i formalizovanih izvora, njihovu obradu i analizu, kako bi se ostvarilo pravno, etičko i bezbednosno merenje, procena izvora-otvorenih (dostupnih; poznatih) i skrivenih saznanja o subjektu bezbednosne provere u cilju omogućavanja, osporavanja ili ostvarivanja prava subjekta bezbednosne provere.*

Ovde razumemo da bezbednosnu proveru ne smemo poistovetiti sa informacijom, jer su informacije samo deo procesa, iako veoma važne.¹⁰ Nadalje, krajnji cilj bezbednosne provere jesu informacije, ali to su informacije koje su obrađene, analizirane i profilisane, specifično primenljive na personalnu bezbednosnu proveru aplikanta za zasnivanje radnog odnosa. Takođe, ne bi trebali da upadnemo u zamku da je bezbednosna provera samo prikupljanje informacija, suština je i u proceni prikupljenih informacija, a to znači da govorimo o dva uzajamna procesa: bezbednosna provera i bezbednosna procena u okviru kojih se utvrđuje da li postoje ili ne postoje bezbednosne smetnje. Prikupljanje informacija je samo jedan segment procesa u konceptu bezbednosne provere. Verujemo da su najbliža i ona stanovišta autora koja ukazuju da je personalna bezbednosna provera, jedan segment ili

koji je u toku, o aspektima i rezultatima delatnosti, da čuvaju tajnu... u profesiji je značajna dimenzija etičkih principa... Sve ovo je regulisano Kodeksima koji su zbir profesionalnih i moralnih zapovesti...

⁹ Ian Johnstone: Dilemmas of robust peace operations' in Annual Review of Global Peace Operations, Boulder, Lynne Reiner, 2006.

¹⁰ Čuveni Ruski pisac Lav Nikolajevič Tolstoj (rus. Lev Nikoláevič Tolstóŭ) (1828–1910) u svojoj knjizi „Put u život“ daje osnovne vrednosne polazišne osnove kada se vrši provera nekog lica. On kaže... „Čoveka nikada neće hvaliti svi. Ako je dobar, on će za „nevaljalca“ biti rđav, pa će mu se nevaljalci smežati i osuđivati ga. Ako je zao, dobri se neće saglašavati sa njim. Kada bi čovek hteo da ga svi hvale, on bi pred dobrima trebalo da se predstavlja dobrim, a kod rđavih rđavim...“. *Ovo je polazna osnova za notiranje i merenje validnosti izvora...*

posebna poslovna funkcija u organima, službama i agencijama. Bitno je razumeti da bezbednosna provera nije i ne može biti svedena samo na neku od faza, koje smo naveli, već je to celovit ciklus koji se odvija ad hoc, u kojem svaka pojedina faza ima svoje strogo određeno mesto i ulogu u procesu koji se završava proizvodom.¹¹ Taj proizvod u bezbednosnoj teoriji pojedinih autori označavaju kao bezbednosna znanje ili proizvod.¹²

Za istraživanje u ovom radu, naročito je značajno da smo dali i jedan sublimat stanovišta one pravne teorijske misli u svetu, koja se ne upušta u pozitivno određenje bezbednosne provere, davanjem njene definicije, već ukazuje šta bezbednosna provera *ne sme* i *šta treba da bude*. Tako, se navodi sledeće: bezbednosna provera *ne sme* biti sredstvo/instrument u kapacitetu i ovlašćenju državnih organa, dato im bez propisanih zakonskih normi, kojim se ometaju ili uskraćuju građanska i ljudska prava, već pravni mehanizam sa jasno definisanim procesom,¹³ normama ovlašćenja i ograničenja, na osnovu nacionalnih i međunarodnih pravnih instrumenata,¹⁴ da se izgradi profil aplikanta na konkursu, u skladu sa njegovim građanskim i ljudskim pravima i jasno definisanim i određenim bezbednosnim instrumentima, etičkim principima, radi omogućavanja ili uskraćivanja njegovih prava. Ova stanovišta naročito ukazuju, da nije u skladu sa pravnim principima demokratskih društava: *prekrivanje nalaza i odluke* organa u procesu personalne bezbednosne provere tzv. "diskrecionim pravom", koje u pozitivnim pravnim propisima totalitarnih sistema/režima, u koje se svrstavaju i zemlje koje se nalaze u prelasku iz totalitarnog u demokratski sistem vlasti, nije definisano od strane zakonodavne vlasti, već se određuje voljom samog organa. Nadalje se navodi, da se nekontrolisanim (nedefinisanim internim aktima) diskrecionim pravom organ¹⁵ građanin – aplikant na konkursu za rad u državnom organu, ne potčinjava zakonima, već drugim licima i organima, što je suprotno svim međunarodnim pravnim aktima iz oblasti ljudskih i građanskih prava.¹⁶

¹¹ www.odci.gov/cia/publications

¹² Pravni i bezbednosni teoretičari stoje na stanovištu da bezbednosna provera nema potreban pravni legalitet i legitimitet ukoliko izvori iz kojih su prikupljena saznanja, bez obzira kog su nivoa, nisu provereni-nisu podvrgnuti proceni-validnosti. Nadalje, autori ukazuju da ovakva bezbednosna provera nema pravni (zakonit) kapacitet da se na njoj utemelji bezbednosna provera, odnosno konačna odluka (pozitivna ili negativna). Jedan broj pravnih teoretičara ukazuje da je u pravnoj teoriji u svetu nesporno: da bezbednosna provera bez procene validnosti izvora i saznanja iz tih izvora, koja je vidljiva u tekstu samog pismena (bezbednosne provere) verifikovana u „*fus noti*“, gde je za svaki iskaz ili tvrdnju izvršena procena validnosti sa jasnim prikazom, koja metodologija i metodi su primenjeni, nema pravni ni etički legitimitet- Ona nije van svake sumnje. Prema međunarodnim pravnim aktima i pravom poretku prosvetljenih naroda ukazuju autori, građanin može tražiti da se saznanja koja nisu tačna ili su obmanjujuća moraju proveriti naknadno. U nekim pravnim situacijama građanin ima mogućnost da pokrene postupak pred sudom za iskaze koje je izvor izneo, pa je stoga procena izvora i njegova notifikacija obavezna u samoj bezbednosnoj proveri. *Notifikacija izvora u bezbednosnoj proveri je uslov upotrebe izvora...*

¹³ Amitov Acharya, *The Quest for Identity, International Relations of Southeast Asia*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

¹⁴ Michel Akehurst: *Modern Introduction to International Law*, 6th ed, New Delhi, UBS, 1992.

¹⁵ ... iz istraživanja se uočava prisustvo navedenih instrumenata diskrecionog prava u Srbiji-prekrivanje nalaza i odluke po bezbednosnoj proveri, diskrecionim pravom i jednim nivoom tajnosti... uz čutanje organa...

¹⁶ ...građanin može biti potčinjen samo zakonima, ali ne i drugim licima ili organima. Ovo je osnovni postulat civilizovanih i prosvetljenih naroda...

Da li i koliko vredi znanje koje je proizvod bezbednosne provere?¹⁷ Ujedno ovo je jedno od ključnih pitanja koje se postavlja od strane autora u pravnoj i bezbednosnoj teoriji i stručnoj praksi. Na žalost, na to pitanje nije uvek lako odgovoriti: može biti prilično teško predstaviti vrednost bezbednosne provere. Sa jedne strane, to je skopčano sa mogućnošću da se znanje kao vrednost bezbednosne provere pokaže kao nedovoljno ili pogrešno, a sa druge strane da ono bude zakasnelo, kako primećuju autori: da bude suviše kasno kada su u pitanju najviši – najosetljiviji nivoi, kada funkcija „osiguranja“ (jedna od funkcija bezbednosne provere) izostane.

Zašto je bezbednosna provera tako vredna?

Profesija i rad je jedna od čovekovih suština. Svaki čovek želi da radi nešto i trudi se da za tu delatnost ima znanja i veštine, koje mu omogućavaju da dužnost obavlja kvalitetno i sa uspehom. Pojam profesija označava upravo to – posedovanje znanja (struke, poziva, radne dužnosti) i posedovanje saznanja, veština i uslova za takve delatnosti. Dok uči, pripremajući se za određenu delatnost, on razmišlja da će mu to obezbediti pravo na rad, sredstva za opstanak, a to ujedno predstavlja način na koji se on ostvaruje i jeste njegov lični pečat. Iz navedenog razumemo da je pitanje prava na rad i profesija jedno od najznačajnijih u čovekom životu, a problem pronalaska posla je jedan od krucijalnih u njegovoj životnoj orijentaciji.

Svaka ličnost/građanin stanovište je teorije, razmišlja dugo o profesionalnoj orijentaciji, angažuje se da završi školu, obuku (i to što je moguće bolje) trudi se da nađe i započne posao. To svaku ličnost opsega u mislima, a to joj je lično i veliki životni zadatak. Školovanjem i obrazovanjem građanin, želi da uspe, ima nadu i nastojanje da postigne životni uspeh pomoću svoje profesije. Sve ovo ukazuju teoretičari izražava visoke životne težnje i ideale ličnosti i zbog toga je to izraz unutrašnjih zamisli, ciljeva i dostignuća.

Kada govorimo o pravu na rad i ostvarenje svoje profesije u državnom organu iz aspekta bezbednosne provere, treba razmisliti da li je sve napred navedeno dovoljno? Dakle, sa jedne strane mislimo na racionalnost koja predstavlja manifestovanje svesti građanina o sebi. Sa druge strane mislimo, da li je ovde potreban više nego u nekim drugim pristupima pravo na rad i ostvarenje svoje profesije, da građanin ima „razum“, o potrebi da njegove ljudske težnje mogu biti zaustavljene – neostvarive diskrecionim pravom – da ne zna zašto ne može da radi baš u tom organu?

Iz navedenog, kada govorimo o bezbednosnoj proveru, nužno se nameće pitanje: da li građanin koji je Ustavom i drugim pravnim propisima kako nacionalnim tako i međunarodnim koje je Srbija ratifikovala, slobodan da planira život, da sledeći pravna i etička pravila ima pravo na rad, kao ličnost koja neposredno psihički i biološki živi? Nadalje, da li je iz aspekta personalne bezbednosne provere samo građanin subjekt izgradnje svog položaja u životu, svog blagostanja, ili je to i diskreciono pravo državnog organa?¹⁸ Te da

¹⁷ ...značaj rezultata bezbednosne provere je veliki smatraju teoretičari iz oblasti prava i bezbednosti, kao i stručna praksa... a sama bezbednosna provera je nezaobilazan proces u programu prijema građana za rad u državnim organima sa delatnostima koje se tretiraju kao osetljive iz aspekta bezbednosti... *Defense Security Service... US Army and Department of Defense...*

¹⁸ ... Kako si činio, tako će ti se učiniti; delo tvoje vratiće se na glavu tvoju...’ Ov. 15.

li je diskreciono pravo bez prava građanina na obaveštenje, jedan od oblika diskriminacije i potvrda da svako od građana nema prava na sva prava? Razmatrajući postavljena pitanja u daljem radu istražujemo navedene korelacije.¹⁹ Građanin sa pravom²⁰ od svog izbora da postupa po propisanim pravnim i etičkim normama, očekuje korist za kvalitet svog života i da ga niko ne ometa u tome. Iz navedenog proističe sledeće pitanje: u čemu se sastoji etički problem bezbednosne provere? Etički problem autori vide u tome: mogu li se navesti takvi razlozi koji će moći da opravdaju nanošenje zla bezbednosnom proverom i uskraćivanjem pozitivnog mišljenja – dakle ne izricanjem presude od strane suda? I ako je to moguće, koji su to razlozi?

Mnogi građani misle na osnovu napred iznetog, sa pravom, a to im garantuju međunarodni pravni akti koje je Srbija ratifikovala, ne samo da mogu da idu u državne agencije, službe i organe i prijave se na konkurs za zaposlenje, već da budu ravnopravni sa svim drugim kandidatima – da započnu posao i ostvarenje svoje profesije. Sa jedne strane u demokratskim društvima i državama, građanin može da očekuje da će biti obavешten na 'primeren način' dostojan njegovih prava da nije primljen uz predlog i razloge. Veliki broj autora iz oblasti pravnih i bezbednosnih nauka u nedemokratskim društvima i državama, stoje na stanovištu da je ostvarenje prava građanina da bude obavешten uz razloge i predlog, daleko od stvarnosti.

Međunarodni pravni akti i bezbednosna provera

Ovde se nismo upuštali u razmatranje svih međunarodnih pravnih akata²¹ kao i u određenje njihovog pojma, već pre svega na one međunarodne akte koji imaju neposredno doirivanje sa bezbednosnom proverom i čije je ostvarivanje uslovljeno bezbednosnom proverom i bezbednosnom dozvolom kao ishodištem bezbednosne provere u vezi sa radnim odnosom. Verujemo da je iz aspekta ovog istraživanja pravi put, da ovaj rad po mnogo čemu istorijski i pionirski u našoj teoriji i praksi, kada istražujemo korelaciju bezbednosne provere i radnog odnosa, započnemo sa onim o čemu su pisali veliki mislioci „Platon i Aristotel“. Oni navode „... naj bolji je onaj poredak u kome ne vladaju ljudi ... nego zakoni...“. Nadalje, Aristotel izlažući svoje stanovište i misli o vladavini zakona, kaže „... Zakon je um bez žudnje...“. Bez obzira što se razvitak u pravnoj teoriji i praksi ljudskih prava događa posle 1945. godine donošenjem: „Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Međunarodnog

¹⁹ ...U Sjedinjenim Američkim državama u bilo kom trenutku kada se posmatra proces bezbednosne provere i davanja bezbednosne dozvole u procesu...nalazi se oko – 1,5 miliona lica za privatne agencija i do 3 miliona lica za poslove u državnoj administraciji ili kompanijama gde državni organ daje bezbednosnu dozvolu... kao i 500.000 službenika svake godine za razne nivoe unapređenja u poslu, profesiji... u državnim agencijama... Dobijanje bezbednosnog sertifikata po nivoima je ključ...

²⁰ ...od ključne je važnosti ovde razumeti, da pravo na diskreciono odlučivanje kada zadobija forme arbitražnog ponašanja, u velikoj meri nanosi štetu pravnoj sigurnosti građana. Ovde se ne sme mešati pravo na diskretnost u radu, što je potrebno naročito kada je bezbednosna provera predmet rada službi ili agencija... a subjekt provere je građanin... to izričito zahtevaju međunarodni akti..

²¹ ... pravo na život, pravo na slobodu i bezbednost, pravo na zaštitu privatnog života, pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti, pravo na mirno uživanje imovine, politička prava, prava vezana za državljanstvo, sklop prava posebne zaštite porodice i deteta, sloboda kretanja, ekonomska i socijalna prava: pravo na rad, pravo na pravedne i povoljne uslove rada, pravo na obrazovanje i ... mnoga druga.

pakta o građanskim i političkim pravima, Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda“, i mnogih drugih akata“, temelji su kada istražujemo korelaciju sa bezbednosnom proverom kao osnovom za zasnivanje radnog odnosa, postavljeni mnogo pre.

Podsetimo, da se osnovna prava čoveka prvi put pojavljuju u povelji Magna Karta Libertatum, koja je sačinjena 15. juna 1215. godine i kao Velika povelja slobode sadrži katalog osnovnih prava čoveka i mehanizam kontrole njihovog poštovanja i sankcionisanja njihovog kršenja.²² Nakon prve velike i moderne kodifikacije prava čoveka,²³ koja se pojavljuje u dokumentima u Americi, kao što su: „Virginia of Rights“ i „Declaration of Independence“, sa kraja osme decenije XVIII veka (1776)“,²⁴ gde se pored: „... prirodnih prava... kodifikuju i pravo na poslovanje i pravo na težnju ka sreći i sigurnosti“, u drugoj polovini XVIII veka (1789) došlo je do druge velike katalogizacije ljudskih prava, nakon što je doneta francuska „Deklaracija o pravima čoveka i građanina“. U njenom središtu pored drugih prava čoveka i građanina koja nisu od značaja za naše istraživanje, uvode se za naše istraživanje dva krucijalna prava čoveka i građanina „... pravo za jednakošću pred zakonom i još važnije, *jednake šanse pristupa javnim službama*...“²⁵

Nadalje, u članu 25. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima kaže se: ... svaki građanin, bez ikakvog razlikovanja... i bez nerazumnih ograničenja, ima pravo i mogućnost: *da mu bude dostupna, pod opštim uslovima jednakosti, svaka javna služba u njegovoj zemlji*. Kao što se može videti, odredbe Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, jasno štite pravo pojedinca da učestvuje u javnim poslovima. Autori iz oblasti međunarodnog prava ukazuju da, ovo pravo daje obavezu državi ne samo da se uzdrži od nekih postupaka, već i da preduzima specifične korake koji garantuju građanima slobodno i jednako uživanje ovog prava.²⁶ Razume se, ponašanje organa kome je država poverila u područjima prava i bezbednosti odgovornost, suprotno od navedenog može se pripisati državi – njenoj odgovornosti.

U Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta,²⁷ definisano je, da je dete, svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ako se po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije. Iz aspekta bezbednosnih provera, njima može biti obuhvaćeno i dete ukoliko je ono kandidat za prijem – upis u školu ili na studije u

²² ... ona predstavlja rezultat nagodbe engleskog kralja *Johna Lacklanda* i pobunjenih barona koji su nakon kršenja feudalnih prava svih kategorija i ne slavni poraza u ratovima, kralju ponovo dali zakletvu na vernost i - pokornost, a za uzvrat kralj je njima dao verbalnu zakletvu da će poštovati njihova tradicionalna prava. Beogradski centar za ljudska prava, *Razvoj ideje ljudskih prava*, Beograd, 2003, str. 1-59.

²³ ... za potrebe ovog rada korišćemo se onim stanovištima u teoriji i stručnoj javnosti koje kaže, da pravo predstavlja ono što jedno lice može izneti u kontaktima sa drugim licem i zahtevati da se to poštuje pod uslovom da koristeći to pravo to lice ne sprečava nekog drugog u korišćenju njegovih prava...

²⁴ ...ovi dokumenti počivaju na tome da je sam čovek nosilac urođenih ljudskih prava kao prava na život i zaštitu lične slobode, prava na poslovanje i sigurnost svojine... i druga prava.

²⁵ ...u njenom središtu su pravo na slobodno ispoljavanje mišljenja, pravo na respektovanje tajnosti prepiske, pravo na slobodu štampe, pravo na slobodu religije, pravo na pobunu protiv samovolje vlasti... itd.

²⁶ Luis F. Molina: *Comments in the universality of the code of conduct for law enforcement officials* – Third world legal studies 59, 1990.

²⁷ Usvojena i otvorena za potpisivanje i ratifikovanje ili pristupanje rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 44/25 od 20. novembra 1989. Stupila na snagu 2. Septembra 1990. godine, („Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 15/1990).

oblasti policijskog obrazovanja. Ovo praktično podrazumeva da je određena vrsta diskriminacije i povrede ljudskih prava na osnovu bezbednosne provere moguća i prema deci, bez obzira što je Konvencija eksplicitna u poštovanju i obezbeđivanju prava bez ikakve diskriminacije zasnovane na statusu, aktivnostima, izraženom mišljenju ili uverenju *detetovih roditelja, zakonskih staratelja ili članova porodice* (čl. 2), odnosno omogućavanja da više obrazovanje bude dostupno svima u skladu sa sposobnostima (čl. 28).

Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima,²⁸ propisano je da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima (čl. 1). Iz aspekta bezbednosnih provera koje vidimo iz istraživanja, postoji mogućnost kršenja prava da svako na ravnopravnoj osnovi stupa u javnu službu u svojoj zemlji (čl. 21), odnosno pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja i zaštitu od nezaposlenosti (čl. 23).²⁹

Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima,³⁰ propisano je da se države ugovornice obavezuju da obezbede jednako pravo muškaraca i žena na korišćenje svih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (čl. 3). Nadalje je u ovom Paktu propisano da države ugovornice priznaju pravo na rad, koje podrazumeva pravo svakog lica da dobije mogućnost da obezbedi sredstva za život slobodno izabranim i prihvaćenim radom i da će mu država odgovarajućim merama štiti ovo pravo (čl. 6).

Demokratska i nedemokratska društva i države i bezbednosna provera

Demokratska društva i bezbednosna provera

U svetskoj teoriji i praksi kada se istražuje oblast primene pravnih, etičkih i bezbednosnih principa i propisa pri vršenju bezbednosne provere kada građanin aplicira na raspisani eksterni (javni) konkurs za prijem u radni odnos u službama, agencijama i organima, ili bez konkursa bude predložen kao kandidat za rad u tim organima i službama, u demokratskim društvima i državama, mogu se pronaći mnogi izvori građe za istraživanje. Bezbednosna provera se danas primenjuje u mnogim zemljama u svetu. Ovo nije slučaj samo u razvijenim demokratskim društvima i državama, kakve su zemlje Evropske unije, Sjedinjenih Američkih Država³¹ i Japana, već i u zemljama sa nedostatkom demokratskih pravnih, etič-

²⁸ Usvojena i proglašena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 217 A (III) od 10. Decembra 1948. godine – Asbjorn Eide., et. al., eds. *The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary*, Oslo: Scandinavian University Press; Oxford University Press, 1992.

²⁹ Jack Donnelly: *Human Rights in Theory and in Practice*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1989.

³⁰ Usvojen i otvoren za potpisivanje i ratifikovanje ili pristupanje rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 2200A (XXI) od 16. decembra 1966. godine. Stupio na snagu 3. januara 1976, („Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori“, br. 7/1971).

³¹ ... u ovoj demokratskoj državi... na osnovu pozitivnih pravnih propisa... – građanin ukoliko mu je odbijen zahtev za prijem u radni odnos ili dobijanje bezbednosne dozvole nakon bezbednosne provere, odnosno obavljanje poslova i zadatak na osetljivim pozicijama ili pozicijama od posebnog nivoa poverenja... ima pravo prigovora. Pod takvim okolnostima dobiće pismeno i razlog (e) zašto je neprihvatljivo i zašto nema osnova za pokretanje procedura za podnošenje žalbe pred sudskim organima... Ako veruje da saznanja prikupljena o njemu iz izvora (driving records, vehicle registration, credit records, criminal records, social security no., education records, court records,

kih i bezbednosnih pravila.³² Mnogi autori ukazuju da se bezbednosna provera sprovodi u svim zemljama, ali su pravni akti, bezbednosni metodi, tehnike i etički principi ostvarenja i zaštite prava građanina koji aplicira na konkurs u mnogome različiti.³³

U društvima i državama sa razvijenom demokratijom postoje brojni naučni i specijalizovani časopisi u kojima se objavljuju naučni i stručni radovi iz ove oblasti, kao i brojne akademije na kojima se ova oblast izučava. Iz istraživanja postojeće teorijske građe u demokratskim državama, mogu se uočiti razlike koje se mogu grupisati prema pravnim propisima i bezbednosnim metodama i etičkim principima kada se istražuje personalna bezbednosna provera,³⁴ shodno: a) njenom intenzitetu (*intensity*); b) njenom trajanju (*duration*); v) njenoj sigurnosti (*certainity*) ili nesigurnost (*uncertainty*); g) njenoj čistoći (*purity* – procena izvora, saznanja); d) njenoj blizini (*propinquity*) ili udaljenosti (*remoteness*); đ) njenoj plodnosti (*fecundity*); e) njenoj perfidnosti; ž) formi postupanja (način, oblik delovanja, način ostvarivanja).

Kako je rad usmeren na istraživanje koje se odnosi na aplikaciju na konkurs za prijem u službe, agencije ili organe kao što su: policijska, kriminalističke agencije, tužilaštva, sudovi, bezbednosne agencije gde je bezbednosna provera sastavni deo procesa prijema,³⁵ te da je obim našeg istraživanja ograničen ne samo predmetom i problemom već i obimom rada, nesumnjivo je, da je studija slučaja *James Vincenzo Capone*, dobila primat pored mnoštva drugih u istraživačkoj naučnoj građi demokratskih država, da primenom istorijske metode, i metode studije slučaja, istražimo i prikažemo pravni i bezbednosni pristup demokratskog društva i države prema personalnoj bezbednosnoj proveru i davanju ili uskraćivanju prava na zaposlenje-rad.

workers' compensation, bankruptcy, character references, neighbor interviews, medical records, property ownership, military records, state licensing records, drug test records, past employers, personal references, incarceration records... i mnogi drugi izvori koje ovde nećemo nabrajati) koji su kontaktirani tokom bezbednosne provere su obmanjujuća ili netačna... ima pravo prigovora...biće dat predlog da se to ispravi ili razjasni situacija... u - pojedinim situacijama kada je predmet rada interna personalna bezbednosna provera... građaninu će biti omogućeno da razjasni obmanjujuća i netačna saznanja... *Security Clearance Appeal Decisions*...

³² ... Kada se u bezbednosnoj teoriji potraže podaci kojima želimo da saznamo koliki vremenski period/rok je dozvoljen za proces organu koji vrši bezbednosnu proveru, uočavamo da je za nivo (confidential) poverljivo i (secret) tajna vremenski period od 1 do 3 meseca. Kada se posmatra vremenski rok u kome organ mora da izvrši bezbednosnu proveru i dostavi bezbednosni izveštaj za nivo (top secret) je od 4 do 8 meseci...As a result of the Smith Amendment, the FY01 Defense Authorization Act amended Chapter 49 of Title 10, United States Code...Kada se razmatra pitanje koliko godina obuhvata period u koji ulazi u proces bezbednosne provere (koliko "duboko-vremenski u određene evidencije"...), daćemo samo neke...civil suits, civil judgments, and records of arrest, from date of entry, after seven years, Paid tax liens after seven years, accounts placed for collection after seven years, any other negative information (except criminal convictions) after seven years...

³³ ... bez obzira što je jednoznačno teško preciznije definisati pravo na demokratsku vladavinu i dati jedno opšte zadovoljavajuće određenje demokratije, istraživanja za potrebe ovog rada mogu dovesti do onoga što je značajnije od navedenih određenja, a to je određivanje demokratskog upravljanja bez obzira na odgovarajući sistem koji vlada u datoj državi. Takve karakteristike uključuju demokratski izabranu vladu, koja je reprezentativna za narod te države i kome je odgovorna (član 21 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima); postojanje i poštovanje ljudskih prava i sloboda; poštovanje i potčinjavanje vladavini prava (član 26 istog pakta)... i dr.

³⁴ ...primena etičkih principa pri sprovođenju metoda, tehnika i alata u procesu personalne bezbednosne provere je pitanje legalnosti samog procesa i njegovog proizvoda...*Personnel Security Questionnaire*...

³⁵ Profesija je jedna od čovekovih suština. Svaki čovek želi da radi „nešto” i trudi se da za tu delatnost ima znanja i veštine, koje mu omogućavaju da dužnost obavlja kvalitetno i sa uspehom. Pojam profesija označava upravo tomanje znanja (struke, poziva, radne dužnosti) i posedovanje znanja, veština i uslova za takve delatnosti...

Studija slučaja – James Vincenzo Capone

U ovoj studiji slučaja analizom postojeće literature i deskripcijom prakse, kao i komparativnom i istorijskom metodom, daćemo primer pristupa građaninu i njegovom bezbednosnom aspektu u Sjedinjenim Američkim Državama. Razume se, izlažemo istraživanju jedan od *najkapitalnijih* primera i pogleda demokratske države i njenih organa na bezbednosne aspekte koje gradi i sa sobom nosi član porodice Kapone – građanin koji konkuriše (aplicira – podnosi zahtev) da radi u državnom organu sa *jedne strane*, kao i uvažavanje njegovih ljudskih prava – jednog od osnovnih prava: prava na rad sa *druge strane*, te njegovog prava da ne bude opterećen bezbednosnim aspektima svog člana porodice, u ovom slučaju brata Alfonsa Kaponea i drugih članova njegove porodice – braće, sestara, oca i majke, *sa treće strane*.

Podimo od početka, porodičnog stanja i aspekta bezbednosnog rizika koju porodica *Capone* sa sobom nosi, kao i njeni članovi, kako i počinje *bezbednosna provera*. Da bismo dublje istražili fenomen – bezbednosna provera, postavimo nekoliko pitanja. Ko je porodica *Capone*? Da li je svaki drugi član porodice *Capone*, koji ne učestvuje u kriminalnim aktivnostima, bezbednosno rizičan za državne organe? Da li član porodice *Capone* koji nema učešća u kriminalnim aktivnostima uživa sva prava u pogledu prava na rad, a time i prava na rad u državnim organima? Da li u demokratskim državama bezbednosna provera derogira pretpostavku nevinosti i prava čoveka i građanina? Da li *James Capone* ima pravo da bude „čovečan i profesionalan“ i tada kada njegov najbliži član porodice čini nešto drugo, da čini dobro i ispravno? Da li *James Capone* bez obzira na svog brata *Alfonsa* može poštujući pravila dužnosti dosledno i pošteno da radi i živi? Da li je u ovom *kapitalnom* primeru za demokratiju, demokratska država – Sjedinjene Američke Države, pokazala da je njena najveća i vrhunska vrednost, da građanin *James Capone*, oseti da je dostojna ličnost, koja može da postupa moralno i u skladu sa dužnošću i koja je stvarno tako postupala, bez obzira na svog brata *Alfonsa Caponea*, koga je ta ista država proglasila *neprijateljem broj jedan*?³⁶

Porodica *Capone* je emigrirala u Sjedinjene Američke Države 1893. godine kada je mali *Vincenzo (James)* imao nepunih godinu dana, u naselje *Nejvi Jadri (Nevy Yard)* u ulicu *Nejvi (Nevy)* broj 95, u centru *Brukline* u blizini berbernice gde se otac *Gabrijel* nakon emigracije i useljenja porodice, zaposlio kao berberin u ulici *Park Avenija (Park Avenu)* broj 29. Iz bračne zajednice *Gabrijela* i *Terezine* rođeno je devetoro dece, braća: *Vicenco (James)*, *Alfonso (Al)*, *Rafael (Ralf)*, *Salvatore (Frenk)*, *Džon*, *Albert*, *Metju*, i sestre *Rouz* i *Mafalda*.

James Vincenzo Capone je bio najstariji brat *Alfonsa Caponea*, rođen je u mestu *Kastelamare di Stabila* u blizini *Napulja*, država *Italija*, kao prvo dete u porodici *Capone*, od oca *Gabrijela* i majke *Terezine*, 1. oktobra 1892. godine. Otac *Gabrijel Capone*, je rođen 12. decembra 1864. godine u mestu *Castelammare di Stabila*, udaljen 26 kilometara južno od *Napulja*, po zanimanju je bio berberin. Majka *Terezina Capone*, rođena je 28. decembra 1867. godine, devojčako *Riola*, u malom gradu *Angrija (Angri)*, u provinciji *Salerno (Salerno)*, po zanimanju domaćica.

³⁶ Veliki Nemački i svetski filosof i etičar *Immanuel Kant* (1724-1804), u delu *Kritika praktičnog uma... o dužnosti... "Dužnosti!"* – ti uzvišeno, veliko ime, ti što u sebi ne sadržiš i ne podrazumevaš ništa svojevoljno, ništa što sa sobom nosi udvaranje, već traži potčinjavanje, ... pred kojim čute sve sklonosti, ... koji je tvoj dostojan izvor i gde se nalazi koren tvog plemenitog porekla, koje ponosno odbija svako srodstvo sa naklonošću...?

Sredinom 1908. godine napustio je svoju kuću u Bruklinu kada je imao šesnaest godina. Od malena je imao jaku volju i trudio se da bude nezavisan. Oslanjajući se na svoje vrline, individualnost, ali i svoju odgovornost, poželeo je da koristi tekovine svog razvoja. Odlazi zapadnije gde je shvatio da je prosperitet bolji. Može se reći da je *James* kao mlad bio snažan i veoma avanturističkog duha. Pridružuje se cirkusu, a to mu je omogućilo da proputuje širom srednjeg zapada. Tada je po prvi put došao u dodir sa indijanskom kulturom, koja ga je fascinirala. Bio je doličan strelac i vičan u rukovanju pištoljem. Prijavljuje se dobrovoljno i učestvuje u Prvom svetskom ratu. Za vreme rata je bio raspoređen u Francuskoj sa više američkih ekspedicionih snaga. Pokazao se veoma dobrim vojnikom. U vojsci za vreme rata je dobio čin poručnika.

Posle završetka Velikog rata, nakon povratka za Ameriku, od kada je otišao iz Bruklina, trudio se da promeni Bruklinški akcenat. Odlazi u Nebrasku, gde 1919. godine u predgrađu Homer (*Homer*) spašava mladu ženu (*Kathleen*) i njenu porodicu iz lokalne poplave. Obrazuje se. Iste godine Katlin mu postaje i supruga. Iz bračne zajednice dobijaju četiri sina. Zapošljava se i ubrzo postaje federalni agent za borbu protiv "švercovanja – ilegalnog prometa" alkohola. Zbog velikog broja uspešnih racija, novinari ukazuju na njegovo srodstvo sa porodicom *Capone*. Sa svojom suprugom i četiri sina seli se iz Homera – Nebraska, jer postaje specijalni američki agent biroa za indijanske poslove. Uspešan je u akcijama sprečavanja, odnosno zadržavanja alkohola izvan indijanskih rezervata. U Južnoj Dakoti mu se poveravaju poslovi lične bezbednosti predsednika *Kalvina Kulidze* i njegove porodice. Potom po službenoj dužnosti biva premešten u Vašington (indijanski rezervat – „*Spokane*“), gde njegov predan rad na istragama, prikupljanju i obezbeđenju dokaza omogućuje hapšenje dvadeset lica sa poternice koja su izvršila krivična dela ubistvo. Kao savesnom i darovitom službeniku poverava³⁷ mu se mesto oficira za sprovođenje zakona u *Plummeru* – *Idaho*, gde ostaje neko vreme, a sredinom 1931. godine po službenoj dužnosti se vraća u Homer – Nebraska kao federalni agent.

Nakon što je 1933. godine ukinut Zakon o zabrani proizvodnje i distribucije alkohola, prestaje sa policijskim radom. Besprekornim ispunjavanjem dužnosti, ostvarenjem na duhovnom i organizacionom planu, savesnost i odgovornost u vršenju poverenih mu dužnosti bivaju preporuke za biranje i uvođenje u red sudija, u Sjedinjenim Američkim Državama.

Iz nalaza uočavamo, da *James Capone* pokazuje, da za takvu "visoku", jednu od najviših pozicija u jednom demokratskom društvu, ima pravo da se izbori svojom životnom i moralnom orijentacijom i postojanim moralnim delovanjem, sa *jedne strane*. Sa *druge strane* pokazuje da kriminalna delatnost njegove braće *Capone* (*Ralfa*, *Frenka*, *Alfonsa* i dr.) u personalnoj bezbednosnoj proveru, ne sme da bude smetnja za njegovo pravo da svojom životnom i moralnom orijentacijom postojanim i profesionalnim delovanjem bude uvaženi službenik i građanin Sjedinjenih Američkih Država. Sa *treće strane* pokazuje *kapitalnu vrednost za demokratsko društvo* – da građanin može biti odgovoran samo za svoja dela i da je samo on subjekt bezbednosne provere, a ne njegov brat, mama, tata ili deda i baba – da ne postoji kolektivna odgovornost porodice. Ova kapitalna suprotnost od *koncepta autoritarnih sistema* personalne bezbednosne provere, je ključna vododelni-

³⁷ Najpoznatiji rimski filosof i besednik, ali i izuzetno važan državnik, *Marko Tulije Ciceron/Kikeron* (106-34. pre n. e.), koji je stvorio reč moral, napisao je delo "*O dužnostima*", čije su ideje bile najuticajnije etičke misli u istoriji. Svojim građanima je ukazao ... da će im život biti uspešan samo ako se oslanjaju na svoje vrline i dela, a ne ako se nadaju nesposobnosti drugih...

ca za svrstavanje jedne države i društva u demokratsko ili autokratsko sa moralnom političkom podobnošću i kršenjem ljudskih prava onoga ko podnosi zahtev za rad u državnom organu, gde je bezbednosna provera nužna kao i bezbednosna dozvola. I onda kada Džeims (*James Capone*), kontaktira i sastaje se sa članovima svoje porodice, viđa ih, vodi svoje sinove da vide familiju, i Alfonsa (*Alfonsa Caponea*) koji je tada bio u poodmakloj fazi bolesti, u njega se ne sumnja i ne trpi posledice toga u profesionalnom napredovanju. Ovaj časní Kapone, čiji sin Ričard gubi život u Drugom svetskom ratu, živi u gradiću Homer do 1952. godine kada umire od posledica srčanog udara u 60-oj godini života. Privrženost porodice Džemu (*Jamesu*), supruge Ketlin i sinova opredeljuje ih da svoj život nastave da žive u Homeru – Nebraska, gde je Džems (*James*) i započeo svoju časnú delatnost policajca u agencijama Sjedinjenih Američkih Država.

Moralno – politička podobnost i kolektivna odgovornost porodice

Ovo istraživanje smo najpre podeliti po periodima: period nakon Drugog svetskog rata do kraja dvadesetog veka u Srbiji i period prve decenije trećeg milenijuma. Nasuprot izloženoj studiji slučaja u društvu i državi koje počiva i baštini demokratske vrednosti u ovoj studiji slučaja izložili smo model koji se primenjuje u nedemokratskim totalitarnim društvima i državama. Istorijskom metodom, metodom ankete i dubinskog intervjua, istražili smo pristup – procesu sprovođenja bezbednosne provere i dobijanje ili uskraćivanja bezbednosne dozvole prema građaninu i njegovom bezbednosnom aspektu u totalitarnom – nedemokratskom društvu i državi. Razume se, istražili smo primere nedemokratske države i njenih organa na bezbednosne aspekte koje gradi i sa sobom nosi porodica i član porodice građanina koji konkuriše (aplicira – podnosi prijavu) da radi u državnom organu sa jedne strane, kao i uskraćivanje njegovih ljudskih prava – prava da ne bude opterećen bezbednosnim aspektima svog člana porodice, sa druge strane. Nadalje, istražili smo koliko su u nedemokratskim društvima sa moralno-političkom podobnosti ugroženo osnovno ljudsko pravo građanina – pravo jednakog pristupa svim pravima.

Na osnovu rezultata empirijskog istraživanja: građanin je rođen u Srbiji, gde je završio osnovnu i srednju školu, a zatim i fakultet. Nakon odsluženja vojnog roka, na predlog prijatelja koji je bio u radnom odnosu u službi bezbednosti, podnosi dokumenata za prijem na rad u službi bezbednosti (službu razumemo kao organ države kome je država poverila određene odgovornosti u bezbednosti). Tada ne osuđivan, nije pod istragom, kao ni članovi njegove porodice. Posle deset meseci, nakon što je podneo dokumenta za prijem na rad i čutanja od strane službe, dolazi do saznanja da je bezbednosna provera negativna,³⁸ odnosno da postoji bezbednosna smetnja za prijem. Tada saznaje da za njega i članove porodice: oca, majku, braću i sestru, nema bezbednosnih smetnji, već da postoje smetnje moralno-političke podobnosti člana porodice – dede, za koga se preko iz-

³⁸ Koliko dugo su validne bezbednosne dozvole koje su nastale kao proizvod bezbednosne provere? U nekim zemljama ne postoji trajna bezbednosna dozvola, već se ponovne provere (*reinvestigation*) vrše periodično i to: za ovlašćena mesta sa nivoom – *top secret* na svakih pet godina, za nivo *secret* na svakih deset godina, a za nivo *confidential* na petnaest godina...

vora došlo do saznanja da se priklanjao vrednostima koje su bile pre Drugog svetskog rata u Srbiji – nije baštinio politička uverenja tada vladajuće partije.

Istraživanje nas upućuje na više nalaza, kao što su: u totalitarnom društvu od kraja Drugog svetskog rata do kraja dvadesetog veka u Srbiji, postojala je moralno – politička podobnost³⁹ i kolektivna odgovornost porodice za građanina koji je želeo da se zaposli u državnoj administraciji – policiji, službama bezbednosti. Deca su snosila odgovornost što su daleki preci mislili drugačije od vladajuće partijske misli – unuk je „*persona non grata*“ za državne organe kada želi da ostvari svoje ljudsko pravo, jer njegov predak – deda nije bio moralno – politički podoban.

Krajem prve decenije trećeg milenijuma (nazvan demokratskim periodom društva i države) u Srbiji, građanin se prijavljuje za prijem u radni odnos – policiju na javnom konkursu koji je oglašen u dnevnoj štampi. Građanin je državljanin Srbije, nije osuđivan, nije pod istragom, imao je odgovarajući broj godina, nije se pozvao na prigovor savesti, završio je četvorogodišnju školu. Ispunjavao je i druge uslove koji su konkursom definisani kao uslov za apliciranje na konkurs.

Nekoliko dana nakon što je od strane državnog organa sproveden postupak bezbednosne provere nad članovima njegove porodice, sa kandidatom je obavljan razgovor u njegovom stanu od strane službenog lica koje je sprovodilo postupak personalne bezbednosne provere. U razgovoru sa službenim licem obaveštava se, da nema bezbednosnih smetnji u proveru koja je nad njim sprovedena, ali da službeno lice: veruje da neće biti pozvan na zdravstvene i druge preglede, testiranje i vođenje daljeg postupka u kome bi mogao da iskaže svoje sposobnosti, veštine i znanja kojima bi sebi omogućio ravnopravan status sa svim drugim kandidatima koji su se prijavili na konkursu, da ostvari pravo na rad u državnom organu. Službeno lice veruje da postoje bezbednosne smetnje⁴⁰ člana porodice, koje su smetnja za njegov dalji put kojim bi mogao ostvariti svoja građanska prava.

Građanin nikada nije obavešten od strane organa koji je raspisao javni konkurs na koji je se prijavio da postoje bezbednosne smetnje koje ga diskvalifikuju⁴¹ – ograničavaju njegova ljudska prava u ostvarenju prava na rad u državnom organu – policiji.⁴² Razume se,

³⁹ Mnogi autori smatraju da na ovaj način bezbednosna provera i bezbednosna dozvola funkcionišu kao sredstvo ideološkog vaspitanja – kako samog kandidata na konkursu, njegove porodice tako i čitavog društva... Nadaje u teoriji možemo pronaći stanovišta koja ukazuju: da se na navedeni način grubo degradira čovek kao vrednost. Jer ako u bezbednosnoj proveru vidimo moralno-političku podobnost – mi vidimo sredstvo za političko-ideološko odgajanje građanina, time što ga oblikuju prema svojoj koncepciji društveno poželjnog.

⁴⁰ ... člana porodice nekoliko godina pre-više od deset, počinio prekršaj za koji mu je od strane sudije za prekršaje izrečena novčana kazna...

⁴¹ ... u istraživanju koje je sprovedeno, rezultati ukazuju da je 2 % članova porodice kandidata na konkursu počinilo prekršaj pre nego što je sklopljen brak; da je 0,8 % članova porodice počinilo prekršaj pre nego što je aplikant rođen... 0,7% otac aplikanta počinio je prekršaj u vreme maloletstva... i dr. Iz istraživanja koje su autori sproveli u periodu 2011/2017.

⁴² ... jedan broj teoretičara smatra da je jedan od temeljnih problema u nedemokratskim društvima, što policija predstavlja sistem za kažnjavanje pre presude suda. Otvaraju se dosijea građanima na osnovu kvalifikacije događaja onako kako ga policija vidi. Ne retko se događa (neka istraživanja ukazuju u preko 58%) da građaninu otvore krivični dosije da je izvršilac krivičnog dela, a tužilac nikada ne pokrene postupak (stavi predlog sa sprovođenjem istražnih radnji) pa se postavlja pitanje, smatraju autori: policija izriče kvalifikaciju izvršilac, a to je posao i nadležnost suda. Korišćenje takvih kvalifikacija pri bezbednosnoj proveru je krajnje problematično... Ovakav model je na snazi u Republici Srbiji... stat.gov.rs

bezbednosne smetnje kao i u prethodnoj studiji slučaja ne postoje na strani građanina koji je aplicirao na konkurs, već se njegova bezbednosna podobnost ocenjuje na osnovu bezbednosne podobnosti/nepodobnosti člana porodice koji se nije prijavio na konkurs.⁴³

Iz istraživanja koje smo izveli uočavamo da u Srbiji, i u trećem milenijumu postoji kontinuitet bezbednosne provere i njenih vrednosti iz perioda posle Drugog svetskog rata. Personalna bezbednosna provera, danas kao i u periodu posle Drugog svetskog rata, nije usmerena na podnosioca zahteva za prijem na rad u državni organ, već na druge građane – njegove članove porodice.⁴⁴ Ovakav pravni i bezbednosni pristup da podnosi-lac⁴⁵ koji se prijavljuje na konkurs bude „*persona non grata*“ zbog člana porodice, suprotan je pravilima prosvetljenih naroda i država i međunarodnim dokumentima koje je Srbija ratifikovala, što je predmet istraživanja u drugim delovima ovog rada. Da li se ovakvim pristupom grade i baštine vrednosti demokratskih društava i država, verujemo da ćemo razumeti iz istraživanja koje je u ovom radu izvedeno?

Komparativnim istraživanjem za potrebe ovog rada prikazali smo, da bismo shvatili odnos demokratskog i nedemokratskog društva – odnose i stanovišta u teorijskim i stručnim studijama, istraživanjima i naučnoj misli o kolektivnoj odgovornosti porodice pri bezbednosnoj proveri. Pravna misao demokratskih društava nasuprot stanovištima u studijama slučaja građanina u Srbiji, zastupa stanovište, da je kolektivna odgovornost porodice kandidata (građanina) na konkursu za rad u državnom organu svojstvena totalitarnim režimima iz aspekta pravne nauke i teorije, nedopustiva. Sa druge strane, upozorava se da je kolektivna odgovornost najčešće sprovedena za vreme rata (razume se zabranjena je međunarodnim aktima); da je to bilo svojstveno krvnoj osveti, ili modelu delovanja i shvatanju odgovornosti unutar mafije.⁴⁶

Teorijska misao demokratskih društava, razmatrajući odgovornost građanina za delikte člana porodice koje on nije počinio, ima umnogome suprotno stanovište od stanovišta nedemokratskih sistema i država time i pravnog i bezbednosnog pristupa u Srbiji.⁴⁷ Ukoliko je osnovni princip personalne bezbednosne provere, provera člana porodice i to stavljanje na teret licu koje se prijavilo na konkurs- njegovo dovođenje u povoljniji položaj za omogućavanje ili uskraćivanje prava na rad, autori u pravnoj teoriji u svetu, postavljaju pitanje, šta činiti kada je: a) otac podnosioca dokumenata na konkurs nepoznat (što je legitimno pravo) – da li to znači da nije krivično odgovarao, ili da nije u vremenu kada se sprovodi proces po konkurs na izdržavanju kazne?; b) kada je podnosilac dokumenata

⁴³ ... u demokratskom društvu Sjedinjenim Američkim Država-građanin (T.M.) aplicira na konkurs za rad u policiji. Iako je imao evidentiran delikt koji je počinio (prevedeno na zakon krivični u Srbiji iz oštećenja imovine-u SAD-pisanje grafita) nakon što je detaljno istražen njegov predmet-dosije, omogućen mu je put kretanja po konkursu i kao ishod na osnovu njegovih vrednosti, prijem u radni odnos. Građanin koji je predmet studije slučaja u Srbiji, nije počinio nijedan delikt... odgovoran je zbog člana porodice.

⁴⁴ Po svojoj prirodi svaki čovek je slobodan. Ljudi su različiti po svojim posebnim prilikama i osobenostima, ali ta se različitost ne tiče apstraktne (tj. opšte) volje kao takve... Jedan broj autora stoji na stanovištu da se povredom prava nekog pojedinca vređaju svi u svome pravu...

⁴⁵ ... iz istraživanja uočavamo da građanin koji je aplicirao na konkurs državnog organa u Srbiji nema braću Kapone... a iz studije slučaja demokratske države razumemo da to nije prepreka..

⁴⁶ Michael R. Gottfredson and Don M. Gottredson: *Decision_Making in Criminal Justice: Toward the Exercise if Discretion*, 2nd ed, New York, Plenum Pres, 1988.

⁴⁷ ... jedan od primera navode autori o kolektivnom kažnjavanju je 'Rubašovljevi slučaj: Vi i vaši... izazvali ste napuklinu u telu partije...'. Određenog čoveka kažnjavaju, a ne nekog drugog, zato što je on kriv... John Rawls: "Two Concepts of Rules", u Thomson, J. J., and Dworkin, G. (eds), Harper and Row, New York, 198, p. 107-108.

na konkurs rođen/a od surogat majke (razume se legitimno)?; v) kada je podnosilac dokumenata na konkurs rođen/a iz banke veštačke oplodnje (što je legitimno pravo i dostignuće savremene civilizacije); g) podnosilac dokumenata na konkurs rođen/a u drugoj državi kao i njegovi roditelji (imaju državljanstvo države koja je raspisala konkurs) i mnoga druga pitanja... koja iz aspekta obima rada ne možemo navoditi. Iz navedenog, zaključuju autori, građanin na konkursu je odgovoran samo za svoje postupke, a ne i za postupke drugih. Njegovi postupci su u postupku sprovođenja procesa personalne bezbednosne provere u skladu sa pravnim, bezbednosnim i etičkim⁴⁸ principima ili nisu. Dakle, stanište je pravne misli u demokratskim društvima: odgovornost je individualna.⁴⁹

Pravni aspekti bezbednosne provere u Srbiji

Ako pođemo od činjenice da su osnovni principi demokratskog društva zaštita ljudskih prava, onda to podrazumeva da svaka delatnost državnih organa u demokratskom društvu koja je u bilo kakvom kontekstu sa ljudskim pravima, mora biti zasnovana na zakonu ili drugom propisu koji je u skladu sa zakonom. Da li je to baš tako iz aspekta delatnosti državnih organa u Republici Srbiji, pokušali smo da sagledamo analizom pojedinih odredbi zakona kojima je ta oblast eksplicitno ili implicitno propisana. Sagledajmo najpre šta je o tome propisano u Ustavu Republike Srbije,⁵⁰ odnosno u njegovim odredbama koje se tiču prava na jednaku pravnu zaštitu i na pravno sredstvo. Naime, odredbama čl. 36. Ustava, propisano je da svako ima pravo na žalbu ili drugo pravno sredstvo protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu, obavezi ili interesu koji je zasnovan na zakonu. Sa druge strane, odredbama čl. 60., svakome se jemči pravo na rad u skladu sa zakonom, odnosno pravo na slobodan izbor rada i dostupnost svih radnih mesta pod jednakim uslovima. Da li „negativna“ bezbednosna provera daje pravo svakome prema kome se takva provera vrši, da uloži žalbu ili dobije obrazloženje o odluci koju je državni organ doneo u postupku odlučivanja o njegovom pravu na rad i slobodan izbor rada, odnosno dostupnost svih radnih mesta pod jednakim uslovima?⁵¹ Ovakav način povrede ljudskih prava se u svim slučajevima ili u najvećem broju slučajeva svrstava u domen diskrecionog prava državnog organa ili se podvodi u kategoriju „zaštite bezbednosti Republike Srbije“, koja je toliko uopšteno i apstraktno definisana da različitim – proizvoljnim tumačenjem daje široku mogućnost zloupotreba, naročito kada se tumači od strane službi bezbednosti.

S obzirom da se bezbednosne provere po pravilu vrše za zasnivanje radnog odnosa u organima državne uprave (od 2013. godine i za potrebe subjekata privatne bezbednosti), nadalje smo se bavili pojedinim odredbama zakona koji su vezani za ovu oblast. Odredba-

⁴⁸ ... razume se, misli se na ličnu etiku, znači-moral, vrednosti pojedinca...

⁴⁹ ...iz aspekta pravne teorije i stručne javnosti u demokratskim društvima nije dozvoljeno da se primena tzv. mekog prava ostvaruje ili omeđuje aktima niže snage nego što su nacionalni zakoni (opšti pravi akti, nikako interni) ili međunarodni ugovori...

⁵⁰ "Službeni glasnik RS", br. 98/2006.

⁵¹ ... odredbama Zakona o tajnosti podataka propisano je da je "podatak od interesa za Republiku Srbiju svaki podatak ili dokument kojim raspolaže organ javne vlasti, koji se odnosi na teritorijalni integritet i suverenitet, zaštitu ustavnog poretka, ljudskih i manjinskih prava i sloboda, nacionalnu i javnu bezbednost, odbranu, unutrašnje poslove i spoljne poslove"... ("Sl. gl. RS", br. 104/2009).

ma Zakona o policiji⁵² koji se tiču radnih odnosa, propisani su posebni uslovi koje kandidat za prijem u radni odnos mora da ispuni, a jedan od posebnih uslova jeste da se za kandidata izvrši bezbednosna provera, odnosno da se utvrdi da li za njega postoje ili ne postoje bezbednosne smetnje (čl. 137). Ovde nije sporna provera podataka o licu – kandidatu (personalna provera), već provera podataka kojima se utvrđuje postojanje ili nepostojanje bezbednosnih smetnji (bezbednosna provera lica bliskih kandidatu) od čijeg ishoda (pod pretpostavkom da kandidat ispunjava sve ostale opšte i posebne uslove) zavisi dalja „sudbina“ kandidata, ili konkretnije ako se na osnovu izvršenih provera utvrdi da postoje bezbednosne smetnje, onda se kandidatu odbija zahtev za prijem u radni odnos, što praktično znači da mu je svaka mogućnost ponovnog podnošenja zahteva za zasnivanje radnog odnosa apsolutno isključena i to po pravilu ne samo za rad u policiji već i u svim ostalim organima državne uprave, u kojima je bezbednosna provera neophodna. Ono što je po našem tumačenju najspornije jeste što kandidat ni na koji način ne može da dobije informaciju o tome koji su ga podaci u okviru bezbednosne provere učinili nepodobnim za zasnivanje radnog odnosa i nemogućnost podnošenja žalbe na takvu odluku. Dakle, bezbednosna smetnja koja za kandidata ima određen stepen tajnosti – poverljivosti, neosporno predstavlja osnov kršenja njegovih ljudskih prava. Zakon o policiji ide čak i dalje, pa je odredbama čl. 168. propisan prestanak radnog odnosa policijskom službeniku zbog nastalih bezbednosnih smetnji, bez prava na žalbu ali sa pravom pokretanja upravnog spora.

Odredbama Zakona o izmenama i dopunama Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala,⁵³ koje se tiču bezbednosnih provera za lica koja vrše funkciju, odnosno obavljaju poslove i zadatke u državnim organima i posebnim organizacionim jedinicama (Tužilaštvo za organizovani kriminal, Služba za suzbijanje organizovanog kriminala, Posebna odeljenja nadležnih sudova, Posebna pritvorska jedinica), propisano je da bezbednosne provere za ova lica vrši Policija, Bezbednosno informativna agencija i Vojno bezbednosna agencija, koje se mogu vršiti i bez znanja tih lica pre stupanja na funkciju, tokom vršenja funkcije i godinu dana po isteku vršenja funkcije (čl. 16). Način obavljanja bezbednosnih provera uređuje se aktom Vlade, a prikupljeni podaci predstavljaju službenu tajnu. Dakle i ovim Zakonom (tačnije Vladinim aktom) vrši se selekcija kadrova koji obavljaju veoma značajnu državnu funkciju, a naročito sporna odredba jeste što se bezbednosna provera može vršiti i bez njihovog znanja, odnosno bez njihove saglasnosti. Ovo praktično znači da se potencijalni kandidat za vršenje funkcije u nekom od navedenih organa može proglasiti nepodobnim bez prava da bude obavešten o saznanjima koja ga takvim čine.

Zaključno razmatranje

Istraživanje ukazuje da je u Republici Srbiji pri sprovođenju bezbednosne provere na delu kolektivna odgovornost porodice, odnosno lica bliskih subjektu bezbednosne provere.

Rezultat istraživanja takođe ukazuje, da je u demokratskim društvima i državama vladajući princip pri sprovođenju bezbednosne provere i utvrđivanju bezbednosnih smetnji individualna odgovornost i vrednost podnosioca prijave na konkurs.

⁵² „Službeni glasnik RS“, broj 6/2016.

⁵³ „Službeni glasnik RS“, br. 72/2009 od 31. avgusta 2009.

Personalna bezbednosna provera u demokratskim društvima i državama kao što ukazuju rezultati istraživanja, se sprovodi nad podnosiocem prijave – građaninom koji je aplicirao na konkurs za rad u državnom organu.

Uočavamo iz istraživanja, da je u Srbiji građaninu moguće uskratiti bezbednosnom proverom mogućnost da iskaže svoje vrednosti na osnovu „smetnje“ drugog, uz diskreciono pravo da organ veruje da će građanin kome uskraćuje pravo počiniti zločin u budućnosti. Ovde nije reč o nenamernom kažnjavanju nevinog građanina, već o svesnom i namernom uskraćivanju prava nevinom građaninu. Teorija ovakav pristup poznaje kao pristup zločina redukcije i represije ljudskih prava.

U demokratskim društvima i državama, građanin se nakon sprovedenog postupka bezbednosne provere, na razuman način obaveštava i upućuje na razlog zbog kojih njegov profil ne odgovara kriterijumima za rad u državnom organu.

Personalna bezbednosna provera u Srbiji se sprovodi bez procene izvora i saznanja iz izvora.

U demokratskim društvima, bez procene validnosti izvora i saznanja iz izvora, personalna bezbednosna provera nema pravni kapacitet (zakonitost) i na njoj se ne može temeljiti odluka – bezbednosna smetnja.

Rezime zaključnog razmatranja: iz rezultata istraživanja nalazimo da u Republici Srbiji u pravnoj i bezbednosnoj praksi državnih organa personalna bezbednosna provera, davanje ili uskraćivanje bezbednosne dozvole se temelji na: a) *kolektivnoj krivici porodice* – odgovornost koja je nepoznata u pravnoj teoriji i praksi prosvetljenih naroda; b) *krivici* i kazni za *neučinjeni delikt* – pretpostavka da će član porodice aplikant na konkursu za rad u državnom organu počiniti delikt (prekršaj ili krivično delo), ako je to učinio član njegove porodice; v) jednom od najtežih oblika *diskriminacije* – *nejednakosti* pristupa građana javnoj službi, *nepostojanju* pravnih pravila i etičkog kodeksa iz oblasti personalne bezbednosne provere – već na ad hoc stanovištu organa koje se prekriva diskrecionim pravom, internim aktima i aktima Vlade, uskraćivanju prava na pravni lek.

Predlog:

Da organi u sistemu bezbednosti Republike Srbije, *de lege lata* primenjuju dosledno pravila koja je ova zemlja potpisala i ratifikovala, a ne propise kojima nedostaje zakonski karakter (instrukcije i dr.) jer njihova sadržina nije relevantna za primenu u svrhu sprovođenja bezbednosne provere i utvrđivanja bezbednosne smetnje.

De lege ferenda, da Vlada shodno članu 21. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, gde se kaže ... 'da će volja naroda biti osnova vlasti vlade...' kao davalac ovlašćenja organima u sistemu bezbednosti, predloži Zakone kojima bi se dosledno primenjivale obaveze koje je Republika Srbija preuzela potpisivanjem i ratifikovanjem međunarodnih pravnih pravila... a koja se tiču prava građanina da mu bude dostupna, *pod opštim uslovima jednakosti*, svaka javna služba u Republici Srbiji... gde je bezbednosna provera sastavni deo procesa prijema, a odsustvo bezbednosnih smetnji uslov zasnivanja radnog odnosa u javnoj službi.

Da se u radu organa koji sprovode bezbednosnu proveru i utvrđuju bezbednosne smetnje, uvedu pravna, etička i bezbednosna pravila, metode i tehnike demokratskih društava i država-prosvetljenih naroda.

Na osnovu rezultata istraživanja predlaže se da zakonodavni organ donese pravna akta opšte važnosti kojima bi uredio ovu oblast.

Da se donese etički kodeks ponašanja organa, službi, agencija – svih onih državnih institucija za koje je odgovorna država, koje vrše personalnu bezbednosnu proveru integralno ili eksterno za aplikanta na konkurs za prijem u radni odnos u javnoj službi.

Da organi u čijoj je nadležnosti vršenje bezbednosne provere i utvrđivanje bezbednosne smetnje za svako saznanje iz izvora vrše procenu validnosti izvora i saznanja, tako što bi u fus noti bilo vidljivo: ko je izvor i njegov iskaz, validnost izvora i iskaza, kao i pitanje koje je postavljeno sa odgovorom koji je izvor dao.

Da se organi, službe, agencije koje vrše bezbednosne provere obavežu opštim pravnim aktom, da su dužni na zahtev građanina da ga na „razuman“ način obaveste o nalažu, sa pravom da obmanjujuće i netačne iskaze iz izvora može sporiti i razjasniti u postupku pred nadležnim organima.

Da se napusti model odgovornosti aplikanta na konkurs za rad u državnom organu, na osnovu kolektivne odgovornosti porodice.

Da se napusti model po kome u bezbednosnoj praksi u Srbiji, delikti roditelja predstavljaju teret za decu, što je protivno međunarodnim pravnim pravilima koje je Srbije ratifikovala.

Da se primenjuje pravni princip individualne odgovornosti i etički principi individualne odgovornosti aplikanta na konkursu za prijem u radni odnos u državnom organu.

Da se napusti model pretpostavke činjenja delikta aplikanta na konkursu na osnovu delikta člana porodice.

Da komisija za prijem aplikanta na konkursu u radni odnos u državnom organu bude mešovitog sastava. Da jedan ili dva člana u zavisnosti od broja članova komisije bude/u civilna/o lica iz civilne kontrole službi (skupštine).

Da se formira Komisija (Skupštine – tela za bezbednost) sa posebnim ovlašćenjima koja bi na osnovu prigovora podnosioca prijave na konkursu, razmatrala dosije i donosila odluku, da li je dozvoljena žalba sudu.

Literatura

[1] Amitov Acharya, *The Quest for Identity*, International Relations of Southeast Asia, Oxford, Oxford University Press, 2000.

[2] Asbjorn Eide, et al. eds: *The Universal Declaration of Human Rights: A Commentary*, Oslo: Scandinavian University Press; Oxford University Press, 1992.

[3] Claudia Aradau: *Security and the democratic scene: Desecuritization and emancipation*. Journal of International Relations and Development, 2004, 7(4): 388–413.

[4] Dinah Shelton, et. al.: *Protecting human rights in the Americas: Selected problems*, 3rd ed, Kehl, N. P. Engel, 1990.

[5] Executive order 10140 security regimnants for government employment, ftc. gov

[6] Hannah Arendt: *The Human Condition*. Chicago, IL: Chicago University Press, 1985.

[7] Ian Johnstone: Dilemmas of robust peace operations' in Annual Review of Global Peace Operations, Boulder, Lynne Reiner, 2006.

[8] Jack Donnelly: *Human Rights in Theory and in Practice*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1989.

[9] John Rawls: *"Two Concepts of Rules"*, in Thomson, J. J., and Dworkin, G. (eds), Harper and Row, New York, 1988.

[10] Luis, F. Molina: *Comments in the universality of the code of conduct for law enforcement officials* – Third world legal studies 59, 1990.

[11] Michel Akehurst: *Modern Introduction to International Law*, 6th ed, New Delhi, UBS, 1992.

[12] Michael R, Gottfredson and Don M. Gottfredson: *Decision_Making in Criminal Justice: Toward the Exercise if Discretion*, 2nd ed, New York, Plenum Press, 1988.

[13] Security Document constitutes a violation of Title 18, United States Code, Section 101, and Article 107 of the Uniform Code of Military Justice (UCMJ).

[14] Smith Amendment, the FY01 Defense Authorization Act amended Chapter 49 of Title 10, United States Code.

[15] Constitution and statutes of the United States, including section 1753 of the Revised Statutes of the United States (5 U. S.C. 631); the Civil Service Act of 1883 (22 Stat. 403; 5 U. S.C. 632, et seq.); section 9A of the act of August 2, 1939, 53 Stat. 1148 (5 U. S.C. 118j); and the act of August 26, 1950, 64 Stat. 476 (5 U. S.C. 22–1, et seq.), and as President of the United States, and deeming such action necessary in the best interests of the national security.

[16] Questionnaire for national security politions Personnel Security Questionnaire.

[17] The provisions of Executive Order 10450 of Apr. 27, 1953, appear at 18 FR 2489, 3 CFR, 1949–1953 Comp., p. 936, unless otherwise noted.

[18] Thomas Buergenthal: *International Numah Rights*, St. Paul, Minn, USA, West Publishing, 1988.

[19] Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006.

[20] Zakona o tajnosti podataka („Službeni glasnik RS ”, br. 104/2009).

[21] Zakon o policiji „Službeni glasnik RS“, broj 101/2005.

[22] Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, ...„Službeni glasnik RS“, br. 72/2009 od 31. avgusta 2009.

[23] Službeni list SFRJ – *Međunarodni ugovori*“, br. 15/1990.

[24] Službeni list SFRJ – *Međunarodni ugovori*“, br. 7/1971.

BEZBEDNOSNA ZAŠTITA OBJEKATA OD POSEBNOG ZNAČAJA ZA ODBRANU

Dejan Ž. Nikolić
Vojska Srbije, Garda
Mitar Kovač*

Fakultet za projektni i inovacioni menadžment, Beograd
Vlada M. Mitić

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Uprava za strategijsko planiranje

Osnovni zadatak službi za obezbeđenje objekata od posebnog značaja za odbranu je zaštita samih objekata od svih nepredviđenih događaja. Da bi se uspelo u tome, mora da postoji adekvatan sistem bezbednosne zaštite. Cilj rada je da prikaže potrebu za jedinstvenim pravno-normativni okvirom i definisanim objedinjenim merama bezbednosne zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu.

Ključne reči: *objekat od posebnog značaja za odbranu, zaštita objekata, bezbednosne mere zaštite*

Uvod

U poslednjih 50 godina u svetu, uprkos organizovanim službama bezbednosti, uništeno ili oštećeno je nekoliko desetina različitih objekata od značaja za odbranu. Da bi se država suprotstavila određenih subverzivnih aktivnosti, ona osniva specijalizovane ustanove i organizacije u okviru svog aparata radi vršenja zaštitne funkcije. Tako su, pored kontraobaveštajnih, obaveštajnih i drugih službi, vremenom nastale i službe obezbeđenja koje se bave zaštitom određenih ličnosti i objekata u kojima oni borave.

Organi i službe koje se bave poslovima zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu, u obavezi su da stalno prate izvore, oblike, aktivnosti, indikatore koji su usmereni na njihovo ugrožavanje i preduzimaju mere radi sprečavanja neželjenih događaja.

Različite su prakse u postupanju, registrovanju propusta u radu na zaštiti objekata i procenivanju njihovih negativnih posledica. U nameri da se odgovori na zahteve koje ova oblast nameće, na neusaglašena bezbednosna pitanja, prezentovan je pravno-normativni okvir i mere zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu zemlje.

Težište u radu je dato na analizi pravno-normativni okvira zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu zemlje u Republici Srbiji i utvrđivanje da li je ono u funkcionalnom i institucionalnom smislu primereno potrebama njihove zaštite u uslovima kada postoje savremene bezbednosne pretnje.

* Prof. dr Mitar Kovač je general-major u penziji.

Bezbednost i bezbednosna zaštita

Savremeni izazovi, pretnje i rizici bezbednosti mogu biti: političke, ekonomske, ekološke ili čovekom izazvane društvene pretnje, odnosno mogu biti vojne i nevojne prirode. Zloupotreba novih tehnologija i dostignuća u oblasti informatike, eskalirajući terorizam, nacionalni i verski ekstremizam, finansijske recesije uticali su na potrebu jasnog definisanja standarda bezbednosti kojih se subjekti države i organizacije moraju pridržavati, a koji bi predstavljali i orijentir za utvrđivanje bezbednosnih ciljeva.

Za bezbednost se obično kaže da je nastala kada i sam čovek. Čovekova osnovna preokupacija je uvek bila, kako opstati (preživeti), kako se razvijati i kako obezbediti nastavak svoje vrste. Tek mnogo hiljada godina kasnije bezbednost se proširila na bezbednost čitave društvene zajednice, odnosno države pa i privrednih subjekata da bi danas shvatanje bezbednosti bilo mnogo širi pojam i od toga.

Bezbednost je opšti pojam, koji u srpskom jeziku izveden od reči „bez“ i „beda“, što u prevodu znači „bez nevolje“¹ U teoriji bezbednosti postoje različita mišljenja i tumačenja pojma bezbednosti. U savremenim diskusijama o bezbednosti, kao ključnog pojma koji se odnosi na opstanak i razvoj pojedinca, društva, nacije i države, i dalje provejava problem identifikacije njegovog približnog sadržaja. Veliki broj teoretičara i dalje pri razmatranju pitanja bezbednosti podrazumevaju primenu vojne sile i njen uticaj na nacionalnu bezbednosti. Sam pojam može se posmatrati sa više aspekata. Najčešće se polazi od pretpostavke da se pod tim terminom podrazumeva određeno stanje, funkcija, organizacija, sistem ili sve to zajedno.² Organizacija ujedinjenih nacija je 1986. godine bezbednost definisala na sledeći način: „Bezbednost je stanje u kome države smatraju da nema opasnosti od vojnog napada, političkog pritiska ili ekonomske prisile, tako da mogu slobodno da se razvijaju i napreduju.“ Međutim tokom razvoja nauke o bezbednosti došlo se do zaključka da bezbednost nije samo stanje, već i proces.

Kao proces, bezbednost je povezana sa zaštitnom funkcijom države, gde ova aktivnost podrazumeva praktičnu primenu više konkretnih operacija i postupaka različitih državnih organa i agencija i / ili drugih subjekata koji učestvuju u ostvarivanju ove zaštitne funkcije.³ Bezbednost, kao aktivnost je neodvojivi atribut države, podrazumevajući obavljanje bezbednosnih zadataka radi zaštite određenih vrednosti.

Bezbednost, kao stanje u najširem smislu, predstavlja zaštićenost nekog dobra, vrednosti i tekovina društva. U političko-bezbednosnom smislu, obuhvata celokupnu zaštićenost države od svih vidova subverzivne delatnosti spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja i drugih štetnih delatnosti i uticaja. Između ostalog, bezbednost označava i službu bezbednosti, koja se može shvatiti kao skup aktivnosti i mera kojima se država štiti od aktuelnih ili potencijalnih neprijatelja, ili kao specijalizovana organizacija koja obavlja poslove, primenjuje mere, radnje i sredstva kojima se ostvaruje funkcija bezbednosti.

Slobodan Miletić bezbednost definiše kao "pravnim sredstvima ustanovljenim i obezbeđenim i kroz društvene odnose ugrađene, održavane i poboljšane uslove u državi koja omogućava efikasnu zaštitu države i njenih građana od svih (spoljnih i unutrašnjih) ilegal-

¹ Kostić, M., *Koncept bezbednosti*, Vojno delo, Beograd, broj 7/2016, str. 68.

² Stajić, Lj., *Osnovni bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2003, str. 22.

³ Stajić, Lj., *Osnovni bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2003, str. 12-13.

nih akata (aktivnosti) koji imaju za cilj ugrožavanje ustavnog poretka, suverenitet, nezavisnost i teritorijalni integritet, rad državnih organa, privreda i društvene aktivnosti i ostvarivanje sloboda, prava i obaveze muškaraca i građana".

Na kompleksnost pojma bezbednost utiče i činjenica da sama diskusija o njoj uključuje u sebe i druge kategorije: strah (za fizički opstanak), znanje, odsustvo strukturalnog nasilja, mir, blagostanje i stabilnost, sve do slobode u svom univerzalnom smislu.

Zaštita predstavlja proces kome je cilj smanjenje ili neutralisanje rizika izazvanih potencijalnim dejstvom identifikovanih pretnji.⁴ Zaštita objekata koji se bezbednosno štite preduzima se u sklopu jedinstvenog sistema zaštite, shodno pozitivnim propisima i obuhvata usklađenu delatnost svih organa i službi bezbednosti, kao i drugih subjekata koji učestvuju u zaštiti, a koja preduzimaju svaka u okviru svoje nadležnosti, odgovarajuće radnje i mere u cilju potpunije zaštite tih objekata.

Osnovni zadatak specijalizovanih službi za obezbeđenje objekata od značaja za odbranu je kao zaštita objekata tako i zaštita integriteta ličnosti koje se štite i borave u istim. Da bi se uspelo u tome, mora da postoji adekvatan sistem bezbednosne zaštite.

Obaveštajne, bezbednosne i druge specijalizovane ustanove predstavljaju osnovu preventivne zaštite i većina njih deluje u skladu sa jasno definisanim strategijama nacionalne bezbednosti. Stručnost i efikasnost u vršenju tih poslova predstavljaju najznačajniji faktor ostvarenja bezbednosne zaštite.

Novije polje delatnosti specijalizovanih službi za obezbeđenje je saradnja sa pojedinih službama bezbednosti drugih zemalja, u cilju borbe protiv svih oblika ugrožavanja, a u interesu opšte bezbednosti. Osnovni predušlov postizanja višeg nivoa bezbednosne zaštite je, pre svega, usklađenost u planiranju i realizaciji zaštite, kroz koordinaciju svih elemenata u sistemu obezbeđenja.

Funkcionalna i kvalitetna bezbednosna zaštita objekata od značaja za odbranu mora da se sastoji od višestruko međusobno povezanih elemenata: normativno-pravne regulative u oblasti bezbednosne zaštite objekta od značaja za odbranu (uredbe i uputstva), usklađenosti u planiranju i realizaciji zaštite, kroz koordinaciju svih elemenata u sistemu bezbednosne zaštite, organizacijskog ustrojstva specijalizovanih službi za obezbeđenje i stalnog poboljšanja kadrovskih i tehničkih uslova rada specijalizovanih službi.

Iz navedenog može da se zaključi da bezbednosna zaštita objekata od značaja za odbranu predstavlja veoma složen zadatak za svaku specijalizovanu službu date zemlje.

Pojmovno određenje objekata od posebnog značaja za odbranu

U Republici Srbiji pod pojmom objekti od posebnog značaj za odbranu smatraju se objekti za koje se procenom utvrdi da bi njihovim oštećenjem ili uništenjem, odnosno otkrivanjem vrste, namene i lokacije, kod kojih se to čuva u tajnosti, mogle nastupiti teže posledice za odbranu i bezbednost.⁵ Često je deo ovih objekata namenjen za rad, život ili komandovanje, određenih ličnosti koji se štite posebnim merama kontraobaveštajne zaštite.

⁴ Petrović, S., (2000), *Kompjuterski kriminal*, MUP Republike Srbije, Beograd, str. 377.

⁵ Uredba o objektima i rejonima od posebnog značaja za odbranu Republike Srbije („Službeni glasnik RS“, broj 18/92).

Zakonom o odbrani, u članu 67 se određuju objekti od posebnog značaja za odbranu zemlje u koje se ubrajaju: veliki tehničko-tehnološki sistemi, objekti u kojima se proizvode, skladište ili čuvaju predmeti ili vrše usluge za potrebe odbrane, *objekti u kojima su smešteni državni organi i pravna lica od posebnog značaja za odbranu zemlje*, kao i određeni infrastrukturni objekti.

Vlada Republike Srbije je svojim podzakonskim aktom konkretizovala i definisala sledeće objekte kao objekte od značaja za odbranu:⁶

1. objekte u kojima su smešteni veliki tehničko-tehnološki sistemi, u skladu sa aktom o određivanju velikih tehničkih sistema od značaja za odbranu;
2. objekte u kojima se proizvode predmeti od značaja za odbranu zemlje;
3. objekte u kojima se skladište ili čuvaju predmeti od značaja za odbranu zemlje (pogonsko gorivo, hrana, otrovne materije, naoružanje i vojna oprema, lekovi i medicinska oprema itd.);
4. objekte u kojima se vrše usluge za potrebe odbrane (telekomunikacija, nadziranje vazdušnog saobraćaja, televizija, brodarstvo, zdravstvo, prehrambena industrija itd.);
5. infrastrukturne objekte (putevi, železnička infrastruktura, tuneli, mostovi, aerodromi, heliodromi, dalekovodi, naftovodi i gasovodi);
6. objekte u kojima je sedište državnih organa i organizacija obrazovanih u skladu sa zakonom;
7. objekte u kojima su smešteni državni organi i pravna lica od posebnog značaja za odbranu zemlje koji su određeni aktom nadležnog organa;
8. skloništa i druge javne objekte za zaštitu ljudi i materijalnih dobara i zaštitu životne sredine.

Nakon terorističkog napada od septembra 2001. godine i porasta opasnosti od asimetričnih pretnji u savremenim teorijskim analizama, ali i u praksi, sve je prisutniji izraz "kritična infrastruktura".

Australija je kritičnu infrastrukturu definisala na sledeći način: „Kritična infrastruktura predstavlja one fizičke objekte, lance snabdevanja, informacione tehnologije i komunikacione mreže, koje bi ako se unište ili na duže vreme onesposobile, mogle značajno uticati na društvo ili ekonomsko blagostanje nacije, ili bi uticale na sposobnost Australije da održi nacionalnu odbranu i obezbedi nacionalnu sigurnost“.⁷

Postoje više definicija kritične infrastrukture, ali se sve one, u principu, odnosne na sredstva i imovinu, koja je ključna za neometano funkcionisanje ekonomije i društva.⁸

EU definiše takozvanu Evropsku kritičnu infrastrukturu kao onu koja se sastoji od onih fizičkih resursa, službi, uređaja, informacione tehnologije, sigurnosti mreža i infrastrukture, bezbednosne, ekonomske ili socijalne dobrobiti dve ili više članica.

Evropska komisija je identifikovala sledeće oblasti kritične infrastrukture:⁹

1. Energija,
2. Informacione i komunikacione tehnologije,
3. Voda,

⁶ Odluka o vrstama investicionih objekata i prostornih i urbanističkih planova od značaja za odbranu („Službeni glasnik RS“, broj 85/2015).

⁷ „Critical Infrastructure Emergency Risk, Management and Assurance“ Emergency Management Australia, A Division of The Attorney Generals Department, 2003.

⁸ Škero, M., Ateljević, V., *Zaštita kritične infrastrukture i osnovni elementi usklađivanja sa direktivom saveta Evrope 2008/114/ES*, Vojno delo, Beograd, broj 3/2015, str. 192.

⁹ Jakovljević V., Gačić J.: *Zaštita kritične infrastrukture u kriznim situacijama*, MNK, Mladenovac, 2012., str. 283.

4. Hrana,
5. Finansije,
6. Građanske vlasti,
7. Javni i pravni poredak i sigurnost,
8. Saobraćaj,
9. Hemijska i nuklearna postrojenja,
10. Kosmos,
11. Naučno istraživanje.

Generalno, definisanje okvira kritične infrastrukture u mnogim zemljama je različito i zavisi od raznih specifičnosti, počevši od političkih prilika do geografskih lokacija.¹⁰ Za lakše sagledavanje područja ovog pojma pregledno su dati okviri za nekoliko zemalja u tabeli 1.

Ako uporedimo sadržaj definicija kritične infrastrukture različitih zemalja u dokumentima kao i identifikovane oblasti kritične infrastrukture sa definicijom objekata značajnih za odbranu zemlje u Republici Srbiji kao i definisanim objektima od strane Vlade Republike Srbije možemo uočiti da je *kritična infrastruktura* opštiji pojam od pojma *objekti od posebnog značaja za odbranu zemlje*.

Do današnjeg dana Republika Srbija nije regulisala ovu značajnu oblast koja se odnosi na kritične infrastrukture. U okviru objekata od značaja za odbranu se prepoznaje veći deo ali i ne i celokupna oblast kritične infrastrukture. Time se može zaključiti da za deo kritične infrastrukture nisu pravno-normativno regulisane mere bezbednosti i zaštite tih objekata, što se može negativno odraziti na nacionalnu bezbednost Republike Srbije u slučaju određenih oblika krizna i vanrednih situacija.

Objekti od posebnog značaja za odbranu mogu biti vojni objekti i objekti od posebnog značaja za odbranu zemlje i rejonski objekti.¹¹

U vojne objekte spadaju, objekti ili delovi objekata u kojima su smešteni: uređena komandna mesta, centri veze, radio-relejni čvorišta, raketni položaji, važniji radarski i elektronski centri u sistemu komandovanja, osmatranja, obaveštavanja i javljanja, zaposednuti fortifikacijski objekti, vojni i mešoviti aerodromi, vojne luke (baze), opitni poligoni, laboratorije za izradu i ispitivanje novih sredstava ratne opreme i naoružanja, važnija skloništa naoružanja, municije, ubojnih sredstava, goriva i vojne opreme, prostorije u kojima se čuvaju planovi upotrebe Vojske Srbije i planovi mobilizacije, kripto-uređaji i šifre.

U objekte od posebnog značaja za odbranu zemlje, spadaju: objekti ili delovi objekata u kojima su smešteni veliki tehnički sistemi, preduzeća i druga pravna lica od posebnog interesa za odbranu zemlje; objekti u kojima se proizvode, skladište ili čuvaju predmeti ili vrše usluge od posebnog značaja za odbranu zemlje; investicioni objekti značajni za odbranu zemlje.

Pojedine objekte ili delove objekata, u okviru utvrđenih vrsta određuje ministar odbrane i o tome obaveštava odgovarajući državni organ, preduzeće i drugo pravno lice koje je vlasnik ili korisnik objekta, kao i službe bezbednosti i organe koji učestvuju u njihovoj zaštiti. Deo obaveza obuhvata i ograničenja izgradnje drugih objekata u blizini objekata od posebnog značaja za odbranu.

¹⁰ Škero, M., Ateljević, V., *Zaštita kritične infrastrukture i osnovni elementi usklađivanja sa direktivom saveta Evrope 2008/114/ES*, Vojno delo, Beograd, broj 3/2015, str. 192.

¹¹ *Odluka o određivanju vojnih i drugih objekata i rejsna koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup i o merama za njihovu zaštitu* („Službeni list SRJ“, broj 11/96 i „Službeni list SCG“, broj 42/2005).

Tabela 1 – Kritična infrastruktura različitih zemalja¹²

Kanada	Velika Britanija	SAD	Nemačka	Norveška	Švajcarska
ENERGIJA (objekti električne i nuklearne energije, prirodni plin i nafta, proizvodni i transportni sistemi)	ENERGIJA	ENERGIJA	ENERGIJA (električna, nafta i plin)	ENERGIJA	OBJEKTI I SLUŽBE
KOMUNIKACIJE	TELEKOMUNIKACIJE	INFORMACIJE I TELEKOMUNIKACIJE	TELEKOMUNIKACIJE I INFORMACIONA INFRASTRUKTURA	SNABDEVANJE NAFTOM I PLINOM	TELEKOMUNIKACIJE
SERVISI (finansije, distribucija hrane, javno zdravstvo)	ZDRAVSTVENE SLUŽBE	JAVNO ZDRAVSTVO	JAVNO ZDRAVSTVO (uključujući i snabdevanje pitkom vodom i hranom)	TELEKOMUNIKACIJA	DISTRIBUCIJA INFORMACIJA
TRANSPORT (vazdušni, morski, kopneni)	FINANSIJE	HRANA	BANKARSTVO, FINANSIRANJE I OSIGURANJE	JAVNO ZDRAVSTVO	JAVNO ZDRAVSTVO
SIGURNOST (nuklearna sigurnost, službe spašavanja, hitne službe)	TRANSPORT	POLJOPRIVREDA	TRANSPORTNI SISTEMI	BANKARSTVO I FINANSIJE	HRANA
VLADA (bitni vladini objekti, službe i informacioni sistemi i mreže)	HITNE SLUŽBE	BANKARSTVO I FINANSIJE	HITNE I SPASILAČKE SLUŽBE	TRANSPORT	FINANSIJE
	CENTRALNA VLAST	HITNE SLUŽBE	VLASTI JAVNE SLUŽBE (uključujući policiju, carinu i oružane snage)	SPASILAČKE SLUŽBE	TRANSPORT
	VODA I ODVODNJA	VLAST		ODBRANA	CIVILNA ODBRANA
		OSNOVNA ODBRAMBENA INDUSTRIJA		POLICIJA	ADMINISTRACIJA
		VODA		DRUŠTVENA SIGURNOST	VOJNA ODBRANA
		HEMIJSKA INDUSTRIJA I OPASNE MATERIJE			SNABDEVANJE VODOM

¹² Škero, M., Ateljević, V., *Zaštita kritične infrastrukture i osnovni elementi usklađivanja sa direktivom saveta Evrope 2008/114/ES*, Vojno delo, Beograd, broj 3/2015, str. 193.

Normativno pravna uređenost zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu

Značaj zaštite objekata od posebnog značaja za *odbranu* Republike Srbije uviđa se iz normativno-pravnog okvira koja definišu ovu oblast i predstavlja segment zaštite samih objekata. Sprovođenje poslova bezbednosti i odbrane zemlje samo po sebi je tajne prirode, a posebno zaštita objekata od posebnog značaja.

Sistemska pravno-normativna akta koja konkretnije uređuju zaštitu objekata proizilaze iz sledećih strategijsko-doktrinarnih dokumenata Republike Srbije:

– *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, kao polazni dokument, u poglavlju V precizno definiše *Sistem nacionalne bezbednosti*;

– *Strategija odbrane* konkretizuje sistem odbrane Republike Srbije, koji je deo sistema nacionalne bezbednosti;

– *Doktrina Vojske Srbije*, kao i *Funkcionalne doktrine, element bezbednost* definišu kroz *bezbednosne pripreme* radi identifikacije indikatora ugrožavanja bezbednosti i potrebnih sposobnosti za zaštitu MO i VS i njenih delova od delovanja nosilaca svih oblika ugrožavanja bezbednosti.

Od sistemskih zakona koji definišu element bezbednost, pre svega treba navesti *Zakon o odbrani*, koji u glavi II člana 20., kao bezbednosne poslove od značaja za odbranu zemlje, navedeni: opštebezbednosne, kontraobaveštajne i vojnopolicijski poslove.

Zakon o Vojsci Srbije, još konkretnije, sa aspekta zaštite tajnih podataka definiše da je dužnost pripadnika Vojske Srbije da čuva vojnu, službenu i državnu tajnu, za vreme službe, kao i po prestanku službe u periodu što je određeno zakonom kojim se uređuje zaštita tajnih podataka. Svi podaci vezani za objekte od posebnog značaja za odbranu zemlje predstavljaju tajne podatke.

Od ostalih sistemskih propisa, među najznačajnijim sa aspekta zaštite tajnih podataka u Republici Srbije, izdvajaju se *Zakon o tajnosti podataka*, *Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije*, *Zakon o VBA i VOA*, kao i više podzakonskih akata.

Zakonom o odbrani, u članu 67. se propisuju i određuju objekti od posebnog značaja za odbranu zemlje u koje se ubrajaju: veliki tehničko-tehnološki sistemi, objekti u kojima se proizvode, skladište ili čuvaju predmeti ili vrše usluge za potrebe odbrane, *objekti u kojima su smešteni državni organi i pravna lica od posebnog značaja za odbranu zemlje, kao i određeni infrastrukturni objekti*.

Sledeća podzakonska akta, u skladu sa članom 25. *Zakona o odbrani*, članom 104. *Zakona o tajnosti podataka*, članom 10. stav 1. tačka 7. *Zakonom o Policiji*, članom 2. i 53. stav 1. *Zakona o Vojsci Srbije*, članom 5. i 11. *Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije*, članom 2. *Zakona o Bezbednosno-informativnoj agenciji* i članom 6. *Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji* i *Vojnoobaveštajnoj agenciji* u oblasti zaštite objekata od posebnog značaja, se odnose na kriterijume za zaštitu objekata od posebnog značaja:

– *Uredba o oblastima naučnih i drugih istraživanja značajnih za odbranu zemlje* i o postupku i uslovima za izdavanje odobrenja za vršenje tih istraživanja zajedno sa stranim licima ili za potrebe stranih lica.

– *Uredba o postupku za izdavanje odobrenja za snimanje iz vazduha teritorije Savezne Republike Jugoslavije* i za izdavanje kartografskih i drugih publikacija.

- Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite određenih lica i objekata.
- Uredba o kriterijumima za utvrđivanje podataka značajnih za odbranu zemlje koji se moraju čuvati kao državna ili službena tajna i o utvrđivanju zadataka i poslova od posebnog značaja za odbranu zemlje koje treba štiti primenom posebnih mera bezbednosti
 - Odluka o određivanju vojnih i drugih objekata i rejonu koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup i o merama njihove zaštite.
 - Odluka o objektima od posebnog značaja za odbranu.
 - Odluka o određivanju podataka koje ne mogu sadržavati kartografske i druge publikacije.
 - Odluka o pravima i dužnostima organa pri izgradnji vojnih i drugih objekata od posebnog značaja za odbranu zemlje.

Navedenim podzakonskim aktima (Uredba i Pravilnik), treba dodati i dva Rešenja kojima se određuju poslovi i zadaci od posebnog interesa za odbranu zemlje. Radi se o Rešenju o utvrđivanju zadataka i poslova od posebnog značaja za odbranu zemlje u Saveznom ministarstvu za odbranu koje treba štiti posebnim merama bezbednosti i Rešenju o utvrđivanju podataka od interesa za odbranu zemlje koji se smatraju tajnim podacima iz delokruga Saveznog ministarstva za odbranu i o određivanju mera i postupaka za njihovu zaštitu.

Pored navedenih dokumenata, postoji i veliki broj pravilnika i naređenja kojima se reguliše, konkretizuje rad na objektima u skladu sa već pomenutim zakonima i drugim aktima.

Zbog svog značaja detaljnije će biti obrađena *Odluka o određivanju vojnih i drugih objekata i rejonu koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup i o merama za njihovu zaštitu*. Naime Odluka određuje vojne objekte i objekte od posebnog značaja za odbranu zemlje kao i rejone tih objekata koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup, propisuju se mere za njihovu zaštitu kao i način održavanja zabrane osmatranja, snimanja i pristupa tim objektima i rejonima.

Odlukom se mere zaštite objekata i rejonu objekata preduzimaju kao *mere fizičkog obezbeđenja, mere tehničke zaštite, opšte mere bezbednosti i mere kontraobaveštajne zaštite* i iste su detaljno obrazložene u tački 5. navedene odluke. Mere zaštite objekata i rejonu preduzimaju se neprekidno i organizuju se u svim fazama planiranja, projektovanja, izgradnje i korišćenja objekata.

Jedna od definisanih mera je i zabrana privatnih poseta na radnom mestu licima zaposlenim u objektima ili delovima objekata. Starešina nadležne vojne komande ili ovlašćeno lice nadležnog organa određuje posebnu prostoriju za privatne posete, koja se, po pravilu, nalazi van kruga objekta.

Pristup objektima, odnosno delovima objekata i ulaz u te objekte dozvoljeni su, po pravilu, samo licima stalno zaposlenim u njima, a ostalim licima - samo po službenom poslu na osnovu dozvole koju izdaje starešina nadležne vojne komande ili ovlašćeno lice nadležnog organa.

Odlukom se definiše označavanje i obeležavanje zabrane osmatranja i snimanja objekata i rejonu pristupa objektima i rejonima *čija se lokacija čuva u tajnosti*.

Na kraju ovom odlukom ministar odbrane je ovlastio Generalštab VS, za sprovođenje postupka i izdavanje odobrenja za posete i boravak stranaca i drugih pravnih lica u objektima Vojske Srbije, koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup.

Od pravno-normativnih akata značajna je i *Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite određenih lica i objekata*, te će i ona biti detaljno obrađena. Naime *Uredba od-*

ređuje poslove bezbednosne zaštite određenih objekata u zemlji i inostranstvu, koje neposredno vrše ministarstvo nadležno za unutrašnje poslove, Bezbednosno-informativna agencija (u daljem tekstu BIA), *Vojnobezbednosna agencija* (u daljem tekstu VBA), *Vojna policija* i jedinice Vojske Srbije.

Bezbednosna zaštita određenih lica i objekata u zemlji i inostranstvu uredbom se pojedinačno određuje i to za lica: predsednika Republike; predsednika Narodne skupštine; predsednika Vlade; ministra spoljnih poslova; ministra odbrane; ministra unutrašnjih poslova; načelnika Generalštaba Vojske Srbije; direktora Bezbednosno-informativne agencije; direktora Vojnobezbednosne agencije; direktora Vojnoobaveštajne agencije; direktora policije; strane državničke nosioce najviših državnih funkcija tokom službenih poseta Republici Srbiji; nosioci najviših pravosudnih funkcija i drugi državni funkcioneri u zavisnosti od procene ugroženosti, a po preporuci Biroa za koordinaciju rada službi bezbednosti.

Za objekte: Narodne skupštine; Generalnog sekretarijata predsednika Republike; Vladu; ministarstva; *druge objekte koje koriste lica iz uredbe.*

Mere zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu

Prema jednoj od definicija bezbednosna zaštita objekata bi predstavlja pravnim propisima predviđen i uređen delokrug nadležnosti, prava i dužnosti subjekata bezbednosti jedne države, koji sprovode mere, radnje i postupke, sa ciljem da se obezbedi najviši stepen zaštite određenih objekata, odnosno predstavlja celokupnu delatnost kojom se sprečava i suzbija pojava ugrožavanja – pretnje određenim objekata koje se štite.

Bezbednosna zaštita objekata, koje koriste određene ličnosti koje se štite, odvija se preventivno i represivno u odnosu na konkretne oblike ugrožavanja objekta. Preventivna aktivnost je stalna, dok je represivna nepredvidiva i zavisi od razvoja konfrontacije na licu mesta.

Mere zaštite objekata i rejona objekata preduzimaju se u skladu sa:

- procenom bezbednosne situacije šireg rejona i mikrolokacije objekata, ispoljenog interesovanja nepozvanih lica, eventualno otkrivenih podataka o objektu, uticaja promena radne snage, tranzita stranaca i drugih činilaca koji mogu imati uticaja na zaštitu objekata;

- utvrđivanjem značaja objekata sa stanovišta odbrane i bezbednosti zemlje, radi određivanja odgovarajućih mera zaštite;

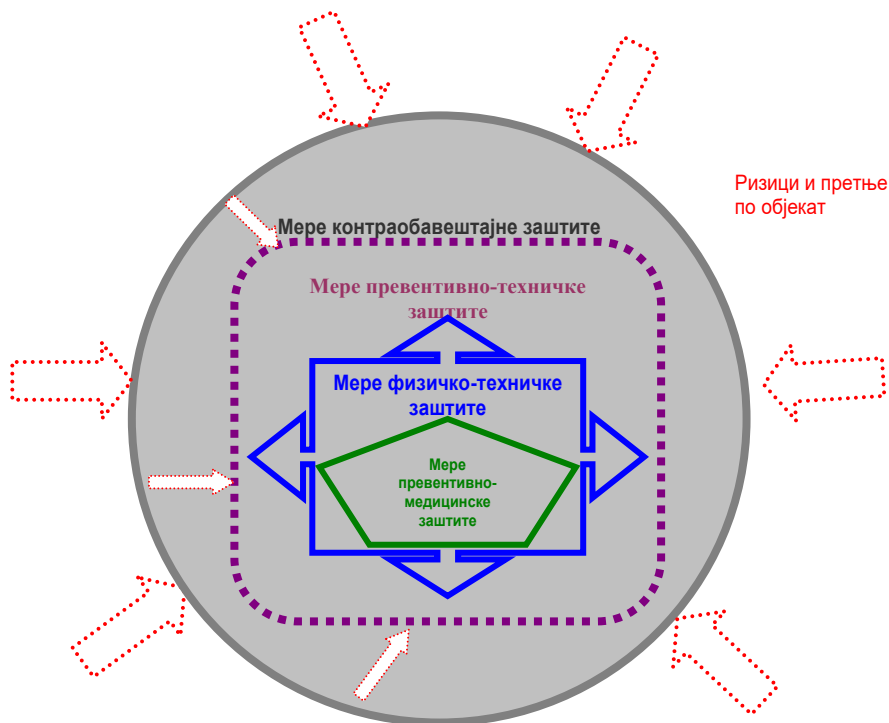
- određivanjem vrste tajne, stepena tajnosti i tajnih (šifrovanih) naziva pod kojima se vodi tehnička dokumentacija objekata i koji se obavezno primenjuju u prepisci i u toku izvođenja radova na objektu.

Pravno-normativna akta jedinstveno ne regulišu mere zaštite objekata i rejona objekata. Ako se uzmu sve definisane mere različitih pravno-normativnim akta iste bi se mogle grupisati u:

Opšte mere zaštite koje bih obuhvatile: procenu značaja podataka i određivanje vrste tajne, stepena tajnosti i mera njihove zaštite od trenutka njihovog nastanka, određivanje prostora za rad i uslova i načina rada, izbor lica koja mogu biti upoznata s tajnim podacima, način čuvanja i korišćenja tajnih podataka, zabranu neovlašćenim licima pristupa objektima i ulaska u objekte od posebnog značaja za odbranu zemlje, zabranu neovlašćenim licima da snimaju tajne podatke i unose foto-aparate i druga tehnička sredstva za snimanje u objekte i prostorije u kojima se nalaze tajni podaci, zabranu izlaganja i prikazivanja neovlašćenim licima tajnih

borbenih i drugih materijalnih sredstava i saopštavanje podataka o takvim sredstvima, određivanje načina i sredstava kojima se mogu prenositi tajni podaci, organizovanje fizičkog obezbeđenja i primenjivanje tehničkih i drugih mera zaštite tajnih podataka i prostorija za čuvanje tajnih podataka, zabranu razgovora o tajnim podacima ako njihova tajnost nije zaštićena, zabranu publikovanja tajnih podataka i kontrolu sprovođenja propisanih mera zaštite.

Posebne mere zaštite koje bih obuhvatile: vođenje posebne evidencije o dokumentima i o licima koja su ih koristila, određivanje tajnih naziva, čuvanje podataka u čeličnim kasama, obezbeđivanje prostorija u kojima se čuvaju podaci stražom ili drugim organima unutrašnje službe, utvrđivanje broja primeraka tajnih akata, stavljanje numeracije na svaki primerak ispod oznake tajnosti i određivanje korisnika podataka, pismeno uputstvo na dokumentu o tome je li dopušteno njegovo prepisivanje, umnožavanje, fotografisanje ili pravljenje izvoda, komisijsko uništavanje i koncepata, pribeleški, indiga, matrica itd., prenošenje podataka kurirom, specijalnim kurirom uz oružanu pratnju ili primenu sredstava tehničke zaštite, davanje pismene izjave o upoznavanju sa podacima koji predstavljaju državnu tajnu, pismenu primopredaju dužnosti između lica koja rukuju podacima ili ih čuvaju, i primena mera kriptozastite pri prenošenju tehničkim sredstvima veza podataka koji su državna ili službena tajna.

Slika 1 – Mere bezbednosne zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu

Pod poslovima bezbednosne zaštite¹³ podrazumevaju se:

- mere kontraobaveštajne zaštite;
- preventivno-bezbednosne mere;
- mere preventivno tehničke zaštite;
- mere fizičke zaštite;
- mere preventivno medicinske zaštite.

Mere kontraobaveštajne zaštite obezbeđenja lica i objekata predstavljaju skup poslova, zadataka i aktivnosti koji se preduzimaju sa ciljem sprečavanja nastanka štete, odnosno mere koje se odnose na ostvarivanje bezbednosti.

Mere kontraobaveštajne zaštite obuhvataju:¹⁴

- otkrivanje indikatora i blagovremeno onemogućavanje terorističke, ekstremističke, obaveštajne i druge subverzivne delatnosti stranih obaveštajnih službi, organizacija i lica usmerenih na ugrožavanje „štićenih lica i objekata“;
- učešće u proceni, predlaganju, propisivanju i realizaciji mera kontraobaveštajne zaštite, kao i u njihovom usklađivanju sa merama bezbednosne zaštite;
- primenjivanje mera protivprislušne zaštite;
- vršenje bezbednosnih provera po zahtevu rukovodioca objekta bezbednosne zaštite, za lica koja se primaju na rad, postavljaju ili raspoređuju na mesta rada i poslove koji se kontraobaveštajno štite;
- vršenje kontraobaveštajne zaštite radnih mesta i poslova u saradnji sa rukovodiocem objekata bezbednosne zaštite.

Mere preventivno-tehničke zaštite predstavljaju skup poslova, zadataka i aktivnosti koji se preduzimaju radi otkrivanja i uklanjanja minsko-eksplozivnih, zapaljivih, radioaktivnih i drugih opasnih materija, ustanovljavanja i otklanjanja tehničkih neispravnosti na uređajima i instalacijama i sprečavanja tajnog ili nasilnog ulaska u objekte i prostorije, kao i funkcionisanja zaštićenog sistema veza.

Pored navedenog, neophodna je i primena preventivnih bezbednosnih mera koja obuhvata i učešće u izradi procene stanja ugroženosti objekata bezbednosne zaštite, u saradnji sa drugim službama bezbednosti i rukovodiocem objekta bezbednosne zaštite kao i pružanja stručne pomoći na utvrđivanju načina čuvanja i korišćenja tajnih podataka i dokumenata i zaštite poverljivih komunikacija.

Mora se imati u vidu i da su *fizičko-tehničke mere zaštite tajnih podataka* i informacija deo opštih i posebnih mera zaštite objekata i tajnosti podataka koje se preduzimaju radi sprečavanja nastanka štete, odnosno mere koje se odnose na ostvarivanje fizičko-tehničke bezbednosti tajnih podataka i stranih tajnih podataka, obezbeđenja lica i objekata od posebnog značaja.¹⁵

Fizičko-tehničke mere zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu i tajnih podataka obuhvataju:^{16,17}

- fizičku zaštitu određenih objekata koje lice koristi stalno ili povremeno;

¹³ Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite određenih lica i objekata („Službeni glasnik RS“, broj 72/2010).

¹⁴ Odluka o određivanju vojnih i drugih objekata i rejonu koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup i o merama za njihovu zaštitu („Službeni list SRJ“, broj 11/96 i „Službeni list SCG“, broj 42/2005).

¹⁵ Z. Gajić, M. Miladinović, Zaštita podataka u integrisanom telekomunikaciono-informacionom sistemu MO i VS, Stručni rad-ŠNO, VŠ, 2010, str. 24.

¹⁶ Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite određenih lica i objekata („Službeni glasnik RS“, broj 72/2010).

¹⁷ Uredba o posebnim merama fizičko-tehničke zaštite tajnih podataka („Službeni glasnik RS“, broj 97/2011).

– određivanje povoljnog položaja lokacije prostorija gde se vrši obrada tajnih podataka i informacija u okviru zgrade, odnosno gde je potrebno voditi računa o položaju sprata, strani sveta, daljini dalekovoda, gasovoda, emisiji štetnih gasova iz fabrike, vrsti instalacija u zgradi, i sl.

– zaštitu osetljivih prostorija i objekata rešetkama, specijalnim bravama (elektronske i šifro-brave), žičanim ogradama, prijavnom i čuvarskom službom,

– ugradnju alarmnih uređaja i video nadzora u posebno značajnim prostorijama,

– zaštitu prostorija i zgrada od požara, poplava, eksplozija, građanskih nemira,

– uvođenje identifikacionih kartica za zaposlena lica,

– mere zaštite od kompromitujućih elektromagnetnih zračenja (KEMZ)⁷⁷,

– mere zaštite tajnih podataka u TKL sistemima,

– mere zaštite tajnih podataka na računarskim mrežama kao što su identifikacija korisnika mreže, autentifikacija, bezbednost tajnih podataka koji se prenose putem računarske mreže (kriptografska metoda) i

– kvalitet, kontrola ispravnosti i redovno servisiranje tehničkih sredstava koja se koriste u procesu obrade podataka i informacija.

Preventivno-medicinske zaštite obezbeđenja lica i objekata predstavljaju skup poslova, zadataka i aktivnosti koji se preduzimaju sa ciljem pronalaženja i otklanjanja mikrobioloških, hemijskih i radioloških materija, štetnih po zdravlje i život određene ličnosti i obuhvataju:

– sprovođenje sanitarno-tehničkih pregleda određenih objekata i osoblja koje radi u objektima - kontrolu zdravstvene ispravnosti i kvaliteta prehrambenih artikala, vode i vazduha;

– kontrolu higijene transporta i skladištenja životnih namirnica;

– preduzimanje mera i obezbeđivanje adekvatne i pravovremene zdravstvene zaštite lica.

Može se zaključiti da mere bezbednosne zaštite obezbeđenja lica i objekata predstavljaju skup poslova, zadataka i aktivnosti koji se preduzimaju sa ciljem sprečavanja nastanka štete, odnosno mere koje se odnose na ostvarivanje bezbednosti.

Organ nadležan za bezbednosnu zaštitu na osnovu propisa koji uređuju ovu oblast, određuje koje će se mere bezbednosne zaštite (vrsta, obim, stepen) preduzimati za određeni objekat bezbednosne zaštite.

Zaključak

Može se zaključiti da danas ne postoje zakonski propisi koji objedinjeno i jedinstveno regulišu organizaciju i zadatke službe za obezbeđenje lica i objekata, tj. koji bi jedinstveno pravno regulisali ovu oblast. Istorija je pokazala da normativno-pravna regulativa u oblasti bezbednosne zaštite određenih objekata (uredbe i uputstva)¹⁸ je jedan od elemenata koji utiče na funkcionalnu i kvalitetnu bezbednosnu zaštitu određenih objekata.

Veliki je broj dokumenata, deo njih dosta vremenski „starih“, možda delimično i prevaziđenih što usložava sprovođenje istih. Zaštita imovine, lica i poslovanja, danas pre svega u velikim tehničkim sistemima-preduzeća od posebnog značaja za odbranu zemlje, ostvaruje se organizovanjem sopstvenih službi obezbeđenja, angažovanjem specijalizovanih preduzeća i agencija koja su registrovana da pružaju usluge obezbeđenja ili kombinovano.

¹⁸ Belić M., Vasić M., *Istorijsko-pravni aspekt poslova obezbeđenja određenih ličnosti i objekat*, Bezbednost, Beograd, 1-2/2009, str. 112.

Neophodno je istaći i da neusaglašenost terminoloških određenja u ovoj oblasti u „najstarijim“ dokumentima, normativima, dovodi do konfuzije i zbunjivanja čak i onih koji se bave navedenom strukom. Doktrine poznaju bezbednosno obezbeđenje, a u drugoj literaturi se naglašava bezbednosna zaštita koje nema u doktrinama i sl.

Zaštita, obezbeđenja, lica, objekata i tajnih podataka definitivno je jedno od najznačajnijih i najdelikatnijih izazova i rizika sa kojima se susreću svi subjekti bezbednosnog obezbeđenja u Republici Srbiji. Zakonom o odbrani i Zakonom o tajnosti podataka postavljeni su pravni okviri zaštite obezbeđenja lica, objekata i tajnih podataka u MO i VS i drugim državnim organima.

Ukoliko se projektovanju zaštite objekata od posebnog značaja za odbranu u Republici Srbiji pa samim tim i u MO i VS, ne pokloni dužna pažnja od samog početka razvoja, pa kroz svaki sledeći korak do konačne instalacije, zaštita će u velikoj meri biti ugrožena.

Realno, niko ne može da nam garantuje apsolutnu zaštitu, jer ma koliko neki sistem bude napravljen tehnički savršenim, njega ipak koriste ljudi. Ljudski faktor je i dalje jedno od ključnih mesta gde „bezbednost postaje kritična tačka“.

Republika Srbija bi trebala prvo da usvoji zakon o kritičnim infrastrukturama.¹⁹ Na taj način, pored podizanja nivoa interoperabilnosti Republike Srbije sa državama EU, bi bio udaren temelj regulisanja i značajne oblasti vezane za bezbednosnu zaštitu objekata od značaja za odbranu zemlje, koja do danas nije adekvatno regulisana.

Literatura

- [1] Kostić, M., Koncept bezbednosti, *Vojno delo*, Beograd, broj 7/2016, str. 68.
- [2] Stajić, Lj., *Osnovni bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd, 2003.
- [3] Uredba o objektima i rejonima od posebnog značaja za odbranu Republike Srbije („Službeni list RS“, broj 18/92).
- [4] Odluka o vrstama investicionih objekata i prostornih i urbanističkih planova od značaja za odbranu (*Službeni glasnik RS*, broj 85/2015).
- [5] „Critical Infrastructure Emergency Risk, Management and Assurance“, Emergency Management Australia, A Division of The Attorney Generals Department, 2003.
- [6] Škero, M., Ateljević, V., Zaštita kritične infrastrukture i osnovni elementi usklađivanja sa direktivom saveta Evrope 2008/114/ES, *Vojno delo*, Beograd, broj 3/2015, str. 192.
- [7] Jakovljević V., Gačić J.: *Zaštita kritične infrastrukture u kriznim situacijama*, MNK, Mladenovac, 2012, str. 283.
- [8] Odluka o određivanju vojnih i drugih objekata i rejona koji su zabranjeni za osmatranje, snimanje i pristup i o merama za njihovu zaštitu (*Službeni list SRJ*, broj 11/96 i *Službeni list SCG*, broj 42/2005).
- [9] Uredba o određivanju poslova bezbednosne zaštite određenih lica i objekata (*Službeni glasnik RS*, broj 72/2010).
- [10] Z. Gajić, M. Miladinović, Zaštita podataka u integrisanom telekomunikaciono-informacionom sistemu MO i VS, Stručni rad-ŠNO, VŠ, 2010, str. 24.
- [11] Uredba o posebnim merama fizičko-tehničke zaštite tajnih podataka (*Službeni glasnik RS*, broj 97/2011).
- [12] Belić M, Vasić M., Istorisjko-pravni aspekt poslova obezbeđenje određenih ličnosti i objekat, *Bezbednost*, Beograd, 1-2/2009, str. 105.
- [13] Simić D., Nauka o bezbednosti: savremeni pristup bezbednosti, *Službeni list SRJ*, Beograd, 2002.

¹⁹ Škero, M., Ateljević, V., *Zaštita kritične infrastrukture i osnovni elementi usklađivanja sa direktivom saveta Evrope 2008/114/ES*, *Vojno delo*, Beograd, broj 3/2015, str. 207.

PROBLEMI ZAŠTITE LICA BEZ RODITELJSKOG STARANJA

Milenko Čurović

Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Osnovna i glavna posebnost porodičnih odnosa je osećanje ljubavi, vredan ljudski kontakt koji međusobno povezuje roditelje i decu, članove porodice. Potreba deteta za sigurnošću i prisnim odnosima može se zadovoljiti gotovo isključivo u porodici. Socijalna zaštita, kao organizovana društvena delatnost, u određenim situacijama, pored svoje uloge da u zajednici sa porodicom omogući ostvarenje njenih funkcija, mora ponekad i da preuzme, odnosno kompenzuje neke funkcije porodice.

Odsustvo porodičnog staranja za decu znači odsustvo bliskog, direktnog kontakta odnosno emotivne veze sa roditeljima ili onima koji vrše ulogu roditelja u okviru prirodne porodice.

Ključne reči: *porodica, roditelji deca, socijalna zaštita, društvo*

Uvod

Porodica, kao primarna društvena grupa ili institucija, je predmet proučavanja svih društvenih nauka. Postoji više pristupa i različitih definicija pojma porodice. Poći ćemo od definicije u kojoj se „pod porodicom u širem smislu podrazumeva ukupnost socijalnih, ekonomskih i personalnih odnosa koji nastaju između grupe osoba povezanih po osnovu srodstva, koja se kao konkretna grupa jasno razgraničava od ostalih sličnih jedinica u društvu“¹ i posebno posmatrati odnose roditelja i dece i odrasle dece i njihovog roditelja kako bi osnovni pravac našeg interesovanja – odsustvo porodičnog staranja i socijalno-zaštitno reagovanje društvene zajednice, što je moguće, bolje razumeli i dali doprinos njegovom razvoju.

Osnovna i glavna posebnost porodičnih odnosa je osećanje ljubavi, vredan ljudski kontakt koji međusobno povezuje roditelje i decu, članove porodice. Potreba deteta za sigurnošću i prisnim odnosima može se zadovoljiti gotovo isključivo u porodici. Ova potreba karakteristična je i za starost a ne samo detinjstvo i takođe se zadovoljava uglavnom u porodici.

U adaptiranim porodicama, u kojima je uravnotežena osnovna kontraverza ili protivrečje da li deca treba da budu žrtva roditelja ili roditelji žrtve dece u kojima ni jedna ni druga generacija svoj deo aktivnosti u funkcionisanju porodice ne prihvata kao žrtvu nego kao neophodnu potrebu zasnovanu na međusobnom osećanju poštovanja i ljubavi, sve potrebe i dece i roditelja zadovoljavaju se bez međusobnog većeg osećanja lišenosti ličnih, uslovno rečeno, prava.

¹ Anđelka Milić i grupa autora; „Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji“, Institut za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1981.

Ali, postoje i porodice sa odnosima suprotnim navedenim, čak takvim odnosima koji pojedine njihove članove ili decu ili stare dovode u stanje lišenosti porodičnog staranja. Tada je re-agovanje društvene zajednice, sa ciljem kompenzacije porodičnih funkcija, neophodno.

Odsustvo porodičnog staranja može značiti kako odsustvo adekvatnog ispunjavanja, od strane porodice, neke od njenih funkcija pojedinačno ili nekoliko njih, a može značiti i odsustvo izvršenja svih porodičnih funkcija. Tako, dakle, možemo govoriti o odsustvu adekvatnog porodičnog staranja, odnosno potpunom odsustvu porodičnog staranja.

Da navedemo osnovne funkcije porodice, onako kako se one u literaturi o porodici navode:

- Biološka – reproduktivna
- Vaspitna – kulturna
- Ekonomska – proizvodna ili potrošačka
- Pravna – zaštitna
- Socijalna – zaštitna i
- Zdravstvena – zaštitna.

U zavisnosti od stepena razvoja društvene zajednice pojedine funkcije porodice imaju odliku dominantnosti kao što su i pojedine funkcije porodice više ili manje podruštvljene. U savremenim, razvijenim društvima zajednicama prisutno je i podruštvljavanje ekonomske funkcije (posebno proizvodne sfere), vaspitno – kulturne, kao i pravne, zdravstvene i socijalno – zaštitne funkcije porodice. I u našoj društveno – političkoj zajednici ove funkcije porodice su svakako podruštvljene, odnosno, u velikoj meri društvena zajednica u saakciji sa porodicom ostvaruje sve ove funkcije.

Određene organizovane oblasti društvenih delatnosti kao što su predškolsko vaspitanje, obrazovanje, zdravstveno, pravne institucije i socijalna zaštita su delatnosti koje preuzimaju u određenoj meri u ime društva aktivnosti u ispunjavanju vaspitno – kulturne, zdravstvene, pravne i socijalno – zaštitne funkcije porodice. Udeo porodice u ispunjavanju ovih funkcija se promenio ali ne i izgubio. Govorimo dakle o podruštvljavanju porodice.

Socijalna zaštita, kao organizovana društvena delatnost, međutim, u određenim situacijama, pored svoje uloge da u zajednici sa porodicom omogući ostvarenje njenih funkcija, mora da preuzme, odnosno kompenzuje, sve funkcije porodice (razume se sem biološko – reproduktivne). Tada ne možemo govoriti o podruštvljavanju porodice u onom smislu da podruštvljavanje znači „... delimično prenošenje porodičnih funkcija na društvo, s tim što u obavljanju ovih funkcija učestvuju zajedno i porodice i društvene institucije, a u međusobnim odnosima čija jačina, umerenost i raspodela moći među njima može da učvršćuje ili da menja kako porodice tako i date društveno – političke sisteme“², nego o jednom posebnom vidu prenošenja na društvenu zajednicu, odnosno socijalnu zaštitu potpune brige o jednom delu dece i omladine i sa druge strane odraslih i starijih građana koji su u situaciji potpunog odsustva porodičnog staranja.

Socijalna zaštita se, dakle, od drugih društvenih delatnosti, koje svojom aktivnošću podruštvljavaju porodične funkcije, razlikuju time što predstavlja u ovom određenom segmentu, brige o korisnicima lišenih porodičnih staranja, delatnost koja institucionalizuje porodicu odnosno kompenzuje u potpunosti sve njene funkcije. Naravno i socijalna zaštita kao društvena delatnost ima za cilj da u okvirima socijalne politike, pre svega, porodici pomaže u njenom uspešnom funkcionisanju te je većina oblika, mera zaštite kao usluga orijentisana u tom pravcu, ili bi tako trebalo da bude.

² Olivera Burić i grupa autora: „Porodica i društveni sistem“, Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1980.

U zaštiti dece i omladine i odraslih i starih bez porodičnog staranja, kada su u pitanju one grupacije korisnika vezanih za porodice koje ne ispunjavaju neku od svojih funkcija, pravce zaštite treba usmeriti ka oživljavanju tih funkcija porodice i ostaviti veoma malo prostora onim oblicima zaštite kojima se moraju okupirati sve funkcije porodice. Dakle i socijalna zaštita je delatnost kroz koju se, pre svega, određene porodične funkcije podruštvljavaju s tim što je jednim delom svojih aktivnosti i oblast institucionalizacije porodice.

Ako smo utvrdili da se uglavnom u porodici mogu ispuniti potrebe i dece i starih za osećanjem ljubavi, prisnosti, sigurnosti i poštovanja, lako ćemo doći do zaključka s jedne strane, koliko je važno kroz sve oblike društvenog reagovanja pa i kroz socijalno – zaštitnu delatnost pružiti podršku porodici u njenom funkcionisanju, a sa druge strane, koliko je značajna i veoma složena delatnost socijalne zaštite, kada u određenim situacijama mora da kompenzuje sve funkcije porodice.

Odsustvo porodičnog staranja razlikuje se po intenzitetu u tom smislu koje se sve funkcije porodice ne ostvaruju u potrebnoj meri. Od toga zavise načini reagovanja u okvirima socijalne zaštite. Moramo napraviti razliku i u značaju odsustva porodičnog staranja u odnosu na decu i omladinu s jedne strane, i starijih građana sa druge strane.

Osnovna razlika je u tome što za decu odsustvo porodičnog staranja znači odsustvo bliskog, direktnog kontakta odnosno emotivne veze sa roditeljima ili onima koji vrše ulogu roditelja u okviru prirodne porodice, a za starog, odsustvo neposrednog kontakta sa svojom decom ne znači i odsustvo osećanja bliskosti i emotivne veze. Ova razlika, razumljivo, proističe iz različitih prirodnih karakteristika i potreba različitih životnih dobi, te i odsustvo porodičnog staranja, naročito ono kog označavamo potpunim, ima različitu težinu. Ovo se, naravno, ne sme shvatiti kao različito davanje značaja organizovanom reagovanju društvene zajednice na odsustvo porodičnog staranja u odnosu na decu i omladinu i sa druge strane, u odnosu na odrasle i stare. Naprotiv, znači pokušaj usmeravanja reagovanja socijalne zaštite na odsustvo porodičnog staranja kao jedinstven problem i mladih i starih, sa namerom ukazivanja na posebne teškoće i složenost socijalno-zaštitnih aktivnosti vezanih za decu koja ne mogu rasti i razvijati se u svojim prirodnim porodicama.

Ciljevi zaštite

Razmatranje ciljeva zaštite treba da nam omogući, pored ostalog, i stvaranje dobrih osnova – kriterija za prestanak i obustavu angažovanja organa starateljstva, centra za socijalni rad. Svaki postupak ili aktivnost mogu da se približavaju realizaciji nekih postavljenih ciljeva, ili njihovim pojedinim elementima, da ih ostvare u većoj ili manjoj meri, ali i da idu mimo postizanja zadatog ostvarenja interesa korisnika usluga. Reagovanje na trenutne okolnosti i situacije jednokratnim uslugama, može da stvara privid o uspešnoj zaštiti i ostvarivanju zadataka i ciljeva. Takav je slučaj kada se posredstvom organa starateljstva otkloni pojedinačna smetnja ili pojedinačni rizik, recimo, ostvarenje penzije za ostarelog čoveka lišenog porodičnog staranja. Ovim se ne želi umanjiti i osporavati značaj takvih pojedinačnih akcija, već isključivo napraviti potrebna razlika između ostvarivanja pojedinačnih, posebnih ciljeva i opšteg cilja. Poštovanje već istaknutog principa potpunosti delovanja najneposrednije iziskuje ovo razlikovanje.

Izvesno je da se opšti cilj – pomoć do samopomoći ne može ostvarivati bez realizaciji posebnih ciljeva. U oblasti zaštite odraslih i ostarelih građana lišenih porodičnog stara-

nja, moramo prihvatiti činjenicu da se ovo optimalno rešenje ne može ostvariti u sledećim slučajevima:

– Sve dok se ostvaruje pravo u koje je korisnik usluga uveden ovlašćenjima organa starateljstva (osnovna novčana naknada, tuđa pomoć i nega, domski smeštaj i starateljska zaštita);

– Kada nisu ispoštovani osnovni principi zaštite, pa su nastupile ireverzibilne posledice i onemogućile ostvarenje opšteg cilja i kada ispad psihofizičkih funkcija nije moguće prevenirati, niti otkloniti, a on je takovog značaja da onemogućava postizanje opšteg cilja. Takođe, opšti cilj nije moguće postići ako se ne izvrši pozitivna promena određenih bitnih stavova dece i odraslog, ostarelog člana porodice (o kome je reč), a u odnosu na zajedničko življenje, ne retko lečenje i rehabilitaciju.

Ova nabranja nedvosmisleno sužavaju mogućnosti za ostvarenje opšteg cilja i neposredno ukazuju na složenost prirode problema o kome je reč. Možemo da zaključimo, da je u svim navedenim situacijama delovanje centra za socijalni rad nužno definisati na nivou dostignuća posebnih ciljeva zaštite. Na primer, stav ostarelog građanina, koji je inače poslovno sposoban, da hoće isključivo domsku zaštitu, je činjenica koja određuje i nivo postignuća cilja (ukoliko se stav ne izmeni).

Opšti cilj je moguće postići: obezbeđenjem uslova za ostanak u prirodnoj sredini, smeštajem u porodici srodnika ili drugu porodicu; realizovanjem usluga posredovanja uz postizanje svih osnovnih principa zaštite, kada izostaje značajan ispad psihofizičkih funkcija (ne odnosi se na domski smeštaj) i pozitivnom promenom stava odrasle dece i odraslog, odnosno ostarelog člana porodice o kome je reč. U svim ne nabrojanim situacijama opšti cilj je moguće sam delimično postići.

Ova pravila valja ugrađivati, kako u dijagnostički postupak, tako i u dijagnostički zaključak, da bi se ona sadržala u planu zaštite, to jest u delu koji se specifično odnosi na ovu materiju. Ova izjašnjenja u dijagnostičkom zaključku predstavljaju kriterijum za ocenu uspešnosti tretmana, njegovo trajanje i njegov prestanak. Karakterističan je podatak da u posmatranom periodu zadnjih pet godina, u oblasti domske zaštite ostarelih građana u Beogradu, nije planiran ni jedan otpust. Ova činjenica se bitno suprotstavlja definiciji ovog oblika zaštite koji se obično označava kao privremeni smeštaj. Možemo, dakle, smatrati da trajanje smeštaja određuju stav korisnika ili prestanak životnih funkcija. Ipak, period od pet godina posmatranja nije dovoljno pouzdan da bi se izneo zaključak, koji bi bio opšte važeći, čak i za praksu u Beogradu. Da ne bismo razrešavanje potreba i prestanak tretmana prepuštali slučaju, uvek smatramo da je obaveza organizatora zaštite, pored ostalog, i planiranje prestanka, odnosno obustave tretmana gde i kada je to moguće.

Treba napomenuti da su posebni ciljevi usmeri na kompenzovanje pojedinih statusa, da ih je, kada su realno postavljeni, moguće ostvariti poštovanjem osnovnih principa zaštite u okvirima adekvatnog modela spoljašnje saradnje. Sasvim je razumljivo da je postavka valjda dijagnostički zaključak i adekvatan plan zaštite za odraslog, odnosno ostarelog korisnika usluga.

Principi zaštite

Princip blagovremenosti delovanja. Ako iz metodološko praktičnih razloga celokupnu zaštitu grubo podelimo na otvorenu i zatvorenu, primena principa blagovremenosti i realizaciju postavki koje iz toga proističu, situiramo na sledeći način: u oblasti zatvorene zaštite,

odnosno domskog smeštaja možemo govoriti o treće nivou blagovremenosti. Reč je dakle o najmanje poželjnom nivou realizovanja ovog principa. Izuzetak od ovog pravila predstavlja primena domskog smeštaja u modelu zaštite, kada je on, inače, ostvarivan uz prethodno poštovanje svih principa zaštite; ovo u slučaju kada je korisnik usluga, zbog pada psihofizičkih funkcija i psihofizičkog statusa, neminovno u situaciji da mora napustiti prirodnu sredinu. To znači da je ostao bez porodičnog staranja ne nebrigom članova porodične grupe (njih nema ili su objektivno onemogućeni da se staraju o njemu), da nije reč o odsustvu blagovremenog angažovanja organa starateljstva i da su, prethodno adekvatnim nastojanjima, iscrpljeni svi oblici u otvorenoj zaštiti, pa i smeštaj u drugu porodicu.

U oblasti otvorene zaštite nije uvek moguće, u potpunosti, ispoštovati princip blagovremenosti jer postoji niz razloga i situacija koje to sprečavaju. Takav je na primer problem formiranja adekvatnog i blagovremenog „znanja o“ nastojanju ili već postojećem stanju, bilo uslova statusa, koje kompromituje poštovanje principa blagovremenosti. Takođe je poznato da korisnik usluga, a i članovi porodične grupe, po pravilu, ne opažaju nastojanje, pa ni relativno jasne znake duševnog oboljenja. Problem predstavlja i delovanje određenih stavova i predrasuda koje usporavaju ili onemogućavaju blagovremeni transfer ovakvih značajnih informacija. Iz ovih, a i drugih razloga, organ starateljstva, uz najbolju organizaciju svoga rada i zalaganja, nije uvek u mogućnosti da blagovremeno reaguje, jer naprosto ne poseduje potrebne informacije.

Sasvim je drugo pitanje nastojanje javnog mnjenja, koje se u određenim situacijama uvek uznemiri, da se iznađu krivci, pa se revolt, potpuno neopravdano i pogrešno često usmerava na organ starateljstva i radnike centra za socijalni rad. To je u stvari problem odnosa između primarne i drugih nivoa prevencije. U ovoj oblasti, da se podsetimo, reč je o punoletnim, poslovno sposobnim građanima i bez njihove saradnje članova porodične grupe, organu starateljstva nisu uvek dostupne potrebne informacije.

Uzimajući u obzir sve navedene okolnosti, u otvorenoj zaštiti možemo govoriti najčešće o primeni i realizovanju drugog nivoa principa blagovremenosti. Najpoželjniji nivo realizacije ovoga principa je samo onda kada su informacije, neophodne za preduzimanje adekvatnog tretmana, pravovremene i valjane i kada je priroda problema ili ispada funkcija takva da se može postići „vraćanje u prvobitno stanje“ tj. da se može ostvariti osnovni cilj zaštite. Najčešće se ovde radi o poremećenim porodičnim odnosima.

Princip potpunosti. Primenu i realizaciju principa potpunosti vezujemo za ostvarenje cilja, kao i za postojeće mogućnosti. To znači da se svako nastojanje, u praksi, mora rukovoditi, s jedne strane, postojećim stanjem stvari utvrđen dijagnostičkim zaključkom i planom zaštite, a sa druge strane, objektivnim i subjektivnim parametrima sistema zaštite. Ovi parametri zaštite u mnogome zavise od unutrašnje i spoljašnje organizacije rada centra za socijalni rad, od postignute zaštite, izuzetno zavise od razvijenosti dobrovoljnog socijalnog rada. Stoga je aksiom da bez dobro organizovanog dobrovoljnog socijalnog rada, u otvorenoj zaštiti princip potpunosti nije moguće ostvariti. Pošto od adekvatne primene ovoga principa u mnogome zavisi ostvarenje cilja a ujedno i trajanje angažovanja centra za socijalni rad u okviru otvorene zaštite, to model tretmana mora, pre svega, da se oslanja na spoljnu organizaciju rada centra. U radu centra za socijalni rad važi opšte pravilo da sa što manjim i što kraćim angažovanjem postigne opšti cilj ili ciljeve zaštite. Iz ovih razloga princip blagovremenosti i princip potpunosti delovanja su u najtešnjoj povezanosti jer svaki gubitak u vremenu i svaka nepotpuna intervencija i akcija otežavaju

ili onemogućavaju realizovanje ovog opšteg pravila. Na primer, nastajanje hroničnih stanja u sferi bilo kog statusa, za socijalni rad i sve druge pozvane subjekte zaštite u dugotrajna angažovanja sa znatno većim materijalnim i drugim ulaganima i uz to značajna smanjenja mogućnosti da se cilj, odnosno ciljevi zaštite postignu. Smatra se da je u oblasti zatvorene zaštite princip ispoštovan tj. da je taj oblik zaštite tako organizovan da omogućava ostvarenje ovog principa.

Princip neprekidnosti delovanja. Bez obzira da li je reč o otvorenoj ili zatvorenoj zaštiti, odnosno o bilo kom obliku zaštite, poštovanje principa neprekidnosti delovanja je neminovno. Izuzetak, razumljivo, predstavlja postizanje opšteg cilja. Suština valjane organizacije rada je u tome da se realizovanje ovog principa kad god i čim je pre moguće, u što većoj ili potpunoj meri prenese na izvršioce izvan centra za socijalni rad. Takvim načinom se, u najboljoj meri, postiže prethodno akcijom „što manje i što kraće“. U metodskom pogledu ovaj princip je zagaranтован samo u oblasti adekvatno ostvarenih prava i uz izvršenje valjanog plana zaštite. To znači da, centar za socijalni rad, pre svega, ostvaruje princip neprekidnosti delovanja izvršavanjem svoje uloge inicijatora, organizatora i koordinatora procesa zaštite.

Prikaz nekih neželjenih pojava u praksi

Kada se analiziraju rezultati organizovanja i realizovanja zaštite odraslih i starijih građana, dakle, kada se vrši analiza prakse, potrebno je imati u vidu neka prethodna pitanja. Problem motivacije se u ovoj analizi svrstava u jedno od najvažnijih prethodnih pitanja. Nju možemo podeliti u tri kvaliteta: pozitivnu, koja proističe iz osećanja pripadnosti, koja je izgrađena valjanim vaspitavanjem i ulaganjem u decu i srodnike i koja proističe iz vršenja službene funkcije; suprotnu, onu sa negativnim određenjima, koja, po pravilu, proističe iz negativnih investicija, lošeg vaspitanja i poremećenih odnosa i koju ne retko izaziva strah od starenja i smrti. Treći kvalitet, koji samo uslovno može da se tretira kao pozitivna motivacija, proističe iz zavisnosti ili koristoljublja. U razmerama ove motivacije srećemo sve vidove nevaljanog ponašanja, nedovoljne čovečnosti i različite oblike zloupotrebe. Najčešći objekti ovakvog interesovanja su pokretna i nepokretna imovina odraslog, odnosno starijeg čoveka. Ovakvim načinom, socio-ekonomski položaj osobe, o kojoj je reč, može značajno da utiče na prirodni proces starenja i opadanja psihofizičkih sposobnosti i funkcija i dolazi do povezanosti u kojoj mogu socio-ekonomski i psihofizički status međusobno da se kompromituju, da rivaliziraju i da se jedan javlja kao rušilac drugog statusa. Razumljivo, postoji mogućnost i ona je u pozitivnim primerima prakse realizovana da se ova dva statusa međusobno dopunjuju da sarađuju i time omogućavaju samostalnost, nezavisnost odrasloj odnosno ostareloj osobi. To znači, da vitalnost i očuvanost psihofizičkih funkcija mogu da kompenzuju slabiji socio-ekonomski status i obratno, da valjan socio-ekonomski status može otkloniti ili ublažiti neželjene posledice kompromitacije psihofizičkog statusa ili disfunkcije. Na primer, takav je slučaj kada se obezbeđuje valjana pomoć ili nega u kući, kada je zainteresovana osoba u mogućnosti da angažuje određene oblike pomoći u kući dopremanje hrane, štampe i tako dalje. Na ovaj način prvo pravilo u analizi rezultata prakse treba da bude povezivanje brige i staranja sa motivacijom i procena valjanosti te povezanosti. Ovo se odnosi kako na otvorenu tako i

na domsku zaštitu. U kontekstu ovakvog razmatranja sledeće pravilo je obraćanje pažnje na poslovnu sposobnost tj. mogućnost upravljanja svojom imovinom i svojim pravima i izvršavanju obaveza odnosno ocena rezultata starateljske zaštite. Jasno je da gubljenje poslovne sposobnosti isključuje valjanu primenu i korišćenje i socio-ekonomskog ali i u ostalim sferama očuvanog psihofizičkog statusa.

Postoji i relativno nezavisna motivacija, koju u načelu smatramo pozitivnom a na kojoj se zasniva dobrovoljni socijalni rad. Nju grade društveni ciljevi i društveni sistem vrednosti, opšti vaspitni i edukativni procesi ali i valjana organizacija lokalne i šire društvene zajednice. U njoj se stiču lični stav dobrovoljnog socijalnog radnika (u najširem značenju te reči) i društvena podrška i društvena verifikacija tog stava. Veoma značajno pitanje u oblasti ove motivacije predstavlja metodsko organizaciono rešenje, pre svega, lokacija ovog instituta. U našoj praksi, ovo osnovno pitanje je dobro rešeno, jer je postignut najbliži mogući odnos sa stanovišta prirodne sredine odraslog, odnosno ostarelog građanina. Dobrovoljni socijalni rad, mora biti „na dohvata ruke“ korisniku tih usluga. Međutim drugi aspekt ovog pitanja nije do kraja razvijen i razrešen. Nije još uvek postignut permanentan rastući trend regrutovanja i osposobljavanja dobrovoljnih socijalnih radnika u nivou potrebe. Dakle vrlo evidentne potencijalne mogućnosti, nisu za sada dovoljno iskorišćene. Ovo se pre svega može odnositi na angažovanje mladih i korišćenje njihove poletnosti i spremnosti za društveno koristan rad.

Drugo prethodno pitanje je vezano za materijalno organizacione mogućnosti društvene zajednice, kako u odnosu na postizanje željenog standarda življenja (u otvorenoj ili domskoj zaštiti) tako isto i u odnosu na razvoj adekvatnih oblika zaštite.

Treće prethodno pitanje za ocenu rezultata prakse je postignuta saradnja, po obimu i kvalitetu između konvergentnih oblasti i njihova otvorenost prema potrebama odraslih i starijih građana. Ovo pitanje se ustvari svodi na problem korišćenja društvenih mogućnosti.

Ako ova prethodna pitanja imamo u vidu onda procenu rezultata rada u oblasti socijalne zaštite moramo svoditi na one propuste koji se u većoj meri mogu pripisati nekorisćenju postojećih mogućnosti i neizvršavanju službene dužnosti. Razume se, ovde je reč samo o nekim neželjenim pojavama u praksi jer je cilj ovog metodskog uputstva – otklanjanje i smanjivanje neželjenih efekata. U centru za socijalni rad u Beogradu nedovoljno je pažnje poklonjeno motivaciji radnika ili bolje reći afinitetu radnika za obavljanje određenih poslova i radnih zadataka. Nasuprot tome u stručnim krugovima je dobro poznata činjenica da pojedini izvršioци poslova nemaju afinitet za rad sa starijim građanima. Ovo pitanje može da izgleda kao preterivanje u postavljanju zahteva pred izvršioce poslova organa starateljstva kao nekakvo stručno pravilo za buduća vremena, ali to je činjenica koju ćemo pre ili posle morati da uvažavamo. Ovo pitanje je još neuporedivo važnije za domski smeštaj, odnosno na izbor kadrova koji su neposredno i tokom celog radnog vremena usmereni na zaštitu starijih građana.

Sa stanovišta organizacije rada u centru za socijalni rad veliku slabost predstavlja nekompletan timski rad. Ova nije rezultat samo objektivnih kadrovskih mogućnosti već pre svega posledica jedne prakse koju treba izmeniti. Razumljivo praksa se ne može valjano usmeriti bez izmene i dopune određenih stavova i ideacije o potrebama starijih građana. Veoma sporo se prihvata stav o potrebi učešća pedagoga i psihologa centra u timu koji se angažuju na organizovanju i realizovanju zaštite starijih građana. To je razume se rezultat rada u okviru zahteva u situaciji već značajno izraženog problema i mogli bismo reći onog već spomenutog preuzimanje brige kada je to neminovno.

Nedovoljnosti su pre svega u oskudnom rezultatu dijagnostičkog postupka koji je i tako sužen, usmeren po pravilu samo na utvrđivanje i razmatranje dominantnog problema kako je on prezentovan u momentu značajne manifestacije i otkrivanja. Iz ovoga neminovno sledi lanac nedovoljnosti koji se proteže preko odsustva valjanog (ili bilo kakvog) plana zaštite do smeštaja gde i kada ima mesta.

Ova praksa se po pravilu obrazlaže, tumači i opravdava navodnom urgentnošću rada, odsustvom potrebnog vremena jer je reč o „hitnom slučaju“. Svakako ovde ne možemo govoriti o primeni principa blagovremenosti niti o principu potpunosti delovanja. Za ovakve neželjene pojave u praksi ne možemo okriviti samo centar za socijalni rad.

Otpust sa lečenja kada interes odraslog ili starijeg pacijenta zahteva saradnju i angažovanje socijalne zaštite mora biti planiran. Planiranje otpusta odnosno saradnja se najbolje postiže prilikom smeštaja bilo da je reč o lečenju ili rehabilitaciji. Ovu digresiju činimo samo zato što je saradnja sa zdravstvom u zaštiti odraslih i starijih građana izuzetno značajna.

Iz ovih razloga potrebno je obezbediti mogućnosti za organizovanje i realizovanje zaštite pre nego što se stvore uslovi za neodložno i suženo reagovanje.

Kada je reč o primeni instituta starateljstva i organizovanju starateljske zaštite važna pitanja su stvaranje dijagnostične osnove za opredeljenje delimično ili potpuno lišavanje poslovne sposobnosti i procena motivacije potencijalnih staralaca. Sa stanovišta ostvarenja opšteg cilja važna je procena postignutih uslova za delimično ili potpuno vraćanje poslovne sposobnosti. U praksi u Beogradu o ovome se još uvek ne vodi dovoljno računa. Ograničen postojećim okolnostima organ starateljstva nije uvek u mogućnosti da zaoštrava pitanje podobnosti potencijalnost staraoca jer je jedina alternativa neposredno starateljstvo. Mada je ovo najnepoželjniji vid starateljske zaštite čak i u nekim aspektima donekle sporan on u Beogradu beleži rastući trend. Ako potražimo razloge ovakvom stanju stvari nalazimo sa jedne strane odsustvo valjane motivacije uopšte, a sa druge, sindrom obaveza za staraoca bez odgovarajuće primene inače omogućenih društvenih priznanja.

Prirodni proces starenja i pad psihofizičkog statusa i njegovih funkcija kao prirodna posledica, pre ili posle neminovno iziskuje društvenu brigu i društvenu zaštitu.³ Ona je usmerena na sve statute, ali u praksi postoji ataksija zadovoljavanja potreba a i zapostavljanje određenih aspekata potreba. U tim slučajevima u nedozvoljenoj meri je zapostavljeno poštovanje principa potpunosti delovanja. To se najčešće odnosi na poštovanje ličnosti korisnika usluga i realizovanje ili očuvanje njegovih pojedinih prava. Raspolaganje penzijom smeštenog korisnika, sa jedne strane, opterećuje centar za socijalni rad, a sa druge, sužava prava korisnika usluga. Sličan je slučaj sa pokretnom imovinom koja se neprofesionalno popisuje i procenjuje, jer za to nisu obezbeđeni potrebni uslovi. To je uvek veoma skup postupak. On traži poznavanje predmeta popisa i procene na nivou nalaza veštaka, za šta, kao što je već rečeno, ni približno nisu stvoreni uslovi. Tako se na primer jedna umetnička slika veće ili velike vrednosti može popisati kao „slika“ sa ili bez oznake formata ili autora. Problem korišćenja stana, kad odlaskom nosioca stanarskog prava u dom, on ostaje prazan, nije razrešen. Neretko se događa da centar za socijalni rad doplaćuje ili u potpunosti snosi cenu smeštaja a da stan korisnika ostaje prazan i zaključan. To je paradoks o čijem se društvenom značaju može govoriti valjano ako se na nivou grada sagleda ukupan broj ovakvih slučajeva i situacija.

³ Izuzev u slučaju valjane porodične zaštite.

Mada su ova nabranja samo prethodna pitanja tretmana, vezana za dijagnostički postupak, zaključak i plan zaštite, ona veoma bitno utiče na status korisnika usluga i često onemogućavaju valjan tretman. U odnosu na praćenje, praksu karakteriše razmatranje celishodnosti uvedenog prava, tj. obustava ili nastavljanje delovanja tog prava. Bolje rečeno, aktivnost se svodi na oskudnu procenu uslova za nastavljanje ili obustavu prava. Kao što je napomenuto zajednički plan zaštite organa starateljstva i stručnih predstavnika doma u koji se smešta ili je smešten korisnik usluga je prava retkost.

Otpust korisnika se planira, a o premeštaju odlučuje stručna služba određenog doma uz naknadno pribavljanje saglasnosti organa starateljstva.

Ovu prilično tmurnu sliku prakse dalje otežava podatak da se prečesto događa da dom ispostavlja fakture, centar ih isplaćuje, a da je korisnik usluga „davno napustio dom“.

U oblasti otvorene zaštite rezultati se situiraju oko pojedinačnih ciljeva i navedeni principi zaštite nisu u valjanoj meri ispoštovani. Samim tim i opšti cilj se, po pravilu, ne planira, pa je realizacija zaštite svedena na pojedina pitanja određenih statusa. Najčešće je reč o ostvarivanju određenog prava i korišćenju nekih oblika rada dnevnih centara. Kao što je napomenuto dobrovoljni socijalni rad nije u ovoj oblasti dovoljno razvijen i nije podignut na nivo valjane organizacije ili sistema. Praćenje statusa korisnika u otvorenoj zaštiti je svedeno na reviziju ostvarenih prava sa već opisanim obimom, sadržajem i kvalitetom rada.

Na kraju izlaganja o nekim nepovoljnim rezultatima prakse, treba napomenuti da se tek sada, preko rezultata istraživanja, stvaraju uslovi za utvrđivanje potreba starijih građana, ali još uvek samo na nivou opština, sa delimičnim osnovama za uže lociranje potreba i reagovanja na njih.

Dijagnostički postupak

Svakoj klasifikaciji i podeli, pa time i ovoj, koja je primenjena u radu, može se prigovoriti da u praksi ne postoje „čisti slučajevi“, odnosno, homogene situacije. Ako se ovakav prigovor pokuša ugraditi u metodiku rada, uz sva uvažavanja razloga na kojima se on može zasnivati, opšti rezultat je zbrka koja dalje vodi u nedovoljnu određenost, stručne kompromise, pa time i u proizvoljnost. Kada je, dakle, reč o profesionalnom angažovanju socijalne zaštite na utvrđivanju potreba i načina zadovoljavanja tih potreba i izvršenju zakonskih obaveza organa starateljstva, polazno stanovište je dominantni problem i hijerarhija potreba. Ovo polazište se nužno sukobljava sa stavom koji se naročito u praksi zagovara, a sreće i u izlaganjima pojedinih stručnjaka, koji se bave teorijskim pitanjima iz ove oblasti, o obavezi i potrebi da se sagleda „sveukupnost“ življenja i potreba. Ako bismo prihvatili ovakvo stanovište, nužno bismo doveli u pitanje svaki dijagnostički postupak i svaki dijagnostički zaključak u kratkom vremenskom intervalu s obzirom na tempo i trend mogućeg razvoja disfunkcije. To bi i dalje nužno odvodilo u dijagnostiku radi dijagnostike jer, kao što je dobro poznato, registar mera, usluga i oblika socijalne zaštite je ne samo konačan, nego i veoma ograničen. Ovo, pre svega, u oblasti otvorene zaštite. Dom, kao što je poznato, raspolaže ili bi morao da raspolaže valjanim mehanizmom neposrednog i permanentnog praćenja i reagovanja na promenu potreba.

Ovaj predgovor treba da obrazloži značajno sužavanje nekih sadržaja dijagnostičkog postupka koji se ovom prilikom preporučuje:

- Utvrđivanje lišenosti porodičnog staranja,
- Utvrđivanje stepena i vrste egzistencijalne ugroženosti,
- Utvrđivanje stepena neodložnosti angažovanja – reagovanja,
- Konkretizacija svih utvrđivanih statusa i oblasti njihovog kompenzovanja,

- Utvrđivanje osnovnog oblika zaštite, predikcija njegovog trajanja i aktivnosti organa starateljstva za vreme njegovog trajanja (priprema primene konvergentnih oblika, mera i usluga zaštite),
- Obrazloženje izbora osnovnog oblika zaštite kao i razloga zbog kojih nisu, kao osnovni oblik zaštite, korišćeni ostali primenljivi oblici,
- Određivanje modela neophodnih pratećih oblika, mera i usluga zaštite,
- Određivanje izvršilaca i modela saradnje,
- Okvirna dinamika rada.

Kada se uporede skice dijagnostičkog postupka, koji se preporučuju u postupku zaštite dece bez roditeljskog staranja i odraslih i starih bez staranja njihove odrasle dece, odnosno porodičnog staranja, može se zaključiti da je konstrukt identičan. Međutim, osnovni elementi pojedinih sadržaja, a i metodika pretrage se razlikuje. Tako npr. značajna ograničenja mogu da slede zbog kompromitacija funkcija čula, izvesne karakteristične sumnjičavosti i prepokrivenosti posebnom motivacijom ili posebnim interesom.

Osnovni rezultat dijagnostičkog postupka pa time i skice dijagnostičkog osnova treba da raščisti dva pitanja. Prvo, koje se odnosi na poslovnu sposobnost i samovlast korisnika usluga i drugo – da, shodno dominantnom problemu, smer daljih akcija usmeri na otvorenu ili domsku zaštitu. U opredeljenju za otvorenu zaštitu, suštinu akcije predstavlja organizacija lokalne zajednice i adekvatno korišćenje preostalih sposobnosti, a kod drugog opredeljenja, izbor određenog doma koji sa stanovišta organizacije rada i drugih parametara, može u najvećoj meri da zadovoljava potrebe korisnika. Ova čista dijagnostika zavisi od poštovanja principa blagovremenosti delovanja i „zatečenog stanja“ koje opet zavisi od psihofizičkog statusa korisnika usluga i valjanosti ranije brige koja se „preuzima“.

Iz navedenih razloga dijagnostički zaključak o obliku zaštite (otvorena ili domski smeštaj) po pravilu treba da bude situiran i zapisničkom izjavom korisnika usluga o konkretnom obliku zaštite. Međutim, i u slučaju angažovanja kompletnog tima stručnih radnika centra za socijalni rad nije uvek obezbeđen uslov – bez koga se ne može. Reč je, naime, o procenama psihofizičkog statusa koje mogu da izvrše valjano samo zdravstveni radnici. Zaključak se svodi na neophodnu saradnju sa zdravstvom. U protivnom, zaključak tima može da bude i nepouzdan i nevaljan. Kako je reč o postupku i proceduri koji mogu da potraju, ova preporuka ne dolazi u obzir za tzv. hitne slučajeve, odnosno gde je reagovanje neodložno. U zavisnosti od razvijenosti organizacije i pozitivnih efekata kućne nege, u značajnom broju slučajeva zavisi veličina ovog manevarskog prostora.

Nije teško utvrditi potpuno odsustvo porodičnog staranja. Problem je odrediti stvarni interes i stvarnu valjanost formalno postojeće zaštite. Ovo, pre svega, u funkciji motivacije. Kada se ovaj zadatak valjano obavi, uz procenu psihofizičkog statusa i utvrđivanje stava korisnika usluga, stvaraju se potrebni uslovi i za izbor osnovnog oblika zaštite.

Utvrđivanje stepena i vrste egzistencijalne ugroženosti određuje i stepen neodložnosti reagovanja. Kada je tim stručnih radnika kompletan i kada je obezbeđeno potrebno iskustvo radnika, zadovoljavanje ovog zahteva nije naročito težak stručni zadatak. Razumljivo, ovde su usluge zdravstva i medicinske dijagnostike indikovane.

Analizom i sintezom podataka koji se odnose na aktuelizovane statuse, odnosno deficite u tim oblastima, dolazi se do osnova za zaključivanje o mogućoj realizaciji opšteg cilja, odnosno do svođenja aspiracija zaštite na nivo posebnih i pojedinačnih ciljeva zaštite.

Svi ostali elementi skice dijagnostičkog rezultata proističu i zasnivaju se na ovim, prethodno razjašnjenim i utvrđenim, alinejama postupka.

Izbor osnovnog oblika zaštite

Prilikom opredeljivanja za izbor osnovnog oblika zaštite, korisno je imati u vidu sledeću klasifikaciju uslova i uzroka odsustva porodičnog staranja:

1. Odrasli i stariji bez dece-srodnika obaveznih da se staraju o njima (obaveznih na izdržavanje);

2. Odrasli i stari sa decom-srođnicima obaveznim na staranje – lišeni porodičnog staranja;

3. Odrasli i stariji sa decom-srođnicima obaveznim na staranje, sprečenih da vrše dužnost staranja.

U prvom slučaju, ukoliko to ostale pretpostavke dopuštaju⁴, nastojanje je usmereno na što duži boravak u prirodnoj sredini. Alternativa je smeštaj u dom.

U drugom slučaju, kada to prethodna pitanja dopuštaju, osnovni oblik zaštite, ako je usmeren na otvorenu zaštitu, se odnosi na izmenu stavova, otklanjanje poremećenih porodičnih odnosa ili kompenzovanje staranja valjanom organizacijom lokalne zajednice. Alternativa je domski smeštaj.

U trećem slučaju, u zavisnosti od određenosti i trajanja te objektivne sprečenosti, preuzimanje brige može da bude privremenog ili trajnog karaktera. Osnovni oblik zaštite u funkciji navedenih oblika sprečenosti, utvrđuje se prema ideaciji opisanoj u prvom slučaju.

U kontekstu blagovremenog postupanja, načelo zaštite u ovom slučaju je da je osnovni oblik zaštite uvek sadržan u otvorenoj zaštiti. Tada je moguće govoriti o domskom smeštaju kao privremenom obliku zaštite. U takvom viđenju uloge organa starateljstva, prethodno pitanje je isključivo stav korisnika usluga.

Primena instituta starateljstva predstavlja meru zaštite, pa se iz tog razloga i ne diskutuje o njemu kao o osnovnom obliku zaštite.

Specifičnosti plana zaštite

Pored zahteva da plan zaštite bude sačinjen u saradnji sa svim nosiocima zaštite, odnosno, predstavnicima zaštite, svaki plan ima dve opšte specifičnosti: opštiju, koja je opredeljena otvorenom, ili domskom zaštitom i posebnu, koju određuje priroda slučaja i splet mogućnosti u datom lokalitetu. Kod izrade plana domske zaštite posebnost ili specifičnost se odnosi na očuvanje povezanosti sa prirodnom sredinom i planiranje premeštaja i otpusta.

Specifičnost plana otvorene zaštite, u odnosu na opštu šemu plana zaštite, su u tome da se izvršenje, pre svega, temelji na dobrovoljnom socijalnom radu, kada izostaju emocionalna i funkcionalna uporišta porodične grupe. U oblasti otvorene zaštite odraslih i starih građana uvek postoji rizik od ozbiljnijeg slabljenja ili gubitka poslovne sposobnosti. Kako za ovu oblast otvorene zaštite vredi pravilo „što manje i što kraće“ angažovanje organa starateljstva, to prevencija ovo rizika, takođe, predstavlja specifičnost plana zaštite.

⁴ Misli se na psihofizički status korisnika i njegove stavove.

Model tretmana

Kao u slučaju organizovanja i realizovanja zaštite dece i omladine bez roditeljskog staranja i zaštita odraslih i starijih građana bez porodičnog staranja je složen društveni i profesionalni zadatak. Po pravilu, on je visoko situiran rizicima svih statusa i za čije valjano izvršenje je potrebna saradnja sa konvergentnim oblastima a posebno sa zdravstvom i dobrovoljnim socijalnim radom.

Ostvarenje opšteg cilja koji postižemo valjanim planiranjem, poštovanjem istaknutih principa zaštite i samo u otvorenoj zaštiti, u slučajevima kada nije prisutno neko od realizovanih prava o kojima odlučuje organ starateljstva, zavisi i od modela tretmana, odnosno usluga. Postupanjem u okviru zahteva, to jest reagovanjem samo u odnosu na prezentovani problem ili situaciju, po pravilu nije moguće postići opšti cilj. Kako je ovo upravo jedno od osnovnih obeležja prakse, nije realno očekivati, da se samo poštovanjem preporuka ovog metodskog uputstva, situacija bitnije izmeni i stvore uslove za ostvarenje pomoći od samopomoći. Ukoliko se u postupku planiranja rada centra za socijalni rad ne učine značajne i bitne novine i proširenja i ukoliko konvergentne oblasti preko svojih predstavnika ne učestvuju u izradi i realizaciji takvog plana rada centra, verovatnije je da će tok stvari ostati isti, nego da će se menjati.

Sa svega izloženog, osnovni smisao tretmana je usmeren na organizovanje lokalne zajednice. Da bi se to postiglo osnovni oblik zaštite, kako je to već istaknuto, je definisan prirodnim prostorom u kome žive odrasli, odnosno stariji korisnik usluga. Svi ostali aktivnosti aspekti su samo deo ovog rešenja.

Osnovni oblik zaštite i model usluge

U zaštiti odraslih i starijih građana bez porodičnog staranja, osnovna podela oblika zaštite vrši se prema realizaciji svih, u registru, postojećih oblika, mera i usluga, u prirodnoj sredini ili institucijama socijalne zaštite. Dakle, govorimo o otvorenoj i domskoj zaštiti kao o osnovnim oblicima zaštite. To, u stvari, znači skup svih oblika, mera i usluga primjenjivih u prirodnoj sredini korisnika ili domskoj zaštiti.

Kada smo se opredelili da se zaštita organizuje i realizuje u otvorenoj zaštiti model tretmana je sledeći:

Kompenzovanje socio – ekonomskog statusa

I Materijalne usluge:

- Osnovne novčane naknade,
- Povremene novčane naknade,
- Materijalne naknade pod izuzetnim uslovima,
- Novčane pomoći u vidu pozajmice,
- Dodatak za tuđu pomoć i negu.

Saglasno pretpostavljenom cilju zaštite u oblasti pružanja materijalnih usluga, razlikujemo kompenzovanje socio-ekonomskog statusa bez osnovne novčane naknade i dodatka za tuđu pomoć i negu od kompenzovanja tog statusa primenom i ovih materijalnih usluga. To znači da se postizanje opšteg cilja odvija baz navedenih materijalnih usluga.

Međutim, uslov da pružanje materijalne naknade pod izuzetnim uslovima bude vremenski ograničeno, to jest određeno otklanjanjem „trenutnog“ ispada statusa, koje nije moguće prevazići povremenim novčanim naknadama ili pozajmicama. U posebnim prilikama moguće je u tretman, koji je usmeren ka opštem cilju, uvrstiti i dodaz za tuđu pomoć i negu do postizanja svrhe rehabilitacije.

II Usluge posredovanja u okviru drugih delatnosti:

- Rešavanje stambenog problema,
- Zapošljavanje,
- Upućivanje na osposobljavanje,
- Uključivanje u dnevne centre,
- Angažovanje zdravstvenih ustanova,
- Obezbeđenje kućne nege i pomoći u stanu,
- Korišćenje sredstava alimentacionih fondova i fondova solidarnosti,
- Korišćenje usluga različitih RO u slučaju privremene sprečenosti dece odnosno srodnika i
 - Letovanje-zimovanje (odmor i rekreacija).

Sa stanovišta postizanja opšteg i posebnih-pojedinačnih ciljeva izuzetno važna oblast angažovanja organa starateljstva je definisana ostvarenjem prava van domašaja ovlašćenja centra za socijalni rad. Reč je o penziono-invalidskom i zdravstvenom osiguranju i ostvarivanju prava na penziju, rešavanje stambenog pitanja, lečenje i rehabilitaciju. Ostvarivanjem ovih prava postiže se i prethodno pitanje za ostvarivanje pomoći do samopomoći, što je, u ne malo broju slučajeva, i zadovoljavanje opšteg cilja.

III Nematerijalne usluge:

- Usluge savetovanja i
- Vršenje nadzora nad obavljanjem starateljske dužnosti.

Nematerijalne usluge koje se, u ovom slučaju, odnose na savetodavni rad i savetodavne usluge, a u vezi sa socio-ekonomskim statusom, indikovani su, po pravilu, u razmerama porodične, srodničke grupe, kada je reč o izdržavanju. Ovo i u vezi sa pružanjem, ali isto tako sa prihvatanjem izdržavanja.

Nadzor nad radom staraoca, naročito u vezi sa raspolaganjem imovinom korisnika usluga predstavlja važan zadatak organa starateljstva koji se obavlja u kontinuitetu sa ocenom izrečenom obično u reviziji.

Kompenzovanje pravnog statusa

I Nematerijalne usluge:

- Vršenje nadzora,
- Pravna pomoć,
- Neposredno starateljstvo,
- Aktivno prisustvovanje,
- Zastupanje,
- Pokretanje i vođenje postupka po službenoj dužnosti.

II Usluge posredovanja:

- Mišljenje, predlog OUR-ima socijalne zaštite,
- Mišljenje i predlog suda,
- Učešće u radu suda,
- Ostvarivanje prava,

- Zahtev za izvršenje rešenja organa starateljstva,
- Poveravanje dužnosti staraoca društveno – pravnom licu,
- Pomoć u vršenju starateljske dužnosti.

Kompenzovanje psihofizičkog statusa

I Nematerijalne usluge:

- Savetovanje,
- Vršenje nadzora.

II Usluge posredovanja:

- Uključivanje u savetovanište,
- Uključivanje na lečenje
- Uključivanje u OUR-e socijalne zaštite,
- Uključivanje na osposobljavanje.

Kompenzovanje vaspitno-obrazovnog statusa

I Nematerijalne usluge:

- Savetovanje,
- Vršenje nadzora.

II Usluge posredovanja:

- Uključivanje u savetovanište,
- Smeštaj u druge organizacije socijalne zaštite,
- Uključivanje na osposobljavanje,
- Letovanje-zimovanje (odmor, rekreacija i slobodno vreme).

U realizovanju ovog modela usluga ne podrazumeva se učestvovanje samo profesionalnih stručnih radnika nego i angažovanje dobrovoljnog socijalnog rada. Kako je reč o kompleksnoj metodi organizovanja lokalne zajednice ovo pitanje ne sužavamo na model usluga, nego će poseban odeljak tretirati ovu problematiku.

Kada smo se opredelili da se zaštita organizuje i realizuje u domskoj zaštiti, model usluga u tretmanu se zasniva na pretpostavci da su sva prethodna pitanja smeštaja adekvatno rešena. Na taj način se tretman sužava na izvesne netipične situacije, odnosno, one koje nisu karakteristične za većinu korisnika usluga domske zaštite – kada je reč o socioekonomskom i pravnom statusu.

Smisao tretmana u centru za socijalni rad je uvek usmeren na uspostavljanje i očuvanje, odnosno razvoj povezanosti sa prirodnom sredinom korisnika usluga, zatim na premeštaj i otpust, kada je to u interesu korisnika usluga. Usklađivanje prava i opravdanih očekivanja korisnika doma sa pružanjem domskih usluga je takođe važna oblast u kojoj se tretman odvija. S obzirom na prirodu ovih interesa korisnika, nematerijalne usluge i usluge posredovanja su, po pravilu, češće od materijalnih usluga.

I Nematerijalne usluge:

- Savetovanje,
- Vršenje nadzora,
- Pravna pomoć,
- Neposredno starateljstvo,
- Svečani čin,
- Poseta korisniku,
- Zastupanje,
- Izveštavanje,

- Pokretanje i vođenje postupka po službenoj dužnosti,
- Poseta radne organizacije.

II Usluge posredovanja:

- Neposredna realizacija domskog smeštaja,
- Materijalna naknada,
- Rešavanje stambenog problema,
- Uključivanje na letovanje – zimovanje,
- Mišljenje i predlog suda,
- Mišljenje i predlog,
- Ostvarivanje prava,
- Učešće u radu suda,
- Zahtevi za izvršenje organa starateljstva,
- Poveravanje dužnosti staraoca društveno – pravnom licu i
- Pomoć u vršenju starateljske dužnosti.

III Materijalne usluge:

- Povremene novčane naknade,
- Pozajmice.

Zaključak

Odsustvo porodičnog staranja je veoma složen problem sa implikacijom socio-psiho-loške prirode koje mogu imati trajan uticaj na celokupan život svake osobe. To daje poseban značaj stručnom socijalnom radu pri čemu se posebno ističu sledeći zadaci:

- Rano utvrđivanje lišenosti porodičnog staranja, stepena ugroženosti i hitnosti reagovanja;

- Izbor osnovnog oblika zaštite, predikacije trajanja i shodno tome angažovanje organa starateljstva i stručnog tima u izboru odgovarajućih metoda i tehnika rada.

Krajnji cilj zaštite je osposobljavanje pojedinca da može, u skladu sa svojim psiho – fizičkim potencijalima, relativno skladno funkcionisati u socijalnoj sredini. Kod dece i omladine, prevashodni je cilj povratak u primarnu porodicu.

Literatura

Burić, O.: *Porodica i društveni sistem*, Institut za socijalnu politiku, Beograd, 1980.

Veljić, M.: *Socijalna struktura porodice i dečija zaštita*, Zavod za proučavanje socijalnih problema, Beograd, 1980.

Vidanović, I.: *U susret životu* – monografija, Naučno – istraživački Centar za socijalni rad i socijalnu politiku FPN, Beograd, 1996.

Milanović, M.: *Socijalni rad u ustanovama socijalne zaštite*, Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite i Savez društva socijalnih radnika Srbije, Beograd, 1995.

Obreković, M.: *Roditeljsko pravo i socijalna zaštita*, VŠSR, Beograd, 1988.

Uputstva o organizaciji i radu službe socijalne zaštite Gradskog Centra za socijalni rad Beograd – 1991.

NORMATIVNO I STRATEGIJSKO- -DOKTRINARNO UREĐENJE UPOTREBE VOJSKE SRBIJE U ZAŠTITI I SPASAVANJU U VANREDNIM SITUACIJAMA

Hajradin Radončić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Sabahudin Coković

Univerzitet EDUCONS u Sremskoj Kamenici,
Fakultet za studije bezbednosti

U radu se opisuje upotreba Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama. Težište je usmereno na sistem zaštite i spasavanja i zakonske i strategijsko doktrinarne pretpostavke.

Kroz analizu normativno i strategijsko-doktrinarnih dokumenata, upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama, ponudiće se moguća rešenja za otklanjanje slabosti koje neposredno proizlaze iz normativno i strategijsko-doktrinarnih dokumenata sistema zaštite i spasavanja.

Ključne reči: Vojska Srbije, vanredne situacije, zaštita i spasavanja

Uvod

Sve češće elementarne nepogode na teritoriji Republike Srbije su realnost. Kada su pretnje ozbiljne, a materijalna razaranja velika, organi civilne vlasti, nadležne službe i druge organizacije, otklanjaju nastale posledice uz učešće Vojske Srbije. Otklanjanje prethodno navedenih posledica elementarnih nepogoda danas je bez upotrebe Vojske nezamislivo.

Napomenućemo da Vojska Srbije poseduje određene kapacitete i sposobnosti, koji se po odluci nadležnih državnih organa a u skladu sa pozitivnim pravnim aktima Republike Srbije, Ustavom Republike Srbije, Zakonom o vanrednim situacijama, Zakonom o odbrani Republike Srbije, kao i strategijskim i doktrinarnim rešenjima Vojska Srbije može se upotrebiti radi pomoći civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda.

Vojska Srbije može se angažovati u podršci civilnim vlastima i stanovništvu radi zaštite i spasavanja ljudi, materijalnih i kulturnih dobara od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća i katastrofa, posledica terorizma i drugih većih nesreća izvršavajući zadatke trče misije. Vojska Srbije ne razvija posebne snage namenjene za pružanje podrške civilnim vlastima, već angažuje postojeće koje, shodno svojoj osnovnoj nameni, izvršavaju ove zadatke. Kako angažovanje Vojske Srbije je regulisano kroz više normativno i strategijsko doktrinarnim dokumentima potrebno je bilo sa aspekta nauke izvršiti komparativnu analizu i ukazati na eventualnu neusaglašenost dokumenata radi doprinosa

upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama. Za uspeh u izvršavanju misija i zadataka Vojske Srbije od velikog značaja je usklađenost normativno i strategijsko doktrinarnih dokumenata koja uređuju upotrebu Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama koja su i predmet ovog rada.

Prikaz stanja elementarnih nepogoda i drugih stanja opasnosti

U nacionalnoj strategiji zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, istaknuto je da teritorija Republike Srbije iznosi 88.361 km² sa 6.164 naseljena mesta i 9.351.298¹ stanovnikom po popisu iz 2011. godine. Na ovom prostoru u poslednjih sedam godina bilo je ukupno 175.083 raznih događaja od čega 134.686 požara, 13.620 tehničkih intervencija (spasavanja ljudi u saobraćajnim i drugim tehničko tehnološkim nezgodama, intervenisanje i saniranje akcidenata sa opasnim materijama i drugih nezgoda). Podaci ukazuju na rast intervencija (tabela broj 1). Neophodno je napomenuti da su aktivnosti vatrogasno-spasilačkih jedinica usmerene u 77% slučajeva na aktivnosti gašenje požara i saniranja posledica nastalih nakon eksplozija, a u 20,5% slučajeva aktivnosti su usmerene na spasavanje građana i njihovih dobara u ostalim intervencijama.²

Tabela 1 – Prikaz stanja elementarnih nepogoda i drugih stanja opasnosti³

Vrsta događaja	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Požar	14.841	19.271	15.061	14.670	17.847	28.546	24.450	21.545
Eksplozija	25	42	36	32	39	35	43	44
Tehničke intervencije	877	990	1.144	1.214	1.318	1.640	1.515	1.706
Tehničke intervencije sa opasnim materijama	43	71	64	80	78	60	69	84
Tehničke intervencije u saobraćaju	411	510	608	638	709	819	742	784

Srpska ekonomija, usled posledica prirodnih katastrofa, trpi značajne gubitke u materijalnim dobrima, a atmosferske nepogode prouzrokuju gubitke i u ljudskim životima. Procenjene štete u vremenski zavisnim sektorima u Republici Srbiji, date su u tabeli 1.

¹ Popisu stanovništva Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije dodati su podaci za KiM Komiteta UN za demografska istraživanja (podaci UMPROFOR-a) za 2011.

² Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/1), str. 16.

³ Isto.

Tabela 2 – Procenjene štete u vremensko zavisnim sektorima⁴

Sektor/nepovoljne vremenske pojave	Procena gubitaka u sektorima	
	Srednji godišnji ekonomski gubici u milionima dinara	Srednji godišnji gubici ljudskih života
Poljoprivreda/poplave	Od 3.100 do 8.500	Nekoliko do desetine
Vodoprivreda/poplave	Oko 1.960	-
Poljoprivreda/grad, jake i obilne padavine, jak vetar	Oko 7.316	Nekoliko do desetine i to od udara grama
Poljoprivreda/ suša, mrazevi	Oko 4.0000	Nema gubitaka
Proizvodnja energije (toplotna energija)/ ekstremno niske temperature vazduha	Oko 716	Nekoliko do desetine
Održavanje puteva/sneg, poledica, zaleđivanje	Oko 3.500	-
Ljudski gubici na autoputevima, regionalnim i lokalnim putevima prouzrokovani lošim vremenom godišnje se kreću od 105 do 131		
Komercijalni vazdušni saobraćaj	Od 54 do 72	-
UKUPNO	Od 16.648 do 48.572	Od nekoliko do 160

Poplavama u Srbiji je potencijalno je ugroženo 10.968 km², što zahvata 12,4% teritorije. Najveće poplavne površine su u dolini Tise, Save, Velike Morave i Dunava. U dolinama Save i Dunava, poplave su predisponirane padavinama, ali i koincidencijom poplavnih talasa njihovih pritoka.⁵ Dolina Velike Morave je vodoplovna celokupnom svojom dužinom. Najveću širinu poplavne površine dostižu na sektoru između ušća Resave i ušća Velike Morave. Druga ugrožena zona je Paraćinsko-jagodinska kotlina. Velike poplavne površine nalaze se i u dolinama većih pritoka Južne Morave. U slivu Zapadne Morave, karakteristična mesta pogodna za poplave su najniži delovi Čačanske i Kraljevačke kotline, kao i dolina donjeg toka Zapadne Morave, nizvodno od Trstenika.⁶

U cilju preventivnog delovanja urađena je procena ugroženosti teritorije Republike Srbije od poplava i klizanja terena, i na osnovu raspoloživih statističkih podataka urađena je karta rizika od elementarnih nepogoda (šumski požari, poplave, klizišta i zemljotresi) što je značajan korak institucija Republike Srbije u preventivnom delovanju, kao to da procena ugroženosti Republike Srbije od poplava i klizanja terena i karta rizika od elementarnih nepogoda je od izuzetne značajnosti za izradu normativnih i strategijsko doktrinarnih dokumenata koja uređuju upotrebu Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama.

⁴ Isto, str. 16.

⁵ Milanović A. i dr.: *Poplave u Srbiji u periodu 1999-2009. godina – hidrološka analiza i mere zaštite od poplava*, Glasnik srpskog geografskog društva, sveska 90, Beograd, 2010, str. 93.

⁶ Vuruna M. i dr: *Zaštita životne sredine*, Medija centar "Obrana", Beograd, 2012, str. 102.

Normativno uređenje upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama

Normativno utemeljenje zaštite i spasavanja uslovljeno je definisanjem preciznih nadležnosti i procedura na svim nivoima organizovanja, shodno kojima su subjekti zaštite i spasavanja dužni da se ponašaju. Normativno uređenje sistema zaštite i spasavanja predstavlja uslov da subjekti zaštite i spasavanja ostvaruju svoju ulogu u celini sistema zaštite i spasavanja i pravnog sistema države.

Sistem zaštite i spasavanja koncipiran je tako da postoji definisana struktura i način funkcionisanja, sa jasno određenim zadacima a koji su propisani u najvišem opštem pravnom aktu Republike Srbije, Ustavu Republike Srbije, Zakonu o vanrednim situacijama, Zakonu o odbrani i Vojsci Srbije.

*Ustav Republike Srbije*⁷, kao najviši opšti pravni akt u članu 1. precizira da je Republika Srbija država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava i socijalnoj pravdi, načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima. Članom 97. Ustava Republike Srbije utvrđena je nadležnost Republike Srbije da uređuje i obezbeđuje: nezavisnost, ustavnost, teritorijalnu celovitost i bezbednost Republike Srbije, njen međunarodni položaj i odnose sa drugim državama i međunarodnim organizacijama; ostvarivanje i zaštitu sloboda i prava građana, ustavnost i zakonitost, odbranu i bezbednost države i njenih građana, mere za slučaj vanrednog stanja; sistem prelaska granica i kontrole prometa roba; zaštitu na radu; održivi razvoj, sistem zaštite i unapređenja životne sredine, kao i ostale oblasti i odnose od interesa za Republiku Srbiju u skladu sa Ustavom. Članovima 188–190. propisana je nadležnost lokalnih samouprava. Saglasno navedenim članovima Ustava, opštine su u obavezi da se preko svojih organa: staraju o zaštiti životne sredine, zaštiti od elementarnih i drugih nepogoda; zaštiti kulturnih dobara od značaja za opštinu. Članom 200. i članom 201. Ustava Republike Srbije, u zavisnosti od stepena opasnosti po bezbednost Republike Srbije može biti proglašeno vanredno i ratno stanje. Vanredno stanje⁸ predstavlja poseban režim koje proglašava Narodna skupština Republike Srbije. Ratno stanje proglašava Narodna skupština Republike Srbije, a kad Narodna skupština nije u mogućnosti da se sastane – odluku o proglašenju ratnog stanja donose zajedno predsednik Republike, predsednik Narodne skupštine i predsednik Vlade, a to predstavlja situacije kada je Srbija u neposrednoj ratnoj opasnosti, kada joj je objavljen rat ili je napadnuta.

*Zakon o vanrednim situacijama*⁹ uređuje: delovanje, proglašavanje i upravljanje u vanrednim situacijama; sistem zaštite i spasavanja ljudi, materijalnih i kulturnih dobara i životne sredine od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća – udesa i katastrofa, posledica terorizma, ratnih i drugih većih nesreća; nadležnosti državnih organa, autonomnih pokrajina, jedinica lokalne samouprave i učešće policije i Vojske Srbije u za-

⁷ Ustav Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 98/2006).

⁸ Prema Zakonu o merama u slučaju vanrednog stanja (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 19/91), vanredno stanje se proglašava ako dođe do unutrašnjih nemira (nereda) većih razmera, u kojima se nasiljem i drugim protivpravnim oblicima delovanja ugrožava ustavni poredak; ako nastupe prirodne i druge nesreće koje u velikim razmerama ugrožavaju živote građana i njihovu imovinu i materijalna dobra zemlje.

⁹ Zakon o vanrednim situacijama (Sl. glasnik Republike Srbije br. 111/2009, 92/2011 i 93/2012).

štititi i spasavanju; prava i dužnosti građana, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika u vezi sa vanrednim situacijama; organizaciju i delatnost civilne zaštite na zaštitu, spasavanju i otklanjanju posledica elementarnih nepogoda i drugih nesreća;

*Zakon o odbrani Republike Srbije*¹⁰ u glavi VII, od članova 77 do 80. reguliše civilnu zaštitu. Članom 77. Zakona o odbrani Republike Srbije, Civilna zaštita se organizuje, priprema i sprovodi kao sistem zaštite i spasavanja ljudi, životinja, materijalnih i kulturnih dobara od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća i katastrofa, posledica terorizma, ratnih i drugih većih nesreća, a u skladu s važećim propisima, načelima i zahtevima Dopunskog protokola uz Ženevske konvencije i drugim pravilima međunarodnog humanitarnog prava, kao i potvrđenim međunarodnim ugovorima.

*Nadležnosti Vojske Srbije*¹¹ regulisane su članovima 30 do 41. gde se navodi da Vojska Srbije brani zemlju od oružanog ugrožavanja spolja i izvršava druge misije i zadatke, u skladu s Ustavom, zakonom i principima međunarodnog prava koji regulišu upotrebu sile. U slučaju prirodnih i drugih nesreća većih razmera u kojima su na određenoj teritoriji ugroženi život i zdravlje ljudi i životinja i materijalna dobra, jedinice Vojske Srbije, na zahtev organa nadležnih za zaštitu i spasavanje ljudi i materijalnih dobara, mogu se angažovati na pružanju pomoći stanovništvu, u skladu s posebnim zakonom. Članom 46 definisane su nadležnosti načelnika generalštaba Vojske Srbije, gde se navod da načelnik generalštaba Vojske Srbije, odnosno starešina nadležne komande Vojske Srbije, na osnovu posebnog ovlašćenja predsednika Republike, a radi zaštite i spasavanja ljudi, materijalnih i kulturnih dobara od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća i katastrofa, posledica terorizma i drugih većih nesreća, može narediti mere sprovođenja pripravnosti i upotrebu delova Vojske Srbije, radi otklanjanja štetnih posledica koje mogu nastati nevojnim pretnjama bezbednosti.

Iz navedenog može se zaključiti da je normativno uređenje u Republici Srbiji uređeno i omogućavaju angažovanje Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama, i time obezbeđuje ostvarivanje nacionalnih interesa u oblasti bezbednosti, koji su izraz vitalnih vrednosti i potreba građana, naroda i države i proizilaze iz najviših vrednosti koje su utvrđene Ustavom Republike Srbije u sprečavanju delatnosti kojima se ugrožava životi i imovina građana Republike Srbije.

Strategijsko uređenje upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama

*Strategija nacionalne bezbednosti*¹² predstavlja najvažniji strateški dokument kojim se utvrđuju osnove politike bezbednosti u zaštiti nacionalnih interesa Republike Srbije. Strategija nacionalne bezbednosti daje analizu okruženja Srbije; identifikuje izazove, rizike i pretnje bezbednosti; utvrđuje nacionalne interese; određuje ciljeve, osnovna načela i elemente politike nacionalne bezbednosti i definiše strukturu, načela funkcionisanja i od-

¹⁰ Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

¹¹ Isto, član 30-46.

¹² Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

govornosti u okviru sistema bezbednosti i *predstavlja osnov za izradu strategijskih dokumenata u svim oblastima društvenog života i funkcionisanja državnih organa i institucija, radi očuvanja i zaštite bezbednosti građana, društva i države.*

Pitanje izazovi, rizici i pretnje bezbednosti Republike Srbije, među navedenim jeste pitanje posledice elementarnih nepogoda i tehničkih i tehnoloških nesreća, kao i ugrožavanje životne sredine i zdravlja građana usled radiološke, hemijske i biološke kontaminacije, stalni su bezbednosni rizici za Republiku Srbiju, njeno stanovništvo i materijalna dobra. Gde ukazuje da značajan rizik predstavljaju *tehnološke nesreće* u kojima efekti dejstva opasnih materija mogu zahvatiti ne samo teritoriju Republike Srbije već i susedne države. Životnu sredinu dodatno ugrožavaju i objekti sa visokim stepenom rizika u zemljama regiona, kao i privredni objekti sa tehnologijom koja ne zadovoljava međunarodne ekološke standarde navodi se u Strategiju nacionalne bezbednosti.

U Strategiji nacionalne bezbednosti posebno je istaknuto da ona predstavlja osnov za izradu strategijskih dokumenata u svim oblastima društvenog života i funkcionisanja državnih organa i institucija, radi očuvanja i zaštite bezbednosti građana, društva i države.¹³

*Strategija odbrane Republike Srbije*¹⁴ predstavlja osnovni strateški dokument kojim se usmerava angažovanje resursa odbrane i razvoj normativnih, doktrinarnih i organizacijskih rešenja sistema odbrane Republike Srbije. U Strategiji odbrane se analizira bezbednosno okruženje; identifikuju izazovi, rizici i pretnje odbrani;¹⁵ utvrđuju odbrambeni interesi i politika odbrane Republike Srbije; koncipira sistem odbrane i utvrđuju osnovna opredeljenja o planiranju i finansiranju odbrane.

Poseban deo pri analizi sadržaja Strategija odbrane Republike Srbije pored izazovi, rizici i pretnje jeste predmet ovog rada i sistem odbrane Republike Srbije. Sistem odbrane Republike Srbije deo sistema nacionalne bezbednosti i predstavlja jedinstvenu, strukturno uređenu i funkcionalnu celinu snaga i subjekata odbrane čiji je cilj zaštita odbrambenih interesa Republike Srbije. Zaštita odbrambenih interesa je jedinstvena funkcija države i realizuje se kroz vojnu i civilnu odbranu. Nosilac vojne odbrane je Vojska Srbije, a u ostvarivanju civilne odbrane angažuju se državni organi, organi državne uprave, organi autonomnih pokrajina, organi jedinica lokalne samouprave, privredna društva, javne službe i ostali subjekti i snage sistema odbrane.¹⁶

U Strategiji odbrane je istaknuto da misije i zadatke Vojske definiše Narodna skupština Republike Srbije u skladu sa ustavom i na osnovu neotuđivog prava Republike Srbije na individualnu i kolektivnu odbranu, saglasno članu 51. Povelje UN i osnovnim principima međunarodnog prava koji regulišu upotrebu sile.¹⁷ Misije i zadatke Vojske Srbije¹⁸ i misije i zadatke civilne odbrane¹⁹ definiše Strategija odbrane.

¹³ Isto, str. 33.

¹⁴ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

¹⁵ Gde se ukazuje na *elementarne nepogode i hemijske, biološke, nuklearne, tehničke i tehnološke nesreće i da su stalna bezbednosna pretnja za Republiku Srbiju, njeno stanovništvo, materijalna dobra i životnu sredinu. Negativne posledice ovih pojava mogu da zahvate i ugroze teritorije susednih država, a isto tako se mogu sa teritorija susednih država proširiti na Republiku Srbiju i ugroziti njenu teritoriju i stanovništvo.*

¹⁶ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

¹⁷ Isto, str. 11.

¹⁸ Misije Vojske Srbije su: 1) odbrana Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja, 2) učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu, i podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti. Dodeljene misije Vojska Srbije realizuje izvršavanjem zadataka. Odbrana Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja

U Strategiji odbrane se navodi da je civilna odbrana deo jedinstvenog sistema odbrane. Posebno se definiše da upravljanje i rukovođenje civilnom odbranom i drugim subjektima značajnim za odbranu deo je jedinstvenog upravljanja sistemom odbrane i sprovodi se u okviru državnih organa, organa državne uprave, organa autonomnih pokrajina, organa jedinica lokalne samouprave, privrednih društava i drugih pravnih lica, u skladu sa zakonom.²⁰

Sa aspekta bezbednosti Republike Srbije može se uočiti pitanje planiranja odbrane. Planiranje odbrane ima primarni značaj u procesu upravljanja sistemom odbrane. Sistem planiranja odbrane obezbeđuje izgradnju potrebnih sposobnosti, funkcionisanje i razvoj sistema odbrane, racionalno angažovanje raspoloživih resursa odbrane i transparentnost raspolaganja finansijskim sredstvima za potrebe odbrane.²¹

Planiranje odbrane ostvaruje se kroz izradu strategijsko-doktrinarnih dokumenata, planove i programe razvoja sistema odbrane i planiranje upotrebe snaga. Što, upravo i jeste jedno od pitanja ovog rada strategijsko doktrinarno uređenje upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama.

Imajući u vidu prikaz stanja elementarnih nepogoda i drugih stanja opasnosti (Tabela 1 i 2) kao i izazove, rizike i pretnje iskazane u Strategiji nacionalne bezbednosti i Strategije odbrane Republike Srbije može se zaključiti da elementarne nepogode i tehničke i tehnološke nesreće predstavljaju pretnju koja ugrožava živote i imovinu građana Republike Srbije i time ugrožava ostvarivanje nacionalnih interesa u oblasti bezbednosti i vitalnih odbrambenih interesa Republike Srbije.

Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje,²² osnov za donošenje Nacionalne strategije sadržan je u Zakonu o vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS“, broj 111/09) kojim je definisano uspostavljanje integrisanog sistema zaštite i spasavanja. Pored zakonodavnog okvira, osnov za izradu Nacionalne strategije sadržan je i u drugim nacionalnim i međunarodnim do-

realizuje se kroz odvratanje od oružanog ugrožavanja, odbranu teritorije i odbranu vazdušnog prostora. Učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu realizuje se učešćem u međunarodnoj vojnoj saradnji i učešćem u multinacionalnim operacijama. Podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti realizuje se kroz pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu i kroz pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda i tehničkih i tehnoloških i drugih nesreća. Vojska obavlja i druge zadatke, na osnovu odluke Narodne skupštine Republike Srbije.

¹⁹ Misije civilne odbrane su: 1) obezbeđivanje pretpostavki za funkcionisanje sistema odbrane, 2) zaštita i spasavanje, i 3) učešće u međunarodnim operacijama zaštite i spasavanja. Obezbeđivanje pretpostavki za funkcionisanje sistema odbrane realizuje se kroz sledeće zadatke: pripremu državnih organa, organa državne uprave, organa autonomnih pokrajina, organa jedinica lokalne samouprave, privrednih društava i drugih pravnih lica za funkcionisanje u miru i u ratnom i vanrednom stanju; obezbeđivanje uslova za život i rad građana u miru i u ratnom i vanrednom stanju; obrazovanje i odbrambeno osposobljavanje građana i koordinaciju aktivnosti sa ostalim institucijama značajnim za odbranu. Zaštita i spasavanje realizuju se kroz osmatranje i obaveštavanje, zaštitu i spasavanje ljudi, zaštitu i sklanjanje materijalnih dobara i očuvanje životne sredine. Nosioci realizacije zadataka zaštite i spasavanja su snage civilne zaštite. U aktivnostima zaštite i spasavanja angažuju se i jedinice Vojske Srbije pod uslovima propisanim zakonom. Učešće u međunarodnim operacijama zaštite i spasavanja ostvaruje se na osnovu međunarodnih i bilateralnih ugovora i sporazuma, kao i u skladu sa ukazanom potrebom za otklanjanje posledica prirodnih i tehničkih i tehnoloških katastrofa. Civilna odbrana realizuje i druge zadatke na osnovu odluka zakonodavnih i izvršnih organa vlasti Republike Srbije, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave.

²⁰ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

²¹ Isto, str. 14.

²² Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

kumentima, kao što su: Nacionalni program za integraciju Republike Srbije u Evropsku uniju, Nacionalna strategija održivog razvoja, Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Milenijumski ciljevi razvoja, koje su definisale članice Ujedinjenih nacija i Hjogo okvir za delovanje 2005–2015: Razvoj otpornosti nacija i zajednica na katastrofe. Osim navedenih, prilikom izrade Nacionalne strategije u obzir su uzete Strategija unutrašnje bezbednosti Evropske unije i Strategija Evropske unije za podršku smanjenju rizika od katastrofa u zemljama u razvoju.²³

Nacionalnom strategijom je definisana vizija²⁴ i misija.²⁵ Poseban akcenta dat je na strateške oblasti (5). 1) Obezbediti da smanjenje rizika od katastrofa postane nacionalni i lokalni prioritet sa jakom institucionalnom osnovom za sprovođenje; 2) Identifikovati, procenjivati i pratiti rizike i poboljšati rano upozoravanje; 3) koristiti znanje, inovacije i obrazovanje u cilju izgradnje kulture bezbednosti i otpornosti na svim nivoima; 4) Umanjiti faktore rizika; 5) Pripremiti se za slučaj katastrofe radi efikasnog (hitnog) reagovanja na svim nivoima²⁶ U okviru strateških oblasti definisani su strateški ciljevi koji će biti detaljno razrađeni u Akcionom planu.

U delu ANEKS – Oblast vanrednih situacija u Republici Srbiji, u Poglavlju Organizacija, upravljanje i procedure, de se navodi da saglasno Zakonu o vanrednim situacijama za odgovor na vanrednu situaciju odgovorne su snage zaštite i spasavanja koje čine štabovi za vanredne situacije, jedinice civilne zaštite, vatrogasno-spasilačke jedinice, policija, *Vojska Srbije* i drugi subjekti čija je redovna delatnost zaštita i spasavanje ili koji su opremljeni i osposobljeni za ovakvo reagovanje. Takođe, navodi se da u slučaju proglašenja vanredne situacije usled prirodnih i drugih nesreća i katastrofa, *delovi Vojske Srbije* mogu biti stavljeni u pripravnost i upotrebljeni po odluci načelnika Generalštaba Vojske Srbije ili nadležnog starešine, a po posebnom ovlašćenju predsednika Republike.²⁷

U delu Resursi, navodi se da Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije ne razvijaju posebne kapacitete za angažovanje na izvršenju zadataka zaštite i spasavanja, već u slučaju potrebe postojećim kapacitetima vrše podršku civilnim vlastima i nosiocima poslova zaštite i spasavanja. U poslovima zaštite i spasavanja iz Ministarstva odbrane i Vojske Srbije mogu se angažovati kapaciteti *logističke podrške, vazduhoplovne, inženjerski sastavi i jedinica ABHO*.²⁸

U delu poglavlja *Obuka i Saradnja*, uglavnom se odnosi na edukovanje i obučavanje pripadnika profesionalnih i dobrovoljnih vatrogasno-spasilačkih jedinica, kao i građane koji učestvuju u civilnoj zaštiti i strani državljani, u skladu sa propisima, uz odgovarajuću naknadu utvrđenu bilateralnim ili multilateralim ugovorima.²⁹ U okviru saradnje ističe se Konvencije o prekograničnom efektu industrijskih udesa, Republika Srbija sprovodi saradnju sa Ekonomskom komisijom Ujedinjenih nacija za Evropu (UNECE).³⁰

²³ Isto, str. 1.

²⁴ *Vizija* – razvijen, sveobuhvatan, efikasan i efektivan sistem za smanjenje rizika i posledica od elementarnih nepogoda i drugih nesreća integrisanim upravljanjem vanrednim situacijama u Republici Srbiji kojim se doprinosi povećanju bezbednosti i održivom razvoju u regionu.

²⁵ *Misija* – stvaranje uslova za izgradnju društva otpornog na katastrofe razvojem integrisanog i efikasnog sistema za zaštitu i spasavanje u Republici Srbiji do 2016. godine.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto, str. 14.

²⁸ Isto, str. 16.

²⁹ Isto, str. 18.

³⁰ Isto, str. 19.

Pored navedenih u Republici Srbiji donet je set zakona, uredbi, strategija o vanrednim situacijama i zaštite od požara. To su: Zakon o zaštiti od požara,³¹ Zakon o otklanjanju posledica poplava u Republici Srbiji,³² Zakon o odbrani od grada,³³ Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Ruske Federacije o osnivanju Srpsko-Ruskog humanitarnog centra,³⁴ Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Slovačke Republike o saradnji i uzajamnoj pomoći u vanrednim situacijama,³⁵ Uredba o sprovođenju evakuacije,³⁶ Uredba o sadržaju i načinu izrade planova zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, Uredba o obaveznim sredstvima i opremi za ličnu, uzajamnu i kolektivnu zaštitu od elementarnih nepogoda i drugih nesreća,³⁷ Uredba o sastavu i načinu rada štabova za vanredne situacije,³⁸ Uredba o načinu angažovanja stvari za potrebe zaštite i spasavanja i načinu ostvarivanja prava na naknadu za korišćenje istih,³⁹ Uredba o razvrstavanju objekta, delatnosti i zemljišta u kategorije ugroženosti od požara,⁴⁰ Pravilnik o organizaciji i načinu upotrebe specijalizovanih jedinica civilne zaštite,⁴¹ Pravilnik o sadržaju informacija o opasnostima, merama i postupcima u slučaju udesa,⁴² Pravilnik o načinu izrade i sadržaju plana zaštite od udesa,⁴³ Pravilnik o vrstama i količinama opasnih materija, objektima i drugim kriterijumima na osnovu kojih se sačinjava Plan zaštite od udesa i preduzimaju mere za sprečavanje udesa i ograničavanje uticaja udesa na život i zdravlje ljudi, materijalna dobra i životnu sredinu,⁴⁴ Pravilnik o organizovanju zaštite od požara prema kategoriji ugroženosti od požara,⁴⁵ Pravilnik o minimalnom broju vatrogasaca i tehničkoj opremi i obučenosti profesionalnih vatrogasnih

³¹ Zakon o zaštiti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 111/2009, 20/2015).

³² Zakon o otklanjanju posledica poplava u Republici Srbiji (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 64/2015).

³³ Zakon o odbrani od grada (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 54/2015).

³⁴ Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Ruske Federacije o osnivanju Srpsko-Ruskog humanitarnog centra (Sl. glasnik Republike Srbije-međunarodni ugovori, br. 6/2012).

³⁵ Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Slovačke Republike o saradnji i uzajamnoj pomoći u vanrednim situacijama (Sl. Glasnik Republike Srbije-međunarodni ugovori, br. 1/2012).

³⁶ Uredba o sprovođenju evakuacije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 22/2011).

³⁷ Uredba o sadržaju i načinu izrade planova zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 8/2011).

³⁸ Uredba o sastavu i načinu rada štabova za vanredne situacije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 98/2010).

³⁹ Uredba o načinu angažovanja stvari za potrebe zaštite i spasavanja i načinu ostvarivanja prava na naknadu za korišćenje istih (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 10/2013).

⁴⁰ Uredba o razvrstavanju objekta, delatnosti i zemljišta u kategorije ugroženosti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 76/2010).

⁴¹ Pravilnik o organizaciji i načinu upotrebe specijalizovanih jedinica civilne zaštite (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 26/2011).

⁴² Pravilnik o sadržaju informacija o opasnostima, merama i postupcima u slučaju udesa (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 18/2012).

⁴³ Pravilnik o načinu izrade i sadržaju plana zaštite od udesa (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 82/2012).

⁴⁴ Pravilnik o vrstama i količinama opasnih materija, objektima i drugim kriterijumima na osnovu kojih se sačinjava Plan zaštite od udesa i preduzimaju mere za sprečavanje udesa i ograničavanje uticaja udesa na život i zdravlje ljudi, materijalna dobra i životnu sredinu (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 8/2013).

⁴⁵ Pravilnik o organizovanju zaštite od požara prema kategoriji ugroženosti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 92/2011).

jedinica,⁴⁶ Pravilnik o uslovima koje moraju ispunjavati pravna lica registrovana za izvođenje posebne obuke za lica koja rade na poslovima zaštite od požara,⁴⁷ Pravilnik o sadržaju evidencije, načinu njihovog vođenja i periodičnosti pregleda pravnih lica svih kategorija ugroženosti od požara,⁴⁸ Odluka o određivanju ovlašćenih i osposobljenih pravnih lica za zaštitu i spasavanje u Republici Srbiji,⁴⁹ Odluka o osnivanju Budžetskog fonda za vanredne situacije.⁵⁰

Pored navedenih propisa Narodna skupština Republike Srbije donela je i više strategija od značaja za oblast vanrednih situacija: Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama,⁵¹ Strategija zaštite od požara za period od 2012. do 2017. godine.⁵²

Iz navedenog može se zaključiti da osnov za donošenje *Nacionalne strategije za zaštitu i spasavanje*⁵³ sadržan je u Zakonu o vanrednim situacijama ("Službeni glasnik RS", broj 111/09), a u okviru saradnje ističe se Konvencije o prekograničnom efektu industrijskih udesa, a ne i u saglasnosti sa Ustavom Republike Srbije,⁵⁴ Zakonom o odbrani Republike Srbije,⁵⁵ *Strategijom nacionalne bezbednosti*⁵⁶ i *Strategijom odbrane Republike Srbije*.⁵⁷

Doktrinarno opredeljenje upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama

Elementarne nepogode kao pretnja bezbednosti Republike Srbije su pojava koja danas sve veće izražene u većem obimu po vremenu i prostoru i kao takve pored uobičajenih snaga, zahteva stalnu upotrebu jedinica Vojske Srbije u pružanju pomoći civilnim organima vlasti. Način i uslovi pod kojima se Vojska Srbije angažuje u podršci civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti definisani su u doktrinarnim dokumentima.

Doktrina Vojske Srbije, je najviši doktrinarni dokument Vojske Srbije, koja daje odgovor kako će Srbija upotrebiti svoje snage u odgovoru na savremene izazove, rizike i pretnje bezbednosti. Pored pitanja kojima se bavi Doktrina, organizovanju, pripremama, upotrebi i obezbeđenju Vojske Srbije u miru, ratnom i vanrednom stanju, njen zanačaj se

⁴⁶ Pravilnik o minimalnom broju vatrogasaca i tehničkoj opremi i obučenosti profesionalnih vatrogasnih jedinica (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 18/2012).

⁴⁷ Pravilnik o uslovima koje moraju ispunjavati pravna lica registrovana za izvođenje posebne obuke za lica koja rade na poslovima zaštite od požara (Sl. Glasnik Republike Srbije, br. 92/2010, 86/2011).

⁴⁸ Pravilnik o sadržaju evidencije, načinu njihovog vođenja i periodičnosti pregleda pravnih lica svih kategorija ugroženosti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 87/2012-4).

⁴⁹ Odluka o određivanju ovlašćenih i osposobljenih pravnih lica za zaštitu i spasavanje u Republici Srbiji (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 36/2011).

⁵⁰ Odluka o osnivanju Budžetskog fonda za vanredne situacije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 92/2010).

⁵¹ Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama (Sl. Glasnik Republike Srbije, br. 86/2011).

⁵² Strategija zaštite od požara za period od 2012-2017. godine (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 21/2012).

⁵³ Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

⁵⁴ Ustav Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 98/2006).

⁵⁵ Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

⁵⁶ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁵⁷ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

ogleda i u činjenici da ona predstavlja teorijski okvir za upotrebu Vojske Srbije. Kroz dodeljene misije i zadatke, navedene u Doktrini Vojske Srbije, država jasno definiše svoja očekivanja i zahteve prema Vojsci na očuvanju mira i bezbednosti Srbije.

Međutim, Vojska Srbije, kao najvažniji subjekat sistema odbrane čija snaga, opremljenost i osposobljenost prepoznata je od institucija koje upravljaju sistemom nacionalne bezbednosti Republike Srbije sve više nalazi svoje mesto kroz treću misiju – podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti. Podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti ostvaruje se kroz pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu i kroz pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća. Doktrinarnim rešenjima, navedenim u Doktrini predviđeno je da se delovi Vojske Srbije mogu biti stavljeni u pripravnost i upotrebljeni u slučaju proglašenja vanrednog stanja usled prirodnih i drugih nesreća i katastrofa, po odluci načelnika Generalštaba Vojske Srbije ili nadležnog starešine, a po posebnom ovlašćenju predsednika Republike.⁵⁸

Razmatrajući doktrinarna rešenja, koja ukazuju na ulogu podrške Vojske u neborbenim operacijama, može se zaključiti da ovakvo doktrinarno rešenje ne odgovara stvarnom stanju upotrebe Vojske Srbije u prethodnom periodu u operacijama suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti koja se izvodi u slučaju prirodnih nepogoda, industrijskih i drugih nesreća i epidemija, već da Vojska Srbije u ovim operacijama je imala vodeću ulogu u prethodnom periodu, što zahteva izmenu doktrinarnih rešenja gde bi Vojska Srbije imala vodeću ulogu i u neborbenim operacijama, kao preduslov uspešnosti planiranja, pripremanja i izvođenje neborbenih operacija kao što je operacija podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti koja se izvodi u slučaju prirodnih nepogoda, industrijskih i drugih nesreća i epidemija.

Doktrina operacija Vojske Srbije je dokument kojim se utvrđuju opšta opredeljenja i osnovni stavovi o operacijama Vojske Srbije u miru, vanrednom i ratnom stanju. U Doktrini operacija stavovi su definisani na osnovu karakteristika bezbednosnog okruženja, fizionomije oružanih sukoba, definisanih misija i zadataka Vojske Srbije, karaktera i sadržaja savremenih vojnih doktrina i dostignutog stepena razvoja Vojske Srbije. Takođe, u Doktrini su utvrđeni stavovi o osnovama doktrine operacija, združenom operativnom konceptu i fazama izvođenja operacija Vojske Srbije gde se operacije definišu kao: „*skup borbenih i/ili neborbenih aktivnosti, pokreta i drugih akcija, koje se preduzimaju po jedinstvenoj zamisli radi ostvarivanja opšteg cilja različitog značaja. Izvode se samostalno, u saradnji sa drugim snagama odbrane, snagama zemalja partnera i snagama saveznika*“.⁵⁹

Kao vrsta neborbenih operacija koje definiše Doktrina operacija jesu i *Operacije podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti „kaja se izvode se u slučaju prirodnih nepogoda, industrijskih i drugih nesreća i epidemija“*.⁶⁰ Gde se cilj izvođenja operacija navodi da je podrška civilnim vlastima i stanovništvu radi zaštite i spasavanja života ljudi, materijalnih dobara i životne sredine.⁶¹

⁵⁸ Doktrina Vojske Srbije, Medija Centar „Obrana“, Beograd, 2010. str. 23.

⁵⁹ Doktrina operacije Vojske Srbije, str. 19.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

Iz navedenog može se zaključiti da kao i u Doktrini Vojske Srbije i Doktrina operacija definiše borbene i neborbene operacije kao i operacije podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti.

Doktrinom Kopnene vojske upotreba snaga u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća ostvaruje se izvođenjem neborbenih operacija čiji je osnovni cilj pružanje podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju ne vojnim pretnjama bezbednosti a podršku civilnim vlastima snage Kopnene vojske realizuju kroz određene neborbene aktivnosti i to: 1) evakuacija stanovništva; 2) distribucija osnovnih životnih namirnica; 3) obezbeđenje zdravstvenih usluga, i 4) pružanje pomoći u saniranju posledica elementarnih i tehničko-tehnoloških nesreća.⁶²

Iz navedenog može se zaključiti da osnovni preduslovi za uspeh operacije podrške civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda jesu usklađenost doktrinarnih rešenja i neposredna saradnja i koordinacija sa državnim organima koji rukovode svim snagama na ugroženom području i upotreba potpuno osposobljenih i opremljenih jedinica Vojske.

Umesto zaključka

Na osnovu analize stanja elementarnih nepogoda i drugih stanja opasnosti u poslednjih sedam godina na teritoriji Republike Srbije bilo je ukupno 175.083 razna događaja od čega 134.686 požara, 13.620 tehničkih intervencija (spasavanja ljudi u saobraćajnim i drugim tehničko tehnološkim nezgodama, intervenisanje i saniranje akcidenata sa opasnim materijama i drugih nezgoda), može se zaključiti da podaci ukazuju na rast elementarnih nepogoda i drugih stanja opasnosti, što je očekivati rast elementarnih nepogoda i drugih stanja opasnosti i u narednom periodu u Republici Srbiji. Takođe, može se zaključiti da elementarne nepogode i tehničke i tehnološke nesreće predstavljaju pretnju koja ugrožava živote i imovinu građana Republike Srbije i time ugrožava ostvarivanje nacionalnih interesa u oblasti bezbednosti i vitalnih odbrambenih interesa Republike Srbije. Shodnom navedenom u cilju preventivnog delovanja urađena je procena ugroženosti teritorije Republike Srbije, karta rizika od elementarnih nepogoda što je značajan korak institucija Republike Srbije u preventivnom delovanju, kao to da su doneta normativna i strategijsko doktrinarnih dokumenata koja uređuju upotrebu Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama.

Komparativnom analizom normativnih rešenja može se zaključiti da je normativno uređenje u Republici Srbiji uređeno i omogućavaju angažovanje Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama, i time obezbeđuje ostvarivanje nacionalnih interesa u oblasti bezbednosti, koji su izraz vitalnih vrednosti i potreba građana, naroda i države i proizilaze iz najviših vrednosti koje su utvrđene Ustavom Republike Srbije u sprečavanju delatnosti kojima se ugrožava životi i imovina građana Republike Srbije, što nije slučaj kad je u pitanju uređenje strategijskih dokumenata koja regulišu upotrebu Vojske Srbije u zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama.

⁶² Šerif, B.; Slavković, R.: Doktrinarna rešenja upotrebe rečne flotile u vanrednim situacijama, Vojno delo, br. 5/2016.

Komparativnom analizom strategijski i doktrinarnih rešenja može se zaključiti da *Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje*⁶³ nije u saglasnosti sa *Strategija nacionalne bezbednosti*⁶⁴ i *Strategija odbrane Republike Srbije*⁶⁵ po sledećim pitanjima:

1) U *Strategiji nacionalne bezbednosti*⁶⁶ posebno je istaknuto da ona predstavlja osnov za izradu strategijskih dokumenata u svim oblastima društvenog života i funkcionisanja državnih organa i institucija, radi očuvanja i zaštite bezbednosti građana, društva i države.⁶⁷ Tako, da *Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje*⁶⁸ ne proizilazi iz *Strategija nacionalne bezbednosti*.⁶⁹

2) U *Strategiji odbrane Republike Srbije*⁷⁰ je istaknuto da misije i zadatke Vojske definiše Narodna skupština Republike Srbije u skladu sa ustavom i na osnovu neotuđivog prava Republike Srbije na individualnu i kolektivnu odbranu, saglasno članu 51. Povelje UN i osnovnim principima međunarodnog prava koji regulišu upotrebu sile.⁷¹ Misije i zadatke Vojske Srbije⁷² i misije i zadatke civilne odbrane⁷³ iskazane su u *Strategiji odbrane Republike Srbije*.⁷⁴ *Nacionalnom strategijom za zaštitu i spasavanje*⁷⁵ je definisana vizija

⁶³ Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

⁶⁴ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁶⁵ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

⁶⁶ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁶⁷ Isto, str. 33.

⁶⁸ Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

⁶⁹ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁷⁰ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

⁷¹ Isto, str. 11.

⁷² Misije Vojske Srbije su: 1) odbrana Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja, 2) učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu, i podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti. Dodeljene misije Vojska Srbije realizuje izvršavanjem zadataka. Odbrana Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja realizuje se kroz odvratanje od oružanog ugrožavanja, odbranu teritorije i odbranu vazdušnog prostora. Učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu realizuje se učešćem u međunarodnoj vojnoj saradnji i učešćem u multinacionalnim operacijama. Podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti realizuje se kroz pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu i kroz pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda i tehničkih i tehnoloških i drugih nesreća. Vojska obavlja i druge zadatke, na osnovu odluke Narodne skupštine Republike Srbije.

⁷³ Misije civilne odbrane su: 1) obezbeđivanje pretpostavki za funkcionisanje sistema odbrane, 2) zaštita i spasavanje, i 3) učešće u međunarodnim operacijama zaštite i spasavanja. Obezbeđivanje pretpostavki za funkcionisanje sistema odbrane realizuje se kroz sledeće zadatke: pripremu državnih organa, organa državne uprave, organa autonomnih pokrajina, organa jedinica lokalne samouprave, privrednih društava i drugih pravnih lica za funkcionisanje u miru i u ratnom i vanrednom stanju; obezbeđivanje uslova za život i rad građana u miru i u ratnom i vanrednom stanju; obrazovanje i odbrambeno osposobljavanje građana i koordinaciju aktivnosti sa ostalim institucijama značajnim za odbranu. Zaštita i spasavanje realizuju se kroz osmatranje i obaveštavanje, zaštitu i spasavanje ljudi, zaštitu i sklanjanje materijalnih dobara i očuvanje životne sredine. Nosioци realizacije zadataka zaštite i spasavanja su snage civilne zaštite. U aktivnostima zaštite i spasavanja angažuju se i jedinice Vojske Srbije pod uslovima propisanim zakonom. Učešće u međunarodnim operacijama zaštite i spasavanja ostvaruje se na osnovu međunarodnih i bilateralnih ugovora i sporazuma, kao i u skladu sa ukazanom potrebom za otklanjanje posledica prirodnih i tehničkih i tehnoloških katastrofa. Civilna odbrana realizuje i druge zadatke na osnovu odluka zakonodavnih i izvršnih organa vlasti Republike Srbije, autonomnih pokrajina i jedinica lokalne samouprave.

⁷⁴ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

⁷⁵ Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

i misija. „Vizija – razvijen, sveobuhvatan, efikasan i efektivan sistem za smanjenje rizika i posledica od elementarnih nepogoda i drugih nesreća integrisanim upravljanjem vanrednim situacijama u Republici Srbiji kojim se doprinosi povećanju bezbednosti i održivom razvoju u regionu, i Misija - stvaranje uslova za izgradnju društva otpornog na katastrofe razvojem integrisanog i efikasnog sistema za zaštitu i spasavanje u Republici Srbiji do 2016. godine“.⁷⁶ A koje ne proizilaze iz *Ustava Republike Srbije*,⁷⁷ *Zakona o odbrani Republike Srbije*,⁷⁸ *Strategije nacionalne bezbednosti*⁷⁹ a posebno ne iz *Strategije odbrane Republike Srbije*⁸⁰ u delu koji se donosi na misije i zadatke civilne odbrane gde je zaštita i spasavanje definisana kao druga misija Civilne odbrane i gde se zaštita i spasavanje realizuju kroz osmatranje i obaveštavanje, zaštitu i spasavanje ljudi, zaštitu i sklanjanje materijalnih dobara i očuvanje životne sredine. Gde se ističe da su nosioci realizacije zadataka zaštite i spasavanja su snage civilne zaštite.⁸¹ Poseban deo *Nacionalne strategije za zaštitu i spasavanje*⁸² koji nije usklađen sa *Zakona o odbrani Republike Srbije*,⁸³ *Strategijom nacionalne bezbednosti*⁸⁴ i *Strategijom odbrane Republike Srbije*⁸⁵ jeste pitanje u Poglavlju Organizacija, upravljanje i procedure, gde se navodi u *Nacionalnoj strategiji za zaštitu i spasavanje*⁸⁶ da saglasno Zakonu o vanrednim situacijama za odgovor na vanrednu situaciju odgovorne su snage zaštite i spasavanja koje čine štabovi za vanredne situacije, jedinice civilne zaštite, vatrogasno-spasilačke jedinice, policija, Vojska Srbije i drugi subjekti čija je redovna delatnost zaštita i spasavanje ili koji su opremljeni i osposobljeni za ovakvo reagovanje. Takođe, u *Nacionalnoj strategiji za zaštitu i spasavanje*⁸⁷ navodi se da u slučaju proglašenja vanredne situacije usled prirodnih i drugih nesreća i katastrofa, delovi Vojske Srbije mogu biti stavljeni u pripravnost i upotrebljeni po odluci načelnika Generalštaba Vojske Srbije ili nadležnog starešine, a po posebnom ovlašćenju predsednika Republike.⁸⁸ U delu Resursi u *Nacionalnoj strategiji za zaštitu i spasavanje*,⁸⁹ navodi se da Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije ne razvijaju posebne kapacitete za angažovanje na izvršenju zadataka zaštite i spasavanja, već u slučaju potrebe postojećim kapacitetima vrše podršku civilnim vlastima i nosiocima poslova zaštite i spasavanja. U poslovima zaštite i spasavanja iz *Ministarstva odbrane i Vojske Srbije mogu se an-*

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Ustav Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 98/2006).

⁷⁸ Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

⁷⁹ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁸⁰ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

⁸¹ Isto.

⁸² Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

⁸³ Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

⁸⁴ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁸⁵ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

⁸⁶ Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, str. 14.

⁸⁹ Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

gažovati kapaciteti logističke podrške, vazduhoplovne, inženjerski sastavi i jedinica ABHO.⁹⁰ Što se zaključuje da Vojska Srbije angažuje kapacitete logističke podrške, vazduhoplovne, inženjerski sastavi i jedinica ABHO. U okviru saradnje ističe se Konvencije o prekograničnom efektu industrijskih udesa, Republika Srbija sprovodi saradnju sa Ekonomskom komisijom Ujedinjenih nacija za Evropu (UNECE),⁹¹ druge subjekte sistema zaštite i spasavanja *Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje*⁹² ne prepoznaje.

3) Analizom *Nacionalne strategija za zaštitu i spasavanje*⁹³ može se zaključiti da osnov za donošenje sadržan je u Zakonu o vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS“, broj 111/09). Pored zakonodavnog okvira, osnov za izradu Nacionalne strategije sadržan je i u drugim nacionalnim i međunarodnim dokumentima, navodi se u Nacionalnoj strategiji za zaštitu i spasavanje kao što su: „Nacionalni program za integraciju Republike Srbije u Evropsku uniju, Nacionalna strategija održivog razvoja, Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije,⁹⁴ Milenijumski ciljevi razvoja, koje su definisale članice Ujedinjenih nacija i Hjogo okvir za delovanje 2005–2015: Razvoj otpornosti nacija i zajednica na katastrofe. Osim navedenih, prilikom izrade Nacionalne strategije u obzir su uzete Strategija unutrašnje bezbednosti Evropske unije i Strategija Evropske unije za podršku smanjenju rizika od katastrofa u zemljama u razvoju⁹⁵ ali ne i *Ustavom Republike Srbije*,⁹⁶ *Zakon o odbrani Republike Srbije*,⁹⁷ *Strategiji nacionalne bezbednosti*⁹⁸ i *Strategiji odbrane Republike Srbije*.⁹⁹ Tako, da osnov za donošenje Nacionalne strategije sadržan je u Zakonu o vanrednim situacijama („Službeni glasnik RS“, broj 111/09). U okviru saradnje ističe se Konvencije o prekograničnom efektu industrijskih udesa, Republika Srbija sprovodi saradnju sa Ekonomskom komisijom Ujedinjenih nacija za Evropu (UNECE).¹⁰⁰

Komparativnom analizom normativnih, strategijskih i doktrinarnih rešenja da u strategijskim i doktrinarnim rešenjima misije, zadaci Vojske Srbije su u delu dokumenata neprecizni i kao takvi ne pružaju resurse za pravovremeno reagovanje što može dovesti do nesagledivih poledica, posebno se to odnosi u delu treće misije Vojske Srbije „*Podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti ostvaruje se kroz pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu i kroz pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća*“.¹⁰¹ Takva, strategijsko doktrinarna rešenja su „neprecizna“¹⁰² i kao takva zahtevaju izmenu doktrinarnih rešenja gde bi Vojska

⁹⁰ Isto, str. 16.

⁹¹ Isto, str. 19.

⁹² Nacionalna strategija za zaštitu i spasavanje (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11 od 18.11.2011).

⁹³ Isto.

⁹⁴ Sem u popisu, ali u primeni nismo prepoznali Strategiju nacionalne bezbednosti.

⁹⁵ Isto, str. 1.

⁹⁶ Ustav Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 98/2006).

⁹⁷ Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

⁹⁸ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

⁹⁹ Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

¹⁰⁰ Isto, str. 19.

¹⁰¹ Doktrina Vojske Srbije, Medija Centar „Obrana“, Beograd, 2010. str. 26.

¹⁰² Odnosi se na podrška, pomoć.

Srbije imala vodeću ulogu i u neborbenim operacijama, kao preduslov uspešnosti planiranja, pripremanja i izvođenja neborbenih operacija kao što je operacija podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti koja se izvodi u slučaju prirodnih nepogoda, industrijskih i drugih nesreća i epidemija.

Mišljenja smo da je potrebno u strategijsko-doktrinarnim rešenjima izbaciti reč „podrška¹⁰³” „pomoć¹⁰⁴”, čime bi se stvorili uslovi za učešće Vojske Srbije u podršci civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti. To će omogućiti da Vojska Srbije planira i realizuje redovnu obuku i osposobljavanje sastava, jedinica i pojedinaca kroz svoje planove i programe obuke i osposobljavanja. Na taj način bi se postojeći resursi Vojske Srbije sačuvali i omogućilo Vojsci Srbije angažovanje punim kapacitetima, kada intenzitet pretnji i opasnosti to bude zahtevao, sve u cilju zaštite života i zdravlja građana Republike Srbije i njihove imovine.

Unapređenje upotrebe Vojske Srbije zaštititi i spasavanju u vanrednim situacijama, moguće je ostvariti kroz usklađivanje normativnih, strategijskih i doktrinarnih rešenja čime bi se obezbedilo unapređenje postojećeg koncepta obučavanja i osposobljavanja Vojske Srbije.

Literatura

[1] Decision No 1313/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on a Union Civil Protection Mechanism, OJ L347/924.

[2] Doktrina Kopnene vojske.

[3] Doktrina operacije Vojske Srbije.

[4] Doktrina Vojske Srbije.

[5] Milanović A. i dr.: *Poplave u Srbiji u periodu 1999-2009. godina – hidrološka analiza i mere zaštite od poplava*, Glasnik srpskog geografskog društva, sveska 90, Beograd, 2010.

[6] Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 86/11).

[7] Odluka o određivanju ovlašćenih i osposobljenih pravnih lica za zaštitu i spasavanje u Republici Srbiji (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 36/2011).

[8] Odluka o osnivanju Budžetskog fonda za vanredne situacije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 92/2010).

[9] Pravilnik o minimalnom broju vatrogasaca i tehničkoj opremi i obučenosti profesionalnih vatrogasnih jedinica, Sl. glasnik Republike Srbije, br. 18/2012.

[10] Pravilnik o načinu izrade i sadržaju plana zaštite od udesa (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 82/2012).

[11] Pravilnik o organizaciji i načinu upotrebe specijalizovanih jedinica civilne zaštite (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 26/2011).

[12] Pravilnik o organizovanju zaštite od požara prema kategoriji ugroženosti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 92/2011).

¹⁰³ Podržavati, -ažāvām nesvr. (nekoga, rede nekome) a. Ugledati se na nekoga, povoditi se za nekoga (u ponašanju i sl.)... Rečnik Srpskog jezika, Matica srpska, Novi Sad, 2007. str. 952.

¹⁰⁴ Pomoć, pomoć, -odī ž 1. a. radnja kojom se olakšava nečiji položaj ili rad... Rečnik Srpskog jezika, Matica srpska, Novi Sad, 2007. str. 970.

[13] Pravilnik o sadržaju evidencije, načinu njihovog vođenja i periodičnosti pregleda pravnih lica svih kategorija ugroženosti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 87/2012-4).

[14] Pravilnik o sadržaju informacija o opasnostima, merama i postupcima u slučaju udesa (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 18/2012).

[15] Pravilnik o uslovima koje moraju ispunjavati pravna lica registrovana za izvođenje posebne obuke za lica koja rade na poslovima zaštite od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 92/2010, 86/2011).

[16] Pravilnik o vrstama i količinama opasnih materija, objektima i drugim kriterijumima na osnovu kojih se sačinjava Plan zaštite od udesa i preduzimaju mere za sprečavanje udesa i ograničavanje uticaja udesa na život i zdravlje ljudi, materijalna dobra i životnu sredinu (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 8/2013).

[17] Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 88/2009).

[18] Strategija odbrane Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/07).

[19] Strategija zaštite od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 21/12).

[20] Šerif, B.; Slavković, R.: Doktrinarna rešenja upotrebe rečne flotile u vanrednim situacijama, Vojno delo, br. 5/2016.

[21] Uredba o načinu angažovanja stvari za potrebe zaštite i spasavanja i načinu ostvarivanja prava na naknadu za korišćenje istih (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 10/2013).

[22] Uredba o razvrstavanju objekta, delatnosti i zemljišta u kategorije ugroženosti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 76/2010).

[23] Uredba o sadržaju i načinu izrade planova zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 8/2011).

[24] Uredba o sastavu i načinu rada štabova za vanredne situacije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 98/2010).

[25] Uredba o sprovođenju evakuacije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 22/2011).

[26] Vuruna M. i dr: *Zaštita životne sredine*, Medija centar "Obrana", Beograd, 2012.

[27] Zakon o odbrani od grada (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 54/2015).

[28] Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

[29] Zakon o otklanjanju posledica poplava u Republici Srbiji (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 64/2015).

[30] Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Ruske Federacije o osnivanju Srpsko-Ruskog humanitarnog centra (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 6/2012).

[31] Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Vlade Republike Srbije i Vlade Slovačke Republike o saradnji i uzajamnoj pomoći u vanrednim situacijama (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 1/2012).

[32] Zakon o zaštiti od požara (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 111/2009, 20/2015).

IZAZOVI POPUNE VOJSKE SRBIJE AKTIVNOM I PASIVNOM REZERVOM

Sladjan O. Veljković
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija
Miroslav M. Ostojić, Vinko P. Žnidaršič
Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Prelaskom na potpuno profesionalnu vojsku, Republika Srbija dobila je brojno manju, ali tehnički bolje opremljenu, efikasniju, savremeno organizovanu, osposobljenu za izvršenje misija i zadataka i finansijski održivu oružanu silu.

Opremanje Vojske Srbije modernim naoružanjem i vojnom opremom i uvođenje savremenih taktika, tehnika i procedura, podiže i povećava broj zahteva za obučenošću svih pripadnika vojske, što znači i pripadnika rezervnog sastava.

U tekstu se razmatra deo organizacije Vojske Srbije koji se odnosi na popunu aktivnom i pasivnom rezervom, aktuelna zakonsko-doktrinarna rešenja tih oblasti, pravi komparacija sa sličnim rešenjima u državama u okruženju i na kraju se kao rezultat identifikuju mogući izazovi i predlažu načini njihovog rešenja.

Ključne reči: popuna vojske; aktivna rezerva; pasivna rezerva; rezervni sastav; ratni raspored; stepen razvijenosti

Uvod

Izmenjena priroda izazova, rizika i pretnji bezbednosti zahteva sveobuhvatan pristup u odbrani nacionalnih interesa. Oni se štite, kako kroz saradnju subjekata bezbednosti unutar država, tako i uspostavljanjem partnerstva sa drugim državama i savezima, kroz kolektivnu bezbednost i odbranu. Kompleksnost pretnji bezbednosti društvu i državi koja se manifestuje kroz izmenjene unutrašnje i spoljne okolnosti u okruženju, novu fizionomiju savremenih sukoba, tehničko-tehnološki razvoj naoružanja i vojne opreme, finansijske izdatke za održavanje vojne sile, uticala je da sve veći broj razvijenih i srednje razvijenih zemalja, kod popune mimodopske vojske prelazi sa opšte vojne obaveze na sistem profesionalne vojske.

Organizacija Vojske Srbije se razvija na najboljim domaćim i stranim iskustvima i dostignućima naučne misli u oblasti odbrane i vojne delatnosti. Organizacija Vojske Srbije je uslovljena: vrstama i karakterom izazova, rizika i pretnji bezbednosti; odbrambenim interesima Republike Srbije; potrebnim operativnim sposobnostima Vojske Srbije za realizaciju dodeljenih misija i zadataka; raspoloživim resursima odbrane i stepenom integrisanosti zemlje u međunarodne bezbednosne procese.¹

¹ Doktrina Vojske Srbije, Medija centar odbrana, Beograd, strana 29.

Doktrina Vojske Srbije iz 2010. godine je propisala načela organizovanja Vojske Srbije od kojih jedno podrazumeva da se Vojska Srbije popunjava profesionalnim pripadnicima, aktivnom i pasivnom rezervom. Predmet teksta su delatnosti i procesi u komandovanju i problemi sa kojima mogu da se suoče komande svih nivoa u popuni aktivnom i pasivnom rezervom.

U savremenom bezbednosnom okruženju, sa smanjenjem i profesionalizacijom Vojske Srbije planiranje, organizovanje i funkcionisanje rezervnog sastava mora zadovoljiti zahteve po meri potreba savremeno organizovane vojske i društva za odbranu zemlje. Zahtevi, koje rezervni sastav treba da ispuni, nalaze se u strukturnim² i funkcionalnim³ svojstvima Vojske Srbije i drugih snaga odbrane⁴ u novonastalim uslovima u okruženju, koji proizilaze iz stanja u državi, novih međunarodnih odnosa i položaja naše zemlje u njima. Komparativnom analizom oružanih snaga u okruženju, kao i analizom aktuelnih zahteva i potreba Vojske Srbije i drugih snaga odbrane usvojen je konceptualni model aktivne i pasivne rezerve u sistemu vojne obaveze, koji treba da obezbedi sigurnu i efikasnu mirnodopsku i ratnu popunu Vojske Srbije i popunu drugih snaga odbrane.

Opšti cilj uvođenja aktivne i pasivne rezerve jeste obezbeđivanje dodatnih ljudskih resursa, koji će omogućiti pouzdanu i efikasnu popunu komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije i Ministarstva odbrane odabranim, motivisanim i obučanim kadrom, posebno specijalnostima od posebnog značaja i nedostajućim specijalnostima.

U skladu sa opisanim ciljem uvođenja aktivne i pasivne rezerve, kao novog načina organizacije rezervnog sastava Vojske Srbije nameću se dva pitanja: (1) Koje je mesto i uloga aktivne i pasivne rezerve u izvršavanju misija i zadataka Vojske Srbije i (2) Koje namenske snage Vojske Srbije možemo popunjavati aktivnom i pasivnom rezervom?

Odgovorom na ta pitanja sveobuhvatno se sagledavaju misije i zadaci Vojske Srbije u kojima se može angažovati aktivna i pasivna rezerva i definišu se namenske snage koje bi trebalo popuniti ovakvim načinom.

Način popune je problem koji se može negativno odraziti na izvršavanje zadataka iz svakodnevnog života i rada komandi, jedinica i ustanova VS, a nedostatak pojedinih (kritičnih) specijalnosti, umanjuje operativne i funkcionalne sposobnosti.

Rezervni sastav u Republici Srbiji

Radi potpunijeg razumevanja popune Vojske Srbije kao i izazova s kojima se ona može suočiti, potrebno je sagledati strukturu sistema nacionalne bezbednosti Republike Srbije, kao celine elemenata čijom delatnošću se ostvaruje zaštita nacionalnih interesa Republike Srbije.

Sistem nacionalne bezbednosti u širem smislu čine najviši organi zakonodavne, izvršne i sudske vlasti: Narodna skupština i predsednik Republike Srbije, Savet za nacionalnu bezbednost, Vlada, sudovi i tužilaštva. U užem smislu, sistem nacionalne bezbednosti

² Vojska Srbije se strukturno deli na vidove, rodove i službe (Doktrina Vojske Srbije, strana 17).

³ Vojska Srbije se funkcionalno organizuje u komande, jedinice i ustanove na strategijskom, operativnom i taktičkom nivou. Komande, jedinice i ustanove vidova, rodova i službi organizuju se u snage za reagovanje, glavne odbrambene snage i snage ojačanja (Doktrina Vojske Srbije, strana 17).

⁴ Pod pojmom druge snage odbrane podrazumevaju se organizovane strukture subjekata sistema odbrane (državni organi, organi državne uprave, organi autonomnih pokrajina, jedinice lokalne samouprave, privredna društva, druga pravna lica i preduzetnici od značaja za odbranu).

čine: sistem odbrane, snage Ministarstva unutrašnjih poslova, bezbednosno-obaveštajni sistem i privremeno formirani organi i koordinaciona tela za pojedine krize.⁵

Sistem odbrane predstavlja jedinstvenu, strukturno uređenu i funkcionalnu celinu snaga i subjekata odbrane čiji je cilj zaštita odbrambenih interesa Republike Srbije. Zaštita odbrambenih interesa se realizuje kroz vojnu i civilnu odbranu. Nosilac vojne odbrane je Vojska Srbije, a civilne odbrane su: državni organi, organi državne uprave, organi autonomnih pokrajina, organi jedinica lokalne samouprave, privredna društva, javne službe i ostali subjekti i snage sistema odbrane.⁶

Subjekti sistema odbrane su: građani, državni organi, privredna društva, druga pravna lica, preduzetnici i Vojska Srbije. Snage odbrane čine ljudski i materijalni potencijali Republike Srbije, odnosno organizovane strukture subjekata sistema odbrane.⁷

Pojmovno određenje rezerve

U literaturi ne postoji opšteprihvaćena definicija „rezerve“, kao osnovnog kategorijalnog pojma. Tumačenje je različito i zbog toga se javljaju poteškoće, ali je vidljiva sličnost i suštinska određenost tog pojma sa vojnog aspekta.

Po leksikonu stranih reči i izraza od Milana Vujaklije, pojam rezerva, potiče od francuske reči „reserve“ što u opštem prevodu znači „zadržano pravo, ograda, zaliha, pričuva, ono što je ostavljeno ili što se čuva za slučaj potrebe“. U vojnom smislu značenje rezerve jeste da su to vojnici koji su odslužili vojni rok, stalni sastav vojske koji se poziva „pod zastavu“ samo u slučaju rata. Takođe, u odnosu na mesto u borbenom rasporedu u toku izvođenja borbenih dejstava, pod rezervom se podrazumeva vojska koja nije u prvom borbenom redu, nego na raspolaganju vrhovnom (strategijska rezerva) ili nekom drugom komandantu da je upotrebi tamo gde se ukaže potreba, to je „dopunska vojska, dopuna“.⁸

Po rečniku srpskog jezika, rezerva je reč latinskog porekla i ima više značenja, zavisno od oblasti primene: opšte značenje, u vojnom smislu, u sportu, u gramatici i jeziku. U vojnom smislu rezerva znači: „a) status koji imaju vojni obveznici koji su služili vojni rok ili im je prestala aktivna vojna služba i pozivaju se na vojne vežbe po potrebi i b) deo vojske koji se u borbi angažuje po potrebi“.⁹

U vojnoj enciklopediji, navedeno je da rezerva potiče od latinske reči „reserve“ što znači uštedeti, a vojna rezerva znači „živa sila i materijalna sredstva predviđeni za popunu i snabdevanje oružanih snaga u ratu (na kopnu, moru i u vazduhu) ili manevarske snage sa kojima komandant (zavisno od nivoa komandovanja) manevrom utiče na tok borbe radi postizanja odlučnog uspeha, ...“.¹⁰

Po vojnom leksikonu, slično kao u Leksikonu stranih reči i izraza od Milana Vujaklije, rezerva je reč francuskog porekla i znači elemenat borbenog poretka taktičkih, združeno-

⁵ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), strana 29.

⁶ Strategija odbrane Republike Srbije ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), strana 14.

⁷ Isto.

⁸ Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, Prosveta, 1980, strana 787.

⁹ Rečnik srpskog jezika, Novi Sad, Matica Srpska, 2007, strana 1152.

¹⁰ Vojna enciklopedija, Beograd, Redakcija vojne enciklopedije, 1996, tom 8, strana 275.

taktičkih jedinica, operativnih sastava i strategijsko-operativnih grupacija. U definisanju pojma vojne rezerve, daje se detaljnije određenje pojma, to su „ljudstvo i materijalna sredstva koji čine jednu od osnova ratnog potencijala zemlje ili koalicije zemalja, potrebnu oružanim snagama za život, rad i oružanu borbu. Predstavljaju posebnu kategoriju, pa se nazivaju i državne ratne (vojne) rezerve ili rezerva narodne odbrane, za razliku od robnih rezervi kojima se koristi ekonomika zemlje za vođenje rata...“¹¹

Posmatrajući zajedničke osobine navedenih određenja, možemo reći da „rezerva“ u vojnom smislu podrazumeva, s jedne strane vojne jedinice ili sastave koje komandant predviđa za angažovanje po ukazanoj potrebi tokom borbenih dejstava, i s druge strane ljudski i materijalni potencijal države namenjen za popunu ratnih jedinica. Među navedenim određenjima nema razlike u tumačenju značenja suštine pojma, razlika se pojavljuje u izboru reči koji objašnjavaju pojam.

Organizacija rezervnog sastava u Republici Srbiji

Vojna obaveza je pravo i dužnost građana da se pripremaju i osposobljavaju za učešće u odbrani i zaštiti suverenosti, nezavisnosti, teritorijalne celovitosti i bezbednosti Republike Srbije. Vojnu obavezu u miru, vanrednom ili ratnom stanju imaju svi građani koji se pripremaju i osposobljavaju za izvršenje vojnih dužnosti i drugih zadataka odbrane u skladu sa zakonom.¹²

Sistem vojne obaveze može se posmatrati kao skup međusobno povezanih elemenata koji sačinjavaju funkcionalnu celinu u smislu realizacije mirnodopske i ratne popune Vojske Srbije i drugih snaga odbrane. On se u smislu osnovne namene, može podeliti na pod sisteme: 1) regrutna obaveza, 2) dobrovoljno služenje vojnog roka i 3) obaveze u rezervnom sastavu.

Rezervni sastav obuhvata celokupan raspoloživi potencijal lica državljana Republike Srbije koja su regulisala obavezu služenja vojnog roka ili su tu obavezu regulisala na drugi način, a koji su sposobni za službu u rezervnom sastavu. Obavezi služenja u rezervnom sastavu podležu i građani – vojni obveznici koji nisu bili u obavezi i nisu služili vojni rok u skladu sa odlukom Narodne skupštine o obustavi služenja vojnog roka, kao i žene koje su dobrovoljno služile vojni rok, žene profesionalna vojna lica kojima je prestala profesionalna vojna služba i žene koje su uvedene u vojnu evidenciju.

Svi oni se mogu rasporediti u ratne komande, jedinice i ustanove Vojske Srbije i Ministarstva odbrane, u sastave civilne zaštite, u sastav drugih snaga odbrane ili mogu ostati neraspoređeni. Vojni obveznici koji su odslužili vojni rok sa oružjem prevashodno se raspoređuju u rezervni sastav Vojske Srbije, a prema potrebi u druge snage odbrane, osim lica koja imaju raspored u Ministarstvu unutrašnjih poslova.¹³ Vojni obveznici koji nisu služili vojni rok raspoređuju se u načelu u sastave civilne zaštite, ali se mogu raspoređivati i u sve ostale subjekte sistema odbrane, izuzev Vojske Srbije, zavisno od potreba, znanja i sposobnosti za izvršenje poslova i zadataka.

¹¹ Vojni leksikon, Beograd, VIZ, 1981, strana 530.

¹² Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 2.

¹³ Isto, član 50.

Rezervni sastav Republike Srbije obuhvata:¹⁴

- 1) rezervni sastav Vojske Srbije,
- 2) rezervni sastav civilne zaštite i drugih snaga odbrane i
- 3) neraspoređene vojne obveznike.

Obavezi služenja u rezervnom sastavu podležu vojni obveznici¹⁵:

- 1) koji su odslužili vojni rok,
- 2) koji su regulisali obavezu služenja vojnog roka na drugi način (ako su ocenjeni sposobnim za vojnu službu) i
- 3) žene vojni obveznici koje se vode u evidenciji.

Obaveza lica u rezervnom sastavu nastaju od dana otpuštanja sa služenja vojnog roka ili civilne službe, od dana kada je obaveza služenja vojnog roka i civilne službe regulisana na drugi način, odnosno od dana prestanka profesionalne vojne službe i traje do kraja kalendarske godine u kojoj vojni obveznik (muškarac) navršava 60 godina života i vojni obveznik (žena) navršava 50 godina života.¹⁶

Zakonom o VS propisano je da se Vojska Srbije sastoji od stalnog i rezervnog sastava. Stalni sastav čine profesionalni pripadnici i vojnici na služenju vojnog roka. Rezervni sastav Vojske Srbije čine rezervni oficiri, rezervni podoficiri i vojnici u rezervi. Rezervni sastav Vojske Srbije se deli na *aktivnu* i *pasivnu rezervu*.¹⁷

Aktivna rezerva predstavlja „obučeni rezervni sastav Vojske Srbije koji se angažuje za popunu jedinica Vojske Srbije i Ministarstva odbrane, radi izvršavanja zadataka u određenom vremenskom periodu i čija su prava i dužnosti regulisana zakonom i zaključenim ugovorom“.¹⁸

Pripadnici aktivne rezerve se angažuju na zadacima održavanja operativne i funkcionalne sposobnosti, obučavanja, angažovanja u misijama i na drugim zadacima u skladu sa zaključenim ugovorom. Planskim i intenzivnijim obučavanjem i kondicioniranjem pripadnika aktivne rezerve obezbeđuje se viši stepen osposobljenosti u odnosu na lica iz pasivne rezerve, radi popune komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije kojima je određen viši stepen operativne i funkcionalne sposobnosti.¹⁹

Aktivnu rezervu čine vojni obveznici koji ispunjavaju „opšte uslove za službu u aktivnoj rezervi“²⁰ i dobrovoljno su zaključili ugovor sa Ministarstvom odbrane o angažovanju u jedinicama Vojske Srbije i Ministarstva odbrane. Najbitniji uslov za službu u aktivnoj rezervi je osposobljenost za dužnosti u Vojsci Srbije.

Zakonska i podzakonska dokumenta, za razliku od aktivne, nisu dala preciznu definiciju *pasivne rezerve*. Regulatora je dala samo ko sačinjava pasivnu rezervu i kaže da je „čine pripadnici rezervnog sastava, koji imaju ratni raspored u komandama, jedinicama i ustanovama Vojske Srbije, Ministarstvu odbrane, državnim organima, civilnoj zaštiti i drugim snagama odbrane“.²¹

¹⁴ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 48.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, član 49.

¹⁷ Zakon o Vojsci Srbije ("Službeni glasnik RS" broj 116/07, 88/09 i 10/15), član 5.

¹⁸ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 54.

¹⁹ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 54.

²⁰ Uredba o službi u aktivnoj rezervi ("Službeni glasnik RS" broj 47/11), član 2.

²¹ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 54.

Doktrina Vojske Srbije takođe ističe ko čini pasivnu rezervu: vojnici, podoficiri i oficiri u rezervi koji popunjavaju ratne jedinice Vojske Srbije.²²

Polazeći od zakonskih i doktrinarnih određenja može se zaključiti da je pasivna rezerva, deo rezervnog sastava VS, koji se angažuje po potrebi i planu, za popunu komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije i Ministarstva odbrane, državnih organa, civilne zaštite i drugih snaga odbrane, radi izvršavanja dodeljenih misija i zadataka.

Komparacija sa rezervnim sastavom oružanih snaga država u okruženju

Prelazak na sistem profesionalizacije u mirnodopskoj popuni vojske zemalja u okruženju podrazumevao je radikalno smanjenje oružanih snaga i uvođenje znatno viših standarda operativnih i funkcionalnih sposobnosti komandi, jedinica i ustanova, kao i definisanje novog koncepta popune rezervnim sastavom.

Većina zemalja opredelila se da, pored opšte (pasivne) rezerve koja je namenjena za odbranu zemlje od agresije spolja, razvije i ugovornu (aktivnu) rezervu. Potreba uspostavljanja ugovorne, odnosno aktivne rezerve ima svoje uporište u obezbeđenju malobrojne i vrhunski osposobljene rezerve, koja će pouzdano i kompetentno popuniti određena formacijska mesta jedinica u miru.

U evropskim državama postoje različita rešenja organizovanja, kako samih oružanih snaga, tako i rezervnog sastava. Razlika se kreće od nepostojanja obavezne rezerve već samo ugovorne rezerve (Francuska), postojanja samo opšte obavezne rezerve (Rumunija), do postojanja i aktivne (ugovorne) i pasivne (obavezne) rezerve (Slovenija, Hrvatska, Bugarska, BJR Makedonija, Mađarska, Nemačka).

Rezervni sastav oružanih snaga *Hrvatske* čini: aktivnu (ugovornu) i pasivnu rezervu. Aktivna rezerva se popunjava od vojnika koji su odslužili vojni rok na dobrovoljnoj osnovi. Namenjena je za popunu, kako jezgara ratnih jedinica, tako i ratnih jedinica za učesće u operacijama odgovora na krize u zemlji i inostranstvu.

Rezervni sastav vojske *Slovenije* čini: ugovornu (aktivnu) i mobilizacijsku (pasivnu) rezervu. Ugovornu ili aktivnu rezervu, čine vojni obveznici koji imaju raspored u mirnodopskim jedinicama vojske i dobrovoljno sklopljen ugovor sa Ministarstvom odbrane, na određeni period. U rezervu se pozivaju za potrebe odbrane države, na vežbe ili izvršavanja drugih zadataka. Dok traje ugovor, pripadnici aktivne rezerve mogu biti pozvani da učestvuju u multinacionalnim operacijama i za pomoć u prirodnim i drugim nesrećama. Mobilizacijskom ili pasivnom rezervom vrši se popuna ratnih jedinica vojske.

Rezervni sastav oružanih snaga *Bugarske* čini: stalnu (aktivnu) i mobilizacijsku (pasivnu) rezervu. Stalna rezerva namenjena je za popunu, do punog brojnog stanja, aktivnih jedinica u miru i upućivanje u multinacionalne operacije, a mobilizacijska rezerva za popunu ratnih jedinica OS, za vreme mobilizacije.

Rezervni sastav oružanih snaga *Mađarske* čine: dobrovoljna (aktivna) i obavezna (pasivna) rezerva. Dobrovoljnom rezervom vrši se dopuna profesionalnog sastava ili kao privremena zamena iz bilo kog razloga (vojna vežba, zadaci u odbrani od katastrofa, go-

²² Doktrina Vojske Srbije, Beograd, 2010, strana 16.

dišnji odmori članova stalnog sastava i sl.) i u multinacionalnim operacijama. Aktiviranje obavezne rezerve predviđeno je samo u slučaju neposredne ratne opasnosti i proglašenja ratnog stanja, što podrazumeva i angažovanje dobrovoljne rezerve.

Rumunija nema aktivnu rezervu već samo rezervu koju čine vojnici koji su odslužili vojni rok i bivši vojnici po ugovoru i profesionalna vojna lica, do navršanih 55 godina života. Lica iz rezerve nemaju nikakvih obaveza prema vojsci i obratno (ne pozivaju se na vežbe, obuku i sl.). Njihovo angažovanje je predviđeno u slučaju vanrednog ili ratnog stanja ili velikih elementarnih katastrofa.

Rezervni sastav oružanih snaga *Francuske* zasnovan je na dobrovoljnoj osnovi, a sastoji se iz: operativne rezerve i građanske rezerve (civilna zaštita). Operativna rezerva namenjena je za ojačavanje postojećih vojnih kapaciteta oružanih snaga. Čine je civilna lica i bivša profesionalna vojna lica angažovana ugovorom. Angažuje se za izvršavanje misija i zadataka Vojske u zemlji i u multinacionalnim operacijama.

Rezerva oružanih snaga *Nemačke* organizovana je u: rezervu za ojačanje, kadrovsku rezervu i opštu kadrovsku rezervu. Rezerva za ojačanje i kadrovska rezerva čine aktivnu rezervu i namenjena je za popunu formacijskih mesta u okviru aktivnih jedinica vidova oružanih snaga i ministarstva odbrane kao i za popunu delimično aktivnih jedinica i jezgra jedinica. Pasivnu rezervu čini opšta kadrovska rezerva i ona popunjava ratne jedinice.

Komparativnom analizom sa rešenjima država u okruženju, može se zaključiti da je uvođenje novog koncepta popune rezervnog sastava u VS izvršeno na bazi njihovih iskustava, uz uvažavanje sopstvenih mogućnosti i potreba. Sa nekim bivšim državama SFRJ (Republikom Hrvatskom, BJR Makedonijom i Republikom Slovenijom) imamo slična rešenja u načinu popune vojske rezervnim sastavom (aktivna i pasivna rezerva), u pružanju pogodnosti pripadniku aktivne rezerve kada vrši službu u vojsci (izjednačeni sa profesionalnim sastavom za vreme vršenja dužnosti u vojsci), i u mirovanju prava i obaveza iz radnog odnosa kod poslodavca za vreme angažovanja u misijama i na zadacima vojske. Pristup pružanja pogodnosti pripadniku aktivne rezerve kada ne vrši službu u vojsci nam je različit (u Hrvatskoj prilikom zaključenja ugovora prima 60% prosečne zarade, u Sloveniji ima pogodnost oslobađanja od poreza na primljene novčane prinadležnosti u vojsci i dobija jednokratni doatak pri produženju ugovora, dok našeg rezervistu pripada novčana naknada, koju određuje ministar odbrane za svaki mesec trajanja ugovora). U svim navedenim državama predviđeno je da se pripadnici aktivne rezerve, po isteku ugovora, prevode u pasivnu rezervu.

U ekonomski razvijenim državama (Francuska, Nemačka ...) postoji razrađen sistem pružanja pogodnosti, radi animacije za pristupanje rezervnom sastavu, u toku i posle služenja u rezervnom sastavu, kao i pogodnostima koje se daju poslodavcima kod kojih su rezervisti zaposleni. Naravno, ove pogodnosti uslovljene su ekonomskim i finansijskim mogućnostima zemlje.

Zadaci i angažovanje aktivne i pasivne rezerve u Vojsci Srbije

Strategijskim pregledom odbrane Republike Srbije iz 2011. godine, definisano je da veličina mirnodopskog sastava Vojske Srbije bude u skladu sa potrebama i mogućnostima Republike Srbije i da se kreće oko 0,2–0,4% populacije države. U skladu s tim, izvršena je i projekcija mirnodopske brojne veličine Vojske Srbije na oko 30.000 pripadnika (oko 28.000 profesionalnih pripadnika i 2.000 pripadnika aktivne rezerve).

Uvažavajući izazove, rizike i pretnje bezbednosti Republici Srbiji, globalno i regionalno okruženje, demografske i materijalne potencijale Republike Srbije i operativne potrebe odbrane Republike Srbije, brojna veličina Vojske Srbije u ratu projektovana je na oko 85.000 pripadnika.

Iz navedenih podataka identifikuju se potrebe Vojske Srbije za rezervnim sastavom broja oko 57.000 pripadnika.

Razlozi za uvođenje aktivne rezerve u Vojsci Srbije

Uvođenje aktivne rezerve, kao načina popune operativnih jedinica Vojske Srbije je izazvano višestrukim razlozima, zasniva se na sistemskim zakonima i strategijsko-doktrinarnim dokumentima, od kojih ćemo neke najvažnije navesti:

– Vojska Srbije zbog racionalnosti ima jedinice različitih stepena gotovosti i razvijenosti,²³ koji se kreću od R-0 do R-4. Manji broj jedinica imaju najviši stepen razvijenosti R-0, dok skoro 50% jedinica ima srednji stepen razvijenosti R-2. Model aktivne rezerve nudi rešenje popune formacijskih mesta mirnodopskog sastava, radi podizanja nivoa gotovosti, angažovanjem obučenog i motivisanog ljudstva.

– Opremanje Vojske Srbije modernim sredstvima i uvođenje savremenih procedura podiže i usložava zahteve za obučenošću pripadnika rezervnog sastava. Pripadnici rezervnog sastava koji ulaze u sastav jedinica Vojske Srbije i Ministarstva odbrane treba da budu podvrgnuti intenzivnoj, kontinuiranoj i savremenoj obuci. Upravo aktivna rezerva svojom obučenošću, ovde nalazi svoje mesto.

– Odlukom Narodne skupštine o „zamrzavanju“ vojne obaveze, u značajnoj meri je smanjena kadrovska osnova za popunu vojnicima, onim građanima koji će dobrovoljno služiti vojni rok. Najčešći razlozi dobrovoljnog služenja vojnog roka su želje da se u VS obezbedi alternativna profesionalna karijera ili da po završenoj obuci jedan period svog radnog veka provedu u profesionalnoj vojnoj službi. Postojanje aktivne rezerve pruža institucionalne i profesionalne mogućnosti ovoj kategoriji građana.

– Iskustva evropskih zemalja ukazuju na činjenicu, da ugovorna (aktivna) rezerva predstavlja dobru kadrovsku osnovu za angažovanje u operacijama izgradnje i očuvanja globalnog i regionalnog mira i bezbednosti. U pojedinim skandinavskim zemljama odnos učešća ugovorne rezerve i stalnog profesionalnog sastava se u mirovnim operacijama kreće do 9:1 u korist ugovorne (aktivne) rezerve.

Angažovanje aktivne i pasivne rezerve u misijama i zadacima Vojske Srbije

Da bi odredili u kojim misijama i zadacima možemo angažovati *aktivnu rezervu*, moramo uporediti odredbe Zakona o Vojsci Srbije, Zakona o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi, Zakona o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije, Doktrinu Vojske Srbije i Pravilnik za unutra-

²³ Stepenn razvijenosti predstavlja kvantitavan odnos broja formacijskih mesta u miru u odnosu na broj formacijskih mesta u ratu po objedinjenoj formaciji, Pravilnik za unutrašnje uređenje i sistematizaciju formacijskih mesta u Vojsci Srbije, (SVL broj 27/09, 31/10 i 05/17), član 23.

šnje uređenje i sistematizaciju formacijskih mesta u Vojski Srbije²⁴ (u delu koji se odnosi na klasifikaciju jedinica po stepenu razvijenosti).

Upoređivanjem gore nabrojanih zakona, doktrine i pravilnika, može se zaključiti da aktivna rezerva treba da izvršava sledeće misije i zadatke VS:

1. U misiji odbrane Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja, angažovanjem u izvršavanju zadataka: odvracanja od oružanog ugrožavanja, odbrane teritorije i vazdušnog prostora,

2. U misiji učešća u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu, angažovanjem u izvršavanju zadatka: učešća u multinacionalnim operacijama, 9 meseci i to 3 meseca za pripremu i 6 meseci za izvršenje misije,

3. U misiji podrške civilnim organima vlasti u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti angažovanjem u izvršavanju zadataka: pomoći civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu i pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća, do 6 meseci godišnje i

4. U obučavanju radi osposobljavanja za misiju odbrane od oružanog ugrožavanja, do 45 dana godišnje i pozivanja na vojnu vežbu do 90 dana.

U izvršavanju misija i zadataka Vojske Srbije, pripadnici aktivne rezerve se angažuju u jedinici sa kojom su zaključili ugovor i mogu izvršavati zadatke u okviru misije u trajanju do najviše 9 meseci i to "3 meseca za pripremu i 6 meseci za izvršenje misije".²⁵

Na osnovu Zakona o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije, pripadnici aktivne rezerve mogu biti upućeni u misije učešća u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu, odnosno na zadacima u okviru multinacionalnih operacija.²⁶

Imajući u vidu da je stalni i najvažniji zadatak Vojske Srbije u miru, obučavanje i osposobljavanje za izvršenje dodeljenih misija i zadataka, može se uočiti da će ovo biti i osnovni zadatak na kome će se u miru angažovati aktivna rezerva. Zakonom je regulisano da se pripadnici aktivne rezerve pozivaju u toku kalendarske godine na redovno obučavanje do 45 dana²⁷ i na vojnu vežbu najviše do 90 dana u toku jedne godine²⁸. Ovaj period omogućava kvalitetnu obuku na složenim sredstvima i garantuje uspešnu realizaciju zadataka u jedinici.

Zakonska regulativa takođe nije precizno definisala misije i zadatke u kojima može biti angažovana i *pasivna rezerva*. Propisano je da se pripadnici pasivne rezerve angažuju „i za izvršavanje zadataka pružanja pomoći stanovništvu i spasavanju materijalnih dobara usled prirodnih katastrofa i drugih nesreća“.²⁹

Na osnovu toga može se zaključiti da se pasivna rezerva može angažovati u izvršavanju sledećih misija i zadataka:

1. U misiji odbrane Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja, angažovanjem u izvršavanju zadatka: odbrana teritorije i odbrana vazdušnog prostora,

²⁵ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 54.

²⁶ Zakon o upotrebi Vojske Srbije u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 13.

²⁷ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 54.

²⁸ Isto, član 51.

²⁹ Isto.

2. U misiji podrške civilnim organima vlasti u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti angažovanjem u izvršavanju zadatka: pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća i

3. Obučavanje u toku godine, do 15 dana u toku kalendarske godine i na vojnu vežbu do 90 dana.

Lica u rezervnom sastavu Vojske Srbije u svojstvu pasivne rezerve navedene misije i zadatke će izvršavati u sastavu ratne jedinice u kojoj imaju ratni raspored.

Zakonska odredba, definisanjem da je pripadnik rezerve odslužio vojni rok i da mu se određuje ratni raspored u skladu sa njegovom osposobljenošću za konkretnu dužnost, definiše i angažovanje pasivne rezerve u zadacima koji proističu iz prve i treće misije Vojske Srbije.

To vreme mora biti dovoljno za kondicioniranje i proširivanje stečenih znanja koja će biti iskorištena u realizaciji misija i zadataka jedinica u kojima su rezervisti raspoređeni.

Popuna komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije aktivnom i pasivnom rezervom

Doktrinarnim dokumentima u oblasti odbrane, Srbija se opredelila za „načela organizovanja VS“³⁰ trokomponentnosti sastava i trokomponentnosti namene Vojske Srbije. Trokomponentnost sastava podrazumeva da se Vojske Srbije popunjava profesionalnim pripadnicima, aktivnom i pasivnom rezervom.³¹

Izvori popune komandi, jedinica i ustanova aktivnom i pasivnom rezervom

Analizirajući pojmovno određenje *aktivne rezerve*, zaključujemo kojom kategorijom vojnih obveznika je možemo popuniti, uz naravno poštovanje principa dobrovoljnosti:

– Raspoređenim licima iz rezervnog sastava (pripadnici pasivne rezerve), odnosno vojnim obveznicima kojima je određen ratni raspored u komandama, jedinicama i ustanovama Vojske Srbije i Ministarstva odbrane, sem licima koja su raspoređena u Policiji.

– Licima iz rezervnog sastava kojima je prestao radni odnos u svojstvu profesionalnog vojnog lica (oficir, podoficir, profesionalni vojnik), a po godinama života im nije istekla obaveza služenja u rezervnom sastavu i

– Neraspoređenim licima iz rezervnog sastava koji su odslužili vojni rok sa oružjem ili su završili kurs za rezervne oficire.

Popuna Vojske Srbije aktivnom rezervom vrši se na osnovu javnog konkursa, u skladu sa Planom popune kojim se za svaku kalendarsku godinu određuje broj i specijalnosti lica koja se mogu angažovati u aktivnoj rezervi. Konkurs raspisuje organizacijska jedinica Mini-

³⁰ Načela organizovanja Vojske Srbije su usvojeni stavovi o organizovanju i razvoju Vojske Srbije za realizaciju misija i zadataka.

³¹ Doktrina Vojske Srbije, Beograd, 2010, strana 16.

starstva odbrane nadležna za kadrove, na predlog Generalštaba Vojske Srbije. Opšte uslove za službu u aktivnoj rezervi propisuje Vlada, na predlog ministra odbrane.³² Od opštih uslova, najbitniji je onaj koji se tiče godina starosti lica koja se primaju u aktivnu rezervu. Članom 2. stav 4. Uredbe o službi u aktivnoj rezervi propisano je „da je prilikom stupanja u aktivnu rezervu mlađe od 50 godina (za oficira), odnosno 40 godina (za podoficira i vojnika), osim za profesionalnog pripadnika VS kome je prestala profesionalna vojna služba“.

Posebne uslove za prijem u aktivnu rezervu, u skladu sa potrebama popune i specifičnostima formacijskih mesta na koje se predviđa angažovanje aktivnog rezerviste, određuje Ministarstvo odbrane na predlog Generalštaba Vojske Srbije.³³

Posebni uslovi se preciziraju prilikom raspisivanja konkursa. Njima se bliže određuju kriterijumi u pogledu stručnosti i sposobnosti potrebnih za angažovanje na formacijskom mestu za koje se zaključuje ugovor, a koji se tiču vojno-stručne osposobljenosti, stepena stručne spreme, specijalnosti, usavršavanja, medicinsko-psihološke i fizičke sposobnosti i bezbednosnih uslova.

Broj i strukturu lica (po činu, rodu, službi, specijalnosti i jedinicama) sa kojima se može zaključiti ugovor o angažovanju u aktivnoj rezervi, na predlog načelnika Generalštaba Vojske Srbije, odobrava ministar odbrane u skladu sa planom i odobrenim novčanim sredstvima za tu namenu.

Vojni obveznik primljen u aktivnu rezervu zaključuje tipski ugovor sa jedinicom ranga brigade ili višeg, o služenju u aktivnoj rezervi do dve godine.³⁴ Ugovorom se određuju uslovi, vreme, način i poslovi na kojima bi se angažovalo lice u aktivnoj rezervi, prava i obaveze angažovanih lica za vreme izvršavanja konkretnih dužnosti u Vojsci Srbije i stručnih poslova u Ministarstvu odbrane i način njihovog finansiranja.

U slučaju utvrđenih potreba za angažovanjem na školovanju za specijalnost roda ili službe u kojoj je raspoređen, pohađanje kurseva, seminara i studijskih programa, obučavanja radi sticanja sertifikata o osposobljenosti za učešće u određenoj multinacionalnoj operaciji, upućivanja u određenu multinacionalnu operaciju i vršenja vojne službe za određeno vreme, sa aktivnim rezervistom se zaključuje pojedinačni ugovor, a u skladu sa uslovima utvrđenim propisima o VS.

Na osnovu svega iznetog, nadležni organ može pozvati pripadnika aktivne rezerve za vreme trajanja ugovora, po planu i na zahtev starešine ranga komandanta brigade u čijem je sastavu rezervista nalazi, zbog:

1) Izvođenja redovne ili intenzivne obuke do 45 dana, a na osnovu usvojenog godišnjeg plana obuke lica u rezervnom sastavu,

2) Stipendiranja, odnosno upućivanja na školovanje ili druge oblike stručnog usavršavanja u okviru specijalnosti, na osnovu utvrđene potrebe za školovanjem ili usavršavanjem lica iz svog sastava,

3) Izvođenja obuke do 3 meseca (90 dana) radi sticanja sertifikata o osposobljenosti za potrebe upućivanja u odobrene multinacionalne operacije prema usvojenom godišnjem planu i odlukama nadležnih organa,

4) Angažovanja do 6 meseci (180 dana) u odobroj multinacionalnoj operaciji za koju je osposobljen, u skladu sa odlukama nadležnih organa kojima je određen broj i struktura lica u aktivnoj rezervi koja se mogu upućivati u multinacionalne operacije van granica Republike Srbije i

³² Vidi Uredbu o službi u aktivnoj rezervi ("Službeni glasnik RS" broj 47/11), član 2.

³³ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 55.

³⁴ Isto, član 56.

5) Neposrednog prijema u vojnu službu zaključivanjem ugovora o vršenju konkretne vojne dužnosti, odnosno stručnog posla na određeno vreme, radi popune formacijskih mesta ili vršenja privremenih ili povremenih poslova.

Stručni poslovi odnosno vojne dužnosti na kojima se pripadnik aktivne rezerve može angažovati su svi stručni poslovi i vojne dužnosti iz komandi, jedinica i ustanova Vojske Srbije, za koje ispunjava propisane uslove na osnovu utvrđene potrebe službe:

1) za angažovanje u jedinici Vojske Srbije radi pružanja pomoći civilnim organima ili u slučaju vanrednog stanja proglašenog odlukom nadležnog organa,

2) za angažovanje na privremenim ili povremenim poslovima usled povećanja obima poslova ili radi produženja započetih radova čije bi obustavljanje ili prekidanje imalo štetne posledice za operativnu sposobnost komande, jedinice ili ustanove Vojske Srbije,

3) za angažovanje za izvršavanje obaveza preuzetih zaključenim međunarodnim ugovorima u oblasti odbrane i vojne saradnje koji se ne mogu izvršiti angažovanjem stalnog profesionalnog sastava Vojske Srbije,

4) za popunu slobodnih ili upražnjenih formacijskih mesta usled organizacijskih promena u Vojsci Srbije, kada se popuna ne može obezbediti redovnim prijemom, premeštajem ili na drugi propisani način i

5) radi zamene odsutnog pripadnika Vojske Srbije ili lica koje traje duže od šest meseci.

Licima koja sklope ugovor u svojstvu pripadnika aktivne rezerve određuje se i ratni raspored u komandama, jedinicama i ustanovama Vojske Srbije i Ministarstva odbrane, sa kojima su sklopili ugovor o angažovanju. Na taj način se obezbeđuje da se tim licima, eventualno, ne odredi ratni raspored u nekoj drugoj jedinici - ustanovi Vojske Srbije.

Građanin Republike Srbije postaje vojni obveznik, odnosno lice u rezervnom sastavu u svojstvu pripadnika *pasivne rezerve*, činom određivanja ratnog rasporeda u komandama, jedinicama i ustanovama Vojske Srbije i Ministarstva odbrane.³⁵

Pripadnici pasivne rezerve se raspoređuju načelno po teritorijalnom principu. Pasivna rezerva popunjava se i profesionalnim oficirima, podoficirima i vojnicima kojima je prestala profesionalna vojna služba, a ispunjavaju propisane kriterijume.

Raspoređivanje na dužnosti u ratnim komandama, jedinicama i ustanovama Vojske Srbije vrši se prema vojnoevidencionim specijalnostima, a u vojnim jedinicama i ustanovama Ministarstva odbrane i prema sposobnosti za vršenje službe. Imajući u vidu da su vojne ustanove neposredno potčinjene Ministarstvu odbrane – usko specijalizovane, neborbene (zdravstvene, obrazovne, naučne, izdavačke, usko strukovno-zanatske i sl.), onda je njihova popuna moguća i pripadnicima rezervnog sastava koji su osposobljeni u građanstvu završetkom odgovarajućeg vida školovanja ili usavršavanja.

Raspoređivanje pripadnika pasivne rezerve vrši se po propisanom redu prvenstva i kriterijumima:³⁶

- 1) u ratne komande, jedinice i ustanove Vojske Srbije,
- 2) u vojne jedinice i vojne ustanove Ministarstva odbrane,
- 3) u Ministarstvo unutrašnjih poslova,
- 4) u jedinice i organe civilne zaštite,

³⁵ Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 54.

³⁶ Uredba o kriterijumima za raspoređivanje građana i materijalnih sredstava za potrebe odbrane i popune Vojske Srbije (Odluka Vlade RS 05 broj 110-7295/2010 od 14.10.2010), član 7.

- 5) u organe, jedinice i službe osmatranja, obaveštavanja i uzbunjivanja i
 6) u državne organe, privredna društva, druga pravna lica i kod preduzetnika koji proizvode predmete, odnosno vrše usluge od posebnog značaja za odbranu zemlje.

Popuna komandi, jedinica i ustanova aktivnom i pasivnom rezervom

Komande, jedinice i ustanove Vojske Srbije mogu biti stalne i privremene strukture, a po nameni organizovane u: snage za reagovanje, glavne odbrambene snage i snage ojačanja.³⁷

Snage za reagovanje čine moderno opremljene, osposobljene i popunjene jedinice visokog stepena razvijenosti. Osnovna su snaga VS za reagovanje na pretnje bezbednosti i dele se na: *snage za hitno reagovanje* i *snage za brzo reagovanje*.

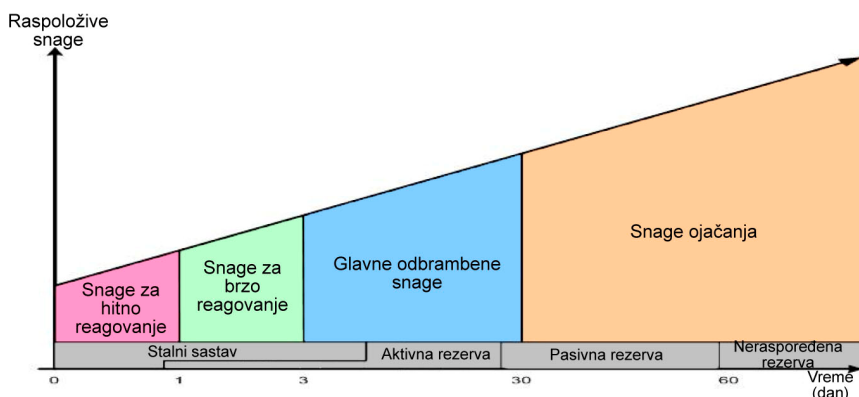
Snage za hitno reagovanje čine profesionalne jedinice visokog stepena razvijenosti. Namenjene su za kontrolu i zaštitu vazdušnog prostora, protiv teroristička, protiv pobunjenička, diverzantska i protiv diverzantska dejstva i službu traganja i spasavanja.

Snage za brzo reagovanje čine profesionalne jedinice visokog stepena razvijenosti, osposobljene za: odbranu zemlje od oružanog ugrožavanja, stvaranje uslova za mobilizaciju i narastanje glavnih odbrambenih snaga i snaga ojačanja, kao i učešće u multinacionalnim operacijama i međunarodnoj vojnoj saradnji.

Glavne odbrambene snage čine deo Vojske Srbije opremljen i osposobljen za odbranu od oružanog ugrožavanja spolja, protiv pobunjenička dejstva i podršku civilnim vlastima, koje se sastoje od mirnodopskih komandi i jedinica Vojske Srbije i imaju niži stepen razvijenosti od snaga za reagovanje.

Snage ojačanja čine deo Vojske Srbije opremljen i osposobljen za izvršavanje zadataka odbrane teritorije u dodeljenim zonama odgovornosti i popunjavaju se iz rezerve. Zadaci tih snaga su odbrana pravaca i objekata u zoni odgovornosti i podrška civilnim vlastima i stanovništvu u situacijama kada su ugroženi ljudski životi, životna sredina i materijalna dobra.

Struktura snaga VS sa vremenom gotovosti za upotrebu i raspoloživošću snaga prikazana je na grafikonu.

Grafikon 1 – Struktura snaga VS

³⁷ Doktrina Vojske Srbije, Beograd, 2010, strana 20.

Klasifikacija po stepenu razvijenosti određuje se za jedinice četa - baterija i bataljon-divizion-eskadrila-odred.³⁸ Nivo gotovosti, a samim tim i stepen razvijenosti kreće se od R-0 do R-4. Oni definišu i potrebno vreme gotovosti jedinica za upotrebu, ali i ostale važne elemente, što možemo videti u tabeli 1. Posebno pitanje je stepen naprezanja ovih snaga (drugim rečima u uslovima najvećeg naprezanja, koliko možemo angažovati ovih snaga, a u isto vreme imati i projektovanu rezervu za rotaciju ili smenu) i to nije deo ovog teksta, ali je svakako veoma važno državno pitanje u celini.

Tabela 1 – Pregled nivoa gotovosti i stepena razvijenosti jedinica VS

Nivo gotovosti		Stepen razvijenosti u %	Vreme gotovosti za upotrebu	Popunjenost opremom u %	Napomena
Trenutna	R-0	preko 90	do 24 časa	100	
Visoka	R-1	70 do 90	do 72 časova	100	
Srednja	R-2	30 do 70	do 15 dana	100	
Niska	R-3	10 do 30	do 30 dana	80	
Vrlo niska	R-4	do 10	do 60 dana	60	

Na osnovu doktrinarnih rešenja, nivoa gotovosti i stepena razvijenosti jedinica VS, može se zaključiti da snage za reagovanje čine jedinice VS popunjene profesionalnim vojnim licima, sa trenutnim (R-0) i visokim (R-1) stepenom razvijenosti, da glavne odbrambene snage čine jedinice sa srednjim i niskim stepenom razvijenosti (R-2 i R-3) i da snage ojačanja čine jedinice sa vrlo niskim stepenom razvijenosti (R-4).

Doktrinarna rešenja, u vezi snaga za reagovanje, koje čine profesionalne jedinice, navodi nas na zaključak da će pripadnici aktivne rezerve težišno popunjavati jedinice sa srednjim nivoom gotovosti (R-2) i razvijenosti od 30–70%, odnosno glavne odbrambene snage.

Sa aspekta sprovođenja koncepta aktivne rezerve u popuni jedinica mirnodopskog sastava Vojske Srbije, značajno je popunjavanje snaga za reagovanje aktivnom rezervom.

I pored doktrinarnog stava o profesionalnosti u popuni, realno je angažovanje aktivne rezerve u sastavu snaga za brzo reagovanje, radi popune upražnjenih formacijskih mesta za određeni vremenski period (recimo za vreme angažovanja dela pripadnika ovih jedinica u multinacionalnim operacijama u regionu i svetu, raskida ugovora većeg broja profesionalnih pripadnika ili do završetka usavršavanja, specijalizacije i slično).

Upoređivanjem odredbi Zakona o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije kojim se aktivnoj rezervi daje mogućnost za učešće u operacijama očuvanja, održavanja i izgradnje mira u svetu i namene snaga za brzo reagovanje, u delu koji se odnosi na učešće u multinacionalnim operacijama, zaključujemo da se aktivna rezerva u toj misiji može upotrebiti u sastavu već napomenutih snaga, bez obzira na princip profesionalnosti.

³⁸ Pravilnik za unutrašnje uređenje i sistematizaciju formacijskih mesta u Vojski Srbije (SVL broj 27/09 i 31/10), član 29.

Doktrinarno određenje profesionalnosti snaga za reagovanje trebalo bi shvatiti kao opšte načelo-princip, a ne kao striktnu primenu u praksi, imajući u vidu mesto i ulogu aktivne rezerve u misijama i zadacima Vojske Srbije. Polazeći od cilja uvođenja aktivne rezerve, a to je obezbeđenje dodatnih ljudskih resursa, koji će omogućiti pouzdanu i efikasniju popunu jedinica motivisanim i obučanim kadrom, kao i da komande, jedinice i ustanove Vojske Srbije izvršavaju misije i zadatke i u miru, popuna snaga za brzo reagovanje, odnosno jedinica sa trenutnim (R-0) i visokim (R-1) stepenom razvijenosti je moguća i opravdana. Već navedenom ide na ruku i mogućnost godišnjeg obučavanja aktivne rezerve do 45 dana, kao i motivisanost ovog ljudstva s obzirom na princip dobrovoljnosti.

I pored svega ovoga Koncept aktivne rezerve i pored pozitivnog zakonskog određenja i predviđanja u dokumentima planiranja razvoja (strategijskim pregledom odbrane predviđeno je 2.000 lica za popunu mirnodopske vojske aktivnom rezervom) nije zaživeo u komandama, jedinicama i ustanovama VS.

U toku 2014. godine, preduzeti su određeni koraci koji bi mogli dovesti do implementacije ovog koncepta u jedinicama VS. Institut za strategijska istraživanja u saradnji sa Upravom za ljudske resurse (J-1) Generalštaba VS, sproveo je empirijsko istraživanje, putem anketiranja dela vojnika na dobrovoljnom služenju vojnog roka, vojnika u pasivnoj rezervi, profesionalnih vojnika i građana preko sajta Ministarstva odbrane o zainteresovanosti za službu u aktivnoj rezervi. Na osnovu rezultata istraživanja koji su bili povoljni, odlučeno je da se „pilot“ programom u drugoj polovini 2015. godine primi određeni broj lica u aktivnu rezervu u jedinice Kopnene vojske.

Što se tiče implementacije taj koncept još u povoju, da će u narednom periodu njegovo oživljavanje pre svega zavisiti od finansijskih izdvajanja države, ali da može u budućnosti činiti značajan kontigent lica, koji uz predviđeno osposobljavanje i angažovanje, može unaprediti operativne i funkcionalne sposobnosti Vojske Srbije.

Da bi odredili snage koje bi se mogle popuniti *pasivnom rezervom*, treba uporediti odredbe Zakona o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi, Doktrinu Vojske Srbije (u delu koji se odnosi na funkcionalnu organizaciju Vojske Srbije) i Pravilnik za unutrašnje uređenje i sistematizaciju formacijskih mesta u Vojsci Srbije³⁹ (u delu koji se odnosi na klasifikaciju jedinica po stepenu razvijenosti).

Imajući u vidu izneta upoređivanja, može se doći do zaključka da će se pasivnom rezervom popunjavati komande, jedinice i ustanove, koje čine glavne odbrambene snage i snage ojačanja.⁴⁰

Pasivnom rezervom popunjavaće se deo glavnih odbrambenih snaga i to one koje se odnose na komande, jedinice i ustanove Kopnene vojske, Ratnog vazduhoplovstva i protiv vazduhoplovne odbrane i dela prištapskih jedinica GŠ VS, sa srednjim i niskim stepenom razvijenosti (R-2 i R-3), do ratne formacije.

Doktrinarna opredeljenja da snage ojačanja izvršavaju „zadatke odbrane teritorije u dodeljenim zonama odgovornosti i popunjavaju se iz rezerve“⁴¹, navode nas na zaključak da će, veći deo ove rezerve popunjavati upravo teritorijalne brigade Vojske Srbije.

³⁹ Pravilnik za unutrašnje uređenje i sistematizaciju formacijskih mesta u Vojsci Srbije (SVL 27/09 i 31/10), član 29.

⁴⁰ „glavne odbrambene snage ... mirnodopskih komandi i jedinica Vojske Srbije i imaju niži stepen razvijenosti od snaga za reagovanje.“ i „snage ojačanja ...popunjavaju se iz rezerve.“ (Doktrina Vojske Srbije, Beograd, 2010, strana 20).

Stoga, treba identifikovati izazove, sa kojim se mogu suočiti jedinice Vojske Srbije u popuni aktivnom i pasivnom rezervom.

U tom smislu, pitanje koje se nameće i predstavlja svojevrsni izazov u popuni ratnih jedinica pasivnom rezervom u današnje vreme je mogućnost korišćenja prava rezervista na prigovor savesti.⁴²

Kada bi matematički proračunavali koliko pripadnika, teoretski može iskoristiti ovo pravo, sigurno bi došli do podatka, da je to preko preko 90% od ukupnog broja lica raspoređenih u pasivnoj rezervi. Pravo na prigovor savesti ne bi mogli ostvariti, samo rezervisti koji su u poslednje četiri godine odslužili vojni rok, što je oko pet do sedam hiljada pripadnika, s obzirom na zainteresovanost regruta za dobrovoljnim služenjem vojnog roka (četiri partije godišnje, a u partiji oko 300 do 400 dobrovoljaca).

Opet, ako teoretski posmatramo, postoji mogućnost da bi jedan deo pripadnika pasivne rezerve, ovo pravo iskoristio baš u momentu kada bi trebao biti upućen u ratnu jedinicu na izvršenje borbenog zadatka. Problem se usložava, čitavim nizom „abolicija“⁴³ građana, koji su lični interes stavili iznad kolektivnog, koji su prekršili zakon o vojnoj obavezi i koji se nisu odazvali pozivu države da je brane u periodu od 1991. do 1999. godine. Zbog toga sistem odbrane i država u celini, trebaju pronaći zakonski okvir i model delovanja, kako bi se obezbedila nesmetana popuna ratnih jedinica i u ovakvim situacijama.

Zakonski okvir, je predvideo mogućnost da u vanrednom i ratnom stanju Narodna skupština može odobriti odstupanje od Ustavom garantovanih ljudskih i manjinskih prava.⁴⁴

Pored definisanja u Zakonu o odbrani, ove mere su ušle i u sam Ustav Republike Srbije.⁴⁵ Drukčije rečeno, ovakva odluka će možda biti neizbežna, jer proglašenjem vanrednog ili ratnog stanja, time bi se izbeglo narušavanja operativnih sposobnosti ratnih jedinica, kao i i sama odbrana zemlje.

Veliki izazov u popuni pasivnom rezervom takođe može predstavljati i zainteresovanost za dobrovoljno služenje vojnog roka koja ako pokaže tendenciju pada, tada se možda neće moći obezbediti potrebna brojna veličina rezervnog sastava i adekvatnih specijalnosti vojnika u pasivnoj rezervi, što bi za posledicu imalo postepeno smanjivanja broja osposobljenih vojnih obveznika za raspored u ratne jedinice, a naročito obveznika do 35 godina života.

Identifikovanje i sagledavanje ovih najvažnijih izazova u popuni ratnih jedinica navodi na razmišljanje o „odmrzavanju“ obaveze služenja vojnog roka, kako bi svi građani Srbije bili ravnopravni u pravima i dužnostima odbrane Republike Srbije, a popuna stabilna i predvidiva.

⁴¹ Isto.

⁴² Vidi Zakon o civilnoj službi ("Službeni glasnik RS" broj 88/09), član 3.

⁴³ Dosad su doneta tri zakona o amnestiji kada je reč o neispunjenju vojne obaveze. Prvim zakonom 1996. god. amnestirani su građani koji su do 14. decembra 1995. god. izbegavali služenje vojnog roka, da bi se zatim amnestija Zakonom iz 2001. god. dala osobama koji do 7. oktobra 2000. god. nisu ispunili vojnu obavezu. Poslednjim zakonom iz 2006. god. obuhvaćene su osobe koje nisu ispunile obavezu od 7. oktobra 2000. do 18. aprila 2006. god.

⁴⁴ Vidi Zakon o odbrani ("Službeni glasnik RS" broj 116/07, 88/09 i 10/15), član 91.

⁴⁵ Samo u dva Ustavom utvrđena slučaja data je mogućnost da se propišu mere odstupanja od Ustavom garantovanih ljudskih prava. Odstupanje je moguće uvesti samo u slučaju proglašenja vanrednog ili ratnog stanja.

Zaključak

S ciljem uspostavljanja efikasnog i ekonomski održivog sistema odbrane Republike Srbije u kontinuiranom procesu reforme sistema odbrane, koji se sprovodi na osnovu utvrđene politike odbrane, a radi usklađivanja sistema odbrane sa izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti, prihvaćen je i normativno-pravno uređen sistem popune Vojske Srbije rezervnim sastavom.

Primenom koncepta aktivne i pasivne rezerve obezbeđuje se neophodan ljudski potencijal za popunu Vojske Srbije radi izvršavanja dodeljenih misija i zadataka.

Uvođenje aktivne, odnosno rezerve sa zaključenim ugovorom, potreba je Vojske Srbije za malobrojnou, ali dobro obučenom rezervom, koja će omogućiti pouzdanu popunu dela formacijskih mesta mirnodopskih jedinica na zadacima održavanja operativnih i funkcionalnih sposobnosti i angažovanja u misijama.

Zakonsko, pravno i doktrinarno uređenje angažovanja aktivne i pasivne rezerve u misijama i zadacima Vojske Srbije, regulisano je Zakonom o Vojsci Srbije, Zakonom o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi, Doktrinom Vojske Srbije, Uredbom o službi u aktivnoj rezervi i drugim podzakonskim aktima.

Doneta zakonska i doktrinarna rešenja pružaju okvir za implementaciju koncepta aktivne i pasivne rezerve u izvršavanju misija i zadataka Vojske Srbije.

Upoređivanjem doktrinarnih rešenja i zakonske regulative, identifikovali smo da bi *aktivnom rezervom* popunjavali *glavne odbrambene snage* i to jedinice sa srednjim nivoom gotovosti i razvijenosti (R-2), dok bi *pasivnom rezervom* popunjavali *glavne odbrambene snage* u delu jedinica Kopnene vojske, Ratnog vazduhoplovstva i protiv vazduhoplovne odbrane i prištapskih jedinica Generalštaba, do ratne formacije i težišno *snage ojačanja*, odnosno teritorijalne snage vrlo niske gotovosti i razvijenosti (R-4).

Zakonom o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije, predviđeno je da u multinacionalne operacije mogu biti upućeni pripadnici aktivne rezerve. S obzirom na to da su *snage za brzo reagovanje* namenjene za učešće u multinacionalnim operacijama, to znači da se aktivna rezerva u toj operaciji angažuje u snagama za brzo reagovanje, bez obzira na princip profesionalnosti tih snaga. Primenjujući takav metod angažovanja, dolazimo do logičnog zaključka da se pripadnici aktivne rezerve mogu upotrebiti i u drugim misijama Vojske Srbije u sastavu *snaga za brzo reagovanje*. S druge strane, nije opravdano aktivnom rezervom popunjavati jedinice sa niskim (R-3) i vrlo niskim (R-4) stepenom razvijenosti, jer angažovanjem aktivne rezerve u ovakvim jedinicama nećemo poboljšati njene ukupne sposobnosti, s obzirom na popunjenost i razvijenost do 10% i od 10% do 30%.

Na osnovu svega iznetog može se dati okvir angažovanja aktivne i pasivne rezerve u misijama i zadacima Vojske Srbije:

Aktivna i pasivna rezerva, može se angažovati u izvršavanju zadataka odbrane Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja:

- kao snage za odvracanje od oružanog ugrožavanja (samo aktivna rezerva),
- kao snage za odbranu teritorije i
- kao snage za odbranu vazdušnog prostora.

Aktivna rezerva, može se angažovati u izvršavanju zadataka učešća u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu:

– kao snage za učešće u multinacionalnim operacijama.

Aktivna i pasivna rezerva, može se angažovati u izvršavanju zadataka podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti:

– kao snage za pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu (samo aktivna rezerva) i

– kao snage za pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

U bližoj budućnosti realno je postepeno i sistematično smanjivanja brojnog stanja ratne vojske u smislu smanjenja angažovanja lica iz pasivne rezerve na račun osposobljenosti, opremljenosti i operativnih sposobnosti profesionalnog sastava i brojnosti i sposobnosti pripadnika aktivne rezerve. Na taj način racionalizovao bi se odnos profesionalnog sastava, aktivne i pasivne rezerve, ali pri tome bi se moralo voditi računa, da se ni na koji način ne ugrozi operativna sposobnost Vojske Srbije (ili da kažemo najveće moguće naprezanje snaga, koje bi dovelo do situacije kao i 1999. godine i mogućnosti napada sa svih strana).

Radi realizacije sigurne i efikasne popune rezervnim sastavom Vojske Srbije potrebno je sigurno obezbediti dodatna novčana sredstva radi opremanja savremenim naoružanjem i vojnom opremom i brojnijem učešću aktivne u odnosu na pasivnu rezervu.

Literatura

- [1] Vujaklija M.: *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, Prosveta, 1980.
- [2] *Vojni leksikon*, Beograd, Vojno izdavački zavod, 1981.
- [3] *Vojna enciklopedija*, tom 8, Beograd, redakcija vojne enciklopedije, 1996.
- [4] Doktrina Vojske Srbije, Beograd, 2010.
- [5] Karanović N.: Vojna, radna i materijalna obaveza, prigovor savesti i civilna služba u budućim zakonskim rešenjima. *Vojno delo*, br. 4/2008.
- [6] Zakon o odbrani, *Službeni glasnik RS*, br. 116/07, 88/2009 i 10/15.
- [7] Zakon o Vojsci Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 116/07, 88/09 i 10/15.
- [8] Zakon o vojnoj, radnoj i materijalnoj obavezi, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- [9] Zakon o upotrebi Vojske Srbije i drugih snaga odbrane u multinacionalnim operacijama van granica Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- [10] Zakon o civilnoj službi, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- [11] Pravilnik za unutrašnje uređenje i sistematizaciju formacijskih mesta u Vojsci Srbije, *Službeni vojni list*, br. 27/09 i 31/10.
- [12] *Rečnik srpskog jezika*, Novi Sad, Matica Srpska, 2007.
- [13] Strategija nacionalne bezbednosti, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- [14] Strategija odbrane Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- [15] Uredba o kriterijumima za raspoređivanje građana i materijalnih sredstava za potrebe odbrane i popune Vojske Srbije, Odluka Vlade RS br. 110-7295/2010 .
- [16] Ustav Republike Srbije, 2006.

UTICAJ NEKIH DETERMINANTI NA RAZVOJ KARIJERE OFICIRA VOJSKE SRBIJE

Jan Marček*

Vladimir Ristić, Dragan Bojanić
Univerzitet odbrane u Beogradu

Razvoj karijere oficira je veoma složen proces i determinisan je brojnim činiocima. Osnovni problem ovog istraživanja je bio kakav uticaj imaju pojedine determinante na proces razvoja karijere oficira, kao što su: normativno-pravne pretpostavke; različiti subjekti upravljanja ljudskim resursima i planiranje, selekcija, školovanje, usavršavanje i raspoređivanje oficira. Takođe je istraženo kakvi su efekti pravilnog razvoja karijere oficira i da li postoje razlike u proceni uticaja pojedinih determinanti na razvoj karijere oficira. Shodno tome, osnovni cilj ovog istraživanja je bio da se ispita kakav uticaj ostvaruju neke determinante na razvoj karijere oficira, kakvi su efekti pravilnog razvoja karijere oficira i da li postoje razlike u proceni uticaja pojedinih determinanti na razvoj karijere oficira.

Osim opšteg cilja, za ovo istraživanje definisano je pet zadataka istraživanja, i to: 1) Utvrditi da li normativno-pravne pretpostavke u značajnoj meri obezbeđuju uspešan razvoj karijere oficira; 2) Utvrditi kakav je uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira; 3) Utvrditi kakav je uticaj planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja oficira na razvoj njihove karijere; 4) Utvrditi kakvi su efekti pravilnog razvoja karijere oficira i 5) Utvrditi da li postoje razlike između pojedinih kategorija oficirskog kadra po pitanju procene pojedinih činilaca na uspešnost razvoja karijere oficira uzimajući u obzir njihova personalna, statusna i andragoška obeležja.

Rezultati istraživanja su pokazali da ispitivane determinante, osim prve, ostvaruju značajan uticaj na razvoj karijere oficira i da pravilan razvoj karijere oficira u značajnoj meri utiče na optimalno korišćenje ljudskih resursa, motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata i napredovanje u struci, kao i na izgrađivanje operativnih sposobnosti Vojске. Takođe, utvrđene su značajne razlike između pojedinih kategorija oficirskog kadra po pitanju procene pojedinih činilaca na uspešnost razvoja karijere oficira, uzimajući u obzir njihova personalna, statusna i andragoška obeležja.

Ključne reči: razvoj karijere oficira, Vojska Srbije, upravljanje ljudskim resursima, operativne sposobnosti jedinica Vojske Srbije

* Prof. dr Jan Marček je pukovnik u penziji.

Reforma sistema odbrane je neprekidan proces. Dinamični bezbednosni procesi stalno uslovljavaju nova prilagođavanja. Osnovni element u tom procesu, svakako, čine ljudski resursi, pa se njihovom izboru i vođenju mora posvetiti posebna pažnja. U vojnoj organizaciji se neprekidno traga za mehanizmima koji će najsposobnijima i najkompetentnijima dati priliku da komanduju i rukovode, koji će svakog čoveka postaviti na mesto sa kojeg će sistemu najviše koristiti, uvažavajući istovremeno lične potrebe, ambicije i potrebe sistema. Danas, kada je sistem odbrane suptilni spoljnopolitički instrument, garant bezbednosti i nadasve zalag države u njenom nesmetanom ekonomskom razvoju, pažnja koja se posvećuje izboru i vođenju kadra srazmerno je veća.

U osnovi pravilnog izbora kandidata za odgovarajuće dužnosti treba da budu merljivi kriterijumi preko kojih se može celovito vrednovati njihov potencijal. Rangiranjem kandidata na osnovu objektivno merljivih kriterijuma, uz ispunjenje uslova za fizičku i zdravstvenu sposobnost, kao i zadovoljenjem kriterijuma za obavljanje određene dužnosti, ovi kriterijumi mogu pomoći da se izbegne negativna selekcija i da do najviših dužnosti u organizaciji dolaze najbolji, najpouzdaniji i najsposobniji kandidati. Na taj način će moći da se zadovolji princip da najsposobniji kandidati budu na pravom mestu.

Vojna profesija je svuda u svetu po mnogo čemu specifična. Posebna specifičnost jesu znanja koja se stiču u vojnim školama i mogu se koristiti samo u vojnoj organizaciji, dok su u drugim državnim, društvenim i privrednim sistemima veoma malo primenljiva. Stoga bi mladom čoveku, koji se opredelio za ovo izuzetno teško i časno zanimanje, trebalo omogućiti da planira svoj karijerni put. Upravo zbog ovoga, tok u službi treba da bude predvidiv, sa jasnim i dugoročno opredeljenim kriterijumima u smislu usavršavanja, unapređivanja i postavljenja na formacijska mesta (dužnosti).

Unutar postojećeg sistema odbrane značajan segment reformskog procesa predstavlja uspostavljanje kriterijuma za razvoj karijere profesionalnih pripadnika u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije.¹ Na osnovu dosadašnje analize postojećeg sistema upravljanja ljudskim resursima, kao i pojedinih stranih iskustava, došlo se do modela koji će, pre svega, oficirima, a potom i ostalim kategorijama kadra, omogućiti profesionalni razvoj, kod kojeg će svaki pripadnik znati svoje mesto unutar roda ili službe, odnosno kakav tip karijere i napredovanja mu predstoji.

Aktivnosti koje sprovode organizacione celine za upravljanje ljudskim resursima profesionalnom pripadniku Vojske pružaju informacije o sopstvenoj vojnoj karijeri i čine je predvidivom, na osnovu čega može znati svoje trenutno mesto u sistemu, šta mu se nudi u vojnoj karijeri, pod kojim uslovima i na koji način. Komandovanje i organizacione celine za upravljanje ljudskim resursima prate, organizuju, usmeravaju i ocenjuju profesionalne pripadnike, obezbeđuju njihov sopstveni razvoj i razvoj Vojske, pružajući podršku, koja se ogleda u: postavljanju ciljeva karijere (davanje stručne, realne i jasne perspektive koju mogu da ostvare u jedinici i nudeći veći broj mogućnosti za ostvarivanje tih ciljeva); razmatranju karijere (pružanje pomoći u preispitivanju ciljeva i rezultata dotadašnje karijere);

¹ U Vojsci Srbije, karijera se posmatra kao vertikalno i horizontalno pomeranje formacijskih pozicija profesionalnih pripadnika i predstavlja šire shvatanje svih promena vezanih za profesionalne pripadnike unutar Vojske (Doktrina upravljanja ljudskim resursima Vojske Srbije, Nacrt, 2010, str. 15).

izradi plana razvoja karijere (davanje informacija potrebnih za realizaciju ciljeva); pružanju povratnih informacija u vezi s karijerom (realno procenjivanje aktuelnih rezultata rada i potencijala koji su u vezi sa karijerom).

Profesionalnim razvojem karijere oficira obezbeđuje se odgovarajući kadar za popunu najodgovornijih dužnosti u sistemu odbrane. Radi planiranja napredovanja sastavljaju se jedinstvene rang liste oficira po rodovima – službama, odnosno, po tipovima karijere. Vođenje oficira u službi u okviru roda-službe kojoj oficir pripada, načelno se obavlja zaključno sa činom kapetana. Vođenje usmeravanjem na dužnosti, načelno se obavlja od čina majora, u jednom od sledećih tipova karijere: komandno-operativna; štabno-funkcionalna; karijera u planiranju odbrane; karijera ljudskih resursa; logistička; obaveštajno-bezbednosna i nastavno-naučna karijera.

Komandno-operativna karijera načelno obuhvata: komandne i rukovodeće dužnosti; operativne dužnosti (funkcije planiranja, organizovanja, upravljanja i kontrole); dužnosti u organima za obuku i dužnosti u Inspektoratu odbrane. Štabno-funkcionalna karijera obuhvata: referentske i izvršne (štabne) dužnosti u organima komandi i ustanova; dužnosti u organima veze i informatike; dužnosti u organima za odnose sa javnošću i civilno-vojnu saradnju; dužnosti u organima finansijske službe i dužnosti u organima pravne službe. Karijera u planiranju odbrane obuhvata: dužnosti u organima za strategijsko planiranje; dužnosti u organima za programiranje i budžetiranje; dužnosti u organima za organizacijsko-mobilizacijske poslove i dužnosti u organima za međunarodnu saradnju. Karijera ljudskih resursa obuhvata: dužnosti u organima za personalne poslove; dužnosti u organima za sistemska i statusna pitanja; dužnosti u organima za školovanje i usavršavanje; dužnosti u organima za moral i psihološki rad i dužnosti u organima za obaveze odbrane. Logistička karijera obuhvata: dužnosti u organima opšte logistike; dužnosti u organima za snabdevanje; dužnosti u organima za održavanje; dužnosti u organima za zdravstveno obezbeđenje; dužnosti u organima za infrastrukturu i dužnosti u organima za transport. Obaveštajno-bezbednosna karijera obuhvata: dužnosti u organima za obaveštajne poslove; dužnosti u organima bezbednosti i dužnosti u organima za vojnopolicijske poslove. Nastavno-naučna karijera obuhvata: nastavne dužnosti u vojnoškolskim ustanovama i dužnosti u organima za naučnoistraživački rad.

Za praćenje i modelovanje razvoja karijere oficira neophodno je obezbediti odgovarajući skup pokazatelja koji određuju moguće tokove razvoja karijere.

Problem

Razvoj karijere oficira je veoma složen proces i determinisan je brojnim činiocima. Osnovni problem ovog istraživanja je bio kakav uticaj imaju pojedine determinante na proces razvoja karijere oficira, kao što su: normativno-pravne pretpostavke; različiti subjekti upravljanja ljudskim resursima i planiranje, selekcija, školovanje, usavršavanje i raspoređivanje oficira. Takođe se postavlja pitanje kakvi su efekti pravilnog razvoja karijere oficira na optimalno iskorišćenje ljudskih i materijalnih resursa, da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri, na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacij-

skoj dužnosti, na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci i na izgrađivanje operativnih sposobnosti jedinica Vojske Srbije. I na kraju, postavlja se pitanje da li postoje razlike među ispitanicima u proceni uticaja pojedinih determinanti na razvoj karijere oficira uzimajući u obzir njihova personalna, statusna i andragoška obeležja. Shodno tome, osnovni cilj ovog istraživanja je bio da se ispita kakav uticaj ostvaruju neke determinante na razvoj karijere oficira, kakvi su efekti pravilnog razvoja karijere oficira i da li postoje razlike u proceni uticaja pojedinih determinanti na razvoj karijere oficira.

Osim opšteg cilja, za ovo istraživanje je definisano pet zadatka istraživanja, i to: 1) Utvrditi da li normativno-pravne pretpostavke u značajnoj meri obezbeđuju uspešan razvoj karijere oficira; 2) Utvrditi kakav je uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira; 3) Utvrditi kakav je uticaj planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja oficira na razvoj njihove karijere; 4) Utvrditi kakvi su efekti pravilnog razvoja karijere oficira i 5) Utvrditi da li postoje razlike između pojedinih kategorija oficirskog kadra (prema njihovim personalnim, statusnim i andragoškim obeležjima), po pitanju procene pojedinih činilaca na uspešnost razvoja karijere oficira.

Nezavisne varijable u ovom istraživanju su činile osnovne determinante razvoja karijere oficira (normativno-pravne pretpostavke; uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira; uspešnost procesa razvoja karijere oficira i personalna, statusna i andragoška obeležja oficira).

Normativno-pravne pretpostavke obezbeđuju uspešan razvoj karijere oficira

Indikatori: 1) Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika u potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira; 2) Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira; 3) Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira u dovoljnoj meri predvidivim; 4) Odredbe Zakona o Vojski Srbije omogućavaju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira i 5) Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira.

Uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira

Indikatori: 1) Na razvoj karijere oficira utiču različiti subjekti; 2) Pripadnost određenom rodu-službi može u značajnoj meri uticati na razvoj karijere oficira; 3) Raspoređivanje oficira po završetku školovanja/usavršavanja u značajnoj meri utiče na dalji razvoj njegove karijere; 4) Na raspoređivanje oficira nakon završetka školovanja/usavršavanja u najvećoj meri utiču različiti faktori; 5) Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično ima uticaj na razvoj karijere oficira i 6) Uprava za kadrove Sektora za ljudske resurse (SLJR) Ministarstvu odbrane u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira.

Kvalitetno planiranje, selekcija, raspoređivanje na dužnost, horizontalno i vertikalno pomeranje na dužnostima i obavljanje dužnosti nastavnika ima uticaja na razvoj karijere oficira

Indikatori: 1) Kvalitetno planiranje razvoja starešinskog kadra umnogome utiče na uspešnost razvoja karijere oficira; 2) Pravilna selekcija oficira za upućivanje na školovanje/usavršavanja predstavlja osnovni preduslov za uspešnost u razvoju njihove karijere; 3) Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka školovanja/usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom školovanja/usavršavanja; 4) Pravi lan razvoj karijere podrazumeva ne samo pomeranje oficira (u hijerarhiji VS/MO) po vertikalni, već i po horizontalni, čime se stiču dodatne stručne kompetencije; 5) U cilju pravilnog razvoja karijere, oficir bi trebao tokom radnog veka da se najmanje jednom (a poželjno i više puta) premešta iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto i 6) U toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog vojnog obrazovanja u ulozi nastavnika;

Uticaj efekata pravilnog razvoja karijere oficira na izgrađivanje Vojske

Indikatori: 1) Efekti pravilnog razvoja karijere oficira značajno doprinose optimalnoj iskorisćenosti ljudskih i materijalnih resursa njihovih jedinica; 2) Pravilnim razvojem karijere oficira obezbeđuje se da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri; 3) Efekti pravilnog razvoja karijere oficira neposredno utiču na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacijskoj dužnosti; 4) Pravi lan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života) i 5) Efekti pravilnog razvoja karijere oficira neposredno utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti njihovih jedinica, kao i Vojske Srbije u celini.

Osim toga, nezavisne varijable činila su sledeća personalna, statusna i andragoška obeležja ispitanika: *starost; penzijski staž; poreklo; dužnost; čin; pripadnost određenom rodu-sluzbi; stepen obrazovanja; najviše vojno obrazovanje; najviše vojno usavršavanje; ocena sa školovanja; poznavanje vrste stranog jezika; stepen poznavanja stranog jezika i vrste završenih kurseva.*

Zavisnu varijablu u ovom istraživanju je činila procena uticaja pojedinih determinanti na uspešnost razvoja karijere oficira, kao i procena efekata pravilnog razvoja karijere oficira na izgradnju Vojske Srbije.

Metode istraživanja

U istraživanju je korišćena *deskriptivna metoda*, a prikupljanje podataka je obavljeno pomoću *anketiranja* kao istraživačke tehnike (postupka). Anketiranje je obavljeno pomoću *upitnika*. Prvi deo upitnika činili su podaci o uzorku ispitanika, a drugi deo upitnika – modaliteti četiri uticajna činioca na razvoj karijere oficira, a kao peti element – efekti pravilnog razvoja karijere oficira. Uticaj pojedinih determinanti na razvoj karijere oficira procenjen je na osnovu petostepene skale Likertovog tipa.

Uzorak istraživanja je činilo 219 ispitanika – oficira različitih personalnih, statusnih i andragoških obeležja: *starost* (1/do 35 godina; 2/35-40 godina; 3/40-45 godina; 4/preko 45 godina); *penzijski staž* (1/do 10 godina; 2/11-20 godina; 3/21-30 godina; 4/preko 30 godina); *poreklo* (1/radničko; 2/zemljoradničko; 3/slужbeničko i 4/ostalo); *dužnost* (1/komandna; 2/rukovodeća; 3/ostale), čin (1/poručnik; 2/kapetan; 3/major; 4/potpukovnik; 5/pukovnik); *pripadnost rodu-slужbi* (1/pešadija; 2/artiljerija; 3/OMJ; 4/inžinjerija; 5/rečne jedinice; 6/ARJ PVD; 7/VOJ; 8/tehnička služba; 9/saobraćajna služba; 10/intendantska služba; 11) služba telekomunikacija; 12/ služba informatike; 13/EI i PED; 14/avijacija; 15/finansijska služba; 16/personalna služba; 17/vojna policija; 18/sanitetska služba; 19/slужba bezbednosti); *stepen obrazovanja* (1/visoko; 2/master; 3/specijalizacija; 4/magistar; 5/doktor nauka); *najviše vojno obrazovanje* (1/vojna gimnazija ili srednja vojna škola; 2/vojna akademija; 3/specijalizacija; 4/magisterijum; 5/doktorat); *najviše vojno usavršavanje* (1/komandno-štabno usavršavanje; 2/generalštabno usavršavanje; 3/osnovni komandno-štabni kurs i 4/ostalo), *ocena sa školovanja* (1/6,00-7,00; 2)7,01-8,00; 3)8,01-9,00, 4/9,01-10,00), *poslednja službena ocena* (1/2,50-3,00; 2/3,01-3,50; 3/3,51-4,00; 4/4,01-4,50; 5/4,51-5,00), *poznavanje vrste stranog jezika* (1/engleski; 2/ruski; 3/nemački; 4/ostali jezici), *stepen poznavanja stranog jezika* (1/prvi stepen; 2/drugi stepen-kategorija Vojne akademije; 3/STANAG 1 i 4/STANAG 2 i vrste završenih kurseva (1/stručni; 2/obaveštajni; 3)bezbednosni i 4)ostali).

Prema kriterijumu personalnog obeležja „*starost*“, najveći procenat ispitanika pripada grupi od 35 do 40 godina (46,6%), a najmanji procenat ispitanika - grupi starosti preko 45 godina (8,7%). Kada je reč o obeležju „*penzijski staž*“, najveći procenat ispitanika pripada grupi sa 11 do 20 godina penzijskog staža (65,3%), a najmanji procenat ispitanika – grupi sa stažom preko 30 godina (4,1%). Prilikom razmatranja „*porekla*“ ispitanika, utvrđeno je da najveći procenat ispitanika potiče iz radničkih porodica (70,3%), a najmanji iz zemljoradničkih (7,5%). U odnosu na statusno obeležje „*dužnost*“ ispitanici su svrstani u tri grupe (komandna, rukovodeća i ostale). U strukturi uzorka sve tri grupe ispitanika imaju podjednaku zastupljenost – približno oko jedne trećine (33,8; 32% i 34,2%). Struktura uzorka prema statusnom obeležju „*čina*“, pokazuje da najveći procenat ispitanika pripada grupi sa činom kapetana (49,3%), a najmanje grupi poručnika (0,5%) i pukovnika (0,9%). Među statusna obeležja ispitanika svrstana je i „*pripadnost određenom rodu-slужbi*“. U odnosu na ovo obeležje, najveći procenat ispitanika pripada grupi pešadija (16,9%), zatim artiljerija (13,7%), služba telekomunikacije (11%) i tehnička služba (10%). Kada je reč o „*stepenu obrazovanja*“, najveći procenat ispitanika pripada grupi sa visokim vojnim obrazovanjem (83,1%). Dobijeni rezultati pokazuju da najveći procenat ispitanika pripada grupi sa završenom Vojnom akademijom (79,9%). U odnosu na obeležje „*najviše vojno usavršavanje*“, rezultati ispitivanja pokazuju da najveći procenat ispitanika pripada grupi koja je završila osnovni komandno-štabni kurs (56,6%), zatim komandno-štabno usavršavanje (14,2%) i generalštabno usavršavanje (12,3%). Najveći procenat ispitanika poznaje engleski jezik (77,2%), a mnogo manje njih poznaje ruski jezik (14,2%), kao i ostale strane jezike. Rezultati ispitivanja pokazuju da najveći broj ispitanika poznaje prvi stepen engleskog jezika (32,9%), zatim drugi stepen-kategorija Vojne akademije (28,3%), STANAG 2 (22,8%) i STANAG 1 (13,2%).

Statistička obrada podataka je obuhvatala određivanje osnovnih statističkih parametara (frekvencija i procenat) i utvrđivanje statističke značajnosti razlika između pojedinih kategorija oficira po pitanju procene uticaja pojedinih činilaca na uspešnost razvoja karijere oficira pomoću analize varijanse.

Rezultati istraživanja

U sklopu interpretacije rezultata istraživanja najpre su prikazani statistički podaci koji se odnose na uticaj pojedinih činilaca na razvoj karijere oficira, uz korišćenje određenog broja indikatora. Za to su korišćeni rezultati deskriptivne statistike (frekvencija i procenti). Nakon toga je obavljena analiza razlika u proceni uticaja pojedinih činilaca u odnosu na pojedina personalna, statusna i andragoška obeležja ispitanika, uz korišćenje analize varijanse.

Uticaj normativno-pravnih pretpostavki na razvoj karijere oficira

Uticaj normativno-pravnih pretpostavki na uspešan razvoj karijere oficira razmatran je pomoću sledećih indikatora: 1) Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika u potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira; 2) Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira; 3) Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja karijere oficira predvidivim u dovoljnoj meri; 4) Odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućavaju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira i 5) Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira.

Rezultati procene ispitanika po pitanju uticaja pojedinih indikatora normativno-pravnih pretpostavki prikazani su u tabeli 1. Kada je reč o "Uredbi o stanjima u službi i o unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika i njenom uticaju na razvoj karijere oficira", svega 22 odsto ispitanika se izjašnjava u prilog ovoj tvrdnji, a više od jedne trećine ispitanika (39,3%) smatra da pomenuta uredba ne doprinosi uspešnom razvoju karijere oficira. Za ovakav rezultat se pretpostavlja da ispitanici u nedovoljnoj meri poznaju sadržaj uredbe, pa samim tim ne mogu adekvatno da procene uticaj ovog dokumenta na razvoj karijere oficira.

Nešto bolji rezultati su postignuti u oceni doprinosa „Ponovnog uvođenja ispita za čin majora u model profesionalnog usavršavanja oficira na razvoj karijere oficira“ (38,4%). Međutim, skoro jedna trećina ispitanika smatra da ovaj postupak ne bi doprineo uspešnom razvoju karijere oficira. Ako se tome doda činjenica da je čak jedna trećina ispitanika neodlučna po ovom pitanju, može se zaključiti da skoro dve trećine ispitanika nema pozitivan stav prema uvođenju ovog modela usavršavanja (61,7%). Verovatno je na ovakav rezultat uticalo „duže odsustvo“ ovog modela profesionalnog usavršavanja oficira u sistemu vojnog školstva.

Tabela 1 – Normativno-pravne pretpostavke obezbeđuju uspešan razvoj karijere oficira

Normativno-pravne pretpostavke	Uticaj na razvoj karijere oficira							
	Odgovori ispitanika							
	Da		Ne		Ne znam		Ukupno	
	F	%	F	%	F	%	F	%
1. Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika u potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira	48	21.9	86	39.3	85	38.8	219	100
2. Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira	84	38.4	65	29.7	70	32.0	219	100

3.	Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira u dovoljnoj meri predvidivim	68	31.1	45	20.5	106	48.4	219	100
4.	Odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućavaju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira	85	38.8	39	17.8	95	43.4	219	100
5.	Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira	72	32.9	35	16.0	112	51.1	219	100

Odgovori na pitanje „*Da li normativno-pravne pretpostavke u dovoljnoj meri čine proces razvoja karijere oficira predvidivim*“, ukazuju na to da skoro polovina ispitanika „ne zna“ da li normativno-pravne pretpostavke čine ovaj proces predvidivim (48,4%). Nešto manje od jedne trećine ispitanika dalo je pozitivan odgovor na ovo pitanje (31,1%). Međutim, nešto veći procenat ispitanika se izjasnio u prilog uticaja „*Odredbi Zakona o Vojsci Srbije na pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira*“. Naime, skoro 40 osto ispitanika (38,8%) se izjasnilo u prilog ovoj tvrdi, a polovina manje ispitanika (17,8%) smatra da ovaj normativni dokument ne čini ovaj proces u dovoljnoj meri predvidivim. Oko 30 odsto ispitanika ocenjuje da „*Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira*“ (32,9%). Polovina ispitanika je bila neodlučna (50,7%), a blizu 20 odsto njih se negativno izrazilo po ovom pitanju.

Na kraju prvog dela analize rezultata deskriptivne statistike može se zaključiti da normativno-pravne pretpostavke ne obezbeđuju u značajnoj meri uspešan razvoj karijere oficira.

Uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira

U procesu razvoja karijere oficira aktivno učestvuje više subjekata, od oficira kao pojedinaca, preko pretpostavljenih starešina i komandi, do subjekata upravljanja ljudskim resursima na svim nivoima. Naravno, da se i sami oficiri izjašnjavaju o tome koji tip karijere najviše žele, a zatim se u odnosu na potrebe sistema odbrane određuje odgovarajući tip karijere. Reč je o sedam tipova karijere koji su razmatrani u ovom istraživanju: 1/komandno-operativna; 2/štabno-funkcionalna; 3/karijera u planiranju odbrane; 4/karijera ljudskih resursa; 5/logistička; 6/obaveštajno-bezbednosna i 7/naučno-nastavna karijera. U vezi s tim, postavljena su im pitanja koji je njihov željeni tip karijere.

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 2, najveći procenat željenih tipova karijera se odnosi na komandno-operativnu (60,7%), a znatno manje na obaveštajno-bezbednosnu (11,9) i štabno-funkcionalnu karijeru (10,5%). Ostali tipovi karijere su poželjni u obimu manjim od pet procenata.

Tabela 2 – *Željeni tipovi karijere oficira*

Valid	Frekvencija	Procenat	Kumulativni procenat
1.00	133	60.7	60.7
2.00	23	10.5	71.2
3.00	10	4.6	75.8
4.00	7	3.2	79.0
5.00	9	4.1	83.1
6.00	26	11.9	95.0
7.00	11	5.0	100.0
Ukupno	219	100.0	

1/komandno-operativna; 2/štabno-funkcionalna; 3/karijera u planiranju odbrane; 4/karijera ljudskih resursa; 5/logistička; 6/obaveštajno-bezbednosna; 7/naučno-nastavna karijera

Ispitanici su se izjasnili i o tome koji su im tipovi karijere određeni. Prema podacima prikazanim u tabeli 3. uočljivo je da je najveći procenat ispitanika raspoređen na komandno-operativne dužnosti (72,1%), a znatno manje na štabno-funkcionalne (10%) i obaveštajno-bezbednosne funkcije (9,6%). Ostali tipovi karijere su zastupljeni u znatno manjem procentu.

Tabela 3 – *Tipovi karijere prema kojima su raspoređeni oficiri*

Valid	Frekvencija	Procenat	Kumulativni procenat
1.00	158	72.1	72.1
2.00	22	10.0	82.2
3.00	3	1.4	83.6
4.00	5	2.3	85.8
5.00	7	3.2	89.0
6.00	21	9.6	98.6
7.00	3	1.4	100.0
Ukupno	219	100.0	

1/komandno-operativna; 2/štabno-funkcionalna; 3/karijera u planiranju odbrane; 4/karijera ljudskih resursa; 5/logistička; 6/obaveštajno-bezbednosna; 7/naučno-nastavna karijera

U nastojanju da utvrdimo koji subjekti najviše učestvuju u razvoju karijere oficira, ispitanicima je postavljeno istovetno pitanje. Rezultati istraživanja prikazani u tabeli 4, pokazali su da na razvoj karijere oficira najviše utiču pretpostavljene starešine (32,9%), zatim pretpostavljene komande i štabovi (31,1%), a tek onda lične želje i ambicija (26,5%). Uticaj ostalih subjekata (Uprava za ljudske resurse GŠ VS; Uprava za kadrove MO i ostali faktori) je ispod 10 odsto (9,6%).

Tabela 4 – *Vrste subjekata koji imaju uticaj na razvoj karijere oficira*

Valid	Frekvencija	Procenat	Kumulativni procenat
1.00	58	26.5	26.5
2.00	72	32.9	59.4
3.00	68	31.1	90.4
4.00	4	1.8	92.2
5.00	3	1.4	93.6
6.00	14	6.4	100.0
Ukupno	219	100.0	

1)lične želje, rad i ambicija; 2/pretpostavljeni starešina; 3/pretpostavljene komande i štabovi; 4/Uprava za ljudske resurse (J-1) GŠ VS; 5/Uprava za kadrove SLjR MO i 6/Ostali faktori.

Uticaj pojedinih faktora upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira razmatran je preko sledećih indikatora: 1) Pripadnost određenom rodu i službi može u značajnoj meri uticati na razvoj karijere oficira; 2) Raspoređivanje oficira po završetku školovanja/ usavršavanja u značajnoj meri utiče na dalji razvoj njihove karijere; 3) Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnoj meri utiču na razvoj karijere oficira i 4) Uprava za kadrove SLjR Ministarstva odbrane u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira (tabela 5).

Tabela 5 – *Uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira*

<i>Uticaj različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira</i>		Uticaj na razvoj karijere oficira							
		Odgovori ispitanika							
		Da		Ne		Ne znam		Ukupno	
		F	%	F	%	F	%	F	%
1.	Pripadnost određenom rodu i službi može u značajnoj meri uticati na razvoj karijere oficira	16 5	75.3	37	16.9	17	7.8	21 9	100
2.	Raspoređivanje oficira po završetku školovanja/usavršavanja u značajnoj meri utiče na dalji razvoj njegove karijere	19 3	88.1	12	5.5	14	6.4	21 9	100
3.	Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira	95	43,4	30	13,7	94	42,9	21 9	100
4.	Uprava za kadrove SLjR MO u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira.	32	14.6	13 5	61.6	52	23.7	21 9	100

Odgovori na pitanje „*Da li pripadnost određenom rodu-službi može u značajnoj meri da utiče na razvoj karijere oficira*“ ukazuju na to da čak 75,3 odsto ispitanika smatra da je pripadnost rodu-službi determinišući faktor za razvoj karijere oficira. Oko 17 odsto njih (16,9%) smatra da to nije uticajni činilac, a oko 8 odsto ispitanika je neodlučno. *Raspoređivanje oficira na dužnosti nakon završetka školovanja ima uticaja na razvoj karijere oficira*. Rezultati istraživanja su pokazali da najveći procenat ispitanika smatra da je ovo vrlo značajan činilac za razvoj karijere oficira (88,1%). Na raspoređivanje oficira nakon školovanja/usavršavanja utiču brojni faktori. Istraživanjem je potražen odgovor na pitanje „*Da li socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođačkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira?*“. Prema rezultatima istraživanja, skoro podjednak procenat ispitanika smatra da je to značajan činilac za razvoj karijere (43,4%) i oko 43 odsto ispitanika je neodlučno po ovom pitanju (42,9%), dok oko 14 odsto njih smatra da to nije odlučujući činilac za razvoj karijere oficira (13,7%). Odgovori na pitanje „*Da li Uprava za kadrove SLjR Ministarstva odbrane u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira?*“, ukazuju na to da se preko 60 odsto ispitanika (61,6%) izjasnilo u prilog tvrdnji da su te informacije nedovoljne za potpunu informisanost o mogućnostima razvoja karijere oficira, a svega oko 15 odsto ispitanika je saglasno sa ovom tvrdnjom.

Nakon sprovedene analize statističkih pokazatelja može se zaključiti da u procesu razvoja karijere oficira u različitoj meri učestvuje više subjekata, pri čemu raspoređivanje oficira nakon završetka školovanja/usavršavanja ima primarni značaj.

Mere uspešnosti razvoja karijere oficira

Uspešnost procesa razvoja karijere oficira zavisi od uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti. Shodno tome, mere uspešnosti razvoja karijere oficira razmatrane su putem sledećih indikatora: 1) Uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra; 2) Pravilna selekcija oficira za upućivanje na školovanje/usavršavanje predstavlja osnovni preduslov za uspešnost u razvoju njihove karijere; 3) Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja; 4) Pravilan razvoj karijere oficira podrazumeva ne samo pomeranje oficira (u hijerarhiji VS/MO) po vertikali, već i po horizontali, čime se stiču dodatne stručne kompetencije; 5) U cilju pravilnog razvoja karijere, oficir bi trebao tokom radnog veka da se najmanje jednom (a poželjno i više puta) premešta iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto i 6) U toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika.

Deskriptivna analiza mera uspešnosti razvoja karijere oficira prema određenim indikatorima prikazana je u tabeli 6. Uspešnost razvoja karijere oficira zavisi od uspešnosti procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti oficira. Prvi korak u tom procesu je *kvalitetni proces planiranja razvoja oficirskog kadra*. Rezultati istraživanja su pokazali da oko 70 odsto ispitanika (71,7%) smatra da uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra.

Tabela 6 – Mere uspešnosti razvoja karijere oficira

	Mere uspešnosti razvoja karijere oficira	Uticaj na razvoj karijere oficira							
		Odgovori ispitanika							
		Da		Ne		Ne znam		Ukupno	
		F	%	F	%	F	%	F	%
1.	Uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra	15 7	71.7	25	11.4	37	16.9	21 9	100
2.	Pravilna selekcija oficira za upućivanje na školovanje/usavršavanje predstavlja osnovni preduslov za uspešnost u razvoju njihove karijere	18 3	83.6	21	9.6	15	6.8	21 9	100
3.	Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja	11 0	50.2	91	41.6	18	8.2	21 9	100
4.	Pravilan razvoj karijere podrazumeva ne samo pomeranje oficira (u hijerarhiji VS/MO) po vertikali, već i po horizontali, čime se stiču dodatne stručne kompetencije	18 6	84.9	15	6.8	18	8.2	21 9	100
5.	U cilju pravilnog razvoja karijere, oficir bi trebao tokom radnog veka da se najmanje jednom (a poželjno i više puta) premešta iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto	12 3	56.2	57	26.0	39	17.8	21 9	100
6.	U toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika	10 8	49.3	62	28.3	49	22.4	21 9	100

Drugi korak u razvoju karijere oficira predstavlja *selekcija oficirskog kadra za proces njihovog školovanja/usavršavanja*. Prema rezultatima istraživanja, preko 80 odsto ispitanika (83,6%) smatra da pravilna selekcija oficira za upućivanje na školovanje/usavršavanje predstavlja osnovni preduslov za uspešnost u razvoju karijere oficira. Treći korak u razvoju karijere oficira predstavlja *njihovo osposobljavanje za obavljanje dužnosti*, a četvrti korak čini *njihovo raspoređivanje na dužnosti za koje su osposobljeni*. Kao obavezna etapa u razvoju karijere oficira javlja se usavršavanje oficira koje se odvija na različitim nivoima. I nakon tog procesa obavlja se raspoređivanje oficira na dužnosti za koje su se usavršavali. U vezi s tim, ispitanicima je postavljeno pitanje: „*Da li raspoređivanje oficira na dužnost nakon usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja*“

nja?" Oko 50 odsto ispitanika se slaže s ovom tvrdnjom, s tim da čak 40 odsto njih smatra da to ne bi trebalo da bude pravilo. Dakle, mišljenje po ovom pitanju je skoro podeljeno. U vojnoj profesiji, razvoj karijere oficira podrazumeva horizontalno i vertikalno pomeranje u toku profesije. Kada je reč o *horizontalnom pomeranju oficira, smatra se da ono obezbeđuje dodatne stručne kompetencije*. Ispitanici su se u većini složili s ovom tvrdnjom (84,9%), a svega 8,2 odsto njih je izrazilo negativan stav po ovom pitanju. Preko 50 odsto ispitanika (56,2%) se izjasnilo *da bi oficiri trebali da se tokom radnog veka najmanje jednom premeštaju iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto*. Osim toga, istraživački podaci ukazuju na to da oko 50 odsto ispitanika smatra *da bi oficiri tokom profesionalne karijere trebali da provedu izvesno vreme u vojnoškolskim ustanovama na nastavničkim dužnostima*.

Na osnovu prezentovanih rezultata istraživanja može se zaključiti da uspešnost procesa razvoja karijere oficira u značajnoj meri zavisi od uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti.

Efekti pravilnog razvoja karijere oficira

Efekti pravilno sprovedenog procesa razvoja karijere oficira su višestruki, a u ovom radu su sagledani putem sledećih indikatora: 1) Efekti pravilnog razvoja karijere oficira značajno doprinose optimalnoj iskorišćenosti ljudskih i materijalnih resursa njihovih jedinica; 2) Pravilnim razvojem karijere oficira, obezbeđuje se da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri; 3) Efekti pravilnog razvoja karijere oficira neposredno utiču na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacijskoj dužnosti; 4) Pravilan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života) i 5) Efekti pravilnog razvoja karijere oficira neposredno utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti njihovih jedinica, kao i Vojske Srbije u celini.

Pravilan razvoj karijere oficira ima značajne praktične implikacije koje se ogledaju, pre svega, u efektivnoj iskorišćenosti ljudskih i materijalnih potencijala vojnoorganizacionih jedinica kojima rukovode. U prilog ovoj tvrdnji mogu da posluže rezultati istraživanja koji su prikazani u tabeli 7.

Tabela 7 – *Efekti pravilnog razvoja karijere oficira*

<i>Efekti pravilnog razvoja karijere oficira</i>		Uticaj na razvoj karijere oficira							
		Odgovori ispitanika							
		Da		Ne		Ne znam		Ukupno	
		F	%	F	%	F	%	F	%
1.	Efekti pravilnog razvoja karijere oficira značajno doprinose optimalnoj iskorišćenosti ljudskih i materijalnih resursa njihovih jedinica	170	77.6	18	8.2	31	14.2	219	100
2.	Pravilnim razvojem karijere oficira, obezbeđuje se da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri	179	81.7	27	12.3	13	5.9	219	100

3.	Efekti pravilnog razvoja karijere oficira neposredno utiču na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacijskoj dužnosti	20 3	92.7	8	3.7	8	3.7	21 9	100
4.	Pravilan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života)	18 5	84.5	8	3.7	26	11.9	21 9	100
5.	Efekti pravilnog razvoja karijere oficira neposredno utiču na razvoj karijere oficira	19 8	90.4	7	3.2	14	6.4	21 9	100

Ovi rezultati pokazuju da 77,6 odsto ispitanika smatra da *efekti pravilnog razvoja karijere oficira doprinose optimalnoj iskorišćenosti ljudskih i materijalnih potencijala*, a svega 8,2 odsto njih se ne slaže s ovom tvrdnjom. Ovoj grupi ispitanika treba dodati 14,2 odsto neodlučnih ispitanika. U visokom procentu se ispitanici izjašnjavaju da *efekti pravilnog razvoja oficira doprinose da jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri* (81,7%), dok 12,3 odsto njih se ne slaže s ovom tvrdnjom. Još veći procenat ispitanika se izjasnio u prilog tvrdnji da *pravilan razvoj karijere oficira neposredno utiče na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata* (92,7%), a svega 7,3 odsto njih se nije složilo s ovom tvrdnjom. Takođe, veliki procenat ispitanika se slaže s tvrdnjom da *pravilan razvoj karijere oficira utiče na motivisanost oficirskog kadra za profesionalnim razvojem u struci* (84,5%), a 12 odsto ispitanika se nije složilo po ovom pitanju. Najveći procenat ispitanika se izjasnio u prilog tvrdnji da *efekti pravilnog razvoja karijere oficira utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti jedinica-ustanova kojima rukovode* (90,4%), a svega 9,6 odsto ispitanika se nije pozitivno izjasnilo po ovom pitanju.

Na osnovu analize statističkih pokazatelja (deskriptivne statistike) može se zaključiti da su efekti pravilno sprovedenog procesa razvoja karijere oficira višestruki i ogledaju se u efektivnoj iskorišćenosti ljudskih potencijala jedinice, što u značajnoj meri utiče na razvoj o održavanje operativnih sposobnosti njihovih jedinica i Vojske Srbije u celini.

Razlike u procenama uticaja različitih činilaca na profesionalni razvoj karijere oficira

Razlike u procenama uticaja različitih činilaca na profesionalni razvoj karijere oficira razmatrani su putem analize razlika u proceni uticaja normativno-pravnih pretpostavki na uspešnost razvoja karijere oficira, razlika u proceni uticaja različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na uspešnost razvoja karijere oficira; razlika u proceni uticaja uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti i razlike u proceni efekata pravilnog razvoja karijere oficira

Razlike u proceni uticaja normativno-pravnih pretpostavki na uspešnost razvoja karijere oficira

Procena uticaja normativno-pravnih pretpostavki na razvoj karijere oficira uslovljena je brojnim personalnim, statusnim i andragoškim obeležjima ispitanika, a najviše sa njihovom „starošću“, „činom“ i „najvišim vojnim usavršavanjem“. Ovo ispitivanje je obavljeno pomoću analize varijanse.

Kad je u pitanju varijabla „starost“ utvrđena je značajna razlika među grupama ispitanika (1/do 35 godina; 2/35–40 godina; 3/40–45 godina; 4/preko 45 godina) po pitanju tri indikatora: 1) „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ (F=8,893; p=0,000); 2) „Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja karijere oficira u dovoljnoj meri predvidivim“ (F=5,155; p=0,002) i 3) „Odrebe Zakona o Vojsi Srbije omogućavaju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“ (F=4,910; p=0,003) (tabela 8).

Tabela 8 – Rezultati analiza varijanse – varijabla „starost“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
UREDBA	Između grupa	1.465	3	.488	.838	.474
	Unutar grupa	125.284	215	.583		
	Ukupno	126.749	218			
ISPCINMAJ	Između grupa	16.901	3	5.634	8.893	.000
	Unutar grupa	136.204	215	.634		
	Ukupno	153.105	218			
NORMERAZK	Između grupa	11.233	3	3.744	5.155	.002
	Unutar grupa	156.173	215	.726		
	Ukupno	167.406	218			
ZAKONVSRK	Između grupa	11.513	3	3.838	4.910	.003
	Unutar grupa	168.030	215	.782		
	Ukupno	179.543	218			
GODPLSKOL	Između grupa	2.225	3	.742	.847	.470
	Unutar grupa	188.332	215	.876		
	Ukupno	190.557	218			

UREDBA („Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika“); ISPCINMAJ („Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“); NORMERAZK („Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira predvidljivim u dovoljnoj meri “); ZAKONVSRK („Od-

redbe Zakona o Vojski Srbije omogućavaju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“); GODPLSKOL („Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficir“).

Prilikom razmatranja statusnog obeležja „čina“ utvrđene su takođe značajne razlike među grupama ispitanika (1/poručnik; 2/kapetan; 3/major; 4/potpukovnik; 5/pukovnik) za tri indikatora: 1) „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ (F=9,339; p=0,000); 2) „Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira predvidivim u dovoljnoj meri“ (F=3,845; p=0,005) i 3) „Odredbe Zakona o Vojski Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“ (F=4,857; p=0,001) (tabela 9).

Tabela 9 – Rezultati analiza varijanse – varijabla „čin“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
UREDBA	Između grupa	4.477	4	1.119	1.959	.102
	Unutar grupa	122.271	214	.571		
	Ukupno	126.749	218			
ISPCINMAJ	Između grupa	22.753	4	5.688	9.339	.000
	Unutar grupa	130.352	214	.609		
	Ukupno	153.105	218			
NORMERAZK	Između grupa	11.224	4	2.806	3.845	.005
	Unutar grupa	156.182	214	.730		
	Ukupno	167.406	218			
ZAKONVSRK	Između grupa	14.942	4	3.735	4.857	.001
	Unutar grupa	164.601	214	.769		
	Ukupno	179.543	218			
GODPLSKOL	Između grupa	8.056	4	2.014	2.361	.054
	Unutar grupa	182.502	214	.853		
	Ukupno	190.557	218			

UREDBA („Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira“); ISPCINMAJ („Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo process razvoja karijere oficira“); NORMERAZK („Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira predvidljivim u dovoljnoj meri“); ZAKONVSRK („Odredbe Zakona o Vojski Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“); GODPLSKOL („Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira“).

U istraživanju je utvrđena značajna razlika među grupama ispitanika po pitanju varijable „*najviše vojno usavršavanje*“ (1/komandno-štabno usavršavanje; 2/generalštabno usavršavanje; 3/osnovni komandno-štabni kurs i 4/ostalo) za četiri indikatora: 1) „Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika u potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira“ (F=3,002; p=0,031); 2) „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ (F=9,741; p=0,000); 3) „Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira u dovoljnoj meri predvidivim“ (F=3,717; p=0,012) i 4) „Odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“ (F=3,117; p=0,027) (tabela 10).

Tabela 10 – Rezultati analiza varijanse - varijabla „*najviše vojno usavršavanje*“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
UREDBA	Između grupa	5.096	3	1.699	3.002	.031
	Unutar grupa	121.653	215	.566		
	Ukupno	126.749	218			
ISPCINMAJ	Između grupa	18.320	3	6.107	9.741	.000
	Unutar grupa	134.785	215	.627		
	Ukupno	153.105	218			
NORMERAZK	Između grupa	8.254	3	2.751	3.717	.012
	Unutar grupa	159.153	215	.740		
	Ukupno	167.406	218			
ZAKONVSRK	Između grupa	7.483	3	2.494	3.117	.027
	Unutar grupa	172.060	215	.800		
	Ukupno	179.543	218			
GODPLSKOL	Između grupa	4.097	3	1.366	1.575	.196
	Unutar grupa	186.460	215	.867		
	Ukupno	190.557	218			

UREDBA („Uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika u potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira“); ISPCINMAJ („Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“); NORMERAZK („Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira predvidljivim u dovoljnoj meri“); ZAKONVSRK („Odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“); GODPLSKOL („Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira“).

Značajna razlika među grupama ispitanika je utvrđena i kod varijable „*penzijski staž*“ (1/do 10 godina; 2/11–20 godina; 3/21–30 godina; 4/preko 30 godina) za dva indikatora:

1) „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ ($F=6,297$; $p=0,000$) i 2) „Normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja karijere oficira u dovoljnoj meri predvidivim“ ($F=3,502$; $p=0,016$).

Jedna značajna razlika među grupama ispitanika je utvrđena za varijablu „*dužnost*“ (1/komandna; 2/rukovodeća; 3/ostale) i za jedan indikator: „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ ($F=4,749$; $p=0,010$). Ovakva razlika je postignuta i za varijablu „*poslednja službena ocena*“ (1/2,50–3,00; 2/3,01–3,50; 3/3,51–4,00; 4/4,01–4,50; 4,51–5,00) i to za isti indikator: „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ ($F=5,872$; $p=0,003$). U odnosu na varijablu „*stepen obrazovanja*“ (1/visoko; 2/master; 3/specijalizacija; 4/magistar; 5/doktor nauka) utvrđena je jedna značajna razlika među grupama ispitanika po osnovi indikatora „Odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“ ($F=2,744$; $p=0,044$). Korišćenjem varijable „*najviše vojno obrazovanje*“ (1/vojna gimnazija ili srednja vojna škola; 2/vojna akademija; 3/specijalizacija 4/ magisterijum; 5/doktorat) utvrđena je jedna značajna razlika među grupama u odnosu na jedan indikator „Odredbe Zakona o Vojsci Srbije“ omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“ ($F=3,406$; $p=0,010$). Takođe, jedna značajna razlika među grupama je utvrđena i u odnosu na varijablu „*Da li je poznavanje stranog jezika uticalo na karijeru ispitanika?*“ (1/jesu, u velikoj meri; 2/jeste, delimično; 3/nije; 4/ne znam) i to za sledeći indikator: „Ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira“ ($F=2,795$; $p=0,041$).

Razlike u proceni uticaja različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na uspešnost razvoja karijere oficira

Procena uticaja različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira determinisana je brojnim personalnim, statusnim i andragoškim obeležjima ispitanika, što je utvrđeno pomoću analize varijanse. Rezultati istraživanja su pokazali da su na taj proces najviše uticali sledeća personalna, statusna i andragoška obeležja: „čin“ i „najviše vojno usavršavanje“.

Kad je u pitanju varijabla „*čin*“ utvrđena je razlika među grupama ispitanika (1/poručnik; 2/kapetan; 3/major; 4/potpukovnik; 5/pukovnik) po pitanju dva indikatora: 1) „Na razvoj karijere oficira utiču brojni subjekti“ ($F=6,033$; $p=0,000$) i 2) „Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira“ ($F=3,471$; $p=0,009$) (tabela 11).

Tabela 11 – Rezultati analiza varinse – varijabla „čin“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
FAKRAZKAR	Između grupa	36.639	4	9.160	6.033	.000
	Unutar grupa	324.904	214	1.518		
	Ukupno	361.543	218			

PRIPRODUKAR	Između grupa	.463	4	.116	.304	.875
	Unutar grupa	81.518	214	.381		
	Ukupno	81.982	218			
RASPRAZVOJK	Između grupa	.923	4	.231	.716	.582
	Unutar grupa	69.022	214	.323		
	Ukupno	69.945	218			
FAKTRASPOR	Između grupa	2.281	4	.570	.511	.728
	Unutar grupa	238.714	214	1.115		
	Ukupno	240.995	218			
SOCMREZA	Između grupa	8.677	4	2.169	3.471	.009
	Unutar grupa	133.743	214	.625		
	Ukupno	142.420	218			
UPRAVA KADROVA	Između grupa	1.932	4	.483	1.288	.276
	Unutar grupa	80.241	214	.375		
	Ukupno	82.174	218			

FAKRAZKAR („Na razvoj karijere oficira utiču brojni subjekti“); PRIPRODUKAR („Pripadnost određenom rodu-službi može u značajnoj meri uticati na razvoj karijere oficira“); RASPRAZVOJK („Raspoređivanje oficira po završetku školovanja/ usavršavanja u značajnoj meri utiče na dalji razvoj njihove karijere“); SOCMREZA („Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira“) i UPRAVA KADROVA („Uprava za kadrove SLjR Ministarstva odbrane u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira“).

I prilikom ispitivanja uticaja obeležja „*najviše vojno usavršavanje*“ utvrđene su značajne razlike među grupama ispitanika (1/komandno-štabno usavršavanje; 2/generalštabno usavršavanje; 3/osnovno komandno-štabno usavršavanje i 4/ostali vidovi usavršavanja) po pitanju dva indikatora: 1) „Na razvoj karijere oficira utiču brojni subjekti“ ($F=3,700$; $p=0,013$) i 2) „Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira“ ($F=5,722$; $p=0,001$) (tabela 12).

Tabela 12 – Rezultati analiza varijanse- varijabla „*najviše vojno usavršavanje*“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
FAKRAZKAR	Između grupa	17.749	3	5.916	3.700	.013
	Unutar grupa	343.795	215	1.599		
	Ukupno	361.543	218			
PRIPRODUKAR	Između grupa	.795	3	.265	.701	.552
	Unutar grupa	81.187	215	.378		
	Ukupno	81.982	218			

RASPRAZVOJK	Između grupa	1.200	3	.400	1.251	.292
	Unutar grupa	68.745	215	.320		
	Ukupno	69.945	218			
FAKTRASPOR	Između grupa	1.162	3	.387	.347	.791
	Unutar grupa	239.834	215	1.116		
	Ukupno	240.995	218			
SOCMREZA	Između grupa	10.530	3	3.510	5.722	.001
	Unutar grupa	131.890	215	.613		
	Ukupno	142.420	218			
UPRAVA KADROVA	Između grupa	1.245	3	.415	1.102	.349
	Unutar grupa	80.929	215	.376		
	Ukupno	82.174	218			

FAKRAZKAR („Na razvoj karijere oficira utiču različiti subjekti“); PRIPRODUKAR („Pripadnost određenom rodu-sluzbi može u značajnoj meri uticati na razvoj karijere oficira“); RASPRAZVOJK („Raspoređivanje oficira po završetku školovanja/usavršavanja u značajnoj meri utiče na dalji razvoj njegove karijere“); FAKTRASPOR („Na raspoređivanje oficira nakon završetka školovanja/usavršavanja u najvećoj meri utiču različiti faktori“); SOCMREZA („Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira“); UPRAVA KADROVA („Uprava za kadrove SLJR MO u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira“);

Jedna značajna razlika među grupama ispitanika po osnovi procene uticaja različitih subjekata na profesionalni razvoj oficira utvrđena je u odnosu na sledeće varijable: 1) varijabla „starost“ (1/do 35 godina; 2/35–40 godina; 3/40–45 godina; 4/preko 45 godina) i za indikator: „Na razvoj karijere oficira utiču brojni faktori“ ($F=4,905$; $p=0,003$); 2) varijabla „penzijski staž“ (1/do 10 godina; 2/11–20 godina; 3/21–30 godina; 4/preko 30 godina) i za indikator: „Na razvoj karijere oficira utiču brojni faktori“ ($F=4,828$; $p=0,003$); 3) varijabla „pripadnost određenom rodu-sluzbi“ (1/pešadija; 2/artiljerija; 3/OMJ; 4/inžinjerija; 5/rečne jedinice; 6/ARJ PVD; 7/VOJ; 8/tehnička; 9/saobraćajna; 10/intendantska; 11/telekomunikacije; 12/informatika; 13/EI i PED; 14/avijacija; 15/finansijska služba; 16/personalna služba; 17/vojna policija; 18/sanitetska služba; 19/služba bezbednosti) i za indikator: „Socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira“ ($F=1,780$; $p=0,030$); 4) varijabla „poslednja službena ocena“ (1/2,50–3,00; 2/3,01–3,50; 3/3,51–4,00; 4/4,01–4,50; 4,51–5,00) i za indikator: „Raspoređivanje oficira po završetku školovanja/usavršavanja u značajnoj meri utiče na dalji razvoj njegove karijere“ ($F=3,583$; $p=0,029$); 5) varijabla „stepen obrazovanja“ (1/visoko; 2/master; 3/specijalizacija; 4/magistar; 5/doktor nauka) i za indikator: „Na razvoj karijere oficira utiču brojni faktori“ ($F=3,312$; $p=0,021$); 6) varijabla „ocena sa školovanja“ (1/6,00–7,00; 2)7,01–8,00; 3)8,01–9,00, 4/9,01–10,00) i za indikator: „Uprava za kadrove SLJR MO u dovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira“ ($F=3,159$; $p=0,026$) i 7) varijabla „najviše vojno obrazovanje“ (1/vojna gimnazija ili srednja vojna škola; 2/vojna akademija; 3/specijalizacija; 4/ magisterijum i 5/doktorat) i za indikator „Na razvoj karijere oficira utiču brojni faktori“ ($F=3,024$; $p=0,019$).

Razlike u proceni uticaja uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti uspešnost procesa razvoja karijere oficira

Kao što je istaknuto, uspešnost procesa razvoja karijere oficira zavisi od uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti. Procena tih faza u profesionalnom razvoju oficira zavisi od nekih personalnih, statusnih i andragoških obeležja ispitanika. Shodno tome, postupkom analize varijanse utvrđeno je da među pojedinim kategorijama ispitanika postoje razlike u proceni ovih procesa u odnosu na određena njihova personalna, statusna i andragoška obeležja.

Rezultati istraživanja su pokazali da na ove procene naročito utiče „najviše vojno obrazovanje“ ispitanika (1/vojna gimnazija ili srednja vojna škola; 2/vojna akademija; 3/specijalizacija 4/ magisterijum; 5/doktorat). Značajna razlika među grupama ispitanika utvrđena je kod dva indikatora: 1) „Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja“ ($F=3,541$; $p=0,008$) i 2) „U cilju pravilnog razvoja karijere, oficir bi trebao tokom radnog veka da se najmanje jednom (a poželjno i više puta) premešta iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto“ ($F=2,682$; $p=0,033$) (tabela 13).

Tabela 13 – Rezultati analize varijanse- varijabla „najviše vojno obrazovanje“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
RAZVKARPLAN IR	Između grupa	1.318	4	.330	.556	.695
	Unutar grupa	126.929	214	.593		
	Ukupno	128.247	218			
RAZVKARPEL EK	Između grupa	.933	4	.233	.732	.571
	Unutar grupa	68.190	214	.319		
	Ukupno	69.123	218			
RASPODUZU SP	Između grupa	5.547	4	1.387	3.541	.008
	Unutar grupa	83.805	214	.392		
	Ukupno	89.352	218			
VERTHOPOM ERA	Između grupa	2.480	4	.620	1.827	.125
	Unutar grupa	72.643	214	.339		
	Ukupno	75.123	218			

DUZNOSTIMO VS	Između grupa	6.196	4	1.549	2.682	.033
	Unutar grupa	123.585	214	.577		
	Ukupno	129.781	218			

DUZNOSTINAST AV	Između grupa	4.549	4	1.137	1.782	.134
	Unutar grupa	136.556	214	.638		
	Ukupno	141.105	218			

RAZVKARPLANIR („Uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra“); RASPODUZUSP („Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja“); RAZVKARPSELEK („Pravilna selekcija oficira za upućivanje na školovanje/usavršavanje predstavlja osnovni preduslov za uspešnost u razvoju njihove karijere“); RASPODUZUSP („Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka školovanja/usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom školovanja/usavršavanja“); VERTHROPOMERA („Pravilan razvoj karijere podrazumeva ne samo pomeranje oficira (u hijerarhiji VS/MO) po vertikali, već i po horizontali, čime se stiču dodatne stručne kompetencije“); DUZNOSTIMOVS („U cilju pravilnog razvoja karijere, oficir bi trebao tokom radnog veka da se najmanje jednom (a poželjno i više puta) premešta iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto“); DUZNOSTINASTAV („U toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika“).

Razlika u proceni uspešnosti razvoja karijere oficira utvrđena je među grupama ispitnika po osnovi određenih personalnih, statusnih i andragoških obeležja ispitnika i jednog indikatora, i to: 1) varijabla „penzijski staž“ (1/do 10 godina; 2/11–20 godina; 3/21–30 godina; 4/preko 30 godina) i za indikator: „Raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu „postignutog uspeha tokom usavršavanja“ (F=3,249; p=0,023); 2) „pripadnost rodu-službi“ (1/pešadija; 2/artiljerija; 3/OMJ; 4/inžinjerija; 5/rečne jedinice; 6/ARJ PVD; 7/VOJ; 8/tehnička; 9/saobraćajna; 10/intendantska; 11)telekomunikacije; 12/informatika; 13/El i PED; 14/avijacija; 15/finansijska služba; 16/personalna služba; 17/vojna policija; 18/sanitetska služba; 19/služba bezbednosti) i za indikator: „Uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra“ (F=1,727; p=0,037); 3) varijabla „najviše vojno usavršavanje“ (1/komandno-štabno usavršavanje; 2/generalštabno usavršavanje, 3/osnovni komandno-štabni kurs i 4/ostali oblici usavršavanja) i indikator „Pravilan razvoj karijere podrazumeva ne samo pomeranje oficira (u hijerarhiji VS/MO) po vertikali, već i po horizontali, čime se stiču dodatne stručne kompetencije“ F=5,036; p=0,002); 4) varijabla „poznavanje stranog jezika“ utiče na razvoj karijere oficira (1/jesu, u velikoj meri; 2/jeste, delimično; 3/nije; 4/ne znam) i indikator: „U toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u

Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika“ ($F=2,896$; $p=0,036$) i 5) varijabla „završeni kursevi“ utiču na razvoj karijere oficira (1/jeste, u velikoj meri; 2/jeste; delimično; 3/nisu; 4/ne znam) i za indikator: „U toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika“ ($F=2,852$; $p=0,038$).

Razlike u proceni efekata pravilnog razvoja karijere oficira

Rezultati istraživanja su pokazali da na procene efekata pravilnog razvoja karijere oficira naročito utiče „stepen obrazovanja oficira“ (1/visoko; 2/master; 3/specijalizacija; 4/magistar; 5/doktor nauka). Značajna razlika među grupama ispitanika utvrđena je kod tri indikatora: 1) „Pravilnim razvojem karijere oficira obezbeđuje se da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri“ ($F=3,769$; $p=0,011$); 2) „Efekti pravilnog razvoja karijere oficira direktno utiču na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacijskoj dužnosti“; 3) „Efekti pravilnog razvoja karijere oficira direktno utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti njihovih jedinica, kao i Vojske Srbije u celini“ ($F=4,977$; $p=0,002$) (tabela 14).

Tabela 14 – Rezultati analiza varijanse - varijabla „stepen obrazovanja“

		Sume kvadriranih odstupanja	Broj stepeni slobode	Ocene varijansi između i unutar grupa	F statistik	Nivo značajnosti
OPTKORLJMRES	Između grupa	6.330	3	2.110	4.261	.006
	Unutar grupa	106.447	215	.495		
	Ukupno	112.776	218			
KOMANDNAJSPO	Između grupa	3.306	3	1.102	3.769	.011
	Unutar grupa	62.867	215	.292		
	Ukupno	66.174	218			
MOTIVACODLREZ	Između grupa	3.640	3	1.213	7.735	.000
	Unutar grupa	33.729	215	.157		
	Ukupno	37.370	218			
MOTIVACPROFRAZ	Između grupa	3.362	3	1.121	2.614	.052
	Unutar grupa	92.199	215	.429		
	Ukupno	95.562	218			
OPERATIVNESPO	Između grupa	3.728	3	1.243	4.977	.002
	Unutar grupa	53.678	215	.250		
	Ukupno	57.406	218			

OPTKORLJMRES („Efekti pravilnog razvoja karijere oficira značajno doprinose optimalnoj iskorišćenosti ljudskih i materijalnih resursa njihovih jedinica“); KOMANDNAJSPO („Pravilnim razvojem karijere oficira, obezbeđuje se da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri“); MOTIVACODLREZ („Efekti pravilnog razvoja karijere oficira direktno utiču na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacijskoj dužnosti“); MOTIVACPROFRAZ („Pravilan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života)“); OPERATIVNESPO („Efekti pravilnog razvoja karijere oficira direktno utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti njihovih jedinica, kao i Vojske Srbije u celini“).

Razlika u proceni efekata pravilnog razvoja karijere oficira utvrđena je među grupama ispitanika po osnovi određenih personalnih, statusnih i andragoških obeležja ispitanika i jedne nezavisne varijable, i to: 1) varijabla „*starost*“ (1/do 35 godina; 2/35–40 godina; 3/40–45 godina; 4/preko 45 godina) i za indikator „Pravilan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života)“ ($F=4,300$; $p=0,006$); 2) varijabla „*penzijski staž*“ (1/do 10 godina; 2/11–20 godina; 3/21–30 godina; 4/preko 30 godina) i za indikator „Pravilan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života)“ ($F=2,851$; $p=0,038$) i 3) varijabla „*čin*“ (1/poručnik; 2/kapetan; 3/major; 4/potpukovnik; 5/pukovnik) i za indikator „Pravilan razvoj karijere oficira umnogome utiče na motivisanost starešinskog kadra za profesionalnim razvojem u struci (obrazovanje tokom života)“ ($F=5,606$; $p=0,000$). Prezentovani rezultati istraživanja upućuju na zaključak da su efekti pravilnog razvoja karijere oficira višestruki.

I na kraju, svi prezentovani rezultati, kao i zaključci po pojedinim pitanjima ukazuju na to da je „Razvoj karijere oficira determinisan brojnim činocima“.

Zaključak

Uspešnost razvoja karijere oficira predstavlja jednu od najznačajnijih tema u oblasti ljudskog ponašanja u vojnoj organizaciji, jer od stepena uspešnosti tog procesa u velikoj meri zavisi stepen zadovoljstva oficira poslom, a samim tim nivo osposobljenosti vojnoorganizacionih jedinica. Problematika uspešnosti razvoja karijere oficira je veoma složena i predstavlja osnovu za motivisanje oficira i razvoj njihovog zadovoljstva poslom, kao i za podizanje nivoa operativnih sposobnosti vojnoorganizacionih jedinica kojima rukovode.

Nezavisne varijable u ovom radu su činili pojedini uticajni činioци razvoja karijere oficira, a zavisnu varijablu je činila procena uticaja pojedinih činilaca na razvoj karijere oficira. Svaka nezavisna varijabla ima određen broj indikatora pomoću kojih je razmatran uticaj pojedinih činilaca na razvoj karijere oficira, kao i razlike među pojedinim kategorijama oficirima po pitanju procene uticaja pojedinih činilaca na razvoj karijere oficira u odnosu na njihova personalna, statusna i andragoška obeležja ispitanika.

Prvi istraživački zadatak se odnosio na uticaj „Normativno-pravnih pretpostavki na uspešan razvoj karijere oficira“. Ova relacija je ispitivana pomoću pet indikatora. Kada je reč o „Uredbi o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika i njenom uticaju na razvoj karijere oficira“, svega 22 odsto ispitanika se izjašnjava u prilog ovoj tvrdnji. Nešto bolji rezultati su postignuti u oceni doprinosa „Ponovnog uvođenja ispita za čin majora“

u model profesionalnog usavršavanja oficira (38,4%). Nešto veći procenat ispitanika se izjasnio u prilog uticaja „Zakona o Vojski Srbije na pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira“ (38,8%). Međutim, nešto manji procenat ispitanika ocenjuje da 'Godišnji plan školovanja i obuke u Ministarstvu odbrane predstavlja najvažniji dokument u sklopu individualnog planiranja razvoja karijere oficira (32,9%). Na kraju analize prvog istraživačkog zadatka zaključeno je da „Normativno-pravne pretpostavke delimično obezbeđuju uspešan razvoj karijere oficira“

Drugi istraživački zadatak obuhvatao je ispitivanje uticaja više subjekata (od oficira kao pojedinaca, preko pretpostavljenih starešina i komandi, do subjekata upravljanja ljudskih resursa na svim nivoima razvoja) na razvoj karijere oficira. U vezi s tim, ispitanicima je postavljeno pitanje koji je njihov željeni tip karijere, a zatim koji im je tip karijere određen. Na osnovu rezultata istraživanja, najveći procenat željenih tipova karijera se odnosi na komandno-operativnu (60,7%), a da je najveći procenat ispitanika raspoređen na komandno-operativne dužnosti (72,1). Rezultati istraživanja su pokazali da na razvoj karijere oficira najviše utiču pretpostavljene starešine (32,9%). U odgovoru na pitanje „Da li može pripadnost određenom rodu-sluzbi u značajnoj meri uticati na razvoj karijere oficira“, rezultati istraživanja su pokazali da čak 75,3% ispitanika smatra da ovaj indikator predstavlja determinišući faktor za profesionalni razvoj oficira. Raspoređivanje oficira na dužnosti nakon završetka školovanja ima značajan uticaj na razvoj karijere oficira, što je potvrdilo 88,1 odsto ispitanika. Istraživanjem je potražen odgovor na pitanje „Da li socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođačkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira. Prema rezultatima istraživanja, preko 40 odsto ispitanika smatra da ovaj indikator značajno utiče na profesionalni razvoj karijere. Preko 60 odsto ispitanika se izjasnilo da Uprava za kadrove SLjR MO u nedovoljnoj meri obezbeđuje potrebne informacije o mogućnostima za razvoj karijere oficira. Nakon sprovedene analize statističkih pokazatelja zaključeno je da u procesu razvoja karijere oficira aktivno učestvuje više subjekata od oficira kao pojedinaca, preko pretpostavljenih starešina i komandi, do subjekata upravljanja ljudskih resursa na svim nivoima.

Treći istraživački zadatak je obuhvatao ispitivanje pretpostavke da li uspešnost procesa razvoja karijere oficira zavisi od uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti. Rezultati istraživanja su pokazali da 70 odsto ispitanika smatra da uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra. Prema rezultatima istraživanja, preko 80 odsto ispitanika smatra da pravilna selekcija oficira za upućivanje na školovanje/usavršavanje predstavlja osnovni preduslov za uspešnost u razvoju karijere oficira. Oko 50 odsto ispitanika se slaže sa tvrdnjom da bi raspoređivanje oficira na dužnost nakon usavršavanja trebalo da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja. U vojnoj profesiji, razvoj karijere oficira podrazumeva horizontalno i vertikalno pomeranje u toku profesije. Kada je reč o horizontalnom pomeranju oficira, ispitanici su se u većini složili s tvrdnjom da ono obezbeđuje dodatne stručne kompetencije (84,9%). Više od 50 odsto ispitanika se izjasnilo da bi oficiri trebali da se tokom radnog veka najmanje jednom premeštaju iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto. Takođe, oko 50 odsto ispitanika smatra da bi oficiri tokom profesionalne karijere trebali da provedu izvesno vreme u vojnoškolskim ustanovama na nastavničkim dužnostima. Rezultati statističke analize u okviru trećeg istraživačkog zadatka su potvrdili da uspešnost procesa razvoja karijere oficira zavisi od uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti.

Četvrti istraživački zadatak je obuhvatao ispitivanje pretpostavke da su efekti pravilno sprovedenog procesa razvoja karijere oficira višestruki, i da se ogledaju u efektivnoj iskorišćenosti ljudskih potencijala jedinice, što u značajnoj meri utiče na razvoj o održavanje operativnih sposobnosti Vojske Srbije u celini. Prema rezultati istraživanja, najveći procenat ispitanika smatra da efekti pravilnog razvoja karijere oficira doprinose optimalnoj iskorišćenosti ljudskih i materijalnih potencijala (77,6%). U visokom procentu se ispitanici izjašnjavaju da efekti pravilnog razvoja oficira doprinose da jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najspособniji i najkompetentniji oficiri (81,7%). Još veći procenat ispitanika se izjasnio u prilog tvrdnji da pravilan razvoj karijere oficira neposredno utiče na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na dužnosti (92,7%). Preko 80 odsto ispitanika se složilo s tvrdnjom da pravilan razvoj karijere oficira utiče na motivisanost oficirskog kadra za profesionalnim razvojem u struci. Takođe, visok procenat ispitanika se izjasnio u prilog tvrdnji da efekti pravilnog razvoja karijere oficira utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti jedinica-ustanova kojima rukovode (90,4%). Na osnovu analize statističkih pokazatelja u okviru četvrtog istraživačkog zadatka zaključeno je da su efekti pravilno sprovedenog procesa razvoja karijere oficira višestruki, i da se ogledaju u efektivnoj iskorišćenosti ljudskih potencijala jedinice, što u značajnoj meri utiče na razvoj o održavanje operativnih sposobnosti Vojske Srbije u celini.

Peti istraživački zadatak se odnosio na korelaciju između personalnih, statusnih i andragoških obeležja ispitanika i njihove procene uticaja različitih činilaca na razvoj karijere oficira. Ovo ispitivanje je obavljeno pomoću analize varijanse.

Procena uticaja *normativno-pravnih pretpostavki* najviše je određeno „starošću“, „činom“ i „najvišim vojnim usavršavanjem“ ispitanika. Kad je u pitanju varijabla „starost“ utvrđena je značajna razlika među grupama ispitanika po pitanju tri indikatora: 1) ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira; 2) normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja karijere oficira u dovoljnoj meri predvidivim i 3) odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućavaju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira. Prilikom razmatranja statusnog obeležja „čina“ utvrđene su takođe značajne razlike među grupama ispitanika za tri indikatora: 1) ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira; 2) normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira predvidivim u dovoljnoj meri i 3) odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira. U istraživanju je utvrđena značajna razlika među grupama ispitanika po pitanju varijable „najviše vojno usavršavanje“ za četiri indikatora: 1) uredba o stanjima u službi i unapređivanju oficira, podoficira i profesionalnih vojnika u potpunosti omogućava uslove za adekvatan razvoj karijere oficira; 2) ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira; 3) normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira u dovoljnoj meri predvidivim i 4) odredbe Zakona o Vojsci Srbije omogućuju pravilan i ravnomeran razvoj karijere oficira. Značajna razlika među grupama ispitanika je utvrđena i kod varijable „penzijski staž“ za dva indikatora: 1) ponovno uvođenje polaganja ispita za čin majora bi unapredilo proces razvoja karijere oficira i 2) normativno-pravne pretpostavke čine proces razvoja oficira u dovoljnoj meri predvidivim.

Rezultati istraživanja su pokazali da su na *procenu uticaja različitih subjekata upravljanja ljudskim resursima na razvoj karijere oficira* najviše uticali „čin“ i „najviše vojno usavršavanje“. Prilikom razmatranja varijable „čin“ utvrđena je razlika među grupama ispitanika po pitanju dva indikatora: 1) na razvoj karijere oficira utiču brojni subjekti i 2) socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na raz-

voj karijere oficira. I prilikom ispitivanja uticaja obeležja „najviše vojno usavršavanje“ utvrđene su značajne razlike među grupama ispitanika po pitanju dva indikatora: 1) na razvoj karijere oficira utiču brojni subjekti i 2) socijalna mreža (grupisanje) u smislu geografskog porekla, rođaćkih linija i slično u značajnom procentu utiče na razvoj karijere oficira.

Kad je u pitanju *procena uspešnosti realizacije procesa planiranja, selekcije, školovanja, usavršavanja i raspoređivanja na odgovarajuće dužnosti tih faza u profesionalnom razvoju oficira*, rezultati istraživanja su pokazali da na tu procenu naročito utiče „najviše vojno obrazovanje“ ispitanika. Značajna razlika među grupama ispitanika utvrđena je kod dva indikatora: 1) raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja i 2) u cilju pravilnog razvoja karijere, oficir bi trebao tokom radnog veka da se najmanje jednom (a poželjno i više puta) premešta iz Vojske Srbije u Ministarstvo odbrane, i obrnuto.

Razlika u *proceni uspešnosti razvoja karijere oficira* utvrđena je među grupama ispitanika po osnovi sledećih personalnih, statusnih i andragoških obeležja ispitanika i jednog indikatora, i to: 1) varijabla „penzijski staž“ i za indikator: „raspoređivanje oficira na dužnost nakon završetka usavršavanja trebalo bi da se prvenstveno obavlja na osnovu postignutog uspeha tokom usavršavanja“; 2) varijabla „pripadnost rodu-službi“ i za indikator: „uspešnost razvoja karijere oficira umnogome zavisi od kvalitetnog planiranja razvoja starešinskog kadra“; 3) varijabla „najviše vojno usavršavanje“ i indikator „pravilan razvoj karijere podrazumeva ne samo pomeranje oficira (u hijerarhiji VS/MO) po vertikali, već i po horizontali, čime se stiču dodatne stručne kompetencije“; 4) varijabla „poznavanje stranog jezika“ utiče na razvoj karijere oficira i indikator: „u toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika“ i 5) varijabla „završeni kursevi“ utiču na razvoj karijere oficira i za indikator: „u toku profesionalne karijere, oficiri na najvišim dužnostima u Vojsci Srbije trebalo bi da provedu izvesno vreme na odgovarajućim nivoima visokoškolskog obrazovanja u ulozi nastavnika“.

Rezultati istraživanja su pokazali da na *procenu efekata pravilnog razvoja karijere oficira* naročito utiče „stepen obrazovanja oficira“. Značajna razlika među grupama ispitanika utvrđena je kod tri indikatora: 1) pravilnom razvoju karijere oficira obezbeđuje se da u jedinicama/ustanovama Vojske Srbije komanduju/rukovode najsposobniji i najkompetentniji oficiri; 2) efekti pravilnog razvoja karijere oficira direktno utiču na motivisanost starešinskog kadra za postizanje odličnih rezultata na formacijskoj dužnosti; 3) efekti pravilnog razvoja karijere oficira direktno utiču na razvoj i održavanje operativnih sposobnosti njihovih jedinica, kao i Vojske Srbije u celini.

I na kraju, svi prezentovani rezultati, kao i zaključci po pitanju svih pet istraživačkih zadataka ukazuju na to da je razvoj karijere oficira u značajnoj meri determinisan brojnim činiocima. To upućuje na zaključak da bi u nastavku reforme sistema odbrane trebalo intenzivirati promene i poboljšanja u upravljanju ljudskim resursima, što bi moglo dovesti do uspešnijeg razvoja karijere njegovih pripadnika. Shodno tome, neophodno je sagledati sve raspoložive mogućnosti za adekvatno i planiranje ljudskih resursa i razvoj karijere svih kategorije lica u sistemu odbrane.

Literatura

- [1] Adižes I. (1979), *Životni ciklus preduzeća*, Prometej, Novi Sad.
 [2] Antić B. (2001), *Razvoj generalštabne službe i osobine generalštabnog oficira*, Vojno delo 2 / 2011.
 [3] Babić M. (1999), *Menadžment: struktura i funkcija*, KIZ Centar, Beograd.

- [4] Bahtijarević-Šiber F. (1999), *Menadžment ljudskih potencijala*, Golden marketing, Zagreb,
- [5] Bogičević B. (2004), *Menadžment ljudskih resursa*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [6] *Veština upravljanja* (1994), GIP „Slobodan Jović“, Beograd.
- [7] Vuksan B. (1999), *Teorija organizacije*, ICIM, Kruševac.
- [7] Gajić, Ž. (2008), *Menadžment ljudskih resursa u sektoru bezbednosti (doktorska disertacija)*, Fakultet organizacionih nauka Beograd, Beograd.
- [7] Grinberg Dž., Baron R. A. (1998), *Ponašanje u organizacijama - razumevanje i upravljanje ljudskom stranom rada*, Želdin, Beograd.
- [18] Damjanović P. (2001), *Osnovna polazišta u školovanju oficirskog kadra*, Novi glasnik br. 6/2001.
- [11] Desler G. (2007), *Osnovi menadžmenta ljudskih resursa*, Data status, Beograd.
- [12] Doknić, N. (2002), *Menadžment kadrova*, Evropski univerzitet za internacionalni menadžment i biznis, Beograd.
- [13] Drucker, P. (1996), *Inovacije i preduzetništvo*, Grmeč-Privredni pregled, Beograd,
- [14] Đorđević S. (2007), *Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane RS*, ŠNO-GŠU, Beograd.
- [15] Jantan, H., Hamdan, A., Othman, Z. (2010), *Intelligent Techniques for Decision Support System in Human Resource Management*, Decision Support Systems Advances.
- [16] Jovanović B (1984), *Uvod u teoriju rukovođenja*, VIZ, Beograd.
- [17] Jurubescu, T. (2008), *Human resource management – theoretical approach*, Romanian Military Thinking, 4/2008.
- [18] Kavran D. (1991), *Organizacija, kadrovi i rukovođenje*, Naučna knjiga, Beograd.
- [19] Kostić P. (1989), *Selekcija ljudstva i produkcija prilagođenosti zahtevima vojne organizacije* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Sarajevo.
- [20] Kostić, P. (1989), *Poželjne osobine ličnosti oficira nekih savremenih armija*, Zbornik radova Vojne akademije Kopnene vojske, Beograd.
- [21] Kriterijumi za izradu liste kandidata za potrebe selekcije u okviru karijernog vođenja i save-
tovanja u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije („SVL br. 10/2012“).
- [22] Kriterijumi za formiranje lista kandidata za postavljenje na formacijsko mesto višeg čina,
za upućivanje na školovanje i usvršavanje i za unapređenje u viši čin („SVL br. 13/2012“).
- [23] Kulić Ž. (2005), *Upravljanje ljudskim potencijalima*, Radnička štampa, Beograd.
- [24] Kukoleča S. (1972), *Osnovi teorije organizacionih sistema*, PFV „Oesonotika“, Beograd.
- [25] Lojić R., Kulić Ž. (2009), *Menadžment ljudskih resursa*, VIZ, Beograd.
- [26] Malešević Đ. (2001), *Rukovođenje*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.
- [27] Marković D. (2001), *Polazne osnove pri izboru kandidata za postavljanje oficira na duž-
nost*, Vojno delo br. 1/2001.
- [28] Marković D. (2001), *Uticaj kadrovanja na komandovanje*, Vojno delo br. 3/2001.
- [29] *The Defense Integrated Military Human Resources System* (2005), Ministry of Defence USA.
- [30] Mihailović D. (1999), *Metodologija naučnih istraživanja*, Beograd.
- [31] Orlić R. (2005), *Kadrovski menadžment*, Zoran Damljanović i sinovi, Beograd.
- [32] *Officer career development handbook (OCDH)* (2005), Akademija za odbranu Velike Britanije.
- [33] Petković M. (2005), *Organizaciono ponašanje*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [34] Petković M. (2003), *Organizacija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- [35] Petrović M. (1992), *Rukovođenje*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.
- [36] Pravilnik o kriterijumima za izbor kandidata za polaznike stručnog osposobljavanja („Sl.
glasnik RS“, br. 72/2007, 21/2009 i 48/2010).

- [37] Pravilnik o kriterijumima za ocenjivanje civilnih lica na službi u Vojski Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 7/2009).
- [38] Price, A. (1972), *Human Resource Management in a Business Context*, Thomson Business Press.
- [39] *Program upravljanja ljudskim resursima sistema odbrane Republike Srbije, (nacrtno)*, 2008, Uprava za kadrove Sektora za ljudske resurse MO RS.
- [40] Pržulj Ž. (2002), *Menadžment ljudskih resursa*, Institut za razvoj malih i srednjih preduzeća, Beograd.
- [41] Rajkov M. (1996), *Ljudska strana menadžmenta*, Beograd.
- [42] Regodić, D. (2005), *Nužni preduslovi za perspektivno školovanje u vojnoj akademiji*, Novi glasnik br. 2/2005.
- [43] Ristić S. (2008), *Rukovođenje kadrovima u sistemu odbrane Republike Srbije*, ŠNO-GŠU, Beograd.
- [44] Sektor za ljudske resurse MO Republike Srbije (2006), *Studija informacionog sistema ljudskih resursa*, Beograd.
- [45] Tadić, S. (2004), *Reforma sistema odbrane i višak vojnog kadra*, Novi glasnik br. 1/2004.
- [46] Todorović, J., Đuričin, D., Janošević, S. (1998), *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd.
- [47] Todorović S. (2001), *Profesija oficira*, Vojno delo, 4–5/2001.
- [48] Hall, D. T. (1996): *Career Development in Organizations*, Jossey-Bass, San Francisco,.
- [49] Cascio, W. F. (1995), *Managing Human Resources Productivity, Quality of Work Life, Profits*, 4th ed., McGraw Hill, New York.
- [50] Čamilović S. (2007), *Osnovi menadžmenta ljudskih resursa*, FON, Beograd.
- [51] Čamilović, S. (2000): *Kadrovski procesi*, Tekon, Beograd.
- [52] Čamilović S. (1996), *Poslovi i organizacija kadrovske funkcije*, Kultura, Beograd.
- [53] Uprava za ljudske resurse (J-1) GŠ VS, *Doktrina upravljanja ljudskim resursima Vojske Srbije*, Beograd, 2012.
- [54] Uredba o načelima i kriterijumima za unutrašnje uređenje i sistematizaciju radnih mesta u Ministarstvu odbrane („Sl. glasnik RS“, br. 106/2008).
- [55] Uredba o ocenjivanju vojnih lica („Sl. list SRJ“, br. 36/94, 42/94 - ispr. i 16/96).
- [56] Uredba o prijemu u profesionalnu vojnu službu („Sl. glasnik RS“, br. 112/2008 i 34/2010).
- [57] Uredba o stanjima u službi profesionalnih vojnih lica i o unapređivanju oficira i podoficira („Sl. glasnik RS“, br. 112/2008, 9/2009 i 17/2010).
- [58] Zakon o odbrani („Sl. glasnik RS“, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 - dr. zakon i 104/2009 - dr. zakon).
- [59] Zakon o Vojski Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 116/2007 i 88/2009).
- [60] Headquarters Department of the Army, *DA PAM 600–3 Commissioned Officer Professional Development and Career Management*, Washington, DC, 2010.
- [61] Herrera, E. (2008), *Facing the Challenge: Implementing the Defense Integrated Military Human Resources System*, Air National Guard, U.S. Army War College, Carlisle Barracks.
- [62] Čupić M. (1987), *Uvod u teoriju odlučivanja*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- [63] Džinović M., Dulanović Ž. (1992), *Osnovi organizacije*, FON, Beograd.

UTICAJ STIMULATIVNIH MERA NA MOTIVACIJU PRIPADNIKA VOJSKE SRBIJE

Milan Kovačević
Generalštab Vojske Srbije
Srđan Blagojević
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija
Bojan Kuzmanović
Generalštab Vojske Srbije

Motivacija je od izuzetnog značaja u organizacijama posebne namene kakva je vojska. U Vojsci Srbije, u cilju podizanja nivoa motivisanosti njenih pripadnika ustanovljen je i normativno uređen sistem dodele stimulatvinih mera (nagrada). Njime su utvrđeni vrste i način dodele nagrada.

Praksa je pokazala da dosledna primena propisanih odredbi može da ima značajan uticaj na motivaciju pripadnika Vojske Srbije. Dosledna primena podrazumeva objektivna, jasna i transparentno realizovana proces dodele nagrada i ispoljava jako motivaciono dejstvo na sve pripadnike organizacije. Međutim, određena iskustvena opažanja ukazuju na pojavu da nivo uticaja dodele nagrada u poslednjem periodu nije adekvatan i da ne doprinosi značajno dostizanju željenog nivoa motisanosti pojedinaca i kolektiva. Razlozi za to mogu biti brojni, a cilj našeg rada bio je da identifikujemo neke od bitnih razloga.

U radu su prikazani rezultati istraživanja stavova 393 profesionalna pripadnika Vojske Srbije o motivacionom uticaju stimulatvinih mera. Podaci su prikupljeni ispitivanjem stavova o uticaju dodele stimulatvinih mera na motivaciju za rad, uticaju stimulatvinih mera na motivaciju za rad i radne rezultate u organizaciji, stavova o načinu dodele i o zasluženosti dodeljenih stimulatvinih mera. Takođe je utvrđena i prikazana rang lista stimulatvinih mera (nagrada) u Vojsci Srbije, kao i razlike u rangiranju stimulatvinih mera i razlike u stavovima različitih grupa ispitanika (oficir-podoficir, visoka-srednja stručna sprema, rukovodioci-izvršiooci) čije je postojanje utvrđeno primenom Opštenaučne statističke metode i njoj bliskih instrumenata.

Ključne reči: *motivacija, motivacija za rad, stimulatvini mere, rangiranje*

Uvod

Značaj pokretačke snage za razvoj čoveka i svih njegovih delatnosti je veliki. U njenom nedostatku intelektualni i fizički kapaciteti čoveka mogu ostati neiskorišćeni. U cilju zadovoljenja identifikovanih ljudskih potreba dolazi do aktivacije unutrašnjih ili spoljnih podsticaja od kojih zavisi upotreba raspoložive energije i trajanja aktivnosti.

Nije teško uočiti da zaposleni koji poseduju slične sposobnosti mogu postizati veoma različite rezultate. Otkrivanje i objašnjavanje snaga i mehanizama koji pokreću čoveka da aktivira svoje sposobnosti i znanja pruža velike mogućnosti praktične primene u organizaciji i van nje. Zbog toga je važno utvrditi faktore koji utiču na povećanje radnog angažovanja zaposlenog, kao i odnose i veze koji vladaju među njima.

Uzimajući u obzir činjenicu da organizacija može uticati na svoje rezultate uticajem na motivaciju zaposlenih za rad, te da se tim uticajem može postići mnoštvo pozitivnih efekata, proces motivacije zaposlenih predstavlja značajan predmet istraživanja. Rezultati do kojih se dođe mogu poslužiti za donošenje raznih strategija motivisanja zaposlenih što svakako doprinosi ostvarivanju boljih radnih rezultata.

Potrebno je istaći da je ovo vrlo kompleksna oblast, te da je veliki broj autora pokušao da ponudi odgovore na pitanja o motivaciji i faktorima motivacije – kroz različite teorije motivacije. Specifičnosti lične, ali i sredinske zavisnosti motivacije za rad nameću potrebu konkretizacije određenih problema. Ustanovljeno je da se brojni problemi ne mogu rešavati opštim matricama jer ono što važi za jednu organizaciju ne mora da važi za drugu, odnosno principi utvrđeni u jednom kolektivu ne moraju biti primenjivi u svim drugim radnim sredinama i situacijama.

Problem radne motivacije je aktuelan za sve organizacije, pa tako i vojnu. Istraživanja motivacionih činilaca koji imaju najveći uticaj na radno angažovanje profesionalnih pripadnika Vojske Srbije može poslužiti u razvoju motivacionih strategija i tehnika, jer se ne može pretpostavljati danas kao pre više decenija da je samim tim što je pripadnik Vojske zaposleni i ujedno visoko motivisan. S obzirom da je dodela stimulativnih mera jedan od bitnih načina razvoja motivacije kod pripadnika Vojske Srbije cilj našeg rada bio je da prikažemo stavove profesionalnih pripadnika Vojske Srbije o načinu i pravednosti dodele i motivacionom potencijalu stimulativnih mera. Posebnu pažnju u radu posvetili smo utvrđivanju stimulativnih mera koje imaju najveći uticaj na radnu motivaciju profesionalnih pripadnika Vojske Srbije kako bi smo preispitali postojeće načine praktikovanja.

U radu je za prikupljanje podataka primenjena metoda naučnog ispitivanja, u okviru kojeg je primenjena tehnika ankete. Dobijeni podaci obrađeni su standardnim postupcima parametrijske i neparametrijske statistike (utvrđivanje aritmetičke sredine, standarde devijacije, zakrivljenost i spljoštenost distribucije). Za utvrđivanje statističke značajnosti utvrđenih razlika korišćeni su t-test i H^2 test, a za rangiranje je korišćena agregacija normalizovane sume rangova.

Sistem nagrađivanja i stimulativne mere u Vojsci Srbije

Deklarativno, pitanju motivacije zaposlenih i adekvatnom nagrađivanju u Vojsci Srbije posvećena je značajna pažnja, što se vidi i kroz projektovane prioritete zadatke razvoja upravljanja ljudskim resursima za period 2011–2015. godine, kao i za period 2016–2020. godine. Jedan od zadataka ogleda se u potrebi: „obezbediti kvalitetan i motivisan kadar na svim dužnostima [1]. “Činjenica je da je ovaj zadatak teško postići u uslovima kada „socijalni status zaposlenih karakteriše realno smanjenje zarada, nerešena stambena pitanja, neprepoznavanje značaja i specifičnosti vojnog poziva u društvu“ [2].

Za razliku od deklarativne zainteresovanosti za pitanje motivacije ovo kompleksno i veoma važno pitanje je u praksi čini se nedovoljno razmatrano. U prilog tome govori činjenica da ne postoje razrađeni mehanizmi praćenja i merenja nivoa motivacije, izuzev praćenja pojedinih činilaca motivacije koji su sadržani u upitnicima za procenu morala.

U praksi se mogu identifikovati određeni problemi u shvatanju značaja sistema nagrađivanja za postignute rezultate. Iskustveno se mogu opaziti situacije da sistem nagrađivanja pokazuje određene manjkavosti koje se prevashodno odnose na nedovoljan uticaj na motivaciju zaposlenih. Po inerciji prošlog vremena i prošlih vrednosnih sistema često kod vojnih rukovodilaca vlada uverenje da je pripadnik Vojske Srbije nužno motivisan za rad i odbranu zemlje samim tim što se opredelio za rad u njenoj službi. Takođe često se nepravilno poistovećuju motivacija za rad zaposlenih i borbeni moral ili motivacija za odbranu i odnos prema odbrani otadžbine. Odnos prema odbrani otadžbine i slobodarskim tradicijama našeg naroda je i nakon transformacije Vojske Srbije i značajnih društveno-ekonomskih promena i dalje na visokom nivou, činjenica je da je zauzeti sistem vrednosti uglavnom stabilan i da promene se odvijaju u dužem vremenskom periodu [3]. Međutim, stepen pripremljenosti za odbranu zavisi od rezultata rada zaposlenih u Vojski Srbije i sistemu odbrane, a njihovi rezultati i od motivisanosti za rad čime motivacija za rad profesionalnih pripadnika direktno utiče na spremnost da se brani i odbrani otadžbina.

Sistem nagrađivanja je doktrinarno i normativno uređen: "Sistem nagrađivanja uspostavlja vezu između rada i zarade, stimuliše kvalitetne pripadnike i motiviše dobar i kvalitetan rad. Sistem nagrađivanja je veoma sveobuhvatan i sastoji se od direktnih nadoknada (plate, stimulacije i dr.) i indirektnih nadoknada (zdravstveno, penzijsko i invalidsko osiguranje, stipendije, godišnji odmori, slobodni dani i dr.)". [4]

Normativno sistem nagrađivanja je uređen i regulisan Zakonom o Vojski Srbije¹, Pravilnikom o platama², Uredbom o radnom vremenu, odmorima i odsustvima profesionalnih vojnih lica³ i Pravilnikom o priznanjima i nenovčanim nagradama.⁴ Nagrade koje pripadnik Vojske može dobiti su na prvi pogled brojne i vredne (novčana nagrada, nagradno odsustvo, besplatan boravak u odmaralištu, oficirska sablja, paradni bodež, ručni sat, dvogled, ručna busola, knjiga, pohvala), ali je pitanje koliki uticaj imaju na motivaciju za rad.⁵

Sistem nagrađivanja je pravilno koncipiran, ima određenih nedostataka pre svega u maloj raznovrsnosti nagrada, ali više problema stvara neadekvatna primena i bitno mu smanjuje motivaciono dejstvo. Za razliku od disciplinskih mera i kazni koje se redovno izriču po „zasluzi“, nagrade se dodeljuju u ograničenom obimu i po pravilu za državne i vojne praznike. Postoji i problem cirkulacije nagrada do najnižih nivoa, jer je način dodele pojedinih nagrada visoko centralizovan, tako da se pripadnici na „periferiji“ retko razmatraju za dodelu najznačajnijih i najpoželjnijih nagrada.

Dozvoljeni nivo novčanih nagrada u iznosu do 100% plate je takođe u praksi napušten delom zbog ograničenih novčanih sredstava, a delom radi unificiranja prilikom dodele nagrada po organizacionim nivoima, gde dolazi do ograničavanja nagrada na nižem nivou. Takođe, 2017. godine umesto decentralizacije novčanih nagrada dolazi do nove centralizacije i ograničenja, tako da je trenutno za dodelu novčanih nagrada nadležan isključivo ministar odbrane.

Nagrađivanje u krug i po redosledu kao i uvek istih lica, obesmišljava nagrade, a neretko se nagrade dodeljuju na taj način i to smanjuje njihov motivacioni potencijal.

¹ Službeni glasnik RS br. 116/2007, 88/2009, 101/2010 – dr. zakon, 10/2015 i 88/2015 – odluka US.

² Službeni vojni list br. 10/17 – prečišćen tekst, 13/17 i 37/17.

³ Službeni vojni list br. 35/09.

⁴ Službeni vojni list br. 22/2012, 10/2013, 13/16 i 13/17.

⁵ Od nabrojanih nagrada oficirska sablja, paradni bodež, ručni sat, dvogled i ručna busola dodeljuju se samo licima povodom završetka školovanja-usavršavanja i imaju uticaj na motivaciju za postizanje uspeha na školovanju-usavršavanju, ali nemaju uticaj na motivaciju za rad.

Metod

Realizovano istraživanje je zasnovano na statističkoj opštenaučnoj metodi, korišćenjem naučnog ispitivanja kao metode istraživanja, u okviru kojeg je primenjena anketa kao tehnika prikupljanja podataka.

Upitnik koji je razvijen i apliciran u istraživanju ima sledeće celine:

- uputstvo za popunjavanje i obraćanje istraživača,
- pitanja zatvorenog tipa koja se odnose na podatke o ispitanicima (kategorija kadra, podaci o dostignutom nivou školovanja, uloga u organizaciji),
- pitanja koja se odnose na procenu uticaja stimulativnih mera na motivaciju i stavove o uticaju stimulativnih mera na motivaciju u organizaciji i o načinu i pravednosti dodele stimulativnih mera (Likertova petostepena skala),
- pitanja u kojima ispitanici treba da rangiraju stimulativne mere (10 stimulativnih mera), lista ponuđenih stimulativnih mera nastala je kombinovanjem važećih i projektovanih.

Značajnost razlika u stavovima o uticaju stimulativnih mera na motivaciju, uticaju stimulativnih mera na motivaciju u kolektivu i zadovoljstvom dodele stimulativnih mera utvrđena je primenom dvosmernog t-testa za velike nezavisne uzorke (test se primenjuje na dva različita uzorka, broj ispitanika je veći od 30). Da bi se odbacila nulta hipoteza (nema statistički značajne razlike između aritmetičkih sredina dva uzorka) potrebno je da vrednost t bude veća od granične vrednosti za nivo značajnosti od 5% (za stepen slobode u zavisnosti od veličine uzorka).

Radi izračunavanja vrednosti t potrebno je prethodno utvrditi vrednost standardne greške razlika aritmetičke sredine koja se dobija na osnovu sledeće relacije [4]:

$$S_{M_1-M_2} = \sqrt{S_{M_1}^2 + S_{M_2}^2} = \sqrt{\frac{SD_1^2}{N_1} + \frac{SD_2^2}{N_2}} \quad (1.1)$$

pri čemu je N broj ispitanika (veličina uzorka), a SD – standardna devijacija koja se računa primenom sledećeg izraza

$$SD = \sqrt{\frac{\sum (X - \bar{X})^2}{N - 1}} \quad (1.2)$$

Razlika aritmetičkih sredina podeljena vrednošću standardne greške aritmetičkih sredina daje vrednost t :

$$t = \frac{M_1 - M_2}{S_{M_1-M_2}} \quad (1.3)$$

Nakon izračunavanja vrednosti t potrebno je u tablicama proveriti značajnost u zavisnosti od utvrđenog stepena slobode (df):

$$df(\text{stepeni slobode}) = (N_1 - 1) + (N_2 - 1) \quad (1.4)$$

i ako je dobijena vrednost t manja od granične vrednosti prihvatamo nultu hipotezu (nema statistički značajne razlike između aritmetičkih sredina dva uzorka), a ako je vrednost

t veća od granične vrednosti – nultu hipotezu odbacujemo (utvrđene razlike aritmetičkih sredina su statistički značajne).

Uslov za korišćenje opisane parametrijske statističke metode je da je raspodela uzorka koi se ispituie normalna te ie potrebno ispitati karakteristike uzorka. odnosno da li su dozvolienom opseuu. za ovu proveru koriste se funkcije skjunis i kurtosis (Skewness – g ; Kurtosis – k), prema izrazima (1.5) [6] i (1.6) [7].

$$g = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}_1)}{(n-1)S^3} \quad (1.5)$$

$$k = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})}{(n-1)S^4} \quad (1.6)$$

pri čemu je n veličina uzorka, S standardna devijacija, a \bar{x} srednja vrednost uzorka.

Značajnost razlika u stavovima o pravednoj dodeli stimulativnih mera i načinu dodele stimulativnih mera, utvrđena je H^2 (chi-square) testom, ovaj neparametrijski test koristi se kada se radi sa frekvencijama, odnosno kada podaci koje posedujemo nisu podobni za upotrebu parametrijskih testova. Računanje h^2 vrši se po sledećem izrazu [8]:

$$x^2 = \sum \frac{(f_o - f_t)^2}{f_t} \quad (1.7)$$

pri čemu f_o predstavlja opažene frekvencije, a f_t očekivane (teoretske) frekvencije.

Rangiranje stimulativnih mera je realizovano metodom aritmetičkog osrednjavanja [9] primenom izraza (1.8) i (1.9) tako što je suma dobijenih rangova normalizovana, a zatim je izvršena konverzija u agrerirane težine.

$$W_j = \frac{\sum_{i=1}^m w_{i,j}}{m} \quad J = 1, \dots, n \quad (1.8)$$

$$W_{i,j} = 100 - s_n(r_{i,j} - 1) \quad i = 1, \dots, m, \quad j = 1, \dots, n \quad (1.9)$$

Realizacija istraživanja i rezultati

Istraživanje je realizovano u toku 2010. godine na prigodnom uzorku od 393 profesionalnih pripadnika Vojske Srbije (190 oficira, 128 podoficira, 55 civilnih lica i 20 profesionalnih vojnika). Detaljna struktura ispitanika po kategorijama, ulozi u organizaciji i stručnoj spremi prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1 – Podaci o uzorku

Podaci o uzorku					
Kategorija		Izvršioци	Rukovodioci	SSS ⁶	VSS ⁷
Oficiri	190	109	81	0	190
Podoficiri	128	98	30	122	6
Civilna lica	55	55	0	25	30
Profesionalni vojnici	20	18	2	19	1
UKUPNO	393	280	113	166	227

Nakon prikupljanja i obrade podataka utvrđene su statističke vrednosti za uzorak: srednje vrednosti, standardna devijacija, asimetričnost (Skewness) i homogenost (Kurtosis), za uzorak (tabela 2) po pitanjima kojima su mereni stavovi ispitanika putem skale Likertovog tipa (ponuđeni odgovori o stepenu uticaja: *ni malo, malo, umereno, mnogo, veoma mnogo*).

Tabela 2 – Stavovi o uticaju stimulativnih mera na motivaciju

STAVOVI	M	SD	Sk	Ku
1. Uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad	3,42	1,116	-0,464	-0,255
2. Uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad i radne rezultate u kolektivu	2,58	1,104	0,145	-0,793
3. Stimulativne mere dobijaju lica koja su radom i rezultatima to i zaslužila	2,94	1,105	-0,125	-0,538

Napomena: Sk = skewness, Ku = kurtosis. Vrednost standardne greške Sk je 0,123, a za Ku je 0,246.

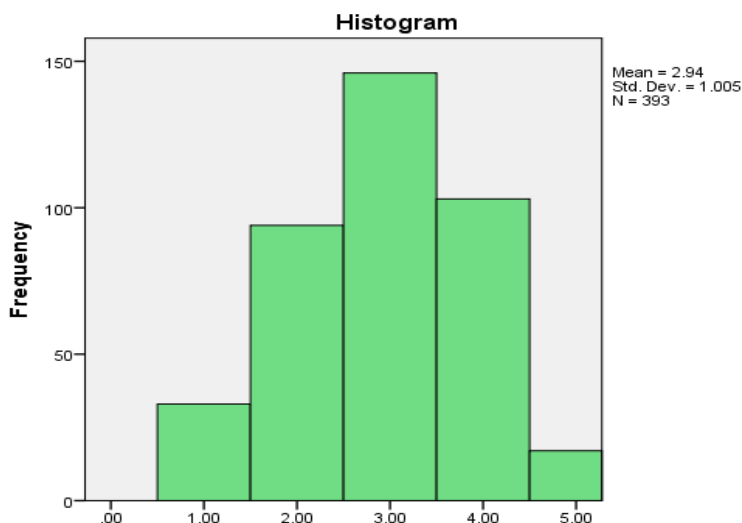
Dobijeni rezultati-srednje vrednosti za uzorak za pitanja *Uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad* (AS -3,42) i *Uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad i radne rezultate u kolektivu* (AS -2,58) ukazuju na nizak uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad.

Primenom t-testa (prema izrazu 1.3)⁸ utvrđeno je da nema statistički značajnih razlika u aritmetičkim sredinama za oficire-podoficire, SSS-VSS i rukovodiocе-izvršioce u odnosu na ocene tvrdnji *Uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad* i *Uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad i radne rezultate u kolektivu* [10]. Pre primene t-testa utvrđeno je da je raspodela uzorka po pitanjima koja se ispituju normalna, korišćenjem funkcije skjunis (Skewness) za asimetričnost i kurtosis (Kurtosis) za homogenost, prema izrazima (1.5) i (1.6). Primenom programa IBM SPSS Statistic 23 može se i grafički-vizuelno oceniti oblik distribucije, prikaz se vidi na grafikonu 1.

⁶ SSS (srednja stručna sprema) lica za srednjom stručnom spremom i niže.

⁷ VSS (visoka stručna sprema) lica sa minimalno visokom stručnom spremom, uključena su i lica sa poslediplomskim školovanjima i usavršavanjima.

⁸ Vrednost *t* može se izračunati navedenim izrazom, a takođe postoje odgovarajući programi i kalkulatori.

Grafikon 1 – Grafički prikaz distribucije odgovora na pitanje 3

Međutim stavovi po pitanju *Stimulativne mere dobijaju lica koja su radom i rezultatima to i zaslužila* imaju značajno nižu vrednost (AS -2,94) što ukazuje na manjkavosti u načinu izbora lica kojima se stimulativne mere dodeljuju. Po ovom pitanju utvrđene su statistički značajne razlike na nivou $p < 0,01$ (tabela 3).

– *oficiri-podoficiri*: vrednost t-iznosi 5,7985 (stavovi oficira u odnosu na zasluženost stimulativnih mera koje se dodeljuju su pozitivniji od stavova podoficira),

– *VSS i SSS*: vrednost t – iznosi 4,3829 (stavovi lica sa VSS u odnosu na zasluženost stimulativnih mera koje se dodeljuju su pozitivniji od stavova lica sa SSS).

Statistički značajne razlike u odnosu na ulogu u organizaciji (rukovodilac-izvršilac) za ovo pitanje nisu utvrđene.

Tabela 3 – t-test statističke značajnosti razlika: *oficiri-podoficiri i VSS-SSS*⁹

Stimulativne mere dobijaju lica koja su radom i rezultatima to i zaslužila	M	SD	N	df	t
Oficiri	3,1789	0,8846	190	243	5,798
Podoficiri	2,5313	1,0699	128		
VSS	3,1322	0,9024	227	317	4,383
SSS	2,6807	1,0789	166		

Napomena: N = broj ispitanika, df = stepeni slobode (degrees of freedom)

⁹ Primenjen kalkulator: <https://www.mathportal.org/calculators/statistics-calculator/t-test-calculator.php>

Rezultati – frekvencije stavova ispitanika o zasluženosti dodeljenih stimulativnih mera i o načinu na koji se dodeljuju stimulativne mere, prikazani su za kompletan uzorak u tabeli 4 i tabeli 5. Primetno je da veći procenat ispitanika (37,6%) ima negativne stavove o dodeli stimulativnih mera (dobijaju ih oni koji nisu zaslužili 27,2% i nisu stimulativne i za njih se ne vredi truditi 10,4%) dok 19,3% ispitanika ima pozitivne stavove (veliki uticaj na motivaciju za rad 17,8% i veoma mnogo me motivišu 1,5%). Neutralan stav ima 43,0% ispitanika (nemaju značajan uticaj na motivaciju za rad).

Tabela 4 – Stavovi o zasluženosti dodele stimulativnih mera

4. Dodela stimulativnih mera se vrši na način	Frekvencija	%
Dobijaju oni koji ih nisu zaslužili i gubim volju za radom	107	27,2%
Nisu stimulativne – za njih se uopšte ne vredi truditi	41	10,4%
Nemaju značajan uticaj na motivaciju za rad	169	43,0%
Imaju veliki uticaj na motivaciju za rad	70	17,8%
Veoma mnogo me motivišu i daju mi podsticaj za rad	6	1,5%
UKUPNO	393	100,0

Pozitivne stavove u odgovorima na pitanja o načinu dodele stimulativnih mera iskazalo je samo 14,5% ispitanika (dodeljuju se na predlog kolektiva 4,1% i dodeljuju se na osnovu rezultata rada 10,4%) dok negativne stavove ima čak 46,8% ispitanika (na osnovu veza i poznanstva 25,4% i paušalno i po redosledu 21,4%). Neutralan stav ima 37,8% ispitanika (na osnovu ocene pretpostavljenog).

Tabela 5 – Stavovi o načinu dodele stimulativnih mera

5. Stimulativne mere se dodeljuju	Frekvencija	%
Na osnovu rezultata rada	41	10,4%
Na osnovu veza i poznanstva	100	25,4%
Paušalno i po redosledu	84	21,4%
Na osnovu ocene pretpostavljenog	152	38,7%
Na predlog kolektiva	16	4,1%
UKUPNO	393	100,0

Pošto prikazani podaci o stavovima ispitanika nisu intervalni, za utvrđivanje statističkih razlika korišćen je H^2 (*chi-square*) test. Ovaj neparametrijski test pogodan je za upotrebu kada se radi sa frekvencijama, odnosno u prilikama kada podaci koje posedujemo nisu podobni za upotrebu parametrijskih testova.

Primenom izraza (1.7) izvršena je provera statističke značajnosti razlika u frekvencijama po kategorijama, stručnoj spremi i ulozu u organizaciji. Uslovi za primenu testa su zadovoljeni

[5], uzorak ima potreban obim ($n > 30$), a takođe je izvršeno spajanje susednih ćelija kada je opažena frekvencija bila manja od 5. Za utvrđenu vrednost H^2 utvrđuje se p-vrednost koja predstavlja verovatnoću da se takva ili još veća vrednost dobije u istraživanju pod pretpostavkom da je nulta hipoteza ispravna [8]. Statistički značajne razlike potvrđene su kao i primenom t-testa za različite kategorije kadra i stepen stručne spreme, dok statistički značajnih razlika nije bilo za različite uloge u organizaciji (način dodele: $H^2 = 2,824$, $p = 0,4188$ i zasluženost dodele: $H^2 = 4,912$, $p = 0,2964$). Rezultati gde su utvrđene statistički značajne razlike dobijeni su upotrebom kalkulatora [11] i prikazani su u Tabeli 6 i Tabeli 7.¹⁰

Tabela 6 – H^2 test – zasluženost stimulativnih mera

Stavovi	VSS	SSS	Ukupno	Oficiri	Podof.	Ukupno
Nisu zaslužene	37	70	107	9	55	64
Nisu stimulativne	25	16	41	60	14	74
Nemaju značajan uticaj	117	52	169	84	43	127
Imaju veliki uticaj	48	28	76	37	16	53
H^2	33,7615; $p < 0,00001$			73,9366; $p < 0,00001$		

Rezultati ukazuju da ispitanici sa visokom stručnom spremom (VSS) imaju pozitivnije stavove o zasluženosti dodeljenih stimulativnih mera u odnosu ispitanike sa srednjom stručnom spremom (pozitivne stavove ima 21% VSS i 17% SSS, a negativne 27% VSS i 52% SSS), razlike su izražene i u stavovima oficira i podoficira (pozitivne stavove ima 19% oficira i 13% podoficira, a negativne 36% oficira i 53% podoficira).

Ispitanici sa visokom stručnom spremom (VSS) imaju neutralnije stavove o načinu dodele stimulativnih mera u odnosu ispitanike sa srednjom stručnom spremom (pozitivne stavove ima 12% VSS i 17% SSS, a negativne 40% VSS i 57% SSS, neutralne stavove izrazilo je 48% VSS i 26% SSS), a stavovi oficira i podoficira su ujednačeni u odnosu na pozitivne i negativne stavove, (pozitivne stavove ima 19% oficira i 13% podoficira, a negativne 36% oficira i 53% podoficira) ali sa izraženom razlikom u najnegativnijim stavovima (nagrade se dodeljuju na osnovu veze i poznanstva: oficiri 10%, podoficiri 50%).

Tabela 7 – H^2 test – način dodele stimulativnih mera

Stavovi	VSS	SSS	Ukupno	Oficiri	Podof.	Ukupno
Rezultati rada	20	21	41	9	55	35
Veze i poznanstva	27	73	100	60	14	84
U krug	63	21	84	84	43	122
Ocena pretpostavljenog	109	43	152			68
Predlog kolektiva	8	8	16	37	16	9
H^2	62,8892; $p < 0,00001$			84,419; $p < 0,00001$		

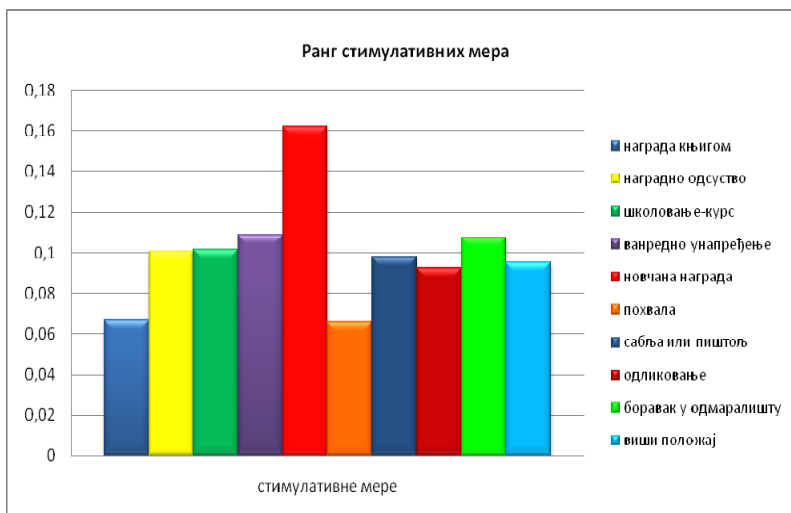
¹⁰ Primenjen kalkulator: <http://www.socscistatistics.com/tests/chisquare2/Default2.aspx>

Rangiranje motivacionog uticaja i značaja stimulativnih mera izvršeno tako što su ispitanici dodeljivali rang ponuđenim stimulativnim merama (nagrada knjigom, nagradno odsustvo, upućivanje na školovanje-kurs, vanredno unapređenje, novčana nagrada, pohvala pred strojem, nagrada sabljom ili pištoljem, odlikovanje, besplatan boravak u odmaralištu, raspored na viši položaj). Rezultati rangiranja stimulativnih mera, za kompletan uzorak, po kategorijama kadra, po ulozi u organizaciji i stručnoj spremi prikazani su u Tabeli 8 i na Slici 1 i Slici 2.

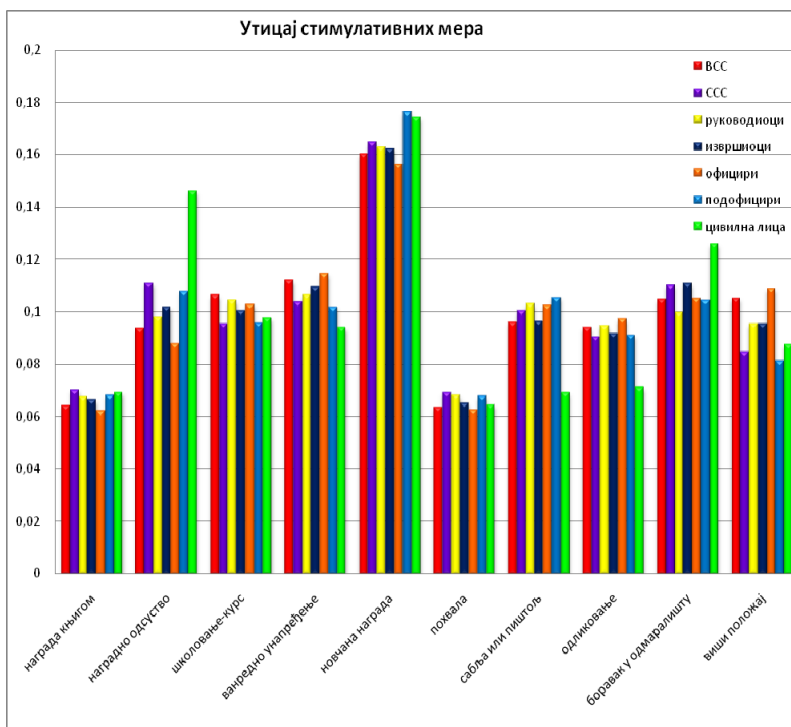
Tabela 8 – Rangiranje stimulativnih mera

KATEGORIJA KADRA	STIMULATIVNE MERE									
	Nagrada knjigom	Nagradno odsustvo	Upućivanje na školovanje	Vanredno unapređenje	Novčana nagrada	Pohvala pred strojem	Nagrada sabljom ili pištoljem	Odlikovanje	Besplatan boravak u odmaralištu	Raspored na viši položaj
OFICIRI	0,0623	0,0878	0,1028	0,1145	0,1562	0,0625	0,1025	0,0973	0,1052	0,1089
RANG	10	8	5	2	1	9	6	7	4	3
PODOFICIRI	0,0682	0,1078	0,0956	0,1018	0,1761	0,0677	0,1056	0,0911	0,1046	0,0814
RANG	9	2	6	5	1	10	3	7	4	8
CIV. LICA	0,0693	0,1461	0,0978	0,0941	0,1742	0,0646	0,0692	0,0712	0,1258	0,0877
RANG	8	2	4	5	1	10	9	7	3	6
IZVRŠIOCI	0,0665	0,1017	0,1005	0,1094	0,1622	0,0653	0,0963	0,0918	0,1108	0,0955
RANG	9	4	5	3	1	10	6	8	2	7
RUKOVO- DIOCI	0,0674	0,0982	0,1043	0,1065	0,1626	0,0681	0,1030	0,0948	0,0997	0,0954
RANG	10	6	3	2	1	9	4	8	5	7
SSS	0,0703	0,1110	0,0953	0,1038	0,1646	0,0693	0,1005	0,0905	0,1102	0,0845
RANG	9	2	6	4	1	10	5	7	3	8
VSS	0,0640	0,0938	0,1063	0,1120	0,1601	0,0636	0,0961	0,0940	0,1048	0,1052
RANG	9	8	3	2	1	10	6	7	5	4
UKUPNO	0,0668	0,1007	0,1016	0,1086	0,1624	0,0661	0,0982	0,0927	0,1074	0,0955
RANG	9	5	4	2	1	10	6	8	3	7

Prikazani rezultati dobijeni su korišćenjem izraza (1.8) i (1.9), postupkom aritmetičkog osrednjavanja sume rangova svih ispitanika, aritmetičke sredine sume rangova su zatim normalizovane i nakon toga je izvršena konverzija u prikazane agregirane težine pri čemu su rangovi utvrđeni od najpoželjnije-najvažnije stimulativne mere (rang 1) do najmanje važne (rang 10).

Slika 1 – Rang stimulativnih mera (kompletan uzorak)

Slika 2 – Rang stimulativnih mera (po grupama)

Iz dobijenih rezultata vidljivo je da je najpoželjnija stimulativna mera novčana nagrada (rang 1; 0,1624) i da je razlika između novčana nagrade i drugih nagrada veoma izražena (vanredno unapređenje, rang 2; 0,1086; besplatan boravak u odmaralištu, rang 3; 0,1074; ... odlikovanje, rang 8; 0,0927). Uočljivo je i da su razlike u vrednostima za ostale stimulativne mere rangirane od 2-8 male, a na dnu se nalaze nagrade knjigom (rang 9; 0,0668) i pohvale (rang 10; 0,0661) čije su vrednosti znatno niže od ostalih stimulativnih mera.

Dobijeni rezultati ukazuju da novčana primanja profesionalnih pripadnika nisu na potrebnom nivou i u skladu su sa temeljnom motivacionom teorijom hijerarhije potreba, [12] po kojoj su potrebe hijerarhijski ustrojene, a u motivaciji dominiraju nezadovoljene potrebe nižeg nivoa.

Analiza agregiranih vrednosti za svih 7 subpopulacija ispitanika pokazuje mala odstupanja. Novčana nagrada je na prvoj poziciji za sve subpopulacije, a mala su variranja rangova za ostale nagrade (nagrada knjigom 8-10, pohvala 9-10, odlikovanje 7-8, vanredno unapređenje 2-5, upućivanje na školovanje-kurs 3-6, besplatan boravak u odmaralištu 2-5). Najizraženije razlike u rangovima i vrednostima javljaju se u rangiranju nagradnog odsustva (2 za civilna lica, SSS i podoficire, a 8 za oficire i VSS), nagrade sabljom-pištoljem (3 za podoficire, 9 za civilna lica) i raspored na viši položaj (3 za oficire i 8 za podoficire i SSS). Po kategorijama najuočljivije su razlike za kategoriju civilna lica, civilna lica u odnosu na ostale grupe ispitanika znatno više vrednuju nagradno odsustvo i besplatan boravak u odmaralištu, a znatno niže od ostalih ispitanika vrednuju nagradu sabljom-pištoljem (što je i razumljivo jer sablja-pištolj više simbolizuju vojnu profesiju) i odlikovanje.

Zaključak

U radu su prikazani rezultati istraživanja realizovanog na uzorku od 393 profesionalnih pripadnika Vojske Srbije u kome su ispitani stavovi profesionalnih pripadnika o motivacionom uticaju stimulativnih mera, o uticaju dodele stimulativnih mera na motivaciju za rad, uticaju stimulativnih mera na motivaciju za rad i radne rezultate u organizaciji, stavova o načinu dodele i o zasluženosti dodeljenih stimulativnih mera. Primenom statističkih testova, t-testa i H^2 (*chi-square*) utvrđeno je postojanje statističke značajnosti utvrđenih razlika za različite kategorije ispitanika (oficiri-podoficir, SSS (srednja stručna sprema) – VSS (visoka stručna sprema), rukovodioci-izvršiooci).

Prikazani rezultati prikazuju da pripadnici Vojske Srbije na prvo mesto kao motivator – stimulativnu meru postavljaju nezadovoljenu potrebu u vidu novčane nagrade, rangirajući je i postavivši je daleko ispred nagrade sabljom ili pištoljem sa posvetom, odnosno odlikovanja (tabela 8, slika 1 i slika 2), na začelju se nalaze kao najmanje poželjne knjiga i pohvala.

Nažalost, sistem stimulativnih mera u Vojsci Srbije, ne ostvaruje svoju punu funkciju i nema dovoljno izražen pozitivan uticaj na rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije. Profesionalni pripadnici Vojske Srbije smatraju da dodela stimulativnih mera nema veliki uticaj na motivaciju za rad: ocena uticaja na motivaciju za rad je mala (AS=3,42), uticaj stimulativnih mera na motivaciju za rad u radne rezultate u kolektivu je veoma niska (AS=2,58) dok je ocena zasluženosti stimulativnih mera takođe na niskom nivou (AS=2,94) pri čemu su nađene statistički značajne razlike za različite kategorije kadra (oficiri imaju pozitivnije stavove o zasluženosti stimulativnih mera od podoficira, a takođe i lica sa VSS od lica sa SSS).

Primetno je da veći procenat ispitanika (37,6%) ima negativne stavove o dodeli stimulativnih mera, a 19,3% ispitanika ima pozitivne stavove pri čemu su primenom H^2 testa utvrđene statistički značajne razlike u različitim kategorijama ispitanika (ispitanici sa visokom stručnom spremom – VSS imaju pozitivnije stavove o zasluženosti dodeljenih stimulativnih mera u odnosu ispitanike sa srednjom stručnom spremom, a izražene su razlike i u stavovima oficira i podoficira). Pozitivne stavove o načinu dodele stimulativnih mera iskazalo je samo 14,5% ispitanika, dok negativne stavove ima čak 46,8% ispitanika. Takođe su utvrđene statistički značajne razlike u različitim kategorijama (VSS u odnosu na SSS i oficiri u odnosu na podoficire imaju pozitivnije stavove).

Na osnovu rezultata istraživanja možemo formulisati i određene preporuke na osnovu kojih se može povećati motivacioni uticaj stimulativnih mera:

– Poželjno je da se stimulativna mera dodeli neposredno po realizaciji zadatka ili posla za koji je zaslužena jer je tada očigledna i stimulativna i za nagrađenog i za ostale u kolektivu jer je jasno vezana za izvršenje, a ne da se vezuje za određene datume-praznike.

– Novčana nagrada mora imati dovoljnu visinu da bi bila privlačna i stimulativna, ali mora biti i dostižna i zavisiti od rada i rezultata rada, pojedinac mora da zna da može svojim radom da utiče na to da li će nagradu dobiti ili ne, a ne da na to utiču okolnosti i odobrena suma za novčane nagrade u nekoj organizacionoj celini ili trenutno stanje u budžetu Republike Srbije.

– Prilikom dodele stimulativnih mera potrebno je biti pravičan i pažljiv, dešava se da dodela stimulativne mere bude i izvor nezadovoljstva i demotivacije onih lica koja smatraju da su nagrade dobila lica koja to ne zaslužuju ili onih lica koja smatraju da su svojim trudom i zalaganjem ostvarili rezultate, a nisu dobila nagradu.

– Sistem dodele nagrada treba decentralizovati, potrebno je smanjiti ograničenja kako u vremenu primene, tako i u broju nagrada, potrebno je da sva lica imaju percepciju da svojim radom mogu dosegnuti neku od nagrada, a promene u sistemu dodele stimulativnih mera moraju se zasnivati na poznavanju uticaja pojedinih stimulativnih mera na određene strukture kadra.

Literatura

- [1] Dugoročni plan razvoja sistema odbrane Republike Srbije, Beograd 2011.
- [2] Strategijski pregled odbrane Republike Srbije, 2015.
- [3] Alargić D.: Sistem vrednosti pripadnika Vojske Srbije u kontekstu reformi društva, *Vojno delo*, 5/2015
- [4] Doktrina upravljanja ljudskim resursima, 2012.
- [5] Petz B.: *Osnovne statističke metode*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1974.
- [6] <http://www.endmemo.com/statistics/kurtosis.php>.
- [7] <http://www.endmemo.com/statistics/skewness.php>.
- [8] Todorović D.: *Metodologija psiholoških istraživanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2008.
- [9] Milićević M.; Župac G.: Subjektivni pristup određivanju težina kriterijuma, *Vojnotehnički glasnik*, br. 2, 48-70, Beograd, 2012.
- [10] <https://www.mathportal.org/calculators/statistics-calculator/t-test-calculator.php>.
- [11] <http://www.socscistatistics.com/tests/chisquare2/Default2.aspx>.
- [12] Maslow A.: *Motivacija i ličnost*, NOLIT, Beograd, 1982.

NANOTEHNOLOGIJA – PERSPEKTIVE I MOGUĆE OPASNOSTI PRIMENE U VOJNOJ INDUSTRIJI

Gavrilo Ostojić*
Vojska Srbije, VZ „Moma Stanojlović“

Od kraja 70-ih godina prošlog veka, razvila se jedna nova vrsta tehnologije na globalnom nivou – nanotehnologije, koja je omogućila manipulaciju materijom na atomskom nivou. U kombinaciji sa biotehnologijom i informacionom tehnologijom predstavlja ključnu tehnologiju XXI veka koja ima dalekosežne implikacije za nauku, industrijski razvoj i stvaranje novih proizvoda.

Nanotehnologija ima izuzetno veliku perspektivu primene u svim granama industrije, a pogotovo u vojnoj industriji, što će prevashodno promeniti iz srži način ratovanja i vođenje borbe na bojnopolju XXI veka. Primena mini robova, nano senzora, detektora, vlakana, optičkih uređaja, sredstava telekomunikacije i dr. nano uređaja i proizvoda, predstavljaju odlučujući faktor, jer superiornija tehnologija je uvek bila ta koja je jednoj od suparničkih strana u konfliktu omogućivala prevlast na bojnopolju. Drugim rečima i male razlike u razvoju i primeni tehnologije, a u ovom slučaju nanotehnologije, mogu dovesti do značajnih razlika u ishodu oružanog sukoba.

Sa druge strane rizik od primene nanotehnologije obuhvata širok opseg pretnji i opasnosti koje u kombinaciji sa brzim razvojem veštačke inteligencije, genetičkog inženjeringa i biotehnologije, mogu izazvati ozbiljnu opasnost za međunarodnu sigurnost. Nanotehnologija kao „tehnologija budućnosti“ dovešće do revolucionarnih promena, a sa druge strane stvorice se niz novih rizika koji se sa ratne pozornice XXI veka mogu veoma lako preliti na civilni sektor što može imati nesagledive posledice ne samo na čoveka već i za čitav živi svet na Zemlji.

U radu je iznesen istorijski razvoj i komercijalizacija nanotehnologije, pri čemu je poseban naglasak dat na primeni nanotehnologije u vojnoj industriji, sa osvrtom na njenu perspektivu i moguću opasnost, kao i njenu kontrolu od primene u vojnoj sferi.

Ključne reči: *nanotehnologija, konflikt, savremeni rat, oružani sukobi*

Uvod

Od kraja 70-ih godina prošlog veka, razvila se jedna nova vrsta tehnologije na globalnom nivou – nanotehnologija, koja je omogućila manipulaciju materijom na atom-

* Dr Gavrilo Ostojić, gavrilo.ostojic@vzms.vipvo.rs

skom nivou.¹ Nanotehnologija je sa biotehnologijom i informacionom tehnologijom ključna tehnologija XXI veka koja ima dalekosežne implikacije za nauku, industrijski razvoj i stvaranje novih proizvoda. Drugim rečima, nanotehnologija predstavlja sposobnost da se vrši kontrola i korišćenje supstanci i materijala na atomskom nivou u razmerama od 1-100 nm (nm – nanometar, milijarditi deo metra ili $1 \cdot 10^{-9}$ m). Poređenja radi, ljudska vlas široka je oko 80.000 nm, crveno krvno zrnce 7.000, virusi 25, a DNK oko 2 nm, dok je dimenzija atoma vodonika 0,1 nm, odnosno deset atoma vodonika jedan do drugoga imaju veličinu od 1 nm.²

Zbog svojih specifičnih osobina i neograničenih mogućnosti, nanotehnologija je veoma brzo našla svoje mesto i u vojnoj industriji. Ulaganjem velikih finansijskih sredstava u ovu tehnologiju, uticaće da dođe do promene u načinu upotrebe oružane sile na bojnopolju XXI veka. Upotreba nano senzora, kamera, skenera i sl. uređaja i inovacija, omogućiće stvaranje znatno efikasnijih oruđa i oružja, uz smanjenje dimenzija i povećanja manevarskih i ubojnih sposobnosti, od postojećeg konvencionalnog naoružanja koje je danas u upotrebi, što će uticati na korenite promene u vođenju taktike i upotrebe oružanih snaga u vođenju rata. Takođe, zbog neograničenih mogućnosti, širenja u svim sferama ljudskog života uticaće nesumnjivo i na dosadašnji koncept globalizacije.

Sa druge strane, nanotehnologija će dovesti do nove trke u naoružanju i nastavku „hladnog rata”. Ovo će doprineti da njenim razvojem raste i opasnost po čoveka i životnu sredinu, posebno ako se ova „tehnologija budućnosti” nađe u pogrešnim rukama.

Istorijski razvoj i komercijalizacija nanotehnologije

Prvi pomen nano koncepta, vezuje se za 1867. godinu i istraživanja koja je vodio Džejms Maksvel.³ Nakon njega, prvo zapažanje i merenje veličine, nano čestica pomoću ultramikroskopa, izvršio je Zsigmondy 1914. godine, opisujući ih u Studiji o Koloidnom zlatu i drugim nanomaterijalima veličine 10 nm i manje (Studies of gold sols and other nanomaterials with sizes down to 10 nm and less).⁴ On je bio prvi koji je upotrebio termin i opisao karakteristike čestice veličine nanometra. Takođe, dao je prvu klasifikaciju ovih čestica zasnovanom na veličini čestica u nanometarskom opsegu. Posle njega javilo se više naučnika koji su doprineli začetku razvoju ove naučne oblasti. Posebno se ističu Langmuir i Blodget (1920), Derjaguin i Abrikosova (1950) i Feurman (1959).⁵ Termin na-

¹ Drexler K. Peterson C. & Pergamit G. „*Unbounding The Future: The Nanotechnology Revolution*”. (e-book) Quill books, New York, 1993. <http://erg.ucd.ie/arupa/references/unbounding.html> (preuzeto 06.09.2014).

² Sierra P. Dannelle, Weir A. Nathan and James F. Jones „*A Review of Research in the Field of Nanorobotics*”. Office of Scientific and Technical Information, 2005. <https://www.osti.gov/biblio/875622-review-research-field-nanorobotics> (preuzeto 12.06.2018).

³ Džejms Klerk Maksvel – škotski fizičar i matematičar, poznat po dinamičkoj teoriji električnog polja kojom je dao matematičko objašnjenje elektromagnetizma, danas poznate kao Maksvelova jednačina. U toku svojih istraživanja dotakao se pitanja vezanih za nano čestice (Encyclopedia Britannica on-line).

⁴ Zsigmondy R. „*Colloids and the Ultramicroscope: A Manual of Colloid Chemistry and Ultramicroscopy*”. J.Wiley and Sons, New York, 1914. <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015065704119;seq=1;view=1up> (preuzeto 18.05.2012).

⁵ El Salibu I. J., Shon K. H., Kandasamy J. & Vigneswaran S. „*Nanotechnology for wastewater treatment: in brief*”. UNESCO-EOLSS, 2012. <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C07/E6-144-23.pdf> (preuzeto 21.06.2014).

notehnologija, prvi put je „skovao“ Norio Taniguči (Norio Taniguchi) tokom 1974. godine. On ukazuje da se nanotehnologija uglavnom sastoji od procesa razdvajanja, ujedinjavanja i deformacije materijala do nivoa atoma ili molekula”.⁶ Ovu nastalu kovanicu je kasnije popularizovao Kim Erik Drexler (Kim Erik Drexler), kroz koncept nanotehnologije (osnovao polje molekularne nanotehnologije) u knjizi „Motori stvaranja: dolazi era nanotehnologije“ (Engines of creation: coming era of nanotechnology“) iz 1986. godine.

Nagli razvoj ove oblasti počinje tek 1980. godine, pronalaskom skenirajućeg tunelskog mikroskopa⁷ i otkrića fulelena 1985. godine. Ovo je doprinelo razvoju modifikacije i oblikovanju nanostrukture, odnosno stvaranje novih materijala i komponenti sa dimenzijom od 1 do 100 nm, koji putem sinteze stvaraju nove nanostrukture. One su od velikog naučnog interesa, jer efikasno predstavljaju most između makro materijala i atomske ili molekularne strukture. Zbog specifičnosti koje se ogledaju pre svega u različitim fizičkim, hemijskim i biološkim osobinama koje se razlikuju od osobina njihovih makroskopskih čestica, nanomaterijali su našli široku primenu od medicine, održivog razvoja, tretmanu otpada, konzervaciji energije, informatike, kozmetike pa do primene u kosmonautici a pogotovo u vojnoj industriji.^{8,9,10}

Jedinstvene karakteristike čestica na nano nivou, potiču od porasta površine čestice sa smanjenjem njene veličine (1 kg čestica od 1 mm² ima istu površinu kao i 1 mg čestica od 1 nm²) i to je razlog što se osobine proizvedenih nanočestica istog hemijskog sastava mogu razlikovati znatno više nego njihove veće formule odnosno makromolekule (čime se ispoljavaju na različite načine njihove optičke, električne, termičke, katalitičke i magnetne osobine).¹¹ Tako na primer, stabilne materije na makro nivou postaju zapaljive - jako nestabilne (aluminijum), inertne materije kao zlato, na nano nivou postaje potencijalni katalizatori. Tačka topljenja nanočestica je znatno niža od makro oblika - zlato od 2,5 nm se topi na 300°S dok se njegova makro čestica topi na 1064°S.¹² Na primer, jedan od najkomercijalnijih proizvoda – ugljene nanocevi (CNTs), poseduju sto puta veću čvrstoću od čelika iako su daleko lakše i njihova toplotna provodljivost prevazilazi provodljivost dijamanta, pa se koriste u industriji plastike, katalizatora, baterija, sistema za pre-

⁶ Kazlev, M. A. „History of Nanotechnology“. 2003. www.kheper.net/topics/nanotech/nanotech-history.htm (preuzeto 17.08.2014).

⁷ Roco M. C. „Nanotechnology, shaping the world atom by atom. National Science and Technologi Council“. Committee on technology, The Interagency working group on Nanoscience, engineering and technology, Washington, USA, 1999. www.wtec.org/loyola/nano/IWGN.Public.Brochure/IWGN.Nanotechnology.Brochure.pdf (pristupljeno 11.04.2014).

⁸ Colvin V. L. „The potential environmental impact of engineered nanomaterials“. Nature Biotechnology, 21 (10): 1166-1170, 2003. http://virilab.virginia.edu/Nanoscience_class/lecture_notes/Lecture_14_Materials/Nano%20Hazards/Colvin%20-%20Environmental%20Impact%20of%20Nano%20-%20Nature.pdf (preuzeto 16.06.2012).

⁹ Davies J. C. „Managing the effects of Nanotechnology“. Woodrow Wilson International Center for Sholaris, National Institutes of Health, USA, 2006. http://www.nanotechproject.org/file_download/files/PEN2_MngEffects.pdf (preuzeto 12.01.2015).

¹⁰ Roco M. C. Hersam M. C. & Mirkin C. A. (Eds.) „Nanotechnology Research Directions for Societal Needs in 2020: Retrospective and Outlook“. Berlin: Springer, 2011.

¹¹ Stander L. & Theodore L. „Environmental Implications of Nanotechnology—An Update“. International Journal of Environmental research and public health, 2: 470-479, 2011. www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3084472/ (preuzeto 19.06.2014).

¹² Lubick N. & Betts K. „Silver socks have cloudy lining“. Environ Scince Technology, 42 (11): 3910-3910, 2008.

čišćavanje voda, ortopedskih implantata, lepila, senzora, kao i komponenti u elektronici, vazduhoplovstvu i automobilske industriji.

Zbog specifičnih osobina i mogućnosti, čestice na nano nivou se mogu lako međusobno kombinovati i modifikovati, tako da se u bliskoj budućnosti očekuje da nanotehnologija svoj spektar delovanja proširi na sve grane industrije, pri čemu će igrati važnu ulogu u smanjenju finansijskih troškova proizvodnje, zagađenja životne sredine i povećanju efikasnosti same upotrebe. To se naročito odnosi na razvijene države koje imaju pristup ovoj tehnologiji. Nanotehnologija može da bude efikasno sredstvo u rešavanju različitih socijalnih i ekonomskih problema u zemljama u razvoju i to: u prečišćavanju otpadnih voda i njihovu ponovnu upotrebu u aridnim i subaridnim regionima, lečenju i suzbijanju pojava epidemija i zaraza.¹³

Nanomaterijali nisu homogena grupa materijala, već uključuju različite tipove i forme, tako da još uvek ne postoji konsenzus oko njihove klasifikacije. Drugi problem je što i dalje nema dovoljno informacija na osnovu kojih bi mogle da se sačine preciznije procene o njihovom uticaju na životnu sredinu i ljudsko zdravlje.¹⁴ Taj problem je još izraženiji ako se ima u vidu da zbog potencijala nanotehnologije da uz značajno niže troškove, proizvede kvalitetnije proizvode, njihova komercijalizacija je jedan od najbržerastućih trendova na tržištu.

Prema proceni konsultanske firme „Lux Research“ iz 2015. godine vrednost nanoproizvoda će dostići 3,1 triliona dolara, dok je 2011. godine vrednost ovog tržišta iznosila oko 147 milijardi dolara.¹⁵ Globalna ulaganja u nanotehnološka istraživanja u periodu od 2007. do 2008. dostigla su 24,6 milijarde evra, pri čemu je Japan na prvom mestu sa 28,8%, slede USA sa 27,2% i EU sa 25,6%. Kina, Rusija i Indija ubrzano postaju ravnopravni partneri vodećim zemljama na ovom polju, o čemu svedoči i podatak da je u Soz-hou u Kini sagrađen nanograd po ugledu na kalifornijsku Silikonsku dolinu.

Na osnovu evidencije „Projekat o novim nanotehnologijama“ (Project on Emerging Nanotechnologies – PEN), pri Woodrow Wilson International Center-u for Scholars, 2006. godine evidentirano je 212 različita proizvoda, a 2008. godine 803 proizvoda.¹⁶ Do maja 2011. godine evidentirano je oko 1.317 nanotehnoloških proizvoda u 587 kompanija iz 30 zemalja. Prema podacima PEN-a, u Evropi je registrovano više od 367 kompanija koje se bave tom vrstom proizvodnje, najviše u Ujedinjenom Kraljevstvu, Francuskoj, Nemačkoj, Finskoj, Švajcarskoj, Italiji, Švedskoj, Danskoj i Holandiji, ali nijedna u jugoistočnoj Evropi. Komercijalno dostupni nanoproizvodi obuhvataju hranu, pesticide, kozmetiku, odeću otpornu na mrlje ili vodu, boje za automobile, sportske proizvode i digital-

¹³ Fleischer T. & Grunwald A. „Making nanotechnology development sustainable. A role for technology assessment“. *Journal of cleaner production*, 16 (8-9): 889-898, 2008. http://ac.els-cdn.com/S0959652607001102/1-s2.0-S0959652607001102-main.pdf?_tid=d7d17e8a-f2a4-11e1-a1db-00000aab0f6b&acdnt=1346332740_7c96cd1fc8197bfc084655cf6b6151ed (preuzeto 28.07.2012).

¹⁴ Dimitrijević D. „Nanotechnology: The Need for the Implementation of the Precautionary Approach beyond the EU“. In Meško G. Dimitrijević D. & Fields C. B. (Eds.) „Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe“. Dordrecht: Springer, pp. 205-224, 2011.

¹⁵ Lux Research „Nanomaterials State of the Market Q3 2008: Stealth Success, Broad Impact“. State of the Market Report Lux Research Inc, New York, 2008.

¹⁶ PEN „A Nanotechnology consumer Product Inventory“. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, 2012. <http://www.nanotechproject.org/inventories/consumer/>. (preuzeto 10.03.2012).

ne kamere, a više od 60% je namenjeno zdravlju i fitnessu. Treba imati na umu da ovo nije kompletna baza podataka nanomaterijala, s obzirom da se na tržištu plasiraju proizvodi sa prefiksom „nano“ iako ne sadrže nanomaterijale, kao i da proizvođači i dalje nemaju obavezu da informišu potrošače ili da obeleže proizvod koji sadrže nanomaterijale. Ovde posebno treba istaći da veliki broj proizvoda iz svere vojne industrije takođe, nije evidentiran jer podaci o njima predstavljaju vojnu tajnu najvećeg stepena.

Nanotehnologija, kao jedna od vodećih tehnologija XXI veka, koja se svakodnevno unapređuje i brzo razvija, postala je neraskidivi deo vojne industrije pogotovo od kraja HH veka. Široka lepeza mogućnosti, ima nesagledivi potencijal, da manipulacijom na atomskom i molekularnom nivou omogući razvoj kako napadnih tako i odbrambenih sistema vojske kao osnovnog oslonca nacionalne bezbednosti same države. Odnosno, nanotehnologija kao „tehnologija budućnosti“ dovešće do revolucionarnih promena u načinu savremenog i budućeg ratovanja uz razvoj različitih sredstava, opreme i uređaja, kao što su: nanosenzori, nanoroboti i drugo. Takođe, dovešće do pojave novih rizika koji se sa ratne pozornice XXI veka mogu veoma lako preliti na civilni sektor što može imati nesagledive posledice ne samo na čoveka već i na čitavu populaciju na Zemlji.

Primena nanotehnologije u vojnoj industriji

Od prvobitne upotrebe luka i strele, preko borbenih dvokolica, katapulta, samostrela, preko upotrebe oružja koje je koristilo barut, zatim tenkova i aviona, do upotrebe atomskog oružja, borbena dejstva, su tokom razvoja ljudskog društva, znatno napredovala. Odnosno, uporedo sa razvojem i napretkom čoveka tokom istorije, razvijala se i napredovala ratna tehnika. Superiorna i napredna ratna tehnika je bila odlučujući faktor u ratnim dejstvima. Uključivanje nauke u razvoj tehnike bio je bitan faktor, koji je odlučivao o pobedniku na bojnopolju. Naročito posle Drugog svetskog rata, bogate (velike) nacije su oformile velike centre za vojna istraživanja i razvoj, koji su bili okosnica brzog razvoja i novih oruđa i oružja a koji su praktično diktirali ishod ratnih sukoba. Bolja ratna tehnika je pružala veće prednosti u borbi. Zato i ne čudi što je došlo do neraskidive integracije nauke i tehnologije sa sistemom priprema i vođenja ratova.

Iako je Hladni rat završen raspadom SSSR, vojne pretnje su još uvek ostale instrument geopolitičke volje i osnovni mehanizam nacionalne i međunarodne bezbednosti. Inovacije u vojnoj tehnologiji pružaju važnu prednost na bojnopolju u oružanom sukobu, što i diktira svakodnevnu želju za usavršavanjem vojnog naoružanja. Međutim, ekonomski kapaciteti države ograničavaju ulaganje ogromnih finansijskih sredstava u vojna istraživanja, pa samo najbogatiji (najveći) imaju mogućnosti brzog vojnog razvoja i napretka.

Pronalazak i razvoj nanotehnologije, u XX veku, je u velikoj meri uticao da se vojna istraživanja preusmere u pravcu manipulacije supstancom na atomskom i molekularnom nivou, a osnovni razlog je bio sasvim različito ponašanje materije na atomskom nivou od njihovih makro oblika, što daje novo svetlo na primenu oružja sa nano osobinama u oružanom sukobu. Smanjenje gabarita oružja i oruđa, uz znatno povećanje manevarskih, ubojnih i drugih sposobnosti, uticaće da se protivniku mogu naneti daleko veći gubici od

primene klasičnog konvencionalnog naoružanja u jedinici vremena. Takođe, zaštita vojnika i povećanje njegovih manevarskih sposobnosti je jedan od težišnih zadataka savremene vojne industrije. Nanotehnologija, kao jedna od vodećih tehnologija XXI veka, daje nesagledive mogućnosti za stvaranje „super vojnika“ već danas.¹⁷

Perspektive primene nanotehnologije u vojnoj industriji

Generalno gledano, nanotehnologija će dovesti do velikih promena u dosadašnjem načinu ratovanja. Veoma mali, ali daleko poboljšani računari će se koristiti u oružju, oruđu, uniformama, komunikacionim i drugim sistemima. Različite vrste senzora, imaće minijaturne dimenzije, pri čemu će biti daleko jeftini, da se mogu masovno koristiti u ratnom sukobu a u cilju prikupljanja relevantnih podataka sa bojišta. Oružje će imati veći domet, veću ubitačnu moć i mnogo veću preciznost. Projektili sa minijaturnim i jeftinim sistemom vođenja, će postati daleko manjih dimenzija. Bobena vozila će imati jači i lakši oklop, što će im omogućiti da imaju daleko veće manevarske sposobnosti. Roboti će zameniti čoveka u izviđanju, komunikaciji i borbi. Doći će do proizvodnje novih vrsta hemijskog i biološkog oružja, koje će napadati ciljano pojedine organe ili se selektivno ponašati prema određenom genetičkom ili proteinskom materijalu u organizmu. Takođe, će doći do razvoja jeftinih senzora za detekciju hemijskih i bioloških agenasa i jeftinih nano materijala za dekontaminaciju. Ono što je najveći doprinos vojnoj industriji, je višestruko smanjenje troškova proizvodnje uz povećanje svih parametara borbenih i manevarskih sposobnosti. Pored ovoga, novi agensi hemijskog ili biološkog porekla, mogu biti mnogo efikasniji i delovati samo na planirane ciljeve u malom rejonu. Takođe, doći će do razvoja robotizovanih veštačkih bakterija, koje mogu postati alat za atentate, kao i njihova primena u medicinskoj zaštiti i prvoj pomoći na bojištu, gdje klasična medicinska pomoć zbog samog okruženja i karaktera bojišta nije mnogo efikasna.¹⁸

Primena nanotehnologije, kao što je već navedeno, omogućiće da dođe do značajnih promena na vojnoj opremi i naoružanju a koje se pre svega ogleda u sledećem:¹⁹

- smanjenje težine

primena nano kompozitnih materijala i nano legura (plasite, polimera, karbona ..) zamenice metal, čime će se ne samo smanjiti težina oruđa i oružja, već će se i smanjiti radarski odraz sredstva usled smanjenja dimenzija, povećati manevarske sposobnosti.

- adaptivne strukture

adaptivna struktura (poznata kao *pametna* ili *adaptivna struktura*) je struktura sa sposobnošću da menjaju svoj konfiguracioni, oblik ili osobine kao odgovor na promene u okruženju u kom se nalazi. Sam termin aktivne strukture odnosi se i na koje, za razliku

¹⁷ Altmann Jürgen „*Nanotechnology and Preventive Arms Control*“. Deutsche Stiftung Friedensforschung, 2005. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26027/ssoar-2005-altmann-nanotechnology_and_preventive_arms_control.pdf?sequence=1 (preuzeto 12.07.2018.).

¹⁸ Altmann Jürgen and Gubrud A. Mark „*Military, Arms Control, and Security Aspects of Nanotechnology*“. *Discovering the Nanoscale*, Amsterdam, IOS Press, pp 269-277, 2004. <https://pdfs.semanticscholar.org/19b9/3433042f0dfd5714ebc67d1ccbbad7f9bf15.pdf> (preuzeto 14.07.2018).

¹⁹ Tiwari Anupam „*Military nanotechnology*“. *International journal of engineering science&advanced technology*, Vol. 2, Issue 4, page 825-830, 2012. http://ijesat.org/Volumes/2012_Vol_02_iss_04/IJESAT_2012_02_04_09.pdf (preuzeto 12.07.2018).

od tradicionalnih struktura (npr. mostova, zgrada i sl.), zahtevaju konstantno kretanje, čime imaju veću snagu da ostanu stabilne.²⁰

– smanjenje vibracija

primena nano kompozitnih materijala dovešće do smanjenja štetnih vibracija pogotovo kod aviona, čime se povećavaju manevarske sposobnosti istih, što nesumnjivo dovodi do prevlasti u vazдушnom prostoru.²¹

– stel nanotehnologija

Tehnološka eksplozija u drugoj polovini XX i početkom XXI veka, dovela je do nezamislivog napretka vojne tehnologije, koja se ogleda i u primeni stel tehnologije (stel tehnologija – podrazumeva minimalizaciju akustičnih, optičkih, infra-crvenih i elektromagnetnih odraza). Novi nanomaterijali omogućili su znatno bolju kamuflažu a posebno multispektralno maskiranje. Za razliku od većine konvencionalnih materijala koji se danas koriste u postojećim tehnologijama prikrivanja i koji su samo efikasni u smanjenju detekcije objekta u specifičnom (nebitnom ili infracrvenom odnosno mikrotalasnom) opsegu elektromagnetnog zračenja, novi nanomaterijali su omogućili multispektralno maskiranje. Odnosno novi specijalni nano premazi omogućiće da borbena sredstvu praktično budu nevidljiva, što će im obezbediti da obave dobijene zadatke u dubini protivnikove teritorije a da ne budu primećeni.^{22, 23}

– nano filtri

primenom posebnih nano materijala, proizvešće se filteri koji će veoma lako moći da vrše prečišćavanje od toksičnih, bioloških ili hemijskih otrova, uz smanjenje cene proizvodnje. Na ovaj način povećaće se njihova dostupnost, pogotovo u ratnim uslovima kada je i opasnost od kontaminacije najveća.²⁴ Takođe, danas se već koriste nanofilteri koji se koriste za prečišćavanje pijaće vode.

– jači oklop vozila

primenom nano polimera povećaće se izdržljivost oklopa (za vozila, ljude objekte). Upredeni i slojeviti oklopi od polimera imaće veću žilavost i krutost (nakon udara metka materijal apsorbuje energiju tako što se opterećenje rasprši po velikoj površini) a manju težinu, što će ne samo povećati otpornost na udar, već će usled manje težine povećati manevarske sposobnosti ne samo prevoznih sredstava, već će omogućiti veću pokretljivost vojnika koji koristi zaštitu manje težine a veće efikasnosti.²⁵

²⁰ Wisniewski Adam „*Nanotechnology for body protection*”. Military Institute of Armament Technology, 2007. file:///C:/Users/ostoja/Downloads/httpwww_witu_mil_plwwwbiuletynzeszyty20070102p7%20(3).pdf (preuzeto 11.07.2018).

²¹ *Defence Nanotechnology Research and Development Program*. Department of Defense Director, Defense Research & Engineering, 2009. https://www.nano.gov/sites/default/files/pub_resource/dod-report_to_congress_final_1mar10.pdf (preuzeto: 25.07.2018)

²² Diao Z., Kraus M., Brunner R., Dirks J. H. and Spatz J. P. „*Nanostructured Stealth Surfaces for Visible and Near-Infrared Light*”. *Nano Letters*, 16 (10), pp 6610–6616, 2016. <https://pubs.acs.org/doi/full/10.1021/acs.nanolett.6b03308> (preuzeto 05.07.2018).

²³ „*Nanotechnology and nanomaterials for camouflage and stealth applications*”, Nanowerk, 2015. <https://www.nanowerk.com/spotlight/spotid=38899.php> (preuzeto 11.07.2018).

²⁴ Edzwald, K. J. „*Water Quality & Treatment, A Handbook on Drinking Water*”. American Water Works Association, 2011. <http://www.amazon.com/Water-Quality-Treatment-Environmental-Engineering/dp/0071630112> (preuzeto 14.04.2012)

²⁵ Mathew Jimi, Joy Jonson and George C. Soney „*Potential applications of nanotechnology in transportation: A review*”. Journal of King Saud University / Science, 2018. <https://reader.elsevier.com/reader/sd/45E2CFA798D736F51CD2437310F2796A47AD3AF84D0503EFC0026EB206DD2067DC55A8A3FBAE97940E0599A3948C203B> (preuzeto 27.07.2018)

– nano vlakna

primenom nanotehnologije dobijaju se tkanine koje su 25% lakše i jače od standardnih. One imaju tri puta veću prozračnost, veću otpornost na abraziju, vatru, hemijske i biološke agense, veću vodootpornost, a primenom nano srebra i veću otpornost na sakupljanje virusa i bakterija, pogotovo u ratnim uslovima kada nema toliko mogućnosti da se održava redovno higijena. Centar za istraživanje vojske SAD u Masačusetu, je razvio novu nano tkaninu srebra sa česticama hidrogela, koja se koristi u proizvodnji termičke zaštitne odeće, koja se veoma brzo prilagođava specifičnom okruženju. Hidrogelne čestice od polietilena glikola ugrađene u odeću mogu da upijaju znoj, čime se sprečava da unutrašnji slojevi ostanu suvi. Ova tehnologija izolacije na bazi nanovlakana može se uspešno primeniti i na drugu vojnu opremu, kao što su: vreće za spavanje, šatorska platna, rukavice i drugo. Slično njima, piezoelektrična nano vlakna mogu pretvoriti pokreta tela u električnu struju za grejanje tela, kao i za punjenja drugih uređaja koje vojnik može da ima na bojištu. Na ovaj način vojnici na bojištu će moći da duže održe toplotu tela, a zbog primene lakih i tanjih uniformi imaće i veću pokretljivost.²⁶

– nano hrana

nano tehnologija će omogućiti trajnost same hrane mnogo dužom bez gubitaka hranljivih vrednosti. Ova pogodnost naročito dolazi do izražaja u ratnim operacijama kada je snabdevanje otežano i kada nema uslova za dugotrajno čuvanje iste.²⁷

– nano mašine – nano roboti

Nanoroboti su roboti veličine mikrometra, sastavljeni od sklopivih komponenti nano dimenzija reda 1 do 100 nm.²⁸ Prema Mavroidsu,²⁹ nanoroboti bi trebalo da ispune sledeće tri osobine i to:

- da imaju inteligenciju,
- da imaju sposobnost samoopravke i replikacija i
- da imaju sposobnost kontrole iz jednog centra.

Ovi nanoroboti će imati mogućnost da se kreću u svim medijima (kopno, voda, vazduh).³⁰ Biće dizajnirani za specifične vojne zadatke kao što su izviđanje, komunikacija, skeniranje i slično, odnosno da budu na svim onim pozicijama i mestima koji su previše opasni za život vojnika pri čemu će se moći teško detektovati, faktički će biti neprimetni, zbog minijaturnih dimenzija.

²⁶ Gibson, W. Philip, Lee Calvin, Ko Frank & Reneker Darrell „*Application of Nanofiber Technology to Nonwoven Thermal Insulation*”. Journal of Engineered Fibers and Fabrics, Vol 2. Issue 2, 2017. <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a481751.pdf> (preuzeto 11.07.2018).

²⁷ Xiaojia He and Huey-Min Hwang „*Nanotechnology in food science: Functionality, applicability, and safety assessment*”. Journal of Food and Drug Analysis, Volume 24, Issue 4, Pages 671-681, 2016. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S10219498163007> (preuzeto 11.07.2018).

²⁸ Nathan A. Weir, Sierra P. Dannelle & Jones F. Jones „A Review of Research in the Field of Nanorobotics”. Albuquerque: Sandia National Laboratories, 2005. <https://prod.sandia.gov/techlib-noauth/access-control.cgi/2005/056808.pdf> (preuzeto 21.06.2018).

²⁹ Mavroidis C. and Ferreira A. „Nanorobotics: the past, the present and the future”. New York: Springer, To: Constantinos Mavroidis and Antoine Ferreira „*Nanorobotics*”. Current Approaches and Techniques, pp 3-27, 2013.

³⁰ Altmann Jurgen & Gubrud A. „*Risk of military use of nanotechnology - Need for technology assessment and preventive control*”. From: Roco M. and Tomellini R. „*Nanotechnology – Revolutionary Opportunities and Societal Implications*”. 3rd JOINT EC-NSF Workshop on Nanotechnology, Lecce (Italy), 2002. https://www.researchgate.net/publication/238746618_RISKS_FROM_MILITARY_USES_OF_NANOTECHNOLOGY_THE_NEED_FOR_TECHNOLOGY_ASSESSMENT_AND_PREVENTIVE_CONTROL (preuzeto 11.07.2018).

Pored njih, nanoskopske mašine zvani *asembleri* (to su u suštini mašine programirane sa funkcijom da izrađuju druge mašine ili potrebne nano strukture u odnosu šta im je dato za primarni cilj) i *replikatori* (sami izrađuju kopiju sebe od nađenog materijala u okolini) će zameniti tradicionalne mašine, jer će milijarde ovih mašina raditi posao jedne velike, čime će se smanjiti troškovi proizvodnje, a roba će biti bolja, jača i jeftinija.³¹

– nano energetski materijali

ovi materijali imaju znatno bolje energetske osobine od standardnih (veću gustinu, stabilnost rada, sigurnost). Pa baterije koje se od njih izrađuju biće mnogo lakše (20-30%), imaće veću snagu i izdrživost, što će omogućiti smanjenje gabarita i težine uređaja uz povećanje performansi istih. Ovo će pogodovati vojnicima na bojnopolju, koji će koristiti kompaktnije uređaje daleko manje težine i dimenzija.³²

U bliskoj budućnosti, glavni smer razvoja nanotehnologije u vojne svrhe, biće dat na većoj zaštiti, većoj izdržljivosti i većoj efikasnosti „vojnika budućnosti”.³³ Nanotehnologija će omogućiti običnom vojniku, mnoge one sposobnosti koje danas uglavnom možemo da vidimo u filmovima naučne fantastike. Neki od njih su:

– elektro hromna kamuflaža (Electro Chromic Camouflage)

omogućiće bolju kamuflažu vojnika na bojištu jer će se prilagođavati boji okoline (apsorbovanje radio i radarskih talasa) odnosno vojnik će se stapati sa okolinom tako da će bit skoro neprimetan u toku izvođenja operacija. Takođe, primena ove kamuflaže na avionima, dronovima i raketama omogućiće da jednostavno nestanu u prostoru, pri čemu ih je jako teško uočiti (apsorbuju radarsko zračenje) što će omogućiti da nesmetano prođu u dubinu protivnikove teritorije i izvrše zadatak praktično neprimećeni.³⁴

– nano senzori

nano senzori, koji će biti protkani u uniformu vojnika, sa lakoćom će na bojištu otkrivati toksične gasove, patogene i druge agense. Takođe, posebni senzori će nadgledati zdravlje vojnika. Na ovaj način u svakom trenutku će se znati zdravstveno stanje vojnika na bojištu (imaćemo informacije o mnogim zdravstvenim parametrima vojnika).³⁵

– veštački mišići

poboljšanjem sposobnosti vojnika putem povećane snage mišića, omogućiće da vojnik budućnosti ne gubi snagu već i da je poveća u slučaju potrebe. Na primer da iskopa rov ili pređe velika rastojanja u situacijama kada je ranjen, kada je iscrpljen usled nedostatka hra-

³¹ Peter H. Diamandis „*Nanorobots: Where We Are Today and Why Their Future Has Amazing Potential*”. SingularityHub, 2016. <https://singularityhub.com/2016/05/16/nanorobots-where-we-are-today-and-why-their-future-has-amazing-potential/#sm.0000jp4p425rzes5ueh1iohbzt523> (preuzeto 04.07.2018).

³² Sang Beom Kim, Kyung Ju Kim, Myung Hoon Cho, Ji Hoon Kim, Kyung Tae Kim and Soo Hyung Kim „*Micro- and Nanoscale Energetic Materials as Effective Heat Energy Sources for Enhanced Gas Generators*”. *ACS Applied Materials & Interfaces*, 8 (14), pp 9405–9412, 2016. <https://pubs.acs.org/doi/abs/10.1021/acsami.6b00070> (preuzeto 12.07.2018).

³³ Li Jing, Powell Dan, Getty Stephanie and Lu Yijiang „*Nano Sensors and Devices for Space and Terrestrial Applications*”. NASA Ames Research, Centre NASA Goddard Space Flight Centre Elore Corporation Dan Powell, NASA Goddard Space Flight Centre, 2005. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.4604&rep=rep1&type=pdf> (preuzeto 08.07.2018).

³⁴ Brooke Robert „*Organic Electrochromic Devices for Aaptive Military Camouflage*”. Mawson Institute, Division of Information Technology, Engineering and the Environment, University of South Australia, 2015. <http://search.ror.unisa.edu.au/media/researcharchive/open/9916106904401831/53140201980001831> (preuzeto 07.07.2018).

³⁵ Isto kao 26.

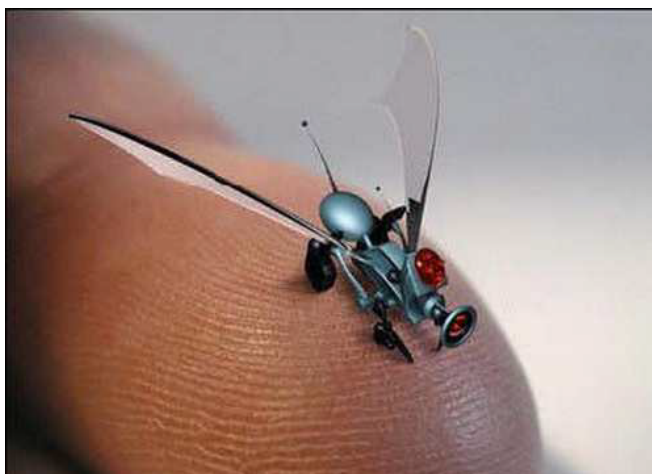
ne i/ili vode i slično. Najnovija istraživanja ukazuju da nano mišići mogu obezbediti daleko veći snagu od istih takvih prirodnih mišića za čak više desetina puta, što bi omogućilo daleko veću superiornost ovakvog vojnika od „običnog” – standardnog vojnika današnjice.³⁶

– nano medicinska pomoć

primenom nanotehnologije, odela za vojnika budućnosti imaće mogućnost da izvrše dijagnostiku, prevenciju i ukažu medicinsku pomoć unesrećenom. U slučaju ranjavanja, automatski će se aktivirati nano vlakna koja će zaustaviti krvarenje (na bojnopolju više od polovine vojnika nastrada zbog nemogućnosti pravovremene ukazivanja prve pomoći a usled preobimnog krvarenja). Odnosno pomoć u zdravstvenom zbrinjavanju vojnika na bojnopolju biće gotovo trenutna. Primena novog dizajna zaštitnog materijala kojim će biti protkano zaštitno odelo, smanjiće rizik vojnika od trauma, nesreća i povreda.³⁷

Što se tiče oblasti istraživanja, primene nanotehnologije je praktično nemerljivo velika, pogotovo u vojsci, gde se već danas oblasti istraživanja svakodnevno uvećavaju. Od velikog broja oblasti navešće se samo pojedina i to:

– nano vazдушna sredstva

Slika 1 – primer nano vazдушnih sredstva³⁸

Nano vazдушna sredstva predstavljaju minijaturene i ultra laka vazдушna „vozila” (Slika 1), određene autonomije kretanja, namenjena za različite potrebe oružanih snaga.³⁹ U zavisnosti od namene mogu se koristiti za prikupljanje informacija, nadgledanja, lociranje, kao i

³⁶ Levis Jim „Two types of artificial muscle from nanotechnology”. Foresight institute, 2012. <https://foresight.org/two-types-of-artificial-muscle-from-nanotechnology/> (preuzeto 08.07.2018).

³⁷ Tate S. Jitendra, Espinoza Sergio, Habbit Davontae, Hanks Craig, Tribula Valk and Fazarro Dominick „Military And National Security Implications Of Nanotechnology”. Journal Of Technology Studies Spring Vol. 41 Issue 1, p20-28, 2015. <https://scholar.lib.vt.edu/ejournals/JOTS/v41/v41n1/tate.html> (preuzeto 11.07.2018).

³⁸ Isto kao 20.

³⁹ William A. Davis „Nano air vehicles a technology forecast”. Center for Strategy and Technology, Air War College, 2007. http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/cst/bh_davis.pdf (preuzeto 05.07.2018).

mnogih drugih relevantnih misija. Snaždeveni su minijaturnim senzorima, detektorima, kamerama, navigacionim, komunikacionim sredstvima i drugom opremom, koja im omogućava izvršenje namenskog zadatka odnosno misije. Zbog malih dimenzija, uglavnom su namenjene za upotrebu u urbanim sredinama u kojima postoji mogućnost za izlaganje vojnika prevelikim opasnostima-rizicima. Mala veličina ovih „vazdušnih vozila” obezbediće prirodno njihovo prikrivanje. Takođe, mala cena koštanja obezbediće mogućnost da se angažuje znatno veći broj ovih vozila, čime će se obezbediti veća pokrivenosti određenog reona-terena.

Moguće opasnost od primene nanotehnologija u vojnoj industriji

Kao što je već navedeno, nanotehnologija je tehnologija XXI veka, koja će u skorije vreme omogućiti treću industrijsku revoluciju u svetu, jer mogućnosti njene primene su praktično neograničene.

U svetu se danas javlja bojazan, da ukoliko se ne ustroje zakoni i ograničenja koja će striktno propisati i urediti ovu oblast, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou, postoji mogućnost da se veoma brzo jave neženjeni efekti koji će dovesti u opasnost ne samo ljude već i živi svet tj. celu životnu sredinu na Planeti. Drugim rečima, novo naoružanje, bi vršilo pritisak na vojske drugih država, koje bi težile da pronađu način da spreče napade ovim novim oružjem, što bi opet moglo dovesti do nove trke u naoružanju.

Danas je malo poznato, na koji će način novonastali nano materijali uticati na zdravlje čoveka i životnu sredinu, a pre svega što se nano materijali na sasvim drugi način ponašaju u sredini od svojih makro molekula.⁴⁰ Tako nanomaterijali koji se koriste u izradi uniformi mogu lako da dođu u životnu sredinu izazivajući ozbiljne probleme a pre svega u uništavanju biljnih i životinjskih vrsta. Povećano otpuštanje nanočestica u životnu sredinu može negativno delovati na biome i ekosisteme. Tako napredno nuklearno naoružanje može delovati na ogromne površine kontaminirajući ga radioaktivnim materijalom, a pogotovo to što minijaturne čestice imaju mnogo veću površinu od klasičnih-standardnih čestica. Kako Bennet-Boos⁴¹ ističe postoji velika neizvesnost na koji će način nanomaterijali degradirati životnu sredinu i reagovati sa lokalnim organizmima u okruženju.

Opasnost po ljudsko društvo bilo bi i od mutiranih nano organizama, bolesti i virusa, koji bi zbog malih dimenzija veoma lako mogli da napuste vojne laboratorije i napadnu fizički svet. Razvoj nano senzora i nano robota, povećava zabrinutost za ličnu privatnost, jer jedan od nekoliko najvećih rizika nanotehnologije je taj da društvo veoma lako može da izubi svoju privatnost.⁴² Kako navodi Flaggat,⁴³ nano senzori koji su razvijeni za prikupljanje informacija na bojnopolju, veoma lako mogu da se koriste za prisluškivanje i praćenje građana od strane državnih agencija i institucija.

⁴⁰ Bennett-Woods Deb „*Nanotechnology: Ethics and Society, Perspectives in Nanotechnology*”. CRC Press, 2008.

⁴¹ isto kao 36

⁴² Flagg N. Barbara „*Nanotechnology and the public*”. Multimedia Research Research Report No. 05-018, 2005. http://www.nisenet.org/sites/default/files/catalog/eval/uploads/2009/05/444/nanotechnology_and_the_public_year_1_front_end_evaluation_appendix.pdf (preuzeto 11.07.2018).

⁴³ Isto kao 43.

U narednim godinama, očekuje se integracija nanotehnologije i odbrane u takozvanu nano-odbranu, koja će odigrati ključnu ulogu u očuvanju nacionalne bezbednosti. Veća javna potrošnja i investicije u nano-odbranu dovešće do stvaranja niza novih odbrambenih ustanova koje će nanotehnologiju transformisati i oblikovati potrebama odbrane. Ovde se već danas postavlja pitanje da li su tradicionalne vojske spremne da se suoče sa promena pod uticajem nanotehnologije. Da bi odgovorili na ovo pitanje, treba da utvrdimo šta država zna o nanotehnologiji i koje potencijalne opasnosti proizilaze iz novih mogućnosti nano odbrane, pri čemu masovno korišćenje nano vojnih proizvoda može izazvati potencijalne ekološke probleme. Takođe, potencijalno vojno oružje zasnovano na nanotehnologiji nosi veliki rizik od nezakonitog pribavljanja i korišćenja pogotovo od strane terorista, ekstremista, verskih fanatika i drugih ekstrema, donoseći veoma ozbiljne pretnje ne samo pojedinim državama već i globalnom miru. Odnosno, nanotehnologija u kombinaciji sa biotehnologijom i medicinom izaziva zabrinutost u pogledu bezbednosti ljudi. Zbog svojih malih dimenzija, lako ih je prokrijumčariti iz laboratorija i dati u „pogrešne” ruke, što bi dovelo do destabilizacije ljudskog društva i porodice.⁴⁴ Razvojem nanotehnologije, raste i opasnost od štete koje civilni sektor može da pretrpi.⁴⁵

Pored navedenog, postavlja se jedno veoma značajno pitanje – „Da li nanotehnologija može da utiče i da promeni globalizaciju?” Mogućnost brzih i iznenadnih promena u tradicionalnim industrijama, nacionalnim i međunarodnim granicama i globalnim trendovima, nastalih kao posledica brzog razvoja i primene nanotehnologije pogotovo u vojnoj industriji, lančano može veoma lako izazvati socio-ekonomske poremećaje i opadanje moći države, odnosno može da uzdrma temelje same globalizacije.⁴⁶

Kontrola primene nanotehnologije u vojnoj industriji

Mnogi autori, već danas upozoravaju na moguću opasnost od primene nanotehnologije, kao brzo rastuće tehnologije XXI veka^{47,48,49} i predlažu niz mera kojima bi se ograničila i pravno uredila upotreba nanotehnologije kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou, pogotovo u sveri vojne primene za potrebe vođenja oružanih sukoba. Koristeći kriterijume preventivne kontrole naoružanja, ograničio bi se razvoj i upotreba nano proizvoda u vojne svrhe, jer novo nano konvencionalno, hemijsko i biološko naoružanje ne evidentiraju i ne prepoznaju već potpisani međunarodni ugovori i protokoli o kontroli naoružanja. Kako navodi Altman⁵⁰ novi autonomni sistemi ugrozili bi savremene zakone ratovanja. Vojna stabilnost bi se narušila, pri čemu bi došlo do nove trke u naoružanju i

⁴⁴ Mullenson V. „*Nanotechnology, the Brain, and the Future: Ethical Considerations Future*”. Yearbook of Nanotechnology in Society to Hays S. A., Robert J. S., Miller C. A. and Bennett I. „*Nanotechnology*”. Springer, 2013.

⁴⁵ Isto kao 32.

⁴⁶ Isto kao 38.

⁴⁷ Isto kao 18.

⁴⁸ Kosal E. Margaret „*Military Applications of Nanotechnology: Implications for Strategic Security*”. Naval Postgraduate School, Dubley Knox Library, 2014. https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/45129/KOSAL_PASCC%20Rev%20Final.pdf?sequence=1&isAllowed=y (preuzeto 12.07.2018).

⁴⁹ Isto kao 38.

⁵⁰ isto kao 18.

širenja nano oružja i oruđa. Kako dalje ističe Altman, preporučuje se prevencija širenja ovog naoružanja u sledećim oblastima:

- zabraniti proizvodnju senzora veličine manje od nekoliko centimetara,
- minijaturno naoružanje i municiju koja nije od metala zabraniti. Ugovor o konvencionalnim oružanim snagama treba doraditi novim sistemima naoružanja,
- dogovoriti moratorijum od 10 godina na bilo kakve nano manipulacije osim za potrebe medicine,
- oružane autonomne (robotske) sisteme treba zabraniti,
- mobilne uređaje veličine 0,2-0,5 m treba zabraniti za upotrebu,
- zaključiti opštu zabranu svemirskog naoružanja i
- konvencije o hemijskom i biološkom naoružanju treba ojačati i doraditi.

Na dugoročnom planu, da bi se sprečile zloupotrebe nanotehnologije, potrebno je povećati inspekcijsku aktivnost i zakonski unaprediti njihov rad i ovlašćenja, unaprediti međunarodno krivično pravo kao i jačanje svih elemenata u međunarodnom sistemu koji se kreću u tom pravcu.

Ovome ide u prilog sve veći broj poziva na strožu regulaciju nanotehnologije, koji su nastali kao posledica rastuće rasprave koja se tiče rizika po ljudsko zdravlje i sigurnost same nanotehnologije na životnu sredinu.⁵¹ Već danas postoji značajna debata i rasprava o tome ko je odgovoran za regulaciju nanotehnologije. Pojedine regulatorne agencije trenutno pokrivaju samo pojedine proizvode i procese nanotehnologije (u različitom stepenu) - tako da postoje velike praznine u pravnoj regulativi.⁵²

Zaključak

Od kraja 70-ih godina prošlog veka, razvila se nova vrsta tehnologije na globalnom nivou – nanotehnologija, koja je omogućila manipulaciju materijom na atomskom nivou, veoma brzo je postala glavni naučni i tehnološki fenomen u XXI veku. Dovela je do revolucionarnog razvoja novih materijala koji su/će svoju primenu našli/naći u mnogim granama industrije a pogotovo u vojnoj industriji.

Već danas mnogi vojni analitičari ističu da će primena nanotehnologije u vojne svrhe imati znatno veći potencijal od nuklearnog naoružanja, što će uticati do dođe do radikalnih promena ravnoteže vojnih snaga na međunarodnom planu. Odnosno, dovešće do revolucionarnih promena u savremenom načinu ratovanja, usled čega će se javiti niz novih rizika koji će sa ratne pozornice XXI veka može veoma lako da se preliju u civilni sektor što bi imala nesagledive posledice ne samo po čoveka već i po čitav živi svet na Planeti.

U cilju prevencije od mogućih posledica primene nanotehnologije u oružanim snagama, na dugoročnom planu, potrebno je već danas redefinisati, doraditi i/ili propisati pravnu regulativu, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom planu, kako bi se izbegle njene negativne posledice ne samo po čoveka nego i po životnu sredinu.

⁵¹ Kevin Rollins, "Nanobiotechnology Regulation: A Proposal for Self-Regulation with Limited Oversight". Nanotechnology Law & Business Volume 6 – Issue 2, 2009.

⁵² Bowman D. and Hodge G. "Nanotechnology: Mapping the Wild Regulatory Frontier". Futures, 38 (9): 1060–1073, 2006.

https://www.sciencedirect.com/science?_ob=ShoppingCartURL&_method=add&_eid=1-s2.0-S0016328706000565&originContentFamily=serial&_origin=article&_ts=1532534416&md5=5e74c788b5da2112a1c16c72e7f45d89 (preuzeto 13.07.2018).

Literatura

- [1] Drexler K. Peterson C. & Pergamit G. „*Unbounding The Future: The Nanotechnology Revolution*”. (e-book) Quill books, New York, 1993.
<http://erg.ucd.ie/arupa/references/unbounding.html> (preuzeto 06.09.2014).
- [2] Sierra P. Dannelle, Weir A. Nathan and James F. Jones „*A Review of Research in the Field of Nanorobotics*”. Office of Scientific and Technical Information, 2005.
<https://www.osti.gov/biblio/875622-review-research-field-nanorobotics> (preuzeto 12.06.2018).
- [3] Zsigmondy R. „*Colloids and the Ultramicroscope: A Manual of Colloid Chemistry and Ultramicroscopy*”. J. Wiley and Sons, New York, 1914.
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015065704119;seq=1;view=1up> (preuzeto 18.05.2012).
- [4] El Salibu I. J., Shon K. H., Kandasamy J. & Vigneswaran S. „*Nanotechnology for wastewater treatment: in brief*.” UNESCO-EOLSS, 2012. <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C07/E6-144-23.pdf> (preuzeto 21.06.2014).
- [5] Kazlev, M. A. „*History of Nanotechnology*”. 2003.
www.kheper.net/topics/nanotech/nanotech-history.htm (preuzeto 17.08.2014).
- [6] Roco M. C. „*Nanotechnology, shaping the world atom by atom. National Science and Technologi Council*”. Committee on technology, The Interagency working group on Nanoscience, engineering and technology, Washington, USA, 1999.
www.wtec.org/loyola/nano/IWGN.Public.Brochure/IWGN.Nanotechnology.Brochure.pdf (pristupljeno 11.04.2014).
- [7] Colvin V. L. „*The potential environmental impact of engineered nanomaterials*”. Nature Biotechnology, 21 (10): 1166-1170, 2003.
http://virlab.virginia.edu/Nanoscience_class/lecture_notes/Lecture_14_Materials/Nano%20Hazards/Colvin%20-%20Environmental%20Impact%20of%20Nano%20-%20Nature.pdf (preuzeto 16.06.2012).
- [8] Davies J. C. „*Managing the effects of Nanotechnology*”. Woodrow Wilson International Center for Scholaris, National Institutes of Health, USA, 2006.
http://www.nanotechproject.org/file_download/files/PEN2_MngEffects.pdf (preuzeto 12.01.2015).
- [9] Roco M. C., Hersam M. C. & Mirkin C. A. (Eds.) „*Nanotechnology Research Directions for Societal Needs in 2020: Retrospective and Outlook*”. Berlin: Springer, 2011.
- [10] Stander L. & Theodore L. „*Environmental Implications of Nanotechnology—An Update*”. International Journal of Environmental research and public health, 2: 470-479, 2011.
www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3084472/ (preuzeto 19.06.2014).
- [11] Lubick N. & Betts K. „*Silver socks have cloudy lining*”. Environ Scince Technology, 42 (11): 3910-3910, 2008.
- [12] Fleischer T. & Grunwald A. „*Making nanotechnology development sustainable. A role for technology assessment*”. Journal of cleaner production, 16 (8-9): 889-898, 2008.
http://ac.els-cdn.com/S0959652607001102/1-s2.0-S0959652607001102-main.pdf?_tid=d7d17e8a-f2a4-11e1-a1db-00000aab0f6b&acdnat=1346332740_7c96cd1fc8197bfc084655cf6b6151ed (preuzeto 28.07.2012).
- [13] Dimitrijević, D. „*Nanotechnology: The Need for the Implementation of the Precautionary Approach beyond the EU*”. In Meško G. Dimitrijević D. & Fields C. B. (Eds.) „*Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*”. Dordrecht: Springer, pp. 205-224, 2011.
- [14] Lux Research „*Nanomaterials State of the Market Q3 2008: Stealth Success, Broad Impact*”. State of the Market Report Lux Research Inc, New York, 2008.

- [15] PEN „*A Nanotechnology consumer Product Inventory*”. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, 2012. <http://www.nanotechproject.org/inventories/consumer/>. (preuzeto 10.03.2012).
- [16] Altmann Jürgen „*Nanotechnology and Preventive Arms Control*”. Deutsche Stiftung Friedensforschung, 2005. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/26027/ssoar-2005-altmann-nanotechnology_and_preventive_arms_control.pdf?sequence=1 (preuzeto 12.07.2018.).
- [17] Altmann Jürgen and Gubrud A. Mark „*Military, Arms Control, and Security Aspects of Nanotechnology*”. Discovering the Nanoscale, Amsterdam, IOS Press, pp 269-277, 2004. <https://pdfs.semanticscholar.org/19b9/3433042f0dfd5714ebc67d1ccbbad7f9bf15.pdf> (preuzeto 14. 07. 2018).
- [18] Tiwari Anupam „*Military nanotechnology*”. International journal of engineering science&advanced technology, Vol. 2, Issue 4, page 825-830, 2012. http://ijesat.org/Volumes/2012_Vol_02_Iss_04/IJESAT_2012_02_04_09.pdf (preuzeto 12.07.2018).
- [19] Wisniewski Adam „*Nanotechnology for body protection*”. Military Institute of Armament Technology, 2007. [file:///C:/Users/ostoja/Downloads/httpwww_witu_mil_plwwwbiuletynzeszyty20070102p7%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/ostoja/Downloads/httpwww_witu_mil_plwwwbiuletynzeszyty20070102p7%20(3).pdf) (preuzeto 11.07.2018).
- [20] Defence Nanotechnology Research and Development Program. Department of Defense Director, Defense Research & Engineering, 2009. https://www.nano.gov/sites/default/files/pub_resource/dod-report_to_congress_final_1mar10.pdf (preuzeto: 25.07.2018)
- [21] Diao Z., Kraus M., Brunner R., Dirks J. H. and Spatz J. P. „*Nanostructured Stealth Surfaces for Visible and Near-Infrared Light*”. Nano Letters, 16 (10), pp 6610–6616, 2016. <https://pubs.acs.org/doi/full/10.1021/acs.nanolett.6b03308> (preuzeto 05.07.2018).
- [22] „*Nanotechnology and nanomaterials for camouflage and stealth applications*”, Nanowerk, 2015. <https://www.nanowerk.com/spotlight/spotid=38899.php> (preuzeto 11.07.2018).
- [23] Edzwald, K. J. „*Water Quality & Treatment, A Handbook on Drinking Water*”. American Water Works Association, 2011. <http://www.amazon.com/Water-Quality-Treatment-Environmental-Engineering/dp/0071630112> (preuzeto 14.04.2012)
- [24] Mathew Jimi, Joy Jonson and George C. Soney „*Potential applications of nanotechnology in transportation: A review*”. Journal of King Saud University / Science, 2018. <https://reader.elsevier.com/reader/sd/45E2CFA798D736F51CD2437310F2796A47AD3AF84D0503EFC0026EB206DD2067DC55A8A3FBAE97940E0599A3948C203B> (preuzeto 27.07.2018)
- [25] Gibson, W. Philip, Lee Calvin, Ko Frank & Reneker Darrell „*Application of Nanofiber Technology to Nonwoven Thermal Insulation*”. Journal of Engineered Fibers and Fabrics, Vol 2. Issue 2, 2017. <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a481751.pdf> (preuzeto 11.07.2018).
- [26] Xiaojia He and Huey-Min Hwang „*Nanotechnology in food science: Functionality, applicability, and safety assessmen*”. Journal of Food and Drug Analysis, Volume 24, Issue 4, Pages 671-681, 2016. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S10219498163007> (preuzeto 11.07.2018).
- [27] Nathan A. Weir, Sierra P. Dannelle & Jones F. Jones „*A Review of Research in the Field of Nanorobotics*”. Albuquerque: Sandia National Laboratories, 2005. <https://prod.sandia.gov/techlib-noauth/access-control.cgi/2005/056808.pdf> (preuzeto 21.06.2018).
- [28] Mavroidis C. and Ferreira A. „*Nanorobotics: the past, the present and the future*”. New York: Springer, to: Constantinos Mavroidis and Antoine Ferreira „Nanorobotics”. Current Approaches and Techniques, pp 3-27, 2013.

[29] Altmann Jurgen & Gubrud A. „*Risk of military use of nanotechnology - Need for technology assessment and preventive control*”. From: Roco M. and Tomellini R. „*Nanotechnology – Revolutionary Opportunities and Societal Implications*”. 3rd JOINT EC-NSF Workshop on Nanotechnology, Lecce (Italy), 2002.

https://www.researchgate.net/publication/238746618_RISKS_FROM_MILITARY_USES_OF_NANOTECHNOLOGY__THE_NEED_FOR_TECHNOLOGY_ASSESSMENT_AND_PREVENTIVE_CONTROL (preuzeto 11.07.2018).

[30] Peter H. Diamandis „*Nanorobots: Where We Are Today and Why Their Future Has Amazing Potential*”. SingularityHub, 2016. <https://singularityhub.com/2016/05/16/nanorobots-where-we-are-today-and-why-their-future-has-amazing-potential/#sm.0000jp4p425rzes5ueh1iohbt523> (preuzeto 04.07.2018).

[31] Sang Beom Kim, Kyung Ju Kim, Myung Hoon Cho, Ji Hoon Kim, Kyung Tae Kim and Soo Hyung Kim „*Micro- and Nanoscale Energetic Materials as Effective Heat Energy Sources for Enhanced Gas Generators*”. ACS Applied Materials & Interfaces, 8 (14), pp 9405–9412, 2016. <https://pubs.acs.org/doi/abs/10.1021/acsami.6b00070> (preuzeto 12.07.2018).

[32] Li Jing, Powell Dan, Getty Stephanie and Lu Yijiang „*Nano Sensors and Devices for Space and Terrestrial Applications*”. NASA Ames Research, Centre NASA Goddard Space Flight Centre Eloret Corporation Dan Powell, NASA Goddard Space Flight Centre, 2005. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.4604&rep=rep1&type=pdf> (preuzeto 08.07.2018).

[33] Brooke Robert „*Organic Electrochromic Devices for Aaptive Military Camouflage*”. Mawson Institute, Division of Information Technology, Engineering and the Enviroment, University of South Australia, 2015. <http://search.ror.unisa.edu.au/media/researcharchive/open/9916106904401831/53140201980001831> (preuzeto 07.07.2018).

[34] Levis, Jim „*Two types of artificial muscle from nanotechnology*”. Foresight instityte, 2012. <https://foresight.org/two-types-of-artificial-muscle-from-nanotechnology/> (preuzeto 08.07.2018).

[35] Tate S. Jitendra, Espinoza Sergio, Habbit Davontae, Hanks Craig, Tribula Valk and Fazarro Dominick „*Military And National Security Implications Of Nanotechnology*”. Journal Of Technology Studies Spring Vol. 41 Issue 1, p20-28, 2015. <https://scholar.lib.vt.edu/ejournals/JOTS/v41/v41n1/tate.html> (preuzeto 11.07.2018).

[36] William A. Davis „*Nano air vehicles a technology forecast*”. Center for Strategy and Technology, Air War College, 2007. http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/cst/bh_davis.pdf (preuzeto 05.07.2018).

[37] Flagg N. Barbara „*Nanotechnology and the public*”. Multimedia Research Research Report No. 05-018, 2005. http://www.nisenet.org/sites/default/files/catalog/eval/uploads/2009/05/444/nanotechnology_and_the_public_year_1_front_end_evaluation_appendix.pdf (preuzeto 11.07.2018).

[38] Mullenson V. „*Nanotechnology, the Brain, and the Future: Ethical Considerations Future*”. Yearbook of Nanotechnology in Society to Hays S. A., Robert J. S., Miller C. A. and Bennett I. „*Nanotechnology*”. Springer, 2013.

[39] Kosal E. Margaret „*Military Applications of Nanotechnology: Implications for Strategic Security*”. Naval Postgraduate School, Dubbley Knox Library, 2014.

[40] Bennett-Woods Deb „*Nanotechnology: Ethics and Society, Perspectives in Nanotechnology*”. CRC Press, 2008.

[41] Flagg N. Barbara „*Nanotechnology and the public*”. Multimedia Research Research Report No. 05-018, 2005.

http://www.nisenet.org/sites/default/files/catalog/eval/uploads/2009/05/444/nanotechnology_and_the_public_year_1_front_end_evaluation_appendix.pdf (preuzeto 11.07.2018).

[42] Mullenson V. „*Nanotechnology, the Brain, and the Future: Ethical Considerations Future*”. Yearbook of Nanotechnology in Society to Hays S. A., Robert J. S., Miller C. A. and Bennett I. „Nanotechnology”. Springer, 2013.

[43] Kosal E. Margaret „*Military Applications of Nanotechnology: Implications for Strategic Security*”. Naval Postgraduate School, Dubbley Knox Library, 2014.

https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/45129/KOSAL_PASCC%20Rev%20Final.pdf?sequence=1&isAllowed=y (preuzeto 12.07.2018).

[44] Kevin Rollins „*Nanobiotechnology Regulation: A Proposal for Self-Regulation with Limited Oversight*”. Nanotechnology Law & Business Volume 6 – Issue 2, 2009.

[45] Bowman D. and Hodge G. „*Nanotechnology: Mapping the Wild Regulatory Frontier*”. Futures, 38 (9): 1060–1073, 2006.

https://www.sciencedirect.com/science?_ob=ShoppingCartURL&_method=add&_eid=1-s2.0-S0016328706000565&originContentFamily=serial&_origin=article&_ts=1532534416&md5=5e74c788b5da2112a1c16c72e7f45d89

PLANOVI I PROGRAMI FIZIČKOG VASPITANJA U PROCESU OBUKE U JNA U PERIODU OD 1951. DO 1992. GODINE

Saša M. Vajić, Lela D. Marić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija
Violeta Lj. Šiljak
Univerzitet u Beogradu, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja

Jugoslovenska narodna armija (JNA) je u svom četrdesetogodišnjem razvoju 1951-1992. godine razvila sve vojne potencijale i strukturu koje su u tom periodu imale najrazvijenije armije sveta. Proučavanjem raznovrsne istorijske građe i arhivskog materijala u periodu postojanja JNA, došlo se do saznanja da su u upotrebi bila jedinstvena uputstva koja su bila osnova za izradu planova i programa fizičkog vaspitanja (FV) u vojsci. Ovi planovi i programi fizičkog vaspitanja su se periodično menjali u zavisnosti od vremenskog ograničenja obuke, namene koju je jedinica imala u sistemu vojske, odnosno dugoročnih postavljenih zadataka u odnosu na specijalnost vida, roda ili službe. Na taj način su se realizovali ciljevi u procesu obuke iz oblasti fizičkog vaspitanja, a koji su se odnosili pre svega na izgradnju odličnih fizičkih sposobnosti pripadnika vojske savladavanjem određenih kretnih znanja, veština i navika, a radi dostizanja optimalne borbene gotovosti i rešavanja vojnih zadataka u ratnim ili mirnodopskim uslovima. Struktura fizičkog vaspitanja (obuke) u ovom periodu zavisila je od više faktora: rukovođenja, školovanja stručnih kadrova, organizacije sistema FV, primene jedinstvenih uputstava fizičkog (telesnog) vaspitanja, izrade nastavnih planova i programa i realizacije nastavnih oblika fizičkog vaspitanja. Sistem fizičkog vaspitanja u procesu obuke u JNA u navedenom periodu zasnivao se na uvođenju i razvijanju nastavnih oblika fizičkog vaspitanja koji su svoja utemeljenja našli u iskustvima oružanih snaga iz perioda Drugog svetskog rata i posle njega.

Ključne reči: *Jugoslovenska narodna armija, fizičko vaspitanje, obuka, planovi i programi, nastavni oblici, osposobljenost*

Uvod

Jugoslovenska armija je 1951. godine promenila naziv u Jugoslovensku narodnu armiju (JNA), a zajedno sa formacijom Teritorijalne odbrane (TO) činile su oružane snage koje su štitile nezavisnost, ustavni poredak i teritoriju Socijalističke Federativne

Republike Jugoslavije¹. U svom četrdesetogodišnjem razvoju JNA je razvila sve vidove, rodove i službe koje su u tom periodu imale i sve najrazvijenije armije sveta. *Vidovi* JNA su bili: Kopnena vojska (KoV), Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana (RV i PVO) i Ratna mornarica (RM). *Rodovi* u okviru JNA su bili: pešadija, artiljerija, artiljerijsko-raketne jedinice protivvazdušne odbrane (u sva tri vida JNA), oklopno-mehanizovane jedinice, inženjerija, atomsko-biološko-hemijska odbrana, veza, granične jedinice, vojno osmatranje javljanje i navođenje. *Službe* u JNA su bile: tehnička, građevinska, intendantska, saobraćajna, vazduhoplovno-tehnička služba, organi bezbednosti, vojna policija, sanitet, veterinarska, finansijska, administrativna, pravna i geodetska. Vidovi i rodovi JNA kao nosioci oružanih snaga SFRJ bili su usklađeni sa koncepcijom opštenarodne odbrane i zasnovani na ratnoj doktrini u odbrani zemlje, koja je zavisila od mnogih ekonomskih, političkih i spoljašnjih činilaca. Temelji opštenarodne odbrane nastali su u Drugom svetskom ratu, učešćem Narodnooslobodilačke Vojske Jugoslavije u odbrani od spoljašnjih agresora, a učvršćeni su formiranjem Jugoslovenske armije (JA) 1945. godine, odnosno formiranjem JNA od 1951. godine.

Planovi i programi borbene obuke i vaspitanja vojnika u okviru kojih su se sprovodili i nastavni oblici fizičkog vaspitanja u JNA, su se razlikovali u zavisnosti od vremena provedenih na obuci (tabela 1), od namene koju je imala jedinica u okviru vidova, rodova i službi kojoj je pripadala u sistemu odbrane.

Tabela 1 – Pregled vremena izvođenja obuke u Jugoslovenskoj narodnoj armiji u periodu 1954–1985. godine [1]

Period	Dužina vojnog roka (meseći)	Vreme za izvođenje obuke (meseći)		Napomene
		u jedinicama rodova (meseći)	u jedinicama službi (meseći)	
1954-1956	18	12	5	
1956-1959	18	12	4-5	nastavni centri – obuka
1959-1964	18	10	5	
1964-1970	18	10	5	
1970-1975	15	10	5	
1975-1982	15	7	4	
1982-1985	15	6 (5 meseci, 22 dana)	3 (2 meseca 22 dana)	

Programski sadržaji fizičkog vaspitanja u JNA imali su svoju osnovu u uputstvima, priručnicima za fizičko vaspitanje koji se, tokom ovog četrdeset godina dugog perioda nisu menjali previše, posebno u periodu kada se JNA stabilizovala po svim pitanjima od 1960. do 1992. godine. Period tokom postojanja JNA predstavlja turbulentan period koji je bio veoma bogat izmenama, dopunama, uputstvima, direktivama, naređenjima, izveštajima koji su uticali na reformu sistema fizičkog vaspitanja u celokupnoj JNA. Reforme koje su tada izvršene, pokazale su se kao organizovanije i uređenije kada je u pitanju fi-

¹ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) – ovaj naziv države je 1963. godine počeo da se primenjuje umesto dotadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).

zičko vaspitanje (organizacija, realizacija, materijalna sredstva, kadrovi u oblasti fizičkog vaspitanja). Ova uputstva i priručnici su sadržali programe nastavnih oblika fizičkog vaspitanja, koji su se primenjivali u tom periodu u JNA. Planovi i programi fizičkog vaspitanja su se razlikovali od namene jedinice u sistemu oružanih snaga. Sadržali su tačno naznačen fond sati u okviru celokupne obuke za vojnike u jedinicama JNA, kao i teme časova fizičkog vaspitanja i njihovu razradu.

U periodu 1951–1960. godine primenjivala su se razna uputstva i priručnici fizičkog vaspitanja u JNA koji su bili utemeljeni na materijalima Jugoslovenske armije i bazirani na iskustvima Armije SSSR-a. Od 1960. godine, na snagu stupa jedinstveno *Uputstvo za telesno vaspitanje* koje je imalo praktičnu primenu do 1973. godine, kada izlazi novo *Uputstvo za fizičko vaspitanje u JNA*. U toku 1986. godine, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu izdaje novo *Uputstvo za fizičko vaspitanje u oružanim snagama* koje je važilo do 1995. godine.

Fizičko vaspitanje u okviru JNA je bilo integralni deo vojne obuke koja je još obuhvatala stručno-specijalističku obuku pripadnika vojske i političko obrazovanje i vaspitanje vojnika JNA. Fizičko vaspitanje je imalo različite nazive počev od formiranja JA, kada je u upotrebi bio naziv fiskultura, pa zatim telesno vaspitanje i telesno vežbanje, koje su se upotrebljavale u periodu JNA, da bi kasnije u upotrebi bili nazivi fizičko vaspitanje, fizičko vežbanje i fizička obuka. Ipak fizičko vaspitanje je bilo neizostavan deo borbene obuke i vaspitanja pripadnika JNA i obuhvatalo je sve segmente fizičke kulture (fizičko vaspitanje, sport i rekreaciju).

Sistem fizičkog vaspitanja u JNA u periodu 1951–1992.

Od decembra 1951. godine JA je dobila novi naziv Jugoslovenska narodna armija i zadržala ga je do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1992. godine. Početak ovog perioda obeležio je niz reformi zasnovanih na sopstvenim iskustvima koje je imala bivša JA. U oblasti fizičkog vaspitanja postignuti su pozitivni rezultati kao što su: organizovanije i redovnije izvođenje jutarnjeg vežbanja, poboljšanje kondicione pripremljenosti vojnika i pitomaca, bolja priprema i organizacija časova fizičkog vaspitanja (obuke), kao i poboljšanje materijalnog obezbeđenja. Uočeni su i sledeći nedostaci: nedovoljna zainteresovanost komandnog kadra za opštu fizičku obuku vojnika i pitomaca vojnih škola, nedovoljna fizička pripremljenost i stručna osposobljenost starešinskog kadra iz oblasti fizičkog vaspitanja, naročito kada je u pitanju neposredno rukovođenje – odnosno izvođači časova fizičkog vaspitanja (komandiri četa i vodova). U cilju poboljšanja oblasti fizičkog vaspitanja u JNA, izvršena je decentralizacija u nastavi, u sportskim takmičenjima i u masovnim javnim nastupima. Evidencija i praćenje nastave i ostalih sportskih delatnosti u vojsci, svedeni su na takav obim koji je bio najracionalniji i najpraktičniji, a da se pri tom nije narušavalo pravilno rukovođenje, planiranje i kontrola u oblasti fizičkog vaspitanja. Pošto je fizička obuka vojnika, starešina i pitomaca u jednom periodu bila na niskom nivou i manje kvalitetna u odnosu na ostale predmete, posebnom direktivom je bilo uređeno da sva odgovornost za fizičku obuku bude prenesena na komande jedinica, ustanova i škola i da se preko planiranog broja časova za fizičku obuku, planira i fond sati iz fizičke obuke koji će doprineti poboljšanju kondicije vojnika, starešina i pitomaca.

Početak 1960. godine, Generalštab JNA je pristupio izradi novih planova i programa borbene obuke i vaspitanja, a samim tim i fizičkog vaspitanja. Rezultat je bio izdavanje *Uputstva za telesno vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*, koje je izdao *Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane* (Generalštab JNA br. 263 od 1. juna 1960. godine) [2]. Ovo uputstvo je stupilo na snagu 01.08.1960. godine. Njime su stavljene van snage sve ranije odredbe koje su do tada regulisale oblast fizičkog vaspitanje u vojsci, a koje su bile u suprotnosti sa odredbama ovog uputstva. Nastavnici fizičkog vaspitanja u JNA su koristili *Priručnik za telesno vaspitanje*, koji je odobrio Državni sekretar za poslove narodne odbrane br. 160 od 30.03.1960. godine [3]. Uputstvo koje je bilo u upotrebi u ovom periodu imalo je za cilj da reguliše način izvođenja fizičkog (telesnog) vaspitanja u skladu sa postojećim uslovima radi razvijanja fizičkih sposobnosti vojnika i starešina, koja im je bila potrebna za izvršenje njihovih zadataka.

Na osnovu Zakona o Jugoslovenskoj narodnoj armiji (član 10, stav 2) u Službenom vojnom listu br 1/65, 10.05.1973. godine objavljeno je novo *Uputstvo za fizičko vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji* koje je odmah stupilo na snagu [4]. Stupanjem na snagu ovog uputstva prestali su da važe: Uputstvo za telesno vaspitanje u JNA izdanje iz 1960. godine, Priručnik za telesno vaspitanje izdanje iz 1960. godine i sve odredbe koje su do tad regulisale fizičko vaspitanje, a koje su bile u suprotnosti sa odredbama novog uputstva. *Uputstvo za izvođenje fizičkog vaspitanja u oružanim snagama SFRJ* iz 1986. godine, je stupilo na snagu 27.02.1986. godine, na osnovu člana 108, stav 3, *Zakona o opštenarodnoj odbrani* (Službeni vojni list broj 12/82, tačka 1. pod 9) [5]. Usvajanjem novog Uputstva, van snage je stavljeno Uputstvo za fizičko vaspitanje u JNA izdanje Generalštaba (GŠ) JNA (Četvrta uprava) int. br. 563 od 10.05.1973. godine.

Sistem fizičkog vaspitanja u periodu 1951–1992. godine obuhvatao je sledeće nastavne oblike: jutarnje vežbanje, čas fizičkog vežbanja za vojnike, čas fizičkog vežbanja za starešine, provera fizičkih sposobnosti vojnika i starešina, sportsko popodne (sportski dan), sportska delatnost i javni nastupi (slobodne sportske aktivnosti), kondiciono vežbanje, fizičko vežbanje u sklopu vojnostručne obuke (primenjeno fizičko vežbanje) i javni nastupi [6]. Neki od navedenih nastavnih oblika nisu egzistirali tokom celog perioda 1951–1992. godine, ali obuhvaćeni su svi oblici koji su bili uvedeni u oblast fizičkog vaspitanja i oni koji su nestajali tokom postojanja JNA u navedenom periodu u sklopu reformi koje su se dešavale u procesu obuke. Celokupna oblast fizičkog vaspitanja u JNA zavisila je od nekoliko faktora: rukovođenja; školovanja stručnih kadrova; organizacije sistema fizičkog vaspitanja; izrade uputstava, priručnika, planova i programa fizičkog vaspitanja i realizacije nastavnih oblika.

Rukovođenje u periodu JNA je bilo jasno definisano i celokupna struktura iz oblasti fizičkog vaspitanja u procesu obuke bila je pod nadzorom Generalštaba JNA. U periodu postojanja JNA, organizaciona struktura iz oblasti fizičkog vaspitanja se često menjala pre svega u formacijskom smislu, dok su po pitanju rukovođenja i upravljanja sistemom fizičkog vaspitanja u JNA promene bile delimične. U toku 1951. godine, Odeljenje za fiskulturu koje je do tada bilo samostalno, ponovo je ušlo u sastav Četvrte uprave GŠ JNA, kao njeno Peto odeljenje, a od 1952. godine u okviru Četvrte uprave nastaje Treće odeljenje (za fizičku obuku). U cilju unapređenja fizičke obuke starešina, pripadnika Državnog sekretarijata narodne odbrane, formiran je Odelek za fizičko vas-

pitanje pri Upravi stadiona JNA u Beogradu 1957. godine. Tokom 1970. godine u okviru Prvog odeljenja Četvrte uprave za obuku, u oružanim snagama, oformljena je grupa za fizičko vaspitanje kao novi organ rukovođenja u ovoj oblasti. Sistem rukovođenja iz oblasti fizičkog vaspitanja u JNA od 1973. godine, odnosio se na organe koji su bili potčinjeni Četvrtoj upravi. To su bile Komande-uprave vidova, koje su u okviru svog delovanja organizovale, rukovodile i materijalno obezbeđivale fizičko vaspitanje preko svog nastavnog organa. U sistemu rukovođenja sledeći potčinjeni organ Komandi vidova bile su: Komanda armije, Komanda RV i PVO i Komanda RM. U lancu komandovanja u sistemu JNA, sledeći rukovodeći organ je bila Komanda divizije (odnosno njoj ravna komanda u sistemu JNA), zatim Komanda puka-brigade (i njoj ravna komanda). Ova komanda je bila neposredni nosilac celokupnog rada na polju fizičkog vaspitanja u JNA. Komanda samostalnog bataljona-divizionara imala je iste zadatke u fizičkom vaspitanju kao komanda puka-brigade. U procesu obuke, komandiri vodova su rukovodili realizacijom planova i programa fizičkog vaspitanja (komandiri odeljenja su bili pomoćnici). U periodu od 1986. godine pa do raspada JNA i SFRJ, rukovodeći organi po pitanju fizičkog vaspitanja u procesu obuke bili su u lancu komandovanja: Generalštab JNA-Četvrta uprava (zadužena za proces borbene obuke i vaspitanja), Komande strategijsko-operativnih jedinica (armije, korpusi i njima ravne jedinice), Komande združenih taktičkih jedinica (i njima ravne jedinice), Komande osnovnih taktičkih jedinica (i njima ravne jedinice), Uprave školskih centara i vojnih škola i organi za fizičko vaspitanje (referenti, nastavnici i instruktori) u osnovnim jedinicama [7].

Kada je reč o školovanju stručnog kadra i usavršavanju stručnih lica iz oblasti fizičkog vaspitanja u JNA, ovaj period je bio veoma uspešan i bogat činjenicama koje su našle svoje mesto u istoriji fizičke kulture. Zbog specifičnosti armijske strukture i povezanosti fizičkog vaspitanja sa vojnostručnom obukom, kadrovi iz oblasti fizičkog vaspitanja u početku su bile starešine JNA, koje su posedovale dopunske kvalifikacije iz fizičkog vaspitanja stečene u školama za fizičko vaspitanje JNA, na kursovima, seminarima ili školama u građanstvu specijalizovanim za oblast fizičkog vaspitanja. Period posle 1951. godine, bio je period kada se JNA razvijala prema novim postavljenim doktrinarnim zahtevima od strane državnog rukovodstva. Ovim zahtevima bila je i prilagođena oblast fizičkog vaspitanja u JNA. Prve stručne ustanove u JNA bile su fiskulturni centri formirani 1951. godine u Beogradu i Zagrebu, pri Prvoj i Četvrtoj vojnoj oblasti, koje su imale za cilj osposobljavanje starešinskog kadra iz oblasti fizičkog vaspitanja u procesu vojne obuke. Fiskulturni centar u Beogradu 1954. godine dobija naziv Školski centar za fizičko vaspitanje u JNA. Kursevi za vojnike i ročne podoficire – prednjake, bili su značajni za stvaranje kadrova JNA koji bi obavljali dvostruku ulogu, pre svega u vojnoj obuci, ali i u građanstvu po izlasku sa redovnog služenja vojnog roka. Škola za telesno vaspitanje JNA je bila značajna u cilju osposobljavanja stručnog kadra iz oblasti fizičkog vaspitanja i nalazila se pored stadiona JNA u Beogradu. Osnovana je 1947. godine i radila je sve do ukidanja 1970. godine. Važnu ulogu u školovanju stručnog kadra imao je i Centar za fizičko vaspitanje u Beogradu koji je bio organ Četvrte uprave GŠ JNA od 1966. godine. U daljem periodu, školovanje kadrova je išlo u dva pravca, prvi usmeren ka vojnim ustanovama specijalizovanim za oblast fizičkog vaspitanja i drugi usmeren školovanju vojnog kadra na Državnom institutu za fiskulturu (kasnije Fakultet fizičke kulture) u Beogradu (ali i u Zagrebu, Skoplju, Ljubljani) [8].

Planovi i programi fizičkog vaspitanja u JNA 1951–1992.

Priručnik za gimnastiku, atletiku, boks i rvanje iz 1951. godine odobren od strane Generalštaba Jugoslovenske armije (Četvrta uprava) FNRJ, obuhvatao je programske sadržaje koji su bili važan deo fizičke obuke predviđene programom u okviru časa fizičkog vaspitanja vojnika JNA [9]. U ovom priručniku prikazane su vežbe iz gimnastike, atletike, boksa i rvanja, dok su u ostalom delu priručnika obrađena organizacijsko - metodska uputstva, primeri časova fizičkog vežbanja i uređenje vežbališta i sprava. Na kraju priručnika obrađena su organizacijsko-metodska uputstva (metodika izvođenja i organizacija časa, primeri časova iz fizičke obuke, uređenje vežbališta i sprava).

- Program gimnastike je obuhvatao: proste vežbe (koristile su se u okviru jutarnjeg vežbanja), vežbe na vratilu, vežbe na razboju, vežbe na krugovima, vežbe na konju sa jednom hvataljkom, penjanje uz konop, vežbe na gredi, preskoci (preko vežbača, ograde i jarca), vežbe sa teretom, vežbe na tlu.

- U okviru atletike izvođene su vežbe iz sledećih disciplina: trčanje na kratke staze (100 metara), trčanje na srednje staze (1.500 metara), trčanje na duge staze (3.000 metara), skok u dalj, skok u vis, bacanje bombe, bacanje kugle.

- Obuka u boksu obuhvatala je pripremne vežbe i osnovna tehnička znanja.

- U okviru obuke u rvanju rađene su pripremne vežbe, učenje zahvata i slobodno borenje.

Plan za obuku inženjerskih jedinica JNA iz 1953. godine odnosio se na regrute koji su vojni rok služili 18 meseci [10]. Obuka se izvodila kao obuka pojedinca i odeljenja koju je izvodio i kontrolisao komandir voda, a postojala je i obuka voda i čete koju je realizovao ili kontrolisao komandir voda ili čete. Celokupna obuka se sastojala od sedam predmeta opštevojne obuke i 11 predmeta iz vojno-stručne obuke, ukupno 892 časa razvrstanih u obuku pojedinca, odeljenja, voda i čete. Fiskultura ili fizička obuka je bila deo opšte-vojne obuke i imala je fond od 56 časova (26+12+10+8) u sva četiri dela obuke. U prvom delu opšte-vojne obuke pojedinca fizička obuka je obuhvatala sadržaje: vežbe na spravama, proste vežbe, vežbe sa puškom, vežbe za uvodni i završni deo časa (pet časova); atletika (pet časova); savlađivanje prepreka (osam časova); plivanje (osam časova). Drugi deo obuke - obuka odeljenja obuhvatala je sadržaje: vežbe na spravama (četiri časa); atletika (četiri časa); savlađivanje prepreka (četiri časa). Treći deo obuke - obuka voda obuhvatala je: savlađivanje prepreka (četiri časa); vežbe na spravama (četiri časa); igre (dva časa). Četvrti deo obuke - obuka čete obuhvatala je: vežbe na spravama (četiri časa) i atletika (četiri časa).

Uputstvo za organizaciju i izvođenje nastave u pešadiji iz 1956. godine predviđalo je devet predmeta u periodu osnovne obuke za jedinice pešadijskog puka koji su primale regrute u proleće [11]. Fond sati za fizičko vaspitanje je bio 147 za streljačke, prateće službe i inženjeriju, dok su fond časova od 107 imali artiljerija i veza. Ovaj plan i fond sati za vojnike regrute koji su dolazili u jesen je bio veći i iznosio je 180 časova za streljačke, prateće službe i inženjeriju i 135 časova za artiljeriju i vezu.

Uputstvo za organizaciju i izvođenje nastave u jedinicama zemaljske artiljerije iz 1957. godine, predviđalo je da se nastava održava u centrima u periodu od tri meseca kao i u jedinicama u istom trajanju [12]. Ukupno je bilo predviđeno da se nastava održava iz opšte-vojne obuke (osam predmeta) i stručne obuke (deset predmeta). Fizičko vaspitanje je spadalo u opšte predmete i fond sati je bio: za poslužioce ukupno 78 (u centru

50, u trupi 28), isti fond sati je bio i za izviđače, topovske računaoce, radiofoniste, vozare dok su radio - telegrafisti imali više časova ukupno 136 (u centru 64, u trupi 72). Jedan čas je trajao 50 minuta i 10 minuta je bilo predviđeno za pauzu.

Uputstvo za organizaciju i izvođenje nastave u pešadiji iz 1957. godine je obuhvatalo 23 predmeta koji su se izučavali u okviru razdela obuke u artiljerijskim jedinicama pešadijskih i brdskih pukova [13]. Postojala su tri radela: razdeo obuke odeljenja i voda, razdeo obuke baterije i razdeo obuke bataljona i puka. Fond sati za fizičko vaspitanje je bio ukupno za sve razdele 28 časova. To se odnosilo na artiljerijske jedinice sa stočnom vučom, motoriste, stočne vučare, toporačunače, veziste i vozare. Po razdelima fond sati fizičkog vežbanja je bio 14+8+6 za sve.

Uputstvo za telesno vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1960. godine stupilo je na snagu 01.08.1960. godine čime su se stekli uslovi za prestanak važnosti svih prethodnih odredbi koje su regulisale telesno vaspitanje u vojsci JNA [14]. To je bilo prvo jedinstveno uputstvo koje se primenjivalo u celokupnoj JNA i koje je objedinilo sve napore rukovodećeg kadra u vojsci da ovu oblast zaokruži u jednu celinu. Uputstvo je imalo za cilj da ukaže na mesto i ulogu telesnog vaspitanja u sklopu opšteg vaspitanja u JNA i da reguliše način njegovog izvođenja u skladu sa postojećim uslovima. Njime je propisan program telesnog vaspitanja u JNA koji je obuhvatao: vežbe oblikovanja, savlađivanje prostora i prepreka, borenje, atletiku, vežbe na spravama i tlu, igre, plivanje, veslanje, smučanje i poznavanje organizacije, sadržaja i metodike telesnog vaspitanja u JNA.

• Program za vojnike i pitomce škole rezervnih oficira, prema ovom uputstvu je obuhvatao:

- vežbe oblikovanja (jedan od spletova prostih vežbi iz jutarnjeg vežbanja);
- atletiku (trčanja na 100 metara, 6 h 50 metara, 1.500 metara, naizmenično kretanje od 8 kilometara na 1 sat);
- penjanje (konopac, šipka);
- savlađivanje prepreka na stazi od 240 metara;
- plivanje i ronjenje za RM;
- borenje (načini borbe puškom sa bajonetom, kolut napred – nazad - u stranu, obaranja, vučenja, napadi na stražara, odbrane od napada nožem i puškom;
- igre (odbojka, rukomet i proste igre).

• Program za pitomce akademija i podoficirskih škola obuhvatao je pored disciplina za vojnike još i:

- poznavanje teorije telesnog vaspitanja (organizacija, sadržaj i metodika);
- vežbe oblikovanja (po jedan splet prostih vežbi, vežbe sa puškama, vežbe sa tereotom iz jutarnjeg vežbanja);
- atletiku (orijentacioni kros do četiri kilometara i skok u vis);
- vežbe na spravama (vratilo ili krugovi, razboj ili konj, preskoci i vežbe na tlu);
- borenje;
- igre (proste igre i odbojka, rukomet i borba za loptu).

• Program za slušaoce vojnih škola i akademija, prema ovom uputstvu obuhvatao je:

- vežbe oblikovanja (jedan splet prostih vežbi iz jutarnjeg vežbanja);
- atletiku (trčanje na 1.500 metara, 6 h 50 metara, orijentacioni kros do četiri kilometara, skok u dalj, bacanje kugle, bacanje bombe u cilj);
- penjanja (konopac, itd);

- savlađivanje prepreka na stazi od 240 metara;
- plivanje (veslanje i jedrenje gde ima uslova);
- osnove borenja;
- vežbe na spravama – za RV (letače);
- poznavanje prostih igara, rukomet i odbojka.

Za kontrolu izvođenja nastavnih oblika telesnog vaspitanja u JNA bile su zadužene starešine i komande, pri tom se velika pažnja posvećivala merama za sprečavanje povređivanja tokom nastavnih aktivnosti i van redovnih obaveza. Osnovna nastavna jedinica u trupi u JNA je bila vod ili njemu ravna jedinica (oko 30 ljudi). Ovim uputstvom bilo je predviđeno da neposrednu realizaciju telesnog vežbanja sa vojnicima u jedinicama izvode komandiri vodova i njima ravne starešine. U zavisnosti od uslova u jedinicama kao i od uvežbanosti, nastavu su mogli da realizuju i druge starešine (komandiri odeljenja i aktivni podoficiri). S obzirom na zadatke koje je Ratna mornarica (RM), u periodu JNA, imala pred sobom i struktura mornarice je morala biti takva da je obuhvatala razne specijalnosti u okviru mornarice poput: snage flotile, mornaričku avijaciju, mornaričku pešadiju, jedinice obalske odbrane i sistem jedinica i ustanova pozadinskog obezbeđenja. U zavisnosti od specifičnih uslova u okviru vida RM, nastavu na manjim brodovima realizovali su pomoćnici komandanta broda, a na većim brodovima komandiri boračkih odreda. Imajući u vidu specifične uslove života u kojima su živeli i radili pripadnici mornarice, uvek se prilikom iskrčavanja vodilo računa o realizaciji nastave na uređenim mestima na obali. U akademijama, školama i centrima JNA osnovna nastavna jedinica bila je nastavna grupa ili vod. Nastavu su realizovali nastavnici fizičkog vaspitanja odnosno ponekad i komandiri vodova u centrima. U cilju jednoobraznog i kvalitetnijeg izvođenja nastave telesnog vaspitanja u okviru puka (ili njemu ravnim jedinicama) izvodila se redovna priprema neposrednih izvođača obuke za svaki nastavni period. Za vreme logorovanja najčešće su se realizovale one teme i sadržaji koji nisu zahtevali posebno materijalno obezbeđenje i specifične uslove, pa je ovim uputstvom bilo predviđeno da se u takvim situacijama realizuje obuka neplivača i poseban akcenat je stavljen na savladavanje prirodnih prepreka. Telesno vežbanje se izvodilo bez obzira na mesto rada u jednoobraznom odelu, sportskoj ili vojničkoj opremi. Zimi se napolju nije realizovao nijedan nastavni oblik telesnog vežbanja ukoliko je temperatura prelazila minus 10°. Sa onim pripadnicima JNA koji su imali zdravstvena ograničenja, nastava telesnog vežbanja se realizovala prema posebnom programu i prema odobrenju sanitetskih organa. Ovim uputstvom bila su data i određena načela i metodska uputstva za nastavnike telesnog vežbanja koja su se odnosila na neke zdravstvene aspekte telesnog vežbanja, postupanja nastavnika prilikom realizacije određenih vežbi, itd.

Priručnik za telesno vaspitanje koji je stupio na snagu 30.03.1960. godine, bila je knjiga namenjena nastavnicima i koristila se u celoj JNA [15]. Priručnik za telesno vaspitanje se sastojao iz dva dela i imao je 336 strana. Prvi deo se odnosio na programski sadržaj iz oblasti telesnog vaspitanja, metodska i tehnička uputstva i obuhvatao je osam poglavlja, dok je drugi deo slikovito prikazivao metodiku izvođenja sadržaja telesnog vaspitanja. Priručnik za telesno vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji bio je namenjen neposrednim izvođačima - nastavnicima telesnog vežbanja. U njemu su opisane i slikovito prikazane one vežbe koje su uticale na svestrano oblikovanje tela i koje su razvijale osnovne veštine, navike i sposobnosti za sve pripadnike JNA bez obzira na vid, rod ili službu unutar armije.

U prvom delu *Priručnika* obrađene su vežbe oblikovanja, odnosno njihov uticaj, pravilnost izvođenja, podela vežbi oblikovanja, način i forma izvođenja, postupak nastavnika sa vežbačima koji su prvi put izvodili vežbu, postupak nastavnika sa onim vežbačima koji su već savladali vežbu. Vežbe oblikovanja, od 1960. godine prema ovom priručniku, su obuhvatale: proste vežbe, vežbe sa puškom, vežbe sa teretima, vežbe u kretanju, osnovne oblike skokova i preskoka, nošenja, otpore, vežbe za snalaženje u prostoru poput vrtenja i preturanja. Sadržaj savladavanje prostora i prepreka se odnosio na sticanje i formiranje praktičnih veština i navika koji se bili od velike važnosti za rad i borbu, a ovaj sadržaj je bio i od velike važnosti za celokupni proces vojne obuke. U okviru priprema obuhvaćena su kretanja: istrajna, naizmenična (hod - trčecí), brza (trčanja), prikrivena, skokovi i preskoci, penjanja i prelazanja. Osnovni cilj je bio savladavanje prepreka na stazi od 240 metara (18 prepreka). U ovom delu priručnika prikazan je i orijentacioni kros kao vrsta fizičke aktivnosti koja se sastojala u kretanju po nepoznatom ili malo poznatom terenu s ciljem da se u što kraćem vremenu savlada unapred predviđena putanja ili da se pronađu određeni objekti (kontrolne stanice) na ograničenom delu zemljišta. Borenje se realizovalo, odnosno savlađivanje žive snage protivnika, sa oružjem i bez njega. Ove veštine su imale poseban značaj jer su se mogle primenjivati i u neposrednoj borbi. U okviru ovog sadržaja obučavalo se borenje puškom sa bajonetom (stav, bod, odbijanja, bod sa obmanom, udarci), osnovna znanja iz džudoa (ublažavanje padova, padovi, obaranja, samoodbrana (odbrana od noža, odbrana od puške, odbrana od davljenja, odbrana od hvatanja, odbrana od udaraca, odbrana od ašovčica, napadi)), osnovna znanja iz boksa (stav, udarci, odbrane). Sadržaj iz atletike je obuhvatao: obuka u trčanju (100 metara, 1.500 metara), skokovi (dalj i vis), bacanja (kugle, bombe). U okviru vežbi na spravama izvodile su se vežbe na vratilu, na razboju, na krugovima, na konju i jarcu, na gredi, brvnu i točku, vežbe na konopcu i lestvama. U okviru vežbi na tlu realizovala se akrobatika. Sadržaj igara obuhvatao je proste i sportske igre. U okviru sportskih igara obrađivale su se borba za loptu, rukomet i odbojka. U okviru plivanja realizovala se obuka za nepливаče (privikavanje na vodu, gnjuranje, lebdenje na vodi, disanje, položaji tela na vodi, pokreti rukama, pokreti nogama). Osnovna obuka iz plivanja bila je posvećena načinima plivanja: leđno plivanje, prsno plivanje, bočno plivanje, mornarsko plivanje, kraul plivanje. Takođe, realizovana je i obuka skokova u vodu, ronjenje, igre u vodi i spasavanje davljenika, plivanje pomoću priručnog materijala. Na kraju ovog *Priručnika* data su tehnička uputstva vezana za sprovođenje telesnog vaspitanja u JNA, a posebno su razrađeni primeri raznih planova, formulara i tablica kojima se planirala, evidentirala i ocenjivala nastava.

Plan i program vaspitanja i obuke partizanske brigade iz 1964. godine je definisao ciljeve i zadatke po fazama u celokupnoj obuci koja je trajala 10 meseci: u periodu prilagođavanja (pet dana), u fazi opšte obuke (33 radna dana), u fazi stručne obuke (137 radnih dana) i u fazi zajedničke obuke jedinica (75 radnih dana). Plan obuke je obuhvatao 1.500 časova i imao je 16 predmeta među kojima se nalazilo i telesno vaspitanje sa ukupnim fondom od 90 časova za celokupnu obuku (u fazi opšte obuke - deset časova; u fazi stručne obuke - 60 časova; u fazi zajedničke obuke - 20 časova). Programski sadržaj iz predmeta telesno vaspitanje za partizansku brigadu obuhvatao je: savlađivanje prostora i prepreka, borenje, atletiku, plivanje i igre [16].

Program vaspitanja i obuke vojnika saobraćajnih jedinica iz 1968. godine predviđao je trajanje obuke za vojnike saobraćajne službe u periodu od pet meseci, a prijem vojnika se vršio dva puta godišnje [17]. Telesno vaspitanje u periodu obuke se realizovalo u fon-

du od 25 časova (časovi fizičkog vežbanja). Celokupna obuka je obuhvatala: jutarnje vežbanje, časove telesnog vežbanja i sportsko popodne. Programski sadržaj telesnog vaspitanja u procesu obuke saobraćajnih jedinica JNA u navedenom periodu obuhvatao je: savladavanje prepreka - osam časova, borenje – šest časova, atletika – osam časova i igre – tri časa. U okviru teme atletika – osam časova, u okviru poslednja dva časa sprovodila se provera telesnih sposobnosti koja je predviđala sledeće discipline: trčanje 6 h 50 metara, zgibovi, skok u dalj, bacanje bombe i trčanje na 1.500 metara. Navedene discipline su se bodovale prema važećem Uputstvu koje je bilo u primeni u 1968. godini.

Uputstvo za fizičko vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji iz 1973. godine stupilo je na snagu 10.05.1973. godine, odlukom Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, odnosno naređenjem br. 563-1, Četvrte uprave GŠ JNA [18]. Samim tim, prethodno uputstvo iz 1960. godine i priručnik za telesno vaspitanje, stavili su se van snage u JNA. Novo uputstvo se sastojalo iz opšteg dela koji je imao 50 strana (obuhvatao je: organizaciju fizičkog vaspitanja, oblike nastave fizičkog vaspitanja, fizičko vaspitanje starešina i proveru fizičkog vaspitanja u JNA), dok je drugi deo obuhvatao prilog uputstvu (metodika, sadržaj programa fizičkog vaspitanja, mere zaštite od povreda). U opštem delu Uputstva, bili su obrađeni osnovi metodike fizičkog vaspitanja (didaktički principi fizičkog vaspitanja, nastavne metode, metodski postupci pri učenju vežbe, metodska uputstva za izvođenje nastavnih oblika fizičkog vaspitanja (jutarnje vežbanje, čas fizičkog vaspitanja, kondiciono vežbanje, primenjeno fizičko vežbanje, sportski dan, javni nastupi), priprema za izvođenje obuke, metodske napomene za obavezno fizičko vežbanje starešina u radno vreme, motorne osobine i metodike njihovog razvoja, provera fizičkih sposobnosti. U okviru priloga, bili su prikazani obrasci pregleda disciplina i postignutih rezultata provere fizičke sposobnosti za vojnike i starešine, pregled sportskih takmičenja u okviru čete – bataljona – puka, pregled objekata za fizičko vaspitanje. U drugom delu priloga prikazani su programski sadržaji fizičkog vaspitanja u JNA sa metodskim uputstvima: gimnastika, savlađivanje prostora i prepreka, borenje, atletika, plivanje i igre. Na kraju Uputstva za fizičko vaspitanje iz 1973. godine, nalazile su se propisane mere zaštite od povreda prilikom realizacije oblika fizičkog vaspitanja u JNA.

Plan i program borbene obuke i vaspitanja mornara i jedinice mornaričke inženjerije iz 1978. godine u odnosu na sadržaje obučavanja, proces obuke i vaspitanja se delio na: vojno-stručnu obuku (opšta-vojna obuka i stručno-specijalistička obuka); ideološko-političko vaspitanje i obrazovanje; fizičko vaspitanje [19]. Ukupan fond časova predviđen za obuku iznosio je 1.068 časova. Od tog broja 686 časova odnosilo se na vojno-stručnu obuku, 102 na političko obrazovanje i vaspitanje, 68 na fizičko vaspitanje, 120 časova se odnosilo na obaveze prema pravilu službe i 92 časa se odnosilo na rezervno vreme. Prva faza obuke je trajala dva meseca, druga faza tri i po meseca, a treća faza tri meseca. Fizičko vaspitanje je obuhvatalo fond od 68 časova (16+28+24). Teme koje su se obrađivale u procesu obuke su bile: izdržljivost i brzina - ukupno 18 časova (5+8+5 po fazama obuke), snaga – 10 (3+4+3), borenje – 16 (0+7+9), staza prepreka – 12 (4+4+4), provera fizičke sposobnosti – 12 (4+2+6).

Plan i program borbene obuke i vaspitanja vojnika, kandidata za komandire odeljenja i jedinica Atomska biološko hemijska odbrana (ABHO) iz 1980. godine predviđao je obuku u trajanju od pet meseci i 22 dana, ukupno 120 radnih dana ili 720 časova [20]. Celokupna obuka se delila na tri faze: faza opšte obuke (trajanje prvog dela obuke iznosio je mesec i 22 dana – odnosno 36 radnih dana ili 216 časova), faza stručno – specijalističke obuke (trajanje drugog dela obuke iznosio je tri meseca – odnosno 63 radna dana ili 378 časova) i

faza zajedničke obuke (trajanje trećeg dela obuke iznosio je mesec – odnosno 21 radni dan ili 126 časova). Fizičko vaspitanje je obuhvatalo 40 nastavnih časova (12+20+8). Programski sadržaj fizičkog vaspitanja u procesu obuke obuhvatao je: izdržljivost i brzina (12 časova), snaga (pet časova), borenje (sedam časova), staza prepreka (sedam časova), provera fizičke sposobnosti (devet časova). Po posebnom programu, čiji fond nije ulazio u fond časova od 40, realizovalo se plivanje (obuka neplivača) i smučarska obuka (jedinice ABHO imale su i smučarsku obuku u trajanju od 120 časova, gde se pored smučarske obuke realizovala i stručna obuka u zimskim uslovima za ove jedinice).

Plan i program borbene obuke i vaspitanja vojnika i jedinica avijacije, vazduhoplovno-tehničke i tehničke službe u RV-u i PVO-u iz 1980. godine predviđao je trajanje obuke u periodu od 15 meseci sa ukupno 819 časova i to u više faza: prva faza u Vazduhoplovnom nastavnom centru u trajanju od dva meseca i 22 radna dana – odnosno 57 radnih dana ili 342 časa i sastojala se od opštevojne i stručne obuke; druga faza koja se izvodila u jedinicama i trajala je mesec – odnosno 21 radni dan ili 126 časova; treća faza obuhvatala je period od dolaska vojnika sa doobuke u matične jedinice i trajala je do kraja služenja vojnog roka i realizovala se u fondu od 351 čas [21]. Fizičko vaspitanje je obuhvatalo fond od 40 časova u sve tri faze obuke (20+0+20). Programski sadržaj fizičkog vaspitanja u procesu obuke obuhvatao je: izdržljivost – brzina (12 časova), snaga (pet časova), borenje (sedam časova), staza prepreka (sedam časova), provera fizičke sposobnosti (devet časova). Po posebnom programu, čiji fond nije ulazio u fond časova od 40, realizovalo se plivanje (obuka neplivača – 16 časova). U popodnevno vreme planiralo se jedanput nedeljno kondiciono vežbanje u vreme predviđeno za časove učenja.

Plan i program borbene obuke i vaspitanja vojnika i jedinica artiljerije iz 1985. godine predviđao je obuku po fazama: faza stručno-specijalističke obuke koja se realizovala u trajanju od tri do četiri meseca i fazu zajedničke obuke u trajanju jedan do dva meseca (u zavisnosti od trajanja osnovne borbene obuke) [22]. U okviru ovog plana za jedinice gde je osnovna obuka trajala šest meseci bili su sledeći časovi: političko obrazovanje i vaspitanje – 82 časa (62+20); vojno-stručna obuka – 556 časova (381+175); fizičko vaspitanje – 40 časova (30+10) i pravilo službe i rezervno vreme – 42 časa (32+11). Ukupno za jedinice koje su osnovnu obuku imale u trajanju od šest meseci bilo je predviđeno ukupno 720 časova (504+216). Ukoliko se osnovna obuka realizovala u četiri meseca fond časova je bio dopunjen pored navedene dve faze sa još jednom fazom, koja se nazivala dopunska faza borbene obuke i vaspitanja. Ukupna fond časova za sve tri faze je iznosio 804 časa (378+90+336). Političko obrazovanje i vaspitanje ukupno 82 časa (40+10+32), vojno-stručna obuka 636 časova (300+72+264), fizičko vaspitanje 40 (26+4+10), pravilo službe i rezervno vreme 46 časova (12+4+30). Fizičko vaspitanje je obuhvatalo: prva provera fizičke sposobnosti – dva časa, druga provera fizičke sposobnosti – tri časa, savlađivanje staze prepreka 240 m – 12 časova, borenje – 14 časova, atletika – pet časova, gimnastika - dva časa, sportske igre – dva časa.

Uputstvo za fizičko vaspitanje u oružanim snagama JNA iz 1986. godine, stupilo je na snagu 27.02.1986. godine, naređenjem Četvrte uprave GŠ JNA in. br. 253 – 48/85 [23]. Novim uputstvom, prestale su da važe sve ranije odredbe, pravila koje su bile vezane za uputstvo iz 1973. godine. Uz ovo novo uputstvo kao prilog je bila data metodika fizičkog vaspitanja koja je trebala da pomogne u realizaciji fizičkog vaspitanja u JNA po pitanju svih nastavnih oblika fizičkog vaspitanja. Samo uputstvo se sastojalo (na 36 strana)

iz šest glava (delova, poglavlja): zajedničke odredbe vezane za fizičko vaspitanje u JNA, organizaciju fizičkog vaspitanja, fizičko vaspitanje vojnika-pitomaca i starešina, provere i ocenjivanja fizičke pripremljenosti vojnika-pitomaca i starešina, materijalne baze za fizičko vaspitanje i saradnja sa sportskim organizacijama. U prvom poglavlju (Zajedničke odredbe) je bilo definisano fizičko vaspitanje u JNA, određeni su opšti i posebni zadaci fizičkog vaspitanja u vojsci, utvrđeni jasni ciljevi fizičke obuke. Osnovna napomena u ovom delu data je kroz usklađivanje (planiranje, izvođenje i organizovanje) fizičkog vaspitanja sa ostalim sadržajima obučavanja, pre svega sa taktičkom i vatrenom obukom. U drugom delu koji se odnosio na organizaciju izvođenja obuke bili su precizirani zadaci rukovođenja, planiranja, kontrole i načini organizacije obuke, evidencija kvaliteta izvođenja obuke, mere za organizaciju i obezbeđenje proces obuke iz fizičkog vaspitanja. U trećem delu posebno su bila data uputstva za fizičko vaspitanje vojnika, pitomaca i starešina. U četvrtom delu bila su propisana uputstva za proveru i ocenjivanje fizičke pripremljenosti vojnika, pitomaca i starešina: načini ocenjivanja, evidencija rezultata, način izveštavanja. U petoj glavi bila je opisana materijalna baza za fizičko vaspitanje u JNA, a u šestoj glavi saradnja sa sportskim organizacijama. U okviru metodike izvođenja fizičkog vaspitanja u prvom delu bile su obuhvaćene osnove metodike fizičkog vaspitanja: zadaci metodike FV, didaktički principi, nastavne metode, metodski postupci, razvijanje motoričkih sposobnosti i vrednovanje u fizičkom vaspitanju. U drugom delu bila su objašnjena metodska uputstva za realizaciju nastavnih oblika fizičkog vaspitanja u JNA. U trećem delu u okviru priloga bio je predstavljen programski sadržaj u oružanim snagama SFRJ u tom periodu: savlađivanje prostora i prepreka sa metodikom izvođenja, borenje sa metodikom izvođenja, atletika sa metodikom izvođenja, gimnastika sa metodikom izvođenja, plivanje sa metodikom izvođenja, smučanje sa metodikom izvođenja, igre sa metodikom izvođenja i metodika izvođenja provere i ocenjivanja fizičke pripremljenosti vojnika - pitomaca, starešina sa normama i evidencijom.

Plan i program borbene obuke i vaspitanja diverzantskih jedinica KoV iz 1990. godine, predviđao je period osnovne obuke vojnika KoV od šest meseci (120 radnih dana ili 720 časova) [24]. Po završetku osnovne obuke sledila je dopunska obuka i vaspitanje koja je trajala pet meseci i 22 radna dana (720 časova). U ovoj dopunskoj obuci i vaspitanju obrađivale su se teme i sadržaji: letnja alpinistika i veranje, smučanje i zimska alpinistika, plivanje i obuka na reci, obuka i ishrana u prirodi, borilačke veštine. Prema planu nedeljnih aktivnosti pored nastave koja se odvijala pre podne, subotom su se izvodila dva časa stručno-specijalističke obuke i dva časa sportskih aktivnosti (slobodnog vežbanja). Fizičko vaspitanje je imalo fond od 38 časova u periodu osnovne obuke i 38 časova u periodu dopunske obuke. Stručno-specijalistička obuka je imala sledeći fond sati: letnja alpinistika - 80 časova; zimska alpinistika i smučanje - 80 časova; plivanje i obuka na reci - 45 časova; preživljavanje u prirodi - 42 časa; borilačke veštine (karate, džudo, džiju - džicu) - 30 časova. Na početku i na kraju obuke sprovodila se provera fizičkih sposobnosti prema Uputstvu za fizičku obuku u oružanim snagama u sledećim disciplinama: kretanje nauznak, dizanje trupa i čučnjevi sa puškom (prvog časa) i skok u dalj iz zaleta, bacanje bombe iz mesta, sklekovi na tlu i trčanje 1.600 metara (drugog časa). Na kraju nastave iz fizičkog vaspitanja poslednja tri časa sprovodila se završna provera fizičkih sposobnosti. Na redovnim časovima fizičkog vaspitanja radili su se programski sadržaji iz atletike, staze pešadijskih prepreka 240 metara i borenja.

Kritički osvrt na promene planova i programa fizičkog vaspitanja u procesu obuke u JNA u periodu 1951–1992.

Sagledavanjem uputstava, planova i programa fizičkog vaspitanja u JNA koja su egzistirala u periodu 1951–1992. godine, može se primetiti da je dolazilo do brojnih promena po pitanju fizičkog vaspitanja u procesu obuke (uvođenje novih nastavnih oblika, promene planova i programa, stručni kadrovi, itd.). Uputstva za FV koja su se koristila u ovom periodu su definisala nastavne oblike koji su se realizovali u obuci, sadržaje časova FV, metoda uputstva itd.

U periodu 1951–1959. godine, može se uočiti težnja da se fizička sposobnost vojnika JNA postavi kao temelj vojne obuke u relaciji sa vojnostručnom obukom, što je zahtevalo dovoljan broj časova fizičkog vaspitanja. Od formiranja Uprave za vanarmijsko vojno vaspitanje u JNA u predvojničku obuku uvedeno je fizičko vežbanje za seosku i radničku omladinu (časovi fizičkog vaspitanja). Pretpostavka je, da su se rukovodioci u JNA zbog urušenog sistema školovanja i loših materijalnih uslova u zemlji prouzrokovanih obnovom zemlje i siromaštvom, te nedostatkom osposobljenog kadra iz oblasti fizičkog vaspitanja u sistemu školskog obrazovanja, usmerili na pripremu omladine za realizaciju vojničkih zadataka tokom služenja vojnog roka. Do 1954 godine bilo je predviđeno 27 časova, a od te godine broj časova je povećan na 35 časova. Gradivo za tu obuku uzeto je uglavnom iz programa koji je bio propisan za trupu, ali je bio nešto lakši i prilagođen uzrastu. Namera je bila da se omladina bolje upozna sa fizičkom obukom u Armiji, a osnovno je bilo da se što bolje fizički pripreme kako bi lakše podneli napore tokom služenja vojnog roka. Fizičku obuku su izvodili komandiri centara i vodova uz pomoć članova društva Partizan i raznih sportskih organizacija. Za te potrebe, Uprava za vanarmijsko vojno vaspitanje JNA izradilo je i štampala brošuru Fizička obuka – Priručnik za komandire predvojničke obuke, u kojoj je obuhvaćeno i razrađeno gradivo za predvojničku obuku. U skladu sa svim navedenim činjenicama i armijskim potrebama, fond sati FV u obuci je bio povećan sa 2 na 4 časa (1958. godine). Takođe, velika pažnja se posvećivala sportskim takmičenjima, koja su osim usavršavanja fizičkih sposobnosti vojnika JNA imala za cilj i jačanje morala, etike i osećaja pripadnosti zajednici. Formirana je i nastavna četa koja je imala za cilj da okupi izabrane talentovane vojnike koji su se osposobljavali za postizanje vrhunskih rezultata u sportu. Primetno je da je period do 1959. godine bio veoma turbulentan zbog velikog broja novina u obuci koje su se bazirale na iskustvima iz same prakse u toku obuke vojnika JNA, te je rukovodeći kadar (Četvrta uprava GŠ) bio prinuđen da brzo i efikasno donosi odluke i vrši korekcije po pitanju nastave FV. Planovi i programi su se često menjali (na 2-3 godine) u zavisnosti od osposobljenosti nastavnog kadra, materijalne baze i infrastrukture, ali su zavisili i od uočenih nedostataka u procesu obuke koje su se beležile kroz izveštaje rukovodećih organa. Teškoća u realizaciji planova i programa iz oblasti fizičkog vaspitanja u JNA u periodu do 1959. godine je bila i činjenica da nije bilo jedinstvenog uputstva iz ove oblasti, već su uprave rodova svaka za sebe korigovala i realizovala postojeće planove i programe FV u skladu sa već navedenim činjenicama. Planovi i programi FV u ovom periodu JNA su se oslanjali na sledeće sadržaje: gimnastika, atletika, plivanje, savlađivanje pešadijskih prepreka, borenje i sportska takmičenja. U periodu od formiranja JNA 1951. godine pa do 1959. godine u oblasti fizičkog vas-

pitanja u procesu obuke, može se primetiti da je dužina služenja vojnog roka bila 18 meseci, od toga 12 meseci u jedinicama rodova i 4–5 meseci u jedinicama službi. U odnosu na period JA dužina služenja vojnog roka je bila smanjena za 6 meseci, a obuka je za mesec dana bila kraća u periodu JNA do 1959. godine. U razdoblju od 1945. do 1951. godine, težište rada je bilo usmereno i na sportska takmičenja koja su obuhvatala oko 16 sportskih disciplina. Već od 1951. godine ova preobimna takmičenja su smanjena, a prioritet je dat nastavi i časovima fizičkog vaspitanja prema nastavnom planu i programu. U tom razdoblju u sistemu obuke primenjivana su dva programa - jedan za trupu, a drugi za nastavne centre. Kroz program nastave fizičkog vežbanja u nastavnim centrima vojnici su upoznavani sa osnovnom tehnikom izvođenja pojedinih radnji – veština, s tim što su postupno podizali fizičku sposobnost. U trupnim jedinicama vojnici su se usavršavali u tehnici izvođenja radnji i veština i održavanju fizičke sposobnosti stečene u nastavnim centrima. Uprave rodova su svaka za sebe, na osnovu Direktiva za borbenu obuku i vaspitanje (GŠ), određivale fond sati fizičkog vaspitanja, a na osnovu toga je vršena raspodela fonda na nastavne oblike fizičkog vaspitanja. Razlika je bila u fondu sati po rodovima i službama u okviru JNA (u zavisnosti od njihove namene tj. specijalnosti), dok su programski sadržaji približno bili isti.

U periodu od 1960. godine i izdavanja jedinstvenog uputstva za telesno vaspitanje u JNA, pa do raspada SFRJ, u primeni su bila još samo dva uputstva u procesu obuke FV iz 1973. godine i 1986. godine. Na osnovu ovih uputstava, uprave rodova su definisale nastavne planove i programe FV u JNA, pa samim tim su bili definisani i sadržaji, teme i fond sati. Od 1960. godine, na snagu stupa jedinstveno Uputstvo za telesno vaspitanje u JNA i Priručnik za telesno vaspitanje koji su bili u primeni do 1972. godine, što u je u velikoj meri doprinelo boljem funkcionisanju u procesu obuke iz oblasti fizičkog vaspitanja. Ovim uputstvom bili su definisani svi parametri na osnovu kojih su uprave rodova izdavale nastavne planove i programe telesnog vaspitanja sa tačno određenim fondom časova i njihovom podelom prema sadržajima FV. Ovaj plan i program fizičkog vaspitanja je bio usko povezan sa činjenicom da je, u periodu 1959–1970. godine, dužina služenja vojnog roka bila 18 meseci, a da je obuka u jedinicama rodova bila 10 meseci i u jedinicama službi 5 meseci, što su bili faktori koji su uslovljavali planiranje celokupnog procesa obuke. Period primene ovog uputstva doneo je neke promene u procesu obuke u FV. Fond časova fizičkog vežbanja je bio 2 puta nedeljno, dok se u vojnoj policiji i specijalnim jedinicama taj fond mogao povećavati na osnovu posebnih planova komandi rodova i službi. Tematski sadržaji koji su se sprovodili na časovima fizičkog vežbanja su bili: atletika, savlađivanje staza prepreka, borenje, plivanje, orijentacioni kros, vežbe na spravama, igre (proste i sportske). Počela je evidencija provere fizičke sposobnosti za vojnike i starešine. Ocenjivanje se vršilo prema Tablici za ocenjivanje telesne sposobnosti, koja se nalazila u Priručniku za telesno vaspitanje iz 1960. godine. U okviru borbene obuke i vaspitanja pripadnika JNA početkom šezdesetih godina dvadesetog veka, pored određenog napretka iz oblasti fizičkog vaspitanja, uočene su i određene slabosti koje su se odnosile na: slabo izvođenje jutarnjeg vežbanja i sportskog popodneva koje su izvodili komandiri odeljenja koji nisu bili adekvatno pripremljeni i stručni za ovu vrstu nastave; u jedinicama nije bilo stručnih lica za korigovanje nastave fizičkog vaspitanja; nastava tj. obuka iz plivanja se slabo ili uopšte nije izvodila i pored toga što su u nekim garnizonima postojala plivališta, te je plivanje bilo jedan od važnih problema u nastavi fizičkog vaspitanja; fizička obuka starešina je bila na izuzetnom niskom nivou, jer

je obavezna nastava ukinuta, a starešinama je bilo preporučeno da sami brinu o svojim fizičkim sposobnostima. Posmatrajući planove i programe FV u procesu obuke u periodu primene jedinstvenog Uputstva iz 1960. godine, zaključuje se potreba JNA da se usmerava ka specifičnim zahtevima u odnosu na vidove, rodove i službe. Takođe, obaveza u procesu obuke je bila i praćenje i izveštavanje o nastavi fizičkog vaspitanja u trupi i vojnim školama u cilju prenošenja pozitivnih iskustava i zapažanja na ostale jedinice i ustanove. Intezivno se razmišljalo o unapređenju procesa obuke pa je u ovom periodu Četvrta uprava GŠ JNA je na zahtev vojnog izaslanika SAD predala za potrebe američke armije Uputstvo o telesnom vaspitanju u JNA iz 1960. godine (G-128) i Priručnik za telesno vaspitanje iz 1960. godine (G-129). Vojska SAD je zauzvrat poslala za potrebe JNA dva udžbenika o izvođenju fizičkog vaspitanja u armiji SAD: Physical training FM 21-20 (Department of the army field manual – 1957) i Physical conditioning TM 21-200 (Department of the army technical manual – 1957).

U toku 1973. godine, kao posledica stalne težnje za unapređenje procesa obuke, objavljeno je novo Uputstvo za fizičko vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, a predstavljalo je nadogradnju prethodnog uputstva iz 1960. godine. U sadržaj časova fizičkog vaspitanja ulazilo je gradivo iz: teorije i metodike fizičkog vaspitanja, gimnastike, savlađivanje prostora i prepreka, borenja, atletike, plivanja, igara i smučanja. U odnosu na prethodno uputstvo sadržaj FV je obuhvatao novi sadržaj, teoriju i metodiku FV. Ovim novim uputstvom uvedeni su novi oblici fizičkog vaspitanja: kondiciono vežbanje, fizičko vežbanje u sklopu vojno-stručne obuke i javni nastupi pripadnika JNA. U odnosu na prethodno Uputstvo iz 1960. godine², discipline za proveru fizičkih sposobnosti u JNA u periodu 1973-1985. godine su bile modifikovane i bilo ih je 17. U kojim disciplinama, za koja vojna lica i u koje vreme se provera izvodila, bilo je regulisano direktivom za nastavu i nastavnim planom i programom FV u JNA. U odnosu na period do 1970. godine, od 1970. godine proces obuke je trajao 10 meseci u jedinicama rodova i 5 meseci u jedinicama službi (vojni rok je trajao 15 meseci, tri meseca kraće nego do 1970. godine). Od 1975. godine obuka u jedinicama rodova je smanjena na 7 meseci. Nastavni planovi i programi su i dalje imali usmerenje ka specijalnostima u sistemu JNA. Ono što je bilo specifično za ovaj period, a primećuje se analizom planova i programa u procesu obuke da se akcenat stavljao na stručnu, zajedničku i dodatnu obuku. Dodatna obuka je obuhvatala i fizičko vaspitanje, te se može zaključiti da se na osnovu ukazanih potreba ostavljala mogućnost unapređenja obuke u cilju podizanja fizičkih sposobnosti pripadnika JNA. U okviru svog delovanja u oblasti fizičkog vaspitanja u JNA, Četvrta uprava GŠ je imala zadatak da saraduje sa svim stručnim ustanovama u zemlji u cilju poboljšanja i razvoja sistema fizičkog vaspitanja u JNA što se može videti u Tabeli 3 (1979. godina).

Novo Uputstvo za izvođenje fizičkog vaspitanja u oružanim snagama SFRJ je odobreno i uvedeno u obuku 1986. godine. Sadržaj časova fizičkog vaspitanja obuhvatao je: teoriju i metodiku fizičkog vaspitanja, savlađivanje prepreka i prostora, borenje, gimnastiku, atletiku, plivanje, smučanje, elementarne igre, sportske igre i proveru i ocenjivanje fizičkih sposobnosti vojnika i starešina. U odnosu na Uputstvo iz 1973. godine, novina je bila provera fizičkih sposobnosti pripadnika JNA za starešine i vojnike prema 8 disciplina

² Uputstvo je definisalo 32 discipline koje su uzimane u obzir za 4 kategorije vojnih lica, kategoriju vojnika i lica mlađih od 18. godina.

koje su se polagale u dva dana i ukinut je nastavni oblik javni nastupi pripadnika JNA. Podela starosnih kategorija za starešine je izvršena na 5 grupa. Planovi i programi fizičkog vaspitanja su bili sastavni deo Planova i programa borbene obuke i vaspitanja vojnika i jedinica, koje su izdavale uprave rodova i službi JNA. I pored toga što su se ovi planovi i programi menjali periodično, planovi i programi fizičkog vaspitanja su svoju osnovu imali u *Uputstvu za fizičko vaspitanje oružanih snaga* iz 1986. godine, te se nisu menjali do 1995. godine i primenom novog Uputstva. Fond sati, programski sadržaji i planovi iz oblasti fizičkog vaspitanja su se prilagođavali opštim i specifičnim zadacima koje su službe i rodovi izvršavali unutar sistema u JNA.

Sve navedene novine su uticale na koncepciju obuke u oblasti fizičkog vaspitanja u JNA u navedenom periodu, te se može zaključiti da su reforme planova i programa FV bile utemeljene uvođenjem pomenutih uputstava za fizičku obuku pripadnika JNA i definisanjem nastavnih oblika i sadržaja FV (Tabela 2). Sa druge strane oblast fizičkog vaspitanja, kao i celokupna obuka pripadnika JNA u ovom četrdesetogodišnjem periodu postojanja JNA, su bila uslovljene nekim limitirajućim faktorima koji su imali uticaj na ove promene kao što su: godišnji regrutni sastav u SFRJ, dužina služenja vojnog roka u JNA, organizacijsko-formacijska struktura JNA, ekonomska moć društva i sl.

Tabela 2 – Pregled svih nastavnih oblika fizičkog vaspitanja u JNA u periodu 1951–1992. godine sa godinom uvođenja u proces obuke

Nastavni oblici fizičkog vaspitanja u JNA u periodu 1951-1992.
Jutarnje vežbanje od 1945.
Čas fizičkog vežbanja za vojnike od 1945.
Čas fizičkog vežbanja za starešine od 1950.
Provera fizičkih sposobnosti vojnika i starešina od 1951.
Sportsko popodne od 1954.
Sportska delatnost i javni nastupi od 1945.
Kondiciono vežbanje od 1973.
Fizičko vežbanje u sklopu vojno-stručne obuke od 1973.
Javni nastupi od 1973. (ukinuto 1986.)

Četvrta uprava GŠ je bila najviši organ u JNA po pitanju fizičkog vaspitanja, te je na osnovu izveštaja, analiza i zaključaka sa savetovanja po pitanju obuke, moguće potvrditi činjenicu da su se korekcije planova i programa fizičkog vaspitanja u JNA vršile na osnovu uočenih nedostataka u procesu obuke, te potrebom za usavršavanjem sistema FV. U Tabeli 3 su navedeni pojedini izveštaji, koji predstavljaju samo deo obimnog materijala Četvrte uprave iz Vojnog arhiva Ministarstva odbrane, u kojima su u kratkim crtama pred-

stavljene promene koje su se dešavale u oblasti fizičkog vaspitanja. Te promene su se sprovodile preduzimanjem odgovarajućih mera (a na osnovu analize izveštaja, uputstava, planova i programa FV), koje je Četvrta uprava upućivala svim jedinicama i ustanovama JNA. Četvrta uprava je bila glavni pokretač reformi u procesu obuke u JNA, a na osnovu izloženih podataka za navedeni period, može se steći uvid u određene promene iz oblasti fizičkog vaspitanja u JNA.

Tabela 3 – Pregled dela dokumenata iz Vojnog arhiva Ministarstva odbrane o radu Četvrte uprave u oblasti fizičkog vaspitanja u JNA 1951–1992.

Godina	Izveštaj, dokument GŠ JNA → konstatacija	Preduzete mere od strane GŠ JNA
1956.	Sanitetska uprava analiza upućena Četvrtoj upravi GŠ → nedostatak stručnih lica za FV [25]	<ul style="list-style-type: none"> izvršena je korekcija formacijskih mesta, uvedena stručna lica u sve jedinice i ustanove JNA i nastavak školovanja kadrova na dvomesečnim kursovima za komandire vodova u Školi za telesno vaspitanje
1957.	Savetovanje Komandi armijskih oblasti, RV, RM, graničnih jedinica i Uprava rodova i službi → problem obuke u plivanju [26]	<ul style="list-style-type: none"> obuka u plivanju je uvedena u program nastave za one jedinice koje su imale uslove
1958.	Savetovanje o rezultatima fizičkog vaspitanja u celokupnoj JNA Četvrta uprava [27]	<ul style="list-style-type: none"> celokupnom delatnošću na polju fizičkog vaspitanja rukovodilo se iz jednog centra; preduzete su ozbiljnije mere za materijalno obezbeđenje fizičkog vaspitanja; umesto dotadašnjeg odseka oformilo se odeljenje za FV u GŠ, razmotrena je formacija organa za fizičko vaspitanje; konstatovano je da se što pre posebnim uputstvima reguliše sistem i organizacija fizičkog vaspitanja u JNA u celini i time ono konačno ozakoni kao posebna grana vaspitanja.
1960.	Godišnji izveštaj obuke Četvrte uprave GŠ → stupanje na snagu novog jedinstvenog Uputstva i Priručnika za telesno vaspitanje [28]	<ul style="list-style-type: none"> definisani cilj, organizacija i data metodička uputstva za izvođenje fizičkog vaspitanja u JNA
1979.	Dokument o saradnji Četvrte uprave GŠ i i Instituta za eksperimentalnu medicinu Vojnomedicinske akademije u Beogradu (VMA) [29]	<ul style="list-style-type: none"> utvrđivanje kriterijuma i metoda za ocenu fizičke sposobnosti i uvođenje trenažnih modela za povećanje fizičke sposobnosti pripadnika OS
1985.	Dokument Četvrte uprave GŠ → Program za brzo podizanje fizičke pripremljenosti vojnika [30]	<ul style="list-style-type: none"> naučni značaj realizacije ovog projekta za JNA u saradnji sa Zavodom za preventivnu medicinu VMA i Institutom za kineziologiju iz Zagreba

Zaključak

Period u kome su postojale oružane snage SFRJ 1951-1992. godine, može se smatrati periodom značajnog razvoja i uspona celokupnog procesa obuke, naravno obuhvatajući i proces obuke iz oblasti fizičkog vaspitanja po pitanju planiranja, programiranja, rukovođenja i upravljanja nastavnim oblicima sistema fizičkog vaspitanja. Novi oblici fizičkog vaspitanja, koji su uvedeni u vreme postojanja JNA, imali su za cilj unapređenje kompletnog procesa obuke i praćenje savremenih pristupa obučavanja. Težište rada, u procesu obuke u ovom periodu, bilo je na razvoju snage i izdržljivosti vojnika radi lakše realizacije svih zadataka u vojnoj službi. Primenom navedenih uputstava za FV, u periodu JNA, od kojih su neki bili u upotrebi u dužem vremenskom periodu, formulisani su planovi i programi fizičkog vaspitanja, kao temelj opšte-vojne obuke i nadgradnja vojno-specijalističke obuke. Planovi i programi fizičkog vaspitanja u JNA su pravovremeno i neprekidno modernizovani na osnovu novina koji su proizilazili iz razvoja nauke i tadašnjih potreba za unapređenje borbene gotovosti pripadnika oružanih snaga. Navedene činjenice o upotrebi planova i programa fizičkog vaspitanja u JNA koji su se temeljili na uputstvima, priručnicima iz ove oblasti ukazuju na značaj fizičkog vaspitanja sa ciljem izgradnje zdravog i sposobnog pripadnika oružanih snaga spremnog za rešavanje svih zadataka u mirnodopskim ili borbenim uslovima. Nastavni oblici koji su se oslanjali na planove i programe fizičkog vaspitanja u JNA su uspešno realizovani, menjani i usavršavani zahvaljujući dobrom planiranju, školovanju stručnog kadra i shvatanju uloge i značaja fizičkog vaspitanja u procesu vojne obuke u JNA. Na povremene promene u oblasti fizičkog vaspitanja sigurno je uticao i sistem borbeno obuke i vaspitanja vojske koji se zasnivao na koncepcijsko-doktrinarnim zahtevima i politici odbrane SFRJ, što je bilo izraženo u svim periodima razvoja JNA.

Poredeći uputstva, planove i programe fizičkog vaspitanja u procesu obuke u JNA sa današnjim koji se realizuju u vojnoj obuci mogu se pronaći uzajamne veze po pitanju određenih nastavnih oblika i sadržaja u oblasti FV. Sagledavajući period postojanja JNA mora se istaći da je težište rada bilo na razvoju snage i izdržljivosti vojnika radi lakše realizacije svih zadataka u vojnoj službi. Atletika, gimnastika i plivanje su bili sadržaji koji su se realizovali tokom četrdesetogodišnjeg perioda JNA i koji su bili osnova dobre fizičke pripremljenosti. Ipak, u današnjoj obuci, u skladu sa opštim društvenim pogledima u smislu unapređenja fizičkih sposobnosti, sadržaji poput atletike, gimnastike i plivanja su gotovo izgubili uticaj, a preovladali su novi i savremeni trendovi bazirani na raznim programima i standardima oružanih snaga drugih zemalja.

Proces selekcije danas je značajno slabiji pre svega zbog urušenog sistema fizičkog vaspitanja u procesu obrazovanja omladine, te se sve više razmišlja o korekcijama planova i programa fizičkog vaspitanja u obuci u skladu sa realnim stanjem, a sa zadovoljenjem određenih vojnih potreba. Ovakvi pristupi korigovanja planova i programa fizičkog vaspitanja u vojsci zahtevaju određena istraživanja fizičkih sposobnosti omladine što je u nadležnosti civilnih institucija, zatim analizu selekcije kandidata za vojne škole i jedinice vojske i sagledavanje određenih parametara poput morfološkog, zdravstvenog i psihološko-sociološkog statusa kandidata itd. Celokupan proces zahteva veliku saradnju institucija unutar sistema odbrane i van njega, ali predstavlja neophodne činjenice na osnovu kojih je moguće planirati i programirati rad u oblasti fizičkog vaspitanja u budućnosti u procesu obuke u vojsci.

Literatura

- [1] Lončović, V., & Živković, A. (1986). *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945 - 1995, Obuka i vaspitanje*, knjiga 11, str. 332. Beograd: VINC.
- [2] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1960). *Uputstvo za telesno vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*. Beograd: Vojno-štamarsko preduzeće.
- [3] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1960). *Priručnik za telesno vaspitanje*. Beograd: Vojna štamparija.
- [4] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1973). *Uputstvo za fizičko vaspitanje u JNA*. Beograd: Vojna štamparija.
- [5] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1986). *Uputstvo za fizičko vaspitanje u oružanim snagama JNA*. Beograd: Vojna štamparija.
- [6] Vajić, S. (2016). *Istorijska perspektiva upravljanja organizacionim oblicima sistema fizičkog vaspitanja u procesu obuke u Vojsci Srbije u periodu 1945-2014. godine*. Doktorska disertacija, str. 274. Beograd: Alfa BK Univerzitet, Fakultet za menadžment u sportu.
- [7] Isto, str. 169-189.
- [8] Isto, str. 186-191.
- [9] Ministarstvo narodne odbrane FNRJ. (1951). *Priručnik za gimnastiku, atletiku, boks i rvanje*. Beograd: GŠ JA.
- [10] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane FNRJ. (1953). *Plan inženjerskih jedinica JNA*. Beograd: Uprava inženjerije.
- [11] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1956). *Uputstvo za organizaciju i izvođenje nastave u pešadiji*. Beograd: VIZ.
- [12] Savezni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1957). *Uputstvo za organizaciju i izvođenje nastave u jedinicama zemaljske artiljerije*. Beograd: VIZ.
- [13] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1957). *Uputstvo za organizaciju i izvođenje nastave u pešadiji*. Beograd: VIZ.
- [14] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1960). *Uputstvo za telesno vaspitanje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*. Beograd: Vojno-štamarsko preduzeće.
- [15] Državni sekretarijat za poslove narodne odbrane. (1960). *Priručnik za telesno vaspitanje*. Beograd: Vojna štamparija.
- [16] Državni sekretarijat za narodnu odbranu. (1964). *Plan i program vaspitanja i obuke partizanske brigade*. Beograd: Uprava pešadije.
- [17] Državni sekretarijat za narodnu odbranu. (1968). *Program vaspitanja i obuke vojnika saobraćajnih jedinica*. Beograd: Saobraćajna uprava.
- [18] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1973). *Uputstvo za fizičko vaspitanje u JNA*. Beograd: Vojna štamparija.
- [19] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1978). *Plan i program borbene obuke i vaspitanja mornara i jedinice mornaričke inženjerije*. Beograd: Uprava Ratne mornarice.
- [20] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1980). *Plan i program borbene obuke i vaspitanja vojnika, kandidata za komandire odeljenja i jedinica ABHO*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- [21] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1980). *Plan i program borbene obuke i vaspitanja vojnika i jedinica avijacije, vazduhoplovno-tehničke i tehničke službe u RV i PVO*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

[22] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1985). *Plan i program borbene obuke i vaspitanja vojnika i jedinica artiljerije*. Beograd: VIZ.

[23] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1986). *Uputstvo za fizičko vaspitanje u oružanim snagama JNA*. Beograd: Vojna štamparija.

[24] Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. (1990). *Plan i program borbene obuke i vaspitanja diverzantskih jedinica KoV*. Uprava pešadije. Beograd: VIZ.

[25] Lončević, V., & Živković, A. (1986). *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1995, Obuka i vaspitanje*, knjiga 11, str. 264. Beograd: VINC.

[26] Vajić, S. (2014). *Uvođenje, razvoj i realizacija organizacionih oblika fizičkog vaspitanja u Kopnenoj vojsci Jugoslovenske narodne armije u periodu 1945-1995*. Magistarski rad, str. 85. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.

[27] Isto, str. 86.

[28] Vojni arhiv MO RS. (1960). Fond SSNO, K-284, f-01, 002/001, strana 52.

[29] Vajić, S. (2014). *Uvođenje, razvoj i realizacija organizacionih oblika fizičkog vaspitanja u Kopnenoj vojsci Jugoslovenske narodne armije u periodu 1945-1995*. Magistarski rad, str. 193. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.

[30] Isto, str. 196.

UPOTREBA DRUŠTVENIH MREŽA U HIBRIDNOM RATOVANJU

Radiša Saković

Sektor za politiku odbrane, Uprava za strategijsko planiranje

Miroslav R. Terzić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Fenomen društvenih mreža počeo je da se razvija krajem prošlog i početkom ovog veka, a od 2004. godine njegov razvoj poprima ekspanzionistički karakter. Razvoj društvenih mreža, pored povezivanja ljudi, stvorio je prostor za delovanje u različitim segmentima društva (ekonomija, kultura, sport, odbrana i bezbednost, politika i slično) tako da su glavne aktivnosti koje kontrolišu ljudski život međusobno povezane.

Neka delovanja u različitim segmentima društva, pomoću društvenih mreža, mogu imati hibridni karakter i predstavljati pretnju po nacionalnu bezbednost. Takođe, društvene mreže je moguće iskoristiti za suzbijanje i suprotstavljanje hibridnim pretnjama. Delovanje na društvenim mrežama se, najčešće, povezuje sa primenom meke moći u hibridnom ratovanju zato što obuhvata nekonvencionalni deo sukoba. Mogućnost iskorišćenja društvenih mreža u hibridnom ratovanju je veoma velika i može obuhvatati poziv građanima na bojkot, okupljanja i neposlušnost, regrutovanje i obuku stanovništva za suprotstavljanje pojedinim pretnjama, (dez)informisanje, kreiranje javnog mnjenja i slično.

Zbog toga su autori u ovom radu analizirali najpopularnije društvene mreže, hibridne pretnje i prikazali upotrebu društvenih mreža u pojedinim sukobima koji su imali karakter hibridnog rata.

Ključne reči: *društvene mreže, hibridne pretnje, hibridno ratovanje, sukob*

Uvod

Složenost bezbednosnog okruženja moguće je razumeti analizom više dimenzionalnog sukoba na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou između državnih i nedržavnih subjekata ili između različitih interesnih grupa radi ostvarivanja određenih ciljeva, koji su najčešće političke prirode. Ovakve težnje strana u sukobu nekada je moguće ostvariti samo primenom tvrde ili meke moći, a nekada i njihovom kombinacijom. Ove specifičnosti ukazuju na reviziranje ili promene paradigme ratovanja uzimajući u obzir nove strategije, specifične taktike, metode i postupke, kako na lokalnom i regionalnom, tako i na globalnom (svetskom) nivou.

U većini globalnih bezbednosnih strategija, analizirajući savremeno geopolitičko okruženje, u kontekstu bezbednosti i odbrane sve više se pominju društvene mreže i hibridne pretnje, dovodeći se u česte uzročno-posledične veze i odnose. Ovakve korelacije,

dovele su do saznanja koja imaju niz pozitivnih dostignuća za ljudsko društvo, ali su proizvele i veliki broj negativnih implikacija po bezbednost i slobodu čoveka.

Društvene mreže su nastale, najpre, kao posledica potrebe da se ljudi sa sličnim interesovanjima povežu i razmenjuju iskustva, a vremenom su postale mesta na kojima ljudi dele informacije o važnim događajima iz svog života, interesovanjima, sportu koji preferiraju, mestima koja posećuju, muzici koju slušaju, zanimljivostima iz ličnog okruženja i slično. S obzirom na raznovrsnost i veliku količinu informacija koje su dostupne preko društvenih mreža, one se mogu iskoristiti i kao alat za manipulaciju (širenje dezinformacija, komentarisanje aktuelnih događaja, poziv na različita okupljanja i dr.) ciljnom grupom koja može obuhvatati stanovništvo određenog regiona, odnosno populaciju svih uzrasta u različitim oblicima društvene delatnosti i tako ostvariti psihološko-propagandni uticaj na svest ljudi.

Među najpopularnijim društvenim mrežama ističu se: Facebook, Qzone, Google+, Twitter, LinkedIn, Instagram, Skype i WhatsApp. Pored navedenih, postoje i mnoge druge manje poznate društvene mreže, koje se koriste na regionalnom, pa čak i nacionalnom nivou, kao što su: VK (Rusija, Ukrajina, Belorusija, Kazahstan i Uzbekistan), Odnoklassniki (Rusija), QZone (Kina), Weibo (Kina), Renren (Kina), Taringa! (Argentina, Urugvaj, Paragvaj, Čile), Mixi (Japan), Xing (Nemačka, Austrija, Švajcarska), Facenama (Iran, Irak), Cloob (Iran, UAE), Draugiem (Letonija, Litvanija, Estonija) itd.

Pojedini teoretičari, među kojima prednjači Frenk Hofman¹, pominju hibridno ratovanje u kontekstu novih formi sukoba. Do sada nije zvanično određen pojam, niti je postavljena definicija hibridnog ratovanja,² mada se vodila naučna i stručna rasprava o hibridnom ratovanju. Sinhronizovana primena savremenih (ne)borbenih metoda i tehnika u sukobima nametnula je potrebu za traženjem odgovarajućeg pojma (termina) koji će ih objediniti u jednu celinu i nazvati jedinstvenim imenom. Zbog navedenog terminološkog traganja (lutanja), sve češće su u upotrebi termini: hibridno ratovanje, hibridni sukob, hibridne pretnje i slično.

Međutim, evolucija sukoba ostvaruje određeni uticaj na strane u sukobu da primenjuju raznovrsne metode i tehnike radi dostizanja željenog krajnjeg stanja, pri čemu u sferi informacionog ratovanja upotreba društvenih mreža zauzima sve značajnije mesto. Ovakav trend nastupio je u prethodnih desetak godina, kada su ljudi postali (ne)svesni snage (moći) koju pruža mogućnost njihovog informacionog povezivanja. U tom kontekstu, na početku 21. veka, sa novim izazovima po nacionalnu, regionalnu i međunarodnu bezbednost teži se pojmovnom određenju i konceptualizaciji, ne samo hibridnih pretnji i hibridnog ratovanja, već i novih formi informacionog ratovanja, gde je nemoguće zaobići društvene mreže.

¹ Frenk Hofman je bivši pripadnik Ratne mornarice OS SAD do juna 2011. U junu 2011. postaje direktor Univerziteta nacionalne odbrane SAD.

² Pojam hibridno ratovanje ima više značenja, ali u svakom slučaju znači strategiju mešanja različitih vrsta ratovanja. Može biti mešavina konvencionalnog i cyber ratovanja. Pojam hibridno ratovanje se često koristi da opiše napade nuklearnim, biološkim, hemijskim, improvizovanim oružjem i informacionim ratovanjem. Pojam hibridno ratovanje može biti korišćen da opiše fleksibilnu i kompleksnu dinamiku modernog borbenog prostora koji zahteva vrhunski prilagodljive i elastične odgovore. Trenutno, ne postoji univerzalno prihvaćena definicija hibridnog ratovanja. Neki autori tvrde da je termin suviše apstraktan, a drugi da se termin odnosi na neregularne metode u borbi protiv, uobičajeno, superiornog neprijatelja. U suštini termin je prihvaćen u vojno-stručnoj literaturi najvećeg broja zemalja u svetu (na primer: SAD – Hybrid warfare, Rusija – Гибридная война, Srbija – Hibridno ratovanje itd.).

Cilj rada je da se ukaže na značaj upotrebe društvenih mreža u hibridnom ratovanju, jer se moć ljudi nekontrolisano prelila iz njihovih kabineta, kancelarija i radnih soba na lokalnu, regionalnu i globalnu „scenu“ koristeći društvene mreže.

Društvene mreže

Društvene mreže predstavljaju vrstu internetskog servisa, koji se najčešće kreira u obliku platforme, aplikacije (prozora) ili web stranice koja je, prvenstveno, namenjena za međusobno povezivanje i komunikaciju između korisnika. Prvi oblici društvenih mreža pojavili su se devedesetih godina 20. veka. Na internetu se mogu pronaći podaci koji ukazuju da je prvi sajt koji je imao karakter društvenih mreža stvoren 1997. godine „Six Degrees“. On je omogućavao korisnicima da prave profile, postavljanje fotografija i komunikaciju sa drugim korisnicima.³

Istraživanje u akademskoj sredini je pokazalo da društvene mreže funkcionišu na više nivoa, počevši od porodice do nivoa nacije, i da igraju kritičnu ulogu u određivanju načina na koji će se neki problemi rešiti, kako će organizacije funkcionisati, i stepen do koga će pojedinac uspeti u dostizanju individualnih ciljeva. Analiza društvene mreže posmatra društvene odnose u terminima „čvorova“ i „veza“. Čvorovi su individualni akteri unutar mreže, a veze su njihovi međusobni odnosi. U svojoj najjednostavnijoj formi društvena mreža je mapa svih relevantnih veza između čvorova koji se proučavaju. Mreža može da se iskoristi i za određivanje društvenog kapitala individualnih aktera. Ovi koncepti se često prikazuju u vidu dijagrama društvene mreže, gde su čvorovi tačke a linije veze.

Društvena mreža (takođe i socijalna mreža) je društvena struktura sastavljena od pojedinaca (ili organizacija) koji se nazivaju „čvorovi“, a koji su povezani jednim ili više specifičnih tipova međuzavisnosti, kao što su vrednosti, vizije, ideje, finansijski interesi, prijateljstvo, srodstvo, zajednički interes, finansijska razmena, nedopadanje, seksualni odnosi, ili odnosi poverenja, znanja ili prestiža. Rezultujuća struktura često može da bude veoma kompleksna.⁴

Društvene mreže su sve popularniji način za komunikaciju putem interneta, i u sve većoj meri zamenjuju pisanje imejlova. Činjenica da čovek kao jedinka ne može sam opstati na planeti primorava ljude da tragaju za prijateljima. Svaki čovek želi da bude socijalno prihvaćen, želi da ga neko sasluša i da sa nekim deli mišljenje, sreću i tužne trenutke. Zahvaljujući društvenim mrežama, druženje i sticanje novih poznanstava nikada nije bilo jednostavnije i brže. Čak, iako je čovek stidljiva i introvertna osoba, to zna samo on, ali ne i neko sa druge strane ekrana i to je jedna od glavnih karakteristika društvenih mreža.

Servisi za društvene mreže fokusirani su na stvaranje zajednice istomišljenika ili povezivanje određene grupe ljudi prvenstveno putem interneta. Ponekad to mogu biti i prijatelji, osobe iz akademske zajednice, škole, preduzeća, udruženja, regiona itd.

Danas, društvene mreže nude raznovrsne sadržaje, od sklapanja prijateljstava, pregledavanja videa i fotografija, do onlajn trgovina (tzv. onlajn tržišta). Ujedno, društvene mreže su postale i predmet istraživanja psihologa, ekonomista i drugih stručnjaka kao spe-

³ www.xxzmagazin.com/evolicija-drustvenog-povezivanja, 17.06.2018.

⁴ www.sr.wikipedia.org/sr/drustvena_mreza, 17.06.2018.

cifičan fenomen današnjice. Trenutno, društvene mreže su u najvećoj meri besplatne, a samo neke od njih naplaćuju dodatne usluge. Jedini preduslov za njihovo korišćenje je (što brža) internet veza, a ponegde i periferni uređaji poput web kamere ili headseta.

Sadržaj korišćenja društvenih mreža je veoma raznolik. Društvene mreže se, najčešće, koriste za: komunikaciju između korisnika (razmenu poruka, razgovore i slično), opšte i stručno obrazovanje (studenti provode sve više vremena na društvenim mrežama tražeći informacije o fakultetskim predavanjima i komentarišući s kolegama i profesorima sadržaje koje pripremaju za ispit, gledaju video sadržaje kako bi olakšali učenje i uveli interaktivne sadržaje koji se lakše i brže pamte i slično), razvoj poslovanja (sve više kompanija posvećuje značajnu pažnju svojim prezentacijama na društvenim mrežama), informisanje i drugo.

Posmatrano iz bezbednosnog ugla, postoje izvesni indikatori da su se za formiranje nekih društvenih mreža angažovale i određene obaveštajne službe. Dugo vremena se izbegavalo da se javno govori o ovoj činjenici, sve dok nije nastupilo stanje otvorenog ispoljavanja globalnih protivrečnosti i nagli prelaz u sferu informacionih sukoba koji su poprimili oblike sajber i hibridnog ratovanja.

Davno su prošli dani kada se na društvene mreže gledalo kao na gubitak dragocenog vremena. Danas su socijalni mediji veliki biznis, a kompanije se nadmeću da ovim putem privuku što više kupaca i spremne su za to dati i mnogo novca. Mesečni broj aktivnih korisnika najvažniji je u ovom poslu i ključni je indikator popularnosti, ali i vrednosti određene mreže.

Mnogobrojna istraživanja o učestalosti korišćenja društvenih mreža, pokazala su da ih najviše koriste mladi, a posebno populacija starosne dobi između 15 i 50 godina. Najpopularnije društvene mreže su se menjale godinama, a može se očekivati da će i dalje doživljavati promene kako vreme bude prolazilo. Mnoge današnje trendove će zameniti novi. Prema dostupnim istraživanjima, najpopularnije društvene mreže su: Fejsbuk (Facebook), Tviter (Twitter), Viber (Viber), Skajp (Skype), Votsap (WhatsApp), Instagram (Instagram), Jutjub (YouTube), LinkedIn, Xing, EduClipper, Pinterest i druge. Navedene društvene mreže moguće je svrstati u sledeće kategorije: mreže za društveno povezivanje, mreže za deljenje multimedijalnih sadržaja, informativne društvene mreže, profesionalne mreže i društvene mreže za hobi i interesovanja.

Društvena mreža „Fejsbuk“. Fejsbuk (Facebook) je internet stranica koja služi kao servis za društvenu mrežu. Počela je sa radom 4. februara 2004. godine kao servis za društveno umrežavanje na univerzitetu Harvard u Bostonu. Ova internet stranica, na koju se svako može učlaniti, nalazi se u vlasništvu istoimenog preduzeća (Facebook, Inc.) koje i upravlja njime. Njegovi korisnici se mogu pridruživati u mreže koje su organizovane po gradovima, školama i regionima radi povezivanja i komunikacije sa drugim ljudima. Takođe, ljudi mogu dodavati prijatelje, slati im poruke, a mogu i postavljati nove podatke u svoje profile, postavljati komentare, biti članovi određenih fejsbuk grupa i fan stranica.

Fejsbuk je stvorio Mark Zakerberg⁵ dok je bio student na univerzitetu Harvard. Prema podacima sa sajta, sredinom 2012. godine Fejbuk je imao više od milijardu i 200 miliona korisnika. Na ovoj mreži nalazi se preko 10 milijardi aplikacija, što znači da na svakog korisnika dolazi oko 10 aplikacija, i svakog dana stiže ih sve više.

⁵ https://sr.wikipedia.org/wiki/Mark_Zuckerberg – Mark Zakerberg (engl. Mark Zuckerberg) je američki programer i preduzetnik jevrejskog porekla. Za vreme studija na univerzitetu „Harvard“ (Harvard) stvorio je „Fejsbuk“, internet stranicu koja služi kao servis za društvenu mrežu.

Fejsbuk je, prema rečima osnivača Marka Zakerberga, zamišljen tako da se putem interneta povežu oni ljudi koji se već poznaju u stvarnom životu, za razliku od sličnih web servisa. Kao što početna stranica Fejsbuka kaže, on omogućuje korisnicima povezivanje i socijalizaciju s ljudima koji su im bliski i koji rade, studiraju i žive oko njih.⁶ Mnogi koriste Fejsbuk upravo kako bi ostali u kontaktu sa svojim prijateljima ili rodbinom. Ovaj web servis je potpuno besplatan za sve korisnike, a ostvaruje prihode od sponzora i oglašavanja putem reklama koje se pojavljuju uz svaki profil, bez obzira što ga mnogi zloupotrebljavaju i u komercijalne svrhe.

Fejsbuk je dobar za promovisanje događaja, održavanje ljudi oko nekog zajedničkog cilja, promovisanje neke akcije (naročito od strane poznatih ljudi), i uopšte kao deo neke virtualne marketinške ili propagandne akcije. Ma koliko banalno izgledale neke organizacije, počev od pokreta, grupa i akcija, postoje i one koje mogu da utiču na kreiranje javnog mišljenja, jer imaju svoje stranice na Fejsbuku.

Društvena mreža „Tviter“. Tviter (*Twitter*) je besplatna društvena mreža i mikrobloging servis koji omogućava svojim korisnicima da čitaju tuđe, i šalju svoje mikrotekstualne unose, takozvane „tvitove“ (ograničenje jednog „tviita“ je do 140 slova). Zbog jasne forme i obima poruke na 140 karaktera, Tviter je izuzetna forma za brzo širenje kratkih i jasnih obaveštenja. Obaveštenja podrazumevaju informacije o korisničkim servisima, tehničkoj podršci, upravljanja različitim situacijama, raznim akcijama, promocijama i slično. Registrovani korisnici mogu čitati i slati svoje „tvitove“ dok ih oni koji nisu registrovani mogu samo čitati. Korisnici mogu pristupiti servisu putem web stranice, SMS-a ili mobilnih aplikacija. Tviter je društvena mreža slična Fejsbuku, ali bez slika, jer se pišu samo statusi. Mnogi programeri smatraju, da suština Tvitera nije u praćenju zanimljivih i simpatičnih lica, već ostvarivanje kontakta sa ljudima od kojih se može čuti korisna informacija.

Tviter je u suštini više informaciona nego društvena mreža jer, pored okupljanja, ljudima prvenstveno omogućava praćenje i pružanje korisnih informacija iz različitih oblasti društvenog života. Na primer, ako korisniku Tvitera zatreba pomoć za rešavanje nekog problema, najbolji način je da to napiše na mreži i brzo će se javiti neko ko ima rešenje. Pored navedenog, praksa korišćenja raznih društvenih mreža je pokazala, da se nove vesti i informacije najpre prošire na Tviteru, što je posebno karakteristično za sferu političkog i poslovnog života. Očigledno, Tviter je danas moćno sredstvo za kontrolisanje publiciteta i odnosa sa javnošću, što koriste političari (njihove organizacione celine za odnose sa javnošću) i velike međunarodne kompanije (poznati svetski brendovi).

Društvena mreža „Viber“. Viber ili Vajber (Viber) je aplikacija za pametne telefone koja korisnicima omogućava pozive i slanje besplatnih SMS poruka. Za razliku od ostalih VoIP (Voice over Internet Protocol) servisa koji pružaju usluge, kao što je Skajp, Viber ne zahteva korisnički račun, te omogućuje besplatan poziv prema svim mobilnim i fiksnim mrežama, gde je softver instaliran na uređaj.

⁶ Koliko je Fejsbuk "zarazan" i koliko je postao neizbežan deo ljudskih života najbolje potvrđuje činjenica da oko 70% korisnika koristi ovu mrežu svakog dana (69% u Crnoj Gori, 71% u Srbiji i Bosni i Hercegovini, 72% u Sloveniji, 73% u Makedoniji, 75% u Hrvatskoj) www.ec.europa.eu/epale/hr/blog/koliko-smo-digitalni-statistika-upotrebe-digitalnih-tehnologija-u-srnj-gori-i-u-regionu-u-2017, 10.06.2018.

Viber je jedan od najpopularnijih, ako ne i najpopularniji softver (software) za pozive, tekstualne poruke i razgovore uopšte. Dostupan je na svim mobilnim platformama, a najlepša stvar kod njega je što korisnicima uopšte ne treba nikakav telefonski provajder. Ova društvena mreža se sinhronizuje sa telefonskim imenikom, tako da korisnik ne treba da dodaje kontakte u odvojenom imeniku. Softver Vibera ne prihvata reklamiranje i garantuje da će pozivi i slanje poruka uvek biti bez reklama, ne troši bateriju i ne zauzima memoriju uređaja, tako da se pozivi i poruke uvek mogu primati.

Zbog brzine i kvaliteta komunikacije, Viber je veoma pogodan za formiranje grupa sa zajedničkim interesima i srodnim ciljevima. Ovakve grupe, vrlo često su predmet proučavanja obaveštajnih službi, a posebno radi praćenja bezbednosno interesantnih pojedinaca.

Društvena mreža „Skajp“. Skajp (Skype) je program za brzo internet dopisivanje. To je društvena mreža koja korisnicima omogućava besplatan razgovor preko interneta, uz podrazumevanu komunikaciju putem razmene kratkih poruka i ostalih informacija.

Skajp je jedna od prvih društvenih mreža koja je omogućila korišćenje i video poziva. Upravo zato što je besplatna, ova društvena mreža je postala veoma popularna, jer omogućava razgovore sa licima u svim krajevima sveta koji su pokriveni internet mrežom. Sposobnost korišćenja audio i video razgovora sa više prijatelja od jednom (tzv. konferencijski pozivi), kao i istovremenog slanja fajlova (slike, dokumenti i slično) sagovornicima, uvrstila je Skajp u red najpopularnijih društvenih mreža.

Za razliku od većine društvenih mreža, Skajp ima i opcije koje se naplaćuju,⁷ kao što je pozivanje brojeva mobilne i fiksne telefonije, što zahteva i dopunu kredita na nalogu.

U periodu nastanka do danas, Skajp je doživeo mnogobrojne izmene, pre svega na polju video poziva i mrežne tehnologije. U zadnjih par godina, inovacije na Skajpu su usmerene na zaštitu informacija, jer su mnoge zainteresovane strane, raznim kanalima, uspevale da detektuju signale i prikupe značajne podatke za unapređenje sopstvenog poslovanja.

Sposobnosti Skajpa su postale značajne za tržišnu ekonomiju i poslovni marketing, a između ostalog i za rad obaveštajno-bezbednosnih službi, jer su omogućile realizaciju jednovremenih video konferencija sa više lokacija u različitim delovima sveta.

Društvena mreža „Votsap“. Votsap (WhatsApp) je platformska mobilna aplikacija koja omogućava korisnicima da međusobno razmenjuju poruke. Votsap je dostupan na svim mobilnim android uređajima i omogućava korisnicima slanje poruka. Osim slanja poruka korisnici aplikacije mogu kreirati grupe i međusobno slati neograničen broj slika, audio poruka, video zapisa i trenutne lokacije. U jednom od novijih ažuriranja aplikacija omogućava i govorne pozive. Votsap se skoro u potpunosti integriše sa uređajem na koji je instaliran, ne samo da ima pristup imeniku i galeriji slika, već je aplikacija konstantno aktivna u pozadini. Pokreće se startovanjem telefona i nije se potrebno na nju prijavljivati. U konkurenciji između Fejsbuk mesindžera, Skajpa i Vajbera, Votsap se uz veliki trud svojih osnivača i ljudi zaduženih za njegov razvoj uspeo probiti na vrh.

U poslednjih nekoliko godina, Votsap je postao predmet interesovanja raznih bezbednosnih službi, pre svega službi unutrašnje kontrole, jer su nakon uspešnog praćenja razmena poruka presečeni mnogi švajcarski kanali i trgovina ljudima.

⁷ Uplata kredita na Skajpu je minimalno 10 evra, a cene usluga su izuzetno niske. Pozivi preko Skajpa na mobilne ili fiksne telefone, naplaćuju se po oko 2 centa (oko 2 dinara) po minutu. www.internet-srbija.com, 05.06.2018.

Društvena mreža „Instagram“. Instagram (Instagram) je besplatna aplikacija koja svojim korisnicima omogućava obradu i deljenje fotografija na društvenim mrežama (Fejsbuk, Tviter, Tumbler, Fliker itd.) putem Android i drugih platformi.

Instagram je originalni servis za preradu fotografija, ali je u junu 2013. godine uvedeno i objavljivanje video-snimaka na istom servisu, trajanja do 15 sekundi. Pre objavljivanja fotografija, korisnik može da ih promeni uz određene filtere. Ti filteri menjaju boju fotografija, određeni dodaju ramove fotografiji itd. Najpopularniji filteri na Instagramu su: Amaro, Mayfair, Rise, Valencia, Hudson, X-Pro II, Sierra, Willow, Lo-fi, Earlybird, Sutro, Toaster, Brannan, Inkwel, Walden, Hefe, Nashville i Kelvin.

Prema istraživanju britanskog kraljevskog društva za javno zdravlje, Instagram je najštetnija društvena mreža za mentalno zdravlje mladih, dok Jutjub (YouTube) ima najpozitivniji uticaj.⁸ Instagram služi za objavljivanje fotografija i broji oko 700 miliona naloga, a najlošije deluje na osobe ženskog pola i to uglavnom tako što ih navodi da porede sebe sa nerealnim predstavama i filtriranim verzijama stvarnosti. Kod mladih devojaka i žena Instagram stvara osećaj da njihovo telo nije dovoljno dobro, jer ljudi obrađuju svoje slike u fotošopu da bi izgledali savršeno. Ovakve činjenice ukazuju na potrebu mladih korisnika da se na virtuelni način izbore sa osećanjima nesavršenosti i anksioznosti što ih u određenim stresnim situacijama može dovesti u zabuludu i gubitak veze sa stvarnošću.

Instagram nepovoljno utiče na predstavu o telu, na obrasce spavanja i stvara kod korisnika strah da nešto propuštaju, ali je, s druge strane, dobar za izražavanje sopstvene ličnosti i analizu pojedinaca od strane dela zainteresovanih strana (na primer, tvorca društvenih mreža, međunarodnih političkih i bezbednosnih organizacija i slično).

Društvena mreža LinkedIn je poslovna društvena mreža koja je namenjena povezivanju poslodavaca i ljudi koji traže posao. Ova mreža je nastala sa ciljem efikasnog predstavljanja profesionalnih sposobnosti njenih članova, povezivanja i što bržeg spajanja poslodavaca sa lovcima na poslove. LinkedIn je, pored ostalog, najveća svetska profesionalna poslovna društvena mreža na kojoj poslovni ljudi razmenjuju iskustva, učestvuju u raspravama, dele zanimljive sadržaje i, naravno, pronalaze nove poslodavce.⁹ Ono što izdvaja LinkedIn od ostalih društvenih mreža je njegova strogo poslovna orijentacija. Ova mreža može pomoći i pojedincima da se izgrade i jačaju kako bi se promovisali kao stručnjaci u svojoj oblasti. To je razlog što je kreiranje profila jedan od najznačajnijih i početnih koraka koje je potrebno preduzeti. Bitni elementi ličnih profila su: profesionalna biografija, zaglavlje, sadašnje radno mesto, obrazovanje, preporuke, veb sajtovi, tviter, korisnička URL adresa, rezime i specijalnosti. Korišćenje LinkedIn grupa je dobar način da se pronađe sadržaj koji će privući pažnju zainteresovanih strana, a time i obaveštajno-bezbednosnih službi.

U proteklih par godina, prvobitna namena društvenih mreža znatno se promenila, jer se uočila mogućnost njene masovne primene u sferi bezbednosti, počevši od pojedinca pa do širih društvenih zajednica. Javna je tajna da su tvorcii društvenih mreža počeli da prave softverske programe za prisluškivanje, prevashodno usmerene na ciljne ličnosti i

⁸ <http://www.politika.rs>, 28.05.2017 – Studija je obuhvatila 1.500 mladih od 14 do 24 godine i ispitivalo se kako određena društvena mreža utiče na njihovo opšte zdravlje, anksioznost, depresiju, identitet i predstavu o njihovom telu.

⁹ www.sr.wikipedia.org/sr/LinkedIn, 17.06.2018.

grupe. Izrada ovakvih programa počiva na mnogobrojnim slabostima i ranjivosti čovekovog bića, jer ulazi u njegovu podsvest nastojeći da ga potpuno istraži radi dalje kontrole i potpune manipulacije.

Špijunski programi sve više „lutaju“ društvenim mrežama tragajući za informacijama o aktuelnim ključnim ličnostima počevši od pojedinca, pa do celih interesnih društvenih grupa ili organizacija. U želji za ostvarivanjem dugoročnih geopolitičkih ciljeva, velike svetske sile i njihove megakorporacije, tajno finansiraju izradu špijunskih softvera koji se sve više usmeravaju na najmlađe interesne grupe, pre svega u tehnološki nerazvijenim zemljama, radi opitovanja, kreiranja psiholoških profila ličnosti i njihove pripreme za uspostavljanje budućih političkih sistema prema sopstvenom ukusu.

Analiza društvenih mreža (teorija mreža) je postala ključna tehnika u modernoj sociologiji, antropologiji, sociolingvistici, geografiji, socijalnoj psihologiji, studijama o komunikaciji, informatičkim naukama, organizacionim naukama, ekonomiji i biologiji, a takođe kao i popularan predmet istraživanja i u drugim naučnim oblastima.

Hibridno ratovanje

Pretnje po lokalnu i regionalnu bezbednost u poslednjih desetak godina inicirale su teoretičare bezbednosti, posebno vojne teoretičare, da pišu i govore o novoj-staroj „formi sukoba“ – hibridnom ratovanju i o novim pretnjama po bezbednost – „hibridnim pretnjama“.

Nemogućnost jasnog definisanja hibridnih pretnji,¹⁰ opravdava se u činjenici da je u svim nedavnim sukobima konstantno primenjena asimetrija upotrebe snaga i sredstava, van poznatih normi i pravila ratovanja, a pogotovo što brza pobeda nad protivnikom nije preko neophodna.

U dostupnoj literaturi, često se pominje da su savremeni sukobi hibrid nepravilnog i konvencionalnog ratovanja u veoma složenom bezbednosnom okruženju. Dakle, kombinuju se nenasilne i nasilne metode primenom savremene komunikacione tehnologije i borbenih sistema, uzimajući u obzir aktuelnu geopolitičku situaciju, a radi postizanja željenog krajnjeg stanja.¹¹ Ovakvo stanje usložnjava pravovremeno prepoznavanje i jasnu identifikaciju hibridnih pretnji i pripremu i adekvatan odgovor na identifikovane pretnje.

Iz analize sukoba, moguće je zaključiti da hibridno ratovanje može predstavljati koncept koji na originalan način obuhvata primenu asimetrija, standardnih i nestandardnih taktika, tehnika i procedura u okviru meke i tvrde moći za dostizanje željenog (političkog) krajnjeg stanja. Ovde nije reč o novom ratovanju ili novoj formi sukoba već o kombinaciji svih dosadašnjih formi sukoba.

Hibridni rat zahteva vreme jer se upotreba tvrde moći očekuje nakon neuspeha meke moći. Klauzevic je rekao da je rat produženje politike drugim sredstvima, međutim današnji razvoj tehnologije i iskustvo od preko dva milenijuma je dovelo do toga da rat može da traje duže nego što to nacija može da spozna. Tehnološki razvoj naoružanja i

¹⁰ Hibridnim pretnjama se nastoje iskoristiti slabosti pojedine države i često ugroziti temeljna demokratska prava i slobode. Zajednički okvir za suzbijanje hibridnih pretnji – odgovor Evropske unije, Bruxelles, 06.04. 2016. str. 3.

¹¹ Željeno krajnje stanje u poslednje vreme sve manje podrazumeva fizičko uništenje ili porobljavanje određenih subjekata u sukobu već oblikovanje percepcije i mišljenja određenih subjekata – moderno porobljavanje.

vojne opreme neposredno utiče na razvoj taktika i procedura, a posredno i na evoluciju ratovanja. Pojavom robotizovanih borbenih sistema, različitih formi informacionog delovanja i sajber napada, stvorila se mogućnost upravljanja borbenim dejstvima i delovanje sa daljine odnosno mogućnost „daljinskog“ ratovanja, u kome nema neposrednog (borbenog) dodira sukobljenih strana.

Komentarišući geopolitičku situaciju u azijskom regionu vojni stručnjaci i analitičari tvrde da je hibridni rat već počeo, ali se ne vodi vojnim (borbenim) sredstvima, već se određenim delovanjem u informacionom, sajber, ekonomskom i političkom prostoru pokušava destabilizacija određenih država i regiona. Sintagma hibridni rat nije definisana, pa je zbog toga na teoretičarima da na osnovu iskustava iz prakse izvrše objašnjenje hibridnog rata. Međutim, potraga za definicijom hibridnog ratovanja ukazuje na slične probleme koji su se pojavljivali pri definisanju „terorizma“.

Globalna strategija Evropske unije o spoljnoj i bezbednosnoj politici prikazuje lokalne, regionalne i globalne težnje, ali i bezbednosne izazove, rizike i pretnje. U kontekstu bezbednosti pominje se, između ostalog, da hibridne pretnje predstavljaju veliki izazov za bezbednost građana i teritorije. Hibridne pretnje nisu definisane, a takođe nisu jasno navedeni postupci koji bi bili u kontekstu hibridnih pretnji. Time je stvoren određeni prostor za naučnu i stručnu raspravu o tendencijama određenih država i regiona u kontekstu hibridnog ratovanja.

Za ostvarivanje uspeha u hibridnom ratu od velikog je značaja pravovremeno prepoznavanje i identifikacija hibridnih pretnji. Za pravilno prepoznavanje i identifikaciju hibridnih pretnji, što je jedan od najvažnijih uslova za uspeh u hibridnom ratu, neophodna je pravilna procena operativnog okruženja.¹²

U svakodnevnom životu i funkcionisanju ljudi i društvenih organizacija, jedna naizgled nevažna situacija može pod određenim okolnostima predstavljati hibridnu pretnju, pa je stoga veoma važno odrediti indikatore na osnovu promena u operativnom okruženju koji ukazuju na hibridnu pretnju. Procena operativnog okruženja u hibridnom ratu je veoma kompleksna iz razloga teškog utvrđivanja indikatora u pojedinim elementima operativnog okruženja koji ukazuju na hibridnu pretnju.

Pojedini autori definišu hibridnu pretnju kao: „Hibridna pretnja, u kontekstu nacionalne bezbednosti, može se shvatiti kao svaki izazov koji pod određenim okolnostima menja oblik i kao takav može ugroziti nacionalne interese određene države“.¹³ Kao prilog ovoj tvrdnji autori navode sledeće primere: migrantska kriza pod određenim okolnostima može ugroziti bezbednost države i njenih građana, mirni protesti pod određenim okolnostima mogu prerasti u pokret za rušenje ustavnog poretka određene države, delovanje nevladinih organizacija u određenim okolnostima može se razviti u relevantan politički faktor koji se otvoreno bori, podržava i obrazuje neke nove vrednosti koje u suštini urušavaju osnovne koncepte lokalnog društva i mogu „negativno“ uticati na nacionalne vrednosti određene države i predstavljati hibridnu pretnju itd.

Nagomilavanje oružanih sastava duž granice određene države u određenoj geopolitičkoj situaciji može predstavljati vežbu preventivnog razmeštanja snaga, a u određenoj situaciji može predstavljati hibridnu pretnju. Rad pojedinih regionalnih i globalnih medija, kao i inter-

¹² FM 3-0 Operations, Headquarters Department of the Army, Washington, DC, 27 February 2008. page 15.

¹³ Terzić, M, i dr, *Hibridno ratovanje i globalne tendencije Evropske unije*, 12. Međunarodno savetovanje Rizik i Bezbednosni inženjering, Kopaonik, 2017. str. 47 – 52.

net komunikacija u zoni operacije pod određenim okolnostima može predstavljati hibridnu pretnju. Razvoj naoružanja i opreme koja ima više modova upravljanja i njihovo testiranje u uslovima sličnim zoni operacije može predstavljati hibridnu pretnju i drugo.

Navedeno ukazuje na kompleksnost procene operativnog okruženja u konceptu hibridnog ratovanja i teškoću jasnog utvrđivanja indikatora hibridnih pretnji. Koncepti hibridnog ratovanja su različiti pa u skladu sa tim i u pojedinim fazama koncepta hibridnog ratovanja, procena pojedinih elemenata operativnog okruženja ima različit značaj. Na primer: u početnoj fazi hibridnog rata od velikog je značaja pravilna procena informacionog okruženja (identifikovanje promena u informacionom okruženju) i na osnovu te procene određivanje indikatora ugrožavanja bezbednosti određene države (delovanje radija i televizije protiv državnog rukovodstva ili upotreba globalnih medija i društvenih mreža za pozivanje na okupljanja, proteste itd.), dok u „završnoj fazi“ hibridnog rata, ukoliko se primenjuje tvrda moć, od velike je važnosti procena ekonomskog i vojnog elementa operativnog okruženja radi utvrđivanja indikatora koji će ukazivati na trošenje resursa, dužinu trajanja sukoba i slično.

Upotreba društvenih mreža u hibridnom ratovanju

Dosadašnja iskustva iz minulih ratova u 21. veku, koji se mogu svrstati u ratove po hibridnom konceptu, pokazuju da je teško odrediti trenutak sa „vidljivim manifestacijama“ kada će intenzivna primene meke moći preći na primenu tvrde moći.¹⁴ U ovakvim ratovima, posebno je karakteristična masovna upotreba informacionog prostora (posebno sajber prostora) za napade na određene funkcije države, ali i za motivisanje i mobilisanje određenih subjekata na okupljanja, proteste i pobune, putem društvenih mreža.

Ubrzan razvoj informacionih tehnologija, uslovio je pojavu na stotine društvenih mreža koje su omogućile međusobno povezivanje i interakciju ljudi u različitim oblastima. Uvažavajući namenu i specifičnosti svake društvene mreže i celih grupa društvenih mreža, uočava se njihov zajednički imenilac koji je sadržan u skrivenom slanju masovnih poruka radi ostvarenja krajnjih namera sukobljenih strana.

Globalizacija postaje sve više zavisna od efekata primene društvenih mreža, što potvrđuje višestruki porast njenog značaja u zadnjih par godina. Tačnije, društvene mreže polako postaju klackalica informacija na globalnom nivou. Na koju stranu i u čiju korist će prevagnuti, zavisi od efekata meke moći koje žele ostvariti (ne)državni subjekti. Navedeni značaj i efikasnost društvenih mreža u oblikovanju percepcije („ispiranju mozgova“) svetske populacije, pobudila je interesovanje za novi (hibridni) koncept sukoba kod svih političkih, ekonomskih, vojnih i drugih planera koji su bili zagovornici isključivo primene tvrde moći u sukobu.

Među brojnim taktikama koje su specifične za hibridno ratovanje (sa njihovim ispoljavanjem na operativnom i stratejskom nivou), upotreba društvenih mreža zauzima posebno

¹⁴ Tvrda moć predstavlja, pretežno, vojnu i ekonomsku snagu radi uticaja na ponašanje država ili nedržavnih subjekata ili radi direktne promene toka događaja u sukobu. Meka moć predstavlja sposobnost uticaja na druge da usvoje željeni pravac delovanja kroz kurtuloroški i ideološki uticaj ili podsticanjem na promene. Sfere uticaja meke moći mogu biti: kultura (npr. promovisanje ili podrška određene kulture koja je privlačna drugima, vrednosti (koje se očigledno i iskreno primenjuju), spoljna politika (kada je drugi smatraju legitimnom), inkluzivno delovanje radi rešavanja određenih problema (npr. radi zaštite nacionalnih manjina) i sl.

mesto u sferi informacionog ratovanja. Ovako visoku poziciju društvene mreže su dobile, zbog ranjivosti intelekta savremenog čoveka. Tačnije, zahvaljujući napretku informacionih tehnologija i širokom spektru njihove upotrebe kroz koji se prožimaju svi oblici ljudske delatnosti, čovek kao pojedinac, grupe ljudi ili čitava društva postaju zavisnici od pravovremenosti informacija, nezavisno od toga da li se radi o lažima ili istinama. Upravo ovakvo kvantitativno utrkivanje društvenih mreža za povećanjem broja aktivnih korisnika, izazvalo je nove potrebe u do skoro poznatoj informacionoj sferi ratovanja i otvorilo je široki dijapazon brzog lansiranja neistina i dezinformacija. U ovakvoj situaciji, poznati sistemi zaštite bezbednosti države i društvenih zajednica od psihološko-propagandnih dejstava postaju prevaziđeni i nužno traže nove mehanizme za suprotstavljanje narastajućem pritisku društvenih mreža koje izazivaju masovnu promenu raspoloženja nad ciljnim populacijama.

Zahvaljujući velikoj propusnoj moći informacija na internetu, upotreba društvenih mreža dotakla je sve bezbednosne aspekte jedne zemlje i opasno ugrozila: diplomatske aktivnosti; obaveštajne i kontraobaveštajne mere; razmenu informacija i saradnju u oblasti bezbednosti i odbrane na regionalnom i međunarodnom nivou; psihološko-propagandne i izviđačke aktivnosti; određena dejstva u sajber prostoru i zaštitu od dejstava u sajber prostoru; zaštitu informacija od strategijskog značaja; informisanje i strateške komunikacije; zaštitu ekonomskih i energetske kapaciteta; jačanje nacionalnih i zajedničkih vrednosti (razvoj osnovnih ćelija društva kroz obrazovanje, kulturno uzdizanje i promovisanje zajedničkih vrednosti); zaštitu kritične infrastrukture; civilno-vojnu saradnju na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou; konvencionalna borbena dejstva (od pešadijskih do protivterorističkih dejstava); specijalna dejstva i druge akcije.

Navedene oblasti, nisu posebno analizirane, ali ukazuju na niz načina, tehnika i procedura koje se mogu primeniti u hibridnom ratovanju. Poznata vojnička floskula „neprijatelj nikada ne spava“, u potpunosti važi za društvene mreže, jer su neprekidno aktivne, u statusu deklariranih "prijatelja", ali se izuzetno brzo mogu upotrebiti za širenje dezinformacija i ostvarivanje "neprijateljskih namera". Faktor iznenađenja je ključ uspeha u širenju informacija putem društvenih mreža, a posebno ako se prethodno dobro pripreme i organizuju za korišćenje različitih instrumenata primene meke moći.

Nastupanje ere društvenih mreža, uočava se i po značaju koji im je dodeljen u pogledu dobijanja statusa opredeljujućeg činioca za klasifikaciju sukoba. Posmatrano sa aspekta hibridnog ratovanja, minule sukobe u prošlom i početkom ovog veka, možemo podeliti na dve globalne celine, period pre i period posle pojave društvenih mreža. Zavisno od vrste autora i načina shvatanja hibridnog ratovanja, graničnik između navedenih perioda, može se podešavati u rasponu od 2000. do 2010. godine. U tom periodu, u hibridnim ratovima koristi se široki dijapazon oružja, pri čemu nisu sva vatrena. Zahvaljujući kamerama u mobilnim telefonima i softveru za prepravljanje fotografija na svakom računaru, a takođe i nadmoći društvenih medija, informacioni kontekst je postao važan aspekt modernog ratovanja, što je i ilustrovano primerima u aktuelnim ratovima u Siriji i Ukrajini.

Većina autora se slaže, da se kao očigledni primeri upotrebe društvenih mreža u hibridnom ratovanju, mogu smatrati konflikti: 1) Sukob Izraela i Hezbolaha, 2) Sukob u Siriji, 3) Sukob u Ukrajini i 4) Pokušaj vojnog puča u Turskoj.

Sukob Izraela i Hezbolaha

Koncept hibridnog ratovanja aktuelizovan je 2006. godine nakon sukoba između Izraela i Hezbolaha. Hezbolah se u Libanu 2006. godine borio protiv Izraela pomoću dobro obučених ćelija koje su kombinovale propagandu, konvencionalne vojne taktike i rakete koje su lansirane iz gusto naseljenih civilnih područja, ostvarivši ono što su mnogi u regionu smatrali političkom pobedom.

Posebno je karakterističan pristup Hezbolaha u vršenju psihološko-propagandnih aktivnosti, gde su ne samo preko medijskih servisa i SMS poruka, već i preko ukradenih prvobitnih verzija Fejsbuka (prema nekim autorima i Tvitera), širili dezinformacije među sopstvenim i izraelskim stanovništvom. Indikativna su saznanja da su verzije navedenih društvenih mreža, upravo ukradene od izraelske vojske, koje je dobila kao pomoć od SAD radi sticanja prevlasti u informacionom prostoru.

Navedeni sukob prikazao je niz specifičnosti: sukob države i nedržavnog subjekta; sadejstvo gerilskih jedinica i regularnih trupa tokom protivtenkovskih i protivvazduhoplovnih dejstava na Izrael; afirmativno i u realnom vremenu prikazivanje snimaka uspešnih dejstava Hezbolaha, na više medija uključujući i sajber prostor; prikazivanje dejstava Izraela suprotno međunarodnim pravilima radi pridobijanja podrške islamske zajednice tokom trajanja sukoba; asimetrična upotreba sile; niz taktičkih iznenađenja i slično. Posebno je karakteristična situacija, da su po prekidu dejstava obe strane u sukobu proglasile pobedu.

Nakon sukoba ostala je činjenica da je Hezbolah dostigao postavljeni cilj i dobio "medijski" rat uspešno koristeći informacioni prostor, uključujući delovanje na globalnoj komunikacionoj mreži (internetu ili u sajber prostoru), pri čemu je upotreba začetaka društvenih mreža postavila znak pitanja u glavama mnogih vojnih stratega i teoretičara.

Mogućnosti Hezbolaha, kao nedržavnog subjekta, da koristi nove forme ratovanja, odjeknule su u islamskom svetu koji mu je vrlo brzo pružio nedvosmisleni podršku. U prilogu ovoj tvrdnji je podrška od Irana, koji je odmah tražio pokretanje rasprave u Ujedinjenim nacijama o Izraelu i njegovoj taktici borbenih dejstava protiv Hezbolaha i kršenju međunarodnih pravila ratovanja.

Sukob u Siriji

Bogata naftonosna polja i nagomilani međunacionalni problemi, usloveli su da se na Bliskom istoku rasplamsaju sukobi, uglavnom zasnovani na istorijskim činjenicama i izrežiranim scenarijima velikih svetskih sila. Sukob u Siriji, posebno u regionu Alepo, gde su se sukobile snage Sirijske armije, oružane snage Ruske Federacije, oružane snage SAD i Islamska Država, posledica je ostvarivanja određenih geostrateških interesa,¹⁵ a

¹⁵ Sirija je značajna jer je trebalo da bude kraj terminala gasovoda između Irana i Iraka, koji bi dozvolio Iranu pristup evropskom tržištu i potpuno poništio režim sankcija. Konkurentski projekat je gasovod od Katara preko Saudijske Arabije, Jordana i Sirije do Evropske unije ili kao tečni gas preko Turske. Predsednik Sirije je odbio predlog Golskog gasovoda zbog odanosti Iranu, zbog čega je na sebe navukao žestok hibridni rat. Luka Todorović, Milovan Milutinović, (12. maj 2016) Globalne tendencije i hibridni rat, SVAROG, str. 19.

ispoljio je niz specifičnosti od intenzivne medijske kampanje, vođenja posrednih (eng. proxy) ratova, intenzivnog korišćenja sajber prostora za propagandu i vrbovanje terorista do upotrebe robotizovanih borbenih sistema.

Ovaj sukob novijeg datuma, predstavlja očigledan primer hibridnog ratovanja, gde su u fazi njegove pripreme društvene mreže odigrale jednu od odlučujućih uloga u narastanju međunacionalnih netrpeljivosti i lansiranju lažnih informacija.

U pripremnoj fazi sukoba, obaveštajne službe zapadnih zemalja, odigrale su presudnu ulogu na polju tehničko-tehnoloških dostignuća, pre svega kroz instaliranje špijunske mreže na ključnim mestima odlučivanja, uspostavljanje obaveštajno-operativnog rada i formiranje interesnih grupa na društvenim mrežama. Primenom metode postepenog sagorevanja svesti ljudi, obaveštajne službe zapadnih zemalja su uspele da inspirišu nacionalizam, ne samo kod vodećih političara, već i masovno među stanovništvom preko društvenih mreža prisećajući ih na minule istorijske sukobe i društvene protivrečnosti na prostoru Bliskog Istoka.

U sukobu u Siriji, Islamska država je masovno koristila društvene mreže, radi zastrašivanja svetske javnosti o posledicama koje mogu nastupiti u slučaju da se ne podrže njihovi ciljevi. Pored navedenog, društvene mreže su iskorišćene kao alat za javno pozivanje (regrutovanje) islamskih fanatika iz celog sveta da dođu u Siriju i da se bore na Alahovom putu. Obostrano širenje dezinformacija od sukobljenih strana, proizvelo je informacioni haos u domaćoj i svetskoj javnosti, a medijske kuće prenosile su vesti koje su strogo cenzurisane i u funkciji interesa velikih sila. Spoznavši mogućnosti društvenih mreža, ubrzo je došlo do prestrojavanja dela medijske kampanje, što su posebno iskoristili teroristi Islamske države.

Nažalost, sukob u Siriji i dalje traje, a informacioni rat ne gubi na jačini. Primenjeni model hibridnog ratovanja u ovoj multietničkoj zemlji, opravdava upotrebu svih raspoloživih sredstava, od meke do tvrde moći, a sve u cilju kontrole njenih bogatih naftonosnih polja.

Sukob u Ukrajini

Neravnomerna raspodela svetskih bogatstava zasnovanih na prirodnim resursima, us-lovila je pažljivo planiranje kriza na Evroazijskom prostoru, prema već oprobanim receptima napravljenim u svrhu rasplamsavanja uglavnom etničkih i verskih sukoba. Sukob u Ukrajini (obojena revolucija, evromajdan) karakteriše intezivno korišćenje sajber prostora radi mobilizacije stanovništva za okupljanje i proteste kao i intenzivna propaganda radi smene postojećeg režima. Nakon sukoba u Ukrajini, SAD i EU su optuživale Rusiju za sprovođenje hibridnog rata u Ukrajini, naročito na Krimu. Evropska Unija u Globalnoj strategiji za bezbednost i spoljnu politiku i SAD u najnovijoj Strategiji nacionalne bezbednosti kao jednu od glavnih pretnji po bezbednost označila je Rusiju.

Na regionalnim bezbednosnim forumima vodila se i vodiće se debata o hibridnom ratu Rusije u Ukrajini, a takođe o hibridnom ratu SAD i Evropske Unije protiv Rusije. Evropska Unija i SAD su optuživale Rusku federaciju da je vodila hibridni rat primenom meke moći u Ukrajini što je rezultiralo pripajanjem poluostrva Krim Ruskoj federaciji. Pojedini teoretičari iz Rusije i Ukrajine optužuju „Zapad“¹⁶ da vodi hibridni rat protiv Rusije, koji ne obuhvata samo vojne operacije niskog intenziteta ili diverzantska dejstva u Donbasu, već i informacioni,

¹⁶ „Zapad“ obuhvata Evropsku uniju i Sjedinjene Američke Države.

diplomatski i ekonomski rat, uz objavljene i neobjavljene sankcije, poput zabrane kreditiranja i onemogućavanja ruskim kompanijama da dođu do najnovijih tehnologija.

U ovom sukobu, pored intenzivnih medijskih kampanja, društvene mreže su imale veliki ulogu u fazi pripreme ukrajinske i ruske javnosti za buduće događaje. Masovno širenje dezinformacija putem društvenih mreža, izazvalo je nepoverenje ukrajinske javnosti u političko i vojno rukovodstvo, što se i potvrdilo nakon pripajanja poluostrva Krim Ruskoj federaciji. Ovakvom sledu aktivnosti, znatno su doprinele istorijske činjenice, struktura stanovništva na Krimu i sumnje ukrajinskog stanovništva u mogućnost očuvanja jedinstva države.

Zahvaljujući društvenim mrežama, značajan deo ukrajinske javnosti je podržao težnje Rusije za ispravljanjem istorijskih grešaka, a pogotovo nakon pružanja oružanog otpora ruske manjine u Donbas regiji. Posebno su interesantni medijski materijali plasirani preko društvenih mreža, koji su prikazivali neorganizovanost, pad morala i dezerterstvo ukrajinskih vojnika. U takvim okolnostima besciljnog delovanja, politička i druga pomoć SAD i članica EU bila je uzaludna.

Države članice EU (Nemačka i Francuska) su i tokom 2015. godine ostale među ključnim međunarodnim subjektima u rešavanju ukrajinske krize. U tom smislu, bile su dosledne stavu da je Ruska Federacija (RF) izvršila nelegalnu aneksiju Krima i nelegitimno angažovanje oružanih snaga u rejonu Donbasa. Uprkos tome, cilj spoljnopolitičkog angažovanja EU na istoku Evrope bio je očuvanje primirja, suzbijanje ruske moći na svim poljima i traganje za političkim rešenjem krize.

Istovremeno, više puta su produžavane ekonomske sankcije Ruskoj federaciji, navodno zbog pripajanja Krima. Rezultat navedene odluke su veliki finansijski gubici i rast nezadovoljstva privrednika i građana u pojedinim članicama EU, koje su stoga pojačale pritisak na politički vrh u svojim državama da se sankcije ublaže ili čak i ukinu (za uklanjanje se prevashodno zalagala Italija). Istovremeno, zemlje EU su nastojale da zaštite sopstvene finansijske i političke institucije od negativnog uticaja krize.

Radi dostizanja navedenih ciljeva, preduzete su mere na stvaranju kapaciteta za odgovor na hibridne pretnje. Shodno tome, kao nevojni odgovor na navodne informacione operacije Ruske federacije i organa vlasti u republikama Donjeck i Lugansk, početkom septembra 2015. godine je, u okviru Spoljnopolitičke službe EU (EEAS), formiran tim za brzo reagovanje na rusku propagandu pod nazivom *East StratCom Team*¹⁷. Takođe, vodi se debata u Evropskom parlamentu o nacrtu „Rezolucije o strateškim komunikacijama EU i kako se suprotstaviti propagandi koja dolazi iz trećih zemalja“, u kojoj se delovanje ruskih medija Sputnjik i televizija Raša tudej izjednačava sa propagandom terorista. Za suprotstavljanje delovanju ruskih medija predlagane su sledeće aktivnosti: blokiranje web stranica, blokiranje bankovnih računa, kontrola društvenih mreža i slično.

Na određenim sastancima EU tokom 2015. godine izveden je zaključak, da je ukrajinska kriza potvrdila „ograničenu“ moć EU da nevojnim (spoljnopolitičkim) sredstvima deluje na istočnim granicama. U skladu sa navedenim, tokom juna 2015. godine održana je prva neformalna konferencija Međunarodnog vojnog štaba NATO i Vojnog štaba EU kao deo NATO-EU strateškog dijaloga koji je uspostavljen 2003. godine. Cilj je bio unapređenje komplementarnosti rada štabova na projektima koji se odnose na hibridno ratovanje, sajber odbranu i izazove koji postoje na jugu i istoku Evrope.

¹⁷ The East StratCom Team je deo admintistracije Evropske unije čiji je zadatak proaktivna strateška komunikacija i promovisanje politike i aktivnosti EU u istočnom delu (Jermenija, Azerbejdžan, Belorusija, Gruzija, Moldavija i Ukrajna, a šire i Rusija).

Pokušaj vojnog udara u Turskoj

Dugogodišnjem nezadovoljstvu turskog naroda vladavinom Redžepa Taipa Erdogana, prethodila je izbeglička (migrantska) kriza, američki izbori, novi i sve učestaliji talasi terorističkih napada širom sveta, kao i mnogobrojna politička previranja oko sukoba i budućeg statusa Islamske države i Kurdistanu. Priprema i izbijanje vojnog puča je odraz ogromnog nezadovoljstva turskog naroda i samo jedan od prelomnih momenata u daljoj vladavini Redžepa Taipa Erdogana. Pojedini stručnjaci iz oblasti bezbednosti smatraju da je puč režiran kako bi Erdogan mogao da novonastalu situaciju iskoristi za obračun sa svim neprijateljima u vojsci i uspostavi predsednički sistem, sa sultanističkim pretenzijama.

Bez obzira na dugi period priprema, vojni puč u Turskoj je propao, usled loše organizacije i podele među pučistima, kao i brojnim pogrešnim koracima. U celom toku dešavanja između petka i subote (15/16. jul 2017. godine), društvene mreže su odigrale veoma važnu ulogu, i to nije prvi put da društvene mreže pomognu artikulaciju društvenih protesta, pa čak i smenu političkih režima, što potvrđuje i Arapsko proleće.

Prema dostupnim informacijama, pučisti su bili sačinjeni od vojnih oficira srednjeg ranga koji su pokušali da izvedu klasičan vojni udar na taktičkom i operativnom nivou, ali nisu razmišljali na strateškom nivou. Zatvorili su ključne saobraćajne linije, pokušali da zauzmu skupštinu i predsedničku palatu, a izveden je i pokušaj kidnapovanja visokih državnih zvaničnika uključujući predsednika Erdogana i vojni vrh. Pučisti su takođe preuzeli državne medije koje su koristili za emitovanje svojih proglašenja i prerano proglašene pobede. Takođe, turski mediji su i pre ponoći objavljivali vesti, u kojima se Erdogan proglašava "izdajnikom".¹⁸

Ubrzo pošto su pučisti shvatili da standardni pristup nije dovoljan, pobunjeni oficiri su pokušali da zauzmu i kanale privatnih televizija, pa čak i da ugase turski ogranak CNN-a. Cilj pučista je bio više nego očigledan, jer su želeli totalni medijski mrak prema sopstvenom narodu, odnosno smatrali su da će zauzimanjem svih medija imati potpunu kontrolu nad informacijama, kao i dovoljno prostora da ubede stanovništvo da im se pridruži.

Međutim, jednu ključnu činjenicu pučisti nisu uzeli u obzir, a to je sposobnost društvenih mreža i mobilne tehnologije. Njihov pokušaj kontrole medija rezultovao je potiskivanjem pučističkih vesti od strane domaćih i međunarodnih medija sa mnogo većim dometom. Time je prednost koju je vojska imala kroz inicijalni element iznenađenja ubrzo nestala. Ovakvo neznanje pučisti su skupo platili, a pogotovo je paradoksalna činjenica da pritvorenom turskom predsedniku nisu oduzeli mobilni telefon. Tačnije, par sati nakon početka vojnog udara, Erdogan je iskoristio svoj telefon, tačnije iPhoneov FaceTime, kako bi preko Skajpa komunicirao sa svojom nacijom, pozivajući Turke da izađu na ulice i suprotstave se pobunjenicima. Njegova poruka se našla na svim društvenim mrežama, praćena slikama građana koji stoje ispred tenkova.

Od tada društvene mreže igraju ključnu ulogu i masovno prenose međunarodnu i domaću podršku predsedniku Redžepu Taiapu Erdoganu. Gotovo većina stranih lidera, uključujući američkog predsednika, podržali su demokratski izabranog turskog predsednika. "Digitalno" uključivanje međunarodne i turske javnosti na društvenim mrežama nije samo pojačalo radoznalost turskih građana, već ih je i suočilo sa mogućom političkom realnošću koja bi nastala da je grupa zavereničkih oficira odnela pobedu. Protok informacija je ohrabrio, osnažio i mobilisao Turke da se suoče sa pobunjenicima i njihovim tenkovima.

¹⁸ www.pinconsulting.co.rs/blog/neuspeli-vojni-puc-u-turskoj-drustvene-mreze, 10.06.2018.

Značajan broj Turaka zajednički se upustio u strategiju od koje su pučisti najviše strahovali, zajedno su pravili gužve na putevima i mostovima, blokirajući oklopna vozila i komplikujući realizaciju operativnih planova. Ove slike su bile masovno šerovane u kobnoj noći na svim društvenim mrežama i davale su jasan signal da pobunjenici nisu pobedili i da su im šanse za pobjedu sve manje. Predosećajući poraz, na hiljade pobunjenih vojnika se predalo. Slike koje je gledao ceo svet samo pokazuju da građani i te kako imaju važnu ulogu pri određivanju sopstvene političke sudbine, naročito kada se radi oko toga, ko nad njima vlada i na koji način.

Pomažući da se vojni udar u Turskoj osujeti, društvene mreže su „osnažile demokratiju“, čime se napokon videla i njihova pozitivna uloga u sukobima, budući da se u poslednjih nekoliko godina one optužuju kao glavni izvori za podstrekivanje mržnje i raspirivanje radikalizma, i to najviše od strane tzv. Islamske države, koja je, za razliku od turskih pučista, i te kako uvidela potencijale društvenih mreža.

Zaključak

Analizirajući sukobe u prošlom i ovom veku uz brojne specifičnosti i uzimajući u obzir razvoj, mesto i ulogu društvenih mreža u hibridnom ratovanju, za sada se ne može pouzdano predvideti dalji razvoj ovog fenomena. Trenutno, potpuno efikasan odgovor države na hibridne pretnje ne postoji, ali udruživanjem napora svih njenih subjekata bezbednosti, počevši od građana kao pojedinaca, pa do svih elemenata vlasti, mogu se predvideti i ublažiti posledice hibridnog sukoba. Svakako, građanin kao pojedinac pored vojnih, razvijaće i civilne sposobnosti, jer neće biti samo u situaciji da u ulozi vojnika deluje vatrom na frontu, već i da iz svoje sobe (kancelarije, kabine) emituje mnogobrojne (dez)informacije u interesu svog naroda. Elementi sistema odbrane treba da preispitaju postojeće paradigme o društvenim mrežama i osmisle način delovanja u sajber prostoru, radi suzbijanja hibridnih pretnji i uspešnog suprotstavljanja u eventualnom hibridnom sukobu.

Dalje istraživanje ovog problema, treba usmeravati na mogućnost upotrebe društvenih mreža u zaštiti nacionalnih vrednosti i interesa, a prevashodno sa aspekta razmatranja uticaja savremenih hibridnih pretnji na razvoj sistema odbrane Republike Srbije.

Literatura

[1] Andrej Koribko, *Transformacija hibridnog rata: Tehnologije protiv „obojenih revolucija“*, www.srbin.info, 01.06.2016.

[2] Bojan Ž. Kuzmanović, Miroslav R. Terzić, Dejan R. Indić, *Moderno pobunjeničtvo – Islamska država*, Vojno delo br. 2, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2016. str. 277 – 289.

[3] Globalna strategija EU o spoljnoj i bezbednosnoj politici – Zajednička vizija, zajedničko delovanje – jača Evropa, Savet EU, Brisel, 28.06.2016.

[4] European Commission, Joint Framework on countering hybrid threats, Brussels, 6.4.2016.

[5] Ivana Bulut, *Uticaj društvenih mreža na poslovanje kompanija* – doktorska disertacija, Megatrend univerzitet, Beograd, 2014.

[6] Jagello 2000, „Hybrid Warfare: A New Phenomenon in Europe's Security Environment“, Research paper by Jagello 2000 for NATO Information Centre in Prague in cooperation with Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno, and European Commission Representation in the Czech Republic, Praha-Ostrava 2015.

- [7] Luka Todorović, Milovan Milutinović, *Globalne tendencije i hibridni rat*, SVAROG, 2016. str. 19.
- [8] Terzić, M., Talijan, M., Dumić, A., Stevanović, D., *Hibridno ratovanje i globalne tendencije Evropske unije*, 12. Međunarodno savetovanje Rizik i bezbednosni inženjering, Kopaonik, 2017. str. 47 – 53.
- [9] Tomas S. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd, 1974, str. 59.
- [10] FM 3-0 Operations, Headquarters Department of the Army, Washington, DC, 27 February 2008.
- [11] Hoffman, Frank, „Conflicts in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars”, Potomac Institute for Policy Studies, Arlington, Virginia (December 2007).
- [12] Hoffman, Frank, „Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict”, *Strategic Forum*, Institute of National Strategic Studies, NDU, No.240, 1-8, (April 2009).
- [13] www.ec.europa.eu/epale/hr/blog/koliko-smo-digitalni-statistika-upotrebe-digitalnih-tehnologija-u-srnoj-gori-i-u-regionu-u-2017, 10.06.2018.
- [14] www.internet-srbija.com, 05.06.2018.
- [15] www.pinconsulting.co.rs/blog/neuspeli-vojni-puc-u-turskoj-drustvene-mreze, 10.06.2018.
- [16] www.sr.wikipedija.org/sr/LinkedIn, 17.06.2018.
- [17] <http://www.politika.rs>, 28.05.2017.
- [18] www.xxzmagazin.com/evolucija-drustvenog-povezivanja, 17.06.2018.
- [19] www.sr.wikipedija.org/sr/Društvena_mreža, 17.06.2018.
- [20] https://sr.wikipedia.org/wiki/Mark_Zuckerberg

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE DETERMINANTI NPL-A NA TRŽIŠTIMA U RAZVOJU PRIMENOM METODE FIKSNIH EFEKATA: STUDIJA SLUČAJA SRBIJE, CRNE GORE I BOSNE I HERCEGOVINE

Almir Muhović

Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije

Nikola Radivojević

Visoka tehnička škola strukovnih studija u Kragujevcu

*Tomislav Brzaković**

Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije

Finansijske institucije igraju važnu ulogu u razvoju svake privrede vršeći optimalnu alokaciju kapitala od kapitalno suficitarnih ka kapitalno deficitarnim sektorima u privredi. Važnu ulogu u tom procesu imaju banke, jer one predstavljaju institucije čija najvažnija funkcija jeste da obezbede efikasan kanal za preusmeravanje sredstava.

Glavnih problema sa kojim se suočavaju zemlje u razvoju jeste nestabilnost finansijskog, odnosno pre svega bankarskog sektora jer kreditni rizik predstavlja rizik da dužnici neće biti u mogućnosti da vrati kredit u roku i pod uslovima pod kojima su se zadužili. Otuda se nameće potreba da se izučavaju faktori koji determinišu pojavu neperformansnih kredita (Non-performing loan – NPL), kao jednog od najpoznatijih i najznačajnijih indikatora pojave kreditnog rizika.

Ključne reči: *determinante, tržište, kredit, banke, rizik, NPL, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina*

Uvod

Dobro je poznata činjenica da finansijske institucije igraju važnu ulogu u razvoju svake privrede vršeći optimalnu alokaciju kapitala od kapitalno suficitarnih ka kapitalno deficitarnim sektorima u privredi. Posebno važnu ulogu u ovom procesu imaju banke, budući da one predstavljaju institucije čija najvažnija funkcija jeste da obezbede efikasan kanal za preusmeravanje sredstava od suficitarnih ka kapitalno deficitarnim učesnicima u privrednom životu jedne ekonomije. Prethodno rečeno implicira da je za

* Prof. dr Tomislav Brzaković, tomislav.brzakovic@mef.edu.rs

ekonomski rast neophodan efikasan i zdrav bankarski sektor jer obezbeđuje makroekonomsku stabilnost. Međutim, banke su suočene kreditnom riziku i što je privreda manje razvijena to je kreditni rizik banaka veći. Otuda, jedan od glavnih problema sa kojim se suočavaju zemlje u razvoju jeste nestabilnost finansijskog, odnosno pre svega bankarskog sektora jer kreditni rizik predstavlja rizik da dužnici neće biti u mogućnosti da vrati kredit u roku i pod uslovima pod kojima su se zadužili. Otuda se nameće potreba da se izučavaju faktori koji determinišu pojavu neperformansnih kredita (Non-performing loan – NPL), kao jednog od najpoznatijih i najznačajnijih indikatora pojave kreditnog rizika.

Empirijska istraživanja vezana za ovu problematiku u zemljama koja su predmet istraživanja u ovom radu su retka i uglavnom se fokusiraju na proučavanje uticaja pojedinačnih mikro ili makro varijabli na pojavu NPL-a i po pravilu fokusiraju se na jednu zemlju. Interesantna istraživanja sprovedi su Stakić (2014), Vučinić (2014) i Radivojević i Jovović (2017). Stakić je izučavao determinante NPL-a bankarskog sistema u Srbiji za period od 2008. do 2013. godine. Tačnije proučavao je šest mikro i makro varijabli kao što su: profitabilnost, stopa adekvatnosti kapitala, iznos rezervisanja za pokriće iznad potencijalnih gubitaka, vlasničku strukturu banka, koncentraciju banaka i rast bruto društvenog proizvoda. Međutim, za proučavanje ovako složene problematike koristio je linearni regresioni model, koji je ocenjen primenom metoda najmanjih kvadrata (OLS). Kada se uzmu u obzir ograničenja primene OLS metoda na panel podatke (ocene su pristrasne zbog činjenice da ignorišu serijsku korelaciju u rezidualima, zaključke i nalaze iznete u radu treba prihvatiti sa izvesnom dozom rezervi. Drugo, zanimljivo istraživanje sprovedi su Radivojević i Jovović (2017). Oni su proučavali uticaj mikro i makro faktora na primeru 15 zemalja u razvoju, među kojima su bile i zemlje koje su predmet istraživanja u ovom radu. U istraživanju su koristili različite metode za ocenu statičkog i dinamičkog modela. Tačnije, OLS metodu, metodu fiksnih i slučajnih efekata koristili su za ocenu statičkog modela, dok su za ocenu dinamičkog modela koristili metod dvo-stepenog OLS, dinamički metod fiksnih efekata i opšti metod momenata (GMM). Međutim, njihov panel podataka sadrži veliki broj zemalja, iako se svrstavaju u zemlje u razvoju, imaju značajno drugačije privredne karakteristike u odnosu na Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, koje nisu razmatrane, te je moguć značajan uticaj karakteristika ovih zemalja na celokupne nalaze njihovog istraživanja.

Kako bi se pronašao odgovor na pitanje da li i u kojem obimu glavni makro i mikroekonomski faktori utiču na pojavu i kretanje nivoa NPL-a na finansijskim tržištima Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine u radu je izvršeno ispitivanje uticaja tri ključna makroekonomska faktora, stope nezaposlenosti, stope rasta bruto društvenog proizvoda i stope inflacije na pojavu NPL. Pored ovih varijabli, fokus je i na analizi uticaja stopi prinosa na sopstvena sredstva, stopi prinosa na ukupnu aktivu banke i pokazatelju adekvatnosti kapitala. Prva tri faktora predstavljaju ključne makroekonomske faktore jedne privrede, čije vrednosti reflektuju stepen razvijenosti jedne ekonomije, dok druga tri pokazatelja predstavljaju indikatore poslovne politike banke, u smislu profitabilnosti i stava menadžmenta banke prema riziku.

Varijable i metodologija empirijskog istraživanja

Za potrebe istraživanja podaci su prikupljeni sa zvaničnog veb sajta Svetske banke i Banka za međunarodna poravnanja. Podaci su prikupljeni za period od 2000. do 2015. godine. Za svrhu analize korišćen je metod panel podataka između zemalja (*cross-sectional*

panel data approach), koji se bavi analizom podatka u kojima se ponašanje entiteta posmatra tokom vremena. Glavna svrha ove analize jeste da se identifikuje da li postoji neki obrazac u prikupljenim podacima tokom vremena u različitim entitetima (presek između različitih zemalja)¹. Imajući u vidu strukturne pauze za neke podatke, u radu je korišćen nebalansirani panel podataka. Prema Boudriga et al. (2009), u cilju adekvatnog smanjenja nereprezentativnosti uzorka, agregatni podaci za ceo bankarski sektor svake zemlje (za razliku od analize pojedinačnih podataka za svaku banku) bi trebali da budu pogodniji.

Zavisna varijabla u istraživanju jeste stopa neperformansih kredita (NPL), koji predstavljaju zbir pozajmljenog novca koji dužnik nije u mogućnosti da vrati u roku dužem od 90 dana od termina predviđenom za isplatu. Bruto domaći proizvod (GDP), stopa nezaposlenosti (UNR) i stopa inflacije (INF) i prinos na sopstveni kapital (ROE), prinos na aktivu (ROA) i stopa kapitalne adekvatnosti (CAP), koriste se kao objašnjavajuće varijable. Varijable su izabrane imajući u vidu sledeće tri činjenice: 1) da su izabrane varijable značajne za NP u ovim zemljama zbog njihovih specifičnih karakteristika, nivoa razvoja, stanja na finansijskom tržištu i slično; 2) da su dostupni podaci o svim varijablama za ove tri zemlje; 3) da se u literaturi nalaze suprotni rezultati njihovog uticaja na NPL. Tako primera radi, pojedini autori poput Godlevsk-og (2004) i Stakića (2014), pokazuju postojanje značajne i negativne veze između ROA i ROE i NPL-a. Međutim, istraživanje Garsiy-a i Fernandez-a (2007) i Boudriga et al. (2009) ukazuju na suprotno.

Za potrebe ove studije, korišćen je linearni model panel podataka, koji se može iskazati na sledeći način, uz napomenu da primena metode panel podataka omogućava kontrolu pristrasnosti u podacima generisanu potencijalnom heterogenošću:

$$NPL_{i,t} = \beta_1 + \beta_2 unr_{i,t} + \beta_3 cap_{i,t} + \beta_4 inf_{i,t} + \beta_5 gdp_{i,t} + \beta_6 roa_{i,t} + \beta_7 roe_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

pri čemu su:

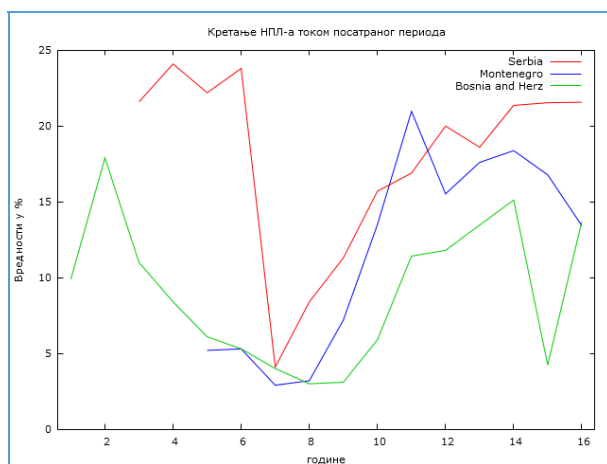
- $NPL_{i,t}$ – stopa NPL-a za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu
- $gdp_{i,t}$ – stopa bruto domaćeg proizvoda za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu
- $unr_{i,t}$ – stopa nezaposlenosti za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu
- $inf_{i,t}$ – stopa inflacije za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu
- $roe_{i,t}$ – stopa prinos na sopstveni kapital za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu
- $roa_{i,t}$ – stopa prinosa na aktivu za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu
- $cap_{i,t}$ – stopa kapitala između kapitala i aktive za *i*-tu zemlju u (*t*) vremenskom periodu

¹ Radivojevic, N., Jovic, J., (2017), „Examining of determinants of non-performing loans”, Prague economic paper, Vol. 26, No. 3, p 302.

Kako bi se uhvatili efekti svih gore navedenih varijabli na zavisnu varijablu, korišćen je metod fiksnog efekta, koji uzima u obzir neobserviranu heterogenost između zemalja. Svaka zemlja ima svoje individualne karakteristike koje mogu ali ne moraju da utiču na ponašanje zavisne varijable. Iz tog razloga korišćen metoda fiksnog efekta (FE). Kada se koristi metod FE, postoji verovanje da postoji korelacija između greške entiteta i zavisne varijable. Drugi tip procene podrazumeva primenu metoda slučajnog efekta (RE). Međutim, u ovom radu nije ga moguće primeniti jer je broj zemalja uključenih u panel manji od broja varijabli čiji se uticaj na NPL proučava. Imajući u vidu specifičnosti podataka, tj. činjenica da se sve varijable razlikuju u vremenu, čini se ispravnim primena FE metoda. U cilju identifikovanja uticaja različitih ocenjivača na rezultate istraživanja, pored ovog metoda u radu je korišćen združeni OLS metod. Poređenjem rezultata ova dva načina ocene panel podataka pomaže u identifikovanju prirode pristrasnosti prouzrokovane ostavljanjem neobjavljenih efekata u potpunosti ili delimično u rezidualima.

Rezultati empirijskog istraživanja

U tabeli 1 prikazane su deskriptivne statistike prikupljenih podataka za posmatrani period. Kao što se može videti nivo NPL-a kreće se od 2,9% do 24,10% (slika 1). Prosečna vrednost NPL-a aproksimativno iznosi 12,75%, što naglašava potrebu da se u budućnosti više pažnje pokloni kreditnoj politici u regionu. GDP pokazuje i negativne i pozitivne vrednosti. U posmatranom periodu stopa GDP u regionu kretala se od negativnih 3,12% do pozitivnih 17,29%. Međutim, prosečna vrednost ovog indikatora ukazuje da su ove zemlje u posmatranom periodu ostvarile privredni rast. Prosečna vrednost indikatora nezaposlenosti je izuzetno velika, što ukazuje na problem nezaposlenosti u ovom regionu. Ovakva stopa nezaposlenosti je značajno iznad stope nezaposlenosti u Evropskoj Uniji. U posmatranom periodu inflacija se kretala od -0,91% do čak 95%, kolika je inflacija zabeležena s početka perioda posmatranja u Srbiji. Negativnom stopom inflacije u posmatranom periodu mogu se pohvaliti Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Visoka stopa standardne devijacije makroekonomskih varijabli, može se, između ostalog protumačiti kao posledica velikih oscilacija u ekonomskim i privrednim aktivnosti u ovim zemljama tokom prethodnih petnaestak godina. Ovo je naročito očigledno kod standardne devijacije inflacije, što se najbolje može sagledati na osnovu grafičke ilustracije (slika 2). Vrednost ROA ilustruje relativno nisku diskrepancu između zemalja, s tim da minimalna vrednost je dostizala negativnu vrednost od oko 4,8%. To je pre svega posledica negativne i niske profitabilnosti u Crnoj Gori, tačnije činjenici da je nekoliko godina značajan broj banaka beležio gubitke. Uprkos različitim prudencionim zahtevima i standardima propisanim od strane centralnih banaka, visoka prosečna vrednost CAP je ohrabrujuća i ukazuje na otpornost bankarskog sektora ekstremnim šokovima i makroekonomskoj nestabilnosti. Sa druge strane, relativno visoka vrednost standardne devijacije ovog parametra može biti i indikacija promena prudencionih zahteva tokom posmatranog perioda.

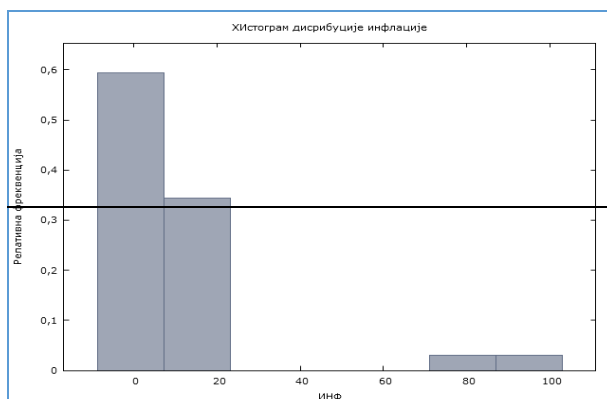

Slika 1 – Kretanje NPL-a tokom posmatranog perioda (Izvor: Autori)

Tabela 1 – Deskriptivna statistika panel podataka - (%) nebalansirani podaci

Varijable	Obs.	Sredina	St. dev.	Minimum	Maksimum
NPL	48	12,751	6,783	2,900	24,100
GDP	48	4,745	4,195	-3,120	17,290
UNR	48	20,467	4,760	7,250	31,100
INF	48	10,407	19,944	-0,910	95,010
ROA	48	0,285	1,397	-4,790	4,000
ROE	48	1,902	8,708	-25,670	19,170
CAP	48	21,336	7,133	6,000	42,000

(Izvor: Autori)

Slika 2 – Histogram distribucije inflacije (Izvor: Autori)

Prvi korak u radu sa vremenskim serijama podrazumeva proveru stacionarnosti panel podataka primenom testa jediničnih korena. Iz tog razloga u radu je korišćen prošireni Dickei-Fuller (ADF) test, koji je primenjen na svaku pojedinačnu varijablu. Rezultati ADF testa prikazani su u tabeli 2. Kao što se može videti iz tabele 2. tri varijable pokazuju nestacionarnost na osnovnom nivou: NPL, GDP i CAP. Ovo je i za očekivati kada se imaju u vidu promenljive ekonomske, a pre svega bankarske aktivnosti na polju kreditiranja, neravnomerni ekonomski rast, odnosno smena recesionih perioda i perioda oporavka u razvoju privreda ovih zemalja. Što se tiče nestacionarnosi CAP-a može se objasniti čestim promenama prudencionih zahteva koji su bili posledica refirmi finansijskog sektora. Što se tiče ostalih varijabli, iako nisu bila nestacionarne njihove vrednosti nisu ohrabrujuće. Naime, INF pokazuje stacionarnost što znači da je uvek prisutna u određenom opsegu. Što se tiče ROE i ROA oni pokazuju takođe stacionarnost, ali imajući u vidu negativnu profitabilnost, pre svega u Crnoj Gori, ni njihove vrednosti nisu ohrabrujuće. Nakon diferencijacije prvog reda, sve nestacionarne serije su postale stacionarne.

Tabela 2 – Rezultati ADF testa

Varijable		Vrednost testa	p-vrednost
NPL	nivo	6,37925	0,3821
	1: difer.	25,8609	0,0002
UNR	nivo	20,4845	[0,0023]
	1: difer.		
GDP	nivo	11,1123	0,0850
	1: difer.	42,0469	0,0000
INF	nivo	50,4943	0,0000
	1: difer.		
ROE	nivo	14,2472	0,0270
	1: difer.		
ROA	nivo	22,6279	0,0009
	1: difer.		
CAP	nivo	11,0279	0,0875
	1: difer.	21,595	0,0014

Napomena: test je izvršen za nivo poverenja od 5%, vrednost testa je Inverse chi-square sa 6 stepeni slobode.
(Izvor: Autori)

Nakon ispitivanja stacionarnosti i svođenja nestacionarnih serija na stacionarne, drugi korak u analizi podrazumeva analizu međuzavisnosti između varijabli. Uključivanjem visoko korelisanih varijabli u statički ili dinamički model daće iskrivljene rezultate, a samim tim i zaključci do kojih njihovi rezultati budu doveli biće pogrešni. Stoga je izračunata matrica korelacije. Rezultati matrice korelacije prikazani su u tabeli 3.

Tabela 3 – Matrica korelacije

NPL	GDP	UNR	INF	ROE	ROA	CAP	
1,000	-0,101	-0,188	0,247	-0,402	-0,393	0,271	NPL
	1,000	-0,331	0,086	-0,369	-0,332	-0,027	GPD
		1,000	-0,497	0,209	0,186	-0,473	UNR
			1,000	-0,115	-0,154	0,732	INF
				1,000	0,959	0,038	ROE
					1,000	-0,020	ROA
						1,000	CAP

(Izvor: Autori)

Kao što se može videti u tabeli 3, ROA i ROE su visoko korelisani jedni sa drugima (0,959). Otuda je neophodno jednu od ove dve varijable isključiti iz istraživanja. Budući da je ROE više korelisana sa ostalim varijablama, isključena iz daljeg istraživanja.

Ocena panel podataka dobijene primenom dva različita pristupa ocene parametara panel podataka, o kojima je bilo reči na prethodnim stranama prikazani su u tabeli 4. Vrednost R kvadrata za združeni OLS ocenjivač iznosi 0,101, što znači da da samo 10,1% varijacija u zavisnoj varijabli može biti objašnjen pomoću izabranih varijabli. Pored toga, ocene parametara za GDP i INF nisu statistički značajne, sa p vrednostima od 0,196 i 0,759 jasno upućuju da se ocene modela mogu unaprediti primenom ocenjivača fiksnog efekta. Imajući u vidu da je združeni OLS model sa konstantom nije statistički značaj, nije moguće odrediti da li je ovaj ocenjivač pogodniji u odnosu na ocenjivač fikson efekta.²

Tabela 4 – Rezultati ocene parametara statičkog modela za sve tri zemlje za period od 2000. do 2015. godine (dNPL – zavisna varijabla)

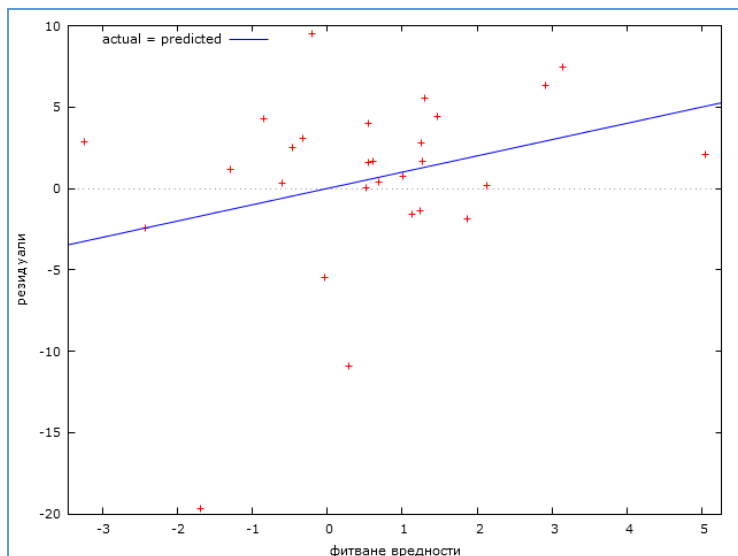
Varijable	Združeni OLS metod			Metod fiksnog efekta		
	koef.	p - vrednost		koef.	p - vrednost	
Konstanta				17,7898	0,0001	***
dGDP	-0,206	0,196		-0,168	0,2915	
UNR	0,052	0,000	***	-0,807	0,0001	***
INF	0,012	0,759		0,100	0,0049	***
ROA	-1,440	0,000	***	-1,709	0,0001	***
dCAR	0,315	0,021	**	0,625	0,0591	*
R ²	0,101			0,176		

Napomena: U zagradama su date p vrednosti. Združeni OLS metod je korišćen uzimajući u obzir korekciju za heteroskedasičnost. ***, **, *, statistički značajan za nivo poverenja od 1%, 5% i 10%.
(Izvor: Autori)

Rezultati združenog OLS metoda pokazuju da postoji pozitivna i statistički značajna veza između stope NPL-a i stope nezaposlenosti. Što se tiče stope nezaposlenosti, dobijeni rezultati su očekivani, pozitivni i značajni na čak 1% nivou značajnosti. Kao što je naznačeno na svakih 1% povećanja stope nezaposlenosti doći će do rasta NPL-a za 0,053%. Dok sa druge strane u slučaju ROA postoji negativan i značajan odnos čak i na nivou značajnosti od 1%. Svaki rast od 1% ROA biće praćeno padom stope NPL-a za 1,44%. CAP ima pozitivan i značajan odnos sa stopom NPL. Ovo otkriće nije u skladu sa tvrdnjama Makri-a (2012), koji smatra odnos između ove dve varijable treba da ima negativan predznak. Svako povećanje od 1% u CAP dovidi do povećanja NPL-a za 0,315%.

² O načima izbora ocevica detaljnije videti u Radivojevic, N., Jovovic, J., (2017), „Examining of determinants of non-performing loans”, Prague economic paper, Vol. 26, No. 3, pp. 300-316.

Posle ispitivanja plota rezidualnog modela (slika 3), može se zaključiti da postoji obrazac koji ukazuje na neku „akciju“ ili varijabilnost koja je ostala u NPL-u koja nije objašnjena modelom. To znači da se može formirati bolji model, možda korištenjem dodatnih ili različitih nezavisnih varijabli.

Slika 3 – Rezidualni model naspram fitovanih vrednosti
(Izvor: Autori)

Rezultati ocene parametara modela (1) dobijenih primenom FE metoda u izvesnoj meri upućuje na drugačije zaključke u odnosu na rezultate dobijene preimenom združenog OLS metode. U stvari, FE uzima u obzir različitu konstantu za svaku varijablu. U slučaju FE, porast od 1% u stopi nezaposlenosti će uzrokovati pad NPL-a od 0,807%, dok će rast inflacije od 1% generisati rast NPL-a od 0,10%. Ovakav rezultat suprotan je nalazima Tabak-a et al. (2000) koji su utvrdili da postoji negativan i statistički značajan odnos između inflacije i stope NPL-a. GDP nije u statistički značajnoj korelaciji sa pojavom i kretanjem NPL-a. Takođe primenom ovog metoda otkriveno je da postoji negativan i značaj odnos između ROA i NPL-a. Rast ROA od 1% uzrokuje pad u stopi NPL-a od oko 1,71%. Odnos između CAP i NPL-a je takođe statistički značajan na nivou značajnosti od 10% i može se tumačiti da će promena od 1% u CAP generisati promenu od oko 0,63% u istom smeru u stopi NPL-a.

Kao što se vidi iz prethodne analize, kod nekih varijabli dobijeni su suprotni znakovi nego što se teorijski pretpostavlja. Slična je situacija i kada se koriste različite metode ocene parametara linearnog modela panel podataka. Vrednost R kvadrata u slučaju metoda FE iznosi 0,176 što znači da skoro 18% varijacija u zavisnoj varijabli može biti objašnjena pomoću izabranih varijabli. Poređenjem ovih pokazatelja može se reći da je bolji model dobijen primenom metoda fiksnog FE, uz napomenu da s obzirom na to da je korišćen OLS model bez konstante, nije moguće primenom uobičajenog načina odrediti koji je model bolji.

Diskusija dobijenih rezultata

Na osnovu podataka predstavljenih u tabeli 4 može se zaključiti da postoje razlike u dobijenim rezultatima koje dovode do oprečnih zaključaka u vezi uticaja i značaja pojedinih makro i mikro varijabli na pojavu i kretanje stope NPL-a. Otuda, izvođenje zaključka u vezi značaja i vrste odnosa zahteva oprez i sagledavanje svih rezultati i karakteristika modela kao i različitih testova koje govore u prilog validnosti izabranih modela i metoda ocenjivanja parametara i varijabli.

Imajući u vidu prethodno rečeno, u nastavku su izneti zaključci u kontekstu dobijenih rezultata testiranja vrste i značajnosti veza između izabranih varijabli i NPL-a. Rezultati istraživanja upućuju na sledeće:

1) da postoji negativna i statistički značajna veza između nezaposlenosti i stope NPL-a. Ovaj nalaz suprotan je stavu da nezaposlenost smanjuje raspoloživi dohodak domaćinstava i slabi sposobnost zajmoprimca da plati svoje rate kredita. Ovaka rezultat u suptnostima je sa nalazima koje su predstavili predstavili Nkusu (2011), Louzis et al. (2012) i Makri (2012, 2014);

2) da ne postoji statistički značajna veza između bruto društvenog proizvoda i stope NPL-a;

3) da postoji pozitivna i značajna veza korelacija između stope inflacije i stope NPL-a. Ovaj rezultat ukazuje da inflacija u odabranim zemljama negativno utiče na kvalitet aktive banaka. Ovaj nalaz ukazuje na zaključak da efekat viših kamatnih stopa zbog inflacije i opadajućih ekonomskih uslova koji su obično povezani sa rastućom inflacijom, prevladavaju nad pozitivnih uticajem koji inflacija imati na kapacitete dužnika za servisiranje duga. Ovaj zaključak je u skladu sa Mileris-om (2012) i Nkusu (2011);

4) da postoji negativan i značajan odnosi između ROA i stope NPL-a, što je u skladu sa nalazima Luise et al. (2012) o uticaju lošeg menadžmenta na kvalitet kreditnog portfolija banaka, ali u skladu sa nalazima Garsiy-a i Fernandez-a (2007);

5) da postoji pozitivan i značajan odnosi između CAP i stope NPL-a. Ovakav nalaz govori u prilog stavu banke prema aktivnostima preduzimanja rizika u slučajevima povoljne adekvatnosti kapitala.

Zaključak

U radu se ispituje uticaj ključnih mikro i makro varijabli na pojavu i kretanje stope NPL-a u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, budući da ova problematika nije bila predmet značajnih istraživanja, naročito primenom sofisticiranijih ocenjivača. Cilj rada je bio da se otkrije vrsta i značaj uticaja bruto društvenog proizvoda, inflacije i stope nezaposlenosti na NPL, kao ključnih makroekonomskih varijabli na NPL-a, kao i vrsta i značaj odnosa između ROA, ROE i CAP na NPL, kao značajnih mikroekonomskih varijabli NPL. Ideja je da se sve ove varijable sagledaju zajedno primenom panel podataka, te da se za ocenu koriste združeni OLS metod i metod FE.

Rezultati prikazani u ovom radu ukazuju na to da primena različitih ocenjivača može dovesti do različitih rezultata, te da dovode do oprečnih zaključaka u vezi uticaja i značaja pojedinih makro i mikro varijabli na stopu NPL-a, u zavisnosti od metode koja se koristi za ocenjivanje. Otuda, izvođenje zaključka u vezi značaja i vrste odnosa zahteva oprez i sagledavanje svih rezultata i karakteristika modela kao i različitih testova koje govore u prilog validnosti izabranih modela odnosno ocenjivača i varijabli.

Imajući u vidu prethodno rečeno rezultati i nalazi iz ove studije se mogu ukratko sumirati i to: povećanje nezaposlenosti u ovim zemljama ne utiče na sposobnost dužnika da na vreme i pod ugovorenim uslovima uredno servisira svoj kredit prema bankama; da privredna aktivnost u ovim zemljama ne utiče značajno na pojavu i kretanje stope NPL-a; da inflacija predstavlja značajan faktor koji utiče na sposobnost klijenta banke da uredno servisiraju kredit; da je loš menadžment jedan od bitnih faktora loše portfolio strukture kredita banaka, kao i da postoji značajan i pozitivan odnos između CAP-a i NPL-a.

Literatura

[1] Boudriga, A., Taktak, N., Jellouli, S. (2009), "Bank Specific, Business and Institutional Environment Determinants of Nonperforming Loans: Evidence from MENA Countries." Paper presented at Economic Research Forum 16th Annual Conference Cairo.

[2] Godlewski, J. C. (2005), "Bank capital and credit risk taking in emerging market economies." *Journal of Banking Regulation*, Vol. 6, No. 2, pp. 128-145.

[3] Garsiya, M. T., and Fernandez, R.M.D. (2007), "Risk-taking behaviour and ownership in the banking industry: The Spanish evidence." *Journal of Economics and Business*, Vol. 60, No. 4, pp. 332 – 354.

[4] Jovovic, J. (2014), "Determinants of Non-Performing Loans: Econometric Evidence Based on 25 Countries." Master thesis, City University London.

[5] Louzis, P. D., Vouldis, A. T., Metaxas, V. L. (2012), "Macroeconomic and bank-specific determinants of non-performing loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios." *Journal of Banking and Finance*, Vol. 36, No. 1, pp. 1012-1027.

[6] Makri, V., Tsagkanos, A., Bellas, A. (2014), "Determinants of Non-Performing Loans: The Case of Eurozone". *Panaeconomicus*, No. 2, pp. 193-206.

[7] Makri, V., Papadatos, K. (2012), "How accounting information and macroeconomic environment determine credit risk, Evidence from Greece." *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, Vol. 7, No. 1, pp. 129-143.

[8] Mileris, R. (2012), "Macroeconomic Determinants of Loan Portfolio Credit Risk in Banks." *Izerine Ekonomika-Engineering Economics*, Vol. 23, No. 5, pp. 496-504.

[9] Nkusu, M. (2011), "Nonperforming Loans and Macrofinancial vulnerabilities in Advanced Economies." IMF Working Paper 161.

[10] Radivojevic, N., Jovovic, J., (2017), "Examining of determinants of non-performing loans", Prague economic paper, Vol. 26, No. 3, pp. 300-316.

[11] Stakić, N., (2014), "Determinante kretanja nivoa problematičnih kredita u bankarskom sektoru u Srbiji." *Bankarstvo*, No. 4. pp. 122 -146.

[12] Tabak, B. et al. (2005), "The Stability-Concentration Relationship in the Brazilian Banking System." The Banco Central do Brazil Working Papers, 145.

[13] Vučinić, M. (2014), Financial Stability – Comparative Analysis: Montenegro, Serbia and the Netherlands, *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 2015, 1, pp. 63-93.

[14] Wooldridge, J., M. (2009), *Introductory econometrics: a modern approach*. 4th ed. Mason, Ohio: South-Western Cengage Learning.

KOEFICIJENT LEVERIDŽA KAO BAZELSKI STANDARD U FINANSIJSKOM UPRAVLJANJU NAFTNIH KOMPANIJA

Biljana P. Ivanova

Univerzitet odbrane u Beogradu
Lidija Barjaktarović, Ilija Đ. Ivanov
Univerzitet Singidunum, Beograd

Predmet ovog rada je finansijska leveridž analiza kompanija u periodu od 2012. do 2016. godine, koje posluju u naftnoj industriji u Republici Srbiji (NIS a.d. Novi Sad, Lukoil Srbija d.o.o. Beograd i OMV Srbija d.o.o. Beograd). Leveridž analiza kao mera rizika bila je razmatrana od strane Bazelskog komiteta. Koeficijent leveridža ugrađenog u Bazel III jednostavan je za primenu pošto se lako izračunava, transparentan je, a najbitnije je da ukazuje na odnos između veličine kapitala banke i veličine izloženosti riziku, odnosno, kredibilna je mera koja ukazuje koliki su zahtevi za kapitalom. Osnov analize su finansijskih izveštaji odabranih kompanija javno obelodanjeni na sajtu Agencije za privredne registre. Rezultati finansijske leveridž analize ukazuju da su analizirana preduzeća relativno uspešno odgovorila na promene cene nafte i naftnih derivata na svetskom tržištu. Buduća istraživanja će razmotriti uspešnost upravljanja drugim tržišnim rizicima (kao što su: rizik konkurencije, devizni i kamatni rizik) u poslovanju kompanija u naftnoj industriji u Republici Srbiji.

Ključne reči: upravljanje, leveridž analiza, rizik, naftne kompanije

Uvod

Uloga finansijskog menadžmenta u bankarskom sektoru povećava se sa povećanjem značaja upravljanja rizicima. Fokus finansijskog menadžmenta se menja sa obezbeđivanja dovoljno sredstava za održavanje likvidnosti i solventnosti, na definisanje i obezbeđivanje visine nivoa kapitala u odnosu na potencijalne rizike. Svetsko tržište kapitala i novca pratilo su velike i različite promene, te su iz tog razloga regulatorne institucije na svetskom nivou inicirale razvoj standarda kojima se upravlja rizikom kod svih institucija, kako finansijskih, tako i ne finansijskih. Banke imaju višestruke obaveze, a njena osnovna delatnost je kreditno-depozitna. Upravljanje rizicima i prinosom je njena osnovna funkcija. Obaveze banke odnose se na centralnu banku, ali i na njene dužnike, gde vrši procenu rizika prema međunarodnim standardima, iako je i sama pod lupom svih zainteresovanih strana na tržištu.

Preduzeća imaju različite finansijske potrebe u svom poslovanju, a banka ostvaruje svoju zaradu upravo zadovoljavajući njihove zahteve. Uticaj Potpisivanja Bazelskih sporazuma I, II i III, kao i promene koje su proistekle njihovom implementacijom odnosi se i

na poslovanje privrednih subjekata koji su u obavezi da bankama daju mnogo više podataka prilikom podnošenja zahteva za kredit. Cilja ovog rada je da analizira i ukaže na poslovanja naftnih kompanija NIS, OMV, LUKOIL, koje su prema Nacionalnom naftnom komitetu Srbije, po uspešnosti poslovanja, bile rangirane kao prve tri u Srbiji u 2017. godini. Korišteni su finansijski izveštaji za period od 2012–2016. godine iz Agencije za privredne registre, kao i godišnji izveštaji kompanija koji su bili dostupni u 2017. godini. Analizom finansijskih i operativnih pokazatelja može se doći do odgovora na pitanja da li preduzeće ostvaruje adekvatnu zaradu, da li efikasno koristi raspoloživa sredstva, da li preduzeće može da ispuni svoje obaveze na vreme prema zainteresovanim stranama. Zainteresovani subjekti za ove odgovore mogu biti kreditori, investitori, akcionari, pravna, ali i fizička lica koja se mogu naći

Finansijska leveridž analiza

Prema Bazelu III, koeficijent leveridža je odnos između mere kapitala i mere ukupne izloženosti. Bazelski komitet je predložio minimalni nivo 1 koeficijenta leveridža od 3%, a monitoring se vrši od strane Bazelskog komiteta na polugodišnjoj osnovi. (Barjaktarović, 2013)

Kako je naznačeno na sajtu Narodne banke Srbije, najznačajnije novine predviđene Bazel III standardima odnose se na:

- unapređenje kvaliteta kapitala i jačanje kapitalnih zahteva;
- uvođenje minimalnih standarda za upravljanje rizikom likvidnosti, kao i minimalnih pokazatelja likvidnosti;
- poboljšanje procesa upravljanja rizicima u cilju odgovarajućeg pokrića svih rizika kapitalom;
- uvođenje leveridž racija kao dodatnog pokazatelja poslovanja banaka koji nije zasnovan na stepenu rizičnosti aktive;
- uvođenje niza mera u cilju formiranja što adekvatnijih rezervi kapitala (*capital buffers*) koje bi bile raspoložive u periodima krize.

Ispravna ocena finansijskog položaja preduzeća postiže se istraživanjem odnosa između pozicija u bilansima stanja i uspeha, kao i u izveštajima o tokovima gotovine. Kvantificiranjem i istraživanjem tih odnosa bavi se analiza finansijskih izveštaja, a realizacija se obezbeđuje korišćenjem određenih instrumenata, odnosno, tehnika analize. (Malešević, 2011)

Knežević (2007) u analizi finansijskih izveštaja koristi sledeće instrumente:

- horizontalna analiza,
- vertikalna analiza,
- analiza osnovnih finansijskih indikatora (pokazatelja),
- analiza pomoću neto obrtnog fonda i
- analiza leveridža.

Pojam rizika predstavlja neizvesnost u pogledu očekivanog ishoda poslovne dobiti (poslovni rizik), odnosno neto dobiti (finansijski rizik). Njihovo zajedničko dejstvo čini totalni ili složeni rizik. U cilju upravljanja rizicima, kompanije se na različite načine trude da predvide rizike i od njih zaštite svoje poslovanje.

Faktor poslovnog leveridža

Poslovni rizik (leveridž) pokazuje promene poslovnog dobitka u odnosu na promene prihoda od realizacije, odnosno obima prodaje. Nastaje svaki put kada preduzeće ima fiksne troškove koji ostaju nepromenjeni u apsolutnom iznosu bez obzira na kratkoročne fluktuacije u obimu prodaje. Dejstvo poslovnog leveridža odnosi se na kratak rok, jer su u dužem roku svi troškovi uglavnom varijabilni. Varijabilni troškovi direktno su uslovljeni ostvarenim obimom prodaje. Fiksni troškovi variraju u obrnutoj srazmeri sa promenama obima prodaje (Vasić, 2016).

Veći obim i prihodi od prodaje – manja opterećenost fiksnim troškovima – veći poslovni dobitak. Manji obim i prihodi od prodaje – veća opterećenost fiksnim troškovima – manji poslovni dobitak. Ovo ima za posledicu da se poslovni dobitak, uz konstantnost ostalih faktora, menja jačim intenzitetom, nego što se menja prihod od prodaje.

Kako je poslovni rizik neizvesnost očekivane poslovne dobiti (EBIT), suštinu njegovog dejstva čine fiksni troškovi poslovanja, koji nisu uslovljeni promenama cena, visine prihoda i drugim uticajima.

Kompanija sa višim fiksnim troškovima nosi veći poslovni rizik, a s obzirom na to što se amortizacija uključuje kao fiksni trošak, potrebno je obratiti pažnju na kompanije sa visokim pozicijama osnovnih sredstava.

U cilju matematičkog izražavanja rizika koristimo faktor poslovnog leveridža, koji predstavljamo formulom (Mishkin, 2006):

$$\text{Faktor poslovnog leveridža} = \frac{\text{Bruto marža (Gross margine)}}{\text{Poslovna dobit (EBIT)}}$$

Sledeća formula faktora poslovnog leveridža može da obezbedi pokazatelj koliko promena poslovanja može da utiče na poslovnu dobit, jer mali pad prodaje, odnosno vrednosti bruto marže, može dovesti do drastičnog smanjenja poslovne dobiti.

$$\text{Faktor poslovnog leveridža} = \frac{\text{Promena Bruto marže}}{\text{Promena prihoda od prodaje (Net Sales)}}$$

To znači, ako se prihod prodaje poveća ili smanji za 1%, poslovna dobit će se povećati ili smanjiti za onoliko % koliko iznosi faktor poslovnog leveridža.

Tabela 1 – Faktor poslovnog leveridža analiziranih kompanija

Lukoil	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Bruto marža	3,084,082	2,548,584	2,568,441	2,682,464	2,622,743
Poslovna dobit	-697,196	-2,559,615	-11,162,246	358,986	1,815,779
Faktor poslovnog leveridža	-0.2	-1.0	-4.3	0.1	0.7
OMV	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Bruto marža	3,605,640	3,421,582	3,458,110	3,917,700	3,745,904
Poslovna dobit	308,322	-605,476	-1,364,257	947,637	871,339
Faktor poslovnog leveridža	11.7	-5.7	-2.5	4.1	4.3

<i>NIS</i>	<i>2012.</i>	<i>2013.</i>	<i>2014.</i>	<i>2015.</i>	<i>2016.</i>
Bruto marža	113,222,032	107,516,893	102,327,142	77,780,532	71,355,174
Poslovna dobit	56,984,850	53,162,763	47,480,277	30,689,530	23,245,271
<i>Faktor poslovnog leveridža</i>	<i>2.0</i>	<i>2.0</i>	<i>2.2</i>	<i>2.5</i>	<i>3.1</i>
<i>prihodi od prodaje</i>	<i>2012.</i>	<i>2013.</i>	<i>2014.</i>	<i>2015.</i>	<i>2016.</i>
Lukoil	45,302,952	30,347,465	28,814,513	31,726,482	29,087,265
OMV	38,223,907	31,075,305	31,154,253	31,920,818	28,132,967
NIS	230,070,824	252,577,047	247,620,582	199,861,276	177,913,601

Tabela 2 – Pojedinačni prikaz faktora poslovnog leveridža analiziranih kompanija

<i>Lukoil</i>	<i>pr.od prodaje</i>	<i>posl.dobit</i>	<i>leveridž</i>
2012.	45,302,952	-697,196	-0.2
2013.	30,347,465	-2,559,615	-1.0
2014.	28,814,513	-11,162,246	-4.3
2015.	31,726,482	358,986	0.1
2016.	29,087,265	1,815,779	0.7
<i>OMV</i>	<i>pr.od prodaje</i>	<i>posl.dob</i>	<i>leveridž</i>
2012.	38,223,907	308,322	11.7
2013.	31,075,305	-605,476	-5.7
2014.	31,154,253	-1,364,257	-2.5
2015.	31,920,818	947,637	4.1
2016.	28,132,967	871,339	4.3
<i>NIS</i>	<i>pr.od prodaje</i>	<i>posl.dob</i>	<i>leveridž</i>
2012.	230,070,824	56,984,850	2.0
2013.	252,577,047	53,162,763	2.0
2014.	247,620,582	47,480,277	2.2
2015.	199,861,276	30,689,530	2.5
2016.	177,913,601	23,245,271	3.1

Prema podacima iz tabela 1, 2 i 3, možemo zaključiti da sve tri prikazane kompanije, bez obzira na evidentni pad prihoda od prodaje, kao i smanjenje poslovne dobiti u 2016. godini, ostvaruje uvećan faktor poslovnog leveridža, što ukazuje na efektivnije upravljanje fiksnim troškovima.

Osim kompanije NIS koja i u ranijim godinama ostvarivala isti ovaj efekat, druge dve kompanije su pokazivale fluktuaciju faktora poslovnog leveridža, usled nestabilizovanog odnosa prihoda i poslovne dobiti. Očito je da kompanije pokušavaju da utiču na svoje fiksne troškove na šta upućuje i podatak o rapidnom smanjenju broja zaposlenih tokom prikazanih godina, kao i evidentirane prodaje fiksnih sredstava.

Tabela 3 – Komparativni prikaz faktora poslovnog leveridža analiziranih kompanija

<i>Faktor poslovnog leveridža</i>	<i>2012.</i>	<i>2013.</i>	<i>2014.</i>	<i>2015.</i>	<i>2016.</i>
<i>Lukoil</i>	-0.2	-1.0	-4.3	0.1	0.7
<i>OMV</i>	11.7	-5.7	-2.5	4.1	4.3
<i>NIS</i>	2.0	2.0	2.2	2.5	3.1

Zaključujemo da faktor poslovnog leveridža, kao pokazatelj rizika, treba da bude viši od 0, dok njegova stabilnost, uočena kroz godine, ukazuje na stabilno poslovanje. Takođe, izuzetno visok Faktor poslovnog leveridža predstavlja izuzetno visok rizik, jer će ukazati da će i sa najmanjim smanjenjem prihoda od poslovanja doći do dramatičnog smanjenja poslovne dobiti.

Faktor finansijskog leveridža

Finansijski rizik predstavlja neizvesnost očekivane neto dobiti, te suštinu njegovog dejstva čine fiksni rashodi finansiranja, koji nisu uslovljeni promenama poslovne dobiti. Fiksnim rashodima finansiranja se obuhvataju rashodi na ime kamata, proistekli iz različitih vidova zaduživanja. Finansijski rizik matematički možemo predstaviti faktorom finansijskog leveridža, kojeg čini odnos poslovne dobiti (EBIT) i dobit pre oporezivanja (EBT) (Živković i dr., 2012):

$$\text{Faktor finansijskog leveridža} = \frac{\text{Poslovna dobit (EBIT)}}{\text{Dobit pre oporezivanja (EBT)}}$$

Sledeća formula faktora finansijskog leveridža pokazuje koliko promena u visini poslovne dobiti može da utiče na dobit pre oporezivanja. U tom smislu, faktor finansijskog leveridža određuje rizik koji prouzrokuju kamate, kao fiksni trošak kompanije, te time treba da utiče na odgovarajuće odluke po pitanju nivoa i načina finansiranja.

$$\text{Faktor finansijskog leveridža} = \frac{\text{Promena dobiti pre oporezivanja (EBT)\%}}{\text{Promena poslovne dobiti (EBIT)\%}}$$

Tabela 4 – *Pojedinačni prikaz faktora finansijskog leveridža analiziranih kompanija*

Lukoil	Dobit pre opor.	posl.dobit	leveridž
2012	-2,817,359	-697,196	0.2
2013	-3,152,409	-2,559,615	0.8
2014	-14,187,058	-11,162,246	0.8
2015	-1,091,119	358,986	-0.3
2016	801,514	1,815,779	2.3
OMV	Dobit pre opor.	posl.dob	leveridž
2012	-641,128	308,322	-0.5
2013	-626,566	-605,476	1.0
2014	-1,528,342	-1,364,257	0.9
2015	842,174	947,637	1.1
2016	757,561	871,339	1.2
NIS	Dobit pre opor.	posl.dob	leveridž
2012	51,324,959	56,984,850	1.1
2013	58,309,328	53,162,763	0.9
2014	36,456,884	47,480,277	1.3
2015	20,455,884	30,689,530	1.5
2016	18,601,544	23,245,271	1.2

Tabela 5 – *Faktor finansijskog leveridža analiziranih kompanija*

Lukoil	2012	2013	2014	2015	2016
Dobit pre oporezivanja	-2,817,359	-3,152,409	-14,187,058	-1,091,119	801,514
Poslovna dobit	-697,196	-2,559,615	-11,162,246	358,986	1,815,779
Faktor finansijskog leveridža	0.2	0.8	0.8	-0.3	2.3
OMV	2012	2013	2014	2015	2016
Dobit pre oporezivanja	-641,128	-626,566	-1,528,342	842,174	757,561
Poslovna dobit	308,322	-605,476	-1,364,257	947,637	871,339
Faktor finansijskog leveridža	-0.5	1.0	0.9	1.1	1.2
NIS	2012	2013	2014	2015	2016
Dobit pre oporezivanja	51,324,959	58,309,328	36,456,884	20,455,884	18,601,544
Poslovna dobit	56,984,850	53,162,763	47,480,277	30,689,530	23,245,271
Faktor finansijskog leveridža	1.1	0.9	1.3	1.5	1.2

Prema podacima iz tabela 4, 5 i 6 može se uočiti da što je viši faktor finansijskog leveridža ukazuje na veću zaduženost kompanija, dok faktor ispod 1 treba da ukazuje da kompanija ima prihod od finansijskog poslovanja, kao što je slučaj u kompaniji NIS 2013. godine.

Međutim, treba biti obazriv prilikom ovakvog tumačenja faktora finansijskog leveridža i uzeti u obzir da će se faktor niži od 1 pokazati i u slučajevima kada kompanija posluje sa gubitkom, kao što je slučaj kod kompanija LUKOIL i OMV.

Tabela 6 – Komparativni prikaz faktora poslovnog leveridža analiziranih kompanija

Faktor finansijskog leveridža	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Lukoil</i>	0.2	0.8	0.8	-0.3	2.3
<i>OMV</i>	-0.5	1.0	0.9	1.1	1.2
<i>NIS</i>	1.1	0.9	1.3	1.5	1.2

Faktor totalnog leveridža

Budući da je poslovni leveridž determinisan odnosom % povećanja poslovnog dobitka u odnosu na % porast obima prodaje, dok je finansijski leveridž determinisan odnosom % povećanja neto dobitka u odnosu na % povećanje poslovnog dobitka – oba dejstva leveridža reflektuju se na stopu prinosa na sopstvena sredstva (neto dobitak / sopstveni kapital). Kumuliranjem oba leveridža dobija se tzv. totalni leveridž koji odražava izloženost preduzeća ukupnom ili totalnom riziku.

Složeno dejstvo poslovnog i finansijskog leveridža analizira se u granicama očekivanih oscilacija prihoda od prodaje prema donjoj granici rentabilnosti. Ovo posebno važi za tzv. kapitalno intenzivna preduzeća koja se odlikuju visokim učešćem fiksnih troškova u ukupnim troškovima i gde visok faktor poslovnog leveridža obezbeđuje srazmerno velike promene poslovnog dobitka na bazi relativno malih oscilacija u obimu prodaje. Totalni leveridž pojavljuje se kao neizvesnost pri ostvarivanju bruto dobitka, neto dobitka i prinosa na sopstveni kapital. Sveukupan rizik pred kojim se nalazi preduzeće.

Kod kompanija koje su izložene i fiksnim poslovnim i fiksnim finansijskim rashodima uzimamo u obzir faktor totalnog leveridža (tabela 7), s obzirom na to što su takve kompanije dvostruko izložene riziku. One ispoljavaju kumulativni rizik neizvesnosti na očekivanu neto dobit, gde se promenama u obimu aktivnosti povećava rizik pokrića i poslovnih i finansijskih obaveza.

Faktor totalnog leveridža je izražen kao proizvod poslovnog i finansijskog leveridža:

$$\text{Faktor totalnog leveridža} = \text{Faktor poslovnog leveridža} \times \text{Faktor finansijskog leveridža}$$

Tabela 7 – Faktor totalnog leveridža analiziranih kompanija

Faktor totalnog leveridža	Lukoil	OMV	NIS
<i>2012</i>	-0.06	-5.62	2.21
<i>2013</i>	-0.82	-5.46	1.84
<i>2014</i>	-3.42	-2.26	2.81
<i>2015</i>	-0.04	4.65	3.80
<i>2016</i>	1.57	4.94	3.84

Barjaktarović (2013) naglašava da racio brojevi ne daju odgovore, već samo ukazuju na pitanja koja treba postaviti.

Veoma je važno prilikom analiziranja dobijenih rezultata povezati stopu prinosa na vlasnički kapital (ROE, SPSK), stopu prinosa na ukupna ulaganja (SPUS*) i prosečnu kamatnu stopu. Ovo je bitno jer se negativan efekat finansijskog leveridža ispoljava na sledeći način: Ako je prosečna kamatna stopa veća od SPUS*, SPSK strmoglavo opada, manja je od SPUS što je nepovoljno za preduzeće, koje treba da smanji nivo zaduženosti. Ali, pogrešno je reći da SPSK postaje negativna veličina. Ukoliko je prisutan pozitivan efekat finansijskog leveridža, on se očitava u tome da raste rentabilnost vlasničkog kapitala, tj. raste SPSK, najpre sporije pa brže. $SPUS^* > k$; $SPSK > SPUS$.

Zaključak

Finansijska analiza ima veliki značaj jer je namenjena da približi i olakša investicione odluke mnogobrojnim profesionalnim investitorima, ali i mnogobrojnim individualnim. Svaki investitor treba da bude veoma oprezan kod finansijskih analiza u cilju minimiziranja rizika. Usled uticaja internih i eksternih faktora, isti racio broj može dati različite vrednosti kod promena u poslovanju. Određeni pokazatelj se različito tumači ako se gleda jedna ili više godina, ali je bitno i poređenje sa liderom u grani, sa konkurentom i sl. Na osnovu kombinacije uzetih racia za analiziranje, ukoliko se uporede sa istim pokazateljima iz prethodnih godina može se izvesti zaključak o razvojnom trendu preduzeća. Slično tome, ako se uporede sa koeficijentima drugih preduzeća, može se sagledati položaj preduzeća u odnosu na konkurenciju. Zaključak sprovedene analize ukazuje da su analizirana preduzeća uspešno odgovorila na izazove kretanja cene nafte i naftnih derivata u prethodnom periodu. Možemo zaključiti da sve tri prikazane kompanije, bez obzira na evidentni pad prihoda od prodaje, kao i smanjenje poslovne dobiti u 2016. godini, ostvaruju uvećan faktor poslovnog leveridža, što ukazuje na efektivnije upravljanje fiksnim troškovima. Dalje se može uočiti da što je viši faktor finansijskog leveridža ukazuje na veću zaduženost kompanija, dok faktor ispod 1 treba da ukazuje da kompanija ima prihod od finansijskog poslovanja, kao što je slučaj u kompaniji NIS 2013. godine.

Buduća istraživanja će uključiti u analizu uspešnost upravljanja drugim tržišnim rizicima, kao što je rizik konkurencije, devizni i kamatni rizik. Ali, pre svega, pouzdanost zaključivanja na osnovu finansijske leveridž analize zavisi od pouzdanosti podataka na osnovu kojih su izračunati, kao i da samo sveobuhvatno posmatranje može dati ispravan prikaz uspešnosti poslovanja preduzeća.

Literatura

- [1] Barjaktarović L., (2013), Upravljanje rizikom, Univerzitet Singidunum, Beograd
- [2] Barjaktarović S., (2006), Investiciono bankarstvo i tržište hartija od vrednosti, Zadužbina Andrejević, Beograd
- [3] Bikker J.A., (2004), Competition and efficiency in a unified European banking market, Edward Elgar Publishing, Cheltenham
- [4] Knežević G., (2007), Ekonomsko-finansijska analiza, Univerzitet Singidunum, Beograd

[5] Lipczynski J., Wilson J., (2001), *Industrial Organisation- An Analysis of Competitive Markets*, Prentice Hall, Harlow

[6] Milojević, I., Vukoje, A., Mihajlović, M., (2013) Accounting consolidation of the balance by the acquisition method, *Ekonomika poljoprivrede*, Vol. 60, N°2, str. 237-252, ISSN: 0352-3462, UDC: 657.375.6

[7] Mihajlović M. (2016) Odnos menadžmenta preduzeća i korporativnog upravljanja, *ODITOR*, 1 (2), str. 4-10.

[8] Mishkin S., (2006), *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta- sedmo izdanje*, Data status, Beograd

[9] Rose S.P., Hudging C.S., (2005), *Bankarski menadžment i finansijske usluge*, Data status, Beograd.

[10] Stanojević S, Đorđević N., Volf D. (2017) Primena kvantitativnih metoda u predviđanju poslovanja privrednih društava, *ODITOR*, 1 (3), str. 92-101.

[11] Živković A., Stankić R., Marinković S., (2012), *Bankarsko poslovanje i platni promet*, Ekonomski fakultet, Beograd.

[12] Malešević Z., (2011), *Otvorenost finansijskog tržišta Republike Srbije za integraciju sa finansijskim tržištima zemalja EU*, Škola biznisa, <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2011/8.8.pdf>, datum pristupa 13. mart 2018.

[13] Vasić J., (2016), *Uticaj finansijskih tržišta na kvalitet makro-ekonomskih performansi Srbije i zemalja Centralne Evrope*, doktorska disertacija, <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8088/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, datum pristupa 19. februar 2018.

[14] Nacionalni naftni komitet Srbije, (2016), *Cena nafte i investicije u naftnoj industriji*, Bilten br. 19.

[15] Nacionalni naftni komitet Srbije, (2017), *Godina u svetu nafte i gasa-analize, vesti i stavovi*, publikacija.

[16] Agencija za privredne registre, <http://www.apr.gov.rs/>, datum pristupa 18. januar 2018.

[17] FOREX, <http://cena-nafte.com/>, datum pristupa 24. januar 2018. godine

[18] LUKOIL Srbija, <http://lukoil.rs/sr/About/ObligatoryInformationDisclosure>, datum pristupa 18. januar 2018.

[19] Naftna industrija Srbije, <https://www.nis.eu/lat/>, datum pristupa 18. januar 2018.

[20] NYMEX, <http://www.cmegroup.com/>, datum pristupa 24. januar 2018. godine

[21] OMV Srbija, <http://www.omv.co.rs/portal/01/rs/private>, datum pristupa 18. januar 2018.

ZADOVOLJSTVO POSLOM U EU, RUSIJI I SRBIJI – KOMPARATIVNA ANALIZA

Radica Bojičić

Ekonomski fakultet, Kosovska Mitrovica

Marko Pavlović

Fakultetu za poslovne studije i pravo, Beograd

Biljana Stojanović-Višić

Javno preduzeće „Pošta Srbije“, Beograd

Zadovoljstvo zaposlenih predstavlja jedan od važnih elemenata svake savremene organizacije i bitno je zato što doprinosi produktivnosti u radu. Činjenica je da samo zadovoljni zaposleni su, u stvari, motivisani zaposleni za dalje stvaranje odnosno za efikasnost i efektivnost u poslu. Kakvo je zadovoljstvo poslom zaposlenih u Evropskoj uniji (EU), Rusiji i Srbiji i kakve su razlike u percepciji njihovog zadovoljstva, predstavimo u ovom radu na osnovu sprovedenog istraživanja.

Ključne reči: zadovoljstvo poslom, motivacija zaposlenih, istraživanje, EU, Rusija i Srbija

Uvod

Ovaj rad se bavi analizom zadovoljstva poslom zaposlenih u EU, Rusiji i Srbiji. Zadovoljstvo poslom zaposlenih, kao i njihova motivacija predstavljaju važne aspekte u upravljanju ljudskim resursima. Takođe, treba naglasiti da je motivacija zaposlenih povezana ne samo sa radnim okruženjem, već i sa svim funkcijama koje jedna organizacija predstavlja kako bi ostvarila svoje dugoročne ciljeve. Naime, ono što se ne sme zanemariti je da motivaciju treba konstantno obnavljati (Stoner, Freeman i Gilbert, 1995).

Radi ispitivanja zadovoljstva poslom zaposlenih u EU, Rusiji i Srbiji, ispitanicima je dat model elektronskog tipskog upitnika koga je sačinio Paul E. Spector, i koji se najčešće koristi kod merenja stepena zadovoljstva poslom (Spector, 1997).

Cilj istraživanja je bio:

1. Ispitati stepen zadovoljstva poslom u EU, Rusiji i Srbiji, i
2. Ispitati postojanje razlika u percepciji zadovoljstva poslom u EU, Rusiji i Srbiji.

Prilikom samog sprovođenja istraživanja postojala su određena ograničenja. Naime, ispitanici iz određenih država EU nisu pokazali interesovanje da iskažu svoje mišljenje, ali su i iz određenih država: Slovačke, Češke, Bugarske, Slovenije, Rumunije, Austrije i Nemačke, iskazali pozitivne kritike i dali predloge za buduća istraživanja. Takođe, autori su se opredelili da rezultate istraživanja obrade pomoću statističkog programa SPSS Statistics version 17.0.

Pregled literature

Savremene organizacije smatraju da je jedna od najvećih sposobnosti upravljanja u razvijanju i zadržavanju radne snage. Ovakve organizacije ulažu u razvoj i obrazovanje svojih zaposlenih, jer prepoznaju da su kadrovi jedini kreativni element sa kojim se raspolaže, i oni se više ne smatraju pukim izvršiocima, već su bitan resurs koji zahteva konstantno ulaganje. Tako da upravljanje ljudskim resursima ili menadžment ljudskih resursa predstavlja važan segment svake organizacije kome se pridaje sve veći značaj.

Međutim, upravljanje ljudskim resursima je danas sve složenija aktivnost nego ranije (Sims, 2007). Organizacije koriste svoje službe za upravljanje ljudskim resursima i na taj način biraju svoje zaposlene pojedince za koje se pretpostavlja da će uspeti na poslu i to treba da bude nediskriminatorno (Thornton i Rupp, 2005). Službe za ljudske resurse sprovode programe obuke, generišu programe upravljanja i ugovaraju obuke sa spoljnim organizacijama (Pell, 2001). Ljudski resursi usmeravaju i vode pojedince unutar organizacije, što zahteva poznavanje različitih veština kako bi isti dobili konkretan posao u okviru određenog vremenskog perioda (Milligan, 1996). Takođe, treba napomenuti da su ljudski resursi odgovorni za razvijanje vizije i misije, određivanje ciljeva, kratkoročne i dugoročne planove, kao i za primenu taktika implementacije planova u cilju postizanja ciljeva, i postaju strateško pitanje za jednu uspešnu organizaciju, a to podrazumeva stalnu edukaciju i sticanje veština, kao i razvoj sposobnosti poslodavca (Đorđević Boljanić i Pavić, 2011).

Gledajući globalno, menadžment ljudskih resursa je oblast menadžmenta ili nauke o organizaciji koja se bavi proučavanjem svih aspekata zaposlenih u organizaciji (Dulebohn, Ferris i Stodd, 1995). On nije nov koncept i u praksi se najčešće tumači kroz dva osnovna značenja:

1. Kadrovski menadžment, i
2. Menadžment koji bi ostvario nov pristup upravljanja ljudima tj. zaposlenima (Mašić, 2008).

Takođe, menadžment ljudskih resursa, se definiše i kao upravljачka aktivnost koja podrazumeva, razvoj, prilagođavanje, usmeravanje i korišćenje ljudskih potencijala u skladu sa postavljenim ciljevima preduzeća, uz istovremeno respektovanje individualnih potreba i ciljeva zaposlenih (Pržulj, 2002). A ceo proces menadžmenta ljudskih resursa može se sagledati kroz sledeće elemente (Noe, Hollenbeck, Gerhart i Wright, 2006):

- Analizu posla,
- Planiranje ljudskih resursa,
- Regrutovanje ljudskih resursa,
- Selekciju ljudskih resursa,
- Razvoj ljudskih resursa,
- Obuke ljudskih resursa,
- Politiku nagrađivanja ljudskih resursa,
- Ocenu performansi zaposlenih, i
- Radne odnose.

Ono što je važno jeste i da menadžment ljudskih resursa u organizaciji obuhvata: izbor ciljeva, utvrđivanje politike, kao i planiranje, organizacije, koordinaciju i kontrolu delatnosti u području ljudskih resursa i to preuzimanjem upravljачke funkcije kao podsistema funkcionisanja organizacije, čiji su najvažniji procesi (Ćamilović i Vujić, 2006):

- Menadžerska vizija, strategija i politika,
- Dizajniranje radnih mesta,

- Planiranje ljudskih resursa,
- Benchmarking ljudskih resursa,
- Pribavljanje i selekcija zaposlenih,
- Uvođenje zaposlenog u organizaciju, radnu grupu i posao,
- Motivacija zaposlenih,
- Obrazovanje i inoviranje znanja zaposlenih,
- Sistem vrednovanja dostignuća zaposlenih,
- Razvoj lične karijere i promocija zaposlenih i
- Participativno upravljanje u poslovnim sistemima.

Takođe, isto tako važni aspekti u upravljanju ljudskim resursima su zadovoljstvo i motivacija, o čemu će dalje detaljnije biti reči.

Zadovoljstvo i motivacija zaposlenih

Zadovoljstvo i motivacija zaposlenih predstavljaju dva važna faktora koja imaju uticaj na efikasnost organizacije. Ovo postaje važno i proučava se zadnjih dvadesetak godina. Naime, ova dva faktora doprinose različitim uticajima na samo ponašanje zaposlenih u organizaciji, međusobno su komplementarni i imaju slične zavisne varijable kako na njihov uticaj tako i na ponašanje zaposlenih (Kian, Yusoff i Rajah, 2014).

Definisanje zadovoljstva zaposlenih

Zadovoljstvo zaposlenih predstavlja meru tj. procenu osećaja u vezi posla ili kognitivne procene posla (Judge i Church, 2000). Naime, ono je subjektivno i predstavlja emocionalni osećaj koji pojedinci imaju o svom poslu (Swarnalatha i Tephillah, 2014). Takođe, ono predstavlja složen stav koji uključuje određene pretpostavke i verovanja o tom poslu, osećanja prema poslu i oceni posla, i ima tri glavne karakteristike (Spector, 1997):

- Organizacije treba da se rukovode ljudskim vrednostima i da se odnose prema zaposlenima sa poštovanjem, i u takvim okolnostima ocena zadovoljstva poslom može poslužiti kao indikator efikasnosti zaposlenih,
- Visok nivo zadovoljstva poslom upućuje na dobro emocionalno i mentalno stanje zaposlenih, što će uticati na funkcionisanje i aktivnosti organizacije, i
- Zadovoljstvo poslom služi kao indikator organizacionih aktivnosti.

U mnogim teorijama i modelima pojedinih stavova i ponašanja, zadovoljstvo poslom zauzima važnu ulogu, a njegova istraživanja imaju praktičnu primenu za unapređenje ljudskih života i organizacionu efikasnost (Judge i Klinger, 2008). Sama organizacija nije u mogućnosti da utiče na ličnost pojedinca, ali ako zaposleni odaberu poslove koji im najviše odgovaraju, poboljšaće se njihovo zadovoljstvo samim poslom (Saari i Judge, 2004). Neophodno je i da organizacija podstakne zaposlene da ostanu u njoj kako bi izvršavali svoje poslove, ali i prevazišli rutinu i okrenuli se ka kreativnosti i inovativnosti (Pavlović i Marković, 2014).

Iako postoje izvesne razlike u navedenim definicijama, pod pojmom zadovoljstvo poslom preovladava tumačenje da se radi o stavovima vezanim za posao, i posmatra se

kroz dva tipa zadovoljstva na osnovu osećanja u vezi posla koje zaposleni imaju, a to je opšte zadovoljstvo poslom, i osećanja u vezi sa određenim aspektima radnih mesta: plata, beneficije, hijerarhija izveštavanja, promocija, radno okruženje i kvalitet odnosa sa kolegama i rukovodstvom (Mueller i Kim, 2008).

Na osnovu različitih upitnika kojima se meri zadovoljstvo pojedinih aspekata posla, pri čemu su pokazani značajniji rezultati, izdvojile su se sledeće dimenzije posla:

- Sam posao,
- Plata,
- Promocija,
- Odnos sa nadređenim,
- Odnos sa saradnicima,
- Benefiti,
- Priznanja,
- Uslovi rada,
- Sigurnost radnog mesta,
- Mogućnost sticanja novih znanja,
- Kvalitet komunikacije i
- Zadovoljstvo kupca.

Definisanje motivacije zaposlenih

Za motivaciju možemo reći da je jedna od aktuelnih tema istraživača, kako u psihologiji, tako menadžmentu, ali i u samoj organizaciji. Svaka njena teorija pokušava da pruži svoj doprinos u proučavanju ljudskog ponašanja i da na poseban način pokaže kako ljudi ostvaruju svoj lični rast i razvoj u poslovnom okruženju. Pitanje motivacije je ključno pitanje celokupne ljudske aktivnosti, vrednosnog sistema ličnosti, radnih aktivnosti, kao i društva u kojem se odvija proces (Simić, Kežić i Runić Ristić, 2017).

Takođe, ona je jedna od najintragantnijih i najzanimljivih tema u organizacionom ponašanju i upravljanju ljudskim resursima (Runić Ristić, Selaković i Masood Qureshi, 2017). Definiše se i kao volja pojedinca da donese odluke koje su rezultat njegovog/njenog ciljno orijentisanog ponašanja (Kian, Yusoff i Rajah, 2014). Isto tako, ona je i volja da se uloži napor ka ostvarenju organizacionih ciljeva uslovljena zadovoljenjem potreba pojedinca (Saraswathi, 2011). Predstavlja i proces kojim se ljudsko ponašanje i učinak pokreće, usmerava i održava, kako bi se realizovao odgovarajući cilj (Janićijević, 2008).

Pored svega navedenog, ona je i zajednički pojam za sve interne faktore koji konsoliduju intelektualnu i fizički energiju, iniciraju i organizuju individualne aktivnosti, usmeravaju ponašanje i određuju smer intenzitet i trajanje (Bahtijarević-Šiber, 1999). Brojna istraživanja su pokazala da je ona fenomen koji u svakom obliku organizacione strukture i organizacione kulture postoji na specifičan način (Grubić-Nešić, 2005).

Vilijams ističe da je osnovni model motivacije zasnovan na naporu i učinku, zadovoljenju potreba, odnosno spoljašnjim i unutrašnjim nagonima, i da ona predstavlja skup nekoliko faktora čijim adekvatnim delovanjem zaposleni dolazi do cilja, što podrazumeva: napor, učinak, potrebe i nagrade, i da zavisi od toga da li se ovi faktori na adekvatan način usmeravaju (Williams, 2010).

Teorije motivacije se mogu podeliti na dve osnovne grupe. Prva grupa je teorija motivacije koja pokušava da pruži odgovor na pitanje zašto se zaposleni ponašaju na izvestan način na radnom mestu i to nazivamo teorijom sadržaja. A druga grupa definiše one koji žele da odgovore na pitanje kako zaposleni biraju koje će ponašanje biti dominantno u različitim situacijama i na koji način donose te odluke (Vujić, 2008). Herzberg je verovao da je veći broj ljudi motivisan unutrašnjim faktorima, pre nego spoljašnjim, poput novca ili drugih materijalnih dobitaka (Herzberg, 1966). Tu je i teorija jednakosti, poznatija kao teorija pravičnosti, jer je nastala kao proizvod upoređivanja zaposlenih sa ostalim kolegama na poslu (Williams, 2010).

Kakav je stepen zadovoljstva poslom, kao i postojanje razlika u percepciji zadovoljstva poslom u EU, Rusiji i Srbiji videće se na osnovu rezultata dobijenih sprovedenim istraživanjem.

Metodologija i rezultati istraživanja

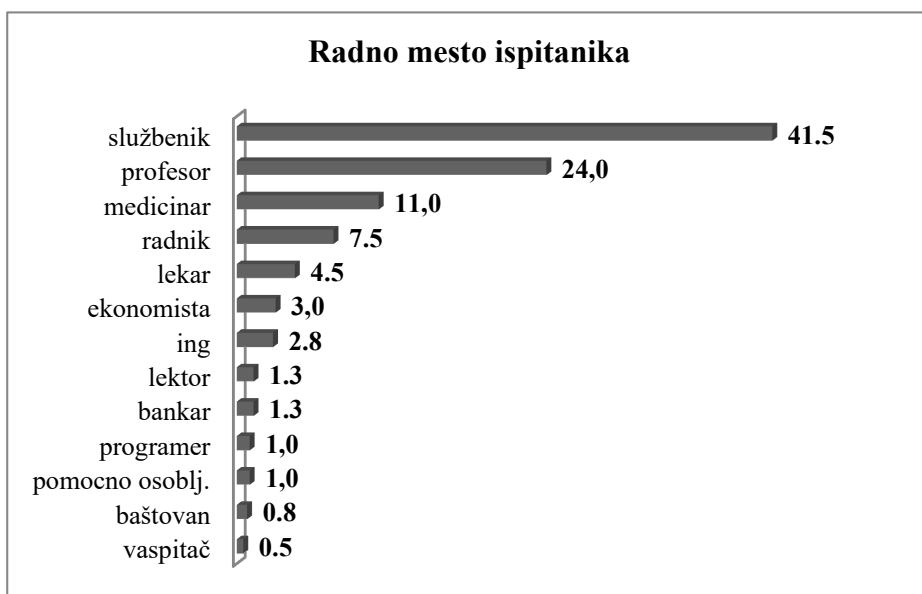
Ukupan uzorak istraživanja čini 400 ispitanika iz EU, Rusije i Srbije. Istraživanje je sprovedeno od početka februara 2017. godine do kraja maja 2018. godine, na taj način što je ispitanicima na e-mail poslat poziv za učestvovanje u istraživanju uz objašnjenje u koju svrhu se istraživanje vrši. U istraživanju je učestvovalo 200 ispitanika iz zemalja EU (50,0%), 100 ispitanika iz Rusije (25,0%) i 100 ispitanika iz Srbije (25,0%) (Tabela 1).

Tabela 1 – Struktura uzorka u odnosu na državu porekla ispitanika

Država	Broj ispitanika (N)	Procenti (%)
EU	200	50,0
Rusija	100	25,0
Srbija	100	25,0
Ukupno (Σ)	400	100,0
Pol	Broj ispitanika (N)	Procenti (%)
Muški	202	50,5
Ženski	198	49,5
Ukupno (Σ)	400	100,0
Obrazovni nivo	Broj ispitanika (N)	Procenti (%)
Srednja škola - četvorogodišnja koja nije gimnazija	75	18,8
Srednja škola - Gimnazija	50	12,5
Viša/Visoka škola	54	13,5
Fakultet	139	34,8
Magistar/Master	37	9,3
Doktor nauka	45	11,3
Ukupno (Σ)	400	100,0

U odnosu na pol ispitanika, u istraživanju je učestvovalo 50,5% ispitanika muškog pola i 49,5% ispitanika ženskog pola. Uzorak je ujednačen prema varijabli pol. Kada je u pitanju struktura uzorka na osnovu obrazovanja ispitanika, najviše ispitanika, nešto više od jedne trećine uzorka, ima završen fakultet (34,8%), 18,8% ispitanika završilo je srednju školu koja nije gimnazija, a 12,5% je završilo gimnaziju. Pored toga, 13,5% ispitanika iz uzorka je završilo višu ili visoku školu, dok 11,3% ispitanika ima zvanje doktor nauka, a 9,3% ispitanika ima zvanje magistara ili mastera po bolonjskom procesu.

U odnosu na radno mesto ispitanika (Grafikon 1), u istraživanju je bilo najviše ispitanika koji rade posao službenika (41,5%). Pored toga, jedna četvrtina ispitanika ima radno mesto prosvetni radnik (24,0%), 11,0% ispitanika radi kao zdravstveni radnik, a 7,5% ispitanika je radnik. U uzorku su najmanje zastupljeni ispitanici koji rade kao vaspitači (0,5%), baštovani (0,8%), pomoćno osoblje ili programeri (1,0%).

Grafikon 1 – Struktura uzorka prema radnom mestu ispitanika

Kada su u pitanju godine starosti ispitanika (Tabela 2), uzorak je približno ujednačen prema varijabli starost ispitanika. Najviše ispitanika iz uzorka ima 36 do 45 godina (30,0%) i 25 do 26 godina (27,3%). Pored toga 21,8% ispitanika ima 18 do 25 godina, a 21,0% ispitanika ima 46 godina i više. Prosek godina starosti ispitanika je 36,3, najmlađi ispitanik ima 18 godina, a najstariji 65 godina.

U odnosu na dužinu radnog staža ispitanika (Tabela 2), najviše ispitanika ima radni staž duži od 15 godina (31,5%) i radni staž do 5 godina (28,3%). Takođe, 20,3% ispitanika ima radni staž od 11 do 15 godina, a 20,0% ispitanika ima radni staž 6 do 10 godina. Prosek godina radnog staža ispitanika je 12,97, minimalni radni staž ispitanika iz istraživanja je 1 godina, a maksimalni staž je 45 godina.

Tabela 2 – Struktura uzorka prema starosti ispitanika, dužini radnog staža i dužini rada ispitanika u organizaciji

Starost ispitanika	Broj ispitanika (N)	Procenti (%)
18 do 25 godina	87	21,8
26 do 35 godina	109	27,3
36 do 45 godina	120	30,0
46 i više godina	84	21,0
Ukupno (Σ)	400	100,0
Godine staža ispitanika	Broj ispitanika (N)	Procenti (%)
0 do 5 godina	113	28,3
6 do 10 godina	80	20,0
11 do 15 godina	81	20,3
Više od 15 godina	126	31,5
Ukupno (Σ)	400	100,0
Godine rada u organizaciji	Broj ispitanika (N)	Procenti (%)
0 do 5 godina	139	34,8
6 do 10 godina	118	29,5
11 do 15 godina	50	12,5
Više od 15 godina	93	23,3
Ukupno (Σ)	400	100,0

Pored dužine radnog staža u istraživanju je ispitivana i dužina rada ispitanika u organizaciji (Tabela 2). Nešto više od jedne trećine ispitanika (34,8%) u organizaciji radi do 5 godina, a 29,5% u organizaciji radi 6 do 10 godina. Znatno manje ispitanika u organizaciji radi više od 15 godina (23,3%) i 11 do 15 godina (12,5%). Prosek godina rada u organizaciji je 10,6, minimalni broj godina u organizaciji je manje od jedne godine, a maksimalni broj čak 45 godina.

Pouzdanost korišćenih instrumenata

Prilikom prikupljanja podataka, korišćena su tri upitnika:

1. Prvi upitnik, sadrži 36 tvrdnji, i odnosi se na **opšte zadovoljstvo poslom (OZP)** koji ispitanici obavljaju, a njihov zadatak je bio da na petostepenoj skali iskažu svoj stav. Odgovori ispitanika kreću se od 1–uopšte se ne slažem do 5–potpuno se slažem, a viši skor na ovoj skali označava veće slaganje sa navedenim tvrdnjama. Tvrdnja 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 23, 24, 26, 29, 31, 32, 34 i 36 su invertne i boduju se obrnuto.

2. Drugi upitnik, sadrži 20 pitanja, i odnosi se na **zadovoljstvo trenutnim poslom (ZTP)** koji ispitanici obavljaju. Odgovori ispitanika su iskazani na petostepenoj skali i kreću se od 1–nisam zadovoljan/a do 5–izuzetno sam zadovoljan/a. Viši skor na ovoj skali označava veće zadovoljstvo ispitanika trenutnom radnom pozicijom.

3. Poslednji, treći upitnik, sadrži 15 pitanja, i odnosi se na **zadovoljstvo organizacijom (ZO)** u kojoj ispitanici rade. Pitanja su petostepena, tipa Likerta, a odgovori se kreću kreću se od 1–uopšte se ne slažem do 5–potpuno se slažem. Viši skor na skali označava veće zadovoljstvo ispitanika organizacijom i izraženiji osećaj pripadnosti organizaciji. Tvrdnje 11, 12 i 15 su invertne i boduju se obrnuto.

Tabela 3 – Pouzdanost korišćenih instrumenata

Pouzdanost	Kronbahov koeficijent (α)	Broj ajtema (N)
OZP	0,735	36
ZTP	0,813	20
ZO	0,375	15

Vrednosti Kronbahovog alfa koeficijenta su: za ZTP $\alpha=0,813$ što pokazuje visoku pouzdanost ($\alpha>0,80$), za OZP $\alpha=0,735$ što je prihvatljiva pouzdanost iznad arbitrarne granice, a za ZO $\alpha=0,375$ što je daleko ispod arbitrarne granice ($\alpha\geq 0,70$). Imajući u vidu pouzdanost skale ZO potrebno je sve rezultate dobijene na ovoj skali posmatrati sa zadržkom i bez generalizacije.

Izraženost dimenzija zadovoljstva poslom na celokupnom uzorku

Kada je u pitanju izraženost merenih dimenzija na celokupnom uzorku ispitanika, za sve tri merene dimenzije zadovoljstva poslom dobijena je izraženost iznad teorijskog proseka (1 do 5). Najveća izraženost je dobijena za dimenziju zadovoljstvo trenutnim poslom (AS=3,55, SD=0,369), zatim na dimenziji opšte zadovoljstvo poslom (AS=3,14, SD=0,269), a najniži skor je dobijen na dimenziji zadovoljstvo radnom organizacijom kojoj ispitanici pripadaju (AS=3,11, SD=0,287) (Tabela 4).

Tabela 4 – Izraženost dimenzija zadovoljstva poslom na celokupnom uzorku ispitanika

Dimenzija	N	MIN	MAX	AS	SD
OZP	400	2	4	3,14	0,269
ZTP	400	2	4	3,55	0,369
ZO	400	2	4	3,11	0,287

U odnosu na mesto gde ispitanici žive (Tabela 5), na dimenziji opšte zadovoljstvo poslom najviši skor je dobijen kod ispitanika iz Srbije (AS=3,24, SD=0,145), a najniži skor kod ispitanika koji žive u Rusiji (AS=3,07, SD=0,208). Na dimenziji zadovoljstvo trenutnim poslom, najviši skor je dobijen kod ispitanika koji žive u EU (AS=3,65, SD=0,359), a najmanji skor kod ispitanika iz Srbije (AS=3,28, SD=0,272). Na trećoj dimenziji, zadovoljstvo radnom organizacijom, najviši skor je dobijen kod ispitanika iz Srbije (AS=3,23, SD=0,231), a najniži kod ispitanika koji žive u EU (AS=3,04, SD=0,299).

Tabela 5 – Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom u odnosu na državu ispitanika

Dimenzija	Država	AS	SD	F	p
OZP	EU	3,13	0,324	11,461	0,000**
	Rusija	3,07	0,208		
	Srbija	3,24	0,145		
ZTP	EU	3,65	0,359	43,841	0,000**
	Rusija	3,63	0,340		
	Srbija	3,28	0,272		
ZO	EU	3,04	0,299	15,538	0,000**
	Rusija	3,11	0,271		
	Srbija	3,23	0,231		

df = 400; p<0,01**;

Proverom značajnosti razlika u dobijenim skorovima (Tabela 5), statistički značajne razlike dobijene su za sve tri dimenzije. Sve dobijene razlike su visoke i značajne na nivou p<0,01 (odnosno p<0,001). Naknadna analiza pokazala je da na dimenziji OZP, ispitanici iz Srbije imaju značajno više skorove, kako u odnosu na ispitanike iz EU, tako i u odnosu na ispitanike iz Rusije. Na dimenziji ZTP, ispitanici iz Srbije imaju značajno niže skorove u odnosu na ispitanike iz EU i Rusije, dok na dimenziji ZO ispitanici iz Srbije imaju značajno više skorove i u odnosu na ispitanike iz EU i iz Rusije.

Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom

Pored poređenja razlika u izraženosti zadovoljstva poslom u odnosu na državu u kojoj ispitanici žive, razlike su ispitivane i u odnosu na ostale nezavisne varijable u istraživanju: pol, nivo obrazovanja, starost ispitanika, dužinu radnog staža i dužinu rada u organizaciji.

Tabela 6 – Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom u odnosu na pol ispitanika

Dimenzija	Pol	AS	SD	t	p
OZP	Muški	3,12	0,298	-1,875	0,062
	Ženski	3,17	0,232		
ZTP	Muški	3,62	0,338	4,121	0,000**
	Ženski	3,47	0,384		
ZO	Muški	3,08	0,298	-1,966	0,050*
	Ženski	3,14	0,273		

df= 400; p<0,01**; p<0,05*;

U odnosu na pol ispitanika, više skorove na dimenziji OZP i ZO dobijene su kod ispitanika ženskog pola, a na dimenziji ZTP viši skor je dobijen kod ispitanika muškog pola. Proverom značajnosti, statistički značajne razlike dobijene su za dimenzije zadovoljstvo trenutnim poslom (t=4,121, p=0,000) i zadovoljstvo organizacijom (t=-1,966, p=0,050). Prva razlika je visoka i značajna na nivou p<0,01 a druga je značajna na nivou p<0,05. Razlika dobi-

jena za dimenziju ZO je na samoj granici statističke značajnosti. Dobijeni rezultati takođe ukazuju da na dimenziji ZTP značajno viši skor imaju ispitanici muškog pola, dok je na dimenziji ZO značajno viši skor dobijen kod ispitanika ženskog pola (Tabela 6).

Tabela 7 – Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom u odnosu na nivo obrazovanja ispitanika

Dimenzija	Obrazovanje	AS	SD	F	p
OZP	Srednja škola	3,01	0,275	9,724	0,000**
	Gimnazija	3,11	0,234		
	Viša/Visoka škola	3,08	0,199		
	Fakultet	3,19	0,193		
	Magistar/Master	3,32	0,234		
	Doktor nauka	3,17	0,430		
ZTP	Srednja škola	3,72	0,227	6,243	0,000**
	Gimnazija	3,64	0,411		
	Viša/Visoka škola	3,47	0,363		
	Fakultet	3,52	0,377		
	Magistar/Master	3,43	0,259		
	Doktor nauka	3,44	0,455		
ZO	Srednja škola	3,08	0,282	1,884	0,096
	Gimnazija	3,09	0,232		
	Viša/Visoka škola	3,13	0,283		
	Fakultet	3,13	0,280		
	Magistar/Master	3,19	0,299		
	Doktor nauka	3,02	0,344		

df=400; p<0,01**;

Kada je u pitanju obrazovni nivo ispitanika (Tabela 7), na dimenziji OZP najizraženiji skor je dobijen kod magistra/mastera, a najniži kod ispitanika koji imaju završenu srednju školu. Na dimenziji ZTP najviši skor je dobijen kod ispitanika koji imaju završenu srednju školu koja nije gimnazija, a najniži skor kod ispitanika koji imaju zvanje magistra/mastera. Na dimenziji ZO najviši skor je ponovo dobijen kod magistra/mastera, a najniži skor kod doktora nauka. Proverom značajnosti razlika, statistički značajne razlike dobijene su za dimenzije opšte zadovoljstvo poslom ($F=9,724$, $p=0,000$) i zadovoljstvo trenutnim poslom ($F=6,243$, $p=0,000$). Obe dobijene razlike su visoke i značajne na nivou $p<0,01$. Za dimenziju zadovoljstvo organizacijom nisu dobijene statistički značajne razlike u odnosu na obrazovanje ispitanika (Tabela 7).

Naknadna analiza pokazala je da ispitanici sa zvanjem magistar/master imaju značajno više skorove na dimenziji OZP u odnosu na ispitanike sa svim ostalim obrazovnim profilima. Na dimenziji ZTP, značajno viši skor je dobijen kod ispitanika koji imaju završeno četvorogodišnje obrazovanje i to u odnosu na sve druge obrazovne profile izuzev ispitanika sa završenom gimnazijom. Takođe, izraženost na dimenziji zadovoljstvo trenutnim poslom opada kod ispitanika koji imaju viši stepen obrazovanja (više/visoko obrazovanje, fakultet, magistar/master, doktorat).

Grafikon 2 – Opšte zadovoljstvo poslom u odnosu na radno mesto ispitanika

Kada je u pitanju zadovoljstvo poslom u odnosu na radno mesto ispitanika, na dimenziji OZP (Grafikon 2) najviši skor je dobijen kod ispitanika koji rade kao programeri (AS=3,30), lektori (AS=3,26) i ekonomisti (AS=3,25), a najniži skorovi su dobijeni kod ispitanika koji rade kao vaspitači (AS=3,01) i baštovani (AS=3,02).

Na dimenziji ZTP (Grafikon 3) najviši skorovi su dobijeni kod vaspitača (AS=3,85) i baštovana (AS=3,82), a najniži kod ispitanika koji rade kao bankari (AS=3,33) i programeri (AS=3,34).

Grafikon 3 – Zadovoljstvo trenutnim poslom u odnosu na radno mesto ispitanika

Na dimenziji ZO (Grafikon 4) najizraženiji skorovi su dobijeni kod programera (AS=3,43) i vaspitača (AS=3,37), a najniži skorovi kod ispitanika koji rade kao lektori (AS=2,99) i radnici (AS=3,00).

Grafikon 4 – Zadovoljstvo organizacijom u odnosu na radno mesto ispitanika

Tabela 8 – Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom u odnosu na starost ispitanika

Dimenzija	Starost	AS	SD	F	p
OZP	18 do 25	3,04	0,274	9,082	0,000**
	26 do 35	3,21	0,251		
	36 do 45	3,19	0,229		
	46 i više	3,10	0,299		
ZTP	18 do 25	3,63	0,316	4,150	0,007**
	26 do 35	3,50	0,332		
	36 do 45	3,59	0,354		
	46 i više	3,46	0,453		
ZO	18 do 25	3,06	0,269	2,196	0,088
	26 do 35	3,14	0,250		
	36 do 45	3,14	0,312		
	46 i više	3,07	0,304		

df=400; p<0,01**;

Kada je u pitanju starost ispitanika (Tabela 8), na dimenziji OZP najviši skor je dobijen kod ispitanika starosti od 26 do 35 godina, a najniži skor kod najmlađih ispitanika (18 do 25 godina). Na dimenziji ZTP najviši skor je dobijen kod ispitanika starosti od 18 do 25 godina, a najniži kod najstarijih ispitanika (starosti 46 godina i više). Na trećoj dimenziji ZO najviši

skorovi su dobijeni kod ispitanika starosti od 16 do 35 godina i 36 do 45 godina, a najniži skor na ovoj dimenziji dobijen je kod ispitanika koji imaju 18 do 25 godina starosti.

Proverom značajnosti razlika, statistički značajne razlike dobijene su u odnosu na dimenzije opšte zadovoljstvo poslom ($F=9,082$, $p=0,000$) i zadovoljstvo trenutnim poslom ($F=2,196$, $p=0,007$). Obe dobijene razlike su visoke i značajne na nivou $p<0,01$ (odnosno $p<0,001$). U odnosu na dimenziju zadovoljstvo organizacijom u kojoj ispitanik radi, nisu dobijene statistički značajne razlike prema starosti ispitanika.

Dodatna analiza pokazala je da na dimenziji OZP ispitanici starosti od 18 do 25 godina imaju značajno niže skorove u odnosu na ispitanike starosti od 26 do 35 godina i ispitanike starosti od 36 do 45 godina. Na istoj dimenziji ispitanici starosti od 46 i više godina imaju značajno niže skorove u odnosu na ispitanike starosti od 26 do 35 godina i ispitanike starosti od 36 do 45 godina. Paradoksalno na dimenziji ZTP, ispitanici starosti od 18 do 26 godina imaju značajno više skorove od ispitanika starosti od 26 do 35 godina, ali i od ispitanika starosti od 46 i više godina.

Tabela 9 – Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom u odnosu na dužinu radnog staža ispitanika

Dimenzija	Dužina staža	AS	SD	F	p
OZP	0 do 5	3,10	0,286	2,699	0,045*
	6 do 10	3,18	0,256		
	11 do 15	3,20	0,242		
	Više od 15	3,12	0,270		
ZTP	0 do 5	3,59	0,337	0,716	0,543
	6 do 10	3,52	0,307		
	11 do 15	3,55	0,370		
	Više od 15	3,53	0,426		
ZO	0 do 5	3,08	0,265	0,605	0,612
	6 do 10	3,13	0,268		
	11 do 15	3,11	0,317		
	Više od 15	3,12	0,297		

df=400; $p<0,05^*$;

U odnosu na dužinu radnog staža ispitanika (Tabela 9), na dimenziji OZP najviši skor imaju ispitanici sa radnim stažom od 11 do 15 godina, a najniži skor je dobijen kod ispitanika sa radnim stažom od 0 do 5 godina. Na dimenziji ZTP najviši skor je dobijen kod ispitanika sa kraćim radnim stažom (0 do 5 godina), a najniži skor je dobijen kod ispitanika sa radnim stažom od 6 do 10 godina. Na trećoj dimenziji ZO najviši skor je dobijen kod ispitanika sa stažom od 6 do 10 godina, a najmanji skor kod ispitanika sa stažom od 0 do 5 godina.

Testiranjem značajnosti, statistički značajna razlika zadovoljstava poslom dobijena je na dimenziji OZP ($F=2,699$, $p=0,045$). U pitanju je razlika značajna na nivou $p<0,05$. Naknadna analiza pokazala je da ispitanici sa kraćim radnim stažom (0 do 5 godina) imaju značajno niže skorove na ovoj dimenziji u odnosu na ispitanike sa radnim stažom dužine od 6 do 10 godina i 11 do 15 godina.

U odnosu na druge dve dimenzije zadovoljstva poslom (ZTP i ZO) nisu dobijene statistički značajne razlike prema dužini radnog staža.

Tabela 10 – Značajnost razlika u izraženosti dimenzija zadovoljstva poslom u odnosu na dužinu rada ispitanika u organizaciji

Dimenzija	Godine rada u organizaciji	AS	SD	F	p
OZP	0 do 5	3,12	0,269	1,192	0,312
	6 do 10	3,17	0,251		
	11 do 15	3,17	0,297		
	Više od 15	3,12	0,274		
ZTP	0 do 5	3,56	0,335	0,559	0,642
	6 do 10	3,56	0,357		
	11 do 15	3,58	0,372		
	Više od 15	3,51	0,427		
ZO	0 do 5	3,08	0,261	1,181	0,317
	6 do 10	3,14	0,305		
	11 do 15	3,09	0,309		
	Više od 15	3,13	0,285		

df=400;

Prema dužini rada u u organizaciji (Tabela 10), nisu dobijene velike razlike u izraženosti skorova na merenim dimenzijama. Na dimenziji OZP isti skor je dobijen kod ispitanika sa dužinom rada u organizaciji od 6 do 10 godina i 11 do 15 godina, ali za ispitanike sa dužinom rada od 0 do 5 godina i ispitanike sa stažom dužim od 15 godina. Na dimenziji ZTP najviši skor je dobijen kod ispitanika sa dužinom rada u organizaciji od 11 do 15 godina, a najniži kod ispitanika sa radom dužine više od 15 godina. Na trećoj dimenziji ZO najviši skor je dobijen kod ispitanika koji rade u organizaciji 6 do 10 godina, a najmanji skor kod ispitanika koji u organizaciji rade 0 do 5 godina.

Proverom značajnosti, nisu dobijene statistički značajne razlike ni za jednu od dimenzija zadovoljstva poslom (OZP, ZTP i ZO).

Diskusija rezultata i zaključna razmatranja

Ovaj rad je imao za cilj da sprovedenim istraživanjem utvrdi stepen zadovoljstva poslom, kao i postojanje razlika u percepciji zadovoljstva poslom u EU, Rusiji i Srbiji, što je mereno kroz tri dimenzije: zadovoljstvo trenutim poslom, opšte zadovoljstvo poslom i zadovoljstvo organizacijom.

Rezultati istraživanja pokazali su da je zadovoljstvo poslom kod svih ispitanika iz istraživanja iznad teorijskog proseka. Najveća izraženost je dobijena za dimenziju zadovoljstvo trenutim poslom (ZTP), zatim na dimenziji opšte zadovoljstvo poslom (OZP), a najniži skor je dobijen na dimenziji zadovoljstvo organizacijom (ZO) u kojoj rade ispitanici.

U odnosu na mesto gde ispitanici žive, na dimenziji OZP, najviši skor je dobijen kod ispitanika iz Srbije, a najniži skor kod ispitanika koji žive u Rusiji. Na dimenziji ZTP, najviši skor je dobijen kod ispitanika koji žive u EU, a najmanji skor kod ispitanika iz Srbije. Na trećoj dimenziji ZO, najviši skor je dobijen kod ispitanika iz Srbije, a najniži kod ispitanika koji žive u EU. Proverom značajnosti razlika u dobijenim skorovima statistički značajne razlike dobijene su za sve tri dimenzije. Dodatna analiza pokazala je da na dimenziji OZP, ispitanici iz Srbije imaju značajno više skorove kako u odnosu na ispitanike iz EU, tako i u odnosu na ispitanike iz Rusije. Na dimenziji ZTP ispitanici iz Srbije imaju značajno niže skorove u

odnosu na ispitanike iz EU i Rusije, dok na dimenziji ZO ispitanici iz Srbije imaju značajno više skorove i u odnosu na ispitanike iz EU i u odnosu na ispitanike iz Rusije.

Kada su u pitanju druge nezavisne varijable u istraživanju, na dimenziji OZP, statistički značajne razlike dobijene su u odnosu na nivo obrazovanja, starost ispitanika i dužinu radnog staža ispitanika. U odnosu na nivo obrazovanja ispitanika, naknadna analiza pokazala je da ispitanici sa zvanjem magistar/master imaju značajno više skorove na dimenziji OZP u odnosu na ispitanike sa svim ostalim obrazovnim profilima. Prema starosti ispitanika, ispitanici starosti od 18 do 25 godina imaju značajno niže skorove u odnosu na ispitanike starosti od 26 do 35 godina i ispitanike starosti od 36 do 45 godina. Na istoj dimenziji ispitanici starosti od 46 i više godina imaju značajno niže skorove u odnosu na ispitanike starosti od 26 do 35 godina i ispitanike starosti od 36 do 45 godina. Dok je u odnosu na dužinu radnog staža ispitanika na dimenziji OZP naknadna analiza pokazala da ispitanici sa kraćim radnim stažom (0 do 5 godina) imaju značajno niže skorove na ovoj dimenziji u odnosu na ispitanike sa radnim stažom dužine od 6 do 10 godina i 11 do 15 godina.

Na dimenziji ZTP statistički značajne razlike postoje u odnosu na pol, nivo obrazovanja i starost ispitanika. Prema polu ispitanika, na dimenziji ZTP značajno viši skor imaju ispitanici muškog pola nego ispitanici ženskog pola. Naknadna analiza pokazala je i da značajno viši skor je dobijen kod ispitanika koji imaju završeno četvorogodišnje obrazovanje (koje nije gimnazija) i to u odnosu na sve druge obrazovne profile izuzev ispitanika sa završenom gimnazijom. Prema starosti ispitanika, rezultati istraživanja pokazali su da ispitanici starosti od 18 do 26 godina imaju značajno više skorove od ispitanika starosti od 26 do 35 godina, ali i od ispitanika starosti od 46 i više godina.

Na dimenziji ZO statistički značajne razlike dobijene su u odnosu na pol ispitanika, a naknadna analiza pokazala je da je značajno viši skor na ovoj dimenziji dobijen kod ispitanika ženskog pola.

Tako da na osnovu komparativne analize dobijenih rezultata istraživanja može se rezimirati da je percepcija zadovoljstva poslom u EU, Rusiji i Srbiji takva da su: kod dimenzije opšteg zadovoljstva poslom (OZP) ispitanici iz Srbije pokazali veće zadovoljstvo u odnosu na ispitanike iz EU i Rusije; zatim kod dimenzije zadovoljstva trenutnim poslom (ZTP) najveće zadovoljstvo ispitanika beleži se kod ispitanika iz EU, nešto manje kod ispitanika iz Rusije, a najmanje kod ispitanika iz Srbije; i kod dimenzije zadovoljstva ispitanika organizacijom (ZO) najveće zadovoljstvo iskazali su ispitanici iz Srbije u odnosu na ispitanike iz EU i Rusije.

Literatura

- [1] Bahtijarević-Šiber F., (1999). *Upravljanje ljudskih potencijala*. Golden marketing, Zagreb.
- [2] Čamilović, S., Vujić, V., (2006). *Osnove menadžmenta ljudskih resursa*. Tekon-Tehnoconsulting, Beograd.
- [3] Đorđević Boljanić, J., Pavić, Ž., (2011). *Osnove menadžmenta ljudskih resursa*. Univerzitet Singidunum, Beograd.
- [4] Dulebohn, J. H., Ferris, G. R., Stodd, J. T., (1995). The history and evolution of human resource management. In: G. R. Ferris, S. D. Rosen and D. T. Barnum (Eds), *Handbook of Human Resource Management* (pp. 18–40). Cambridge, MA: Blackwell.
- [5] Grubić-Nešić, L., (2005). *Razvoj ljudskih resursa*. AB print, Novi Sad.
- [6] Herzberg, F., (1966). *Work and the nature of man*. Cleveland, OH: World Publishing Co.
- [7] Janićijević, N., (2008). *Organizaciono ponašanje*. Data status, Beograd.

- [8] Judge, T. A., Church, A. H., (2000). Job satisfaction: Research and practice. In C. L. Cooper and E. A. Locke (Eds.), *Industrial and Organizational Psychology: Linking Theory With Practice* (pp. 166-174). Oxford, UK: Blackwell.
- [9] Judge, T. A., Klinger, R., (2008). Job satisfaction: Subjective well-being at work. In: Eid, M. and Larsen, R. (Eds.), *The Science of Subjective Well-Being* (pp. 393-413). Guilford Publications, New York.
- [10] Kian, T. S., Yusoff W., Rajah S., (2014). Job satisfaction and motivation: what are the difference among these two? *European Journal of Business and Social Sciences*, Vol. 3, No. 2, pp. 94-102.
- [11] Mašić, B., (2008). *Menadžment*. Univerzitet Singidunum, Beograd.
- [12] Milligan, G.W., (1996), Clustering Validation: Results and Implications for Applied Analyses. In: P. Arabie, L.J. Hubert, G. de Soete (Eds.), *Clustering and Classification* (pp. 341-375). World Scientific, Singapore.
- [13] Mueller, C. W., Kim, S. W., (2008). The contented female worker: Still a paradox?. In K. A. Hegvedt and J. Clay-Warner (Eds.), *Justice: Advances in group processes volume 25* (pp.117-150). Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited.
- [14] Noe, R.A., Hollenbeck, J.R., Gerhart, B., Wright, P.M., (2006). *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb: Mate.
- [15] Pavlović, M., Marković, D., (2014). Teorijski pristup zadovoljstvu poslom i motivaciji zaposlenih. *Vojno delo*, god. 66, br. 1, str. 289-302.
- [16] Pell, A., (2001). *The complete idiot's guide to human resource management*. London: Alpha Books.
- [17] Pržulj, Ž., (2002). *Menadžment ljudskih resursa*. Institut za razvoj malih i srednjih preduzeća, Beograd.
- [18] Runić Ristić, M., Selaković, M., Masood Qureshi, T., (2017). Employee motivation strategies and creation of supportive work environment in societies of post-socialist transformation. *Polish Journal of Management Studies*, Vol. 15, No. 2, p. 205-216.
- [19] Saari, L. M., Judge, T. A., (2004). Employee Attitudes and Job Satisfaction, *Human Resource Management*, Vol. 43, No. 4, p. 395-407.
- [20] Saraswathi, S., (2011). A Study on Factors that Motivate IT and Non-IT Sector Employees: A Comparison. *International Journal of Research in Computer Application and Management*, Vol. 1; No. 2, p. 72-77.
- [21] Simić, J., Kežić, T., Runić Ristić, M., (2017). The Influence of Motivation on the Quality of the Leader-Follower Relationship. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, Vol. 4, No. 2, p. 67-72.
- [22] Simić, J., Runić Ristić, M., Kežić Milošević, T., Ristić, D., (2017). The Relationship Between Personality Traits and Managers' Leadership Styles. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, Vol. 4, No. 6, p. 194-199.
- [23] Sims, R., (2007). *Human Resource Management: Contemporary Issues, Challenges, and Opportunities*. New York: Information Age Publishing, Inc.
- [24] Spector, P. E. (1997). *Job satisfaction: Application, Assessment, Causes, and Consequences*. Sage Publications, Inc.
- [25] Stoner, J., Freeman, E., Gilbert, D., (1995). *Management*, 6th edition. Englewood Cliffs. New Jersey: Prentice Hall, Inc.
- [26] Swarnalatha, C., Tephillah Vasantham S., (2014). Factors affecting job satisfaction. *Indian Streams Research Journal*, Vol. 4, No. 5.
- [27] Thornton III G. C., Rupp, D. E., (2005). *Assessment Centers in Human Resource Management: Strategies for Prediction, Diagnosis, and Development*. Psychology Press.
- [28] Vujić, D., (2008). *Menadžment ljudskih resursa i kvaliteta: ljudi – ključ kvaliteta i uspeha*. Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- [29] Williams, C., (2010). *Principi menadžmenta –MGMT*. Data Status, Beograd.

PORESKI UČINAK NA UKUPNI TROŠAK PLATE

Luka Lj. Zloporubović i Ljubomir M. Radević
Ministarstvo odbrane Republike Srbije

Zarada ispoljava višestruku ulogu u različitim sferama ekonomskog, socijalnog, kulturološkog bitisanja pojedinca, entiteta i segmenata društva. Od egzistencijalnog obnavljanja utrošene psihofizičke radne snage, poboljšanja materijalnih uslova za život, obezbeđenja penzionog i zdravstvenog osiguranja, preko stimulacije za boljim rezultatima, inoviranju poslovnih aktivnosti, usvajanju novog znanja i daljeg usavršavanja, kroz prestižni društveno-socijalni status, kao efikasno sredstvo u kreiranju korporativne politike i raspodele dobiti, korišćenja poreskih rasterećenja i poreskih kredita u granicama pravnih okvira, a u sadašnjem makroekonomskom okruženju i kao novoustrojeni instrument kontrolisanja javne potrošnje.

Ključne reči: *zarada, plata, metode obračuna plate, bruto princip obračuna plate, neto princip obračuna plate*

Uvod

U poslednjoj dekadi, nastala je velika razuđenost u organizaciji i normativnoj uređenosti zarada u državnoj upravi. Trenutno postoji nekoliko sistema obračuna zarade kod budžetskih korisnika koji su uspostavljeni zalaganjem pojedinih interesnih grupa uz odsustvo sveobuhvatne analize i strategije. Dosadašnjim nominalnim regulisanjem mase zarada u javnom sektoru, površno se pribegavalo postizanju brzih i opipljivih koristi u kratkom vremenskom roku, dok se potreba suštinskog reformisanja i nivelacije razlika u zaradama između zaposlenih na istim ili sličnim poslovima u različitim državnim organima i službama odlagala, usled političkih i socijalnih komplikacija.

Iako zarada pored značajne stavke rashoda u bilansu predstavlja i osnovni motivacioni faktor u unapređenju individualnih i grupnih rezultata, zbog čega se uostalom, pitanju zarade pridaje posebna pažnja do najvišeg nivoa upravljanja u privrednom ili vanprivrednom subjektu, nastavljaju se manifestovati organizacioni i konceptualni previdi u uspostavljenim sistemima obračuna zarada kao posledica kratkovidog sagledavanja uzročno-posledičnih veza ad-hoc rešenja.

Čak i tokom stagnacije realnog nivoa zarada, postoji prostor za poboljšanjem sistema obračuna i administracije zarada. Tek kada se odgovarajućim merama stvori mehanizam da svaka promena u poreskom sistemu, ili u sistemu obračuna zarada, ili u sistemu penzionog i socijalnog osiguranja indirektno doprinosi razvoju segmenata ostalih sistema, mogu se očekivati sinergetski efekti u konsolidaciji javnih finansija.

Osvrt na postojeće metode obračuna plate kod budžetskih korisnika

Plata je osnovna kategorija primanja koju lice u radnom odnosu kod budžetskog korisnika zaradi po osnovu rada u uobičajenom kalendarskom razdoblju od mesec dana. Računovodstveno posmatrano, plata je rashod u bruto iznosu koji pored iznosa za isplatu licu inkorporira i sumu poreza i doprinosa na teret zaposlenog koji su uključeni u platu, pri čemu, pored plate nastaje i rashod po osnovu doprinosa na teret poslodavca.

Trenutno, za obračun i isplatu plata zaposlenih kod budžetskih korisnika primenjuje se veliki broj zakonskih i podzakonskih propisa, što ima za posledicu, da se obavljanje istovrsnih poslova različito vrednuje u državnim organima i institucijama. Cilj donošenja Zakona o sistemu plata zaposlenih u javnom sektoru („Službeni glasnik RS“, broj 18/16) sastoji se u uspostavljanju jedinstvene osnovice, merila i kataloga radnih mesta, koji će ukinuti različit iznos plate za obavljanje istih poslova pod istim uslovima i rizikom. Metode obračuna plate, koje će se dalje razmatrati u ovom radu, nisu izmenjene novim zakonom.

Sa aspekta načina obračuna plate, od 2008. godine, postoje dve metode po kojima se obračunavaju plate zaposlenih kod budžetskih korisnika: 1) metoda obračuna plate po neto osnovici i 2) metoda obračuna plate po bruto osnovici. U cilju analize metode obračuna plate po neto osnovici razmotriće se obračun plate državnih službenika i nameštenika, dok će se metoda obračuna plate po bruto osnovici preispitati u primeru obračuna plate profesionalnih pripadnika Vojske.

Obračun plate državnih službenika i nameštenika

Determinante plate državnog službenika ili nameštenika

Za obračun i isplatu plata državnim službenicima i nameštenicima trenutno se primenjuje Zakon o platama državnih službenika i nameštenika (u daljem tekstu: Zakon o plati DSN).

Saglasno opštem modelu plata zaposlenih kod budžetskih korisnika, platu državnih službenika i nameštenika čini osnovna plata sa uvećanjima (dodaci na platu) koji se ostvaruju pod određenim uslovima, pri čemu se u platu uračunavaju i porezi i doprinosi koji se plaćaju iz plate (Zakon o plati DSN, čl. 2.).

Mesečna osnovna plata državnog službenika i nameštenika dobija se kao proizvod koeficijenta (za položaj ili izvršilačkog radnog mesta za državnog službenika odnosno koeficijenta radnog mesta za državnog nameštenika) sa osnovicom za obračun plate (Zakon o plati DSN, čl. 4. stav 1. i čl. 7.).

Za sve državne službenike i nameštenike primenjuje se ista osnovica za obračun plate koja se utvrđuje svake godine zakonom o budžetu. Trenutno je utvrđena osnovica za obračun i isplatu plata za državne službenike i nameštenike u neto iznosu 17.101,29 dinara sa pripadajućim porezom i doprinosima za obavezno socijalno osiguranje (Zakon o budžetu Republike Srbije, 2016). Postavlja se pitanje, koliko iznosi osnovica za obračun plate državnih službenika i nameštenika u bruto iznosu? U nastavku će biti dalje razmatrano.

Dakle, uzimajući u obzir način kako se utvrđuje mesečna osnovna plata za državne službenike i nameštenike, uočava se, da mesečna osnovna plata državnih službenika i nameštenika koji rade puno radno vreme u mesecu ostaje nepromenjena bez obzira na broj radnih dana odnosno časova u mesecu, s tim da se osnovna plata po radnom času u tekućem mesecu menja obrnuto proporcionalno odnosu ukupnog broja radnih sati u tekućem mesecu naspram ukupnog broja radnih sati u prethodnom mesecu.

Tabela 1 – Obrnut odnos kretanja vrednosti osnovne plate po satu u odnosu na dinamiku mesečnog fonda radnih sati

n	Koeficijent	neto osnovica	osnovna plata (kolona 1 x kolona 2)	fond radnih sati u mesecu	osnova plata po radnom času (kolona 3 / kolona 4)	odnos fonda sati u tekućem mesecu naspram fonda sati u prethodnom mesecu (kolona 4 red n / kolona 4 red n-1)	Obrnuto proporcionalan broj u odnosu na broj u koloni 6 (1/ kolona 6)	osnovna plata po času u tekućem mesecu u odnosu na osnovnu platu po času u prethodnom mesecu (kolona 5 red n / kolona 5 red n-1)
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	2,93*	17.101,29	50.106,78	184	92,94	-	-	-
2	2,93*	17.101,29	50.106,78	160	106,88	0,869565217	1,15	1,15
3	2,93*	17.101,29	50.106,78	176	97,17	1,1	0,909090909	0,909090909
4	2,93*	17.101,29	50.106,78	168	101,79	0,954545455	1,047619048	1,047619048

* Koeficijent je nasumice odabran iz tabele u članu 13. Zakona o plati DSN

Dinamika mesečnog fonda sati odnosno kretanje osnovne plate po radnom satu implicira prosečno mesečno uvećanje ili smanjenje dodataka na platu što se u situaciji ograničenog budžeta posebno prati u cilju blagovremenog preduzimanja korektivnih mera.

Koeficijenti za državne službenike se razvrstavaju naspram platnih grupa namenjenih za položaje i platnih grupa namenjenih za izvršilačka radna mesta. Položaji odnosno koeficijenti za položaj su raspoređeni od prve do pete platne grupe, a izvršilačka radna mesta i odnosni koeficijenti od šeste do trinaeste platne grupe, s tim da se u okviru svake platne grupe gde su raspoređena izvršilačka radna mesta nalazi po osam platnih razreda. Od prve do pete platne grupe nema platnih razreda (Zakon o plati DSN, čl. 9).

Svaki koeficijent za položaj i koeficijent za izvršilačko radno mesto se utvrđuje rešenjem u skladu sa pravilima opšteg upravnog postupka, gde se određuje platna grupa u kojoj se nalazi položaj odnosno izvršilačko radno mesto (kada je u pitanju izvršilačko radno mesto određuje se i platni razred).

Prema Zakonu o plati DSN, čl. 13, najveći koeficijent (u okviru prve platne grupe) iznosi 9,00 a najniži koeficijent (za prvi platni razred u okviru trinaeste platne grupe) iznosi 1,40 tj. odnos najvišeg i najnižeg koeficijenta iznosi 6,42:1 što znači da je najviša osnov-

na plata državnog službenika na položaju prve platne grupe veća za 6,42 puta od najniže osnovne plate državnog službenika na izvršilačkom radnom mestu trinaeste platne grupe sa prvim platnim razredom.

Uzimajući u obzir raspon visine mesečne minimalne zarade (Zakon o radu, čl. 112) u 2016. godini¹, najniža osnovna plata državnog službenika (izračunata po koeficijentu za trinaestu platnu grupu i prvi platni razred) iznosiće više od minimalne zarade, a u slučaju privremene sprečenosti za rad propisan je zaštitni institut u članu 33. stav 4. Zakona o plati DSN, prema kojem naknada plate za državnog službenika ne može biti niža od minimalne zarade utvrđene opštim propisima o radu.

Državni službenik može po osnovu dve uzastopne godišnje ocene da napreduje za jedan ili dva platna razreda.

Po pitanju državnih nameštenika, koeficijenti za radna mesta nameštenika nalaze se u rasponu do šest platnih grupa tj. od koeficijenta 1 šeste platne grupe do koeficijenta 2,53 prve platne grupe tako da platna grupa odgovara vrsti radnog mesta određenog sistematizacijom kod budžetskog korisnika. U ovom slučaju, najniža osnovna plata državnog nameštenika niža je od minimalne zarade u 2016. godini tako da, u situaciji kada je državnom namešteniku rešenjem određen koeficijent prema šestoj platnoj grupi, u istom rešenju je potrebno utvrditi i zaštitnu klauzulu, da se licu određuje minimalna zarada za standardni učinak i vreme u skladu sa opštim propisom o radu.

Zakonom o plati DSN u čl. 23 do 28. propisani su dodaci na platu, koji se obračunavaju po osnovu osnovne plate ili radnog sata osnovne plate, prema sledećem:

- dodatak na osnovnu platu od 0,4% osnovne plate za svaku navršenu godinu rada u radnom odnosu kod poslodavca (minuli rad),

- dodatak za rad noću u visini 26% vrednosti radnog sata osnovne plate državnog službenika, za rad noću od 22 sata do 6 sati narednog dana,

- dodatak za rad na dan praznika koji nije radni dan u visini 110% vrednosti radnog sata osnovne plate,

- dodatak za dodatno opterećenje od najmanje 10 radnih dana koji mesečno iznosi 4% osnovne plate, odnosno 5% osnovne plate ako državni službenik zamenjuje rukovodioca unutrašnje jedinice. Dodatak za dodatno opterećenje od najmanje 20 radnih dana mesečno iznosi 8% osnovne plate, odnosno 10% osnovne plate ako državni službenik zamenjuje rukovodioca unutrašnje jedinice,

- dodatak za svaki sat prekovremenog rada koji nije kompenzovan preraspodelom radnog vremena, gde se pored 100% radnog sata osnovne plate preko punog radnog vremena plaća i 26% vrednosti radnog sata osnovne plate.

- dodatak za pripravnost u visini 10% vrednosti radnog sata osnovne plate za vreme pripravnosti

Zakonom o platama u članu 29. propisano je da državni službenik koji radi na položaju ima pravo samo na dodatak za vreme provedeno u radnom odnosu.

¹ Vlada Republike Srbije donela je Odluku o visini minimalne cene rada za period januar-december 2016. godine („Službeni glasnik RS“, br. 79/15) kojom je utvrđena minimalna cena rada, bez poreza i doprinosa za obavezno socijalno osiguranje, po radnom času za period januar-december 2016. godine u iznosu od 121 dinar (neto). Za mesec sa najmanjim brojem radnih dana (20 radnih dana) standardno po osam sati rada minimalna zarada iznosi $20 \times 8 \times 121 = 19.360$ dinara odnosno u mesecu sa najvećim brojem radnih dana visina minimalne zarade iznosi $23 \times 8 \times 121 = 22.264$ dinara.

Različito od načina kako je opštom regulativom u sferi radnih odnosa uređeno materijalno pitanje odnosa između dodataka na platu, prema Zakonu o plati DSN, dodatak za prekovremeni rad isključuje ostale dodatke na platu (sem dodatka za minuli rad i pripravnost) pri čemu se ostali dodaci međusobno ne isključuju.

Nameštenik pod istim uslovima i na isti način ostvaruje pravo na dodatke, kao i državni službenik, osim prava na dodatak za dodatno opterećenje na radu.

Iako je Zakonom o plati DSN u članu 48. regulisano da državni nameštenik ima pravo na dodatak za ostvarene rezultate rada jednom u tri meseca ako je u tom kvartalu postigao natprosečne rezultate, Zakonom o budžetu za 2016. godinu u članu 10. nisu planirana sredstva za ovu namenu.

Obračun plate državnih službenika i nameštenika

Da bi se adekvatno prikazala formula za obračun bruto plate preko neto osnovice potrebno je utvrditi preračun sa neto zarade na bruto zaradu, polazeći od propisa kojima je uređen porez na dohodak i doprinosi za obavezno socijalno osiguranje.

Zakonom o porezu na dohodak građana, u čl. 2, 15a i 16. propisano je da se bruto zarada za lice koje je radilo u mesecu puno radno vreme oporezuje po stopi od 10% uz poresku olakšicu koja trenutno iznosi 11.604 dinara.

Zakonom o doprinosima, u čl. 3, 7, 8, 9, 13. i 44. regulisano je da se mesečne bruto zarade zaposlenog obračunava (bez umanjenja) doprinos za penzijsko i invalidsko osiguranje po stopi 14%, doprinos za zdravstveno osiguranje po stopi 5,15% i doprinos za nezaposlenost 0,75%. Zbirna stopa doprinosa na teret zaposlenog iznosi 19,9%. Na teret poslodavca obračunava se doprinos za penzijsko i invalidsko osiguranje po stopi 12%, doprinos za zdravstveno osiguranje po stopi 5,15% i doprinos za nezaposlenost 0,75%. Ukoliko zaposleni radi na radnom mestu gde se staž osiguranja računa sa uvećanim trajanjem, zaračunavaju se dodatni doprinosi na teret poslodavca u rasponu 3,7% - 11% u zavisnosti od stepena uvećanja od 12/14 do 12/18.

Uz pretpostavku da je mesečna bruto zarada zaposlenog viša od najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa, niža od najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa, izvodi se sledeća formula za preračun bruto zarade iz neto zarade i obrnuto:

- 1) Bruto zarada = Neto zarada + Porez + Doprinosi na teret zaposlenog;
- 2) Bruto zarada = Neto zarada + 0,1 x (Bruto zarada – 11.604) + 0,199 x Bruto zarada;
- 3) Bruto zarada = Neto zarada + 0,1 x Bruto zarada – 1.160,4 + 0,199 x Bruto zarada;
- 4) Bruto zarada x (1 – (0,1 + 0,199)) = Neto zarada – 1.160,4;
- 5) Bruto zarada x (1 – 0,299) = Neto zarada – 1.160,4;
- 6) Bruto zarada x 0,701 = Neto zarada – 1.160,4;

Formule za preračun bruto ili neto zarade

Bruto zarada = (Neto zarada – 1.160,4) / 0,701 ili Neto zarada = Bruto zarada x 0,701 + 1.160,4

Na osnovu izvedene jednakosti, formula za obračun bruto plate po osnovu neto osnovice izgledala bi:

$$BP = \frac{(No \times Kf + ND) - 1.160,4}{0,701}$$

BP – Bruto plata – plata državnog službenika ili nameštenika u bruto iznosu,

No – Neto osnovica – osnovica za obračun plate državnih službenika i nameštenika u neto iznosu,

Kf – koeficijent – koeficijent prema platnom razredu i/ili platnoj grupi za državnog službenika ili nameštenika,

ND – Neto dodaci – dodaci na platu državnog službenika ili nameštenika u neto iznosu.

U nastavku utvrđivanja jedinstvene bruto osnovice za obračun plate državnih službenika i nameštenika, poći se od sledećeg primera:

Primer obračuna plate državnih službenika i nameštenika

Radi ilustracije, pretpostaviće se, da je državnom službeniku u zvanju savetnik rešenjem nadležnog organa utvrđen koeficijent za radno mesto u visini 3,39 (osma platna grupa i sedmi platni razred), da lice ima navršenih deset godina u radnom odnosu kod trenutnog poslodavca, da po osnovu posebnog rešenja zamenjuje rukovodioca unutrašnje jedinice i prima dodatak za dodatno opterećenje u visini 10% osnovne plate, da je radilo puno radno vreme 176 sati u posmatranom mesecu i pri tom još ostvarilo osam sati rada u dane praznika koji nisu radni dani (nije odsustvovalo sa posla za dan praznika koji nije radni dan), za šta mu je posebnim rešenjem priznato pravo na dodatak za rad na dan praznika koji nije radni dan, u visini 110% radnog sata plate za svaki sat prazničnog rada. Mesečna bruto plata lica nalazi se između najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa i najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa.

Tabela 2 – *Obračun neto i bruto plate za državnog službenika*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent za VIII platnu grupu i 7 platni razred	3,39
3	Neto osnovna plata (red. br. 1 x red. br. 2)	57.973,37
4	Fond radnih sati u mesecu	176
5	Radni sat neto osnovne plate (red. br. 3 / red. br. 4)	329,39
5.1	Ostvareni sati rada	176
5.2	Neto osnovna plata za ostvarene sate rada (red. br. 5.1 x red. br. 5)	57.973,37
6	Neto dodatak za dodatno opterećenje 10% neto osnovne plate (red. br. 3 x 10%)	5.797,34
7	Dodatak za praznični rad 110% radnog sata osnovne plate (red. br. 5 x 110%)	362,33
8	Broj sati rada u dane praznika koji nisu radni dani	8
9	Neto dodatak za rad u dane praznike koji nisu radni dani (red. br. 7 x red. br. 8)	2.898,67
10	Neto dodatak za minuli rad 4% radnog sata plate za ostvarene sate rada (red. br. 5.1 x red. br. 5 x 4%)	2.318,93
11	Neto plata (red. br. 5.2 + red. br. 6 + red. br. 9 + red. br. 10)	68.988,31
12	Bruto plata (red. br. 11 - 1,160,4)/0,701	96.758,79
13	Bruto dodatak za dodatno opterećenje (red. br. 6 / 0,701)	8.270,10
14	Bruto dodatak za rad u dane praznike koji nisu radni dani (Red. br. 9 / 0,701)	4.135,05
15	Bruto dodatak za minuli rad 4% osnovne plate (Red. br. 10 / 0,701)	3.308,04
16	Bruto osnovna plata (Red. br. 12 - Red. br. 13 - Red. br. 14 - Red. br. 15)	81.045,61

Polazeći od stava da je bruto plata zbir bruto osnovne plate i bruto dodataka na platu, da je bruto osnovna plata proizvod bruto osnovice za platu i koeficijenta za radno mesto i da je bruto dodatak u stvari neto dodatak uvećan za poreze i doprinose na teret zaposlenog bez poreske olakšice može se prikazati sledeća jednakost:

$$1) BP = BoP + BD = \frac{(No \times Kf + ND) - 1.160,4}{0,701}$$

BP – Bruto plata – plata državnog službenika ili nameštenika u bruto iznosu,

BoP – Bruto osnovna plata – osnovna državnih službenika ili nameštenika u bruto iznosu,

ND – Neto dodaci – dodaci na platu državnog službenika ili nameštenika u bruto iznosu,

No – Neto osnovica – osnovica za obračun plate državnih službenika i nameštenika u neto iznosu,

Kf – koeficijent – koeficijent prema platnom razredu i/ili platnoj grupi za državnog službenika ili nameštenika,

ND – Neto dodaci – dodaci na platu državnog službenika ili nameštenika u neto iznosu

Bo – Bruto osnovica – osnovica za obračun plate državnih službenika i nameštenika u neto iznosu

$$2) Bo \times Kf + BD = \frac{(No \times Kf + ND) - 1.160,4}{0,701}$$

$$3) Bo \times Kf + BD = \frac{No \times Kf - 1.160,4}{0,701} + \frac{ND}{0,701} \text{ kako je } BD = \frac{ND}{0,701}$$

$$4) Bo = \frac{No \times Kf - 1.160,4}{Kf \times 0,701}$$

Po izvedenoj formuli a prema zadatim vrednostima u primeru, bruto osnovica iznosila bi $\frac{17.101,29 \times 3,39 - 1.160,4}{3,39 \times 0,701} = 23.907,26$ i po istoj bi se dobila bruto osnovna

plata $23.907,26 \times 3,39 = 81.045,61$, što zadovoljava i jednakost $BoP = \frac{NoP - 1.160,4}{0,701}$ tj. $\frac{17.101,29 \times 3,39 - 1.160,4}{0,701} = 81.045,61$.

Međutim, bruto dodaci po osnovu dodatnog opterećenja, prazničnog rada i minolog rada ranije izvedeni iz neto dodataka u gornjem primeru se ne mogu dobiti iz kalkulirane bruto osnovne plate:

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	23.907,26
2	Koeficijent za VIII platnu grupu i 7 platni razred	3,39
3	Bruto osnovna plata (red. br. 1 x red. br. 2)	81.045,61
4	Fond radnih sati u mesecu	176
5	Radni sat bruto osnovne plate (red. br. 3 / red. br. 4)	460,49
6	Bruto dodatak za dodatno opterećenje 10% bruto osnovne plate (red. br. 3 x 10%)	8.104,56
7	Iznos 110% radnog sata bruto osnovne plate (red. br. 5 x 110%)	506,54
8	Broj sati rada u dane praznika koji nisu radni dani	8
9	Bruto dodatak za rad u dane praznike koji nisu radni dani (Red. br. 7 x Red. br. 8)	4.052,28
10	Bruto dodatak za minuli rad 4% osnovne plate (Red. br. 3 x 4%)	3.241,82

Zbog toga, dobijena bruto osnovica se ne može jedinstveno koristiti. S obzirom da se pojedini dodaci na platu određuju po radnom satu osnovne plate bez linearne zavisnosti na ukupno ostvarenu platu, da se poresko rasterećenje računa srazmerno broju ostvarenih sati u odnosu na utvrđeno radno vreme zaposlenog a na šta ne utiče ostvareni iznos plate i zbog toga što se porezi i doprinosi plaćaju na bruto iznos dodataka na platu bez poreske olakšice, bruto osnovica za utvrđivanje bruto dodataka na platu razlikuje se od bruto osnovice za utvrđivanje bruto osnovne plate. Ako se pođe od tzv. „brutiranog“ iznosa propisane neto osnovice - $17.101,29 / 0,701 = 24.395,56$ pa se izvrši korekcija bruto osnovne plate za bruto korektivni faktor tj. $1.160,4 / 0,701 = 1.655,35$ moglo bi se doći do pravilnih iznosa i bruto osnovne plate i bruto dodataka na platu:

Tabela 3 – *Obračun bruto osnovne plate i bruto dodataka na platu i preračun na neto platu i dodatke*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Brutirani iznos neto osnovice (17.101,29 / 0,701)	24.395,56
2	Koeficijent za VIII platnu grupu i 7 platni razred	3,39
3	Bruto osnovna plata (red. br. 1 x red. br. 2 - (1.160,4 / 0,701))	81.045,61
4	Fond radnih sati u mesecu	176
5	Bruto radni sat osnovne plate (red. br. 1 x red. br. 2 / red. br. 4)	469,89
6	Bruto dodatak za dodatno opterećenje 10% (red. br. 1 x red. br. 2 x 10%)	8.270,10
7	110% radnog sata "brutirane" neto osnovne plate (red. br. 5 x 110%)	516,88
8	Broj sati rada u dane praznika koji nisu radni dani	8
9	Bruto dodatak za rad u dane praznike koji nisu radni dani (red. br. 7 x red. br. 8)	4.135,05
10	Bruto dodatak za minuli rad 4% osnovne plate (red. br. 1 x red. br. 2 x 4%)	3.308,04
11	Bruto plata (red. br. 3 + red. br. 6 + red. br. 9 + red. br. 10)	96.758,79
12	Neto plata (red. br. 11 x 0,701 + 1.160,4)	68.988,31
13	Neto dodatak za dodatno opterećenje (red. br. 6 x 0,701)	5.797,34
14	Neto dodatak za rad u dane praznike koji nisu radni dani (red. br. 9 x 0,701)	2.898,67
15	Neto dodatak za minuli rad 4% osnovne plate (red. br. 10 x 0,701)	2.318,93
16	Neto osnovna plata (red. br. 12 - red. br. 13 - red. br. 14 - red. br. 15)	57.973,37

Obračun plate profesionalnih pripadnika Vojske

Elementi plate profesionalnog pripadnika VS

Zakonom o Vojski Srbije, u čl. 81. do 95. opšte su određeni uslovi, merila i način obračuna plate i drugih novčanih primanja profesionalnih pripadnika Vojske Srbije (u daljem tekstu: VS), dok je na osnovu člana 95. stav 3. Zakona o VS, Vlada donela Pravilnik o platama profesionalnih pripadnika Vojske Srbije (u daljem tekstu: Pravilnik) kojim su bliže uređena materijalna rešenja po pitanju obračuna plate i određenih novčanih primanja za profesionalne pripadnike VS. U profesionalne pripadnike VS svrstavaju se profesionalna vojna lica (u daljem tekstu: PVL) i civilna lica na službi u VS (u daljem tekstu: CL). PVL čine oficiri, podoficiri i profesionalni vojnici (skr.: OF, POF i PV). CL čine vojni službenici i nameštenici (u daljem tekstu: VSiN).

Mesečna plata profesionalnog pripadnika VS dobija se kao proizvod koeficijenta za platu i osnovice za obračun plate profesionalnih pripadnika VS. Osnovica se utvrđuje zaključkom Vlade u bruto iznosu (sa porezom i doprinosima na teret zaposlenog), tako da proizvod koeficijenta i osnovice označava bruto platu profesionalnog pripadnika VS (neto, porez i doprinosi na teret zaposlenog). Neto plata se dobija po odbitku poreza i doprinosa od bruto plate. Plata se uvećava dodacima na platu, koji se utvrđuju po osnovu plate, u bruto iznosu.

Koeficijent plate za profesionalno vojno lice

Koeficijent za platu PVL sastoji se od osnovnog i dodatnog koeficijenta. Za OF i POF osnovni koeficijent sastoji se od koeficijenta prema činu i koeficijenta prema položajnoj grupi, a za PV od koeficijenta prema činu i dužnosti. Koeficijent prema činu za OF i POF razvrstan je u rasponu 0,28 – 1,40, koeficijent prema položaju razvrstan je za 23 položajne grupe u opsegu 0,61 – 2,50, a koeficijent prema činu i dužnosti za PV kreće se od 0,87 do 0,94. Najveću vrednost u osnovnom koeficijentu za OF i POF ima koeficijent prema položajnoj grupi, odnosno najveće razlike zastupljene se između vrednosti koeficijenta niže i više položajne grupe, što proizilazi iz težnje da se na adekvatan način vrednuje odgovornost koju povlači svaka položajna grupa u Vojsci. Odnos najvišeg osnovnog koeficijenta (1,40 + 2,50) i najnižeg (0,87) ekvivalentan je razmeri 4,48:1 što pokazuje manje odstupanje najviše i najniže plate, za razliku od koeficijenata plate za državne službenike i nameštenike (6,42:1).

Dodatni koeficijent za platu za PVL sastoji od koeficijenta za posebne uslove službe, koeficijenta zbog težine, karaktera i službe u određenoj jedinici (ili ustanovi) i koeficijenta za specifičnu vojnu službu. Koeficijent za posebne uslove službe za PV, OF i POF u radnom odnosu na određeno iznosi 20% osnovnog koeficijenta, a za OF i POF u radnom odnosu na neodređeno 25% osnovnog koeficijenta. Razlika se ogleda u tome, što pored ostalih okolnosti pod kojima vrše službu u Vojsci, OF i POF koji stupaju u službu na neodređeno vreme nemaju mogućnost izbora mesta službovanja, za razliku od PV, OF i POF koji ugovorno zasnivaju radni odnos u VS. Koeficijent zbog težine, karaktera i trajanja rada u određenoj jedinici – usta-

novi, određen je u procentu u rasponu 10%–25% osnovnog koeficijenta, odnosno u nominalnoj vrednosti od 0,108 do 0,300. Koeficijent za specifičnu vojnu službu razlikuje se prema letačkoj službi, padobranskoj službi, ronilačkoj službi i službi uništavanja neeksploziviranih ubojnih sredstava (UbS). Koeficijent za letačku službu deli se prema kategoriji letaća (pilot ili ostalo letačko osoblje), kategoriji vazduhoplova, stručnoj i borbenoj osposobljenosti i određen je u vrednosti od 0,19 do 1,06 sa uvećanjem u procentu po osnovu letačkog zvanja od 20% do 35% i godina provedenih u letačkoj službi, od 3% do 15%. Koeficijent za letačku službu ne može biti veći od 2,38. Koeficijent za padobransku službu prema padobranskom zvanju kreće se od 0,10 do 0,50 s tim da se uvećava za godine provedene u padobranskoj službi od 3% do 15%. Koeficijent za ronilačku službu iznosi 20% osnovnog koeficijenta. Koeficijent za službu uništavanja neeksploziviranih UbS iznosi 10% osnovnog koeficijenta.

Koeficijent plate za civilno lice na službi u Vojsci Srbije

Utvrđivanje plate za civilno lice na službi u VS počinje od koeficijenta za radno mesto koje se zavisi od složenosti i odgovornosti poslova, potrebnih znanja, sposobnosti i uslova za rad svrstava u 14 platnih grupa sa 9 platnih razreda, u vrednosti od 0,559 do 2,715 (4,85:1). Lice može po osnovu dve uzastopne godišnje ocene napredovati za jedan ili dva platna razreda do najviše devet platnih razreda ili po osnovu godišnje nepovoljne ocene da umanjuje koeficijent za jedan platni razred. Ovako utvrđen koeficijent se uvećava za 20%, po osnovu posebnih uslova službe u VS. Za manji broj civilnih lica koja službu vrše u određenim jedinicama – ustanovama, koeficijent za radno mesto se uvećava za 10%. Civilno lice za obavljanje specifične vojne službe ostvaruje koeficijent za specifičnu vojnu službu pod istim uslovima i merilima kao profesionalna vojna lica.

Dodaci na platu profesionalnih pripadnika VS

Profesionalnim pripadnicima VS pod određenim uslovima pripadaju dodaci na platu (Pravilnik, čl. 30. do 37):

- za svaku navršenu godinu u radnom odnosu, u visini 0,4% pripadajuće plate,
- dodatak za rad noću od 22 do 06 časova, u visini 26% plate,
- dodatak za rad na dan praznika koji nije radni dan, u visini 110% radnog sata plate,
- dodatak za dodatno opterećenje, u visini 10% plate,
- dodatak za prekovremeni rad koji nije kompenzovan slobodnim satima, u visini 26% radnog sata plate (Kada se plaća sat rada preko punog radnog vremena, pored dodatka 26% radnog sata plate plaća se i još 100% radnog sata plate),
- paušal u visini 60% ili 70% plate za puno radno vreme, za profesionalnog pripadnika iz bataljona vojne policije za specijalne namene „Kobre“ za dane angažovanja na neposrednom obezbeđenju lica ili objekata,
- dodatak za pripravnost u visini 10% radnog sata plate, za potrebe kriptozastite podataka.

Poredeći sa platama ostalih budžetskih korisnika, plata profesionalnih pripadnika VS sastoji se od najvećeg broja varijabilnih komponenata za obračun. Uzrok se ogleda u činjenici da poslovi odbrane obuhvataju širok spektar raznovrsnih aktivnosti sa različitim stepenom rizika, koje se nisu mogle jedinstveno vrednovati.

Tabela 4 – Prikaz elemenata plate profesionalnih pripadnika VS

PLATA SA DODACIMA NA PLATU PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VS							
DODACI NA PLATU							
- dodatak za minuli rad, 0,4% plate za navršenu godinu rada u radnom odnosu, - dodatak za noćni rad, 26% radnog sata plate, - dodatak za praznični rad, 110% radnog sata plate, - dodatak za dodatno opterećenje, 10% plate - dodatak za prekovremeni rad, 126% radnog sata plate, - dodatak za paušal za obezbeđenje, 60% ili 70% plate za dnevno puno radno vreme - dodatak za pripravnost 10% radnog sata plate							
OSNOVNA PLATA PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VS							
PVL	KOEFIČIJENT ZA PLATU PVL				KOEFIČIJENT ZA PLATU CL		
	Osnovni koeficijent		Dodatni koeficijent		koeficijent za specifičnu vojnu službu	Koeficijent za radno mesto	Uvećanje koeficijenta
Koeficijent za posebne uslove							
OF i POF	Koeficijent po činu 0,28 – 1,40	Koeficijent po položajnoj grupi 0,61 – 2,50	koeficijent za posebne uslove službe 20% ili 25% osnovnog koeficijenta	koeficijent zbog težine, karaktera i trajanja rada u određenim jedinicama – ustanovama 10%–25% osnovnog koeficijenta, odnosno 0,108 - 0,3	1) koeficijent za letачku službu, 0,19 -1,06 sa uvećanjem 3%-15% odnosno 20%-35%, 2) koeficijent za padobransku službu, 0,10-0,50 sa uvećanjem 3%-15%, 3) koeficijent za ronilačku službu, 20% osnovnog koeficijenta, 4) koeficijent za službu uništavanja neeksplozivnih ubojnih sredstava, 10% osnovnog koeficijenta.	14 platnih grupa sa 9 platnih razreda, 0,559-2,715	uvećanje koeficijenta zbog posebnih uslova službe 20% koeficijenta za RM
PV	Koeficijent po činu i dužnosti od 0,87 do 0,94		koeficijent za posebne uslove službe 20% osnovnog koeficijenta				uvećanje koeficijenta za službu u određenoj jedinici - ustanovi, 10% koeficijenta za RM
OSNOVICA ZA OBRACUN PLATE PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VS u bruto iznosu 34.420,39 dinara od 01.12.2015. godine							

Primer obračuna plate za PVL

U primeru će se prikazati mesečni obračun plate za puno radno vreme za oficira u radnom odnosu u činu potpukovnika, koji službu vrši u jedinici ranga brigade, koji ima navršениh 20 godina rada u radnom odnosu, koji obavlja letачku službu 15 godina i trenutno na vazduhoplovu prve kategorije sa petom kategorijom borbene i stručne osposobljenosti, koji je u mesecu radio 40 sati noću i osam sati na dan praznika koji nije radni dan.

Tabela 5 – Primer obračuna plate za PVL

R. br.	Naziv	koeficijent	Iznos (koeficijent x osnovica)
1	Osnovica za obračun plate u bruto iznosu		34.420,39
2	čin potpukovnika	0,72	24.782,68
3	osma položajna grupa	1,75	60.235,68
4	koeficijent za posebne uslove službe 25% osnovnog koeficijenta (red. br. 2 + red. br.3) x 0,25	0,6175	21.254,59
5	koeficijent za službu u brigadi	0,108	3.717,40
6	koeficijent za letačku službu sa uvećanjem 15% (1,06 x 1,15)	1,219	41.958,46
7	koeficijent plate (red. br. 2 + red. br. 3 + red. br. 4 + red. br. 5 + red. br. 6)	4,4145	151.948,81
8	Mesečni fond sati		176
9	Radni sat plate (red. br. 7 / red. br. 8)	0,025082386	863,35
10	Ostvareni časovi rada (u primeru je lice radilo puno radno vreme)		176
11	Bruto plata za ostvarene časove rada (red. br. 9 x red. br. 10)	4,4145	151.948,81
12	Dodatak za minuli rad (0,08 x red. br. 9 x red. br. 10)	0,35316	12.155,90
13	Dodatak za rad noću (40 sati x 0,26 x red. br. 9)	0,260856818	8.978,79
14	Dodatak za praznični rad (osam sati x 110% x red. br. 9)	0,220725	7.597,44
15	Bruto plata sa dodacima (red. br. 11 + red. br. 8 + red. br. 9 + red. br. 10)	5,249241818	180.680,95
16	poreska olakšica za puno radno vreme		11.604
17	Osnovica za oporezivanje uz poresko umanjenje (red. br. 15 - 11.604)		169.076,95
18	Porez 10% (red. br. 17 x 10%)		16.907,70
19	Osnovica za doprinose (bruto plata se nalazi između najniže i najviše osnovice za plaćanje doprinosa)		180.680,95
20	Doprinos za PIO na teret zaposlenog 14% (red. br. 19 x 14%)		25.295,33
21	Doprinos za zdravstvo 5,15% (red. br. 19 x 5,15%)		9.305,07
22	Doprinos za nezaposlenost 0,75% (red. br. 19 x 0,75%)		1.355,11
23	Neto plata sa dodacima (red. br. 15 - red. br. 18 - red. br. 20 - red. br. 21 - red. br. 22) ili (red. br. 15 x 0,701 + 1.160,4)		127.817,75

Primer obračuna plate za CL

Civilno lice je postavljeno na radno mesto u okviru treće platne grupe i trećeg platnog razreda sa brojem bodova 834, s tim da je po osnovu dve uzastopne godišnje ocene napredovalo za dva platna razreda, zbog čega mu je rešenjem određen koeficijent za radno mesto 1,676 (peti platni razred). Ima navršenih 20 godina rada u radnom odnosu. Fond sati za puno radno vreme u mesecu je 184. Postoje dva dana praznika koji nisu radni dani, pri čemu je lice po nalogu poslodavca radilo osam sati na jedan dan praznika koji nije radni dan. Lice je radilo 176 sati a osam sati je odsustvovalo na dan praznika.

Tabela 6 – Primer obračuna plate za CL

R. br.	Naziv	koeficijent	Iznos (koeficijent x osnovica)
1	Osnovica za obračun plate u bruto iznosu		34.420,39
2	Koeficijent za III platnu grupu 5 platni razred	1,676	57.688,57
3	Uvećanje koeficijenta za radno mesto za posebne uslove službe 0,20 x osnovni koeficijent odnosno (red. br. 2 x 0,20)	0,3352	11.537,71
4	koeficijent plate CL (red. br. 2 + red. br. 3)	2,0112	69.226,29
5	Mesečni fond sati		184
6	Radni sat plate (red. br. 4 / red. br. 5)	0,010930435	376,23
7	Ostvareni časovi rada (u primeru je lice radilo puno radno vreme)		176
8	Časovi odsustva za državni praznik		8
9	Bruto plata za ostvarene časove rada (red. br. 7 x red. br. 6)	1,923756522	66.216,45
10	Bruto naknada plate za odsustvo za dan državnog praznika (red. br. 8 x red. br. 6)	0,087443478	3.009,84
11	datak za minuli rad 20 godina x 0,4% = 8% (0,08 x (red. br. 7 + red. br. 8) x red. br. 6)	0,160896	5.538,10
12	datak za praznični rad (osam sati x 110% x red. br. 6)	0,096187826	3.310,82
13	Bruto plata sa naknadom plate i dodacima (red. br. 9 + red. br. 10 + red. br. 11 + red. br. 12)	2,268283826	78.075,21
Obračun neto plate sa naknadom plate i dodacima na platu			
14	poreska olakšica za puno radno vreme		11.604
15	Osnovica za oporezivanje uz poresko umanjenje (red. br. 13 - 11.604)		66.471,21
16	Porez 10% (red. br. 15 x 10%)		6.647,12
17	Osnovica za doprinose (red. br. 13) (bruto plata se nalazi između najniže i najviše osnovice za plaćanje doprinosa)		78.075,21
18	Doprinos za PIO na teret zaposlenog 14% (red. br. 17 x 14%)		10.930,53
19	Doprinos za zdravstvo 5,15% (red. br. 17 x 5,15%)		4.020,87
20	Doprinos za nezaposlenost 0,75% (red. br. 17 x 0,75%)		585,56
21	Neto plata sa naknadom plate i dodacima (red. br. 13 - red. br. 16 - red. br. 18 - red. br. 19 - red. br. 20) ili (red. br. 13 x 0,701 + 1.160,4)		55.891,12

Trošak poreza i doprinosa na platu izvedenu po neto odnosno bruto osnovici

Radi analize poreskog uticaja, razmatraće se uporedne tabele obračuna osnovne plate po neto odnosno bruto osnovici, sa bruto platom koja sadrži neto platu, porez i doprinose na teret zaposlenog. Promene stopa doprinosa na teret poslodavca direktno utiču na rast ili pad ukupnog troška plate nezavisno od metode obračuna plate tako da nije potrebno posebno pratiti promene ove kategorije doprinosa (obzirom da je učinak na trošak doprinosa na teret poslodavca srazmeran promeni).

U prvoj tabeli, poći će se od metode obračuna plate po neto osnovici, na osnovu koje će se odrediti početni iznos neto odnosno bruto plate, dok će se u drugoj tabeli poći od bruto osnovice, koja će se odrediti u iznosu koji će dovesti do bruto odnosno neto plate u istom iznosu kao u slučaju obračuna po neto osnovici. Neto odnosno bruto osnovica se neće menjati kroz primere, radi usmeravanja pažnje na posledice promena stopa poreza i doprinosa na teret zaposlenog, koje su predmet analize.

Tabela 7 – *Obračun plate po neto osnovici bez poreske olakšice*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,701
9	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	95.254,19
10	Bruto plata ((red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4) / red. br. 8)	135.883,29
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	13.588,33
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 10)	19.023,66
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 10)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 10)	1.019,12

Tabela 8 – *Obračun plate po bruto osnovici bez poreske olakšice*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.395,56
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,701
9	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	135.883,29
10	Neto plata (red. br. 9 x red. br. 8 + red. br. 3 x red. br. 4)	95.254,19
11	Porez (red. br. 9 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	13.588,33
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 9)	19.023,66
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 9)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 9)	1.019,12

Prve dve tabele poslužiće kao bazni primeri po kojima će se upoređivati ishodi promena u narednim tabelama, usled promene stopa doprinosa i poreza. U nastavku, prvo će se razmatrati promene stope komponente doprinosa.

Uticaj promene stope doprinosa na teret zaposlenog

Tabela 9 – *Obračun plate po neto osnovici bez poreske olakšice, sa uvećanom stopom doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje na teret zaposlenog*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	15,00% ↑
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,691
9	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	95.254,19
10	Bruto plata ((red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4) / red. br. 8)	137.849,76 ↑
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	13.784,98 ↑
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 10)	20.677,46 ↑
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 10)	7.099,26 ↑
14	Dop. za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 10)	1.033,87 ↑

Tabela 10 – *Obračun plate po neto osnovici bez poreske olakšice, sa smanjenom stopom doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje na teret zaposlenog*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	13,00% ↓
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,711
9	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	95.254,19
10	Bruto plata ((red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4) / red. br. 8)	133.972,13 ↓
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	13.397,21 ↓
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 10)	17.416,38 ↓
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 10)	6.899,56 ↓
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 10)	1.004,79 ↓

Na osnovu poređenja baznih rezultata i rezultata iz gornjih tabela, kod obračuna plate po neto osnovici, promena zbirne stope doprinosa na teret zaposlenog² uz nepromenjenju visinu poreske stope i poreske olakšice ne menja visinu neto plate, a direktno utiče na kretanje visine bruto plate odnosno, na rast/smanjenje troškova poreza i doprinosa i samim time, ukupnog troška plate.

Tabela 11 – *Obračun plate po bruto osnovici bez poreske olakšice, sa uvećanom stopom doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje na teret zaposlenog*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.395,56
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	15,00% ↑
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,691
9	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	135.883,29
10	Neto plata (red. br. 9 x red. br. 8 + red. br. 3 x red. br. 4)	93.895,35 ↓
11	Porez (red. br. 9 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	13.588,33
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 9)	20.382,49 ↑
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 9)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 9)	1.019,12

² U situaciji kada se stopa jedne komponente doprinosa uveća za određeni procenat a stopa druge komponente umanj za isti procenat, zbirna stopa doprinosa ostaje nepromenjena.

Tabela 12 – *Obračun plate po bruto osnovici bez poreske olakšice, sa umanjenom stopom doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.395,56
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	13,00% ↓
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,711
9	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	135.883,29
10	Neto plata (red. br. 9 x red. br. 8 + red. br. 3 x red. br. 4)	96.613,02 ↑
11	Porez (red. br. 9 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	13.588,33
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 9)	17.664,83 ↓
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 9)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 9)	1.019,12

Na osnovu gornjih rezultata može se uočiti, kod metode obračuna plate po bruto osnovici, promena zbirne stope doprinosa na teret zaposlenog uz nepromenenu visinu poreske stope i poreske olakšice ne menja bruto platu niti ukupan trošak plate, ali, uvećanjem/smanjenjem stope bilo koje komponente doprinosa dolazi do uvećanja/smanjenja iznosa te komponente doprinosa i smanjenja/uvećanja neto plate za isti iznos razlike (sa suprotnim predznakom).

Posmatrano sa aspekta kako je trenutno uređen sistem penzijskog osiguranja u Republici Srbiji i da je obračun penzijskog osnova srazmeran odnosu zarade zaposlenog prema prosečnoj zaradi izvedenoj iz mase zarada svih radno angažovanih lica u privrednim i vanprivrednim delatnostima (tj. od zarada/plata po bruto ili neto osnovici) za određeni period (uobičajeno za godinu dana), u situacijama kada se zbirna stopa doprinosa na teret zaposlenog uvećava (dok stopa poreza i poreska olakšica ostaju nepromenjene), lica koja primaju zaradu/platu po neto osnovici ostvaruju veće pravo na penzijsko osiguranje u odnosu na lica koja primaju zaradu/platu po bruto osnovici, pošto im uz istu neto platu bruto zarada/plata raste dok drugima stagnira uz manju neto platu. Kada zbirna stopa doprinosa na teret zaposlenog opada (poreska stopa i poreska olakšica se ne menjaju) bruto zarada/plata po neto osnovici se smanjuje utičući u svom segmentu na manju visinu prosečne bruto zarade, omogućujući veća prava na penzijsko osiguranje licima kojima se bruto zarada/plata obračunava po bruto osnovici.

Uticaj promene poreske stope

Kao što se moglo zaključiti i u slučaju promene stope doprinosa na teret zaposlenog, promena stope poreza (uz nepromenjenu zbirnu stopu doprinosa na teret zaposlenog i nepromenjenu visinu poreske olakšice) kod metode obračuna plate po neto osnovici direktno utiče na kretanje bruto plate odnosno troškova poreza i doprinosa, pri čemu neto plata ostaje nepromenjena.

Tabela 13 – *Obračun plate po neto osnovici bez poreske olakšice, uz uvećanje poreske stope*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	12,00% ↑
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,681
9	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	95.254,19
10	Bruto plata ((red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4) / red. br. 8)	139.873,99 ↑
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	16.784,88 ↑
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 10)	19.582,36 ↑
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 10)	7.203,51 ↑
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 10)	1.049,05 ↑

Tabela 14 – *Obračun plate po neto osnovici bez poreske olakšice, uz umanjeње poreske stope*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	8,00% ↓
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,721
9	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	95.254,19
10	Bruto plata ((red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4) / red. br. 8)	132.113,99 ↓
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	10.569,12 ↓
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 10)	18.495,96 ↓
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 10)	6.803,87 ↓
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 10)	990,85 ↓

Tabela 15 – *Obračun plate po bruto osnovici bez poreske olakšice, uz uvećanje poreske stope*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.395,56
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	12,00% ↑
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,681
9	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	135.883,29
10	Neto plata (red. br. 9 x red. br. 8 + red. br. 3 x red. br. 4)	92.536,52 ↓
11	Porez (red. br. 9 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	16.305,99 ↑
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 9)	19.023,66
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 9)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 9)	1.019,12

Tabela 16 – *Obračun plate po bruto osnovici bez poreske olakšice, uz uvećanje poreske stope*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.395,56
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	0,00
4	Stopa poreza na dohodak	8,00% ↓
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,721
9	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	135.883,29
10	Neto plata (red. br. 9 x red. br. 8 + red. br. 3 x red. br. 4)	97.971,85 ↑
11	Porez (red. br. 9 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	10.870,66 ↓
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 9)	19.023,66
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 9)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 9)	1.019,12

Kod metode obračuna plate po bruto osnovici, promena stope poreza (uz nepromenjenu visinu zbirne stope doprinosa na teret zaposlenog i nepromenjenu visinu poreske olakšice) direktno utiče na visinu poreza a obrnuto na visinu neto plate, za isti iznos razlike sa suprotnim predznakom (apsolutna vrednost razlike između visine poreza pre promene i visine poreza nakon promene poreske stope jednaka je vrednosti razlike kod neto plate pre i posle promene).

Uticaj poreske olakšice

Uvođenjem poreske olakšice, kod obračuna plate po neto osnovici, bruto plata odnosno visina obaveze po osnovu poreza i doprinosa se smanjuju, a neto plata ostaje nepromenjena. U slučaju obračuna plate po bruto osnovici, uvođenjem poreske olakšice bruto plata ostaje nepromenjena, a smanjuje se obaveza po osnovu plaćanja poreza uz istovremeno povećanje neto plate licu, za isti iznos razlike sa suprotnim predznakom (apsolutna vrednost razlike između visine neto plate pre poreske olakšice i visine neto plate nakon poreske olakšice ista je vrednosti razlike visine poreza pre i nakon primene poreske olakšice).

Tabela 17 – *Obračun plate po neto osnovici sa poreskom olakšicom*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	11.604,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,701
9	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	95.254,19
10	Bruto plata (red. br. 9 - 1160,40) / (red. br. 8)	134.227,94 ↓
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	12.262,39 ↓
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 10)	18.791,91 ↓
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 10)	6.912,74 ↓
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 10)	1.006,71 ↓

Tabela 18 – Obračun plate po bruto osnovici sa poreskom olakšicom

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.395,56
2	Koeficijent	5,57
3	Poreska olakšica	11.604,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Koeficijent za preračun 1 - (red. br. 4. + red. br. 5. + red. br. 6 + red. br. 7)	0,701
9	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	135.883,29
10	Neto plata (red. br. 9 x red. br. 8 + red. br. 3 x red. br. 4)	96.414,59 ↑
11	Porez (red. br. 9 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	12.427,93 ↓
12	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 9)	19.023,66
13	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 9)	6.997,99
14	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 9)	1.019,12

Svako dalje povećanje poreske olakšice proizvodi isti efekat odnosno smanjenje poreske olakšice inicira obrnuti efekat.

Primena minimalne zarade, najniže i najviše osnovice za plaćanje doprinosa

Minimalna zarada (Zakon o radu, čl. 112) je najniža cena po satu rada (uobičajeno je određena u neto iznosu odakle se preračunava u bruto iznos) koju imaju obavezu da primenjuju svi poslodavci čije je sedište registrovano na teritoriji Srbije. Budući da se ista primenjuje i u situacijama kada lice prima naknadu plate za opravdano odsustvovanje sa posla (bolovanje, usavršavanje, na poziv drugog državnog organa itd), može se zaključiti da troškovi plate i naknade plate po licu ne mogu biti niži od cene koštanja minimalne zarade (bruto minimalna zarada sa doprinosima na teret poslodavca). U slučaju primene minimalne zarade, kod obe metode obračuna iznos neto i bruto plate ostaje isti.

U situacijama kada zaposleni neopravdano odsustvuje sa posla, ili je udaljen od rada, ili se nalazi u pritvoru, kada lice neće ostvarivati naknadu plate odnosno ostvarivaće određenu naknadu u neto iznosu nižem od minimalne zarade, mesečni doprinosi se po zakonskoj obavezi moraju platiti po najnižoj mesečnoj osnovici za plaćanje doprinosa (sve dok se lice nalazi u radnom odnosu).

U slučaju primene najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa, formula za obračun bruto prihoda izgledala bi po sledećem:

- 1) Bruto prihod = Neto iznos + Porez + Doprinosi na teret zaposlenog;
- 2) Bruto prihod = Neto iznos + 0,1 x (Bruto prihod – 11.604) + 0,199 x Najniža osnovica;
- 3) Bruto prihod = Neto iznos + 0,1 x Bruto prihod – 1.160,4 + 0,199 x Najniža osnovica;
- 4) Bruto prihod x (1 – 0,1) = Neto iznos – 1.160,4 + 0,199 x Najniža osnovica;
- 5) Bruto prihod x 0,9 = Neto iznos – 1.160,4 + 0,199 x Najniža osnovica;
- 6) Bruto prihod = (Neto iznos – 1.160,4 + 0,199 x Najniža osnovica) / 0,9 ;

Kada se naknada ne odnosi na ceo mesec, koristi se srazmeran iznos poreske olakšice. Srazmeran iznos najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa se određuje samo u slučaju da lice radi kod dva ili više poslodavaca. Obračun bruto prihoda izgledao bi po sledećem:

$$BP = \frac{N - 1.160,4 \times \check{c} / m\check{c} + (N\check{z}mO \times 19,9\%)}{0,9}$$

BP – Bruto prihod (neto iznos sa porezom i doprinosima na teret zaposlenog),

N – Pripadajući neto iznos za isplatu,

č – broj časova za koje pripada neto iznos,

mč – mesečni fond sati rada u mesecu,

NžmO – Najniža mesečna osnovica za plaćanje doprinosa.

Kako se kod budžetskih korisnika najniža mesečna osnovica za plaćanje doprinosa koristi u specifičnim situacijama, ne može se odrediti opšte pravilo u poreskim implikacijama u zavisnosti od metode obračuna plate. Posebno je problematično, kod slučaja obračuna plate po bruto osnovici, logikom računске operacije usled uvećanja doprinosa pri nepromenjenoj bruto naknadi treba smanjiti neto iznos za isplatu, što ugrožava egzistenciju lica, pa se često u praksi primenjuju različita pravna rešenja radi prevazilaženja ovakvih situacija.

Obaveza primene najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa kod budžetskih korisnika može nastupiti kada se licu pored redovne plate isplaćuje naknada za neiskorišćeni godišnji odmor u visini mesečne plate (sastavlja se jedna PPPO gde se pod istom šifrom vrste prihoda za zaradu, prijavljuje prihod po osnovu redovne plate i naknade za isti obračunski period, obzirom da se naknada ne može prijaviti za raniji obračunski period). U slučaju primene najviše osnovice za plaćanje doprinosa, formula za obračun bruto prihoda izgledala bi po sledećem:

$$BP = \frac{N - 1.160,4 \times \check{c} / m\check{c} + (NvmO \times 19,9\%)}{0,9}$$

BP – Bruto prihod (neto iznos sa porezom i doprinosima na terete zaposlenog),

N – Pripadajući neto iznos za isplatu,

č – broj časova za koje pripada neto iznos,

mč – mesečni fond sati rada u mesecu,

NvmO – Najviša mesečna osnovica za plaćanje doprinosa.

I u ovom slučaju, kada se bruto prihod ne odnosi na ceo mesec, koristi se srazmeran iznos poreske olakšice. Sa druge strane, propisani iznos najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa koristi se u punom iznosu za jedno lice bez obzira da li lice prima prihod za ceo mesec ili deo meseca. Ukoliko lice radi kod više poslodavaca, određuje se srazmeran iznos najviše osnovice, shodno stepenu angažovanosti lica kod poslodavca u odnosu na puno radno vreme.

Primena najviše osnovice za plaćanje doprinosa izaziva različite efekte u zavisnosti od metode obračuna plate. Kod metode obračuna plate po neto osnovici, efekat se može sagledati poređenjem rezultata kod primera gde se najviša osnovica nije koristila i primera gde je primenjena.

Tabela 19 – *Obračun plate po neto osnovici bez primene najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	7,11
3	Poreska olakšica	11.604,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	121.590,17
9	Neto naknada za neiskorišćeni godišnji odmor	121.590,17
10	Bruto prihod (red. br. 8 + red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4) / (1 - (red. br. 4 + red. br. 5 + red. br. 6 + red. br. 7))	345.249,56
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	33.364,56
12	Osnovica za plaćanje doprinosa (red. br. 10)	345.249,56
13	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 12)	48.334,94
14	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 12)	17.780,35
15	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 12)	2.589,37
16	Neto prihod (red. br. 10 - (red. br. 11 + red. br. 13 + red. br. 14 + red. br. 15))	243.180,34

Tabela 20 – *Obračun plate po neto osnovici sa primenom najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Neto osnovica	17.101,29
2	Koeficijent	7,11
3	Poreska olakšica	11.604,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Neto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	121.590,17
9	Neto naknada za neiskorišćeni godišnji odmor	121.590,17
10	Bruto prihod (red. br. 8 + red. br. 9 - red. br. 3 x red. br. 4 + red. br. 12 x (red. br. 5 + red. br. 6 + red. br. 7)) / (1 - red. br. 4)	336.658,39 ↓
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	32.505,44 ↓
12	Najviša mesečna osnovica za plaćanje doprinosa za mesec april 2016	306.395,00
13	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 12)	42.895,30 ↓
14	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 12)	15.779,34 ↓
15	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 12)	2.297,96 ↓
16	Neto prihod (red. br. 10 - (red. br. 11 + red. br. 13 + red. br. 14 + red. br. 15))	243.180,34

Kao što se može uočiti u gornjim primerima, usled primene najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa kod slučaja obračuna plate po neto osnovici, smanjuju se bruto prihod, osnovica za plaćanje poreza, osnovica za plaćanje doprinosa, troškovi poreza i doprinosa, uz nepromenjeni neto prihod licu. Kod metode obračuna plate po bruto osnovici, efekti primene najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa se takođe mogu sagledati kroz primere:

Tabela 21 – *Obračun plate po bruto osnovici bez primene najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.279,15
2	Koeficijent	7,11
3	Poreska olakšica	11.604,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	172.624,78
9	Bruto naknada za neiskorišćeni godišnji odmor	172.624,78
10	Bruto prihod (red. br. 8 + red. br. 9)	345.249,56
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	33.364,56
12	Osnovica za plaćanje doprinosa (red. br. 10)	345.249,56
13	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 12)	48.334,94
14	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 12)	17.780,35
15	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 12)	2.589,37
16	Neto prihod (red. br. 10 - (red. br. 11 + red. br. 13 + red. br. 14 + red. br. 15))	243.180,34

Tabela 22 – *Obračun plate po bruto osnovici sa primenom najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa*

R. br.	Naziv	Iznos
1	Bruto osnovica	24.279,15
2	Koeficijent	7,11
3	Poreska olakšica	11.604,00
4	Stopa poreza na dohodak	10,00%
5	Stopa doprinosa za PIO na teret zaposlenog	14,00%
6	Stopa doprinosa za zdr. osig. na teret zaposlenog	5,15%
7	Stopa doprinosa za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog	0,75%
8	Bruto plata (red. br. 1 x red. br. 2)	172.624,78
9	Bruto naknada za neiskorišćeni godišnji odmor	172.624,78
10	Bruto prihod (red. br. 8 + red. br. 9)	345.249,56
11	Porez (red. br. 10 - red. br. 3) x (red. br. 4.)	33.364,56
12	Najviša mesečna osnovica za plaćanje doprinosa	306.395,00
13	Doprinos za PIO na teret zaposlenog (red. br. 5 x red. br. 12)	42.895,30 ↓
14	Doprinos za zdr. osig. na teret zaposlenog (red. br. 6 x red. br. 12)	15.779,34 ↓
15	Doprinos za osig. za sl. nez. na teret zaposlenog (red. br. 7 x red. br. 12)	2.297,96 ↓
16	Neto prihod (red. br. 10 - (red. br. 11 + red. br. 13 + red. br. 14 + red. br. 15))	250.912,40 ↑

Za razliku od slučaja obračuna plate po neto osnovici, primena najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa kod metode obračuna plate po bruto osnovici ne menja bruto iznos za isplatu, s tim da se za isti iznos smanjuju doprinosi na teret zaposlenog odnosno uvećava neto prohod. Takođe, iako je bruto prihod ostao nepromenjen, troškovi doprinosa na teret poslodavca su se takođe smanjili usled plaćanja po manjem iznosu osnovice, tako da je ukupan trošak plate smanjen i u slučaju obračuna plate po bruto osnovici.

Razlike između rekapitulacije plate kod akontacije i konačnog obračuna u odnosu na rekapitulaciju po poreskoj prijavi

Kod najvećeg broja budžetskih korisnika, obračun akontacije plate sprovodi se po osnovu evidencije prisustva na radu za prvih petnaest dana koji se obračunskoj službi dostavlja elektronski (uz elektronski potpis) bez priloga (doznaka, rešenja itd) a koji se dostavljaju uz konačni obračun.

Primer akontacije plate za nekoliko desetina hiljada lica, po redovnom obračunu osnovnih elemenata plate, naknade i određenih dodataka može se ilustrovati na sledeći način:

Tabela 23 – *Rekapitulacija akontacije plate*

Plata za rad	Dodatak za minuli rad	Dodatak za rad noću	Dodatak za rad u dane državnih praznika koji nisu radni dani	Dodatak za prekovremeni rad
599.859.700,73	39.655.976,21	0,00	0,00	499.564,37
Dodatak za dodatno opterećenje	Paušalni dodatak na platu	Dodatak za pripravnost	Naknada za vreme udaljenja od rada	Naknada plate za vreme privremene sprečenosti za rad na teret poslodavca
135.293,00	0,00	178.417,02	726.548,56	0,00
Naknada za neiskorišćeni godišnji odmor	Naknada plate za vreme korišćenja godišnjeg odmora i drugog plaćenog odsustva	Naknada plate za vreme odsustva za dane državnog praznika	Naknada plate za vreme sprečenosti za rad (bolovanja) na teret Fonda	Naknada plate za odsustvo tokom školovanja i usavršavanja
0,00	0,00	0,00	12.266.547,34	5.623.457,82
Naknada plate za neraspoređena lica	Naknada plate za lica na raspolaganju	Dodatak na platu za ostvarene rezultate u radu	Bruto (neto sa porezom i doprinosima na teret zaposlenog)	Neto
997.854,12	12.345.698,79	0,00	672.289.057,95	484.661.145,89
Osnovica za porez	Osnovica za doprinose	Dodatni doprinos za PIO	Porez	Obustave
538.423.895,30	672.289.057,95	38.415.762,20	53.842.389,53	66.472.815,23

Plata za rad	Dodatak za minuli rad	Dodatak za rad noću	Dodatak za rad u dane državnih praznika koji nisu radni dani	Dodatak za prekovremeni rad
Doprinos za PIO na teret zaposlenog	Doprinos za zdravstveno osiguranje na teret zaposlenog	Doprinos u slučaju nezaposlenosti na teret zaposlenog	Zbirni doprinosi na teret zaposlenog	Neto za isplatu na tek. rač. banaka
94.120.468,11	34.622.886,48	5.042.167,93	133.785.522,53	418.188.330,66
Doprinos za PIO na teret poslodavca	Doprinos za zdravstveno osiguranje na teret poslodavca	Doprinos u slučaju nezaposlenosti na teret zaposlenog	Zbirni doprinosi na teret poslodavca	Cena koštanja (Bruto sa doprinosima na teret poslodavca)
80.674.686,95	34.622.886,48	5.042.167,93	159.815.854,53	832.104.912,48

Nakon etape redovnog obračuna akontacije, softverski se pristupa pripremi i izradi PPPO koja posle proračuna iznosa generiše sledeću rekapitulaciju:

Bprihod	Osn.Porez	Porez	Osn. Dopr	PIO	Zdr. osig	NZS.	Ben. Staž
672.289.057,95	538.423.895,30	53.842.389,53	690.804.699,82	179.609.221,95	71.152.884,08	10.362.070,50	39.476.113,16

Poredeći rekapitulaciju poreza i doprinosa iz poreske prijave sa rekapitulacijom iz akontacije, uočava se da je ukupna osnovica za plaćanje doprinosa u poreskoj prijavi viša, usled čega je viši iznos doprinosa (na teret zaposlenog i poslodavca), zbog lica kojima je polovina bruto plate ili naknade plate niža od najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa. Naime, iako je plata po elementima iz rešenja i trenutno važećoj osnovici za obračun plate za sva lica viša od najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa, članom 52. Zakona o doprinosima propisano je da "ako se zarada isplaćuje u delovima, a prvi deo zarade je manji od najniže mesečne osnovice doprinosa, poslodavac je dužan da prilikom isplate prvog dela zarade, obračuna i plati doprinose na najnižu mesečnu osnovicu doprinosa", zbog čega se prilikom isplate akontacije doprinosi plaćaju na osnovicu koja ne može biti niža od najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa, pa se javlja razlika u doprinosima.

Nakon isplate akontacije, po pristiglim mesečnim obračunskim listama sa priložima, pristupa se konačnom obračunu. Prilikom konačnog obračuna, utvrđuje se činjenično stanje gde su, usled velikog broja lica, moguće situacije sa pogrešnom prijavom vrste prihoda (umesto naknade prijavljena je plata za rad i sl.), ili pogrešni sati efektivnog rada, ili pogrešni sati odsustva na teret poslodavca ili fonda, neopravdane isplate za lica kojima je prestao radni odnosa ili su započela odsustvo na teret fonda, a moguće su situacije da po sudskim nalozima treba obustaviti iznos koji je viši od preostalog dela za isplatu lica. Po završenom konačnom obračunu, sastavlja se mesečna rekapitulacija plate:

Tabela 24 – Mesečna rekapitulacija plate

Plata za rad	Dodatak za minuli rad	Dodatak za rad noću	Dodatak za rad u dane državnih praznika koji nisu radni dani	Dodatak za prekovremeni rad
1.217.473.664,65	79.311.952,41	4.562.134,25	1.254.789,24	2.999.128,74
Dodatak za dodatno opterećenje	Paušalni dodatak na platu	Dodatak za pripravnost	Naknada za vreme udaljenja od rada	Naknada plate za vreme privremene sprečenosti za rad na teret poslodavca
270.585,99	1.857.456,88	356.834,04	1.453.097,12	43.666.897,12
Naknada za neiskorišćeni godišnji odmor	Naknada plate za vreme korišćenja godišnjeg odmora i drugog plaćenog odsustva	Naknada plate za vreme odsustva za dane državnog praznika	Naknada plate za vreme sprečenosti za rad (bolovanja) na teret Fonda	Naknada plate za odsustvo tokom školovanja i usavršavanja
156.487,23	40.123.456,89	10.057.896,23	24.533.094,68	11.246.915,64
Naknada plate za neraspoređena lica	Naknada plate za lica na raspolaganju	Dodatak na platu za ostvarene rezultate u radu	Bruto (neto sa porezom i doprinosima na teret zaposlenog	Neto
1.995.708,24	24.691.397,58	0,00	1.466.011.496,93	1.054.478.621,36
Osnovica za porez	Osnovica za doprinose	Dodatni doprinos za PIO	Porez	Obustave
1.197.965.876,77	1.466.145.151,72	84.473.474,48	119.796.587,68	132.945.630,46
Doprinos za PIO na teret zaposlenog	Doprinos za zdravstveno osiguranje na teret zaposlenog	Doprinos u slučaju nezaposlenosti na teret zaposlenog	Zbirni doprinosi na teret zaposlenog	Neto za isplatu
205.260.321,24	75.506.475,31	10.996.088,64	291.762.885,19	921.532.990,90
Doprinos za PIO na teret poslodavca	Doprinos za zdravstveno osiguranje na teret poslodavca	Doprinos u slučaju nezaposlenosti na teret zaposlenog	Zbirni doprinosi na teret poslodavca	Cena koštanja (Bruto sa doprinosima na teret poslodavca)
175.937.418,21	75.506.475,31	10.996.088,64	346.913.456,64	1.812.951.550,87

U mesečnoj rekapitulaciji plate i naknada obračunati su pripadajući iznosi u skladu sa propisanim načinom primene odgovarajućih osnovica i drugih propisa. Osnovica za doprinose se uobičajeno razlikuje od bruto prihoda, pri čemu, ukoliko razlika između bruto prihoda i osnovice doprinosa kod slučajeva primene najviše mesečne osnovice za plaćanje doprinosa zbirno premašuje ukupnu razliku između osnovice doprinosa i bruto prihoda kod slučajeva primene najniže osnovice, ukupan bruto prihod iznosiće više od zbirne osnovice za plaćanje doprinosa. U gornjem primeru, osnovica za plaćanje doprinosa viša je od bruto prihoda, zbog lica koja su primila određenu naknadu koja bruto iznosi niže od najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa, kao i zbog lica kojima nije isplaćena plata ni naknada plate a postoji obaveza za plaćanje doprinosa po najnižoj mesečnoj osnovici. Upravo zbog slučajeva kada se bez isplate neto naknade isplaćuju samo doprinosi po najnižoj mesečnoj osnovici, ili kada se kod obračuna plate po bruto osnovici u izvođenju najniže mesečne osnovice za plaćanje doprinosa primenjuju posebni propisi, dolazi do odstupanja u jednakači da neto proizilazi iz razlike između bruto prihoda, poreza i doprinosa na teret zaposlenog, odnosno da je cena koštanja zbir bruto prihoda i doprinosa na teret poslodavca.

Za isplatu konačnog (preostalog) dela plate i naknada, pripremljena je PPPO koja u primeru po rekapitulaciji sadrži sledeće iznose:

Bprihod	Osn. Porez	Porez	Osn. Dopr	PIO	Zdr. osig	NZS.	Ben. Staž
793.722.438,98	659.541.981,47	65.954.198,15	775.340.451,90	201.588.517,50	79.860.066,55	11.630.106,78	44.997.361,32

Poreska prijava za isplatu konačnog dela trebalo bi da predstavlja prostu razliku između konačnog obračuna i isplaćene akontacije, međutim, u praksi je viša usled više razloga. Kod budžetskih korisnika, razlozi su delom zbog tehničkih ograničenja u podnošenju poreskih prijava,³ a delom i usled nemogućnosti da se već isplaćena sredstva (prilikom akontacije) po jednom osnovu (nameni ekonomske klasifikacije) kroz sistem izvršenja budžeta mogu preknjižiti na drugi osnov po kojem su se trebala isplatiti.⁴

³ Čest uzrok pretplate poreza i doprinosa javlja se kod prijave prihoda za lica koja rade na poslovima gde se staž računa sa uvećanim trajanjem. Ako se prilikom isplate akontacije za lice ne prijavi i ne isplati doprinos za beneficirani staž na prvi deo plate, onda se zbog upisa beneficiranog staža u konačnoj prijavi mora prijaviti cela plata kako bi se uplatio odgovarajući staž, usled čega dolazi do pretplaćivanja poreza i doprinosa za redovan staž osiguranja (istovremeno se podnosi izmenjena akontaciona prijava gde se za to lice brišu prihod, porezi i doprinosi u vezi sa prvim delom plate).

⁴ Ukoliko se prilikom akontacije isplati deo naknade za privremenu sprečenost za rad do 30 dana (knjiži se po kontu 411117 kod budžetskih korisnika), a nakon dostavljanja doznake se uvidi da je trebalo isplatiti deo naknade za privremenu sprečenost za rad preko 30 dana (knjiži se po kontu 414112, na teret fonda), pošto su ranije isplaćena sredstva sprovedena kroz sistem izvršenja budžeta ne može se izvršiti preknjižavanje, te se onda vrši prijava celog prihoda na ime predmetne naknade (radi podnošenja zahteva za refundaciju prema fondu), s tim da se deo neto iznosa koji je ranije isplaćen licu na tekući račun, sada prenosi na račun izvršenja budžeta (da se ne bi duplo isplaćivao deo neto naknade), a za deo pretplaćenih poreza i doprinosa se podnosi zahtev za povraćaj ili zahtev za preknjižavanje na sledeću poresku obavezu.

Tendencija kretanja stope poreza i doprinosa

Od početka primene, do poslednjih izmena i dopuna Zakona o porezu na dohodak građana i Zakona o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje stope poreza i doprinosa, kretale su se prema sledećoj tabeli:

Tabela 25 – Pregled stopa poreza i doprinosa na teret zaposlenog i poreskih olakšica na zaradu za zaposlene, bez dodatnih poreskih olakšica za posebne slučajeve i kategorije lica

Period primene		koef. za preračun	Zbirna stopa	poreska olakšica	porez	doprinosi na teret zaposlenog		
od	do					dopr. za PIO	dopr. za zdrav. osig.	dopr. za nezap.
1.6.2001	30.4.2003	0,697	30,30%	0	14,00%	9,80%	5,95%	0,55%
1.5.2003	30.6.2004	0,692	30,80%	0	14,00%	10,30%	5,95%	0,55%
1.7.2004	31.12.2006	0,681	31,90%	0	14,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.1.2007	31.1.2008	0,701	29,90%	5.000	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.2.2008	31.1.2009	0,701	29,90%	5.560	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.2.2009	31.1.2010	0,701	29,90%	5.938	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.2.2010	31.1.2011	0,701	29,90%	6.554	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.2.2011	31.1.2012	0,701	29,90%	7.310	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.2.2012	31.1.2013	0,701	29,90%	7.822	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
1.2.2013	29.5.2013	0,701	29,90%	8.776	12,00%	11,00%	6,15%	0,75%
30.3.2013	31.1.2014	0,701	29,90%	8.776	10,00%	13,00%	6,15%	0,75%
1.2.2014	31.7.2014	0,701	29,90%	11.000	10,00%	13,00%	6,15%	0,75%
1.8.2014	31.1.2015	0,701	29,90%	11.000	10,00%	14,00%	5,15%	0,75%
1.2.2015	31.1.2016	0,701	29,90%	11.433	10,00%	14,00%	5,15%	0,75%
1.2.2016	31.1.2017	0,701	29,90%	11.604	10,00%	14,00%	5,15%	0,75%

Tabela 26 – Pregled stopa doprinosa na teret poslodavca

Period primene		doprinosi na teret poslodavca						
od	do	dopr. za PIO	dopr. za zdrav. osig.	dopr. za sluč. nezap.	dopr. za staž sa uveć. traj. 12/14	dopr. za staž sa uveć. traj. 12/15	dopr. za staž sa uveć. traj. 12/16	dopr. za staž sa uveć. traj. 12/18
1.6.2001	30.4.2003	9,80%	5,95%	0,55%	3,30%	4,90%	6,50%	9,80%
1.5.2003	30.6.2004	9,80%	5,95%	0,55%	3,30%	4,90%	6,50%	9,80%
1.7.2004	31.12.2006	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.1.2007	31.1.2008	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2008	31.1.2009	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2009	31.1.2010	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2010	31.1.2011	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2011	31.1.2012	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2012	31.1.2013	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2013	29.5.2013	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
30.3.2013	31.1.2014	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2014	31.7.2014	11,00%	6,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.8.2014	31.1.2015	12,00%	5,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2015	31.1.2016	12,00%	5,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%
1.2.2016	31.1.2017	12,00%	5,15%	0,75%	3,70%	5,50%	7,30%	11,00%

Do kraja 2006. godine, zbirna stopa poreza i doprinosa na teret zaposlenog imala je rastući trend, da bi se početkom 2007. godine snizila, od kada se nije menjala. Takođe, od 2007. godine uvedena je poreska olakšica, koja se godišnje uvećavala prema stopi rasta cena na malo u kalendarskoj godini koja je prethodila godini u kojoj se usklađivanje vrši.

U ovakvom poreskom okruženju sa tendencijom povećanja poreske olakšice, s obzirom da neto osnovica za obračun plate nema veću stopu rasta od bruto osnovice za obračun plate, zaposleni kojima se plata obračunava po bruto osnovici nastaviće ostvarivati veće pravo na penzijsko osiguranje u odnosu i na račun zaposlenih kojima se plata obračunava po neto osnovici.

Izbor najpovoljnije metode za obračun plate

Uzimajući u obzir postojeći način obračuna poreza i doprinosa iz plate i trend kretanja poreske stope, stopa doprinosa i poreskih olakšica, metoda obračuna plate po neto osnovici odgovara poslodavcima, jer ostvaruju uštede po osnovu poreskog rasterećenja. Sa druge strane, metoda obračuna plate po bruto osnovici odgovara zaposlenima, koji uz svako novo poresko rasterećenje ostvaruju izvesno uvećanje neto plate i veće penzijsko osiguranje. U slučaju pooštavanja fiskalnih nameta, uvećanja poreske stope ili stopa doprinosa, smanjenja poreskih olakšica, metoda obračuna plate po bruto osnovici odgovarala bi poslodavcu usled nepromenjenog troška bruto plate (eventualno bi se uvećao trošak po osnovu doprinosa na teret poslodavca, ali bi ukupan trošak plate po bruto osnovici bio niži u odnosu na to da je plata obračunavana po neto osnovici) dok bi metoda obračuna plate po neto osnovici pogodovala zaposlenima, kojima bi se u tom slučaju uvećavao penzijski osnov.

Ukoliko bi se za sve zaposlene kod budžetskih korisnika uveo obračun plate po neto osnovici (prelaz sa bruto na neto osnovicu najverovatnije bi se izvršio množenjem bruto iznosa sa koeficijentom 0,701), zaposleni u privrednom sektoru kojima se zarada obračunava po bruto osnovici ostvarivali bi veće pravo na penzijsko osiguranje na uštrb zaposlenih kojima se plate/zarade obračunavaju po neto osnovici, što bi se dalje uvećavalo novim poreskim olakšicama, ili smanjenjem poreske stope, ili smanjenjem stope doprinosa za zdravstveno osiguranje, ili smanjenjem stope doprinosa za slučaj nezaposlenosti, a što ne bi trebalo da utiče na visinu prava na penzijsko osiguranje lica (osim kada je u pitanju promena stope doprinosa za penzijsko osiguranje).

Zaokret u poreskoj reformi i eventualni prelaz na neto princip obračuna poreza i doprinosa, tj. na neto zaradu/platu uz odgovarajuću nivelaciju neto odnosno bruto osnovice za obračun plate/zarade, značajno bi uprostio obračun poreskih obaveza. Izmena sadašnjeg načina obračuna penzije, tako što bi se godišnja neto zarada/plata lica stavljala u odnos sa godišnjom prosečnom neto zaradom u R. Srbiji, odakle bi se dalje izvodio lični koeficijent, onemogućila bi da poresko rasterećenje na posredan način negativno utiče na penzijsko osiguranje velikog broja zaposlenih, odnosno sprečio bi se negativni uticaj smanjenja stope doprinosa (za zdravstveno osiguranje i u slučaju nezaposlenosti). Međutim, isto bi takođe dovelo do smanjenja javnih prihoda po osnovu poreza i doprinosa na zarade, najmanje u visini 25%, što je neodrživo sa nivoom trenutnih javnih rashoda.

Prema podacima iz Fiskalne strategije Vlade za 2016. godinu sa projekcijama za 2017. i 2018. godinu (tabela 5.: Prihodi, rashodi i rezultat sektora države u 2015. godini – budžet i procena zasnovana na trećoj reviziji aranžmana sa MMF) javni prihodi po osnovu poreza na dohodak (čiji najveći deo čini porez na zarade) i doprinosa skoro dvostruko prevazilaze prihode po osnovu poreza na dobit pravnih lica (koji predstavlja primarni izvor javnih prihoda u razvijenim ekonomijama, tzv. „corporate tax“). Uzrok ovakvog stanja nije dovoljno tražiti u slabim rezultatima privrednih subjekata, nego treba analizirati i rashodnu stranu po osnovu poreza i doprinosa na zarade. Nasleđeni model dvostrukog zaračunavanja doprinosa po istoj osnovici u slučaju prosečne neto zarade za februar 2016. godine (44,450 dinara) generiše trošak na ime poreza i doprinosa u visini 17.304,06 dinara, ili 38,92% neto zarade. Drugim rečima, na svakih 100 dinara prosečne neto zarade iz februara 2016. godine obračunava se 38,92 dinara fiskalnih davanja, što predstavlja značajno opterećenje.

Zagovornici progresivnog oporezivanja, predlažu agresivniju poresku politiku na visokim zaradama. Na primer, da se poreska olakšica odredi najmanje u visini prosečne mesečne potrošačke korpe, uz povećanje poreske stope za oporezivanje zarade/plate za iznose iznad prosečne mesečne potrošačke korpe (prosečna potrošačka korpa za februar 2016. iznosi 67.150,62 dinara), čime bi se težište fiskalnih nameta sa minimalnih zarada odnosno zarada ispod prosečne mesečne potrošačke korpe premestilo na visoke zarade. Međutim, ovakvo materijalno rešenje bi smanjilo bruto plate/zarade po neto osnovici na nivou prosečne mesečne potrošačke korpe za najmanje deset procentnih poena, što bi se negativno odrazilo na individualno penzijsko osiguranje.

Zaključak

U radu je izloženo teorijsko i praktično izučavanje poreskih implikacija u zavisnosti od metoda obračuna plate kod budžetskih korisnika, pri čemu se izvedeni zaključci odnose pojednako na sektor države i privrede. Korišćena je komparativno-deskriptivna metoda, metoda slučaja, metoda analize i sinteze, induktivna metoda, metoda apstrakcije i generalizacije.

Polazeći od ranijih i novijih naučnih saznanja u oblasti obračuna i poreskog administriranja zarada/plata, razmatranja principa u knjigovodstvenom obuhvatanju primanja u privredi i kod budžetskih korisnika, proučavanjem sistema obračuna zarade, poreskih procedura i segmenata penzijskog osiguranja, preko pomoćnih hipoteza do zaključnih razmatranja, u radu se nastojalo ukazati na određene aspekte koji su bili zanemareni u dosadašnjim merama konsolidacije javnih finansija.

Analiza slučaja kod metoda obračuna plate kroz efekte promene poreskih komponenta pokazala je rezultate kojima se dovodi u pitanje smisao ugrađenih rešenja u sadašnjem modelu obračuna poreza i doprinosa na trenutne zarade. Naime, mehanizmi promene elemenata poreskog sistema ili sistema obračuna plate u sprezi sa sistemom penzijskog osiguranja su trenutno neusklađeni i u zavisnosti od situacije, jedna kategorija lica ostvaruje koristi na štetu druge. Logično je zapitati se, da li usled nepromenjene visine neto zarade (plate) i stope doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje, a promenom drugih poreskih elemenata i stopa doprinosa, treba da se menja visina prava iz penzijskog osiguranja?

Dejstvo poluge poreskog sistema između sistema obračuna zarada i sistema socijalnog osiguranja može se prepoznati upravo kod dvostrukog modela obračuna plate. Staviše da promena jedne komponente poreskih elemenata uz nepromenjenu visinu ostalih srazmerno utiče na visinu prava u određenom domenu osiguranja ne stoji. Najpovoljniji način obračuna plate trenutno se ne može odrediti usled neusklađenosti poreskog sistema, sistema obračuna zarade i sistema penzijskog odnosno socijalnog osiguranja.

Literatura

[1] Arsić M, Randelović S, Altiparmakov N. et al, Poreska politika u Srbiji – pogled unapred, FREN, 2010.

[2] Vukša S. i dr, Poreska i budžetska kontrola i revizija, EtnoStil, Beograd, 2011.

[3] IFAC, Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor, prevod SRRS, 2011. Jezdimirović M, Efikasnost budžetskog sistema Srbije, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011.

[4] Kulić M, Milošević G, Poresko pravo – teorija i praksa, Marso, Beograd, 2011.

[5] Ministarstvo finansija Republike Srbije, Fiskalna strategija za 2016. godinu sa projekcijama za 2017. i 2018. godinu,
http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/dokumenti/2015/Fiskalna%20strategija%20za%202016_%20godinu%20sa%20projekcijama%20za%202017_%20i%202018_%20godinu.pdf.

[6] Ministarstvo finansija Republike Srbije, Konceptualni okvir za finansijsko izveštavanje,
<http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/MRS/2014/Konceptualni%20okvir.pdf>.

[7] Međunarodni računovodstveni standard 19 – Primanja zaposlenih, („Službeni glasnik RS“, broj 35/2014) ili www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/MRS/2014/IAS/IAS%2019.pdf, 15.02.2016.

[8] Pravilnik o poreskoj prijavi za porez po odbitku, „Službeni glasnik RS“, broj 74/13, 118/13, 66/14 i 71/14.

[9] Pravilnik o standardnom klasifikacionom okviru i kontnom planu za budžetski sistem („Službeni glasnik RS“, broj 103/2011, 10/2012, 18/2012, 95/2012, 99/2012, 22/2013, 48/2013, 61/2013, 63/2013 - ispr., 106/2013, 120/2013, 20/2014, 64/2014, 81/2014, 117/2014, 128/2014, 131/2014, 32/2015, 59/2015, 63/2015 i 97/2015).

[10] Raičević B, Javne finansije, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2010.

[11] Uredba o budžetskom računovodstvu, „Službeni glasnik RS“, broj 125/2003 i 12/2006.

[12] Uredba o primeni Međunarodnih računovodstvenih standarda za javni sektor, „Službeni glasnik RS“, broj 49/2010.

[13] Škarić-Jovanović, K, Računovodstvo, Beogradska poslovna škola, Beograd, 2005.

[14] Zakon o budžetu Republike Srbije za 2016. godinu „Službeni glasnik RS“, broj 103/15

[15] Zakon o budžetskom sistemu „Službeni glasnik RS“, broj 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013, 108/2013, 142/2014, 68/2015 - dr. zakon i 103/2015.

[16] Zakon o Vojsci Srbije „Službeni glasnik RS“, broj 1162007, 88/2009, 101/2010, 10/2015 i 88/2015.

[17] Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje „Službeni glasnik RS“, br. 84/2004, 61/2005, 62/2006, 5/2009, 52/2011, 101/2011, 7/2012 - usklađeni din. izn., 8/2013 - usklađeni din. izn., 47/2013, 108/2013, 6/2014 - usklađeni din. izn., 57/2014, 68/2014 - dr. zakon, 5/2015 - usklađeni din. izn., 112/2015 i 5/2016 - usklađeni din. izn.

[18] Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju („Službeni glasnik RS“, br. 34/03, 64/04, 84/04, 85/05, 101/05, 63/06, 5/09, 107/09, 101/10, 93/12, 62/13, 108/13, 75/14 i 142/14).

[19] Zakon o platama državnih službenika i nameštenika „Službeni glasnik RS“, br. 62/2006, 63/2006 - ispr., 115/2006 - ispr., 101/2007, 99/2010, 108/2013 i 99/2014.

[20] Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, „Službeni glasnik RS“, br. 80/02, 84, 23/03, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05, 62/06, 63/06, 61/07, 20/09, 72/09, 53/10, 101/11, 2/12, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 91/15 i 112/15.

[21] Zakon o porezu na dohodak građana, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2001, 80/2002, 80/2002 - dr. zakon, 135/2004, 62/2006, 65/2006 - ispr., 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011 - odluka US, 7/2012 - usklađeni din. izn., 93/2012, 114/2012 - odluka US, 8/2013 - usklađeni din. izn., 47/2013, 48/2013 - ispr., 108/2013, 6/2014 - usklađeni din. izn., 57/2014, 68/2014 - dr. zakon, 5/2015 - usklađeni din. izn., 112/2015 i 5/2016 - usklađeni din. izn.)

[22] Zakon o porezu na dobit pravnih lica „Službeni glasnik RS“, br. 25/2001, 80/2002, 80/2002 - dr. zakon, 43/2003, 84/2004, 18/2010, 101/2011, 119/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014 - dr. zakon, 142/2014, 91/2015 - autentično tumačenje i 112/2015.

[23] Zakon o radu, „Službeni glasnik RS“, broj 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014.

[24] Zakon o računovodstvu, „Službeni glasnik RS“, broj 62/2013.

[26] Zakonu o sistemu plata zaposlenih u javnom sektoru, „Službeni glasnik RS“, broj 18/2016.

UPRAVLJANJE KREDITNIM RIZICIMA U BANKAMA

Jelena Mijatović
Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka

Upravljanje rizicima podrazumeva blagovremeno identifikovanje i otklanjanje rizika kao i brzo reagovanje u slučaju njihovog nastanka. Standardizovan sistem za ocenu rizika je jednostavna i ujedno dragocena alatka za upravljanje kreditnim rizikom banaka.

Ključne reči: *kredit, rizik, banka, upravljanje*

„Najbolji način razmišljanja o riziku jeste razlika između onog što ste očekivali da se dogodi i onoga što se moglo dogoditi. Ne može se upravljati ishodom, već samo rizikom“.

Prof. dr. Miloš Popović

Uvod

Menadžment rizika, kao deo finansijskog menadžmenta se ukratko može definisati kao ekonomska disciplina koja obuhvata postupke identifikovanja različitih vrsta finansijskih rizika i njihovu kvantifikaciju, kao i odgovarajuće metode kontrole i smanjivanja identifikovanih rizika.

Upravljanje rizicima podrazumeva blagovremeno identifikovanje i otklanjanje rizika kao i brzo reagovanje u slučaju njihovog nastanka. Cilj je da se rizici izbegnu, odnosno, da se svedu na najmanju moguću meru, kako bi eventualne posledice bile minimalne po sam sistem i svakog njegovog učesnika. Slogan „Loš učesnik je rizik za sistem, ali loš sistem je rizik za sve učesnike“ jasno govori o tome koliko je važno da u praksi postoje izgrađeni mehanizmi za otklanjanje i minimiziranje rizika. Veoma je važno da su jasno definisani potencijalni rizici kao i ciljevi u upravljanju rizicima. Potrebno je odrediti ko je odgovoran za eliminisanje svakog od definisanih rizika, uspostaviti precizna pravila i procedure i angažovati odgovarajuće materijalne i ljudske resurse za pravilno upravljanje rizicima.

Rizik nikada nije moguće potpuno izbeći, ali ga je moguće svesti na najmanju moguću meru, zahvaljujući kvalitetnim postupcima upravljanja rizikom. Sagledavanje rizika samo je prvi korak u pravcu odluke o tome kako njima treba upravljati i na koji način ga svesti na najmanju moguću meru.

Menadžment rizika u praksi, pretpostavlja korišćenje *hedžing finansijskih instrumenata* u cilju otklanjanja ili reduciranja finansijskih rizika, kao i kontrole različitih faktora rizika. Ovakvo upravljanje rizikom se sastoji od korišćenja različitih statističkih metoda kvantifikacije i procenjivanja identifikovanih rizika koji se nakon toga, različitim hedžing metoda-

ma otklanjaju, reduciraju ili čak prihvataju, s tim što se u tom slučaju odvajaju odgovarajuća sredstva rezerve za eventualno finansiranje prihvaćenih rizika.

Za razliku od tradicionalnog komercijalnog bankarstva, snažna ekspanzija investicionog bankarstva u savremenim uslovima bitno je uticala na širenje lepeze rizika kojima su banke izložene u svom poslovanju. To se odnosi, pre svega, na banke koje posluju globalno tj. ne samo na domaćim, već i na međunarodnim finansijskim tržištima.

Upravo iz tih razloga, bankarsko poslovanje izloženo je brojnim rizicima od kojih posebnu važnost iziskuje kreditni rizik. Ovaj rizik finansijskog gubitka usled dužnikove nemogućnosti da ispuni svoje finansijske ili ugovorne obaveze najbolje je smanjivati preventivno. Za to je nužno izgraditi i primenjivati precizne procedure i metode ocene boniteta klijenata. U cilju zaštite od potencijalnih opasnosti rizika nenaplate potraživanja, u bankama se sve više pridaje važnost *veštini upravljanja kreditnim rizikom*.

Vrste rizika u bankama

Šta sve može da bude rizik u bankarstvu i kako odabrati najbolju strategiju upravljanja rizikom?

Upravo iz potrebe za sveobuhvatnim pristupom upravljanju rizikom, rizici kojima mogu biti izložene banke prema standardnoj međunarodnoj klasifikaciji su:

- kreditni rizik,
- devizni rizik,
- kamatni rizik,
- tržišni rizik,
- rizik ljudskog faktora,
- rizik poslovanja,
- rizik transakcija,
- tehnološki rizik,
- rizik vezan za reputaciju.

Kreditni rizik

Kreditni rizik se definiše kao rizik neizvršenja obaveza po osnovu nastalog duga, tj. ne plaćanja glavnice i kamate od strane dužnika. On je prisutan u svim slučajevima kada banka odobrava kredit ili u ime klijenta izdaje kreditni instrument, kao što je garancija ili akreditiv. Kredit bez rizika ne postoji. Rizik jednostavno znači mogućnost da klijent, koji uzima kredit ili od banke zahteva da izda akreditiv ili garanciju u njegovo ime, neće biti u stanju da u rokovima dospeća izvrši svoje obaveze prema banci po osnovu otplate glavnice, plaćanje kamata i naknada. U slučaju da nekoliko ključnih klijenata banke nije u stanju da uredno servisira svoje obaveze, to može izazvati velike gubitke koji mogu da uvuku banku u zonu nesolventnosti.

Uprkos snažne ekspanzije inovacija u sektoru finansijskih usluga krajem prošlog i početkom ovog veka, kreditni rizik je još uvek glavni razlog nesolventnosti banaka. Objasnjenje za to treba tražiti u činjenici da se u savremenim uslovima preko 80% bilansa

banke, generalno, odnosi na ovaj aspekt upravljanja bankarskim rizicima.¹ Pri tom, od banke do banke varira udeo pojedinih vrsta kreditnog rizika - rizik fizičkog lica (consumer risk), rizik kompanije (company risk) i rizik zemlje (country risk).

Osim navedenog, kreditni rizik treba posmatrati kroz prizmu pada kreditne sposobnosti zajmotražioca, što znači da se tako povećava verovatnoća da klijent banke dođe u poziciju da ne izvršava svoje obaveze.

Devizni rizik

Devizni rizik nastaje u svim slučajevima kada su banka ili drugo preduzeće suočeni sa neravnotežom u valutnoj strukturi, odnosno, kada su plasmani ili ostvareni prihodi u jednoj valuti, a izvori ili obaveze u drugoj valuti. Mada postoje razvijeni instrumenti, kao što su terminski ili opcioni ugovori², koji se mogu koristiti radi smanjenja nivoa rizika, oni se za sada još uvek ne primenjuju u Srbiji. Zbog toga, banke treba da vode računa o tome da se svaka valutna neusklađenost identifikuje, uz redovno izveštavanje rukovodstva, tako da se može neutralisati ukoliko se kurs kreće na način koji ne odgovara banci.

Banke, takođe, treba da vode računa o situacijama kada su njihovi klijenti koji su korisnici kredita izloženi deviznom riziku. Ovo je naročito značajno u slučajevima kada klijent dobije kredit od banke u jednoj valuti - razlozi za to su uglavnom niže kamatne stope - pri čemu su njegova sredstva ili ostvareni prihod u drugoj valuti.

Kamatni rizik

Banka je izložena kamatnom riziku u slučajevima kada se osnov pasivne kamatne stope ili ročnost depozita klijenata razlikuje od osnova aktivne kamatne stope, odnosno ročnosti odobrenih kredita. Većina banaka primenjuje promenljive aktivne kamatne stope, što im omogućava promenu stope u skladu sa kretanjem kamatnih stopa na tržištu. Međutim, ukoliko banka, na primer, odobrava kredite po fiksnoj kamatnoj stopi u određenim srednjoročnim ili dugoročnim periodima, a istovremeno ne raspolaže depozitima iste ročnosti, izlaže se kamatnom riziku i moguće je da ostvari gubitke ukoliko se kamatne stope na tržištu kreću na način koji joj ne odgovara.

Tržišni rizik

Tržišta se konstantno menjaju-pojavljaju se novi proizvodi, kao i nove tehnologije i novi konkurenti. Banke i druga preduzeća moraju biti svesna promena na tržištima na kojim posluju i prilagođavati se tim promenama; u protivnom, rizikuju mogućnost da izgube svoj deo tržišta. Primer za to je ekspanzija evropskih banaka u našoj zemlji ili, u novije vreme, banke koje prodiru na nova tržišta proizvoda, kao što je posredovanje u berzanskoj trgovini.

¹ Greuning van H. and S. Brajović-Bratanović, *Analyzing and Managing Banking Risk*, Second Edition, The World Bank, 2003.

² *Terminski ili opcioni ugovori* su ugovori o kupo-prodaji određene aktive po unapred definisanoj ceni, gde će se isporuka aktive i konačno plaćanje izvršiti određenog dana u budućnosti.

Sa tržišnim rizikom suočene su, pre svega, banke kod kojih dominantno mesto pripada proizvodima iz investicionog bankarstva. Tržišni rizik predstavlja rizik od negativnih odstupanja vrednosti otvorene trgovačke pozicije na osnovu dnevne cene zatvaranja (mark-to-market value) u portfoliju banke koji je predmet trgovanja tokom perioda neopodnog da transakcija bude likvidirana (zatvorena).

Na svim tržištima prisutna je konkurencija i rizik podrazumeva mogućnost da banka konstatuje da nije sposobna za uspešnu utakmicu na novom tržištu zato što, pre prodora na novo tržište nije obavljeno adekvatno istraživanje, što ima za posledičnu činjenicu da tržište nije ni sagledano na pravi način. Ovaj aspekt je posebno značajan za banku, ne samo u situacijama kada i sama nastupa na novom tržištu, već i kada se od nje zahteva da finansira prodor klijenta na nova tržišta.

Rizik ljudskog faktora

Možemo slobodno reći da bankarsko poslovanje „počiva na ljudima“ i da su ljudi koji čine banku njen najveći kapital. Svaki čovek koji radi može da pogreši i moguće je da napravi greške koje podrazumevaju pogrešnu procenu, a za banku predstavljaju materijalni gubitak. Ovaj rizik svodi se na najmanju moguću meru tako što se angažuju kvalitetni kadrovi, uz odgovarajuću obuku za poslove koje treba da obavljaju i adekvatnu motivaciju kroz korektan sistem nagrađivanja i obezbeđenje dobrih radnih uslova. Zaposleni koji nisu adekvatno obučeni, niti motivisani, na kraju, za banku postaju opterećujuća obaveza, a ne kapital kojim raspolaže!

Rizik poslovanja

Ovo je rizik koji je posledica neadekvatnih ili neuspešnih internih procesa ili sistema. Može biti izražen u različitim oblicima, tako da banka može biti izložena gubicima po kreditu, zbog toga što je kredit odobrilo lice koje nije na odgovarajućoj funkciji ili nema dovoljno iskustva da odobri kredit. Da bi ovaj rizik svela na najmanju moguću meru, banka uvek mora da vodi računa o tome da je adekvatan postupak odobravanja kredita postavljen na pravi način. Banka može pretrpeti gubitke i pošto se konstatuje da je njena dokumentacija nekompletna i da nema izvršnu snagu zato što nije ustanovljen sistem koji obezbeđuje odgovarajuću proveru dokumentacije pre povlačenja sredstava kredita.

Što se tiče ovog rizika najčešće su u pitanju: odsustvo adekvatnih procedura za izveštavanje, monitoring i odlučivanje, uključujući i neadekvatnu obradu informacija, neadekvatna kontrola tih procesa, manjkavosti u organizacionoj šemi, odsustvo podsticaja da se izbegne ulazak u zonu prevelike izloženosti riziku, itd.

Da bi ovaj rizik svela na najmanju moguću meru, banka treba da ima utvrđene i ustanovljene operativne procedure, u pisanom obliku u kome je precizno predviđeno ko je odgovoran za svaki od poslova koje banka obavlja i način na koji se ti poslovi obavljaju, kao i odgovornost za proveru ispravnosti obavljenih poslova.

Rizik transakcija

Rizik transakcija usko je povezan sa rizikom poslovanja, a nastaje kad god banka u svojim knjigama iskazuje promenu po nekoj transakciji, pri čemu je prisutan rizik da, na primer, dođe do isplate u korist pogrešnog računa, s tim da transakcija kasnije ne može da se stornira, ili se u deviznom poslu primeni pogrešan kurs. Svakoj banci dešava se da prilikom zaključivanja posla primeni kupovni umesto prodajni kurs. Ovaj rizik takođe se svodi na najmanju moguću meru zahvaljujući tome što postoji kvalitetan i svrsishodan priručnik sa operativnim procedurama.

Tehnološki rizik

U svim oblastima poslovanja sve je izraženije oslanjanje na tehnologiju koja je izložena izuzetno brzim promenama. Banke koje se ne odlučuju na razumna ulaganja u cilju neutralisanja tehnološkog rizika suočavaju se sa većim troškovima nego što je to slučaj kod konkurenata, što je praćeno nedovoljno efikasnim i preskupim poslovanjem.

Kod tehnološkog faktora imaju se u vidu moguće greške koje su svojstvene modelu koji se koristi, kao i greške tokom primene koje najčešće proističu iz toga što se ne poseduju adekvatni alati za merenje rizika.

U Bazelskom sporazumu iz januara 2001. godine rizik ljudskog faktora, rizik poslovanja, rizik transakcija i tehnološki rizik ubrajaju se u *operativni rizik*, koji se definiše kao „rizik direktnog ili indirektnog gubitka koji proističe iz neadekvatnih ili pogrešnih internih procesa, ljudi i sistema ili eksternih događaja“.³ U široj elaboraciji ove definicije, može se reći da je banka izložena operativnim rizicima zbog niza činilaca kao što su: loše funkcionisanje informacionog sistema, sistema izveštavanja internih pravila za monitoring rizika, neadekvatno oblikovane interne procedure koje ne omogućavaju preduzimanje korektivnih akcija, neusklađenost tih procedura sa internim pravilima koja se odnose na politiku koju banka vodi u pogledu zaštite od rizika.

Rizik vezan za reputaciju

Banke se oslanjaju na poverenje klijenata i, naročito, na poverenje akcionara i deponenata. Ako banka stekne lošu reputaciju na tržištu – kao banka kojom se loše rukovodi što dovodi do nerentabilnog poslovanja i, još gore, do ne kvalitetne aktive – gubi poverenje. Ako ovaj aspekt nije podložan redovnim proverama i korekcijama, u najgorem slučaju, može banku izložiti „napadu“ deponenata u cilju povlačenja sredstava.

Kreditni posao u bankama – značaj i funkcije

Jedna od najznačajnijih bankarskih funkcija je, svakako, *kreditna funkcija*. Kredit je za banku kao poverioca dužničko – poverilački posao, gde banka kao poverilac upošljava raspoloživi deo slobodnih novčanih sredstava, pri čemu koristi određene forme obligacionih formi, uzima određeni oblik ličnog ili realnog jemstva, koji je dužnik dužan da prezen-

³ BIS, Basel Accord of January 2001.

tira banci; kako bi banka kao poverilac bila sigurna da će dužnik uredno i na vreme izvršiti svoje obaveze prema poveriocu. U stvari, suština poslovanja banke je u prikupljanju slobodnih novčanih sredstava od građana, preduzeća i posredstvom finansijskog tržišta (tržišta novca kao tržišta za kratkoročne operacije i tržišta kapitala kao tržišta za dugoročne finansijske operacije) u vidu depozita i njihov plasman u vidu kredita građanstvu (potrošački krediti) ili privredi (poslovni krediti).

Za kredit se često kaže da predstavlja sredstvo usmeravanja aktivnosti i razvoja privrede. U odnosu na proces reprodukcije, kredit ima veoma značajnu funkciju, jer omogućava likvidnost i kontinuitet proizvodnje i uspostavlja ravnotežu robno – novčanih odnosa na tržištu. U privrednom životu i finansijskoj praksi mogu se nabrojati sledeće najznačajnije funkcije kredita:

- Mobilizatorska funkcija kredita – osnovna funkcija kredita jeste mobilizacija svih novčanih sredstava koja se u društvu i privredi privremeno nalaze van proizvodne i prometne funkcije, kako bi se najefikasnije alocirala na korisnike.

- Kontinuitet reprodukcije uz kreditnu podršku – omogućuje likvidnost i kontinuitet proizvodnje, doprinosi ubrzanju i povećanju reprodukcije i regulisanju ponude i tražnje na tržištu (ravnoteža robonovčanih odnosa).

- Kredit obezbeđuje likvidnost i stabilnost na tržištu. Ova funkcija dolazi do izražaja u obezbeđivanju sredstava u periodu dok se proizvodnja ne realizuje, posebno u organizacijama sa sezonskim.

- Kredit deluje i kao regulator ponude i tražnje na tržištu. On omogućuje da se kupci na tržištu pojavljuju kao potrošači i onda kada nemaju dovoljno sredstava. Time se doprinosi stabilizaciji cena i smanjenju nivoa zaliha, čime se ubrzava proces reprodukcije.

- Uticaj kredita na međunarodnu ekonomsku razmenu - takođe je evidentan, jer je izvozni kredit postao sredstvo konkurentne borbe, posebno u osvajanju novih tržišta, za šta je potrebna kreditna podrška plasmanu robe.

- Kredit kao mobilizator razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja – ima poseban značaj u međunarodnim privrednim odnosima za razvoj privredno nedovoljno razvijenih zemalja, jer se pomoću njega lakše može prebroditi nedostatak sopstvene akumulacije i ubrzati razvoj.

- Kontrolna funkcija kredita u privredi - predstavlja važan oblik ukupne finansijske kontrole. Pomoću kredita se ostvaruje permanentna kontrola poslovanja preduzeća koja se kreditiraju.

Upravljanje kreditnim rizikom

Za razliku od tradicionalnog pristupa upravljanju rizicima koji se fokusira na aktivnu i pasivnu bilansu banke, savremeni pristup inkorporira upravljanje rizicima koji nastaju iz širokog spektra vanbilansnih aktivnosti banaka i time integriše upravljanje rizicima na nivou banke kao celine. Nužnost tog proističe iz činjenice da promena samo jednog tržišnog parametra ima različite efekte na bilansne i vanbilansne pozicije banke, te da, za razliku od gubitaka kod bilansnih pozicija banke, gubici evidentirani u trgovačkim knjigama⁴ neposredno deluju na nivo profita i kapital banke.

⁴ Za ovu vrstu osnovnog dokumenta na kome se zasniva evidencija i kontrola finansijskih transakcija postoje i drugi nazivi kao što su: trgovački dnevnik, berzanski dnevnik, knjiga trgovine, itd.

Upravljanje rizikom znači poznavanje vrsta rizika s kojim se banka suočava jednako kao i kontrolisanje rizika. Upravljanje rizikom neće funkcionisati ukoliko nije utkano u strateško planiranje, proces budžetiranja, operativne planove i poslovne odluke.

Upravljanje rizikom omogućava:

- identifikaciju rizika.
- merenje rizika,
- praćenje i
- kontrolu rizika.

Ciljevi upravljanja rizikom su dvostruki:

- pre svega, poboljšati finansijsko poslovanje banke i
- osigurati se da banka ne pretrpi neprihvatljive gubitke.

Razviti strategiju rizika banke (jasno izražavajući prihvatljive nivoe izloženosti posebnim vrstama rizika,) znači i osigurati se da su politike i procedure za vođenje poslovne aktivnosti, (kako dugoročnih tako i svakodnevnih) zadovoljavajuće i ažurne.

Veliki značaj u upravljanja kreditnim rizikom proističe iz potencijalne opasnosti da veći broj korisnika kredita ne bude sposoban da uredno servisira svoje obaveze, i time izazove ulazak banke u zonu tehničke insolventnosti - veća vrednost obaveza banke od vrednosti njenih potraživanja. Otuda velika odgovornost bankara, pre svega zaposlenih u kreditnom odeljenju, da prate dejstvo svih faktora koji utiču kvalitet kreditnog portfolia banke i da blagovremeno reaguju na nepovoljna kretanja koja u spletu drugih nepovoljnih okolnosti mogu da dovedu i do bankrotstva banke.

U osnovi postoje četiri načina za minimiziranje kreditnog rizika:

1. precizno utvrđivanje cene kredita za različite korisnike kredita;
2. pribegavanje racionisanju kredita kod visokorizične grupe potencijalnih korisnika kredita i utvrđivanje kreditnih limita za manje rizične grupe korisnika kredita;
3. korišćenje zaloge i
4. diversifikacija kreditnog portfolia.

Banka je dužna da efikasno upravlja kreditnim rizikom i održi svoj kreditni portfolio u granicama utvrđenim strategijom kreditnog rizika i politikom kreditiranja.

Politike upravljanje kreditnim rizikom banke

Banka je dužna da efikasno upravlja kreditnim rizikom i održi svoj kreditni portfolio u granicama utvrđenim strategijom kreditnog rizika i politikom kreditiranja. Rizik se može svesti na najmanju moguću meru pažljivim analiziranjem svih kredita pre nego što se odobre i savesnim vođenjem kredita, sve dok ne bude otplaćen. Ne postoji čarobna formula za izračunavanje pokazatelja koji bi predstavljao odnos rizika i ostvarene zarade – u pitanju je, jednostavno, sposobnost procene i iskustvo.

Današnja praksa svih velikih i razvijenih banaka je da funkcije upravljanja kreditnim rizikom odvoje od svakodnevnih poslova vezanih sa klijentima i kreditne poslove. Odgovornost *funkcije upravljanja kreditnim rizikom* podrazumeva ukupno upravljanje portfoliom različitih plasmana, sa ciljem formiranja i održavanja stabilnog i profitabilnog portfolia različitih plasmana.

U cilju realizacije strategije upravljanja kreditnim rizikom, banka je dužna da uspostavi:

1. detaljna pravila za odobravanje kredita, koja će kao minimum definisati obavezu banke da pri odobravanju kredita pribavi podatke o:

- finansijskom stanju korisnika kredita,
- nameni za koju se kredit odobrava,
- izvorima za vraćanje kredita,
- vrednosti obezbeđenja kredita;

1. pravila za promenu ugovorenih uslova za kredite u korišćenju, prilikom restrukturiranja nekvalitetne aktive i u drugim slučajevima, s tim da se obezbedi da rizici takvih aktivnosti budu predmet adekvatnih procedura upravljanja rizikom i kontrole;

2. sistem za praćenje stanja izloženosti riziku, uključujući informacione sisteme i analitičke tehnike, koje omogućavaju nadležnom organu banke da meri kreditni rizik, obuhvatajući sve vrste (da posvete dovoljnu pažnju rizicima koji se ne mogu kvantifikovati; odnos između kreditnog rizika i drugih rizika);

3. sistem praćenja celokupne kompozicije i kvaliteta kreditnog portfolia kojom banka upravlja, kao i rizika pojedinačnih kredita i transakcija;

4. interni sistem rangiranja rizika u skladu sa prirodom, veličinom i složenošću aktivnosti banke, s tim da krediti, koji su u skladu sa propisom Narodne banke Srbije o klasifikaciji aktive banaka, klasifikovani kao „nekvalitetna aktiva“, budu predmet detaljnog razmatranja i nadzora;

5. pravila kojima se utvrđuje obaveza komitenta za upravljanje kreditnim rizikom banke, da prilikom procenjivanja pojedinačnih kredita i izloženosti celokupnog portfolia, treba da procene i njihovu izloženost kreditnom riziku u mogućim nepovoljnim uslovima, uključujući i promene u ekonomskom ambijentu;

6. procedure blagovremenog preduzimanja aktivnosti za poboljšanje stanja kredita i drugih izloženosti, a posebno „nekvalitetne aktive“.

Sve banke treba da imaju detaljnu politiku i procedure upravljanja kreditnim rizikom. Banka identifikuje, meri i procenjuje rizike kojima je izložena u svom poslovanju i upravlja tim rizicima, kao i prema kreditnoj sposobnosti dužnika i njegovoj urednosti u izvršavanju obaveza prema banci, kao i prema kvalitetu instrumenata obezbeđenja potraživanja banke.

Upravljanje rizicima usklađuje se s veličinom i organizacionom strukturom banke, obimom njene aktivnosti i vrstama poslova koje banka obavlja. Banka svojim aktima propisuje procedure za identifikovanje, merenje i procenu rizika, kao i upravljanje rizicima, u skladu s propisima, standardima i pravilima struke. Banka uvek treba da vodi računa o tome da je adekvatnu infrastrukturu upravljanja neophodno formirati pre nego što usledi rast poslovanja, što obezbeđuje da rast bude kontrolisan. Kontrola se mnogo teže uspostavlja ako je već došlo do nekontrolisanog rasta. Ovaj drugi put može biti recept za propast. Utvrđena kreditna politika sa kojima se zaposleni upoznaju na kvalitetan način, u pisanom obliku, predstavljaju ključni instrument upravljanja i obezbeđuju kontrolisan rast rizičnih plasmana.

Radi adekvatnog i efikasnog upravljanja kreditnim rizikom, banka je dužna da, u skladu s propisima Narodne banke Srbije i svojim aktima, obračunava i izdvaja rezerve za procenjene gubitke koji mogu nastati po osnovu bilansne aktive i vanbilansnih stavki banke. Banka je dužna da svojim unutrašnjim aktima propiše i posebne politike i procedure za identifikovanje loše aktive i upravljanje tom aktivom, kao i za redovno izveštava-

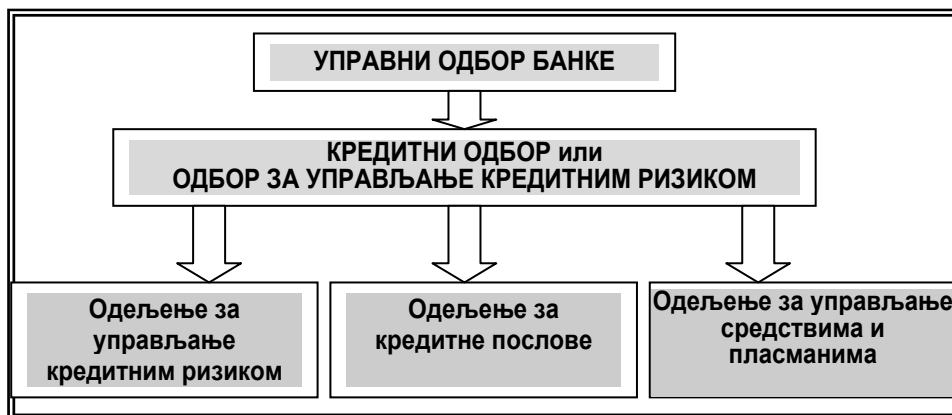
nje organa banke o kvalitetu kreditnog portfolija. Njena obaveza je i da uspostavi i razvija politike i procedure koje treba da obezbede adekvatnu diversifikovanost portfolija banke, i u tom cilju utvrdi limite za koncentraciju izloženosti, u skladu sa datim ciljnim tržištima i opštom kreditnom strategijom.

Banka je, takođe, dužna da uspostavi sistem nadzora nad kompozicijom i kvalitetom različitih delova njenog portfolija u skladu sa prirodom, veličinom i kompleksnošću ukupnog portfolija banke. Ona treba da razmotri i uvođenje dodatnih, uporedivih značajnih ograničenja i drugih razumnih mera, koje treba uspostaviti zavisno od kompleksnosti i obima poslovanja banke.

Što se tiče obuhvata kreditnog portfolija prilikom ocene njegovog kvaliteta, praksa poslovanja banaka u svetu nameće određene standarde. Normalno je da ocena kreditnog portfolija uključi izbor kredita po slučajnom uzorku tako da obuhvati približno 70% ukupnog iznosa kredita i 30% od broja kredita koji su obuhvaćeni. Osim toga, trebalo bi uključiti 75% ukupnog iznosa kredita u stranoj valuti i 50% od ukupnog broja kredita u stranoj valuti. Pri tom, krediti sa rokom dospeća dužim od godinu dana se uključuju u potpunosti.

Nivoi menadžmenta za upravljanje kreditnim rizikom banke

Sve banke treba da formiraju *Odbor za upravljanje kreditnim rizikom* tzv. „*Kreditni odbor*“. Ovaj odbor je telo koje donosi odluke i čini sastavni deo višeg rukovodstva banke. Njegova sveobuhvatna i vrlo značajna funkcija je da održava i razvija stabilan i profitabilan portfolio kredita i rizičnih plasmana. S obzirom na ovu značajnu funkciju, članove treba da imenuje Upravni odbor banke i Kreditni odbor koji treba da podnesu izveštaje Upravnom odboru. Odborom treba da predsedava generalni direktor banke, a potrebno je da ima još najmanje četiri člana uključujući direktora Odeljenja za upravljanje kreditnim rizikom, rukovodioca Odeljenja za kreditne poslove, kao i direktora Odeljenja za upravljanje sredstvima i plasmanima, čiji je zadatak da obezbedi finansiranje kreditnih aktivnosti banke. (Slika 1.)

Slika 1 – Nivoi menadžmenta za upravljanje kreditnim rizikom banke

Upravni odbor banke dužan je da periodično, a najmanje jednom godišnje, preispituje strategiju kreditnog rizika i značajne politike kreditnog rizika banke. Osnovna uloga Upravnog odbora leži u odgovornosti za poznavanje rizika koje preuzima banka i sigurnost da se njima upravlja na odgovarajući način. Upravni odbor odobrava strategiju upravljanja rizikom, ali prenosi ovlašćenja za donošenje svakodnevnih odluka na Odbor za upravljanje kreditnim rizikom.

Kreditni odbor odgovoran je za implementaciju strategije kreditnog rizika, razvojnu politiku i postupke za identifikovanje, merenje, praćenje i kontrolu kreditnog rizika. Odbor treba da se sastaje na redovnim sednicama i odgovoran je za preporuke date Upravnom odboru i sprovođenje donetih odluka. Odgovornosti Kreditnog odbora obuhvataju:

- usvajanje politike i procedura upravljanja kreditnim rizikom, u pisanom obliku, uključujući njihove dopune i izmene u svrhu ažuriranja;
- imenovanje rukovodilaca Odeljenja za upravljanje kreditnim rizikom i Odeljenja za kreditne poslove;
- utvrđivanje postupaka za odobravanje kredita;
- usvajanje korektivne strategije u cilju rešavanja i naplate problematičnih kredita;
- usvajanje programa kontrole kreditnog poslovanja, prijem izveštaja o kontroli kreditnog poslovanja;
- usvajanje standardne kreditne dokumentacije;
- utvrđivanje i usvajanje budžeta za program obuke zaposlenih.

Odeljenje za upravljanje kreditnim rizikom snosi ukupnu odgovornost za formulisanje predloga Kreditnom odboru i sprovođenje odluka Kreditnog odbora i, na taj način, obezbeđuje da banka održava odgovarajuću „kulturu kreditnog poslovanja“. Odgovornosti i funkcije⁵ Odeljenja za upravljanje kreditnim rizikom su:

- formulisanje kreditne politike i procedura koje podnosi na usvajanje Kreditnom odboru, pri čemu vodi računa da se redovno ažuriraju i usklađuju sa poslovanjem banke;
- postupanje u skladu sa metodologijom klasifikacije kredita koju propisuje Narodna banka Srbije i vodi računa o tome da se klasifikacija propisno sprovodi i poštuje;
- efikasno funkcionisanje postupaka odobravanja kredita i preporuke Kreditnom odboru;
- formulisanje i sprovođenje programa kontrole kreditnog poslovanja;
- preporuke i odobrenja za preduzimanje neophodnih korektivnih mera;
- nacrt standardne kreditne dokumentacije, koja se podnose na usvajanje Kreditnom odboru, radi daljeg korišćenja u banci.

Odeljenje za kreditne poslove ili poslove komercijalnog bankarstva podrazumeva upravljanje u oblasti odnosa sa klijentima banke, uključujući utvrđenu listu postojećih klijenata i potencijalne klijente. U zavisnosti od veličine i nivoa razvoja banke, ova funkcija može se realizovati ili u jednom odeljenju⁶ ili u nekoliko odeljenja, kako u direkciji, tako i na nivou filijala.

⁵ *Direktor Odeljenja za upravljanje kreditnim rizikom* treba da bude član tima viših rukovodilaca banke. Direktor treba da bude ličnost visokog profila, sposobna za efikasnu komunikaciju na svim nivoima, kao i da poseduje iscrpno znanje o kreditnom poslovanju i obavljanju kreditnih poslova na tržištu Srbije.

Zaposleni u Odeljenju treba da budu kvalitetni i iskusni ljudi koji su stekli praktično iskustvo u Odeljenjima za kreditne poslove.

⁶ *Direktor Odeljenja za kreditne poslove* treba da poseduje sposobnost komunikacije i uticaja na klijente i potencijalne klijente, kao i na svim nivoima rukovodstva i zaposlenih u banci; da ima sposobnost rukovođenja i obuke zaposlenih, što obezbeđuje da njihov stručni profil kontinuirano bude na najvišem nivou i da njihovi rezultati u obavljanju poslova budu na maksimalnom nivou; da ima sposobnost delegiranja odgovornosti i organizacije poslova.

Osnov svakog kvalitetnog kreditnog poslovanja i jedan od kamena temeljaca na koje počiva stvaranje stabilnog i profitabilnog portfolia rizičnih plasmana je načelo „upoznajte svog klijenta“.⁷ Ovakav stav banci omogućava da zauzme bolju poziciju u pravcu zadovoljavanja klijenata, nego što je to slučaj sa konkretnim bankama, kao i da brže prepozna situaciju u kojoj klijent počinje da se suočava sa problemima, što se može odraziti na njegovu sposobnost da izvršava obaveze.

Odeljenje za upravljanje sredstvima i plasmanima ima odgovornosti koje podrazumevaju obezbeđenje stabilnog portfolia plasmana. Kao ključni preduslov za stabilan portfolio plasmana je njegova sposobnost da odoli nepovoljnim kretanjima u ekonomskom ciklusu. Da bi se obezbedila diversifikacija portfolia, u okviru portfolia *Odeljenje za upravljanje sredstvima i plasmanima* treba da utvrdi limite za kreditni rizik. Ovi limiti mogu biti izraženi kao konkretni iznosi ili kao procenat kapitala banke.

Kontrola kreditnog poslovanja mora se obavljati redovno i cilj kontrole kreditnog poslovanja banke jeste da gubitke banke po osnovu kredita svede na najmanju moguću meru. Kontrola kreditnog poslovanja vodi računa o tome:

- da sve filijale ili odeljenja poseduju ažurirane priručnike i uputstva u oblasti kreditnog poslovanja i operativnih poslova koje banka koristi, odnosno, da su svi priručnici ažurirani i dostupni svim zaposlenima;
- da su svi oblici kreditnog eksponiranja usklađeni sa politikom i procedurama banke u oblasti upravljanja kreditnim rizikom;
- da su kadrovi stručni, da poseduju odgovarajuće kvalifikacije i da svoje zadatke obavljaju na efikasan način;
- da je za sve odluke i preduzete mere, koje podrazumevaju kreditni rizik za banku, dobijena odgovarajuća saglasnost;
- da su prateće informacije uz zahteve, koji podrazumevaju kreditni rizik, kompletne, tačne i stručno analizirane;
- da su svi oblici kreditnog eksponiranja banke precizno evidentirani u njenim knjigama;
- da je originalna dokumentacija o obezbeđenju kredita kompletna i da se čuva na sigurnom mestu (u sefu);
- da je za sve predmete obezbeđenja kredita izvršena adekvatna i tačna procena vrednosti, u skladu sa politikom i procedurama banke koja se povremeno utvrđuju;
- da se obavlja kompletna i precizna analiza u skladu sa usvojenim postupkom odobravanja kredita;
- da se evidentiraju svi slučajevi materijalne povrede obaveza, uz podnošenje odgovarajućih izveštaja i blagovremeno preduzete mere;
- da se svi oblici kreditnog eksponiranja rangiraju u skladu sa klasifikacijom koju propisuje Narodna banka Srbije.

Izveštaj o kontroli kreditnog poslovanja treba da bude potpisan od strane kontrolora kreditnog poslovanja, direktora filijale ili direktora *Odeljenja za upravljanje kreditnim rizikom*, a zatim dostavljen odboru za upravljanje kreditnim rizikom, radi razmatranja, primedbi i usvajanja ukupne ocene na osnovu kontrole kreditnog poslovanja.

⁷ *Zaposleni u Odeljenju* treba da budu kvalitetni ljudi koji su odgovorni za kreditno eksponiranje banke; treba da izuzetno dobro poznaju svoje klijenti i njihovo poslovanje, kao i da izgrade međusobno poverenje na relaciji klijenta i banke.

Procedure upravljanja kreditnim rizikom

Akti kojima banka propisuje procedure za identifikovanje, merenje i procenu kreditnog rizika, kao i upravljanje kreditnim rizicima moraju da sadrže:

- 1) odredbe kojima se obezbeđuje funkcionalna i organizaciona odvojenost aktivnosti upravljanja rizicima i redovnih poslovnih aktivnosti banke;
- 2) procedure za identifikovanje, merenje i procenu rizika;
- 3) procedure za upravljanje rizicima;
- 4) procedure kojima se obezbeđuje kontrola i dosledna primena svih unutrašnjih procedura banke u vezi sa upravljanjem rizicima;
- 5) procedure za redovno izveštavanje organa banke i regulatornog tela o upravljanju rizicima.

Narodna banka Srbije može propisati⁸ bliže uslove i način identifikacije, merenja i procene rizika, kao i upravljanja tim rizicima.

Osim postojanja strategije za postizanje određene kompozicije kreditnog portfolia, banka mora da ima ustanovljenu jasnu politiku koju će da primenjuje kod upravljanja kreditnim rizikom, u svim fazama ciklusa odobrenih kredita. U delu koji se odnosi na definisanje kreditnog rizika potenciran je značaj bankarskih procedura kod monitoringa kreditnog rizika.

Monitoring kreditnog rizika u banci može se vršiti kroz klasične bankarske procedure, kao što su:

- ustanovljavanje sistema limita kojim se utvrđuju gornje granice zaduživanja jednog klijenta ili grupe klijenata koja potiče iz date branše;
- postizanje minimuma saglasnosti od strane kreditnih referenata ili u okviru kreditnih odbora koji razmatraju kreditni zahtev klijenata, pre nego što se donese odluka o preuzimanju kreditnog rizika;
- primena pravila delegiranja moći na različite nivoe u banci koja preciziraju maksimalne iznose kredita koje mogu odobriti ovlašćene instance, ali i odgovornost za donete odluke;
- objedinjavanje podataka o neotplaćenim zajmovima klijenata na jednom mestu kako bi se sprečilo prekoračenje utvrđenih limita zaduživanja, što je posebno bitno u slučaju kada klijent može ugovarati kreditne aranžmane kod različitih organizacionih jedinica date banke;
- poštovanje pravila o diversifikaciji rizika na sve zajmotražioce.

Bitno je istaći da samo postojanje navedenih procedura u banci i njihovo poštovanje pre nego što banka odobri kredite, po sebi, ne rešava pitanje načina merenja kreditnog rizika koje je stalno prisutno kod donosioca odluka o odobravanju kredita.

Procedure banke u postupku kreditiranja

U savremenim dinamičkim uslovima, kredit je postao visoko standardizovani bankarski posao, pa se može reći da je odobravanje kredita odgovoran zadatak koji zahteva detaljnu analizu investicionih projekata od strane stručnih kadrova. Proces odobravanja

⁸ Odluka o kriterijumima za klasifikaciju bilansne aktive i vanbilansnih stavki prema stepenu naplativosti i visini posebne rezerve banaka i drugih finansijskih organizacija.

kredita privrednim subjektima od strane poslovnih banaka podrazumeva poštovanje bankarskih uzansi, bankarskih načela, uz utvrđivanje boniteta korisnika i njihove poslovne aktivnosti.

U ovoj fazi neophodno je utvrditi da li zainteresovano preduzeće ispunjava osnovne generalne uslove usvojene kreditnom politikom banke. Uslovi za odobravanje kredita privrednim subjektima mogu biti: opšteg i posebnog karaktera, pri čemu su opšti uslovi odobravanja kredita bliže determinisani u zakonu, propisima i u aktima poslovne politike banke, a važe i za sve vrste kredita i za sve korisnike. Posebni uslovi odobravanja kredita su selektivnog karaktera i predviđeni su za pojedine vrste, tj. pojedine namene kredita.

Opšti uslovi odobravanja kredita nalažu da poslovna banka utvrdi da li je tražilac kredita pravno sposoban da zaključi sa poslovnom bankom ugovor o kreditu. Pravna sposobnost se utvrđuje uvidom u dokumentaciji o upisu u postojeći registar, kao i utvrđivanjem da li su potpisnici zahteva ovlašćenja lica tražioca kredita. Posebni uslovi odobravanja pojedinih vrsta kredita, koje je definisala poslovna banka, odnose se na:

- namenu upotrebe sredstava,
- sopstveno učešće korisnika kredita,
- polaganje depozita,
- instrumente obezbeđenja vraćanja kredita i sl.

Dok se ne ispune navedeni posebni uslovi, dotičnom preduzeću se može odobriti kredit, ali bez mogućnosti da ga preduzeće i koristi (kredit se ne pušta u korišćenje).

Kriterijumi kreditne sposobnosti klijenta

Značajan zadatak banaka u okviru plasmana kreditnih sredstava je ispitivanje kreditne sposobnosti preduzeća tražioca bankarskih kredita. Neadekvatno opravdane odluke o odobrenju kredita često mogu imati nepovoljne posledice za banku, ukoliko tražilac kredita nije u mogućnosti da ga vrati u roku, što može uticati na smanjenje kreditnog potencijala banke, na njen ugled u poslovnom svetu i na njenu likvidnost.

Pod kreditnom sposobnošću tražioca kredita podrazumeva se njegova sposobnost da uspešno obavi posao za koji je tražio kredit i da ga, saglasno uslovima korišćenja, vrati u ugovorenom roku. Kreditna sposobnost dužnika podrazumeva mogućnost uzimanja, korišćenja i vraćanja kredita poslovnoj banci pod određenim uslovima kreditiranja.

Strana i domaća literatura izdvajaju pristup u analizi kreditne sposobnosti preduzeća poznatiji pod nazivom „5 CS of credit“, koji ističe pet dominantnih faktora u prosedu analize.

1. „Character“ – karakteristike tražioca kredita,
2. „Capacity“ – veličina njegovog kapaciteta ili sposobnost plaćanja
3. „Capital“ – veličina njegovog kapitala ili bogatstvo dužnika,
4. „Collateral“ – uslovi obezbeđenja kredita,
5. „Conditions“ – uslovi njegovog poslovanja.

Kreditno sposobnim privrednim subjektom smatra se pravno i fizičko lice koje ispunjava sledeće uslove:

1. ostvaruje pozitivan finansijski rezultat,
2. nema nepokriven gubitak po završnom računu iz prethodne godine,
3. ima mogućnost da vrati kredit o roku,

4. ima uredno finansijsko poslovanje,
5. ima ažurno knjigovodstveno stanje,
6. svoju imovinu i obaveze iskazuje po stvarnoj vrednosti i skladu sa važećim propisima,
7. racionalno koristi raspoloživa sredstva i postiže zadovoljavajući koeficijent obrta,
8. namenski koristi ranije odabrane kredite,
9. uredno izmiruje obaveze prema banci, državnoj zajednici i poslovnim partnerima,
10. da se u poslovanju pridržava svih propisa o materijalno-finansijskom poslovanju,
11. da nema nekontrolisanog preliivanja obrtnih sredstava u osnovna,
12. uredno naplaćuje svoja potraživanja,
13. ima stručno osposobljene kadrove za uspešno obavljanje poslova i dr.

Pri oceni kreditne sposobnosti preduzeća, korisnika kredita, neophodno je izvestiti realnu ocenu i analizu strukture finansijskog rezultata preko analize ukupnog prihoda i ukupnih troškova preduzeća. Preduzeće, korisnik kredita, koje iskaže negativan finansijski rezultati pokrije ga na propisan način smatra se kreditno sposobnim. Karakteristika nesposobnih preduzeća jeste, da im se, osim u izuzetnim slučajevima, ne može iz bankarskih sredstava odobriti novi, niti produžiti ranije odobreni kredit, dok ne regulišu pokriće iskazanog kredita. Ukoliko preduzeće iskaže gubitak u toku poslovne godine, poslovna banka najčešće takvo preduzeće ne tretira kreditno nesposobnim. Uslov da poslovna banka ima takav pozitivan tretman prema dotičnom preduzeću jeste ocena da je nastali gubitak privremenog karaktera, nastao usled sezonskih oscilacija i da će biti nadoknađen do kraja poslovne godine.

Mogućnost vraćanja kredita o roku zavisi od raspoloživosti likvidnih obrtnih sredstava u preduzeću. Likvidna obrtna sredstva treba da budu takvog karaktera da se mogu preko realizacije brzo pretvoriti u novčani oblik. Za preduzeće se kaže da ima uredno finansijsko poslovanje ako uredno izmiruje dospelu obavezu prema banci, uredno naplaćuje svoja potraživanja (o roku dospeća) i raspolaže društvenim sredstvima sa pažnjom dobrog privrednika.

Poslovna banka ne može zaključiti ugovor o kratkoročnom kreditu sa preduzećem koje ima dospelu nenaplaćenu potraživanja, te ako je od dana dospelosti tih potraživanja proteklo više od 60 dana, a da preduzeće nije preduzelo potrebne mere za njihovu naplatu. Isti primer važi i u slučajevima kada iznos potraživanja prelazi 20% od ukupnog iznosa dospelih potraživanja preduzeća u vreme podnošenja zahteva za kredit.

Preduzeće ne može biti kreditno sposobno ukoliko nema ažurno knjigovodstvo i neredovno podnosi poslovnoj banci mesečno knjigovodstveno stanje, periodični obračun i završni račun.

Obaveza svakog preduzeća jeste, da sva svoja sredstva koristi onako kako je i određena namena tim sredstvima. Iako zakonski propisi dozvoljavaju prenošenje sredstava (pod propisanim uslovima) iz određenog fonda u druge fondove, oni ne dozvoljavaju preliivanje obrtnih u osnovna sredstva i obrnuto. Upravo iz tih razloga pozitivni zakonski propisi i uslovljavaju poslovne banke da se namenski koriste odobrena kreditna sredstva kako bi se onemogućilo preko kredita preliivanje obrtnih u osnovna sredstva i dr. vidove finansijske potrošnje.

Ocena kreditne sposobnosti tražioca kredita je pouzdanija ukoliko se period posmatranja odnosi na dužu vremensku seriju. Kreditna sposobnost nekog klijenta banke ima dva aspekta: formalni i materijalni. Kod formalne sposobnosti polazi se od toga da li je komitent pravno sposoban da može zaključivati ugovore i na osnovu njih preuzima obaveze. Materijalna kreditna sposobnost odnosi se na pitanje da li komitent pruža dovoljno garancija (svojom imovinom i poslovnom sposobnošću) da će u određenom roku ispuniti svoje obaveze po kreditnim poslovima.

Postupak odobravanja i korišćenja kredita

Postupak kreditiranja podrazumeva sve pravne i ekonomske radnje koje preduzima tražilac kredita, odnosno, koje čini poslovna banka da bi se odobrio kredit. Za razliku od ranijeg načina odobravanja kredita, kada se primenjivala institucija konkursa (posebno kod investicionog kredita), sve više je u tržišnim uslovima privređivanja prisutna praksa neposredne pogodbe između preduzeća - tražioca kredita i njegove poslovne banke. Svaki postupak kreditiranja preduzeća treba da ima sledeće faze:

- podnošenje zahteva za kredit;
- razmatranje i obrada kreditnog zahteva;
- rešenje po kreditnom zahtevu;
- zaključivanje ugovora o kreditu;
- korišćenje i vraćanje kredita.

Parametri za procenu kreditnog rizika od strane banke

Kada banka primi zahtev za kredit (obrazac zahteva za kredit⁹) ili drugi kreditni proizvod od potencijalnog korisnika, započinje proces razvijanja baze informacija o potencijalnom korisniku kredita. Sam kreditni zahtev dužnika mora biti na odgovarajući način dokumentovan i ekonomski obrazložen u pogledu svrhe za koju će dužnik traženi novac iskoristiti.

S obzirom na to, da kreditni rizik podrazumeva rizik mogućnosti nastanka negativnih efekata na finansijski rezultat i kapital banke usled neizvršavanja obaveza dužnika, banka je dužna da izvrši analizu i procenu osnovnih parametara za procenu rizika. U osnovne parametre za razmatranje od strane banke ubrajaju se:

– *analiza finansijskih izveštaja potencijalnih korisnika kredita:*

1. - bilans stanja
2. - bilans uspeha
3. - pokazatelji bilansa stanja
4. - mere rezultata poslovanja

– *biznis plan potencijalnih korisnika kredita*

– *projekcije potencijalnih korisnika kredita*

Analiza finansijskih izveštaja

Da bi banka izvršila procenu kreditnog rizika sa njene strane, neophodno je da izvrši analizu finansijskih izveštaja potencijalnog korisnika kredita. On je dužan da banci dostavi sve finansijske izveštaje, sa izvršenom revizijom, za najmanje tri prethodne godine, uklju-

⁹ Zahtev za kredit se podnosi u pisanom obliku, koji ima standardnu formu. Obrazac zahteva za kredit treba da bude što kraći i jednostavniji; potrebno ga je svesti na osnovne podatke o identitetu korisnika kredita (i eventualnog garanta), svrsi, iznosu i roku kredita koji se traži.

čujući bilanse stanja i bilanse uspeha. Uz finansijske izveštaje treba da bude priložena potpisana izjava revizora u pogledu računovodstvenih standarda koji se primenjuju prilikom revizije (u skladu sa računovodstvenim standardima propisanim od strane Narodne banke Srbije) i eventualnim odstupanjima od tih standarda u računovodstvenoj evidenciji.

Banka mora da formira bazu informacija na osnovu finansijskih izveštaja, kako bi mogla upoznati klijenta i steći uvid u njegovo poslovanje. Baza informacija o klijentu mora se redovno ažurirati ukoliko vođenje kredita treba da se obavlja na proaktivan način. Ovo se postiže isključivo kroz redovne kontakte sa klijentima.

Lice koje vrši analizu dostavljenih finansijskih izveštaja mora u potpunosti da razume sve finansijske podatke koji su mu dostavljeni.

Bilans stanja

Bilans stanja je „slika“ finansijskog položaja preduzeća određenog dana. Banka treba da vodi računa o tome da je bilans stanja izložen svakodnevnim promenama. Zbog toga treba da raspolaže najnovijim bilansom stanja, za koji je izvršena revizija i kojim raspolaže rukovodstvo preduzeća. Neophodno je analizirati sve elemente bilansa stanja i ukazati na odgovarajuća kretanja.

Bilans stanja mora da se sastoji od 5 jasno definisanih delova:

- Kratkoročna aktiva ili obrtna sredstva
- Dugoročna aktiva
- Kratkoročna pasiva ili kratkoročne obaveze
- Dugoročna pasiva
- Ukupni kapital (neto vrednost)

Kratkoročna aktiva ili obrtna sredstva obuhvataju gotovinu i druge stavke za koje se razumno očekuje da mogu biti pretvorene u gotovinu u roku od 12 meseci od datuma bilansa stanja, u toku redovnog poslovanja, a uključujući:

- gotovinu;
- iznose depozita u bankama i gotovinu u blagajni;
- potraživanja od kupaca i druga potraživanja;
- zalihe, koje obuhvataju: - sirovine,
- proizvodnju u toku tj. polugotove proizvode i
- gotove proizvode.

Dugoročna aktiva su sredstva koja se dugoročno koriste u poslovanju i za koja se ne očekuje da budu pretvorena u gotovinu u periodu od 12 meseci. Uglavnom obuhvataju:

- zemljište i građevinske objekte;
- opremu / mašine i
- motorna vozila.

Na ove stavke se primenjuje amortizacija, odnosno njihova bilansna vrednost se smanjuje tokom korisnog veka trajanja, na teret bilansa uspeha. Takođe je čest slučaj da se vrednost zemljišta i građevinskih objekata koriguje na više, ukoliko se njihova vrednost na slobodnom tržištu, odnosno, cena po kojoj mogu biti prodani, povećava. Ovo mora biti uslovljeno dokumentovanom procenom vrednosti koju je izvršilo lice ovlašćeno za ovu vrstu procene.

Kratkoročna pasiva ili obaveze su iznosi koji obuhvataju obaveze preduzeća, sa rokom dospeća do 12 meseci od datuma bilansa stanja. U njih spadaju:

- kratkoročne obaveze prema bankama (sa rokom dospeća do 12 meseci) i
- obaveze prema dobavljačima i druge obaveze (plaćanja koja dospevaju u korist dobavljača sirovina i po osnov drugih sluga, sa rokom dospeća do 12 meseci).

Dugoročna pasiva obuhvata:

- dugoročne obaveze prema bankama (neotplaćeni deo dugoročnih kredita koji dospevaju za otplatu u roku od 12 meseci od datuma bilansa stanja);
- dugoročne obaveze (iznosi koji dospevaju za plaćanje po isteku 12 meseci od datuma bilansa stanja. Ovde spadaju plaćanja po osnovu investicionih nabavki, za robu koja je kupljena pod uslovima odloženog plaćanja i kredita iz drugih izvora, osim banaka.

Ukupni kapital je udeo u preduzeću kojim raspolažu akcionari. Naziva se i „*neto vredost*“¹⁰ i obuhvata:

- akcionarski kapital (iznosi uplaćeni po osnovu kupovine akcija ili udela u preduzeću);
- neraspoređena dobit (koja predstavlja ostvarenu dobit preduzeća koja nije raspoređena akcionarima umanjena za ostvareni gubitak preduzeća);
- revalorizacione rezerve (koje predstavljaju ukupno povećanje vrednosti osnovnih sredstava, kao rezultat procene vrednosti na slobodnom tržištu u odnosu na njihovu nabavnu vrednost, pošto se odbije iznos umanjjenja vrednosti osnovnih sredstava na otvorenom tržištu u odnosu na njihovu nabavnu vrednost).

Bilans uspeha

Bilans uspeha izražuje se da bi se sagledao nivo aktivnosti u poslovanju preduzeća i ostvarena dobit ili gubitak u konkretnom periodu poslovanja. Osnovne stavke koje mora da sadrži bilans uspeha su:

- prodaja ;
- direktni troškovi;
- bruto dobit ili dobit iz poslovanja;
- indirektni troškovi;
- ostali prihodi;
- dobit pre plaćanja kamata i poreza;
- rashodi kamata;
- prihodi od kamata;
- dobit pre poreza;
- porez;
- dobit posle poreza.

Prodaja predstavlja ukupan iznos prodaje, koji je ostvaren i fakturisan kupcima.

Direktni troškovi predstavljaju troškove koji su nastali u proizvodnji. Nazivaju se i *nabavna vrednost prodate robe*. Bilans stanja iskazuje način na koji su nastali ovi troškovi: plate, nabavna vrednost sirovina, gorivo, energija i transport. Oni obuhvataju i amortizaciju, tj. iznos amortizovane vrednosti osnovnih sredstava tokom godine.

¹⁰ Neto vrednost ili ukupni kapital preduzeća predstavlja isključivo iznos za koji je ukupna vrednost aktive, odnosno, njena realna ili tržišna vrednost veća od iznosa obaveza. Moguće je da preduzeće ima negativnu neto vrednost i, u tom slučaju, može nastaviti sa poslovanjem ukoliko su akcionari, ili banka, ili čak dobavljači, spremni da ga podrže dovoljnim iznosima gotovine, tako da svoje obaveze podmiruje u rokovima dospeća.

Bruto dobit ili dobit iz poslovanja je ukupan iznos ostvarene prodaje umanjen za ukupne troškove poslovanja.

Indirektni troškovi su svi drugi ostvareni troškovi i odnose se na prodaju, opšte i administrativne troškove. Bilans uspeha iskazuje način na koji su nastali ovi troškovi. Osnovne stavke su plate rukovodstva i administrativnog osoblja, troškovi prodaje, marketinga i drugi opšti troškovi.

Ostali prihodi su ostvareni prihodi preduzeća, osim onih po osnovu prodaje proizvoda u redovnom poslovanju, na primer, prihodi od zakupa i plasmana.

Dobit pre plaćanja kamata i poreza je neto dobit po odbitku gornjih stavki.

Rashodi kamata je iznos plaćene kamate po osnovu kredita.

Prihodi od kamata je iznos primljene kamate po osnovu depozita.

Dobit pre poreza je iznos dobiti pošto su podmireni svi troškovi i rashodi, ali pre plaćenog poreza. Preduzeća se obično procenjuju na osnovu ovog iznosa, s obzirom da on obuhvata sve stavke za koje se smatra da su pod kontrolom preduzeća.

Porez je obračunati, a neplaćeni porez tokom perioda.

Dobit posle poreza je konačan rezultat uključujući sve troškove.

Biznis plan

Jedan od osnovnih parametara za procenu kreditnog rizika od strane banke jeste i biznis plan. *Funkcija biznis plana* je da na jasan i sažet način objasni:

- sadašnju poziciju potencijalnog korisnika kredita (i eventualnog garanta), njihov pravni status i vlasničku strukturu, karakter poslova kojim se bave, rukovodstvo i finansijski položaj preduzeća;

- ciljnu poziciju po realizaciji projekta;

- pretpostavke u odnosu na buduće uslove koje su primenjene u izradi biznis plana;

- sredstva koja se predlažu u cilju ostvarivanja ciljne pozicije;

- resurse, uključujući finansijske izvore, koji su neophodni za realizaciju projekta;

- prinos po investiciji koji će, na osnovu projekcija korisnika kredita, ostvariti investitori;

- predloženi način otplate eksternih sredstava korišćenih za finansiranje projekta.

Ne postoji „čarobni format“ za izradu biznis plana. On treba da bude osmišljen tako da obezbedi osnovne informacije koje su predviđene da budu obuhvaćene biznis planom, tako da banka može da donese odluku o kreditu zasnovanu na adekvatnim informacijama.

Pokušaj da se predvidi budućnost je, najblaže rečeno, poduhvat koji podrazumeva neizvesnost i biznis plan mora da se zasniva na pretpostavkama o mogućim dešavanjima u budućnosti, na primer, u pogledu prodajnih cena, troškova, deviznih kurseva itd. U biznis planu moraju jasno biti definisane pretpostavke na kojima počiva formiranje biznis plana.

Često prisutna greška pri izradi biznis planova je da se potencijalni korisnici kredita odviše koncentrišu na tehničke podatke vezane za proizvodni asortiman i proces proizvodnje preduzeća. Neophodno je obezbediti dovoljno tehničkih podataka kako bi banka bila u mogućnosti da shvati o kakvom se proizvodu radi, da sagleda njegove funkcije i tržišta. Zbog toga korisnika kredita treba usmeriti na način da se uzdrži od pretera-

nog insistiranja na tehničkim podacima, a da se koncentriše na neophodne informacije o tržištu i, naročito, finansijske podatke koji su banci potrebni za donošenje kvalifikovane odluke o kreditu.

Pomoć banke u izradi biznis plana ne treba da bude direktna, jer je važno da biznis plan bude pripremljen potpuno nezavisno od postupaka njegove procene i ocene projekta koji će obaviti banka. *Banka treba da vodi računa o tome da je, ukoliko su biznis plan izradili konsultanti prisutan i dodatan rizik zbog mogućnosti da konsultanti nisu sagledali poslovanje na pravi način ili, što je još važnije, da korisnik kredita možda nije u potpunosti sagledao biznis plan.*

Prema tome, potrebno je obaviti dodatne razgovore sa rukovodstvom korisnika kredita koji, na taj način, može da sagleda stvarnu situaciju.

Zaključak

Upravljanje kreditnim rizikom počinje ocenom ukupnih rizika koji su povezani sa svakim kreditom. Ova ocena se uobičajeno vrši pomoću modela kreiranih tako da obezbeđuju jednoobraznu procenu svakog pojedinačnog rizika u momentu podnošenja kreditnog zahteva, a nakon toga, u redovnim intervalima tokom perioda korišćenja i otplate kredita. Standardizovan sistem za ocenu rizika je jednostavna i ujedno dragocena alatka za upravljanje kreditnim rizikom.

Vrednost ovih sistema počiva na činjenici da oni pružaju mogućnost izražavanja kreditnog rizika kako u odnosu na svakog komitenta, tako i u odnosu na sve komitente (kreditni portfolio) putem jednog broja. U samoj praksi ovi sistemi se prilagođavaju potrebama same banke i zato su veoma fleksibilni. Kada se neki od rizika značajno promeni (na primer, neka zaloga postane manje atraktivno jemstvo, zbog pada cena takve robe na tržištu) tada se menja i njegova kategorizacija. Sistemi za procenu kreditnog rizika obično se zasnivaju na proceni rizika triju komponenti:

- procenu rizika plasiranja sredstava,
- procenu kreditnog rizika i
- procenu kvaliteta jemstva.

Za procenu kreditnog rizika koriste se standardizovani modeli, koji obično obuhvataju nekoliko klasa rizika. Svaka klasa rizika se zatim analizira u odnosu na nekoliko kriterijuma, koji mogu da budu ocenjeni objektivno i subjektivno. Jasno je da su objektivne ocene kvalitetnije od subjektivnih. U praksi nije uvek moguće pribaviti dovoljno objektivnih ocena, tako da svaki sistem ima bar neki od elemenata subjektivnosti. Da bi konačna ocena bila što pouzdanija, potrebno je da se svaka informacija potpuno prouči i analizira i da validnost svakog kriterija bude ubedljiva.

Literatura

- [1] Basel Committee on Banking Supervision, *The New Basel Capital Accord*, January 2001.
- [2] Basel Committee on Banking Supervision, *International Convergence on Capital Measurement and Capital Standards – A Revised Framework*, June 2004.
- [3] Bessis, J. *Risc Management in banking*, John Weley & Sons, Inc., New York 2002.

[4] Hempel, G. H. and D. G. Simonson, *Bank Management*, Fifth Edition, John Wiley & Sons, Inc., New York, 1999.

[5] „*Tehnička pomoć u okviru fonda revolving kredita za mala i srednja preduzeća*“ finansirana od strane Evropske Unije kojim rukovodi Evropska agencija za rekonstrukciju (EAR).

[2] „*Priručnik o upravljanju kreditnim rizikom*“ – stavovi Icon Institute GmbH.

[3] Prof. Dr Slobodan Barać, prof. Dr Budimir Stakić, doc. Dr Marko Ivaniš: „*Praktikum za bankarstvo i finansije*“ – Fakultet za finansijski menadžment i osiguranje, Beograd, 2003.

[4] Uroš Ćurčić „*Upravljanje rastom i portfoliom banke*“ Mladost Loznica, 2003.

[5] Uroš Ćurčić: „*Bankarski portfolio menadžment*“, Feljton, Novi Sad, 2002.

[6] Prof. Dr Nenad Vunjak: „*Finansijski menadžment*“ Poslovne finansije – poslovno bankarstvo, Ekonomski fakultet Subotica.

[7] Violeta Todorović „*Uticaj finansijskog rizika na profitabilnost banaka*“.

[8] Časopis „*Info*“ novembar, 2005.

[9] *Zakon o bankama* („Službeni glasnik RS“, br. 107/2005).

[10] www.nbs.yu

[11] www.ubbih.ba/download/upravljanje-rizikom.ppt

PRIMENA KONCEPTA ELEKTRONSKE TRGOVINE U SRBIJI

Dragana Petrović*

Visoka škola strukovnih studija informacionih tehnologija, Beograd

U modernom poslovnom svetu se većina poslovnih transakcija obavljaju pomoću informaciono-komunikacionih tehnologija, uz čiju primenu se realizuju procesi elektronskog poslovanja i elektronske trgovine. Elektronsko poslovanje podrazumeva vršenje određenih transakcija putem mreže, najčešće Interneta. Elektronska trgovina, kao najznačajniji deo elektronskog poslovanja uključuje vršenje poslovnih transakcija a to su kupovina, prodaja, transfer ili razmena proizvoda putem računarskih mreža. Iz dana u dan ovaj vid trgovine se razvijao i postao multidisciplinarni koncept koji omogućuje automatizaciju poslovnih transakcija pomoću informaciono-komunikacione tehnologije. Rad će se baviti pojmom elektronskog poslovanja i elektronske trgovine, kao i razvojem elektronske trgovine na tržištu Srbije.

Ključne reči: *elektronsko poslovanje, elektronska trgovina, Internet, Srbija, mreža*

Uvod

U savremenom poslovnom okruženju je nemoguće da preduzeća posluju bez korišćenja informaciono-komunikacionih tehnologija jer su one obezbedile efikasan način vršenja poslovnih transakcija i visok stepen razmene informacija. Između učesnika u poslovnim transakcijama koji se nalaze na velikim geografskim udaljenostima i vremenskim razlikama, komunikacija je postala znatno brža. Tome je doprineo razvoj Interneta koji predstavlja mrežu svih mreža i označava početak jednog novog digitalnog doba. U poslovnom svetu je došlo do razvoja kompanija koje celo svoje poslovanje obavljaju na internetu, kao što su: Amazon, Google, Yahoo. Ove kompanije danas predstavljaju vodeće svetske ekonomske gigante, a pre tridesetak godina nisu ni postojale.

Elektronsko poslovanje je proces koji se realizuje putem računarske mreže. Ono je širi pojam od pojma elektronske trgovine jer pokriva sve oblasti života poslovnih subjekata i pojedinca kao što su: e-bankarstvo, e-uprava, e-zdravstvo, e-učenje i e-trgovina. Cilj ovog koncepta je efikasnije i brže vršenje poslovnih transakcija, kao i organizacija poslovanja u mrežnom okruženju.

* dr Dragana Petrović je profesor strukovnih studija.

Elektronska trgovina (E-commerce) predstavlja upravljanje finansijskim transakcijama putem Internet mreže. To je sastavni deo elektronskog poslovanja koji je pomoću informaciono-komunikacionih tehnologija doživeo ekspanziju i dalje ostvaruje konstantan rast. Elektronska trgovina kao multidisciplinarni koncept je prvo obuhvatao vršenje poslovnih transakcija pomoću EDI (Electronic Data Interchange) tehnologije koja predstavlja elektronsku razmenu podataka. Tu se misli pre svega na slanje poslovnih dokumenta od strane poslovnih subjekata (fakture, narudžbenice sl).

Nastanak Interneta je doprineo razvoju elektronske trgovine jer se na brz i jednostavan način dolazi do željenog proizvoda ili usluge. Pojavom elektronskih prodavnica razvilo se online tržište koje nema granica, tj. došlo je do prevazilaženja vremenskih, prostornih, jezičkih valutnih ograničenja.

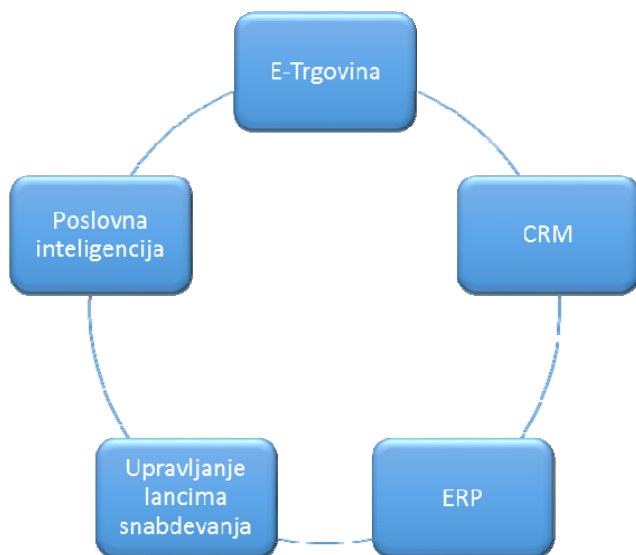
Međutim činjenica da je upravo zbog nepostojanja granica, Internet dostupan svima i u bilo koje vreme, zbog čega je izložen ugrožavanju sigurnosti i krađi podataka, tako da je problem za elektronsko poslovanje i elektronsku trgovinu bezbednost transakcija. Kako tehnologija napreduje pronalaze se nova rešenja koja će obezbediti najveću moguću sigurnost zaštiti ovih podataka.

Elektronsko poslovanje

Elektronsko poslovanje (E-business) je prva uvela u upotrebu američka kompanija IBM koja se bavi računarskim tehnologijama, tj. proizvodnjom računarskog softvera, hardvera i poseduje najveći broj izuma u ovoj oblasti. Nastalo je 90-ih godina prošlog veka pojavom sa elektronskih novčanih transfera – EFT (Electronic Fund Transfer) i EDI (Electronic Data Interchange) koje su banke pomoću privatnih mreža. Do ekspanzije elektronskog poslovanja je došlo razvojem Interneta, znači početkom XXI veka. Elektronsko poslovanje je vršenje poslovnih procesa pomoću računarske mreže koja omogućava brzo slanje velikog broja informacija između fizičkih i pravnih lica. Podaci koji se šalju su u elektronskom obliku pomoću sredstava elektronske komunikacije i elektronske obrade podataka.

Izraz elektronsko poslovanje ne podrazumeva samo kupovinu i prodaju robe, već predstavlja vršenje svih poslovnih transakcija primenom informaciono-komunikacione tehnologije (ICT-Information Communication Technology). To integralna komponenta koja u obuhvata vršenje poslovnih transakcija u svim sferama privredne aktivnosti jedne države (javna uprava, učenje, zdravstvo, trgovina, bankarstvo). Može se slobodno reći da je to globalna privredna aktivnost koja ne poznaje nacionalne granice i omogućuje efikasnost poslovnih transakcija putem savremenim komunikacionih mreža (Internet, Ekster-net, Intranet).

Sa pojavom WWW-a elektronsko poslovanje doživljava novi uspon jer su time olakšani procesi razmene usluga, informacija i dobara putem Interneta. Elektronsko poslovanje podrazumeva digitalizaciju poslovnih transakcija koje napreduje svakodnevno, tako da ono predstavlja jednu globalnu aktivnost. Komponente elektronskog poslovanja kao sistema su prikazane na slici 1.

Slika 1 – Elektronsko poslovanje¹

Elektronska trgovina kao jedan moderan koncept, podrazumeva korišćenje mreže radi obavljanja kupovine ili prodaje proizvoda i usluga. Ona se neprestano razvija i postala je multi disciplinarni koncept koji će biti objašnjen u narednom delu rada.

CRM (Customer Relationship Management) je složeni skup poslovnih procesa i tehnologija za unapređenje upravljanja odnosa sa postojećim i potencijalnim kupcima. Ovakva poslovna strategija ima za cilj smanjenje troškova poslovanja i povećanje prihoda putem prodaje proizvoda. Njegova suština se sastoji u analizi proizvoda koji kupac želi kupi, kako bi njihova prodaja od strane prodavca bila uspešna i ostvarilo jačanje lojalnosti klijenata.

ERP (Enterprise Resource Planning) predstavlja integrisanje i automatizaciju svih poslovnih procesa koji se odvijaju u kompaniji. Na taj način se softverski prati proizvodnja, finansije i logistika. Prednosti ERP sistema se sastoje u tome da postoji jedinstvena baza podataka u kojoj su svi podaci smešteni, tako da se smanjen napor za njihovo prikupljanje. Pored toga, ovaj sistem omogućava menadžmentu da brzo reaguje u nekim nepredviđenim situacijama i efektivno upravlja preduzećem. Najpoznatija ERP rešenja su: SAP, Oracle i Navision.

Upravljanje lancima vrednosti (SCM – Supply Chain Management) predstavlja sistem koji služi za praćenje toka dobara, informacija i novca od dobavljača preko proizvođača pa do krajnjeg kupca. Ovaj informacioni sistem povezuje dobavljače, proizvođače, prodavce na malo i krajnje korisnike. U situaciji kada dođe do nedostatka informacija o lancima isporuke, to može uzrokovati zastoje u razmeni dobara, novca i informacija, što dovodi do pojave gomilanja zaliha. Zbog toga je potrebno da se isporuka izvrši pravovremeno, kako bi se obezbedila just-in-time nabavka zaliha i repromaterijala i da bi troškovi bili minimalni.

¹ Simović V, Elektronsko poslovanje, skripta, Visoka škola strukovnih studija za IT-ITS, Beograd 2017, str. 9.

Poslovna inteligencija (Business Intelligence – BI) je proces prikupljanja bitnih podataka iz internih i eksternih poslovnih procesa, da bi se na osnovu toga donele poslovne odluke. Savremene kompanije danas posluju u dinamičnom i promenljivom okruženju zbog čega su menadžmentu potrebne pouzdane informacije u procesu upravljanja i odlučivanja.

Elektronska trgovina

Elektronska trgovina (e-trgovina, e-commerce) kao sastavni deo elektronskog poslovanja (e-biznisa) predstavlja multidisciplinarni concept koji obuhvata kupovinu prodaju proizvoda i usluga pomoću savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija. To predstavlja užu definiciju ovog koncepta. U širem smislu, ona obuhvata sve pretprodajne i postprodajne transakcije koje se odvijaju u lancu snabdevanja putem kompjuterskih mreža. Na osnovu toga, zaključujemo da je postojanje jedne kompanije na mreži nezao-blazan uslov da bi opstala na tržištu.

Da bi trgovina na Internet tržištu bila uspešna, potrebno je da kompanija poseduje opremu, informaciono obučene kadrove, informaciono komunikacione tehnologije, da poznaje zakone koji ga regulišu i da poznaje tehnološke aspekte tržišta.

U elektronskoj trgovini svaki Internet korisnik može da bude kupac jer pomoću Interneta može da odabere, poruči i plati proizvod ili uslugu i to 24 sata dnevno, tj. svih 7 dana u nedelji. Ona ne poznaje vremenske, jezičke, geografske i valutne granice Poenta je u jednostavnosti funkcionisanja koncepta, kao i niskim troškovima, zbog čega se smatra jednim od najprofitabilnijih oblika trgovine. Najpoznatije kompanije na Internetu su kompanije koje su postale veliki ekonomski giganti i koji doživljaju najbrži procvat. To su sledeće kompanije: Amazon, Aliexpress i Ebay. Njihovi sajtovi su uvek dostupni i katalogi omogućavaju kupcima kupe njihove proizvod bez ikakvih ograničenja iako su te kompanije hiljadama kilometara udaljene.

Najveća prednost elektronske trgovine jeste uvođenje automatizacije svih poslovnih procesa, što je dovelo da efikasnije poslovne saradnje i smanjenja troškova. Ona je uvela velike promene u odnosu na klasičnu trgovinu u pogledu brzine i fleksibilnosti, jer se sada sve transakcije brže odvijaju i podložnije su prilagođavanju promenama u savremenom poslovanju.

U savremenom digitalnom dobu se sve zasniva na informaciji, tako da trgovci nastoje da imaju što više informacija o kupcima kako bi saznali njihove želje, ponudu prilagodili njima, a njihova prodaja bila efikasnija. Pored toga, kompanije biraju snabdevače bez obzira na njihovo geografsko poreklo kako bi prodavala svoje proizvode i usluge na globalnom nivou. Stvaraju se potpuno nova tržišta.

Neke od osnovnih prednosti elektronske trgovine su da se ukida posrednik, jer kupac može direktno da vrši kupovinu. Pre nastanka elektronske trgovine su postojali tradicionalni trgovinski posrednici-maloprodaja i veleprodaja (prodaja proizvoda) i distributeri (prodaja usluga). Njihovu ulogu su danas preuzeli nova vrsta posrednika, a to su softver i hardver koji predstavljaju neophodne elemente u realizaciji elektronske trgovine.

² Vulić M, Elektronska trgovina, Visoka škola strukovnih studija za IT-ITS, Beograd 2015, str. 15.

Prednosti elektronske trgovine za krajnjeg kupca su da može proizvod da kupi iz fotelje u bilo kom delu sveta, kao i da dobija pregledne interaktivne multimedijalne kataloge sa mnoštvo informacija. Prednosti elektronske trgovine za prodavca se sastoje u tome da su cene proizvoda prilagodljive i lako promenljive, nisu mu potrebni maloprodajni objekti i nekretnine i manje je papirologije.

Međutim elektronska trgovina ima i svoja ograničenja koja se sastoje u tome da u njoj nedostaje živi kontakt sa prodavcem što predstavlja ključan faktor u prodaji. Jedini vid komunikacije u vidu razmene utisaka i kritika između kupca i prodavca je putem mejla. Još neka od ograničenja elektronske trgovine su:

- Kupovina preko Interneta je ljudima i dalje nesigurna i potrebna je doza poverenja (sa obe strane),

- Mnogi ljudi još uvek ne koriste Internet u toj meri da bi isti taj Internet koristili za kupovinu,
- Ugrožena lična i finansijska privatnost ,

- Internet predstavlja javnu mrežu koja je dostupna svima i uvek postoji faktor zloupotrebe

U cilju očuvanja sigurnosti kupaca prodavaca, potrebno je uvesti sledeće bezbednosne mere:

- Autentičnost informacija (definisanje i provera identiteta pošiljaoca pomoću digitalnih potpisa i sertifikata koji potvrđuju autentičnost pošiljaoca i sadržaj njegove poruke)

- Zaštita tajnosti informacija,

- Integritet informacija (sprečavanje neovlašćene izmene informacija),

Razvoj i značaj elektronske trgovine u Srbiji

Na našim prostorima upotreba elektronskog poslovanja i elektronske trgovine je i dalje na samom početku, jer su neki aspekti zakonske regulative i još uvek prilagođeni tradicionalnom načinu poslovanja. Pored toga u mnogim državnim strukturama postoji nedostatak infrastrukture kako bi se pružile elektronske usluge u vršenju poslovnih transakcija. U odnosu na državni sektor, u kompanijama na našim prostorima papirnu dokumentaciju je u najvećem broju slučajeva zamenila elektronska, dok se najveći broj transakcija vrši putem Interneta.

Elektronska trgovina u Srbiji se razvija svakodnevno jer je na elektronskom tržištu dostupan veliki broj brojeva informacija koji neprestano raste. Građani Srbije trguju sve više putem Interneta tako da je sada moguće platiti računarsku opremu, belu tehniku, mobilne telefone, turističke aranžmane, avionske karte itd. Elektronska trgovina omogućava brži pronalazak željenog artikla, lakše upoređivanje cena i plaćanje transakcije bez odlaska banku, tj. putem dva klika na kompjuteru.

Na osnovu istraživanja u 2017 godini, u proseku je 41,4% preduzeća naručivalo je tokom 2016. godine proizvode/usluge putem Interneta, a 23,8% preduzeća primalo porudžbine putem Interneta. Kada sagledamo strukturu preduzeća prema veličini, dobijamo sledeće rezultate i to:

- 59,6% velikih preduzeća naručivalo je proizvode/usluge putem interneta;

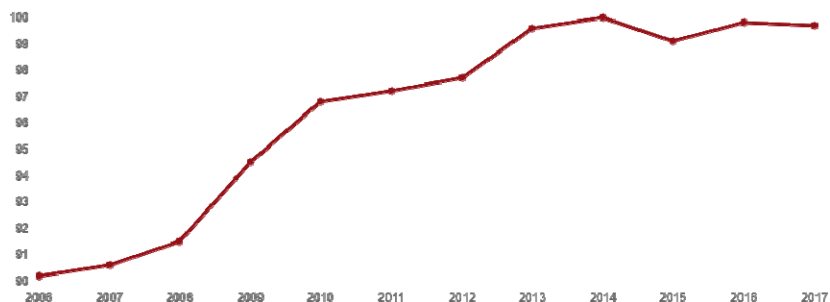
- 46,5% srednjih preduzeća naručivalo je proizvode/usluge putem interneta;

- 39,3% malih preduzeća naručivalo je proizvode/usluge putem interneta.

Društvene mreže su sve prisutnije i u poslovanju preduzeća. U prilog tome govore rezultati istraživanja koji pokazuju da je 39,2% preduzeća koristilo neku od društvenih mreža za potrebe svog poslovanja. Pored toga, 9,3% preduzeća plaća usluge klad (cloud) servisa.

U Republici Srbiji 99,7% preduzeća ima internet priključak, veb-sajt poseduje 80,4% preduzeća. Na sledećoj tabeli 1 dat je grafički prikaz korišćenja Interneta u poslovanju preduzeća (u %).

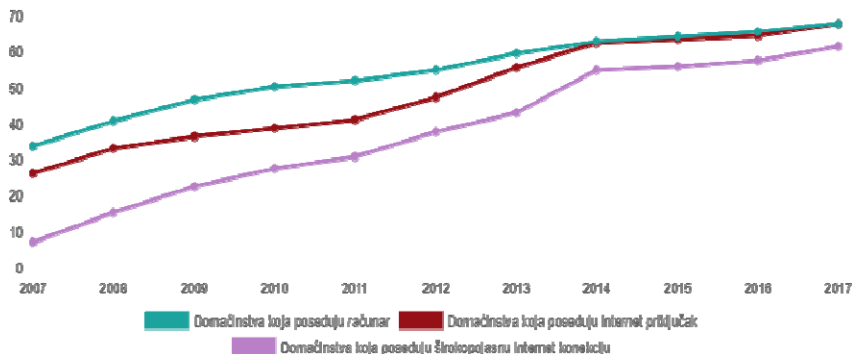
Tabela 1 – Preduzeća koja koriste Internet u svom poslovanju³

Na osnovu prikazanog se vidi da iz godine u godinu raste broj preduzeća koja koriste Internet, tako da se može reći i da raste korišćenje usluga elektronskog poslovanja i elektronske trgovine. Ipak vidimo da u 2015. godini dolazi do blagog pada, a nakon toga opet raste korišćenje Interneta.

U 2017. godini oko 68% domaćinstava u Republici Srbiji poseduje Internet priključak. Zastupljenost internet priključka je najveća u Beogradu i iznosi 77,5%. U Vojvodini ona iznosi 68,7%, a u centralnoj Srbiji 63,8%. Pored toga, oko 90,5% domaćinstava poseduje mobilni telefon, 43,7% poseduju lap top, a 61,9% poseduje širokopojasnu internet konekciju, što je prikazano na tabeli 2.

Tabela 2 – Domaćinstva koja poseduju računar, Internet priključak i širokopojasnu Internet konekciju⁴

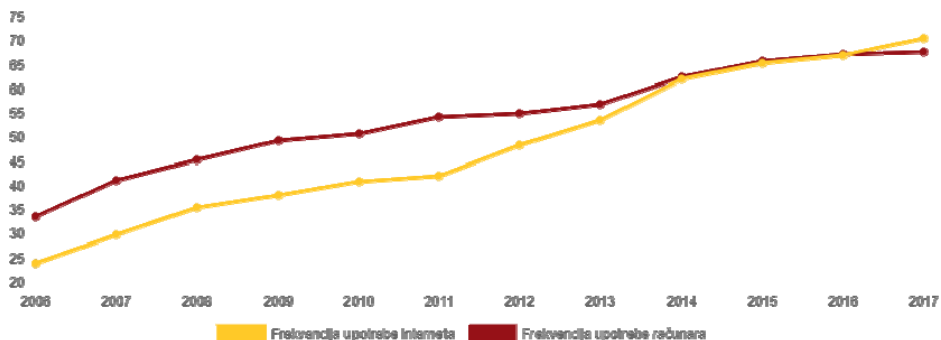

³ Republički zavod za statistiku, Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2017. <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/upotreba-ikt/preduzeća>

⁴ Republički zavod za statistiku, Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2017. <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/upotreba-ikt/domaćinstva>

U Republici Srbiji u 2017. godini preko 3.300.000 lica koristi računar svakog ili skoro svakog dana. Oko 32% internet populacije koristi usluge e-uprave. U poslednja 3 meseca je 28,3% korisnika interneta kupovalo/poručivalo robu ili usluge putem interneta. Procenat Internet populacije od 16-24 godina koja poseduje nalog na društvenim mrežama iznosi 90,6%.

Tabela 3 – *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija od strane pojedinaca*⁵

Iz prikazane tabele se vidi da iz godine u godinu raste frekvencija upotrebe Interneta i frekvencija upotrebe računara. Do 2014. je frekvencija upotrebe računara imala veći rast, međutim frekvencija upotrebe Interneta doživljava ekspanziju u 2016. godini i po rastu prevazilazi frekvenciju upotrebe računara od strane pojedinaca.

Zaključak

Elektronsko poslovanje predstavlja u današnje vreme obavljanje poslovnih procesa pomoću informacionih tehnologija. Ova vrsta tehnologije je dovela do ogromnog napretka u svetu jer je omogućeno da se efikasnije obavljaju zadaci, brzo razmenjuju informacije, ostvarivanje uštede u troškovima poslovanja bez obzira na vremensku i geografsku udaljenost. Sve to doprinosi da kompanije postaju moćnije i konkurentnije na tržištu.

Elektronska trgovina kao deo elektronskog poslovanja obuhvata sve kupoprodajne, ali i pretprodajne i postprodajne transakcije putem informaciono-komunikacionih tehnologija, prvenstveno Interneta. To je multidisciplinarni koncept jer obuhvata upravljanje lancem snabdevanja, transfer novca, e-marketing, kao i razmenu podataka i dokumenata. Ona predstavlja jedan od vodećih načina poslovanja u svetu koji je doživeo svoju ekspanziju i koji nastavlja dalje da se ubrzanim tempom razvija.

Na kraju, možemo zaključiti da su informacione tehnologije pojednostavile funkcionisanje kompanija, državnih institucija i sam život ljudi. Ipak, treba da imamo u vidu da upotreba elektronskog poslovanja u Srbiji i dalje nije na onom nivou kao što je to slučaj u razvijenim ekonomijama. Zbog nedovoljne edukacije građana na tom polju, oni se i dalje pribojavaju bezbednog i sigurnog plaćanja putem Interneta.

⁵ Republički zavod za statistiku, Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2017. <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/upotreba-ikt/pojedinci>

Cilj je da elektronska trgovina postane deo savremenog života ljudi. Potrebno je da korisnici ovih usluga imaju niže cene, banke imaju niže troškove transakcija i budu produktivnije, kao i da trgovci imaju lakši pristup tržištu. Usvajanjem seta zakona kojima se uređuje elektronski potpis, elektronski pečat, elektronsko čuvanje dokumenta, razmena informacija i bezbednost u oblasti elektronske trgovine, ovaj savremen koncept u Srbiji tek treba da ostavi svoj pečat.

Literatura

- [1] Simović V, Elektronsko poslovanje, Visoka škola strukovnih studija za IT-IST, Beograd 2016.
- [2] Vulić M, Elektronska trgovina, Visoka škola strukovnih studija za IT-ITS, Beograd 2015.
- [3] Jevremović S, Bezbednost elektronskog poslovanja, Visoka škola strukovnih studija za IT-ITS, Beograd 2014.
- [4] Radenković B, Despotović-Zrakić M, Bogdanović Z, Barać D, Labus A, Elektronsko poslovanje, FON, Beograd, 2015.
- [5] Unković M, Milosavljević M, Stanišić N., Elektronsko i berzansko poslovanje, Singidunum, Beograd, 2010.
- [6] Zakon o platnim uslugama, Sl. gl. RS 139/2014
- [7] Zakon o elektronskom dokumentu, elektronskoj identifikaciji i uslugama od poverenja u elektronskom poslovanju, Sl. gl. RS 94/2017
- [8] Vasković V, Sistemi plaćanja u elektronskom poslovanju, FON, Beograd, 2007.
- [9] Stankić R, Elektronsko poslovanje, Ekonomski Fakultet, Beograd, 2009.
- [10] Republički zavod za statistiku, Upotreba informacionih-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, www.stat.gov.rs

VAŽNOST LJUDSKIH RESURSA U
POSLOVNOM ODLUČIVANJU

Aleksandra Stanković i Milutin Pečić
Visoka škola akademskih studija „Dositej“
Bojana Ostojić
Visoka škola modernog biznisa MBS

Ljudski resursi u svakoj organizaciji predstavljaju pokretačku snagu liste. Kroz evoluciju organizacije kadrovska pitanja, pitanja ljudskih resursa, su se rešavala na različite načine. U početku je to rešavano individualno od slučaja do slučaja i to intuitivnim metodama. Mnogi menadžeri su se oslanjali na sopstvene osećaje, koje zapravo kadrove treba da prime u organizaciju i na koja mesta ti kadrovi treba da budu raspoređeni. Ljudski resursi determinišu uspeh svake organizacije. Poboljšanje učinka zaposlenih je toliko ambiciozan i važan zadatak da sve više firmi formira svoja odeljenja za ljudske resurse. Menadžment preduzeća treba stalno da radi na kompromisu između zadovoljenja potreba zaposlenih i ekonomskih efekata, uz istovremeno vođenje računa o kvalitetu usluga koje su mu stavljene u nadležnost od strane osnivača.

Ključne reči: *ljudski resursi, nadležnost, odlučivanje, organizacija, učinak*

Uvod

Kako se vremena menjaju, samim tim i organizacije u složenom okruženju u kojim se nalaze, nametnuta je potreba za stvaranjem specijalizovanih ljudskih resursa unutar organizacija koja su osposobljena da se bave kadrovskim pitanjima koristeći naučna saznanja. Uloga odeljenja u organizacijama koje se bave pitanjima ljudskih resursa, se međutim razlikuje od slučaja do slučaja.

Neki menadžeri veruju da je menadžment ljudskih resursa pre svega zanimanje ili aktivnost u svetu poslovanja. Kako u privatnom tako i u javnim sektorima, menadžeri zavise od ljudskih izvora da bi bili uspešni (Orlić, 2007, 112). Korporacije velikih obima, kao što su banke, univerziteti, agencije za oglašavanje, bolnice, proizvodna preduzeća, kao i državne ustanove, svi zajedno, moraju da koriste talentovane ljude ako žele da svaka od njih ostvari svoje ciljeve, kako dugoročne tako i kratkoročne. Bilo da je u pitanju, kontrolor u bolnici, gradonačelnik grada, upravnici u firmama, svaki od njih će uspeti samo u slučaju ako ume da radi sa ljudima.

Udovoljavanje ljudskim potrebama, očekivanjima i zakonskim obavezama u radnim organizacijama postalo je zahtevnije i složenije. Zakoni na unutrašnjem i konvencije na međunarodnom planu, nameću ograničenja u odnosu na upravljanje zaposlenima. Mora se izbegavati diskriminacija pri regrutovanju, selekciji i napredovanju kadrova. Sistem na-

građivanja mora biti takav da zaposleni osećaju da su posteno plaćeni za svoj trud. Kadrovske politike moraju da pomažu, a ne da ometaju ostvarenje ciljeva organizacije. Ova pitanja kao i mnoga druga iziskuju razumevanje kadrovske menadžmenta ili drugim rečima menadžmenta ljudskih resursa. Ova dva termina se mogu koristiti kao sinonimi.

Menadžment ljudskih resursa se mnogo promenio za relativno kratko vreme. Jedno istraživanje govori da više od 98% generalnih direktora smatra da je kadrovski menadžment glavna funkcija.

U savremenom poslovanju, koje karakterišu velike i ubrzane promene, organizacije se moraju stalno prilagođavati i iznalaziti nove načine za postizanje uspešnosti, ali i za njihov opstanak i dalji razvoj. Jedan od načina je i kontinuirano stvaranje i održavanje konkurentske prednosti. Ona se danas ostvaruje preko ljudi, koji sa svojim znanjem, veštinama, kreativnim sposobnostima i razvojnim potencijalima predstavljaju najznačajniji resurs organizacije. Osim što su najznačajniji, oni su istovremeno i najproblematičniji i najskuplji resurs. Njima treba upravljati na mudar, racionalan i human način. Upravo način na koji se upravlja ljudskim resursima postaje odlučujući faktor konkurentske sposobnosti, razvoja i opstanka organizacije.

Savremena teorija ukazuje da su ljudski resursi najznačajniji resurs organizacije, što ukazuje na važnost efikasnog upravljanja njima u cilju ostvarivanja, kako organizacionih, tako i individualnih ciljeva i interesa. Od kvaliteta procesa upravljanja ljudskim resursima (menadžmenta ljudskih resursa) zavisi organizaciona uspešnost. Sve aktivnosti menadžmenta ljudskih resursa su izuzetno važne, međutim, kao najvažnije možemo izdvojiti proces selekcije zaposlenih i njihovo obrazovanje, dalje usavršavanje i razvoj karijere.

Poslovno odlučivanje je veština, kao i svaka druga, koja se usavršava vremenom i samim iskustvom, jer svako od nas svakodnevno donosi odluke, i to na desetine njih. Za razliku od odluka u privatnom životu koje se donose uglavnom intuitivno i obuhvataju samo manji broj osoba, odluke u poslovnom životu ne mogu se oslanjati samo na instituciju, jer zavisno od nivoa na kojoj se odluke donose, obuhvataju manji ili veći broj zaposlenih ljudi. Ukoliko ste Predsednik države ili Premijer, o vašim odlukama zavisice sudbina možda i svih građana jedne zemlje.

Poslovno odlučivanje zahteva više sistematičnosti nego odlučivanje u privatnom životu zato što ono obuhvata veći broj ljudi, odnosno članova same organizacije. Šta je nivo odlučivanja viša, to je i samo odlučivanje važnije jer se tiče većeg broja članova organizacije, pa pogrešna odluka može imati katastrofalne posledice za organizaciju kao celinu.

Potreba za odlučivanjem postoji u svim vrstama poslova i u svim organizacijama. To znači da nema ni jednog radnog mesta na kojem se ne donose odluke. Razlika između pojedinih radnih mesta ogleda se u tome kolika je važnost (značenje) donesenih odluka. Tako razlikujemo strateške i izvršne odluke, zavisno o radnom mestu. Kod izvršnih radnih mesta, u strukturi radnog vremena dominiraju izvršne odluke, za razliku od menadžerskih radnih mesta, kod kojih dominiraju strateške odluke nad izvršnim. Udeo strateških odluka zavisi o nivou menadžmenta unutar organizacione strukture, pa što je radno mesto menadžera bliže organizacionom vrhu, udeo strateških odluka će biti veći.

Nastanak pojma i definisanje ljudskih resursa

Pojam „ljudski resursi“ pojavljuje se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka u SAD i Velikoj Britaniji, i to najpre u stručnoj literaturi, a zatim i u svakodnevnoj komunikaciji. Nastanak pojma pratile su brojne kritike i osporavanja. Naime, kritičari takvog

načina oslovljavanja zaposlenih smatraju da je ponižavajući za čoveka jer ga poistovećuje sa objektom upravljanja i svodi na puki dodatak mašini. Pošto su ljudi najveće bogatstvo organizacije, nedopustivo je po njima, da se dovode u istu ravan sa novcem, mašinama, i informacijama, pogotovo, ako se teži izgrađivanju humanijih odnosa između vlasnika kapitala i vlasnika radne snage. Takav pristup, po mišljenju kritičara, vodi u prošlost, a ne u budućnost, jer se njime ignorišu osnovne ljudske vrednosti, koje se u 21. veku ne mogu dovoditi u pitanje.

Uprkos kritikama, novi pojam se ubrzo širi i u druge zemlje, zahvaljujući između ostalog i brojnim pristalicama. Oni smatraju da se poistovećivanjem ljudi sa resursima konačno prestaje sa praksom prema kojoj su materijalni, finansijski i drugi resursi tretirani povoljnije nego zaposleni. Ta praksa više nije moguća jer su ljudski resursi i u terminološkom smislu, u najmanju ruku izjednačeni sa ostalim resursima organizacije. U našoj zemlji se pojam odomaćuje u poslednjoj dekadi prošlog veka i do danas je postao prepoznatljiv, prihvatljiv i koristi se kako u stručnoj literaturi, organizacijama tako i u svakodnevnoj komunikaciji. U upotrebi, međutim, još uvek egzistiraju i pojmovi „kadrovi“ i „personal“. „Kadrovi“ u svom izvornom značenju predstavljaju komandni sastav vojske, a termin je korišćen u socijalističkim zemljama za označavanje rukovodstva nekog preduzeća, da bi se kasnije koristio za sve zaposlene. Reč „personal“ je latinskog porekla i s druge strane, označava sve zaposlene u preduzeću i u širokoj je upotrebi kako na istoku tako i na zapadu.

Jasno je da se pojam „ljudski resursi“ ne može izjednačiti s navedenim pojmovima jer predstavlja mnogo širi pojam od „svih zaposlenih“ u jednom preduzeću. Njime se ne označavaju samo zaposleni nego i njihovi kvaliteti i rezultati, njihove vrednosti i sposobnosti, veštine i mogućnosti, odnosno njihova znanja i sveukupni potencijali. Iz navedenog proizlazi i jedna od brojnih definicija „ljudskih resursa“ :

„Ljudski resursi jesu ukupan ljudski potencijal u jednom društvu, regiji, opštini, grani delatnosti, kompaniji i sl; to su fizičke, fiziološke, psihičke, duhovne i druge ljudske vrednosti, njihova otkrivena i latentna potencijalna energija; njihova kultura, već stečeno znanje, umeće, navike, sposobnosti, njihov ukupni civilizacijski domet“ (Ibid, preuzeto od Ratković, M. (1997) *Ljudski resursi*, Univerzitet BK, Beograd, str. 3-10.

Značaj i specifičnosti ljudskih resursa

U savremenim uslovima poslovanja osnovni oblik konkurentske borbe među kompanijama postaje borba za kreativne stručnjake, dokazane lidere, ali sve više i za mlade, talentovane i obrazovane ljude. Osnovni činilac konkurentske sposobnosti i prednosti na tržištu, postaju ljudi, njihov razvoj, njihove mogućnosti, njihova motivacija i njihovo radno zadovoljstvo, jednom rečju ljudski resursi.

Oni predstavljaju najznačajniji resurs organizacije i imaju presudan značaj za ostvarivanje njenih projektovanih ciljeva. Iako su svi resursi organizacije važni, ljudski resursi su upravo ti koji ih povezuju u skladnu celinu. Njima treba upravljati efikasno, i to na mudar, racionalan i human način u cilju ostvarivanja, kako organizacionih, tako i individualnih ciljeva i interesa.

Prema autoru Živke Pržulj izuzetnost i specifičnost ljudskih resursa, koja ih stavlja u prvi plan u odnosu na ostale resurse i njihov značaj za organizacionu uspešnost, ogledaju se u sledećem:

– ljudski resursi, za razliku od ostalih resursa, mogu da stave u funkciju sve umne, fizičke i druge potencijale kojima raspolažu;

– ljudski potencijali, dobro ukomponovani i usmereni u pravcu timskog koncepta rada, obezbeđuju sinergijski efekat, koji ukupne rezultate rada čini većim od pojedinačno ostvarenih rezultata;

– rezultati rada pojedinaca, grupa, timova i organizacije u celini, između ostalog, zavise i od ponašanja i motivisanosti zaposlenih i menadžera;

– jedino čovek može oblikovati viziju, projektovati strategiju, imati ideje, stvarati kreacije, osmišljavati nove proizvode i slično;

– pojedinačna znanja i sposobnosti i pojedinačni kvaliteti i dometi predstavljaju osoben i po mnogo čemu jedinstven potencijal organizacije, naročito ako se dobro ukomponuju i na pravi način usmere ka ostvarivanju organizacionih ciljeva;

– ljudski resursi imaju dugoročan uticaj na poslovanje organizacije, između ostalog, i zbog toga što se dejstvo određenih odluka i promena može godinama odražavati na ukupne efekte poslovanja;

– odnos organizacije prema ljudskim resursima ima višestruko dejstvo: ekonomske, socijalne i zdravstvene prirode;

– ljudski resursi imaju sposobnost samoobnavljanja i razvoja, tim pre što se upotrebom ne obezvređuju i ne smanjuju nego potvrđuju i povećavaju;

– ljudski resursi su povezani sa svim poslovnim funkcijama jer je njihovo ostvarivanje gotovo nezamislivo bez uključivanja čoveka i njegovih umnih i drugih potencijala;

– ulaganje u ljudske resurse je isplativije od ulaganja u bilo koje druge resurse, jer bez čoveka i njegovog rada nema ni viška vrednosti, odnosno novostvorene vrednosti.

Polazeći od raspoloživih resursa i potencijala, menadžment organizacije treba da nastoji da se negativne osobine pojedinaca neutrališu ili makar minimiziraju, a pozitivne vrednosti i raspoloživi kvaliteti i drugi potencijali prepoznaju, aktiviraju i na pravi način usmere.

U ostvarenju organizacionih ciljeva, mora se voditi računa i o individualnim potrebama i interesima. Rezultati poslovanja se ne mogu povećavati ako se zadovoljstvo pri radu smanjuje. Zaposleni koji je zadovoljan svojim položajem i statusom u organizaciji, motivisan je da svoj posao radi odgovorno i na kvalitetan i profesionalan način doprinoseći ostvarivanju ciljeva organizacije. Obrnuto, zaposleni koji nije zadovoljan svojim položajem i statusom u organizaciji, nije odgovarajuće motivisan za ostvarenje njenih ciljeva, odnosno ne pruža zadovoljavajuće rezultate na radu. Na menadžmentu ljudskih resursa je da o navedenom vodi računa kako bi se između organizacionih i individualnih ciljeva i interesa uspostavio zadovoljavajući balans.

Obezbeđivanje ljudskih resursa u organizaciji

Organizacije se moraju prilagođavati globalnim promenama i uslovima turbulentnog poslovnog okruženja, jer nije u pitanju samo njihova uspešnost, nego i njihov opstanak. One iznalaze nove organizacione forme i nova strukturalna rešenja, dovoljno fleksibilna i nužno adaptivna.

Savremene organizacije se sve više udaljavaju od svog uobičajenog piramidalnog oblika, njihova strukturalna postaje ravnija i kreće se prema horizontalnom obliku točka. Značaj strogo definisanog i određenog radnog mesta, kao i samog prostora za rad se gubi, a rad se sve više organizuje u projektnim timovima. Zahvaljujući savremenoj tehnologiji, mnoge poslovne aktivnosti se obavljaju i od kuće. Raste broj zaposlenih na određeno vreme, privremeno zaposlenih, kao i zaposlenih u svojstvu spoljnih saradnika ili honorarno zaposlenih.

Prema predviđanjima Pitera Drakera, za dvadesetak godina moguće je da polovina ljudi koji rade za organizaciju, neće biti stalno zaposlena ili u radnom odnosu u toj organizaciju, svakako bar ne puno radno vreme.

Bez obzira na sve navedene promene i izazove, nosioci svih aktivnosti i dalje ostaju ljudi. Oni sa svojim znanjem, veštinama, sposobnostima i razvojnim potencijalima predstavljaju najznačajniji resurs organizacije i faktor njene konkurentske sposobnosti i prednosti na tržištu, a samim tim i faktor uspeha. Imajući u vidu njihov značaj, jasno je koliku važnost ima efikasno upravljanje njima za poslovanje organizacije i ostvarenje njenih strateških ciljeva.

Obezbeđivanje, odnosno, pribavljanje ljudskih resursa u organizaciji obuhvata tri glavne aktivnosti: *planiranje kadrova*, *regrutovanje* i *selekciju kadrova*. Ukratko, planiranje kadrova je usmereno na strategiju planiranja u organizaciji. To je pokušaj da se predvidi buduća ponuda i potražnja ljudskih izvora potrebnih organizaciji. Regrutovanje se odnosi na pronalaženje odgovarajućeg broja kvalifikovanih kandidata za poslove u organizaciji. Dok je selekcija faza u kojoj se pojedinac podvrgava ispitivanju nakon čega se donosi odluka o njihovom prijemu ili odbijanju.

Planiranje ljudskih resursa

Planiranje kadrova mora da uzme u obzir lokaciju ljudi na poslove u dužem vremenskom periodu, ne samo za sledeći mesec ili čak za sledeću godinu. To je proces analiziranja i procene potrebe za kadrovima i njihove raspoloživosti. Činioci koji se pri tom razmatraju uključuju postojeće veštine u organizaciji i očekivane poslove koje treba popuniti zbog odlaska kadrova u penziju, napredovanja, premeštaja, bolovanja, otpuštanje ili nekih drugih razloga. Planiranje kadrova takođe mora da predvidi ekspanzije i redukcije u poslovanju i tehnološke promene koje mogu da utiču na organizaciju. Na osnovu ovih analiza prave se planovi za raspoređivanje kadrova za rad po smenama, privremeno otpuštanje kadrova ili smanjivanje broja zaposlenih, trening postojećih kadrova, kao i za regrutovanje i zapošljavanje novih ljudi. Zbog toga što je usredsređeno na organizacione potrebe, planiranje kadrova mora biti deo procesa ukupnog strategijskog planiranja u organizaciji.

Plan ljudskih resursa obezbeđuje „mapu puta“ za budućnost, identifikujući odakle će se verovatno regrutovati zaposleni, kada će biti potrebni i koja obuka i pravac razvoja je potreban zaposlenima. Planovi su često kratkoročni i fleksibilni zbog teškoće organizacije da predvidi zahteve za ljudskim resursima u uslovima sve dinamičnijih promena, a pripremaju se u oblasti:

1. snabdevanja ljudskim resursima,
2. fleksibilnosti,
3. zadržavanja zaposlenih i
4. smanjenja broja zaposlenih.

Planiranje kadrova definišemo kao strategiju za pribavljanje, korišćenje, unapređivanje i očuvanje ljudskih resursa u organizaciji. Na prvi pogled, čini se da ova definicija obuhvata gotovo sve aktivnosti koje se odnose na zaposlene u jednoj organizaciji i da se u dobroj meri poklapa s definicijom kadrovskog menadžmenta. To je u izvesnom smislu tačno jer se planiranje kadrova odnosi na određivanje šta će se u budućnosti događati u

organizaciji u vezi s ljudskim resursima, odnosno zaposlenima. Samo kroz proces planiranja mogu se prepoznati potencijalni budući problemi i preuzeti odgovarajuće mere. Kadrovski menadžer se zadužuje da postavi planove kadrova kako bi se osiguralo da pravi ljudi, u pravo vreme i na pravom mestu budu na raspolaganju u preduzeću.

Proces planiranja ljudskih resursa u organizaciji

Jedna od najizazovnijih odgovornosti menadžera je planiranje kadrova koji će biti potrebni s obzirom na promene i rast same organizacije. Planiranje kadrova je posebno važno u oblastima sa visokom tehnologijom kao što su proizvodnja računara i telekomunikacije. Proces planiranja kadrova obuhvata nekoliko faza:

Procena spoljnih i unutrašnjih činilaca je prva faza u planiranju kadrova, na osnovu ove faze postavljaju se ciljevi i razvijaju specifični planovi. Zatim se može preći na predviđanje potrebe za kadrovima tako što se upoređuju broj ljudi i veštine koje će biti potrebne sa postojećim poslovima i veštinama zaposlenih. Prvi korak u bilo kojem planiranju kadrova je prikupljanje podataka. Predviđanje ili plan ne mogu biti bolji od podataka na kojima se zasnivanju. Planiranje kadrova iziskuje dve vrste informacija, to su podaci iz spoljnog okruženja i podaci iz same organizacije.

Podaci iz spoljnog okruženja uključuju informaciju o trenutnom stanju i predviđenim promenama u ekonomiji uopšte, ekonomiji posebne industrije, relevantnoj tehnologiji i konkurenciji. Svaki od ovih činilaca može da utiče na poslovne planove organizacije i samim tim na potrebu za ljudskim resursima. Neki od najvažnijih spoljnih činilaca koji utiču na planiranje kadrova u organizaciji su:

- Uticaj ekonomske politike,
- Ekonomski uslovi,
- Demografski uslovi,
- Tehnologija,
- Konkurencija

Proces planiranja ljudskih resursa ne završava se sa donošenjem plana, jer savremeni način planiranja podrazumeva i potrebu stalnog praćenja njegovog ostvarivanja odnosno menjanja tokom primene pod uticajem brzih i iznenadnih promena u okruženju. Bez obzira koliko se vodi računa da se proces planiranja do kraja izvede pažljivo i kvalitetno, nemoguće je prilikom izrade planova predvideti baš sve okolnosti. Zbog toga, dobro i kvalitetno planiranje podrazumeva i stalno praćenje i ocenu učinjenih projekcija, ali i eventualne korekcije, ako nastupe nepredviđene okolnosti. Dokaz uspešnog planiranja ljudskih resursa jeste organizacija u kojoj su ljudski resursi konstantno usklađeni sa potrebama poslovanja.

Ko planira?

Tradicionalno planiranje kadrova obično započinje i njima upravlja kadrovsko odeljenje. No, pošto je neophodno prikupiti informacije iz svih delova organizacije, linijski menadžeri moraju biti uključeni u proces planiranja kadrova. Strategijsko planiranje kadrova uključuje najviši menadžment i kadrovske eksperte i može da se oslanja na informaciju dobijenu od nižih nivoa menadžmenta. Ne angažuju se sve organizacije u predviđanju i planiranju kadrova, mada njihov broj raste. Jedno istraživanje je pokazalo da se samo 60% kompanija angažuje u planiranju kadrova. Kao i u slučaju mnogih drugih kadrovskih aktivnosti veća je verovatnoća, da veće firme imaju sisteme za planiranje kadrova nego manje.

Ko se planira?

U projektovanju sistema za planiranje kadrova, imamo više izbora u odnosu na to ko se planira. Jedna mogućnost je da se planira na zbirnom nivou, za poslove ili porodice poslova. Ova vrsta planiranja se tipično koristi za poslove sa većim brojem izvršilaca i za poslove na srednjem ili nižem nivou u menadžmentu.

Jedna organizacija, na primer, može da predvidi da će joj biti potrebno 30 elektro inženjera za rad u laboratoriji za razvoj. Alternativa je da se planira samo za one poslove za koje logika i iskustvo govori da su problematični. Pored zbirnog planiranja, mnoge organizacije planiraju i na individualnom nivou.

Za važne poslove, naročito za one položaje najvišeg menadžmenta, ove organizacije prepoznaju pojedini zaposlene koji će ih verovatno naslediti. To je izuzetno važno, jer je proces traženja ljudi na tim položajima jako skup, jer iziskuje dodatno vreme za njihovo obrazovanje i prilagođavanje. Plan sukcesije za najviše menadžerske položaje može da prepozna od jednog do tri moguća naslednika i da odredi potrebe za dodatnim treningom koji je neophodan svakom od njih da bio postao potpuno kvalifikovan za ovaj položaj u određenom trenutku u budućem vremenu.

Kad se planiranje sprovodi?

Organizacije obično pribegavaju procesu planiranja kadrova jednom godišnje, ali se tokom godine mogu činiti promene na osnovu njihovih informacija. Neočekivana recesija bi, na primer, svakako zahtevala da se kratkoročni planovi regrutovanja ponovo razmotre. Novi problemi ili novo pitanje u vezi sa kadrovima može takođe da izazove potrebu za planiranjem ljudskih resursa u organizaciji.

Proces planiranja može da se usredsredi na jedan od nekoliko vremenskih perioda. Organizacije u kojima je funkcija planiranja kadrova u elementarnoj fazi razvoja tipično planiraju na kratak rok, samo jednu godinu unapred i sa posebnim naglaskom na potrebe regrutovanja. Organizacije sa više iskustva u planiranju kadrova i sa složenijim potrebama mogu da planiraju srednjoročno, dve do tri godine unapred. Neke organizacije se angažuju u dugoročnom planiranju kadrova, više od tri godine unapred. Planovi za sukcesiju najviših menadžera uključuju duže vremenske horizonte. (Susan E. Jackson and Randall S. Schuller, 1990)

Regrutovanje kadrova

Cilj regrutovanja kadrova je da se obezbedi dovoljno velika grupa kvalifikovanih kandidata iz koje mogu da se izaberu odgovarajući kadrovi, kako bi se obezbedili ljudski resursi u organizaciji. Ako je broj kandidata jednak broju ljudi koje treba zaposliti, onda nema selekcije, već je izbor napravljen. Organizacija ili mora da ostavi neka mesta nepopunjena ili da primi sve кандидате. Osim u vremenima štednje, organizacije imaju stalnu potrebu da regrutuju nove zaposlene da bi zamenile one koji odlaze ili napreduju i da bi osigurale organizacioni rast. Regrutovanje može da bude veoma skupo.

Regrutovanje ljudskih resursa je dvosmeran proces, jer u njemu učestvuju dve strane, organizacija koja ima potrebu da popuni upražnjena radna mesta i kandidat, koji je zainteresovan za rad u organizaciji. Obe strane imaju mogućnost izbora, imajući u vidu

da ni kandidatima nije svejedno gde će i šta raditi i za koju i kakvu organizaciju će se vezati. To znači da se prilikom regrutovanja mora voditi računa i o željama i potrebama potencijalnih kandidata, kako ceo proces ne bi završio samo na privlačenju, već i dugoročnom zadržavanju kandidata u organizaciji.

Kandidatima je potrebno pružiti što više informacija o uslovima rada i poslu za koji se prijavljuju, kao i o samoj organizaciji. Davanje netačnih i nepotpunih podataka, odnosno isticanje samo jakih strana, a prikrivanje slabosti u cilju ulepšavanja slike o organizaciji kako bi se kandidat lakše privukao, može samo trenutno imati pozitivan efekat. Upoznavanje sa stvarnim stanjem kod novozaposlenih ubrzo izaziva razočarenje, nezadovoljstvo i na kraju napuštanje organizacije. Sve to može negativno uticati na ugled organizacije, ali i na uspeh budućeg regrutovanja, jer organizacije koje uživaju veći ugled imaju i veće prednosti u izboru kvalitetnijih kandidata.

Regrutovanje prati planiranje kadrova, o ovaj proces prati selekcija. Bez tačnog planiranja kadrova, organizacija bi mogla da regrutuje pogrešan broj kadrova ili pogrešnu vrstu zaposlenih. Bez uspešnog regrutovanja koje obezbeđuje dovoljno veliku grupu kandidata, čak i najtačniji sistem selekcije je od male koristi.

Regrutovanje prevodi plan kadrova u akciju i takođe popunjava upražnjene položaje u neočekivanim situacijama. Obično menadžer obaveštava nekog u kadrovskom odeljenju da postoji potreba za potpunom upražnjenog položaja. Uobičajeni način da se to uradi je pomoću podnošenja zahteva kadrovskom odeljenju. Menadžer i neko iz kadrovskog odeljenja moraju da pregledaju opis posla i specifikaciju posla kako bi imali jasnu i ažurnu informaciju o dužnostima posla i specifičnim kvalifikacijama. Upoznavanje s poslom olakšava prepoznavanje minimuma kvalifikacija neophodnih za zadovoljavajuće obavljanje posla.

Nakon toga započinje regrutovanje pomoću *internih izvora* kadrova koji se mogu obezbediti kroz premeštaj, napredovanje i interno oglašavanje upražnjenih položaja u organizaciji.

Eksterni izvori se koriste ako je potrebno i svi kandidati se podvrgavaju ispitivanju kroz proces selekcije. Praćenje je neophodno da bi se ocenila efektivnost regrutovanja i informacija o tome se vraća planerima kadrova.

Interni i eksterni izvori

Interni ili eksterni izvori je uglavnom često pitanje kada se obezbeđuju ljudski resursi u organizaciji. Često je odlučivanje o tome da li će se upražnjeni položaj popuniti interno ili eksterno prvi korak u planiranju regrutovanja. U nekim slučajevima to nije neophodno. Pripravnički poslovi se moraju popunjavati eksterno, a za neke položaje politika kompanije može da bude da se prvo popunjavaju iz internih izvora. Najveći broj organizacija koristi mešavinu internih i eksternih izvora unapređujući raspoložive kvalifikovane kadrove iz sopstvenih izvora i regrutujući iz spoljnih kada su potrebne nove veštine ili kad je rast vrlo brz. Obe vrste izvora imaju svoje prednosti i nedostatke.

Kada se koriste interni izvori, upražnjeni položaj popunjava osoba, čije sposobnosti su poznate. Pošto je poslodavac imao dovoljno vremena da posmatra pojedinca na jednom poslu, potrebno je manje nagađanje da se proceni njegova sposobnost za obavljanje drugog posla. Procena kandidata koji se regrutuju spolja zasniiva se na manjen pouzdanim informacijama kao što su reference i relativno kratki susreti, kao što su intervjui.

Druga prednost promocije kadrova iz sopstvenih izvora je što se time motivišu zaposleni. Kvalifikovani i ambiciozni kadrovi neće napuštati organizaciju i verovatno će se više uključivati u razvojne aktivnosti ako veruju da je napredovanje izvesno. Isto tako, smanjuje se vreme treninga i socijalizacije jer postojeći zaposleni moraju manje da uče o organizaciji i njenim originalnim procedurama nego što to moraju da čine novi kadrovi. Kod ove aktivnosti jako su bitni i troškovi koje ona iziskuje, pa je stoga, regrutovanje kadrova iz sopstvenih izvora brže i jeftinije ako organizacija ima potencijala za to. Konačno, u kriznim vremenima, regrutovanje iz internih izvora obezbeđuje sigurnost zaposlenja ljudima koji su već deo te organizacije. Odnosno manja je verovatnoća da će ti ljudi biti sklanjani sa tih radnih mesta, otpuštanjem ili nekim drugim načinom.

Međutim, ako se organizacija brzo razvija, interna ponuda kvalifikovanih kadrova može da bude nedovoljna. U tom slučaju može se dogoditi da se ljudi unapređuju pre nego što su za to spremni ili da ne ostaju dovoljno dugo na jednom poslu da bi mogli da nauče kako da ga obavljaju dovoljno dobro.

Regrutovanje iz eksternih izvora unosi svežu krv i nove ideje u organizaciju. Njime se takođe izbegava konfuzija izazvana efektom talas, (ovaj efekat podrazumeva pomeranje ljudi sa svojih na druge položaje, tako da postoji uvek upražnjeno mesto onoga ko se pomerio korak napred), udovoljava se zahtevima za jednakim mogućnostima zapošljavanja i prevazilaze se teškoće brzog rasta bez preterane upotrebe neiskusnih kadrova. Druga prednost mogu biti uštede troškova treninga. Zapošljavanje iskusnih radnika iz drugih kompanija može da smanji potrebu za složenim programima treninga i razvoja u kući.

Glavni nedostatak eksternog regrutovanja su troškovi. Spoljna tržišta rada su mnogo veća i teže su dostupna od unutrašnjeg, pa eksterno regrutovanje obično zahteva više vremena i novca. Isto tako, postoji mogućnost da se zaposleni kandidat koji nije onakav kakvim se prikazao za vreme selekcije. Konačno, previše eksternog regrutovanja obeshrabruje postojeće zaposlene jer smanjuje mogućnost za napredovanje u organizaciji.

Interni izvori

Interno regrutovanje podrazumeva pronalaženje odgovarajućih kandidata u samoj organizaciji među postojećim zaposlenima.

Među internim izvorima regrutovanja su:

1. Sadašnji zaposleni,
2. Prijatelji zaposlenih,
3. Bivši zaposleni i
4. Kandidati koji su ranije prijavljivani za posao u organizaciji,

Interno oglašavanje poslova

Sistem koji se najčešće koristi za interno regrutovanje je interno oglašavanje poslova (job posting and bidding).

Zaposleni se obaveštavaju o svim upražnjenim položajima, putem oglasa na oglasnim tablama, cirkularnih publikacija i kompanijskih novina. Ovi oglasi opisuju poslove, mesto gde se oni obavljaju, uslove plaćanja i potrebne kvalifikacije i ohrabruju sve zapo-

slene da se prijave. Menadžer za zapošljavanje ocenjuje kandidate i donosi odluku o izboru. Zaposleni koji su se prijavili ali nisu izabrani dobijaju povratno pismo u kome im se objašnjava kako treba da poboljšaju svoje kvalifikacije.

Interno oglašavanje poslova kao metod za interno regrutovanje profesionalnih menadžerskih položaja se retko koristi. Za ove položaje se obično koriste planovi za sukcesiju menadžera i kompjuterizovani informacioni sistemi o obrazovanju, veštinama, radu, iskustvu i naklonostima menadžera za određena mesta i poslove. Kad se ukažu upražnjeni položaji informacioni sistem može brzo da ponudi i listu potencijalnih kandidata.

Regrutovanje preko postojećih zaposlenih

Pouzdan izvor kadrova mogu biti rođaci i prijatelji postojećih zaposlenih. Zaposleni mogu da obaveste potencijalne kandidate o prednostima posla u kompanijama, mogu da napišu pismo da ih upoznaju i da ih preporuča, kao i da ih ohrabruju da se prijave. Ovo je veoma efektivan i jeftin metod regrutovanja.

Bivši zaposleni

Bivši zaposleni su takođe dobar interni izvor kandidata. Neki penzionisani kadrovi mogu biti voljni da se vrate na posao u režimu skraćenog radnog vremena ili mogu da preporuča nekog ko je zainteresovan da radi za kompaniju. Ponekad ljudi koji su napustili kompaniju zbog raznih razloga, kao što su neki porodični problemi, studiranje i drugo, mogu da budu voljni da se vrate na posao.

Kandidati koji su se ranije prijavljivali na posao

Još jedan izvor kandidata može se pronaći u organizacionoj dokumentaciji. Iako ne predstavljaju istinski interni izvor, ljudi koji su se ranije prijavljivali za poslove u organizacijama mogu se ponovo kontaktirati putem pošte. Ovo je brz i jeftin način da se popune neočekivano upražnjena mesta, odnosno položaji. Studenti koji su bili na praksi u kompanijama mogu biti impresionirani ovim iskustvom, te stoža mogu imati jaku želju i volju da postao deo iste, nakon diplomiranja na fakultetu. Oni bi se takođe mogli podvesti pod ovu kategoriju.

Eksterni izvori

Eksterno regrutovanje, odnosno regrutovanje iz eksternih izvora, je najčešće formalno i podrazumeva traganje na tržištu rada za kandidatima koji nisu imali nikakav prethodni dodir sa organizacijom. Eksterni izvori uključuju:

1. Škole i fakultete,
2. Agencije za zapošljavanje,
3. Firme za pružanje usluga,
4. Sindikate,
5. Medijske izvore,
6. Profesionalne asocijacije,
7. Konkurenciju.

Škole i fakulteti

Škole i fakulteti mogu biti dobar izvor novih zaposlenih za mnoge organizacije. One se mogu uključiti u program regrutovanja pri čemu se naročito mora voditi računa o sledećem:

- Saradnja sa njima mora biti redovna, čak i u vreme kad ne postoji potreba za novim kadrovima moraju se održavati dobri odnosi sa ovim institucijama;

- Stalni kontakt i dobri odnosi mogu da budu presudni u takmičenju da se obezbede najbolji diplomirani đaci, odnosno studenti;

- Uključivanje škola i fakulteta je poželjnije u dugoročnim programima regrutovanja nego u kampanjskom pristupu i neke škole i fakulteti imaju posebne savetnike za izbor zanimanja koji mogu da pomognu pri izradi i sprovođenju plana regrutovanja.

Regrutovanje sa fakulteta se koristi kad su organizaciji potrebni visoko obrazovani pripravnici. Ono može da bude veoma produktivno jer se veliki broj dobrih kandidata može intervjuisati u kratkom vremenskom periodu na jednom mestu. Za intervjuisanje se mogu koristiti kadrovski profesionalci, ali to mogu biti ljudi koji rade na drugim poslovima.

Agencije za zapošljavanje

Agencije za zapošljavanje mogu biti kako državne tako i privatne.

Državne agencije za zapošljavanje se organizuju po administrativno-teritorijalnom principu i njihove usluge se ne naplaćuju. Privatne agencije za zapošljavanje se takođe mogu naći u većini gradova i njihove usluge se naplaćuju.

Agencije za zapošljavanje obavljaju preliminarno ispitivanje kandidata i dovode organizaciju u vezu sa kandidatom. One se međusobno mogu razlikovati u pogledu nivoa usluge, troškova i vrste kandidata koje obezbeđuju. Poslodavci mogu da smanje jedan broj mogućih problema s agencijama za zapošljavanje tako što im daju podobne informacije o poslu koji se popunjava, uključujući i takve detalje kao što su naziv posla i veštine koje se zahtevaju, potrebno iskustvo i obrazovanje i nagrađivanje.

Firme za pružanje usluga

Možda najpristupačniji i najneposredniji izvor određenih kadrova su firme za pružanje usluga. One se najčešće koriste za poslove koje ne zahtevaju visoke kvalifikacije i koji su privremeni i sezonski.

Sindikati

Sindikati mogu biti važan izvor kadrova. U nekim oblastima kao što je građevinarstvo, sindikati su tradicionalno nudili radnike poslodavcima. Sindikati ponekad mogu da kontrolišu ili da utiču na potrebe za regrutovanjem i zapošljavanjem. Organizacija sa jakim sindikatom je manje fleksibilna u odlučivanju ko će biti primljen na posao i gde će biti raspoređen.

Medijski izvori

Medijski izvori: novine, magazini, radio, televizija i reklamni panoji se koriste široko i bliski su mnogim ljudima koji traže posao.

Najopštiji metod regrutovanja je oglašavanje kroz novine. Oglašavanje regrutovanja je usmereno na ljude koji traže posao i ima za cilj privlačenje tih ljudi da se prijave za posao u pojedinim kompanijama. Ovo oglašavanje dopire do mnogo šire publike. Procenjuje se da samo 10 do 25% čitalaca prate oglase da vide šta se nudi. Ostatak čitalaca je zaposleno ali redovno prate oglase da bi videli šta se nudi. Nije verovatno da će ovi čitaoci se prijaviti odmah, ali oni stvaraju tako sliku o poslodavcima čije oglase opažaju. Dobro oglašavanje može da utiče na njih da se kasnije, kad budu tražili novi posao, odluče baš za kompaniju čije su oglase čitali. Drugi deo publike čine zaposleni u kompaniji. Jedan oblik ovakvog oglašavanje jeste, *slepo oglašavanje*, u kome se kompanija ne otkriva već traži od kandidata da pošalje svoje odgovore u anonimni poštanski pregradak.

Profesionalne asocijacije i konkurencija

Izvori regrutovanja jesu i profesionalne asocijacije i konkurencija. Mnoge profesionalne asocijacije izdaju časopise u kojima se objavljuju oglasi za posao. One su posebno dobar izvor specijalizovanih profesionalaca. Na skupovima koje organizuju ove asocijacije, poslodavac može da sretne moguće kandidate koji trenutno rade u konkurentskim firmama. Neki poslodavci, neposredno kontaktiraju pojedince koji rade za konkurente.

Nakon kratkog pregleda izvora regrutovanja i njihovih oblika, možemo da ukažemo i na to da postoje izvesne razlike u kvalitetu regrutovanja na ovaj ili onaj način. Najbolji poslovi se popunjavaju interno ili kroz neformalne metode, kao što su preporuke a najbolji kandidati dolaze do posla neformalnim kanalima. Mada se ovakav zaključak čini preteranim, ipak postoji mnoštvo dokaza da se najbolji kandidati obezbeđuju iz neformalnih izvora.

Selekcija i orijentacija zaposlenih

Profesionalna selekcija predstavlja proces koji se sastoji iz određenih koraka koji se preuzimaju u cilju donošenja odluke, koji će od prijavljenih kandidata, od onih koji su prošli proces regrutovanja, biti primljen na određeno radno mesto. Ovaj proces selekcije mora biti takav da u startu odbacuje, opasne, sumnjive i slabe kandidate, jer u suprotnom efekat selekcije neće biti odgovarajući, i pored toga može se javiti mnoštvo drugih problema tokom ovog procesa.

U poslednje vreme nauka je razvila brojne metode, postupke i instrumente, pomoću kojih se može povećati stepen izvesnosti u prognoziranju budućeg uspeha nekog radnika. U procesu selekcije izuzetno je važno postići usklađenosti zahteva i karakteristika kandidata za posao odnosno znanja, sposobnosti, osobina ličnosti. Ceo proces selekcije zahteva stalno promatranje kandidata, kroz sve zahteve posla. Zato ovaj kao i većina ostalih procesa u menadžmentu ljudskih resursa, polazi od analize posla, kriterijuma

uspešnosti i zahteva prema izvršiocima. Time se utvrđuje osnova za identifikaciju traženih znanja, sposobnosti i osobina ličnosti. Bez obzira što konačnu odluku o zapošljavanju u većini slučajeva, u praksi, donosi neko drugi personalno odeljenje procenjuje kandidate i olakšava proces odabira. Kvalitet selektovanih kadrova je osnovno merilo uspešnosti kadrovskog odeljenja, koje obavlja ovu aktivnost pored svih ostalih kadrovskih aktivnosti, koje smo malopre pominjali.

Pre nego što se proces selekcije otpočne, neophodno je dati jasne kriterijume po kojima se kandidati kategorišu. Ukoliko ti kriterijumi nisu jasni, nemoguće je doći do trezvenih odluka prilikom selekcije. Kriterijum selekcije se obično prikazuje u vidu specifikacije, tačnije opisa posla koji predstavlja idealnog kandidata.

U okviru ovog procesa selekcije kadrova, postoje različiti načini i metode i instrumenti kako bi se došlo do adekvatnog kandidata. Postoje takozvana rezimea i reference kao metode koje se najčešće koriste, ali pored njih kandidati mogu biti podvrgnuti i različitim testovima, kao što su testovi: *izvršenja, sposobnosti, znanja, veština, inteligencije, ličnosti*... Ovi testovi su projektovani tako da daju validne rezultate i dovoljne tačne i jasne kako bi ljudi koji rade ovaj proces mogli da najbolji način da izaberu odgovarajuću osobu za traženi položaj.

Za prikupljanje podataka o sposobnostima i ličnim karakteristikama kandidata najširu upotrebu i najveći značaj imaju testovi i intervju.

Test predstavlja merni instrument pomoću kojeg se ljudi poredi po određenoj karakteristici koja je predmet merenja. Oni su standardizovani u pogledu sadržaja, bodovanja i administriranja, na osnovu čega obezbeđuju uporedive podatke o kandidatima.

Postoje različite vrste testova (pismeni, kompjuterski, testovi motornih veština i drugi), a svi oni se dele u dve osnove grupe:

1. *psihološki testovi*:

– testovi sposobnosti (inteligencije, mehaničkih sposobnosti, kreativnosti, psihomotornih i fizičkih sposobnosti, specifičnih sposobnosti),

– testovi ličnosti,

– testovi interesovanja,

– testovi znanja.

2. *testovi vezani za posao*:

– testovi uzoraka posla,

– testovi sposobnosti sticanja veština,

– probni rad.

Intervju predstavlja instrument selekcije čiji je cilj da se predvidi poslovni učinak kandidata na osnovu njegovih usmenih odgovora na usmena pitanja. Definiše kao osmišljen razgovor dveju ili više osoba, organizovan radi boljeg upoznavanja kandidata i njegovih veština, sposobnosti i drugih karakteristika, kako bi se utvrdilo da li odgovara zahtevima posla za koji se prijavljuje. I kada se primenjuju drugi metodi selekcije, intervju je njen obavezan deo.

Primenjuju se različite vrste intervjuja, koje se razvrstavaju prema različitim kriterijumima:

– obliku, tj. stepenu struktuiranosti na: struktuirane, polustruktuirane i nestruktuirane,

– broju učesnika, n: individualne, sekvencijalne, panel i grupne,

– ulozi u procesu selekcije situacione: na preliminarnu, dijagnostičku i prijemnu,

– tipu pitanja: situacione i bihevioralne.

Specifičan tip intervjuja je stresni intervju koji ima za cilj da kod kandidata izazove nemir i pritisak, kako bi se videla njegova reakcija u stresnim situacijama.

Nakon procesa selekcije ide proces *orijentacije novozaposlenog* u organizaciji i ima za cilj da se on upozna sa kompanijom i sa poslom i da mu pomognu, ljudi koji su zaduženi za ovu kadrovsku aktivnost, da se oseća ugodno. Ona nikako ne bi trebalo da bude mehanički proces. Osetljivost za strahove i teskobe i potrebe zaposlenog je izuzetno važna za svaku organizaciju. Ovaj proces ima nekoliko važnih ciljeva. Opšti cilj je da se pomogne zaposlenima da steknu osnovna znanja o svom radnom okruženju. Dobar program orijentacije stvara povoljan utisak o organizaciji i njenom radu. Isto kao što povoljan početni utisak o pojedincu pomaže da se s njim uspostavi dobar odnos, dobar početni utisak o kompaniji, kolegama ili nadzorniku može da pomogne da se novozaposleni bolje prilagodi organizaciji. Nedostatak dobrog programa orijentacije uzrok je visoke fluktuacije u organizaciji. Drugi cilj ove kadrovske aktivnosti jeste da pojača interpersonalnu privlačnost, jer orijentacija treba da olakša ulazak zaposlenog u novu radnu grupu.

Kada novozaposleni stigne u organizaciju pre svega se trebaju obavestiti ljudi koji tu rade, da je stigao novi član grupe. Novajliji treba obezbediti radno odelo, ako kompanija to ima u okviru svoje politike prema zaposlenima, radno mesto, listu obaveza koje mora da obavlja, da mu se dodeli vodič ili mentor koji će biti blizak novozaposlenom prvih nekoliko dana.

Najznačajniji efekti socijalizacije se ostvaruju nakon zasnivanja radnog odnosa i stupanja na posao. Kroz proces usmeravanja, kao jednu od komponenti socijalizacije, novozaposleni se upoznaju sa osnovnim informacijama koje su im potrebne da bi posao obavljali na zadovoljavajući način. Programi usmeravanja mogu biti različiti, od kratkog neformalnog uvođenja u posao, do formalnih programa, koji traju i po nekoliko dana. U oba slučaja, zaposleni obično dobijaju pisane materijale u vidu priručnika, sa svim osnovnim informacijama o organizaciji, kao što su: pravila ponašanja i oblačenja, radno vreme, pauze za doručak ili ručak, godišnji odmori i slično. Tu se takođe mogu nalaziti informacije o beneficijama zaposlenih, dnevnim zadacima, poslovima organizacije, proizvodnom programu i druge.

Neke organizacije praktikuju i održavanje seminara na kojima novozaposlene upoznaju sa potrebnim informacijama. To se uglavnom primenjuje u slučaju prijema velikog broja novih zaposlenih.

U praksi je češći slučaj da se vrši pojedinačno usmeravanje zaposlenih, i to najpre od strane stručnih lica iz organizacione jedinice ljudskih resursa, koji ih upoznaju sa opštim informacijama koje proizlaze iz ugovora o radu. Zaposlene potom preuzimaju neposredni rukovodioci, koji ih upoznaju sa radnim mestom, kolegama i poslom koji će obavljati.

Suočavanje sa novom sredinom, novim ljudima, uspostavljenim pravilima rada i ponašanja i dobijenim poslom, veoma je odgovoran čin i izazov za svakog čoveka. Zadatak je zato neposrednog rukovodioca, ali i najbližih saradnika, da se novozaposleni što pre uklopi i oseća prijatno u novom okruženju, kako bi bio u stanju da pruži svoj maksimum i dodeljeni posao obavlja kvalitetno i uspešno. Nije redak slučaj u praksi, da se određuje zaposleni sa dovoljnim iskustvom i poznavanjem konkretnog posla, u ulozi mentora, kako bi pomogao novom kolegi da se upozna sa načinom rada i uspešno integriše u novu sredinu. Uspešna integracija u novu sredinu predstavlja važan preuslov dužeg zadržavanja zaposlenih, veće motivisanosti za rad, stvaranja pozitivne radne klime za nesmetano odvijanje procesa rada i ostvarivanje dobrih poslovnih rezultata.

Dobar program orijentacije je izuzetno važan, kako za stalne zaposlene, tako i za novozaposlene, taj program može u mnogome da utiče na to kakav će utisak osoba da stekne u tom radnom okruženju i o toj kompaniji uopšte.

Zaključak

Kroz rad smo uočili da obezbeđivanje ljudskih resursa u organizacijama nije uopšte naivan i lak posao, odnosno proces. Ljudi koji rade u kompanija, na takvim položajima, najčešće u kadrovskim službama, imaju veoma odgovoran zadatak, koji, ukoliko ne ispu- ne kako treba, mogu da dovedu svoju kompaniju u neugodnu situaciju i nakon toga do mnoštva problema.

Obezbediti zaposlene u organizacijama, od procesa planiranja, preko regrutovanja, selekcije i orijentacije, zahteva saradnju mnogih menadžera u organizaciji, kako bi se do- bili poželjni rezultati. Sistemi vrednovanja moraju da budu takvi da zaposleni se ne ose- te manje vrednim ili više u nekim situacijama. Jer upravljanje ljudskim resursima zna- ci pre svega, brigu o ljudima u organizacijama, ta briga se sastoji u nalaženju kompetentnih lju- di i njihovom dovođenju u organizaciju, na dalje u obučavanju i razvoju zaposlenih i nji- hovom visokom zalaganju. Jer ljudi u svakoj organizaciji čine njenu pokretačku snagu.

Upravo ljudi, sa njihovim znanjem, veštinama, sposobnostima i razvojnim potencijali- ma, a ne zgrade i mašine, predstavljaju najznačajniji resurs organizacije i faktor njene konkurentske sposobnosti i prednosti na tržištu, a samim tim i faktor uspeha. Imajući u vidu njihov značaj i specifičnosti, njima treba upravljati efektivno, i to na mudar, racional- an i human način, u cilju ostvarivanja organizacionih i individualnih ciljeva i interesa. Pos- lovnju funkciju u organizaciji, koja se bavi navedenim upravljanjem, predstavlja menadž- ment ljudskih resursa. On objedinjuje čitav niz aktivnosti, od čijeg kvaliteta sprovođenja, zavisi organizaciona uspešnost.

Organizacije koje žele da opstanu i napreduju u savremenim uslovima poslovanja, koje karakteriše stalne i brze promene, moraju konstantno ulagati u obrazovanje i razvoj svojih zaposlenih. U vremenu koje dolazi, znanje će biti ključni resurs i faktor koji će pra- viti razliku između uspešnih i neuspešnih, bilo da je reč o organizacijama ili zaposlenima unutar njih. Ulaganje u zaposlene i upravljanje njihovom karijerom, predstavlja i značajan motivišući faktor, budući da je zaposleni, koji je zadovoljan svojim poslom, uslovima rada i položajem u organizaciji, koga cene i poštuju, motivisan da svoj posao radi odgovorno i na kvalitetan i profesionalan način doprinoseći tako ostvarivanju ciljeva organizacije.

Menadžeri donose različite odluke u različitim situacijama. Različite odluke zahtevaju različit nivo istraživanja. Pri tome nivo raspoloživih informacija varira u zavisnosti od ka- raktera odluke. Odsustvo iskustva (informacija o prošlosti), odluke čini mnogo manje iz- vesnim. Na primer, odluka o ulasku na novo tržište zahteva mnogo više vremena nego odluka o nastavku operacija na penetriranom tržištu.

Za klasifikovanje odluka obično se koriste dva kriterijuma. Prvi kriterijum je nivo pred- vidivosti odluke. Prema ovom kriterijumu odluke se dele na: programirane i neprogrami- rane. Drugi kriterijum je karakter statističke sredine. Prema ovom kriterijumu odluke se dele na: odluke u uslovima izvesnosti, odluke u uslovima rizika i odluke u uslovima neiz- vesnosti.

Programirane odluke su odluke koje se formulišu u skladu sa određenim običajima, pravilima ili postupcima. Svaka organizacija ima eksplicitno ili implicitno formulisane poli- tike koje olakšavaju donošenje odluka u ponavljajućim okolnostima ograničavajući ili eli- minišući određene alternative. Programirane odluke ograničavaju slobodu izbora pošto organizacija, umesto pojedinca, odlučuje o tome šta treba da se uradi. Međutim, progra-

mirane odluke oslobađaju vreme za neprogramirane odluke. Politike, pravila ili postupci na osnovu kojih se donose programirane odluke oslobađaju vreme za rešavanje drugih (i važnijih) problema.

Upravljačka tehnologija kao splet metoda i postupaka treba svesno da omogući uticaj na događaje u preduzeću i njegovom okruženju. Zadatak odlučivanja je da u promenama očuva red, a u redu promene. Pri ovome, osnovno je, da upravljačka tehnologija svojom koncepcijom nastoji da pretvori zahteve okruženja u ciljeve preduzeća.

Literatura

- [1] Dragan Đuričin, Stevo Janošević: *Menadžment i strategija*, Beograd, 2006.
- [2] Zoran Babić: *Poslovno odlučivanje*, Web EF, Beograd
- [3] Sikavica, P., B. Bebek, H. Skoko, D. Tipurić: *Poslovno odlučivanje*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Informator, Zagreb, 1999.
- [4] Ranko Orlić: *Kadrovski menadžment*, Beograd 2007.
- [5] "BNA Policy Guide", *Personnel Management*
- [6] Susan E. Jackson and Randall S. Schuller: Human Resource Planning, *American Psychologist*, February, 1990.
- [7] Drucker, P.: *Upravljanje u novom društvu*, Adizes, Novi Sad, 2005.
- [8] Tanasijević, Z.: *Novi putevi menadžmenta ljudskih resursa*, Festival kvaliteta, 2006.
- [9] Đurović, M.: *Strategija internog marketinga u upravljanju ljudskim resursima* Telekom Srbija, Beograd, 2008.
- [10] Jovanović-Božinov, M., Kulić, Ž. i Cvetkovski, T.: *Menadžment ljudskih resursa*, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2004.
- [11] Pržulj, Ž.: *Menadžment ljudskih resursa*, Institut za razvoj malih i srednjih preduzeća, Beograd, 2002.

DŽIHAD KAO GLOBALNI TERORIZAM

Hatidža Beriša

Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Milenko Dželetović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Igor Barišić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Ivan Rančić

Vojska Srbije RV i PVO

Globalizacija kao univerzalni posthladnoratovski geopolitički proces nameće nove standarde i principe međunarodnih odnosa u kojima se sve nacionalne, socijalne, etničke, političke, kulturne, konfensionalne i druge specifičnosti zemalja i regiona potiskuje, marginalizuju, i potčinjavaju praksi ograničenog suvereniteta. Takav proces nailazi na otpore zemalja političkih protivnika, verskih i nacionalnih grupa i brojnih slobodoumних građana koji ga doživljavaju kao ekspanziju neokolonijalizma.

Terorizam se u pojedinim, islamskim zemljama i neguje ne samo kao vrhunsko nacionalno strategijsko opredeljenje, već i kao kulturno – verski i kao pitanje društvenog morala. Zloupotrebljavajući islamsku veru, na toj platformi gradi i dobija podršku jednog broja fanatičnih vernika, islamističkih grupa i organizacija koje vode borbu za stvaranje islamske države na zemaljskoj kugli programiranjem „džihada“

Cilj rada je da se sagleda kako je „džihad“ zloupotrebljen u svrhu globalnog terorizma, da se analizira geneza terorizma, njegov nastanak i razvoj sa akcentom na religijski terorizam.

Ključne reči: *globalni džihad, globalizacija, islamske države, religija, terorizam*

„Ubi jednog da bi uplašio hiljade“

Stara kineska poslovice

Uvod

Za navedenu kinesku poslovicu, može se reći da predstavlja osnovni moto, kako prošlih tako i savremenih terorističkih organizacija i da je danas aktuelna koliko i u vremenu kada je izrečena. Cilj je ostao isti (izazivanje straha), nasilje je metod, samo su se sredstva kojim se teži ostvarivanju tog cilj promenila. Promeni tih sredstava značajno je doprineo „fenomen“ globalizacije.

Globalizacija kao društveno-istorijski proces koji obuhvata skoro sva područja individualne, grupne i kolektivne ljudske civilizacije, nije vezana samo za politiku, već i za nauku ekonomiju, tehnologiju, kulturu, religiju, zabavu, sport i medije. U tom kontekstu najznačajnije dimenzije globalizacije su: ekonomska, politička, ideološko-kulturna, vojna, gestrateška i ekološka dimenzija.

Reč je o realnom planetarnom procesu sve gušće mreže povezanosti i međuzavisnosti pojedinačnih društva i stvaranju jedinstvenog „svetskog sistema”, koji izrasta na izumima nove tehničko-tehnološke revolucije i brzom ritmu stvaranja globalne ekonomije: na talasima kulturno-informatičke revolucije (stvaranje kosmopolitske kulture, homogenizacija ukusa, obrazaca ishrane, odevanja i životnih stilova), i na mreži nadnacionalnih, regionalnih i svetskih institucija (savet bezbednosti OUN, Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka za obnovu i razvoj, Svetska trgovinska organizacija, G-8, Evropska unija, i druge), kao značajnim polugama i mehanizmima globalnog upravljanja.

U mnoštvo načina pružanja otpora globalizmu, osim širokog spektra legalnih metoda, nalazi se i savremeni (globalni) terorizam, kao specifičan fenomen savremenog doba. Po organizacionom, kadrovskom, naučno-tehnološkom, finansijskom i svakom drugom potencijalno prednjači terorizam islamističkih grupa i organizacija.

Terorizam se u pojedinim, islamističkim zemljama neguje ne samo kao vrhunsko nacionalno stratejsko opredeljenje, već i kao kulturno, versko i pitanje društvenog morala. Zloupotrebjavajući islamsku veru, na toj platformi gradi i dobija podršku jednog broja fanatičnih vernika, islamističke grupe i organizacije vode borbu za stvaranje jedinstvene islamske države na zemaljskoj kugli programiranjem „džihada”.

U mnogim delovima sveta islamski fundamentalisti su odbacili vrednosti zapadno orijentisanih sekularnih država u korist islamskih vrednosti. Pokreti, koji odlikuju snažna nacionalna, verska i autohtona kulturna osećanja, otvoreno iskazuju antizapadna osećanja uperena protiv bivših hrišćanskih kolonijalnih snaga iz Evrope.

Ista antizapadna osećanja nastaju kao posledica nametanja globalne političke, ekonomske, vojne i kulturne dominacije zapada kroz proces globalizacije. Oni su u više navrata glavnim protagonistima globalizacije uputili jasnu poruku koja glasi: „imamo svoju tradiciju, pripadamo drukčijoj civilizaciji, verujemo u druge ideale, razlikujemo se po verskoj pripadnosti i nećemo prozapadnjačenje.”

Globalizacija – podsticaj džihada

Globalizacija¹ je jedna česta upotrebljavana reč, kojoj se pridaju mnoga različita značenja. Pri tom, i sam termin je veoma neprecizan i može se lako ideologizirati. Reč je o jednom veoma složenom fenomenu, to jest procesu ili kako neki smatraju projektu. Globalizacija je istorijski fenomen koji predstavlja predmet najšireg interesovanja javnosti širom sveta, počev od običnih građana koji žele da shvate šta se događa usled globalizacije, potom političara koji nastoje da ostvare upravljanje promenama i umanje eventualne štete svojim državama zbog nje, do teoretičara koji nastoje da otkriju suštinu, uzroke, nosioce i pokretače globalizacije.

Termin globalizacija se još u kasnim osamdesetim godinama prošlog veka veoma retko koristio, kako u akademskoj literaturi, tako u svakodnevnom govoru. Termin je kako kaže Entoni Gidens (Anthons Giddens), došao niotkuda da bi danas postao ključna tema u razmatranjima savremenih ekonomskih, političkih i drugih zbivanja. Globalizacija je i

¹ Engleska reč „global”, potiče od latinske reči „globus”. Od kraja 19. veka, u engleskom jeziku se pridev „global” koristi da označi „ceo svet”, odnosno ono što pokriva ili utiče na ceo svet. Pre toga je ta reč uglavnom označavala sferu (spherical). Globalno predstavlja suprotnost lokalnom, nacionalnom i regionalnom. Imenica je 1961. godine prvi put ušla u Vebsterov rečnik engleskog jezika).

među najneupućenijima prestala biti fenomen koji se dešava negde „vani” i nekom drugom. To je proces koji se odvija upravo "ovde" i koji snažno utiče na intimni i lični aspekt života svakog od nas.²

Uprkos činjenici da o globalizaciji postoje brojne monografske studije i gotovo nepregledna literatura sa preko 200.000 internet stranica koje se bave pitanjem globalizacije, ova tema je više poznata nego saznata. Otuda se autentična rasprava o globalizaciji ne može svesti na izlaganje jednog autora, ma kako ono izgledalo uverljivo.³

Definicije termina globalizacija ima mnogo, gotovo koliko i teoretičara globalizacije, jer teško da postoje dva autora koja o ovom pojmu identično promišljaju. Te definicije se drastično razlikuju, zavisno prvenstveno (mada ne i jedino!) od teorijske pozicije koju zauzima autor tako da bismo mogli reći da se već iz definicije može naslutiti iz koje škole potiče teoretičar. Doduše, ima i autora koji su pokušali da daju teorijske neutralne „operacionalne” definicije. Ono što još razlikuje autore po pitanju definicija globalizacije, ogleda se u aspektu, dimenziji koja se percipira kao prevashodna i koja je ključna u razmatranju globalizacije. Ukazaćemo na dve definicije globalizacije i to Entoni Gidensa i Dejvida Helda. Etoni Gidens definiše globalizaciju kao „intenzifikaciju društvenih odnosa na svetskom planu koja povezuje udaljena mesta tako da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali na velikoj udaljenosti”⁴.

Za Helda, globalizacija može da bude shvaćena kao širenje, produbljenje i ubrzavanje svetske međuzavisnosti svih aspekata modernog društvenog života.⁵ Kada preciznije definiše globalizaciju, isti autor pod tim pojmom podrazumeva „takvo širenje i produbljivanje društvenih odnosa i institucija u prostoru i vremenu koje čine da se svakodnevne aktivnosti sve više nalaze pod uticajem događaja koji se zbivaju na drugoj strani sveta, a praksa i odluke lokalnih grupa i zajednica mogu da imaju značajan globalni odjek”.⁶

Prema mišljenju Miroslava Pečujlića, globalizacija je objektivni planetarni proces stvaranja guste mreže povezanosti, međuzavisnosti sve šireg kruga društva, pri čemu je sve širi krug delatnosti koje postaju transnacionalne, odnosno kojima se ne može upravljati isključivo unutar društvenih granica.⁷ Isti autor smatra da se globalizacija ne svodi samo na proces svestranog povezivanja sveta. Prema njemu, „od presudne je važnosti njena druga dimenzija: njena priroda, karakter globalnog poretka koji nastaje kao plod subjektivnih interesa i strategije, projekta transnacionalne elite moći”⁸

Danas postoje, različita shvatanja globalizacije: od njenog shvatanja kao nužnog istorijskog procesa u razvoju društva, njenog ostvarivanja kao zakonitog procesa u razvoju ljudskog društva (sa ukazivanjem na njene negativne posledice) i njenog shvatanja isključivo kao projekta dominacije Zapada i amerikanizacije sveta koja dovodi do fragmentacije sveta i stvaranja sve dubljeg jaza između svetova, dovodeći do sukoba civilizacija.⁹

² Gidenes Entoni, Globalizacija shvaćena ozbiljno, Republika, Beograd, 2000, str. 246.

³ Jovica Trkulja, Aspekti globalizacije, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2003, str. 20.

⁴ Entoni Gidens: Posledice modernosti, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 69.

⁵ Dejvid Held: Debate o globalizaciji, u V. Vuletić: Globalizacija mit ili stvarnost, str. 48.

⁶ Dejvid Held: Demokratija i globalni poredak, Filip Višnjić, Beograd, 1977, str. 33.

⁷ Miroslav Pečujlić: Globalizacija dva lika sveta, Guterbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 17.

⁸ Miroslav Pečujlić: Planetarni kentaur, Nova srpska politička misao, Nova edicija, vol. VII, PO 13-4.

⁹ Miroslav Pečujlić: Planetarni kentaur, Nova srpska politička misao, Nova edicija, vol. VII, PO 13-4.

U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje Kofi Anana (bivšeg generalnog sekretara OUN-a), da milioni ljudi u celom svetu doživljavaju globalizaciju ne kao instrument progrese, već kao rušilačku silu, sličnu uraganu i sposobnu da ubije život, rad, porodice. Za mnoge ljude karakteristično je jako osećanje suprotstaviti se tom procesu i ostati spokojan u uslovima nacionalizma, fundamentalizma i drugih „izмова”.¹⁰

Iako postoje shvatanja o negativnim posledicama globalizacije, ne mogu se prenebreći i shvatanja o njenim pozitivnim posledicama na razvoj društva. U ovom smislu je i ukazivanje da je globalizacija „moćan instrumenat rasprostiranja velikih inovacija: informatičke revolucije i superiornijih socijalnih formi (modernog tržišta, kosmopolitičke kulture i demokratije) na vlastito tlo.”¹¹ U stvari „Moćne materijalne sile idu ruku pod ruku sa tkanjem duhovne niti stvaranja globalne svetske kulture. Medijska, elektronska revolucija i njeni proizvodi: vesti, filmovi, umetničke serije i muzički hitovi prelaze geografske granice, homogenizuju životne uslove, ukuse i poglede”.¹²

U osnovi savremene globalizacije s jedne strane leži jednostavan koncept koji se zasniva na tržišnom sistemu privređivanja i demokratiji zapadnog modela. Iako se može uočiti da je politička globalizacija u funkciji ekonomske globalizacije i geostrateških interesa zapadnih zemalja, jer putem uspostavljanja liberalnih demokratskih režima u bivšim sovjetskim zemljama i zemljama u razvoju, globalne zapadne sile, pre svega SAD, ostvaruju svoje ekonomske i geostrateške interese.¹³ Sa druge strane, činjenica je da nisu svi aspekti postali istovremeno u jednom trenutku istorije ljudskog društva, već su nastajali vremenom, godinama, decenijama, pa čak i vekovima. Uslovno govoreći, mogle bi se uočiti četiri dimenzije: ekološka, vojna, socio-politička i ekonomska.¹⁴ Važno je napomenuti da su sve gore navedene dimenzije globalizacije veoma povezane i da se sve uzajamno determinišu i utiču jedna na drugu.

Uprkos ogromnom povećanju obima međuzavisnosti i saradnje, vojna sila je veoma značajna u procesu globalizacije. Iako su smanjene opasnosti od velikih ratnih sukoba, nije se prestalo s upotrebom sile u međunarodnim odnosima. Postoje čak predviđanja da će vojno-represivna dimenzija globalizacije tokom 21. veka biti još izraženija. Revitalizacija NATO-a i širenje njegovih nadležnosti van teritorija zemalja članica, snažna tendencija planetarnog vojnog interescionizma i težnja SAD za uspostavljanjem i očuvanjem apsolutnog primata na osnovu sopstvene vojne moći, dopunjavaju sliku o ambivalentnom karakteru globalnog procesa i neizvesnostima koje donosi.¹⁵

Nezaobilazni aspekt globalizacije je proces uspostavljanja svetskog vojnog poretka, odnosno, smena bipolarne strukture, unipolarnom strukturom organizovane vojne sile. To je uverenje većeg broja teoretičara globalizacije, među kojima je i Entoni Gidens, koji se smatra jednim od vodećih autoriteta u tumačenju socijalnih pojava savremenog sveta.

¹⁰ Danilo Ž. Marković: Globalizacija obrazovanja, Zbornik radova sa naučnog skupa osnovna polazišta obrazovanja, Srpska akademija obrazovanja, Beograd, 2006, str. 8.

¹¹ Miroslav Pečujlić: Globalizacija dva lika sveta, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 1.

¹² Isto, str. 82.

¹³ Stanislav Stojanović: Globalizacija i bezbednosne perspektive sistema, VIZ, Beograd, 2009, str. 65-89.

¹⁴ Hatidža Beriša, i autori: „Međusobni uticaj procesa globalizacije i terorizam”, Međunarodni naučni skup: Određenje, organizacija i djelatnost subjekata nacionalnih sistema bezbednosti, FBZ, Univerzitet sinergija, Banja Luka, 26.10.2014, str. 141-145.

¹⁵ Stanislav Stojanović: Globalizacija i bezbednosne perspektive sistema, VIZ, Beograd, 2009, str. 18.

Prema njemu, uspostavljanje svetskog vojnog poretka jedan je od ključnih fenomena procesa globalizacije. Za Naju, vojna globalizacija je mreža međuzavisnosti u kojima se primenjuju sila ili pretnja silom,¹⁶ pri čemu je i globalizacija terorističke mreže takođe novi oblik vojne globalizacije.¹⁷

Na vojnostratešku dimenziju procesa globalizacije ukazuju i mnogi naši teoretičari globalizacije. Trkulja naglašava da „smena bipolarne strukture unipolarnom strukturom organizovanja fizičke sile sa tendencijom stvaranja fronta neprikosnovane i neporecive vojne hegemonije dominantnih sila sveta, te novih načina legitimisanja militarizacije”, čini dominantan aspekt međunarodnih odnosa koji se kreiraju u procesu globalizacije.

Preispitivanjem međunarodne politike posle okončanja hladnog rata dolazi se do zaključka da je neodrživo svojevremeno opšteprihvaćeno mišljenje da će svet postati racionalniji i bezbedniji. Pokazalo se da se nisu obistinile tvrdnje onih koji su globalizaciju najavljivali kao formulu za obezbeđenje harmonije ekonomskog i političkog razvoja globalnog društva, kao i progresa, mira i međunarodnih odnosa, zasnovanih na saradnji. Danas je sasvim jasno, kako zaključuje Hantington da je „paradigma jednog harmoničnog sveta isuviše daleko od stvarnosti...”¹⁸

Prihvaćeno je mišljenje da globalizacija kreira ambijent u kome dominantni rizici po bezbednost poprimaju nevojni karakter. Naime, intenziviranje ekonomskih tokova, sistema komunikacija i transporta izaziva transnacionalizaciju negativnih efekata tih procesa, što doprinosi porastu međunarodnog organizovanog kriminala, međunarodnog terorizma, trgovine drogom i oružjem, etničkih i religioznih konflikata i ekološke zagađenosti.¹⁹

Globalizacija snažno postiže kulturnu homogenizaciju i uspostavljanje kosmopolitkog identiteta. Pod uticajem modernih komunikacija šire se socijalne, političke i ekonomske aktivnosti i postaju dostupni socijalni i fizički miljei sa kojima se društveni kolektiviteti i pojedinci nikada nisu sretali. Uporedo s tim procesima, došlo je do prave eksplozije pluralizma i jačanje religijskih etničkih identiteta tako da globalizacija, kao proces afirmacije univerzalne kulture centra, izaziva sve veći broj perifernih identiteta.²⁰

Razorni radikalizam tržišnih institucija i ekstremna univerzalistička pretenzija aktera globalizacije, zasnovana na moći medija, kompjuterske industrije, obrazovanja, nauke i umetnosti koji dobijaju industrijski karakter, usmerena je na menjanje vrednosne matice i prikazivanje zapadnog sistema vrednosti kao jedino mogućeg i najboljeg, što neminovno dovodi do odbacivanja drugih vrednosnih modela. Posledica toga je prava erupcija različitih formi tradicionalizma, lokalizma i konflikata, antiamerikanizma i protiv zapadnog raspoloženja. Smatrajući da su takve posledice nužne, Volerstin ih objašnjava na sledeći način: „Kada se univerzalizmi koriste za uništavanje i tlačenje, ljudi nalaze utočište u partikularizmima. Oni predstavljaju očiglednu odbranu i to uglavnom veoma nužnu odbranu”.²¹

¹⁶ Džozef Naj, *Paradoks, američka moć*, BMG, Beograd, 2004, str. 124.

¹⁷ Isto, str. 126.

¹⁸ Semjuel Hantington: *Sukob civilizacije i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, 1999, str. 33.

¹⁹ O teorijama sukoba – konflikata videti kod: Radimir Milašinović, Srđan Milašinović, *Uvod u teoriji konflikata*, FB, Beograd, 2004.

²⁰ Dragan I. Bjelić: *Globalizacija i otpori*, Nova srpska politička misao, Nova edicija, VII, BR 3-4.

²¹ I. Volerstin: *Opadanje amaričke moći*, Podgorica, 2004. str. 12.

Proces otpora dominantnim tendencijama globalizacije praćen je i snažnim oživljavanjem religije širom sveta, što još više pojačava kulturne razlike. U pokušaju da sociološki objasni takve tendencije, Hantington naglašava da je oživljavanje religije širom sveta „reakcija protiv ledenog egoizma i izraz je dubokog stremljenja vrednostima solidarnosti i međusobnog pomaganja. Verske zajednice odgovor su na široke potrebe koje državna birokratija i tržište ostavljaju nezadovoljnim. Muslimani se masovno okreću islamu kao izvoru nade, identiteta i moći, internacionalne solidarnosti islamskih država, drugačijeg načina života, jednoj vrsti socijalne države u okviru sekularne države.”²²

U vezi s tim, faktor kulturnog identiteta posebno je značajan kad je reč o orijentalnim religijama u kojima je akcenat dat na kolektivizmu. U okviru postojećih globalnih sukoba u kulturi, osobenost tih religija može da dovede do uspostavljanja najpopulističkijih koalicija u svetu. Islamski fundamentalizam, u tom kontekstu, ogromna je pretnja po globalni mir i bezbednost, ali je u suštini opasan i katastrofalan prvenstveno za sam arapski svet.

Globalizacija bi morala biti po svojoj prirodi pluralistička, a ne u znaku monizma, nametanja jednog tipa društva, vrednosne svesti i kulture.²³ Budući da se prinudno nametanje novog modela sve snažnije doživljava kao nešto što nameće Zapad, politički islam, u raznim oblicima, postaje sve privlačniji za milione muslimana širom Bliskog istoka i severne Afrike, a neke radikalne varijante predstavljaju snažne razloge za socijalne i političke podele.

Kao proces u kojem učestvuju neravnomerni učesnici, globalizacija umnožava nejednakost, nesigurnost, nezadovoljstvo i frustracije, a takvo stanje pogoduje nastanku ekstremizma. Religije, zemlje i grupe koje se osećaju zapostavljenim suočavaju se sa sve dubljom ekonomskom stagnacijom, političkom nestabilnošću i kulturnim otuđenjem. Sve to doprinosi jačanju političkog, etničkog i verskog ekstremizma, uporedo sa nasiljem koji prati države sa slabim sistemom uprave, etničkim, kulturnim i verskim tenzijama, slabom privredom i propusnom granicom. Predviđa se da će do 2020. godine terorizam još više ojačati, pri čemu će neke formacije nadmašiti snage „Al Kaide”. Tendencija ka stvaranju raznovrsnijih transnacionalnih terorističkih mreža može da dovede do formiranja međunarodnih terorističkih koalicija s raznovrsnim protiv zapadnim ciljevima i pristupom oružja za masovno uništenje. Procenjuje se da će antiamerički terorizam uglavnom biti izazvan etničkim, verskim i kulturnim problemima, a teroristi će, verovatno, biti stacionirani na Bliskom istoku i jugozapadu Azije.²⁴

Kao moguće rešenje navedenih protivrečnosti usled globalizacije može se uzeti mišljenje Čarlsa Nendija koji nudi teoriju kulturnog sklada čija je suština poštovanje različitosti. On naglašava da se, zbog razlika u sredini, nacionalnoj kulturi, i profesionalnoj sredini u samim organizacijama, način na koji se radi u jednoj zemlji mogu razlikovati od načina na koji se radi u drugoj zemlji. Preslikavanjem tuđih rešenja i organizovanjem po „povremenom” modelu nekih uspešnih, što podrazumeva i dobro zaštićenih organizacija, može se nesvesno upasti u zamku kulturnih ograničenja, zbog čega će njihova promena biti ograničena ili čak nemoguća, i umesto očekivane koristi mogu proizvesti štetu.

²² Miroslav Pečujlić: Globalizacija dva lika sveta, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 141.

²³ Zoran Vidojević: Kuda vodi globalizacija, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 53.

²⁴ Global trends 2015, <http://www.cia.gov/news-information/press-releases-statements/press-release-archive-2000/12182000.html>, 21.01.2018

Terorizam – izvorište džihada

Terorizam, kao veliki problem savremenog društva, postao je pojava, pojam, misao i termin koji je ušao u svakodnevni život savremenog čoveka. Uporedno sa razvojem i napretkom čovečanstva u tehničkom, materijalnom i kulturnom pogledu, razvija se i terorizam i samo još bržim tempom. Terorizam se stalno menja po formi, sadržini, tipovima i oblicima organizovanja i načinima delovanja. Eksplozija terorizma poslednjih godina, uzrokuje strašan porast broja žrtava, materijalnih razaranja, kao i katastrofalne posledice koje on ostavlja za sobom u ruši temelje savremene civilizacije. Terorizam je, dakle, postao najaktuelniji oblik nasilja koji po ambicijama prevazilazi sve druge oblike političkog nasilja, bezumlja, izopačenosti i mržnje.

Proces globalizacije i uspostavljanja „novog svetskog poretka” doveli su do pojačanog dejstva asimetrije, što je prvenstveno ispoljeno u pojavi terorizma kao globalnog bezbednosnog problema. Iako terorizam nije novi fenomen, globalne društvene promene koje su na sceni u velikoj meri utiču na karakter terorizma. One dovode do promena u trendovima, tendencijama i kretanjima terorizma što utiče na aktuelni i mogući terorizam. Pri tome se javljaju novi pojavni oblici terorizma i do izražaja dolaze, određene, specifične karakteristike terorizma.

Po određenju pojma terorizam, potrebno je poći od etimološkog značenja reči terorizam koja je nastala od latinske reči *teror*, što znači intenzivan strah ili francuske reči *terreure*, što znači sejanje straha.²⁵

Terorizam, predstavlja izražen izazov globalnoj bezbednosti i javlja se kao globalni bezbednosni problem. Tome su doprineli značajni geopolitički događaji i globalne društvene pojave, kao rezultat tih događaja. Terorizam se može posmatrati istovremeno sa više aspekata. Najznačajniji od tih aspekata su oni koji terorizam osmatraju kao globalnu bezbednosnu pretnju, uzimajući u obzir da je terorizam jedan od najopasnijih oblika ugrožavanja bezbednosti država, regija i međunarodne zajednice u celini i kao takav predstavlja uverljivu pretnju bezbednosti (i opstanku) pojedinih država i globalnu pretnju bezbednosti međunarodnoj zajednici.²⁶

Činjenica da terorizam predstavlja bezbednosnu pretnju savremenom svetu, moguće je naći u posthladnoratovskom uređenju sveta na principima globalizacije i uspostavljanja "novog svetskog poretka". Naime, proces globalizacije i uspostavljanja "novog svetskog poretka", čiji je lider SAD, ne doživljavaju sve države na isti način, niti su ovi procesi jednaki za sve države. Kao posledica navedenih procesa paralelno su se javile dve suprotne tendencije:

1. nestajanje opasnosti od rata između vodećih država sveta (trećeg svetskog rata, nuklearnog rata),

2. istovremeno mnoštvo unutrašnjih oružanih sukoba i manje međunarodnih ratova.²⁷

Upravo ovakvi sukobi, etnički i nacionalno motivisani, jesu pogodno tlo za izrastanje, terorizma u najvećoj pretnji po bezbednost država, budući da takva područja, predstavljaju izvor nasilja, pogodnost za lociranje terorističkih kampova za obuku terorista, trgovinu oružjem, jačanje religioznog fundamentalizma, širenje nasilja, itd. Ovome treba do-

²⁵ Šikmn Mile: Terorizam – aktuelni mogući oblici, Banja Luka, 2006, str. 66-67.

²⁶ Milan Mijalkovski: Terorizam, Fakultet civilne odbrane, 2004, str. 6.

²⁷ Smilja Avramov: Trilateralna komisija, svetska vlada ili svetska tiranija, Ideja Veternik, 1998, str. 104.

dati težnju terorista za postizanje dva globalna cilja: prvi, sagledavanje aktuelne vlasti u nekoj zemlji ili njenog redefinisanja i drugi, razbijanje teritorijalnog integriteta neke države. Postizanje ovih ciljeva najlakše je u državama sa nestabilnim društveno-političkim uređenjem, a ponekad ove države i same pribegavaju primeni terorizma (državni terorizam) kao najopasnijem obliku političkog nasilja. Terorizam je od kraja hladnog rata, u neprestanom porastu i zato analitičari upozoravaju na realnu opasnost da svet može olako kliznuti u epohu terorizma u kojoj bi terorizam bio najveća pretnja bezbednosti država, regiona i međunarodne zajednice.²⁸

Terorizam je višedimenzionalni društveni fenomen, te je u određivanju njenog pojma potreban multidisciplinarn pristup. Tako se terorizam može posmatrati sa aspekta politike, kriminalistike, kriminologije, krivičnog prava. Sa aspekta kriminalistike, terorizam je vrsta organizovanog kriminala, te je u sprečavanju i suzbijanju terorizma potrebno koristiti naučne ili na praktičnom iskustvu zasnovane metode i sredstava koja su najpogodnija da se terorističko delo otkrije i razjasni, otkriju teroristi i obezbede dokazi, kao i da se spreči izvršavanje planiranih terorističkih akata. Kriminološki pristup pojavi terorizma, ogleda se u izučavanju pojavnih oblika i uzroka terorizma (etiologija i fenomenologija terorizma), kao i mera za sprečavanje i otklanjanje terorizma kao oblika kriminaliteta. Krivično-pravne teorije posmatraju terorizam tako što pod terorizam podvode više krivičnih dela koja čine jedno krivično delo terorizma. Prema nekim autorima, potrebno je da postoje politički motivi, dok je prema drugima potrebno da su teroristički akti izvršeni organizovano, ali u svakom slučaju mora da nastupi opšta opasnost za ljude i imovine.²⁹

Međutim, konsenzus o pojmu do sada nije postignut, odnosno različiti su pristupi u određivanju pojma terorizma.

Problem definisanja terorizma decenijama predstavlja izvor nesporazuma među državama, zbog čega ni danas nema zajedničkog stava o definiciji terorizma. O ovom problemu vodeći svetski stručnjaci imaju oprečne stavove. Valter Loker (Walter Lequeur) dokazuje da je nemoguće definisati terorizam, Aleks Šmit (Alex P. Schmidt), navodi da je uzaludno nastojanje da se odredi neka sveobuhvatna definicija terorizma, dok Brus Hofman (Bruce Hofman) ukazuje na karakteristike terorizma koje ga bitno razlikuju od drugih oblika nasilja.

Hofman navodi da postoji jedna stvar sa kojom se svi slažu, a to je da je terorizam pežorativan termin. Po njemu, to je reč sa izrazito negativnom konotacijom koja se obično upotrebljava za neprijatelja ili suparnike ili za one sa kojima se čovek ne slaže i koje bi inače, želeo ignorisati.³⁰

Razvijanje zajedničkog shvatanja i definisanja terorizma obezbedila bi se potpuna saglasnost i univerzalan odgovor o pojavnom određenju i suštini terorizma. Dvostrukost standarda, a time i dvostrukost morala u međunarodnoj politici se ogleda i na planu definisanja pojma terorizma. Sve zemlje, a naročito velike sile, beskompromisno iskorenjuju onu vrstu terorizma koja im pretili. Međutim, kada je u pitanju terorizam u „tuđem dvorištu“, nemali broj zemalja se ponaša krajnje interesno, a time često i suprotno međunarodnom pravu, idući sve do granice otvorene podrške nekoj formi terorizma. Opredeljenje

²⁸ Vejnović Duško, Šikman Mile: Defendologija – društveni aspekt bezbednosti moderne države, Drugo izdanje, Banja Luka, 2007, str. 210.

²⁹ Vejnović Duško, Šikman Mile, Slobodan Radulj: Društveni aspekti terorizma, Banja Luka, 2006, str. 18.

³⁰ Brus Hofman: Unutrašnji terorizam, Narodna knjiga, Beograd, 2000, str. 26.

za podršku nečijem terorizmu je uvek i taktičko opredeljenje protiv onoga kome je taj terorizam usmeren. Samim tim je i logično što države koje podržavaju nečiji terorizam, ne nazivaju taj terorizam terorizmom, već gerilom ili oslobodilačkim pokretom iako pojava ne ispunjava osnovne uslove da bi bila tako nazvana.³¹

Koliko je teško definisati terorizam govori i podatak da su Šmid (Alex P. Schmidt) i Jongman (Albert J. Jongman) u svom delu „Politički terorizam“,³² analizirali 109 definicija terorizma, kako bi definisali neku opšte prihvatljivu, ali ni njihova 110 definicija nije postala opštepriznata.

U svom delu „Terorizam – opšti deo“,³³ autor navodi da najveći broj definicija terorizma uključuje jedan od ova tri elementa: nasilje kao metod, građana i vladu kao mete, izazivanje straha i iznuđivanje političkih ili socijalnih promena kao nasilje. On dalje navodi da je terorizam izrazito politička pojava, da uvek nastaje sa političkim namerama i uvek egzistira u polju politike. Ukoliko ne postoji politička motivisanost, odnosno politički cilj, ne može se govoriti o terorizmu. Terorizam uvek predstavlja borbu protiv neke i nečije politike, odnosno protiv neke političke vlasti i pokušaj zasnivanja sopstvene. Takođe, i posledice terorizma su uvek i političkog karaktera.³⁴

Terorizam, kao složena pojava, klasifikuje se prema različitim kriterijumima. Sve klasifikacije termina imaju prevashodno teorijski i metodološki karakter i međusobno se ne isključuju. Kada je reč o tipologiji, terorizam kao sistem klasifikovanja, potrebno je napomenuti da tipologija terorizma ima isto koliko i definicija terorizma. Različiti autori navode različite tipologije terorizma. Jedna od podela terorizma je na unutrašnji i međunarodni, zasnovano na lokaciji date terorističke akcije, državljanstvu izvršilaca i žrtava.³⁵

Dragan Simeunović smatra da je najcelishodnija, najpreciznija i najsveobuhvatnija klasifikacija koja se vrši prema glavnim ciljevima terorizma, odnosno prema programskoj orijentaciji terorista, prema njihovim pretežnim metodama i sredstvima i prema tipu aktera-subjekata terorizma. Dalje, on prema programsko-ciljnoj orijentaciji terorizam deli na tri grupacije:

a) ideološki motivisan terorizam

– levičarski terorizam

– desničarski terorizam

b) etno-separatistički terorizam

v) verski fundiran terorizam

– terorizam sekti

– terorizam fundiran na interpretacijama velikih religija

³¹ Dragan Simeunović: Terorizam – opšti deo, Biblioteka Crimen, Beograd, 2009, str. 7.

³² Alex P. Schmidt, Albert J. Jongman: Political Terrorism: A New Guide to Actors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature, (2nd ed) 1998.

³³ Dragan Simeunović: Terorizam-opšti deo, Biblioteka Crimen, Beograd, 2009, str. 33-35.

³⁴ Isto, str. 66.

³⁵ Termin, „međunarodni“ terorizam nije najadekvatiji, s obzirom na to da do sada nije registrovan slučaj da je međunarodna zajednica bila nosilac čak nijednog terorističkog akta, a kamoli serije ovakvih akata nasilja. Međutim, danas je u svetu registrovana aktivnost preko stotinu državnih terorističkih kolektiviteta, ali nije registrovan nijedan međunarodni teroristički kolektivitet, iako je pouzdano utvrđeno da, na primer islamsku teroristički mrežu Al Kaida čine državljani više desetina zemalja. Izvor: Milan Mijalkovski, FCO, Beograd, 2005, str. 31.

Teroristi će uvek koristiti ono sredstvo koje najviše može da zastraši, a koje oni mogu da poseduju i znaju da upotrebe. Često se gubi iz vida složenost terorizma kao pojave pa se sva pažnja obraća samo na njegovu nasilnu dimenziju. Terorizam pak, predstavlja složenu delatnost sastavljenu od niza specifičnih aktivnosti koje same po sebi nisu nasilne, a nužne su da bi teroristička organizacija mogla da funkcioniše. Na primer, finansiranje, propaganda, mobilizacija članstva i simpatizera, kao i brojne druge aktivnosti predstavljaju načine ili metode održavanja jedne terorističke organizacije funkcionalnom. Ona ne može da postoji i da funkcioniše bez finansijskih i drugih sredstava, bez članstva i bez određenih oblika podrške. Ipak, ukupnost metoda u nekoj sferi terorizma koji ga ponajviše profilira, određuje i tip terorizma.

Ipak ova podela je najcelishodnija kada je izvršena prema više povezanih kriterijuma: njihovoj brojnosti, stepenu organizacione povezanosti i institucionalnoj dimenziji.

Podela zasnovana na ovima kriterijumima izgleda ovako:

- a) individualni terorizam
- b) terorizam organizacija i ilegalnih grupa
- v) institucionalni terorizam.³⁶

Verski terorizam (ili kako ga mnogi i nazivaju religijski) sprovode verski zaslepljene terorističke grupe na osnovu verske indoktrinacije. Cilj verskih fanatika jeste da iz temelja promene vladajuće društveno-političke odnose i uspostave nivo državno-političko uređenja na religijskim osnovama. Ispoljava se i kao terorizam fanatičnih grupa koje izvode terorističke akcije radi utemeljenja religijskih vrednosti u društvu.³⁷

Religija je tokom istorije odigrala veliku ulogu u obuzdavanju nasilja, suzbijanja agresije, kao i promovisanju pomirenja i razumevanja među suprotstavljenim grupama. Međutim, kao što nas istorija uči, religija može biti posredno ili neposredno uzrok ratova, terorizma i drugih oblika nasilja. Ne može se tačno definisati krajnji cilj religije i njen odnos prema društvenom nasilju, ali ono što znamo je da početkom 21. veka dolazi do povezivanja religije i terorizma. Religija i terorizam dolaze u vezi onda kada se religiozne ideje podrede političkim, etničkim ili ideološkim ciljevima.³⁸

Verski terorizam se ispoljava kroz proklamovanje tri vrste ciljeva u smislu apokaliptičkog uništenja sveta, uspostavljanja verskih vlasti u državi, te stvaranje verski čistog stanja. Tokom istraživanja Džonatan Vajt (Vajt R. Jonatan) je ustanovio da su apokaliptička doktrina i terorizam postali opasni saveznici. Kada se primeni na terorizam, apokaliptična doktrina poziva teroriste da se bore kao sveti ratnici u svom fanatičkom zanosu, gde božanstvo završava proces stvaranja. Oni veruju da vladavina Boga samo što nije počela i da im je ovo poslednja prilika da očiste proces stvaranja pre nego što Bog zavlada.³⁹

Koreni religijskog terorizma po Radoslavu Gaćinoviću⁴⁰, potiču iz perioda pre nove ere i vezuje ih za Jevrejsku sektu „Ziloti”. Ziloti su bili jevrejska grupa koja se borila protiv rimske uprave u Palestini u periodu između 66-73 godine nove ere. Ziloti su ve-

³⁶ Dragan Simeunović: Terorizam – opšti deo, Biblioteka Krimen, Beograd, 2009, str. 82-85.

³⁷ Miroslav M. Talijan: Bezbednosni menadžment u suprotstavljanju terorizmu i borbu protivterorizma, Medija centar Odbrana, Beograd, 2012, str. 39.

³⁸ Brus Hofman: Unutrašnji terorizam, Narodna knjiga, Beograd, 2000, str. 65.

³⁹ Džonatan Vjat: Terorizam, Aleksanrija pres, Beograd, 2004, str. 4.

⁴⁰ Radoslav Gaćinović: Terorizam, Drasler, Beograd, 2005, str. 99.

rovali da su pozvani od Boga da vode rat protiv sila mraka, tj Rimske carevine, te da je takav rat neizbežan ako žele da se pokoravaju Božjoj naredbi da ne poštuju nikakvog vladara nad Izraelom osim Boga. Oni su koristili metode koje se potpuno uklapaju u današnje shvatanje terorizma: vršili su nasilje protiv Rimljana ali i Grka i Jevreja koji su saradivali sa rimskom vlašću (atentati omiljenim oružjem Zilota – malim bodežom zvanim sica,⁴¹ napadi su bili neočekivani na javnim mestima u vreme praznika). Objekti napada su imali simboličku vrednost (rimski službenici, istaknuti Jevreji koji su saradivali sa Rimljanima) a ciljevi Zilota bili su politički (da ukinu rimsku vlast i uspostave, jevrejsku teokratsku državu u Palestini).⁴²

Kasnije, verski terorizam se eksponirao kroz stravično nasilje hindu sekte „Tagi” u periodu između 7. i 9. veka. Tagi su bili članovi tajne organizacije obožavatelja božice Kali, hinduskog simbola terora i razaranja. U članstvo organizacije se ulazilo putem razrađenog religijskog ceremonijala. Tagi su se okupljali u mesecu oktobru, delili u grupe a zatim izlazili na indijske drumove da presreću bogate trgovce. Ubijali bi ih davljenjem, pokopavali a zatim uzimali njihovu imovinu. Opljačkanu imovinu bi međusobno delili ostavljajući uvek jedan deo za hramove podignute u čas boginje Kali. Tagi nisu napadali one za koje su verovali da su potomci Božice Kali – žene, luralice, slepe i sakate. Nesmetano su devalovali vekovima na području Indije, a u 19. veku, kada je grupa usmerila napade protiv predstavnika britanske vlasti, usledila je energična državna akcija. Tokom kampanje koja je vodio Sir W. H. Sleeman (1788-1856) oko 3.000 članova ove organizacije pogubljeno ili poslato u zatvore a sama organizacija je razbijena.⁴³

Verska sekta „Asasini”, je još jedna verska sekta koja je označena kao preteča verskog terorizma. Asasin (ubica, atentator koji ubija drugog na podmukao i nasilan način), a arapski (ar. hašišin „oni koji jedu hašiš”) je termin korišćen da označi pripadnike šitskih ismailija, koji su bili aktivni u Oranu i Siriji između 1090. i 1272. godine. Teorijsko učenje grupe i temelje organizacije grupe dao je Hasan ibn al Sabah (1050-1124), zasnovavši ga na etničkoj grupi Niziri. On je propagirano povlačenje (hidžra) u izolovana mesta i organizovanje života prema islailijskom učenju. Mete su bili seldžučki službenici, krstaški vitezovi, sunitski učenjaci koji bi se izjasnili protiv Nizarija i slično. Žrtve su redovno ubijali na javnom mestu i uvek bodežom, nikada otrovom niti strelama. Nasilje je za asasine bio čin svete tajne, Božija dužnost koju propisuje sveta knjiga i prenose crkvene vlasti. S tim u vezi, nasilje asisina imalo je za cilj, ne samo da se pobeđe hrišćanski neprijatelji, već i da se ubrza dolazak novog milenijuma. Važan dodatni motiv za jednog asisina bilo je obećanje da ako pogine u toku izvođenja napada odmah odlazi na veličanstveno nebo.⁴⁴

Osim ovih slučajeva verskog terorizma pojedinih grupa koje su se pojavile u okviru Jevrejstva, Islama i Hinduizma, istorija beleži i pojavu religijskog inspirisanog institucionalizovanog terora. Primer za to je Inkvizicija Katoličke crkve u doba srednjeg veka.⁴⁵ Inkvizicija

⁴¹ Hatidža Beriša: Političko nasilje na Kosovu i Metohiji, doktorska disertacija, FNP, Beograd, 2012, str 175-185.

⁴² Dragan Simeunović: Terorizam – opšti deo, Biblioteka Crimen, Beograd, 2009, str. 97-100, smatra da je reč o širokom narodnom ustanku u okviru koga su pojedine manje grupe ustanka ponekad i vršile izuzetno brutalne prepade izazivajući užas kod rimskih osvajača, a ne o terorizmu.

⁴³ Isto, str. 99-120.

⁴⁴ Brus Hofman: Unutrašnji terorizam, Narodna knjiga, Beograd, 2000, str. 80.

⁴⁵ Dictionary of Middle Ages ed Joseph R.Strayer (New York: Shareles Scribner's Sons, 1985) p. 483-489.

zicija je bila pravna institucija uspostavljena od strane Pape sa zadatkom da pronalazi, optužuje i osuđuje lica osumnjičena za herezu (odstupanje od službenog crkvenog učenja). Protiv osumnjičenih osoba bila je dozvoljena upotreba torture.

Ono što je zajedničko za Zilote, Asasine, Tagove i Inkviziciju jeste da je nasilje vršeno u ime religije i opravdano pozivanjem na religijsko učenje. Ovakva situacija dominirala je predmodernim dobom iz jednostavnog razloga što je u to vreme dominantni pogled na svet bio religijski te su sve aktivnosti opravdane pozivanjem na religiju. Naglašenost religije kao glavnog pokretača terorističkih aktivnosti, posebno je došla do izražaja tokom devedesetih godina prošlog veka.⁴⁶ Činjenica je da su najozbiljniji teroristički akti tog perioda, bilo u smislu političkih implikacija i posledica ili broja žrtava, imali zajedničku versku dimenziju i/ili pobude.⁴⁷ Početkom 21. veka terorističke grupe prihvataju daleko amorfnije religijske ciljeve, organizaciono su manje kohezivne, s labavijom strukturom i heterogenim članstvom, a pored tog etničkog sukoba često poprimaju oblike verskih sukoba, jer se uz pitanje etničke pripadnosti i teritorijalnih problema, kao centralna i najvidljivija razlika između grupe pojavljuje i religijska. Ova činjenica je aktuelna i danas, jer smo svedoci da su verski fundamentalistički pokreti poslednjih godina značajno ojačali. Naime, religija se često smatra višim zakonom od državnih zakona i međunarodnih sporazuma. Posledica ovako suprotstavljenih vrednosti i prakse su nasilni sukobi, koji se vode u ime pojedinih religija. Različito motivisani pripadnici pojedinih religija posebno su obeležili svetsku kartu nasilnih sukoba posle hladnog rata, od kojih se Islam posebno ističe.

Islamski fundamentalizam, svoju snagu je crpeo iz džihada. Oni džihad poimaju, isključivo u formi svetog rata protiv nevernika (nevernici su svi oni koji nisu muslimani) ili veroodstupnika (muslimani koji su odstupili od one vrste islama, koju propagiraju islamistički fanatici, kao način života). Džihad je postao glavno obeležje i oličje islamističkog terorizma i jedno od najjačih oruđa u rukama islamističkih terorista i njihovih mentora, u njihovoj borbi za ostvarivanje krajnjeg cilja.

Džihad kao izvorište globalnog terorizma

Krajem 20. veka i početkom 21. veka na svetsku scenu naglo je izbio islamski fundamentalistički odnos prema terorizmu kao oruđu za postizanje sopstvenih ciljeva. Razvoj događaja koji su se odvijali poslednjih decenija a posebno događaji od 11. septembra 2001. godine, imali su za posledicu drastično povećanje broja organizacija i pojedinaca sa muslimanskim identitetom ili islamskom samoidentifikacijom na listama grupa umešanih u terorizam. Na primer, sveobuhvatna lista terorista i grupa identifikovanih Izvršnom uredbom broj 13224 (Comprehensive List of Terrorists and Groups Identified Under Executive Order 13224), predsednika SAD od 23. septembra 2001. godine, obuhvata 189 grupa, entiteta i pojedinaca. Od tog broja 149 uključenih ima muslimanski identitet, vidljiv po ličnom ili nazi-

⁴⁶ Broj religijskih terorističkih grupa povećao se 1990. godine u odnosu na 1970. godine povećao se 2 na 11. godine 1974. takvih grupa je bilo 16 (od ukupno 49 identifikovanih grupa). Godine 1995. takvih grupa popeo se na 26 (od ukupno 56 identifikovanih grupa). Sledeće godine, poslednje za koje je autor ima kompletne statističke podatke, broj takvih grupa je pao na 13 (od ukupno 46 identifikovanih). Detaljnije videti: Brus Hofman: Unutrašnji terorizam, Narodna knjiga, Beograd, 2000, str. 81.

⁴⁷ Brus Hofman: Unutrašnji terorizam, Narodna knjiga, Beograd, 2000, str. 11.

vu grupa ili entiteta. Na listi stranih terorističkih organizacija (STO) koje su imenovane od strane državnog sekretara SAD u skladu sa članom 219. Zakona o imigracijama i državljanstvu, sa izmenama i dopunama nalaze se 56 terorističkih organizacija od kojih je 30 sa islamskom samoidentifikacijom.⁴⁸ Džihad je pojam koji se svaki dan sreće u sredstvima javnog informisanja i svetskoj politici. To je sasvim logično posle svega što se desilo 11. septembra 2001. godine. Zato što je tada izvedena akcija protiv SAD, koja je rezultirala rušenjem dve zgrade Svetskog trgovinskog centra i oštećenjem Pentagona, povezana sa tim pojmom. Istraga izvršena od strane FBI je konačno dokazala da su svi učesnici u akciji muslimani i da su tu akciju i izvršili pravdajući je verskim motivima. Tako se pokazalo da je džihad postigao najspektakularnije rezultate u ratu sa SAD. A uzrok svemu tome jeste džihad odnosno organizacija Al Kaida koja se na njega poziva.⁴⁹

Džihad je permanentno stanje neprijateljstva prema nemuslimanima, gde se najčešće podrazumeva verski rat u službi širenja islama. Međutim, svaki rat jeste džihad, a svaki džihad nije rat. Džihad je postao sinonim za sveti rat, iako on u islamu ima složenije značenje. Grubi prevod džihada bi bio stremljenje ili naprezanje, koji podrazumevaju muslimani nastojeći da slede put Boga. Taj put Boga, predstavlja individualno nenasilno stremljenje da se živi ispravnim muslimanskim životom u skladu sa Božijom voljom. Takav život predstavlja pet stubova islama odnosno osnovnih religijskih dužnosti muslimana (islamskih vernika). Prvi stub jeste izgovaranje simbola vere islama a koji glasi: „nema drugog Boga osim Alaha, a Muhamed je Alahov poslanik“, Drugi stub je zagovaranje formalnih molitvi pet puta dnevno pre kojih se obavlja obredno pranje, pri čemu je tokom molitve vernik uvek okrenut prema svetom gradu Meki, bez obzira gde se na svetu nalazio. Treći stub predstavlja praznovanje ramazana, meseca strogog posta, tokom kojeg se hrana i piće ne uzimaju preko dana, nego tek kada sunce zađe. Četvrti stub jeste davanje milostinje (novac siromasima). Ovde je važno napomenuti da se ovaj oblik vrlo često koristi i kao oblik prinudnog iznuđivanja sredstava za finansiranje terorističkih akcija. Poslednji peti stub odlazak (bar jednom u životu) na hodočašće u Meki.⁵⁰

Po mišljenju Miroljuba Jevtića, džihad je sistem svih akcija i postupaka na individualnom planu koji muslimani sprovode u cilju jačanja islamske religije i širenja zajednice vernika. Krajnji cilj džihada je kalifat. Kalifat, zapravo, predstavlja stvaranje jedinstvene muslimanske države na nivou planete zemlje, a na osnovu planetarnog širenja Muhamedovog učenja. Kalifat se može ostvariti samo džihadom.⁵¹

U početku antikolonijalna i nacionalno-oslobodilačka borba je kvalifikovana kao džihad, koncept koji u islamskom kategorijalnom aparatu predstavlja ekvivalent „pravednog rata“ (bellum iustum) zapadnih naroda. U to doba situacija je bila jasna, muslimanske zemlje i narodi bili su potčinjeni od strane kolonijalnih sila, njihova borba za oslobođenje bila je legitimna. Zbog značaja islamskog nasleđa neki antikolonijalni pokreti koristili su Islam kao sredstvo legitimizacije oružane borbe i političke mobilizacije stanovništva.⁵² Ovakvo stanje stvari nastavilo je da postoji i u prvoj polovini 20. veka u vreme zenita antikolonijalne i oslo-

⁴⁸ <http://www.state.gov/j/ct/rls/other/des/123085.htm>

⁴⁹ Hatidza Beriša i dr autori „The influence of islamic on the Global security“, Journal of Liberty and International Affairs, Specijal Isuse, Vol. 1 Supp. 1/2016, str. 49-59.

⁵⁰ Mark Sejdžmen: Terorističke mreže, Altera, Beograd, 2006, str. 9-11.

⁵¹ Miroljub Jevtić: Savremeni džihad kao rat, 3 izdanje, Nikola Pašić, Beograd, 2001, str. 20.

⁵² Hadia Dajani: Shakeel and Ronald A. Meissir (eds), The Jihad and Its Times (Ann Arbor, MI: Univrsity of Michigan Press, Rudolph Peters, Jihad in Classical and Modern Islam (Princeton: Markus, Wiene, 1996).

bodilačke borbe u većem delu muslimanskog sveta. Situacija se radikalno menja 1970-tih. Ponižavajući poraz arapskih zemalja u ratu sa Izraelom 1967. godine i paljevina džamija Al-Aksa-trećeg islamskog svetog mesta, dovode do razočarenja muslimanskih masa u vladajuće ideologije i vođstva, posebno u arapskom svetu. Javljaju se brojne militantne grupe koje proglašavaju vladajuće muslimanske režime nelegitimnim i opravdavaju njihovo uklanjanje s vlasti nasilnim putem prikazujući to kao preduslov efikasnog muslimanskog suprotstavljanja Izraelu i drugim neprijateljima muslimanskog sveta. Ove grupe proglašavaju džihad protiv muslimanskih vlada i počinju vršiti napade na vladine predstavnike, institucije, stanice i slično, vršeći na taj način dela koja po svojim obeležjima potpadaju pod kvalifikaciju terorizma.⁵³ Od poznatijih terorističkih organizacija koje su pribegle džihadu su na primer: Egipatska muslimanska braća, Hizb al-tahir al-Islam, (Partija islamskog oslobođenja),⁵⁴ poznata po napadu na Vojnotehničku akademiju u Heliopolisu 1974. godine u Egiptu, Tanzim al-džihad (Organizacija džihada), koja je izvršila atentat na predsednika Egipta Muhameta Envera El Sadata 06. oktobra 1981. godine, kao i organizacija Al-Džama a al-islamila (Islamska grupa), poznata po najvećem broju akata političkog nasilja nakon 1991. godine, uključujući napad na grupu stranih turista u Luhoru 17. novembra 1997. godine, kada je ubijeno 66 osoba.⁵⁵ Pored Egipta i u drugim islamskim zemljama postale su aktuelne terorističke organizacije koje se pozivaju na džihad kao što su: Hamas, Hezbolah, Islamska država i druge koje se nalaze na navedenom spisku SAD.

Sve do početka rata u Avganistanu koji je SSSR vodio od 1979. godine do 1989. godine protiv lokalnih pobunjeničkih naoružanih formacija, islamske terorističke organizacije i pojedine islamske zemlje koje su finansijski i organizaciono podržavale taj oblik terora delovale su uglavnom samostalno u svojim akcijama i među njima nije bilo neke povezanosti, niti sinhronizacije delovanja i akcija. Bar je to tako izgledalo na prvi pogled, jer se ni po čemu nije moglo zaključiti da postoji neko koordinaciono telo ili organizacija koja sinhronizuje aktivnost raznih terorističkih grupa i organizacija u svetu prema jednom usaglašenom zajedničkom cilju. Iz tog rata, međutim, islamski terorizam izašao je finansijski, kadrovski i organizaciono jači. Na takav razvoj događaja uticale su i SAD, koje su se u rat u Avganistanu umešale metodom prikrivenih akcija. Zbog svog interesa u tom delu sveta SAD su preko svojih tajnih službi naoružavale mudžahedine, organizovale i izvodile obuku sa njima, delile im znanje, tehniku i novac. Kadrove, borbe i ostatak finansijskih sredstva obezbeđivali su fundamentalistički krugovi, posebno neki od muslimanskih zemalja takozvane Grupe D-8 (najrazvijenije muslimanske zemlje).⁵⁶ Tako je rat u Avganistanu učinio prekretnicu u razvoju islamskog terorizma. Posle ideje o sveislamskom bratstvu koja je je promovisana u tom ratu, javila se ideja o organizovanju islamske terorističke mreže koja bi povezivala sve islamske terorističke organizacije u jednu radi džihada (svetog rata) protiv svih protivnika.⁵⁷

⁵³ Mark Sejdžmen: Terorističke mreže, Altera, Beograd, 2006, str. 29-56.

⁵⁴ Poznata po napadima na Vojno-tehničku akademiju u Heliopolisu 1974. Godine u Egiptu.

⁵⁵ Mark Sejdžmen: Terorističke mreže, Altera, Beograd, 2006, str. 29-36.

⁵⁶ Grupa D-8, sastavljena od osam islamskih zemalja u razvoju sa populacijom od oko 900 milion osoba, osnovana je 1997. godine, u cilju jačanja ekonomske saradnje, među članicama, aktivnog prisustva članica u svetskoj ekonomiji, stvaranje novih trgovinskih prilika, te poboljšanje života stanovništva. Grupu čine Iran, Indonezija, Bangladeš, Pakistan, Turska, Malezija, Egipat i Nigerija.

⁵⁷ Milan Petković: Terorizam – rat u kontinuitetu, Vojno delo, broj 4/2009, str. 259-260.

Na osnovu takvih iskustava i ideja 1998. godine stvorena je organizacija Al Kaida (poznato još kao Islamska Armija za oslobođenje Svetih mesta, svetski islamski front za džihad protiv Jevreja i osvajača) globalna multinacionalna mreža koja povezuje razne islamske fundamentalističke organizacije iz više zemalja. Osnovani su je 1988. godine Osama Bin Laden (Usama Bin Laden) i Abudulah-Azem (Abdullah Azzem) u Kandaharu (Avganistanu), u početku radi okupljanja Arapa koji žele boriti protiv Rusa u Avganistanu, a kasnije radi okupljanja džihada širom sveta. Zasniva se na ideji sveislamskog bratstva i njen krajnji cilj je stvaranje jedinstvene islamske države (Uma), koja bi bila urađena prema islamskim propisima (vladanje po Kuranu i šerijatskim zakonima), a na čijem je čelu suveren i jedan gospodar – Bog (Alah). Ona poziva na sveti rat, proklamuje mučeništvo i odgovorna je za mnoge terorističke napade.

U istovremenim samoubilačkim terorističkim napadima na američke ambasade u Keniji i Tanzaniji avgusta 1998. godine, ubijeno je preko 300 osoba, a ranjeno je oko 500 ljudi. Izvršen je samoubilački napad na američki razarač „USS COLE“ u Jemenu u oktobru 2000. godine. Mnogi državni SAD uključujući predsednika Džordža Buša, optužili su Al Kaidu za samoubilačke terorističke napade na SAD 11. septembra 2001. godine. Takođe, Al Kaida je preuzela odgovornost za četiri vezana samoubilačka napada u Rijadu maja 2003. godine.⁵⁸

Za pripadnike Al Kaide, isto kao i za ostale učesnike u svetskom islamskom pokretu, koji svoju borbu karakterišu kao džihad, nema nikakve sumnje šta se iza tog pojma krije. Za Ajmana Al Zavaharija, koje SAD stavljaju na listi od 21 teroriste koje se najviše traženi od FBI i koji je predstavljen kao jedan od najvernijih saradnika Osame Bin Ladena, džihad je jasno definisan. Za njega se kaže da je jedan od osnivača egipatskog „Islamskog džihada“, čiji je član Haled al Islambuli ubio egipatskog predsednika Sadata. U ideologiji pisca brošure „Zanemarena obaveza“, Abdul Sadama Faradža, jednog od vođe grupe „Džihada“ i saborac Ajmana al Zavahirija o džihadu se kaže sledeće: „Jedina prihvatljiva forma džihada jeste oružana borba. Islam je uostalom borbena religija i uvek se nametao silom“. Zatim se dodaje: „Muslimani danas žive u vreme ratnih zakona. Zakoni koji regulišu odnose sa okolinom su ratni zakoni i muslimani imaju pravo da ubiju onoga ko preti zajednici vernika. Prvi da oceni ko ugrožava zajednicu vernika ili grupa „Džihad“.⁵⁹

Iz navedenog se jasno vidi da je osnovu ideologije grupe Džihad još mnogo pre, čak pre dve decenije, bilo jasno kako oni, koji misle isto kao Al Kaida i koji su se sa njom spojili, definišu džihad. Bilo je, dakle jasno da će sledbenici takve ideologije nastojati da koriste oružanu borbu kao jasnu prihvatljivu formu džihada, ratovati protiv svih koje smatraju neprijateljima. A to su i SAD i NATO, ali pre svega Izrael i vlade islamskih zemalja koje su ocenjene kao verodostupničke.

Novi oblik terorizma nazvan „globalni džihad“, popularno se tumači kao „kontraefekat“ koji je napravila američka vlada, time što je obučavala i podržavala „avganistanske Arape“. Direktna posledica avganistanskog rata su grupe sa ogromnim borbenim iskustvom i tvrdokornom militantnom ideologijom. Ovi borci su postali okosnica i najveća snaga svih kasnijih islamskih terorističkih grupa. Nakon napada, 11. septembra 2001. godine, Al Kaida je u SAD postala sinonim za terorizam, ali u stvarnosti organizacija Al Kaida igra vodeću ulogu u većem političkom i vojnom pokretu zvanom „globalni džihad“. Globalni džih

⁵⁸ Predrag Micić: Samoubilački terorizam, Altera, 2006, str. 93-94.

⁵⁹ Mirosljub Jevtić: Savremeni džihad kao rat, 3. izdanje, Nikola Pašić, Beograd, 2001, str. 67.

had je ekstremistička frakcija unutar islamizma, široko rasprostranjen religijski pokret koji teži pooštavanju usađivanja Islama u politiku, ekonomiju i društvo. Globalni džihadizam deli pogled na svet u kojima muslimanski svet trpi produžen agresivni napad Zapada, vođen od strane SAD. Politika SAD u promovisanju demokratije širom muslimanskog sveta, viđena je kao drugačiji oblik napada na Islam. Globalni džihad se protivi u bilo kom obliku sekularizmu: demokratija, nacionalizam i bilo koji drugi neislamski sistem filozofije.⁶⁰

Globalne promene u svetu uticale su povoljno na razvoj terorizma. Sa jedne strane naučno-tehnološki razvoj koji se smatra zamajcem globalizacije, doveo je do toga da se tehnološki napredak koristi i za osavremenjavanje terorističkih akcija. Na drugoj strani, imamo pojavu terorizma, kao posledicu suprotstavljanja procesima globalizacije. Snažni nacionalizmi koji su nastali kao reakcija na globalizaciju uslovljeni su nastojanjima politike vladajućih svetskih država da se u ime utemeljenja „svetskog društva“ ponište nacionalni identiteti, odnosno uslovljeni su i sve snažnijim osećanjem egzistencijalne ugroženosti zemlja periferije sveta. Prinudno nametanje novog modela sve se snažnije doživljava kao nešto što nameće Zapad. Politički islam, u raznim oblicima, postaje sve privlačniji za milione muslimana širom Bliskog Istoka, severne Afrike, a neke radikalne varijante predstavljaju snažne razloge za socijalne i političke podele. Intervencionalizam je, međutim, relativizovao snagu islamskog džihada koji se kao bumerang vratio nosiocima intervencionalizma. Koristeći opštenarodno nezadovoljstvo islamskih naroda amerikanizaciji kulturnih vrednosti, pojedine organizacije su pod džihadom stvorile moćne terorističke organizacije koje danas predstavljaju ozbiljnu bezbednosnu pretnju svetskih razmera.

Zaključak

Danas, je evidentno da svet sa globalizacijom postaje tehnološko-ekonomski sve povezaniji ali i sve konfliktniji. Ispostavilo se da takav globalistički model međunarodnih odnosa predstavlja osnov porasta globalne nestabilnosti, nasilja i destrukcije, čak i apokaliptičkih pretnji ljudskoj civilizaciji.

Globalizacija bez sumnje predstavlja jedno od najkompleksnijih polja naučnog interesovanja. Poseban problem je činjenica da je savremena stvarnost, čiji je najznačajnije obeležje globalizacija, prožeta brojnim protivurečnostima.

Tehnološka revolucija i inovacije koje je ona donela revolucionarno su uticale na društvena kretanja savremenog sveta, menjajući njegovu društvenu strukturu i vrednosni sistem. Principi racionalnosti i efikasnosti postali su osnova preuređenja sveta, a sve veća međuzavisnost pojedinca, grupa i političkih zajednica doprinela je jačanju svesti o mogućnostima uspostavljanja globalnog svetskog društva. Istovremeno, tehnološka revolucija, posebno njeni dometi u informatičkoj tehnologiji, omogućavaju jačanje svesti o dramatičnom porastu nejednakosti u raspodeli svetskog bogatstva i ugrožavanja etničkih i civilizacijskih identiteta širom sveta.

Proces univerzalizacije osnovnih vrednosti, praćen isključivošću i diskreditovanjem i diskvalifikovanjem kulturnog nasleđa i tradicija, podstakao je ekspanziju brojnih tradicionalističkih pokreta. Nejednakost siromaštva i politička obespravljenost moćan su činilac takvih

⁶⁰ Sarah E Zabel: The Military Strategy of Global Jihad, Strategic Studies Institute, Uni fed States Army War College, 2007. Preduzeto: <http://strategystudiesinstitute.army.mail/pubs/display.cfm?pubID=809>

tendencija i generisanja etničkih animoziteta i sukoba. Sukobi u kulturi i sve snažniji otpor poništavanja vlastite kulture, idu u prilog predviđanja da će u milenijumu koju je otpočeo sukob ideologija, karakterističan za bipolarnu podelu sveta, zameniti sukob civilizacija.

Terorizam u uslovima globalizovanog sveta poprima globalne razmere i prerasta u alarmantnu vrstu nasilja i sveopšte nesigurnosti i ugroženosti. Kao taktika slabih protiv jakih, globalni terorizam je posledica političkih i ekonomskih frustracija ogromnog dela savremenog sveta.

U oblasti religijski inspirisanog ekstremizma i terorizma uočiva se naglašena tendencija pripisivanja islamu ekskluzivnog statusa jedne religije koja propagira i stimuliše ovaj oblik političkog nasilja. Istina je, svakako, nešto drugačija. Ukoliko sa istorijskog aspekta posmatramo nastajanje i delovanje najvećih religija čovečanstva, nailazimo na nebrojene primere protezanja za nasiljem u cilju njihovog širenja. Primeri „Svete inkvizicije“ u hrišćanstvu i starozavetnih krvavih obračuna u judaizmu svedoče o tome. I danas egzistiraju ekstremističke organizacije koje su inspiraciju našle u savremenim religijama današnjeg sveta (primeri u budizmu, judaizmu, kod hrišćana-desničara i sl). Ipak, nemoguće je negirati da su islamske zemlje uzele učešće u 2/3 modernih ratova, kao i da se najveći broj ekstremističkih zalaganja i terorističkog delovanja u najnasilnijim formama odvija u organizaciji pripadnika „muslimanskog sveta“.

Međutim, ozbiljna greška bila bi traženje utemeljenja savremenog islamističkog ekstremizma isključivo u sferi religije. Ova vrsta nasilja prvenstveno je produkt interesa određenih političkih snaga koje su na vlasti u pojedinim muslimanskim zemljama ili koje tome tek teže. Religija im, u ovom slučaju, samo služi kao moćan pokretač iracionalnog ekstremno-fanaticizovanog ponašanja izvesnog broja vernika. U takvom miljeu od strane fundamentalista koji se često pozivali na džihad, terorizam je prihvaćen kao najefikasnije sredstvo delovanja. Terorizam je najpre korišćen kao sredstvo borbe protiv evropskih kolonijalnih sila u Africi, zatim, druga njegova uloga bila je da posluži kao sredstvo za svrgavanje sekularnih režima i uspostavljanja fundamentalističkih društva sa šerijatskim zakonima. Treća njegova uloga shvaćena je kao sredstvo osвете prema zapadnoj civilizaciji i Zapadnim državama, jer su oni shvaćeni kao glavni uzroci svih problema u islamskom društvu.

Islamski fundamentalisti su džihad izjednačavali sa svetim ratom, i kao takvog su ga koristili kao ideološku osnovu za masovnu mobilizaciju i učestvovanje muslimana u ratovima koji su vođeni protiv „nevernika“. Ovi ratovi su vođeni sa ciljem osvajanja novih teritorija i širenja islama prinudom i oružanom silom. Pojam džihada je ponovo aktuelizovan početkom osamdesetih godina prošlog veka, tokom rata u Avganistanu, kao i početkom devedesetih godina prošlog veka u delovanju brojnih islamskih terorističkih organizacija. Ono što danas posebno zabrinjava je pojava mučeništva. Status mučenika se stiče žrtvovanjem sopstvenog života u toku vođenja džihada – Svetog rata. Ideja mučeništva je snažno uticala na pojavu relativno novog oblika islamskog terorizma – samoubilačkih akcija.

Literatura

- [1] Avramova, S., *Trilateralna komisija, svetska vlada ili svetska tiranija*, Ideja Veternik, 1998.
- [2] Bjelić I. D., *Globalizacija i otpori*, Nova srpska politička misao, Nova edicija, VII, br. 3-4.
- [3] Beriša H., *Političko nasilje na Kosovu i Metohiji od 1945 do 2003. godine*, doktorska disertacija, FNP, Beograd, 2012.
- [4] Beriša, H, i drugi autori., „*The influence of islamic on the Global security*“, Journal of Liberty and International Affairs, Specijal Isuse, Vol. 1 Supp. 1/2016), Bitol, 2016.

- [5] Beriša, H, i autori: „*Međusobni uticaj procesa globalizacije i terorizam*”, Međunarodni naučni skup: Određenje, organizacija i djelatnost subjekata nacionalnih sistema bezbednosti, FBZ, Univerzitet sinergija, Banja Luka, 26.10.2014.
- [6] Vjat, Dž., *Terorizam*, Aleksanrija pres, Beograd, 2004.
- [7] Volerstin, I., *Opadanje američke moći*, Podgorica, 2004.
- [8] Vidojević, Z., *Kuda vodi globalizacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
- [9] Vejnović D, Šikman M.: *Defendologija – društveni aspekt bezbednosti moderne države*, Drugo izdanje, Banja Luka, 2007.
- [10] Vejnović D, Šikman M, Slobodan R., *Društveni aspekti terorizma*, Banja Luka, 2006.
- [11] Gaćinović, R., *Terorizam*, Drasler, Beograd, 2005.
- [12] Gidenes E., *Globalizacija shvaćena ozbiljno*, Republika, Beograd, 2000.
- [13] Gidens E., *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- [14] Jevtić, M., *Savremeni džihad kao rat*, 3. izdanje, Nikola Pašić, Beograd, 2001.
- [15] Naj, Dž., *Paradoks, američka moć*, BMG, Beograd, 2004.
- [16] Marković Ž, D., *Globalizacija obrazovanja*, Zbornik radova sa naučnog skupa osnovna polazišta obrazovanja, Srpska akademija obrazovanja, Beograd, 2006.
- [17] Milašinović, R, Milašinović, S., *Uvod u teoriji konflikata*, FB, Beograd, 2004.
- [18] Micić, P., *Samoubilački terorizam*, Altera, 2006.
- [19] Mijalkovski, M., *Terorizam*, Fakultet civilne odbrane, 2004.
- [20] Pečujlić, M., *Globalizacija dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002.
- [21] Pečujlić, M.: *Planetami kentaur*, Nova srpska politička misao, Nova edicija, vol. VII, PO 3-4, Beograd
- [22] Petković, M., *Terorizam-rat u kontinuitetu*, Vojno delo broj 4/2009, Beograd, 2009.
- [23] Stojanović, S., Globalizacija i bezbednosne perspektive sistema, VIZ, Beograd, 2009.
- [24] Simeunović, D., *Terorizam – opšti deo*, Biblioteka Crimen, Beograd, 2009, str. 7
- [25] Schmidt P, A, Jongman J, A., *Political Terrorisim: A. New Guide to Aetros, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literture*, (2nd ed) 1998.
- [26] Sejdžmen, M., *Terorističke mreže*, Altera, Beograd, 2006, str. 9-11.
- [27] Talijan M, M., *Bezbednosni menadžment u suprotstavljanju terorizmu i borbu protiv-terorizma*, Medija centar Odbrana, Beograd, 2012, str. 39.
- [28] Trkulja, J., *Aspekti globalizacije*, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2000.
- [29] Held, D. , *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- [30] Hantington, S, *Sukob civilizacije i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, 1999.
- [31] Hofman, B., *Unutrašnji terorizam*, Narodna knjiga, Beograd, 2000.
- [32] Hadia Dajani: Shakeel and Ronald A.Meissir (eds), *The Jihad and Its Times* (Ann Arbor, MI:Univrsity of Michigen Press, Rudolph Peters, *Jihad in Classical and Modern Islam* (Princeton: Markus, Wiene, 1996.
- [33] Šikmn, M., *Terorizam – aktuelni mogući oblici*, Banja Luka, 2006.
- [34] Sarah E Zabel, *The Military Strategy of Global Jihad*, Strategic Studies Institute, Uni fed States Army War College, 2007. <http://strategistudiesinstitute.army.mail/pubs/display.cfm?pubID=809>
- [35] Dictionary of Middle Ages ed Joseph R.Strayer (New York: Shareles Scribner s Sons, 1985) p. 483-489 [http:// www.stategov/j/ct/rls/other/des/123085.htm](http://www.stategov/j/ct/rls/other/des/123085.htm)
- [36] Global trends 2015, <http://www.cia.gov/news-information/press-releases-statements/press-release-archive-2000/12182000.html>, 21.01.2018.

ZAGAĐIVANJE I ZAŠTITA VAZDUHA,
VODE I ZEMLJIŠTA

Milijana Đorđević*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

Zagađenost životne sredine i njenih elemenata: vazduha, vode i zemljišta je različita kroz epohe čovečanstva. Prema stepenu degradacije u razvoju ljudske civilizacije postoje tri epohe: poljoprivredna koja traje do 1850. godine, industrijska do 1950. godine i tehničko-tehnološka koja obuhvata drugu polovinu XX veka i traje do danas. U prvoj epohi degradacija je bila minimalna – zanemarljiva, a sa povećanjem stanovništva i sve veće aktivnosti čoveka u prirodi, povećava se i stepen degradacije prirodnih ekosistema i životne sredine u celini. Kasnije intenzivan razvoj industrije i proizvodnja radi sticanja profita, korišćenje fosilnih goriva kao energetskih izvora dovodi do ugrožavanja životne sredine u većem obimu, tako da se postavlja pitanje opstanka života na planeti Zemlji.

Republika Srbija kao članica svetske zajednice i sama oseća i trpi posledice zagađenja životne sredine, a naročito posle bombardovanja 1999. godine. U procesu tranzicije i pripremi za prijem u Evropsku uniju, sve više pažnje se posvećuje rešavanju brojnih ekoloških problema.

Ključne reči: *zaštita životne sredine, zagađivanje vazduha, zagađivanje voda, zagađivanje zemljišta, mere zaštite*

Uvod

Posle II konferencije Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju održanoj u Rio de Ženeiru 1992. godine i donetih dokumenata na njoj dolazi do buđenja svesti i većeg interesovanja za životnu sredinu i njenu zaštitu. To interesovanje za životnu sredinu se prvo javlja u najrazvijenijim industrijskim zemljama Zapada, a kasnije se interes širio, tako da je prisutan u svim zemljama sveta. Interes za životnu sredinu nije mimošao ni Srbiju kao članicu svetske zajednice koja je izložena sopstvenim i planetarnim zagađenjem. Tako da se u poslednjih deset godina poklanja sve više pažnje problemima životne sredine i njene zaštite, a naročito radi prijema u Evropsku Uniju. Životna sredina dobila je odgovarajuće mesto u Ustavu zemlje, Zakonu i drugim normativno-pravnim aktima, formiraju se novi, stručni organi koji bi trebali da se profesionalno bave ovom problematikom.¹

* Dr Milijana Đorđević je docent.

¹ Još je to nedovoljno i nije na istom nivou kao kod nekih razvijenih evropskih zemalja – zapažanje autora.

Zagađivanje životne sredine

Zagađivanje je evoluiralo sa napretkom civilizacije od minimalnog zagađivanja vazduha (prva sagorevanja – požari), vode i zemljišta do današnjeg radioaktivnog zagađivanja (nuklearne probe, akcidenti u nuklearnim centralama, upotreba nedozvoljenih borbenih sredstava u vojnim intervencijama) i zagađivanja opasnim otrovnim supstancama iz raznih delatnosti. Izvori zagađivanja životne sredine i njenih elemenata mogu biti:

- prirodni i
- veštački (antropogeni).

Prirodni izvori su svi procesi koje se odvijaju u biosferi mimo volje čoveka (vulkani, zemljotresi, kosmička prašina). Veštački (antropogeni) su produkti svih ljudskih delatnosti (vađenje i obrada mineralnih sirovina, termo i nuklearne elektrane, poljoprivreda, industrija, saobraćaja, turizma i drugih aktivnosti kao što su: sport, rekreacija i zagađivači iz domaćinstva).

„Zagađivanje životne sredine jeste unošenje zagađujućih materija ili energije u životnu sredinu, izazvano ljudskom delatnošću ili prirodnim procesima koje ima ili može imati štetne posledice na kvalitet životne sredine i zdravlja ljudi“.³

Dakle, zagađivanje predstavlja promenu životne sredine na „gore“ čime se menja njen prirodni sastav. Zagađivanje životne sredine je i planetarni problem s obzirom da se procesi zagađivanja prenose vazдушnim strujanjem na velike udaljenosti (akcidenti: Černobil – 1986. i Fukušima – 2011). Kako su prirodni ekosistemi međusobno povezani uočava se uzročno-posledično zagađivanje elemenata životne sredine.

Zagađivanje vazduha

Pojam zagađen vazduh podrazumeva prisustvo novih sastojaka do tada nepoznatih u uobičajenom sastavu, ili onih prisutnih kojima se količina povećava u enormnom obimu. Atmosferu čine: 78% azota, 21% kiseonika, 0,9% argona i oko 0,34% ugljen dioksida, 0,00116% ozona, dok vodonika, metana i plemenitih gasova ima samo u hiljaditim i milionitim delovima.

Zagađen vazduh je onaj koji sadrži štetne (zagađujuće) materije iznad maksimalno dozvoljene koncentracije (MDK)⁴ i takav vazduh ugrožava životnu sredinu, zdravlje ljudi i materijalna dobra.

Dakle, zagađen vazduh je onaj koji sadrži opasne-štetne materije iznade MDK čije prisustvo dovodi do remećenja ekološke ravnoteže, čime se ostvaruje negativan uticaj na sav živi i neživi svet, utiču na pojavu „kiselih kiša“, promenu klime i remećenje odnosa kiseonik-ugljendioksid.

Zagađenje vazduha i njegove posledice mogu biti lokalnog i globalnog karaktera (sve više je prisutan). Lokalno zagađenje je vezano za uže područje (grad, industrijski kompleks – Obrenovac, Pančevo, Šabac, Sevezo, Bopal, itd.). A globalno je uslovljeno stru-

³ Zakon o zaštiti životne sredine, "Službeni glasnik RS", broj 135/04, član 3. stav 11.

⁴ Pod maksimalno dozvoljenim koncentracijama štetnih materija u atmosferi, najčešće se podrazumeva ona koncentracija škodljivih gasova, para i aerosola u vazduhu koja pri određenom vremenskom, periodu izlaganja ne prouzrokuje oštećenje zdravlja.

janjem vazdušnih masa koje zagađujuće materije prenose na veliku udaljenost od mesta nastanka (Kištimaska katastrofa – 1957, Černobil – 1986, Fukušima – 2011). Od sredine XX veka javlja se i problem zagađenja radioaktivnim materijama, koji je prisutan i danas.

Najveći zagađivači vazduha

Intenzivan razvoj industrije i njihovih tehnoloških procesa je najveći zagađivač vazduha. Aerozagađenje zavisi od vrste industrijske grane. Kao najveći zagađivači smatraju se sledeće industrijske grane:

- energetski objekti (termoelektrane i nuklearne centrale),
- objekti crne i obojene metalurgije,
- hemijska, grafička, prehrambena industrija,
- industrija gvožđa, gume,
- industrija građevinskog materija,
- industrija plastike,
- industrija celuloze i papira,
- gazdinstva preduzeća drvne industrije,
- drumski, železnički, gradski, rečni i vazdušni saobraćaj,
- domaćinstva u selima i gradovima (individualna ložišta).

Zagađivači vazduha su različiti i oni dospevaju u vazduh kao produkti hemijskih reakcija i sagorevanja (fosilnih goriva) iz raznih industrija, komunalnih postrojenja, elektrana, motornih vozila, individualnih ložišta, oslobađaju se i iz rashladnih uređaja, sa tehnološko tretiranih poljoprivrednih površina i tako dalje.

Izvori zagađenja vazduha

Glavni izvori zagađenja vazduha u Srbiji su energetski sektor (posebno termoelektrane Obrenovac, Lazarevac, Kostolac, Kosovo), transportni sektor (motorna goriva i razna industrijska postrojenja, rudarski basen Bor. Drugi izvori zagađenja vazduha su rafinerije nafte locirane u Pančevu i Novom Sadu, proizvodnja cementa (Popovac, Kosjerić i Beočin), metalurški kombinati locirani u Pančevu i Smederevu, hemijska industrija u Subotici, Prahovu, Bariču, Kruševcu.

Uzroci zagađenja su: zastarela oprema, neprečišćavanje gasova iz dimnjaka ili slaba efikasnost filtera, loš kvalitet sirovina i niska energetska efikasnost, kao i neadekvatno funkcionisanje i održavanje postojećih postrojenja. Među najzagađenijim gradovima u Srbiji izdvajaju se Pančevo i Bor (koji zbog prisustva SO₂, Pb i Cu i drugih polutanata nazivaju i „mrtvim“ gradom).

Zagađujuće materije koje dospevaju u vazduh-atmosferu su različite po sastavu, potiču od različitih izvora i imaju različito dejstvo na žive organizme. Po svojim karakteristikama izdvajaju se sledeće zagađujuće materije vazduha: oksidi sumpora (SO₂, SO₃), oksidi azota (NO_x), ugljenikovi oksidi (CO₂), hlorovodonična kiselina (HCl), olovo (Pb) i živa.

U Srbiji aerozagađenje je posledica emisije SO₂ iz zastarelih industrijskih i termoenergetskih postrojenja u koja nisu ugrađeni sistemi za odsumporavanje dimnih gasova. Emi-

sije azotnih oksida (NO_x) poreklom od termoelektrana i industrije niže su po jedinici proizvedene energije u Srbiji nego u zapadnoevropskim zemljama, a u saobraćaju su nešto više. Olovo i živa su produkt sagorevanja fosilnih goriva, hemijske industrije, korišćenja vozila i deluju na nervni sistem.

Vazduh je na pojedinim mestima zagađen i toksičnim polutantima (kadmijum, benzol, azbest, radon i dr) koji deluju na sav živi svet i koji se prenose vazduhom, ali i hranom i vodom.

Posledice zagađenja vazduha

Zagađenje vazduha u atmosferi možemo posmatrati kroz:

- negativan uticaj na čoveka i njegovo zdravlje,
- ugrožavanje ostalih elemenata životne sredine (vode, zemljišta i ostali živi svet).

Čovek je veoma adaptabilan na nove uslove sredine, ali zagađen vazduh sve više predstavlja opasnost po njegovo zdravlje. Aerozagađenje ima akutne i hronične efekte na ljudsko zdravlje. Stalna izloženost zagađujućim materijama je opasna (primer Pančeva gde se javlja razna oboljenja). U zavisnosti od koncentracije štetnih materija u vazduhu, različit je i efekat na zdravlje čoveka i zavisi od samog čoveka, njegovih godina i genetičkog nasleđa, da li boluje od nekih bolesti, od stepena fizičke aktivnosti i u novije vreme od stresnih situacija.

Vidljive posledice počinju od manjih iritacija očiju i respiratornog sistema, pa sve do hroničnih oboljenja, kao što su: bronhitis, astma, enfizem pluća, povećan procenat smrtnosti kod starijih osoba i obolelih osoba od drugih bolesti pa do nastanka raka pluća. Istovremeno slabi imunološki sistem i dovodi do povećanja podložnosti infekcijama, trovanju organizma, promeni psihičkog stanja, pojavi depresija i genetskih promena.

Pored čoveka posledice zagađenog vazduha su vidljive i kod flore i faune. Iz atmosfere kroz atmosferske padavine zagađujuće materije stižu na površinu zemlje, vode. Akvatični organizmi (školjke, rakovi i ribe) unose ih u sebe i dolazi do njihovog oštećenja, kroz lanac ishrane dolaze i do čoveka. Kod životinja je slično, one zagađujuće materije unose u organizam, delom preko disajnih organa a delom i hranom i vodom, što utiče na kvalitet mesa i mleka tih životinja. Biljni svet se takođe adaptirao na novom izmenjenom staništu ali su posledice vidljive na listovima i ostalim delovima biljaka. Različite koncentracije štetnih materija utiču na smanjenje fotosinteze, utiču na pH vrednost ćelijskog soka, a ovo izaziva propadanje biljaka.

Mere za zaštitu vazduha od zagađenja

Osnovni propis kojim se reguliše oblast zaštite vazduha u Republici Srbiji je Zakon o zaštiti životne sredine i njegov 24 član. Subjekti-zagađivači treba da obezbede sistem monitoringa za praćenje kvaliteta vazduha, emisije zagađujućih materija (SO_2 , NO_x , CO_2) na određenom mestu i u određeno vreme:

- da bi se aerozagađenje smanjilo mnoge fabrike i postrojenja prelaze na *prirodni gas* koji sadrži sumpor u tragovima,
- inoviranje postojećih tehnologija i oprema, na bazi „ekoloških“ kriterijuma,
- ugradnjom u postojeća industrijska postrojenja i toplane kolektore, elektrofiltere i drugo kojima će se smanjiti emisija zagađujućih materija u atmosferu,

- u automobilskoj industriji izvršiti promene na nivou motora kojima će se smanjiti količina emisije zagađujućih materija u izduvnim gasovima automobila,
 - u gradovima i industrijskim centrima je nužno korišćenje visokooktanskog benzina bez olova,
 - vozni park Srbije je veoma star, $\frac{1}{3}$ svih vozila je starija preko 15 godina, a Nacionalna strategija životne sredine iz 2006. godine predlaže ukidanje olovnog goriva do 2010. godine,⁵
 - povremeni prestanak rada fabrika koje prelaze GVI⁶ koje su locirane u Pančevu, Kruševcu, Boru, Subotici, Zrenjaninu i Beogradu,
 - u urbanizovanim sredinama potrebno je zasaditi što veći broj drveća (bagrem, bor, platane, belu topolu), pri tom voditi računa da su otporna na zagađen vazduh, jer su oni tzv. „pluća gradova“,
 - povezivanje zelenih površina sa šumskim masivima čime se obezbeđuje dovoljno prodiranje svežih vazdušnih masa iz nenaseljenog prostora,
 - dislociranje „prljavih“ industrija na periferiji gradova, ispuštanje zagađujućih materija iz fabrika vodeći računa o meteorološkim uslovima.
- Mere zaštite vazduha obezbeđuju očuvanje atmosfere u celini, a ocena stanja zagađenosti vazduha vrši se prema Pravilniku o graničnim vrednostima, metodama merenja emisije, kriterijuma za uspostavljanje mernih mesta i evidencije podataka.

Zagađivanje voda

Od nastanka čoveka i razvoja ljudskog društva, značaj vode permanentno rase, a istovremeno i potrošnja raste a ujedno i stepen zagađenja vode se povećava. Zagađivanja su vremenom dobijala na kvantitetu i na kvalitetu, takao da je i pored značajne sposobnosti samoprečišćavanja-stanje vodnih resursa bivalo sve lošije. U razdoblju od 12. do 14. veka deo sliva reke Temze je bio u posebno teškoj situaciji, a sliv Rajne je od kraja 18. veka – do kada je smatran *ukrasom* zapadne Evrope – označavan kao njena *kanalizacija*. Areal ovih pojava se širio uporedo sa industrijskom revolucijom i pratećim procesima naseobinskog aglomeriranja i urbanizacije.⁷

U Zakonu o vodama stoji da „zagađivanje jeste direktno ili indirektno unošenje, kao rezultata ljudske aktivnosti, supstanci ili toplote u vazduh, vodu ili zemlju, a koje može biti štetno po ljudsko zdravlje ili kvalitet akvatičnih ekosistema (priobalni ekosistema), koje prouzrokuje štetu na materijalnim dobrima ili umanjuje ili ometa običajna i druga legitimna korišćenja životne sredine“.⁸

Zagađivanje vodenih resursa je svaka čovekova aktivnost koja umanjuje upotrebljivost vode kao resursa. Dakle, zagađivanje vode je kvalitativna i kvantitativna promena njenih fizičkih, hemijskih i bioloških svojstava. Početkom sedamdesetih godina 20-og ve-

⁵ Zbog malog prosečnog ličnog dohotka stanovništva i dalje koristi to gorivo.

⁶ Zakon o zaštiti životne sredine, "Službeni glasnik RS", br. 135/04, 36/09, 72/09 i 43/11.

⁷ Milinčić, M.: *Izvorišta površinskih voda Srbije- ekološka organičenja i revitalizacija naselja*, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Beograd, 2009, str. 22.

⁸ Zakon o vodama, „Službeni glasnik RS“, br. 30/10, 93/12, i 101/16.

ka 1/6 ukupnih vodnih resursa je već bila zagađena (Koronkevič, 1972:24) i taj proces se nastavlja i teži po mišljenju M. Lješevića (2000: 25) da pitka voda će predstavljati relativnu retkost u biosferi. Ta prognoza se nije ostvarila ali se kvalitet voda pogoršava, raste njeno zagađenje.

„Prema M. Milinčiću minimalna količina vode potrebna čoveku u zavisnosti od klimatskih uslova i iznosi 3,0–13,01/dan, gde fiziološke potrebe učestvuju sa 1,5–3,1/dan“.⁹

U našim klimatskim uslovima fiziološke potrebe za vodom se procenjuju na 2,5-3,1/dan. Stvarne dnevne potrebe vode su znatno veće od ovih vrednosti i variraju u zavisnosti od mnogih faktora,¹⁰ a pre svega od dostignutog nivoa životnog standarda, stepena sanitacije, potrošnje u industrijskim procesima, poljoprivredi i dr.

Najveći zagađivači voda

Sve vode možemo podeliti na: površinske, podzemne i meteorske. Postoje i druge podele. Po jednoj razlikujemo prirodne vode, morske ili slane, bočate ili poluslane, kopnene ili slatke (rečne, jezerske, podzemne, izvorske, mineralne), meteorske (kišnica, sneg, led) vode. Prema prof. Jovanoviću, vode se mogu podeliti prema:

- a) mestu pojave u prirodi – prirodne vode,
- b) stepenu prečišćenosti,
- v) upotrebi

- voda za piće,
- voda za pranje,
- voda za tehnološki proces,
- voda za hlađenje,
- voda za parne kotlove (Jovanović, 2002: 30).

Klasifikacijom voda se vrši podela u klase, prema njihovoj nameni i određuju granične vrednosti osnovnih pokazatelja kvaliteta voda. Sve ove vode su uključene u hidrološki ciklus kruženja u atmosferi i pri tom dolazi do njihovog zagađivanja. Zajedničko za sve njih je da nisu odolele procesu zagađivanja.

Najveći zagađivači površinskih voda su:

- nafta i njeni derivati,
- proizvodi hemijske industrije,
- otpadne vode industrije,
- gradske otpadne vode iz kanalizacije, i
- deponije industrijskog komunalnog otpada.

U našoj zemlji voda je uglavnom zagađena delovanjem čoveka – ljudskog faktora. Zagađenje vode naftom nastaje prilikom bušenja i eksploatacije na naftnoj platformi i njenim transportom brodovima-tankerima.

„Procenjuje se da skoro 1% proizvodnje nafte iscuri, u toku transporta i njenog pretakanja, u okeane, mora i reke. Ova količina se procenjuje na 6–8 miliona tona godišnje“.¹¹

⁹ Milinčić, M.: *Izvorišta površinskih voda Srbije – ekološka organičenja i revitalizacija naselja*, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Beograd, 2009, str. 56.

¹⁰ Potrošnja vode za pojedine svrhe zavisi od sledećih faktora: broja stanovnika, razvoja društva, razvijenosti industrije, klimatskih uslova, mogućnosti korišćenja vode jednom ili više puta, od tehnoloških postupaka za pojedine industrije itd.

¹¹ Vlatković, S.: *Životna sredina i funkcije šuma*, Javno preduzeće za gazdovanje šumama "Srbija šume" i Institut za šumarstvo, Beograd, 2001, str. 67.

Glavni izvori zagađenja vode su neprečišćene industrijske i komunalne otpadne vode poljoprivredni odvodi. Voda se zagađuje i intenzivnom poljoprivrednom proizvodnjom,¹² zbog primene mineralnih đubriva i pesticida, odlaganja otpada iz poljoprivrede i drugo.

NATO agresija na Srbiju 1999. godine vojni cilj uništavanja i razaranja su bile rafinerije i skladišta nafte (Rafinerija u Pančevu i Novom Sadu, bombardovana su i skladišta nafte u Somboru, Prahovu, Beogradu, Smederevu i Kraljevu) i njenih derivata i drugih industrijskih objekata, pri čemu je došlo do velikog zagađenja rečnih resursa i okolnog zemljišta usled prodora u njih toksičnih i opasnih materija u velikim količinama i dovele su do negativnih posledica po životnu sredinu i imaju posledice na sva živa bića.

Najzagađenije reke u Srbiji su: Toplica, Veliki Lug, Lugomir, Crni Timok i Bor (crvena reka – zbog prisustva metala bakra, dobila je crvenu boju).

Negativne posledice intenzivne poljoprivredne proizvodnje po životnu sredinu posebno su vidljive u ruralnim oblastima, jer one predstavljaju mesto za proizvodnju hrane. Primenom agrotehničkih mera – pesticida, đubriva i soli, samo 10-15% primenjenih pesticida dospe do ciljnih štetočina, a ostatak završi u elementima životne sredine (vazduhu, vodi i zemljištu).

Posledice zagađenja voda na zdravlje ljudi

Vode se zagađuju na više načina a krajnji ishod zagađenja voda je oštećenje zdravlja (koje se manifestuje različito). Prisustvo mikroorganizama u vodi izaziva crevne infekcije- dijareju, tifus pa sve do pandemskih bolesti (kolere).

Vode su zagađene patogenim mikroorganizmima, štetnim vodama (otpadne vode iz industrija, kanalizacione vode, mineralnim đubrivima (fosfati i nitrati).

Mere za zaštitu voda od zagađenja

Osnovni zakon koji reguliše različita pitanja vezana za vode je Zakon o zaštiti životne sredine i Zakon o vodama. Treba obezbediti sistem monitoringa za praćenje kvaliteta, odnosno stepena zagađenosti vode, a u okviru istog treba obezbediti praćenje kvaliteta, odnosno stepena zagađenosti vode, a u okviru istog treba obezbediti praćenje štetnih materija kroz duži ili kraći vremenski period,¹³ i inoviranje postojećih tehnologija ili oprema za prečišćavanje otpadnih voda.

Pored navedenog, neophodno je:

- izvršiti klasifikaciju i kategorizaciju vode - prema standardima o kvalitetu voda,
- preduzimanje sanacionih mera za zaštitu voda,
- izdavanje dozvole i odobrenja za izgradnju i rekonstrukciju objekata koji mogu zagađivati vodu,
- uvođenje poreza i taksa na otpadne vode,
- instaliranje uređaja za kontrolu zagađenosti voda, itd.

¹² Postoje tri osnovna sistema poljoprivredne proizvodnje: intenzivna ili klasična konvencionalna, održiva ili integralna i organska poljoprivredna proizvodnja.

¹³ Istraživanje se vrši na period od tri godine.

Zagađivanje zemljišta

Zemljište ima veliki značaj za život na Zemlji, za opstanak čoveka i razvoj ljudske civilizacije. Ono predstavlja izvor vode i mineralnih materija za celu fitocenuzu, a putem lanca ishrane i za ostali živi svet uključujući i čoveka. Primenom pesticida i herbicida posle šezdesetih godina XX veka i drugih čovekovih aktivnosti uočava se povećanje njegovog zagađenja

Pod zagađivanjem zemljišta podrazumevaju se promene fizičkih, hemijskih i bioloških svojstava zemljišta, koje dovode do smanjenja njegove plodnosti.

„Zagađenje zemljišta je proces odlaqanja i unošenja opasnih i štetnih materija na površinu zemljišta i u zemljište uzrokovano ljudskom aktivnošću ili prirodnim procesima“.¹⁴

Stav 9. istog zakona kaže: „zagađeno zemljište jeste zemljište u kome su ustanovljene koncentracije opasnih i štetnih materija koje su iznad graničnih vrednosti“.

Načini ugrožavanja zemljišta

Faktori ekološke krize: urbanizacija, industrijalizacija, porast stanovništva, širenje gradova i drugih naselja doveli su do ugrožavanja (zemljišta) a naročito poljoprivrednog zemljišta.

Postoje tri načina ugrožavanja zemljišta: degradacija (destrukcija), zagađivanje i isključenje iz korišćenja (što je jednako uništenju), obrušavanje obala usled poplava i odnošenje zemljišta-njegovo nestajanje u dolini plovnih reka (primer: Save-2014, V. Morave).

Degradacija je lakši a destrukcija teži oblik oštećenja zemljišta kojima se smanjuju površine a istovremeno i menja kvalitet zemljišta i njegova plodnost (uzroci su: erozija, klizišta, površinski kopovi, deponije smeća, salinizacija) i njime se narušava prirodna celina npr. skidanjem površinskih slojeva (površinski kopovi uglja, kamenolomi), zatim neplanska seča šuma i niskog rastinja.

Posledice zagađenja zemljišta na zdravlje ljudi

Posledice zagađenja zemljišta su: zagađivanje vode, zagađivanje zasađenih kultura, nemogućnost obnove biljnog pokrivača i sušenje šuma.

Proizvodnja hrane na zagađenom zemljištu ima za posledicu smanjenje prinosa po jedinici mere, nemogućnost sazrevanja plodova i slično, a istovremeno sve te biljke i životinje završavaju u naše kuhinje. Konzumiranje takve hrane dovodi do različitih posledica, razboljevamo se a nekad krajnji ishod može biti i smrt. Ne samo da smo zatrovali zemljište, već su otrovi prodrli i u podzemne vode, nalaze put i do naših bunara iz kojih pijemo vodu i dodatno se trujemo.

Mere za zaštitu zemljišta od zagađenja

Osnovne mere zaštite podrazumevaju smanjenje upotrebe zagađujućih materija u poljoprivredi i uopšte smanjenje i zagađenje vazduha i vode.

Zaštita zemljišta se sprovodi na osnovu Zakona o zaštiti zemljišta, usvojenih međunarodnih ugovora, propisanim merama i aktivnostima. Prema članu 13 ovog Zakona se predviđaju propisane mere i aktivnosti, a naročito:

¹⁴ Zakon o zaštiti zemljišta, „Službeni glasnik RS“, br. 112/15.

1. sistemskih praćenjem stanja i kvaliteta zemljišta u cilju očuvanja morfoloških, fizičkih, bioloških osobina,
2. praćenjem indikatora stanja i rizika od degradacije zemljišta,
3. praćenjem, predviđanjem i sprečavanjem aktivnosti koje bi mogle da budu ili jesu uzrok štetnih promena zemljišta,
4. planiranjem i integriranjem mera zaštite u sektorske politike i planove,
5. utvrđivanjem prava i obaveza i odgovornosti vlasnika odnosno korisnika zemljišta,
6. praćenjem uticaja površinskih i podzemnih voda na zemljištu,
7. kontrolom, ograničavanjem i sprečavanjem unošenja zagađujućih opasnih i štetnih materija u ili na zemljištu,
8. primenom postupaka sanacije, remedijacije i rekultivacije zemljišta,
9. vršenjem inspeksijskog nadzora,
10. drugim nadzorom nad radom subjekata zaštite zemljišta.

Zaključak

Poslednjih decenija čovečanstvo se suočava sa sve većim zagađenjem životne sredine i njenih elemenata. Prvi signala ove zabrinjavajuće pojave iskazali su se kroz smanjenje biodiverziteta i klimatske promene. A da bi se rešavalo ovo goruće pitanje zaštite životne sredine prvo je neophodno utvrditi izvore zagađivanja, a zatim mere (preventive) koje je neophodno preduzeti s obzirom da je zagađenje izazvano antropogenim aktivnostima i prirodnim procesima u atmosferi, litosferi i hidrosferi.

Istovremeno, neophodno je i poštovanje zakonskih odredbi i uspostavljanje monitoringa praćenja zagađenja životne sredine iz svih izvora.

Literatura

- [1] Vlatković, S.: *Životna sredina i funkcija šuma*, Javno preduzeće za gazdovanje šumama „Srbijašume“ i Institut šumarstva, Beograd, 2001.
- [2] Vučićević, S.: *Šuma i životna sredina i funkcija šuma*, Javno preduzeće za gazdovanje šumama „Srbijašume“ i Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1999.
- [3] Grupa autora: *Enciklopedija životna sredina i održivi razvoj*, Ekolibri i zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srpsko Sarajevo, Beograd, 2003.
- [4] Đorđević, M.: *Uvod u ekologiju*, Filološki fakultet, Beograd, 2011.
- [5] Jovanović, P. M.: *Ekologija vode*, Viša tehnološka škola za nemetale odsek: tehnologija vode, Aranđelovac, 2002.
- [6] Milinčić, A. M.: *Izvorišta površinskih voda Srbije – Ekološka ograničenja i revitalizacija naselja*, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Beograd, 2009.
- [7] Zakon o zaštiti životne sredine, „Službeni glasnik RS“, br. 135/04, 36/09, 72/09 i 43/11.
- [8] Zakon o vodama, „Službeni glasnik RS“, br. 30/10, 93/12 i 101/16.
- [9] Zakon o zaštiti vazduha, „Službeni glasnik RS“, br. 36/09.
- [10] Zakon o zaštiti zemljišta, „Službeni glasnik RS“, br. 112/15.

[11] Izveštaj o stanju životne sredine u SR Jugoslaviji za 1994. godinu, Beograd, 1996.

[12] Pravilnik o graničnim vrednostima emisije načina i rokovima merenja i evidentiranja podataka, „Službeni glasnik RS“, br. 30/97 i 35/97.

[13] Pravilnik o graničnim vrednostima emisije načina i rokovima merenja i evidentiranja podataka, „Službeni glasnik RS“, br. 30/97 i 35/97.

[14] Pravilnik o graničnim vrednostima emisije otpadnih voda, „Službeni glasnik RS“, br. 67/11.

[15] Pravilnik o graničnim vrednostima, metodama merenja emisije, kriterijuma za uspostavljanje mernih mesta i evidencije podataka, „Službeni glasnik RS“, br. 54/92.

[16] Uredba o graničnim vrednostima emisije zagađujućih materija u vazduhu iz postrojenja za sagorevanje, „Službeni glasnik RS“, br. 06/16.

[17] Uredba o graničnim vrednostima emisije zagađujućih materija u vode i rokovima za njihovo dostizanje „Službeni glasnik RS“, br. 67/11 i 48/12.

EKOLOŠKE POSLEDICE NATO BOMBARDOVANJA REPUBLIKE SRBIJE 1999. GODINE

Saša T. Bakrač
Vojska Srbije, Vojnogeografski institut
Emilija Klem
Ministarstvo odbrane Republike Srbije
Miško Milanović
Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet

Za NATO bombardovanje Republike Srbije 1999. godine, prema indikatorima devastirane životne sredine, može se reći da je imalo i da ima velike ekološke posledice. O razlozima, toku i drugim detaljima ovog rata do sada je objavljen veći broj radova multidisciplinarnog pristupa.

U ovom radu daje se sistematizacija podataka i događaja iz ugla problematike životne sredine, bez obzira na činjenicu da su neki od njih već objavljeni.

Od rada se očekuje da skrene pažnju i podstakne diskusiju i dileme domaćoj i široj javnosti o obimu posledica zagađenja životne sredine izazvane NATO bombardovanjem Republike Srbije 1999. godine. Radom se posebno ističe problem produženog delovanja izazvanih posledica i neophodnost šireg naučnog pristupa u proceni sadašnjeg stanja životne sredine. Poruka rada je da se u budućnosti ovakva i slična ratna dejstva ne ponaše bilo gde u svetu.

Ključne reči: životna sredina, ratna dejstva, ekološke posledice, osiromašeni uranijum, ljudsko zdravlje

Uvod

Analiza ekoloških posledice NATO bombardovanja Republike Srbije 1999. godine je predmet ovog rada. Predmet je prostorno određen teritorijom Republike Srbije i Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Vremensko određenje predmeta rada obuhvata period kojim je obuhvaćeno Bombardovanje i period od završetka bombardovanja do danas.

Cilj rada je da se sa protekle vremenske distance sistematizuju i analiziraju izazvani efekti zagađenja, skrene pažnja na efekat produženog delovanja i na neophodnost šireg naučnog pristupa u proceni sadašnjeg stanja životne sredine. U ostvarenju zadatog cilja korišćene su metode: opisa i klasifikacija – posledica NATO bombardovanja kao ekološke katastrofe, studije slučaja – nepoštovanja međunarodnih konvencija o zaštiti životne sredine, i analize – posledica NATO bombardovanja na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou.

Uzimajući u obzir aktuelno stanje životne sredine u svetu, sa narastajućim uticajem i posledicama izazvanim tzv. klimatskim promenama, ratni sukobi su otežavajuća činjenica i okolnost koja doprinosi dodatnom pogoršanju tog stanja. Razmere posledica zaagađenja životne sredine izazvane bombardovanjem, bile su i ostale ogromne. Za njih mnogi autori govore da imaju karakteristike ekološkog rata¹, što predstavlja i hipotezu ovog rada.

Uopšte o bombardovanju

Srbija je vojno napadnuta 24. marta 1999. godine pod izgovorom da je krivac za neuspeh pregovora u Rambujeu i Parizu o budućem statusu Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija. Bombardovanje je započelo vazдушnim napadom (avijacijom i krstarećim raketama) na više područja Republike Srbije pod kodnim imenom „Operacija saveznička sila“ (Operation Allied Force). U SAD naziv je bio „Operacija plemeniti nakovanj“ (engl. Operation Noble Anvil). U Srbiji je bombardovanje zapamćeno pod dva naziva „NATO agresija“ i „Milosrdni anđeo“.

Nakon 79 dana bombardovanja izvršeno je 2.300 udara na 995 objekata širom teritorije SRJ (Srbije i Crne Gore), a najvećim delom Republike Srbije, nanete su nesagledive posledice na životnu sredinu (Klem, 2017).

U Kumanovu je, 9. juna 1999. godine potpisan Vojnotehnički sporazum kojim je bombardovanje okončano 10. juna 1999. godine.

Slika 1 – Bombardovanje Beograda

¹ O pojmu ekološkog rata, problema i rizika ratnih dejstava u životnoj sredini, detaljnije videti u: *Ekološke posledice ratnih dejstava* (Klem 2017).

Bombardovanjem je, između ostalih, direktno i indirektno prekršen veliki broj međunarodnih konvencija, rezolucija i protokola, kao što su:

- član 14. Protokola Ženevskih konvencija iz 1949. godine, koji zabranjuje napade na „objekte neophodne za preživljavanje civilne populacije”²;
- Međunarodna konvencija o sprečavanju zagađivanja mora uljem;
- Međunarodna konvencija o intervenciji na otvorenom moru za slučaj nesreće koju prouzrokuje zagađenje naftom;
- Sporazum o ribarstvu, vodama Dunava, između vlada FNRJ, NR Bugarske, NR - Rumunije i SSSR-a;
- Konvencija o močvarnim područjima koja su od značaja naročito kao staništa ptica močvarica „Ramarska konvencija“;
- Sporazum o zaštiti voda reke Tise i njenih pritoka od zagađivanja;
- Konvencija o ribolovu i očuvanju biološkog bogatstva otvorenog mora;
- Konvenciju o delovanju na životnu sredinu donetu 1977;
- Konvencija o zaštiti svetske prirodne baštine iz 1982;
- Stokholmsku deklaraciju o životnoj sredini iz 1972;
- Dodatni protokol broj 1 u Ženevskoj konvenciji. U oblasti zaštite žrtava međunarodnih ratnih konflikata 1949;
- Konvenciju o zabrani upotrebe određenih ubojnih sredstava;
- Bečku konvenciju o zaštiti ozonskog omotača;
- Montrealski protokol o supstancama koje oštećuju ozon (1987. sa izmenama 1997);
- Konvencija o prekograničnom zagađenju vazduha na velikim udaljenostima;
- Konvencija o klimatskim promenama;
- Konvencija o prekograničnim uticajima industrijskih akcidenata (Pavlović, 2012, 100-101).

Specifičnost bombardovanja bila je ta što je NATO gađao civilne ciljeve, posebno u odmakloj fazi rata. Za istinitost ove tvrdnje daje se u tabeli 1. pregled oštećenih i uništenih civilnih objekata. Takođe, jedna od važnih specifičnosti bombardovanja je intenzivan propagandni (politički) rat vođen od strane NATO zemalja. Sa skoro dve decenije protekle vremenske distance ova tvrdnja se dokazala na brojnim neistinama, koje su NATO-u poslužile za obmanjivanje svoje i šire svetske javnosti o: razlozima, načinu i efektima-posledicama učinjenog.

Tabela 1 – Pregled oštećenih i uništenih civilnih objekata u toku bombardovanja SRJ (Smiljanić, 2009, 70-73)

OBJEKTI	BROJ DEJSTAVA	OŠTEĆENI	UNIŠTENI	UKUPNO
INDUSTRIJA	174	82	7	89
PRIVREDNI OBJEKTI	182	23	5	128
ENERGETSKA POSTROJENJA	231	109	11	120
OBJEKTI INFRASTRUKTURE	794	270	87	357
ZDRAVSTVENE USTANOVE	51	47	1	48
OBRAZOVNE USTANOVE	122	100	1	101
VERSKI, KULTURNI I SPORTSKI OBJEKTI	437	176	7	183
UKUPNO	1.991	907	119	1.026

² http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353/Mirjana_Radojičić_„Rat_na_granici_prava_i_morala“_agresija_NATO-a_na_SRJ_u_međunarodno-etičkoj_perspektivi,_str._14.

Ekološke posledice bombardovanja

Uništena materijalna dobra delom su popravljena ili ponovo izgrađena i bilo ih je moguće valorizovati u neke vrednosne pokazatelje. Ali, učinjenu štetu životnoj sredini praktično je bilo nemoguće utvrditi (Aleksić, 2010). Ostvarene su i ostaju ogromne posledice na životnu sredinu. Što se tiče učinjene ekološke štete ne postoji međunarodno priznata metodologija proračuna i procene u uslovima rata, posebno ovakvog gde su, prema međunarodnim konvencijama, korišćena zabranjena oružja³. Zavod za zaštitu životne sredine Ministarstva za nauku dao je procenu da šteta iznosi 3,6 milijardi, a grupa G17 – 10 milijardi dolara (Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, 1999). U tim procenama su sve direktne i indirektno ekološke štete.

Slika 2 – Tačke najvećeg zagađenja osiromašenim uranijumom

Velika šteta životnoj sredini Republike Srbije načinjena je i upotrebom municije sa osiromašenim uranijumom⁴ (OU). U toku bombardovanja, prema podacima iz zapadnih izvora, korišćena je isključivo municija kalibra 30 mm u kojoj se nalazi 298 g OU (Vuruna, 2012). Prema podacima koje je NATO dao Ujedinjenim nacijama, a treba ih primiti sa rezervom, na Kosmet – naročito prema granici sa Albanijom, ispaljeno je oko 30 hiljada projektila sa OU (UNMIK, 2001), 2500 u užoj Srbiji i oko 300 projektila u Crnoj Gori (Rt Arza). Brine činjenica da postoji mogućnost da je ta količina znatno veća, kao i da se pored OU

³ <http://www.ieer.org/ences/no-32/no32russ/uhealthrisks.html/>, Энергетика и Безопасность

⁴ Osiromašeni uranijum podrazumeva uranijum sa sadržajem izotopa ^{235}U ispod 0,7%, pri čemu su najčešće vrednosti sadržaja ^{235}U oko 0,2%. On je osiromašen u pogledu prisustva ^{235}U , ali je obogaćen sa ^{238}U (99%). Opširnije o osiromašenom uranijumu i uticaju na ljudsko zdravlje i okolinu, videti u knjizi: *Osiromašeni uranijum, metode detekcije, saniranje neposrednih efekata i prevencija kasnih posledica* autora: Đurović, B. i ostali, 2011.

koristila i druga štetna – opasna sredstva po životnu sredinu. U nekim projektilima sa OU pronađeni, u tragu, i americijum, neptunijum, plutonijum, tehnecijum i ^{236}U , što ukazuje da je upotrebljeni OU tzv. „prljavi OU“ – proizveden od isluženog nuklearnog goriva (Đurović, 2011, str. 152). Sa prostora juga Srbije pronađeno je i uklonjeno oko 200 penetratora, što predstavlja samo 10% od, prema NATO-u, upotrebljenih projektila. Pristup bombardovanim oblastima na Kosmetu i Metohiji nije bio moguć timovima i stručnim licima iz Republike Srbije tako da, najverovatnije, niko nije vršio uklanjanje tih 30 hiljada projektila.

Raspored lokacija pogođenih OU, koje je NATO objavio, je sledeći: jedna u Crnoj Gori, 9 u „užoj“ Srbiji i 81 na Kosovu i Metohiji.

Povećana radioaktivnost zabeležena je na lokalitetima „Pljačkovica“, severno od Vranja, „Borovac“ (dve lokacije), južno od Bujanovca, „Čerenovac“ (dve lokacije), jugozapadno od Bujanovca, „Bratoselce“, severoistočno od Preševa i „Reljan“, istočno od Preševa u Srbiji, odnosno lokalitet „Arza“ na poluostrvu Luštica u Crnoj Gori, u blizini plaže „Žanjice“.

S druge strane, najintenzivnija dejstva ovom municijom bila su u oblastima oko Prizrena, Đakovice, Dečana, Uroševca i Đurakovca. Na nekim lokacijama, kao što je Pljačkovica, zabeležena je 1.100 puta veća radioaktivnost od prirodne (Petković, 2009).

Procenjuje se da se količina OU dispergovanog u životnu sredinu kreće od 8,5 do 11 tona (UNEP 2001; UNEP 2007; Rajković 2006; Jia 2006, Handley-Sidhua 2010, Bleise 2003, Marinković 2014), pa čak do 15 tona (Čikarić, 2016).

Bombardovane industrijske lokacije

Izuzetne posledice za devastaciju i zaagađenje životne sredine imalo je bombardovanje industrijskih lokacija: rafinerija nafte u Novom Sadu, toplana „Novi Beograd“ u Beogradu, TE „Kolubara“ – Veliki Crljeni u selu Poljane u okolini Beograda, fabrika mineralnih đubriva „HIP – Azotara“, „HIP Petrohemija“ i „Rafinerija nafte“ u Pančevu, skladište „Jugopetrol“ u Prahovu, skladište naftnih derivata „Jugopetrol“ i trafostanica „Elektroistok“ u Boru, fabrika automobila „Zastava“ u Kragujevcu, skladište „Beopetrol“ u Bogutovcu u okolini Kraljeva i trafostanica „Elektroistok“ u Nišu.

Rafinerija nafte – Novi Sad

Prilikom bombardovanja Novog Sada, pored rušenja sva tri mosta na Dunavu, glavna meta bila je rafinerija nafte koja je bila napadnuta 12 puta sa preko 250 projektila. Prema proceni stručnjaka iz rafinerije Novi Sad od 73.569 t nafte, izgorelo je 90%, izliveno je na zemljište 9,9%, dok je izliveno u kolektor i dospelo u Dunav 0,1% (Nežić, 2009).

Slika 8 – Bombardovanje rafinerije nafte u Novom Sadu

Toplana „Novi Beograd“

Ovaj energetski objekat je bombardovan sa osam projektila, 4. aprila 1999. godine, u 04.30 časova, pogođena je zgrada Toplane i rezervoari za gorivo. Bombardovanjem je uništeno šest rezervoara za gorivo, dok je sedmi oštećen. Tom prilikom se izlilo ili izgorelo 1.650 tona mazuta i 1.410 tona sirovog benzina.

Termoelektrana „Kolubara A“ – Veliki Crljeni – selo Poljane – okolina Beograda

Sa 3 projektila, 22. maja 1999. godine, u 02.20 časova, pogođeno je razvodno postrojenje TE „Kolubara A“. Tom prilikom uništeno je 14 transformatora, a jedan je oštećen. Izgorelo je 45 tona ulja iz transformatora, isteklo je oko 100 tona, a 55 tona je sakupljeno i transportovano u cisterne za privremeno skladištenje. Od 5-15 tona ulja je isteklo iz prekidača i mernih trafoa.

Pančevo

Najveće posledice po životnu sredinu ostavilo je bombardovanje ovog industrijskog kompleksa koji čini HIP „Azotara“, „Rafinerija nafte“ i HIP „Petrohemija“. Detaljniji pregled sa hronologijom, vremenom napada i opisom štete, događaja dat je u tabeli 2.

Slika 10 – Bombardovanje Pančeva

Tabela 2 – Hronologija napada NATO na industrijska postrojenja u Pančevu

MESTO NAPADA	VREME NAPADA	OPIS ŠTETE
HIP „AZOTARA“	15/16. april 1999. (prvi napad)	Pogođen je pogon Amonijak III i rezervoar sa amonijakom zapremine 17.000 tona. Oko 200 tona amonijaka izlilo se u kanal otpadnih voda.
	15/16. april 1999. (drugi napad)	Pogođena je energana – skladišni rezervoar teškog uglja – mazuta kapaciteta 1.500 tona. Uništeno je 328 tona mazuta, 25 tona je izgorelo, a ostalo se prosulo na okolno zemljište.
	18. april 1999.	Pogođena je procesna zgrada za proizvodnju NPK đubriva, skladišta gotovih proizvoda i skladište sirovina pogona NPK. Požar je trajao 6 sati. Izgorelo je 10 tona gume, 2 tone đubriva i drugog materijala.
„RAFINERIJA NAFTE“	4. april 1999.	Uništeno je 40 rezervoara. Izgorelo je ili isteklo 61.800 tona sirove nafte i ostalih derivata.
	12. april 1999.	
	13. april 1999.	
	16. april 1999.	
	18. april 1999.	
	7. jun 1999.	
HIP „PETROHEMIJA“	15. april 1999.	Pogođena je oprema i instalacija postrojenja za proizvodnju vinilhlorid monomera.
	18. april 1999.	Pogođen je rezervoarski prostor hlora, vinilhlorid monomera, postrojenje za elektrolizu i pogon polivinil hlorida.

Skladište „Jugopetrol“ – Prahovo

Ovo skladište je bombardovano pet puta sa ukupno 37 projektila. Uništeno je 2.500 m³ mazuta u tri rezervoara za mazut, od čega se deo zadržao u prihvatnim bazenima, deo je istekao u Dunav, a deo je izgoreo. Prilikom uništavanja skladišta otpadnog materijala sa 5 tona transformatorskog ulja i oko 120 tona motornog ulja, nastao je požar koji je trajao 26 sati. U toku bombardovanja ovog industrijskog objekta uništeno je oko 975 tona mazuta, 507 tona dizel goriva i 41 tona motornog benzina.

Rudarsko-topioničarski basen Bor

Tabela 5 – Hronologija napada NATO na industrijska postrojenja u Boru

MESTO NAPADA	VREME NAPADA	OPIS ŠTETE
SKLADIŠTE NAFTNIH DERIVATA „JUGOPETROL“	15. maj 1999.	Pogođeno je pretakalište, pumpna stanica, rezervoar za gorivo, rezervoar za vodu i objekti magacina, upravne zgrade i garaže.
	17. maj 1999.	Uništeni su ili znatno oštećeni rezervoar za gorivo R-7, upravna zgrada, dispečerski centar, trafostanica – agregat, kotlarnica i magacin ulja i masti.
	21. maj 1999.	Pogođeni su rezervoari R-4, R-5 i R-6
	26. maj 1999.	37 projektila je eksplodiralo u krugu skladište, dok je 27 eksplodiralo van kruga pri čemu je srušen i dalekovod.
	27. maj 1999.	Skladište je potpuno uništeno.
TRAFOSTANICA „ELEKTROISTOK“	15-20. maja 1999.	Oštećen je kondenzator, pri čemu je došlo do izlivanja 25 tona transformatorskog ulja. Uništeno je 144 kondenzatora iz kojih je isucurelo ukupno 1.152 litara PSV ulja, pri čemu se deo ulja zapalio.

Fabrika automobila „Zastava“ – Kragujevac

Industrijski kompleks „Zastava“ vreme bombardovanja imao je desetine fabrika sa velikim brojem različitih proizvoda. Kompleks je raketiran 9. i 12. aprila 1999. godine. Prilikom prvog napada pogođeni su objekti PJ „Montaža“ i DD „Zastava automobili“. Tada je potpuno uništeno odeljenje montažne trake vozila „Jugo“. Ostali pogoni su teško oštećeni. PJ „Lakirnica“ je raketirana prilikom oba napada. U drugom napadu pogođena je i PJ „Informacioni sistemi“. Potpuno su uništeni pojedini pogoni „Zastava energetika“ i ceo objekat „Zastava – privredna vozila“.

Pored 20.000 m³ otpada građevinskog materijala, kao posledica ratnih dejstava ukupno je isteklo 1.428 litara piralenskoj trafoulja (250 litara je zadržano u sabirnim jamama) što spada u opasan otpad, kao i 300 tona otpadne boje, 5-6 tona otpadnog polihlorovanog bifenila (PCB) i više od 6.000 m³ otpadnih voda zagađenih piralenom. Takođe, uništeno je 23.896 kg sredstva za podmazivanje i hlađenje, kao i 200 kg sumpora, što stvara opasan industrijski otpad. Deo opasnog otpada je zadržan u jamama za dekantaciju, koje i same predstavljaju otpadni materijal. Drugi deo je prosut po porušenom pogonu i prikupljen je peskom i šljunkom, a zatim propisno uskladišten. Treći deo je preko kišne kanalizacije otišao u vodotokove reka Lepenice i Ždraljice. Posle bombardovanja izbijali su požari u kojima je sagorela velika količina fluida i opasnih materija.

Skladište „Beopetrol“ Bogutovac – Kraljevo

U toku bombardovanja, na skladište „Beopetrol“ palo je oko 80 projektila. Tom prilikom uništeno je 570,4 tona dizel goriva, 50,2 tona motornog benzina i 1,1 tona motornog i menjačkog ulja. Izbili su požari u kojima je pola od pomenute količine goriva izgorelo. Druga polovina je izlivena u zemljište i podzemnim vodama je dospela u reku Ibar.

Trafostanica „Elektroistok“ – Niš

U neposrednoj blizini grada Niša, na putu za Nišku Banju, se nalazi trafo-stanica „Elektroistok“. Ona je razorena granatiranjem 2-og, 13-og i 22-og maja 1999. godine. Tom prilikom je izliveno 63 tona transformatorskog ulja koje je najvećim delom izgorelo. Manji deo ulja je otišao u podzemne vode.

Posledice na životnu sredine

Životna sredina u Republici Srbiji je pre bombardovanja bila relativno dobro očuvana i manje ugrožena od zemalja istočne, zapadne i centralne Evrope (Jovanović, 2012). Posledice bombardovanja imaju lokalni, regionalni i globalni karakter. Šteta po životnu sredinu, kao deo ukupne ratne štete (Skupština Savezne Republike Jugoslavije, 1999), pored toga što je bila naneta u toku ratnih dejstava, ispoljava se i ispoljavaće se još mnogo godina. Požari koji su nastali zbog Bombardovanja bili su praćeni eksplozijama, što je za posledicu imalo aerozagađenje produktima sagorevanja. Drugi deo štetnih materija zagađio je zemljište, a treći deo štetnih materija izlio se u zemljište odakle je preko kanalizacije i prirodnog dreniranja otišao u vodotokove.

Na lokalnom nivou posledice bombardovanja su na pojedinim delovima teritorije imale katastrofalan karakter. U tome prednjače Novi Sad i Pančevo gde je veliki broj ljudi bio izložen uticaju toksičnih materija sa akutnim uticajem na zdravlje, što je bio razlog njihovog hitnog izmeštanja.

Velike količine štetnih i opasnih materija je ušla u vodotokove regiona, što je ugrozilo živi svet u rekama (konkretno u kanalu industrijske zone Pančeva živi svet je potpuno uništen). Zagađene vode su dospele u podzemlje i pri tome su zagađile izvorišta vodo-

snabdevanja u Obrenovcu, Lazarevcu i Batočini. Veliki protok Dunava je doprineo razblaženju zagađenja, ali sa druge strane je ubrzao transmisiju u podzemlje.

Izražene su bile i direktne posledice na biodiverzitet jer je izvršena masovna destrukcija kopnenih i vodenih staništa.

Bombardovanje je prouzrokovalo transmisiju velikih količina štetnih materija u vazduhu, što je imalo uticaja na globalne promene, a pre svega na slabljenje ozonskog omotača i menjanje klime.

Većina bombardovanih industrijskih postrojenja ucrtana je u takozvanu Mapu hazarda – crne tačke iz izveštaja UNEP-a (UNEP, 2007). Pod najvećim ekološkim rizikom su: Pančevo, Barič, Novi Sad, Bor, Lučani, Kruševac i drugi (16 od ukupno 80). Institut za energiju i istraživanja životne sredine (IEER) u Merilendu, SAD, ukazuje da su se bombardovanjem oslobodila u životnu sredinu značajne količine toksičnih supstanci, da su civili koji žive u okolini ciljeva izloženi velikom riziku po zdravlje od zagađivača u vazduhu, zemljištu, vodi kao i hrani, kao i da su posledice osiromašenog uranijuma katastrofalne (Žakula, 2001).

Posledice na atmosferu

Bombardovanjem naftne, hemijske i petrohemijske industrije, i velikih elektrotrafo postrojenja izazvalo je požare i eksplozije koji su doprineli najvećem stepenu zagađenja vazduha i atmosfere. Pogođena naftna skladišta su dovela do nekontrolisanog ispuštanja dioksida koji se širio oko 1 km oko pogođenog objekta što je mnogo šira zona zagađenosti nego kod klasičnog požara. Pored dioksida, u ovim požarima se emituje i ogromna količina ugljendioksida, kao i posebna grupa opasnih jedinjenja koji nastaju kao proizvod nepotpunog sagorevanja.

Bombardovanje kompleksa „Rafinerije nafte“ u Novom Sadu imalo je za posledicu dugotrajne požare u kojima je izgorelo preko 66.200 tona nafte i derivata. Samo prilikom bombardovanja 2. maja 1999. godine požar je trajao nekoliko dana uz formiranje crnog gustog oblaka dima.

Oblak gustog dima nastao je i prilikom napada na toplanu „Novi Beograd“ kada je došlo do paljenja rezervoara za gorivo (mazut, nafta i benzin), u kome su detektovane povećane koncentracije sumpordioksida i ugljenmonoksida.

Za vreme ratnih dejstava vršena su merenja zagađujućih materija u vazduhu na više lokacija u Pančevu. Nakon bombardovanja „Azotare“ u noći između 15. i 16. aprila izmerena je povećana koncentracija amonijaka u vazduhu. Nakon drugog napada, formiran je oblak beličastog dima u kome su detektovane zagađujuće materije i to: ugljen monoksid, fosgen, vinilhlorid monomer, hlorovodonična kiselina i amonijak. Pri ispitivanju vazduha, takođe su izmerene povećane vrednosti kadmijuma, cinka, nikla, benzopirena i hroma. Bila je povećana kiselost vazduha, kao i elektroprovodljivost. Suspendovane čestice i taložne materije su bile povećane u vazduhu.

Kao posledica nepotpunog sagorevanja goriva, prilikom bombardovanja skladišta „Jugopetrol“ u Prahovu, došlo je do oslobađanja visoko toksičnih materija: policikličnih ugljovodonika, dioksida i dibenzofurana. Zbog uticaja vetra, najveći deo zagađujućih materija transportovan je u Rumuniju.

S obzirom da je većina rezervoara bila ispražnjena prilikom napada na skladište naftnih derivata „Jugopetrol“ u Boru, nije bilo značajnog oslobođenja produkata sagorevanja u vazduhu, ali veliko zagađenje vazduha je bilo u trenutku udesa kao posledica čestičnog zagađenja. Međutim, kao posledica napada na trafostanicu „Elektroistok“ izmerena je povećana koncentracija sumpordioksida u vazduhu.

Ispitivanjem kvaliteta vazduha u širem i užem području Niša, izmerene su povećane koncentracije: sedimentnih materija, teških metala u sedimentnim materijama, sumpordioksida, čađi i teških metala.

Požari na pogođenim zgradama, koje kao izolaciju imaju stiropor emitovali su visoke koncentracije dioksida, furana i drugih kancerogenih supstanci.

Usled bombardovanja trafo-postrojenja došlo je do izlivanja i zapaljenja trafoulja paralena i polihlorovanih bifenila koji su veoma opasni po okolinu. Zbog upotrebe municije sa osiromašenim uranijumom vazduh je zagađen česticama OU.

U toku bombardovanja izvršeno je 26.289 poletanja različitih vrsta vazduhoplova, odnosno 550 letova dnevno u početnom periodu agresije, a 1.100 dnevno u završnom. Prema zvaničnim izvorima SAD dnevna potrošnja avionskog goriva iznosila je 38,4 miliona litara dnevno, što je oko 15-20% ukupne svetske godišnje potrošnje za vojne svrhe.⁵ Pretpostavlja se da je 50% od ukupnog broja letova obavljano u izviđačko-osmatračke svrhe u donjoj stratosferi, iznad 12 km što je direktno negativno uticalo na stanje tog i viših slojeva atmosfere.

Razlog tome su: primarni izduvni produkt avionskih motora-ugljeni dioksid i sekundarni produkti (oksidi azota, ugljen monoksid, oksidi sumpora, nesagoreli i delimično sagoreli ugljovodonik i čestice čađi i dima). Oni se mogu zadržati u stratosferi oko 3 godine, pri čemu se prenose na velike daljine i daju posledice regionalnog i globalnog uticaja na ozonski omotač i klimatski sistem. Oksidi azota i sumpora imaju najznačajniji efekat na slabljenje ozonskog omotača. Svetska meteorološka organizacija, u okviru svog Programa globalnog atmosferskog bdenja, je uočila značajno smanjenje ozona i do 20% u periodu bombardovanja. To je dalo za posledicu nesmetani prodor štetnog ultraljubičastog biološki aktivnog (UVB) zračenja na zemljinu površinu. Time je stanovništvo Srbije i drugih zemalja u regionu bilo ugroženo od enormnog rasta UVB zračenja što je dovodi do porasta oboljenja raka kože, katarakte i slabljenja imunološkog sistema kod ljudi. Takođe, UVB zračenje može dovesti i do smanjenja useva u poljoprivredi i do 50% i ugroziti opstanak prirodnih kopnenih i vodenih ekosistema.

Slabljenje ozonskog sloja dovodi do pada temperature vazduha u stratosferi, uzrokujući dugoročne promene parametara atmosferske cirkulacije sa posledicama promene regionalne i globalne klime i to prvenstveno u pogledu veće učestalosti atmosferskih nepogoda i katastrofa.

Padavine tokom jula 1999. bile su 30 puta veće nego u junu mesecu iste godine. U Bogatiću je padoo grad veličine kokošjih jaja 45 minuta bez kapi kiše. Na s. Drugovac, nedaleko od autoputa Beograd-Niš, padali su komadi leda od kojih je najveći imao 1,6 kg. Ovaj led se teško topio i imao veću koncentraciju ugljen dioksida nego što je to uobičajeno.

Letovi vazduhoplova NATO avijacije ispod 11 km dovode, usled emisije štetnih gasova, do povećanja troposferskog ozona. Ovi efekti su posebno uvećani pri bombardovanju rafinerija, skladišta benzina i naftnih derivata, hemijskih i petrohemijskih postrojenja.

⁵ Opširnije, videti: Pavlović, V. (2012), Ekologija i rat, Izveštaj nezavisnih eksperata o NATO bombardovanju SRJ str. 140.

Troposferski ozon ne može da kompenzuje smanjenje stratosferskog ozona u smislu zaštite od štetnog UVB zračenja, naprotiv, predstavlja opasnu materiju po ljudsko zdravlje i ekosisteme. Veće koncentracije prizemnog ozona dovode do značajnog smanjenja prinosa u poljoprivredi i oštećenja šumskih ekosistema. I male količine troposferskog ozona mogu izazvati velike štete biljkama, kako zimzelenim tako i listopadnim. Prisustvo ozona u troposferi povećava oksidacionu sposobnost atmosfere, pa se emitovani gasovi iz procesa sagorevanja (sumporni i azotni oksidi) oksiduju do najstabilnijih oblika, čime se povećava kiselost atmosfere prisustvom dugoživećih kiselih aerosola, koji rastvaranjem u kapljicama vode prelaze u jake kiseline (sumporna i azotna). Povećanje sadržaja ozona u troposferi vezano je za nastajanje epizoda fotohemijskog smoga u regionalnim razmerama (Rajković, 2000).

Posledice na vodotokove

Vodni resursi bili ugroženi u toku bombardovanja:

- direktnim isticanjem opasnih supstanci u rečne tokove,
- sedimentacijom produkata sagorevanja pogođenih meta i
- sedimentacijom produkata nastalih sagorevanjem goriva u avionskim motorima i eksplozivne municije koja je korišćena.

U vezi sa posledicama bombardovanja izvršena su laboratorijska ispitivanja na delovima Dunava, Velike Morave i Lepenice. Najveći deo opasnih supstanci poput tečnog hlora, vinilhlora monomera, etilendihlorida, hlorovodonične kiseline, natrijum hidroksida, fluorovodonične kiseline i drugih toksičnih jedinjenja razlivanjem je putem veznih kanala stizao do reka. Posle prvog raketiranja hemijske industrije u Bariču 165 tona fluorovodonične kiseline postepeno je ispuštano u Savu, koja je najveća pritoka Dunava.

Dunav

U toku Bombardovanja pravu ekološku katastrofu izazvalo je bombardovanje rafinerije nafte u Novom Sadu i Pančevu, rafinerije ulja u Beogradu i petrohemijske, prerade plastičnih masa i hemijske industrije u Pančevu, koje se nalaze u priobalju Dunava.

Prilikom bombardovanja Novog Sada, pored rušenja sva tri mosta na Dunavu, glavna meta bila je rafinerija nafte koja je bila napadnuta 12 puta sa preko 250 projektila. Prema proceni stručnjaka iz rafinerije Novi Sad od 73.569 tona nafte, izgorelo je 90%, izliveno je na zemljište 9,9%, dok je izliveno u kolektor i dospelo u Dunav 0,1%. Na osnovu izveštaja SRJ, hemijska ispitivanja vode Dunava nizvodno od rafinerije pokazala su povećane vrednosti mineralnih ulja iznad maksimalno dozvoljene granice. Dokazano je i prisustvo nalkana koji ukazuju na zagađenje težim frakcijama nafte. Ispitivanje sedimenta u vodotoku ima poseban značaj za rekonstrukciju događaja i zagađivanje reke jer sediment sadrži vezane specifične materije koje su karakteristične za izazvano zagađenje. Specifične materije u vodi, koje su izazvale zagađenje vode, su slobodno transportovane u niže vodotokove. U uzorkovanom sedimentu nizvodno od Novog Sada utvrđeno je povećanje koncentracije mineralnih ulja.

Uništenjem petrohemijskog kompleksa u Pančevu došlo je do razlivanja 20 tona tečnog hlora, 250 tona tečnog amonijaka, 460 tona vinil hlora monomera, 2.100 tona etil di-

hlorida, 800 tona hlorovodonične kiseline, 300 tona natrijum hidroksida i 8 tona žive. Najveći deo ovih jedinjenja veznim kanalom dospelo je u Dunav, što je uzrokovalo mnoštvo uginulih riba.

Fabrika HIP „Azotara“ bombardovana je tri puta. Pogođen je rezervoar amonijaka. U drugom napadu je pogođena energana, odnosno skladišni rezervoar teškog ulja mazuta kapaciteta 1.500 tona. U trećem napadu uništeno 328 tona mazuta, od čega je 25 izgorelo, a ostatak se izlio. Oštećena je oprema za vodosnabdevanje i oprema za tretman otpadnih voda. Pogođena je procesna zgrada za proizvodnju NPK đubriva pri čemu je došlo do požara koji je trajao 6 sati. Ispitivanja su pokazala da voda Dunava u zoni Pančeva sadrži visoke koncentracije ugljovodonika, a u sedimentu je izmerena velika koncentracije ugljovodonika i žive. Opadanje diverziteta u zoni zagađenja se dovodi sa povećanom koncentracijom polutanata. Nizvodno od Pančeva do Kovina i Kostolca registrovano je mnoštvo uginulih riba.

Prema upozorenjima Philip-a Weller-a koji je za World Wide Fund vodio Dunavsko-Karpatski program, samo je u južnom delu toka reke Dunav ugroženo oko deset miliona ljudi koji se snabdevaju vodom za piće iz ove reke. Ostaje obaveza preciznije procene ekološkog stanja i rizika po životnu sredinu donjeg dela Dunavskog basena, posebno u onim delovima gde su u sedimentu rečnog/jezerskog toka deponovane opasne materije.

Velika Morava

Do zagađenja reke Velike Morave dovelo je bombardovanje i razaranje skladišta nafte i njenih derivata u Kruševcu, Bogutovcu, Doljevcu i selu Leskovac, kao i trafostanica u fabrici „Zastava“ Kragujevcu. Izvršenom analizom je utvrđena povećana koncentracija mineralnih ulja iznad maksimalno dozvoljenih koncentracija.

Može se zaključiti da je Velika Morava donosila značajne količine nafte i naftnih derivata u reku Dunav.

Lepenica

Obzirom da je u reku Lepenicu izliveno piralensko ulje iz razorenih transformatora industrijskog kompleksa „Zastava“ u Kragujevcu, ispitivanja su vršena na sadržaj poli hlorovanih bifenila. Međutim, prisustvo poli hlorovanih bifenila nije dokazano u vodi. On je konstatovan samo u sedimentu, te se zaključuje da je poli hlorovan bifenil iz reke Lepenice dalje transportovan Velikom Moravom, odnosno Dunavom.

Posledice na resurs slatkovodnih riba

Na akvatične zajednice u Dunavu poseban značaj je imalo bombardovanje petrohe-mijskog kompleksa u Pančevu. Procene su da je u Dunav isteklo oko 3.000 tona baze (NaOH), 1.400 tona vinil hlorid monomera, 1.000 tona etilen dihlorida, 800 tona 33% hlorovodonične kiseline, 4-5 tona žive i veće količine amonijaka, azotne kiseline, fenola, nafte i naftnih derivata, polihlorovanih bifenila, fluorovodonične kiseline, kao i teških metala (bakar, hrom, kadmijum, olovo i cink). Polutanti koji su dospeli u reku Dunav si imali direktan i hroničan uticaj na stanje ihtiofaune. Direktan efekat se ogleda u pomoru ribe koji

je uočen na dužini od 30-40 km od Pančeva. Hroničan efekat se ogleda u povremenom ispuštanju polutanata absorbovanih u sedimentu. Iako je bombardovanje bilo u periodu mresta dunavskih riba koje je dovelo do smanjenja broja jaja i mladih nije uticalo na prirodnu obnovu i veličinu populacije. Međutim, mnogo veći problem predstavlja moguće zadržavanje toksičnih materija u telu ribe, a samim tim i korišćenje ribe kao resursa.

Posledice bombardovanja na zemljište

Zemljište je integralni deo ekosistema, prirodnih funkcionalnih jedinica u kojima se kroz permanentno kruženje materije i stalni protok energije ostvaruje jedinstvo živih organizama i njihove sredine. Kao specifičan kompleks ekosistema, zemljište predstavlja onaj deo u kome su biotička i abiotička komponenta najintimnije povezane. Zemljište je zagađeno štetnim materijama (gasovima i česticama) iz vazduha i zagađenim vodama u blizini energentskih i industrijskih postrojenja koja su uništena bombardovanjem. Specifičnost zagađenja zemljišta predstavlja to što posledice zagađenja traju duže, sporo se i teže otklanjaju u odnosu na zagađenje vode i vazduha.

Kao posledica ratnih dejstava došlo je do promene morfologije terena stvaranjem mnogobrojnih kratera, pri čemu je nepovratno uništeno zemljište stvarano hiljadama godina. Zemljište koje je direktno bombardovano ogoljeno je i razoreno što dovodi do aktiviranja i intenziviranja erozionih procesa. Posledice delovanja erozionih procesa mogu dovesti do degradacije i gubitka ogromnih zemljišnih prostora.

Prilikom ispitivanja zemljišta na području rafinerije nafte u Novom Sadu, detektovani su polihlorovani bifenili i veće koncentracije ukupnih ugljovodonika. Policiklični aromatični ugljovodonici registrovani su na celom kompleksu „Rafinerija nafte“ Novi Sad. U dubljim slojevima zemljišta izmerene su veće količine olova. Zbog izlivanja nafte i njenih derivata došlo je do kontaminacije 43.000 m² zemljišta i 15.000 m² podloge pokrivene čvrsti materijalima. Procenjuje se da je deo nafte prodro u dublje slojeve zemljišta. Takođe, je ugroženo i poljoprivredno zemljište na području Novog Sada na kome je došlo do razmeštanja taložnih čestica iz oblaka koji se obrazovao iznad zapaljenih rezervoara.

Granatiranje toplane „Novi Beograd“ dovelo je do curenja goriva (mazut, nafta i benzin) iz rezervoara čime se zagađilo zemljište u okruženju.

Tokom misije *UNEP-BTF* i naših eksperata detektovana je veća količina bishlorovanih bifenila u zemljištu, koji potiču iz transformatorskih ulja termoelektrane „Kolubara A“.

Analizirani uzorci zemljišta sa kompleksa „Petrohemije“ u Pančevu, sadržali su velike količine lako isparljivih organohlorinih jedinjenja. Pored toga detektovano je i prisustvo butena, cikličnih jedinjenja sa hlorom i fozgena. U svim analiziranim uzorcima zemljišta nađena je živa.

Posledice bombardovanja na biodiverzitet

Biodiverzitet ili biološka raznovrsnost je raznovrsnost živih bića na planeti Zemlji, odnosno, sveukupnost: gena, vrsta, i ekosistem.

Biodiverzitet Srbije je tokom bombardovanja bio izložen višestrukim negativnim fizičkim, radiološkim i hemijskim efektima koji ispoljavaju dejstvo nad osnovnim članovima ekoloških lanaca – mikroorganizmima zemljišta, mikroorganizmima vode, kao i na biljka-

ma kao proizvođačima organske biomase. Lancima ishrane toksične hemikalije dospevaju do čoveka. Time se ugrožavaju genetička i specijska komponenta biodiverziteta. S obzirom da su ratna dejstva vođena u vreme polinacije biljaka, mrešćenja riba i parenja kopnenih životinja povećani su efekti direktnog remećenja populacione strukture vrsta.

Pored ostalih, ciljevi agresora bili su i zaštićena prirodna područja:

- Nacionalni park Kopaonik – 21 put;
- Nacionalni park Fruška gora – 21 put;
- Nacionalni park Šarplanina – 8 puta;
- Nacionalni park Tara (rezervat Pančičeve omorike);
- Područje Kučaja (predviđeno za nacionalni park) – 2 puta;
- Park prirode Grmija kod Prištine – 18 puta;
- Specijalni rezervat prirode Deliblatska peščara;
- Rezervat prirode Gazimestan kod Prištine (jedinstveno stanište retke i endemične vrste – kosovskog božura i prostor od izuzetnog kulturno-istorijskog značaja) – 4 puta;
- Park prirode Palić kod Subotice – 3 puta;
- Predeo izuzetnih odlika Miruša kod Kline – 2 puta;
- Specijalni prirodni rezervat Koviljsko-petrovaradinski rit – više puta;
- Park prirode Vršacke planine – 2 puta;
- Park prirode Stara planina – 3 puta;
- Područje Prokletija (predviđeno za nacionalni park) – više puta;
- Područje Ovčarsko-kablarske klisure kod Čačka (planirano za zaštitu kao predeo izuzetnih odlika i spomenička kulturno-istorijska celina sa 10 manastira) – više puta;
- Područje Zlatibora (predviđeno za zaštitu kao predeo izuzetnih odlika) – 5 puta;
- Područje Divčibara (predeo izuzetan po florističko - vegetacijskim i pejzažnim obeležjima i rekreativno turističko područje planirano za zaštitu u okviru kompleksa Valjevskih planina) – više puta;
- Područje planina Rudnik, Jastrebac, Besna kobila i Cer (planirana za zaštitu kao parkovi prirode).

Najveće štete zabeležene su na Fruškoj gori i Kopaoniku. Pretpostavlja se da je na Frušku goru bačeno oko 400 projektila i 2 kontejnera kasetnih bombi. Registrovano je 103 kratera, dubokih između 7 i 12 metara, a širokih i do 60 metara. Tako je na Fruškoj gori uništeno 12,29 hektara šumskog zemljišta. Uništene su hrastove, grabove i bukove šume sa lipom starosti od 93-117 godina. Na mestima eksplozija uništen je kompletan živi svet. Šumsko drveće, žbunje i prizemni sloj zeljaste vegetacije je izlomljen i iščupan zajedno sa korenom. Usled silne detonacije prostor oko svakog kratera zatrpan je debelim slojem zemljišta.

Posledice bombardovanja na stanovništvo

Uzimajući u obzir navedene posledice uticaja bombardovanja na: atmosferu, vodotokove, zemljište i biodiverzitet, nije teško zaključiti da su iste imale i imaju indirektno i direktne uticaje na čoveka, odnosno stanovništvo. Opasne materije su dospele u vodu, vazduh, zemlju i ušli u lanac ishrane.⁶ U naučnoj stručnoj javnosti, posebno medicinskoj, vodi se otvo-

⁶ Opširnije, videti Damjanov, V., Vukićević, A., Grozdanov, J. 2001. Effects of Nato air-raids on human environment and health of the population of serbia, Environmental recovery of Yugoslavia, str. 357-365.

rena polemika o posledicama bombardovanja na stanovništvo teritorije Republike Srbije. Uzimajući u fokus uticaj OU, deo stručnjaka tvrdi da već godinama on uzima danak u Srbiji. Njima u prilog ide i to što se sve više ljudi bori sa teškim bolestima, povećava se broj novo-obolelih, ali i umrlih⁷. Od 2001. do 2010. godine stopa incidencije malignih tumora u Srbiji (broj novodijagnostikovanih slučajeva raka u definisanoj populaciji) rasla je dva odsto godišnje⁸. Ova stručna javnost je iznela podatak da je kod sistemskih tumora, leukemije i limfoma, stopa incidencije i mortaliteta naglo porasla 2006. godine (Čikarić, 2017).

Ovo se objašnjava na način što se u tom periodu završio prosečan latentni period⁹ za navedene bolesti u odnosu na bombardovanje, a to je sedam i po godina. Nakon 2006. godine, stopa incidencije porasla je za 59 odsto, a stopa mortaliteta je čak 118 odsto viša nego 2005. godine. Ovaj nagli skok, prema njihovim navodima, može da se tumači samo na način da je u životnu sredinu stanovništva, na kome je sprovedeno desetogodišnje istraživanje (oko pet i po miliona svih uzrasta i oba pola), stigao neki kancerogeni agens koji je imao kontinuirano štetno dejstvo (mesec, dva tri, četiri pet, ili celu godinu (Jovanović, 2012).

Da li postoji i kojih je razmera direktna veza između povećanog broja malignih oboljenja u Srbiji, OU i drugih ekoloških akcidenata kao posledica agresije¹⁰, za konačnu ocenu ostaje da je potvrdi sud nauke.¹¹

Zaključak

NATO bombardovanjem Republike Srbije 1999. godine višestruko je prekršeno međunarodno ekološko pravo, prekršene su gotovo sve deklaracije i konvencije iz oblasti zaštite životne sredine. Na teritoriji Republike Srbije i šire vodio se rat koji po svojim efektima spada u hemijske i radiološke ratove. NATO alijansa je bombardovanjem ciljanih meta posredno izazivala efekte, po posledicama, veoma bliske efektima hemijskog rata, a primenom municije sa osiromašenim uranijumom doprinela je nastajanju efekata radiološkog udesa.

Mnoga opasna hemijska jedinjenja su dospela u vazduh, vodu i zemljište. U procesu kruženja materije i kroz lance ishrane mnoga od njih su dospela u žive organizme. Mnoga od tih jedinjenja imaju teratogeno, kancerogeno i mutageno dejstvo. Smatra se da će posledice ispoljavati na biljni i životinjski svet, ljude i ekosisteme u celini na različite načine i dugi niz godina.

⁷ Prema nalazima *Gatti i Montanari* (2004), ukoliko ispitanik potiče sa teritorije koja je bombardovana projektilima sa OU, ne može se isključiti prisustvo OU kao potencijalnog patogena, iako nije dokazano njegovo tkivno prisustvo.

⁸ Poređenja radi, stopa rasta malignih bolesti od dva odsto u R. Srbiji gotovo tri puta je učestalija nego u svetu: kod nas se na 100.000 stanovnika registruje 5.500 obolelih od različitih vrsta karcinoma, a u svetu 2.000. Samo od leukemija smrtnost je od 2002. godine povećana za čak 139 odsto.

⁹ Latentni period je vreme od momenta dejstva kancerogenog agensa do kliničke manifestacije tumora.

¹⁰ Mađarski naučnici (Busby i Morgan, 2006) saopštavaju povećanje OU u rezultatima merenja uzoraka vazduha u Velikoj Britaniji u toku nuklearnih udara u Persijskom zalivu 1992. Oni su saopštili i da je u toku bombardovanja ciljeva na Kosovu 1999. god. izmereno umereno povećanje radijacije na prostoru Mađarske.

¹¹ U ovom slučaju bilo bi neophodno sprovesti proces procene ekološkog rizika u celini izazvanog Bombardovanjem, što podrazumeva i procenu rizika po ljudsko zdravlje, i na naučno zasnovanom principu doći do ukupne istine. Videti: Metodologija upravljanja ekološkim rizikom i procena rizika; Procena rizika po čovekovo zdravlje, stanje i perspektive u Republici Srbiji, (Bakrač, S. 2012, 2017).

Na osnovu utvrđenih i iznetih činjenica, dolazi se do generalnog zaključka da je Bombardovanjem višestruko narušena ekološka bezbednost građana Srbije, a po načinu vođenja i posledicama ima sve odlike ekološkog rata sa teškim efektima na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou. Smatra se da je neophodno povezivanje naučnih resursa i multidisciplinarni naučni pristup u proceni posledica i efekata bombardovanja životnog okruženja kako Republike Srbije, tako i šire.

Literatura

- [1] Aleksić, J. 2010. *Prirodni kapital*. Beograd: Fakultet za primenjenu ekologiju Futura.
- [2] Bakrač, S., Vuruna, M., Milanović, M. 2010. Degradacija životne sredine – uticaj na ekološku bezbednost, *Vojno delo-jesen-Opštevojni naučno-teorijski časopis*: 314-328.
- [3] Bakrač, S., Milanović, M., Vuruna, M. 2012. Metodologija upravljana ekološkim rizikom i procena rizika, *Vojnotehnički glasnik*, broj 2, godina LX, april-jun, Beograd, str. 296-305, ISSN - 0042-8469, COBIS.SR-ID 4423938.
- [4] Bakrač, S. 2017. Procena rizika po čovekovo zdravlje, stanje i perspektive u Republici Srbiji, *Vojno delo*.
- [5] Damjanov, V., Vukićević, A., Grozdanov, J. 2001. Effects of Nato air-raids on human environment and health of the population of serbia, *Environmental recovery of Yugoslavia*, str. 357-365.
- [6] Čikarić, S., 2017. Za porast broja umrlih i obolelih od raka krivac je osiromašeni uranijum - kojim smo bombardovani tokom Nato agresije, *Nova srpska politička misao*, časopis za političku teoriju i društvena istraživanja, Beograd.
- [7] Bleise, P., Danesi R., Burkart, W. 2003. Properties, use and health effects of depleted uranium (DU): A general overview. *Environ. Radioactiv.* 64, 93–112.
- [8] Vuruna, M., Bakrač, S., Lješević, M., Milanović, M. 2012. *Zaštita životne sredine*. Beograd: Medija centar Odbrana.
- [9] Vujić, J., Antić, D. 2014. *Ekološke i zdravstvene posledice NATO bombardovanja, sa akcentom na osiromašeni uranijum*. Beograd: Medija centar Odbrana.
- [10] Đurović, B., Spasić, V., Petović, S., Fortuna, D., Selaković, V., Atlagić, N. 2011. *Osiromašeni uranijum, metode detekcije, saniranje neposrednih efekata i prevencija kasnih posledica*. Beograd.
- [11] Đurić, V. 2007. *NATO funkcioniše na lažima i kršenju međunarodnih konvencija i protokola*, Beograd: Srpska politička misao.
- [12] Žakula B. 2001. Municija sa osiromašenim uranijumom, *Hemijska industrija* 55, 7-8: 330-335.
- [13] Žunić, S., Rakić, Lj. 2016. *Depleted Uranium Induced Petkau Effect – Challenges for the Future*. Nova Science Publishers, Inc. New York USA.
- [14] Jovanović V., Petković S., Čikarić S. 2012. *Zločin u ratu, genocid u miru*. Beograd: Službeni glasnik i Društvo Srbije za borbu protiv raka.
- [15] Handley-Sidhua, S., Keith-Roach, M., Loyd, R., David, J., Vaughan, A. 2010. A review of the environmental corrosion, fate and bioavailability of munitions grade depleted uranium. *Total Environment*.
- [16] Jia, G., Belli, M., Sansone, U., Rosamilia, S., Gaudino, S., 2006. Concentration and characteristics of depleted uranium in biological and water samples collected in Bosnia and Herzegovina, *Environ. Radioactiv.* 89, 172–187.
- [17] Klem, E., Bakrač, S. 2017. Ekološke posledice ratnih dejstava, *Vojno delo-jesen-Opštevojni naučno-teorijski časopis*.

- [18] Marinković N., Nešić B. 2014. *Tajna osiromašenog uranijuma, Posledice NATO bombardovanja Srbije*: Beograd: CATENDA MUNDI.
- [19] Nedović, B. 2001. *Ekološki problemi i rizici rata u životnoj sredini*. Banja Luka.
- [20] Nježić, Z., Ačanski, M. 2009. Da se ne zaboravi: bombardovanje Novog Sada - ekološka crna tačka, *Institut za prehrambene tehnologije, Tehnološki fakultet, Novi Sad*.
- [21] Pavlović V. 2012. *Ekologija i rat, Izveštaj nezavisnih eksperata o NATO bombardovanju SRJ*, Beograd: CEPOR, FPN.
- [22] Pantelić, M., Golubović, D. 2008. Uticaj osiromašenog urana na zdravlje stanovništva i čovekovu okolinu
- [23] Petković, S. 2009. *Agresija NATO na SRJ, Vojska Jugoslavije u odbrani od agresije 1999. godine, knjiga prva*. Beograd.
- [24] Rajković, M. 2000. *Uticaj NATO bombardovanja na stratosferski i troposferski ozon i životnu sredinu u Jugoslaviji*. Beograd: Poljoprivredni fakultet Zemun.
- [25] Rajković, M. B., Đorđević, A., Stojanović, M. 2006. Possibility of serbian soil contamination by depleted uranium after NATO bombing 1999, Radionuclide contamination of Serbian soil and remediation possibility, *ITNMS, Belgrade*.
- [26] Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu. 1999. Posledice NATO bombardovanja na životnu sredinu SR Jugoslavije, *Izveštaj. Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu*
- [27] Skupština Savezne Republike Jugoslavije, *Odluka o načinu utvrđivanja ratne štete* (Beograd: Službeni list SRJ, br. 34/1999)
- [28] Smiljanić, S., 2009. *Agresija NATO na SRJ, Vojska Jugoslavije u odbrani od agresije 1999. godine, knjiga prva*, Beograd.
- [29] UNMIK. 2001. Report of the World Health Organization Depleted Uranium Mission to Kosovo, Undertaken at the request of the Special Representative of the Secretary-General and Head of the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo.
- [30] UNEP. 2001. *Depleted Uranium in Kosovo: Post-Conflict Environmental Assessment*, Switzerland: United Nations Environmental Program.
- [31] UNEP. 2007. *Technical report on capacity-building for the assessment of depleted uranium in Iraq*, Switzerland: United Nations Environmental Program
- [32] [http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353/Mirjana Radojčić: „Rat na granici prava i morala“? agresija NATO-a na SRJ u međunarodno-etičkoj perspektivi, str. 14.](http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353/Mirjana_Radojčić_„Rat_na_granici_prava_i_morala“_agresija_NATO-a_na_SRJ_u_međunarodno-etičkoj_perspektivi,_str._14.)
- [33] <http://www.ieer.org/ences/no-32/no32russ/uhealthrisks.html/>, Energetika i Bezopasnost
- [34] <http://mondo.rs/a977822/Info/Drustvo/NATO-bombardovanje-1999.-godine-osiromaseni-uranijum-Slobodan-Cikaric.html>
- [35] <http://www.llrc.org/aldermastrept.pdf.>, Busby, C., Morgan, S. 2006. Did the Use of Uranium Weapons in Gulf War 2 Result in Contamination of Europe, Evidence from the Measurements of the Atomic Weapons Establishment, Aldermaston, Aberystwyth, Green Audit.
- [36] [http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.297.1017&rep=rep1&type=pdf.](http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.297.1017&rep=rep1&type=pdf) Gatti, M., Montanari, S. 2004. Impact on health by nanoparticles created by high temperature explosions. In: 8th ETH Conference on Combustion Generated Nanoparticles.

BALKANSKA FEDERACIJA –
ISTORIJA JEDNE IDEJE

dr Mirjana Zorić

Balkan balkanskim narodima! Ova krilatica vezuje se za ideju o balkanskoj federaciji, koja je nastala u 19. veku, u vreme kada su balkanski narodi otpočinjali borbu za nacionalno oslobođenje od osmanske i habzburške vlasti. Ponikla je u krugovima levičarske (liberalne, socijalističke i socijaldemokratske) provenijencije, kao alternativa velikodržavnim pretenzijama nacionalnih elita koje su predvodile oslobodilačke pokrete na Balkanu. Njeni protagonisti pripadali su generaciji mladih intelektualaca koji su zagovarali federaciju balkanskih zemalja, ustanovljenu na principima socijalizma, društvene solidarnosti i ekonomske jednakosti, dakle, na modernim idejama koje je u to vreme promovisala evropska levica.

Početak 20. veka i Oktobarska revolucija u Rusiji 1917. godine dali su novi zamajac ideji o uspostavljanju federacije na Balkanu, a njen novi promoter ovoga puta bila je Kominternu (Komunistička internacionala, osnovana u Moskvi 1919), koja je okupljala komunističke partije u Evropi sve do 1943. godine. Iako nosioci ove ideje u 20. veku postaju balkanski komunisti i njihove partije, ona je između dva svetska rata, u osnovi, bila podređena interesima sovjetske spoljne politike na Balkanu. Na kraju Drugog svetskog rata i u prvim godinama po njegovom završetku vođeni su intenzivni pregovori između komunističkih vlasti u Jugoslaviji i Bugarskoj o ujedinjenju njihovih država na federativnom principu, naravno, pod budnim okom sovjetskog lidera. Međutim, sukob jugoslovenskog vođstva sa Informbiroom, izolacija Jugoslavije, vojna i ekonomska blokada zemlje koju su uspostavile zemlje Istočnog bloka okončali su 1948. godine dalje pregovore o balkanskoj federaciji.

Najpribližnije i, moglo bi se reći, do sada jedino otelotvorenje ove ideje bila je južnoslovenska, odnosno jugoslovenska federacija – avnojevska (druga) Jugoslavija, utemeljena 1943/1945. godine. To je jedina federacija koja je istorijski bila ostvarena. Nažalost, njeno gotovo petodecenijsko iskustvo nije bilo dovoljno da federacija kao oblik državnog povezivanja međusobno bliskih naroda na Balkanu uhvati dublje i trajnije korene. Ipak, ideje o balkanskim asocijacijama prisutne su i danas. One rađaju nove inicijative o povezivanju i integrisanju zemalja Balkana, pre svega na ekonomskoj osnovi. Na njih blagonaklono gledaju i velike sile, naročito Evropska unija. Da li se time otvaraju mogućnosti za novu balkansku politiku zemalja regiona pokazaće vreme. Jedno je sigurno – ideje teško umiru, a za one dobre vredi se boriti!

Ključne reči: *balkanska federacija, jugoslovenska federacija, konfederacija, ideje, projekti, socijalisti, komunisti, integracije, konferencija*

Poreklo ideje o balkanskoj federaciji

U vreme kada su balkanski narodi otpočinjali borbu za nacionalno oslobođenje od Osmanske i habzburške vlasti, u 19. veku javile su se ideje o balkanskoj ili južnoslovenskoj federaciji, kao alternativa nacionalnom ekspanzionizmu vladajućih elita novoformiranih država na Balkanu. U osnovi svih zamisli o federaciji stajali su nada u slobodnijem ekonomskom razvoju i uverenje da će pomoću takve, višenacionalne zajednice svi nacionalni problemi biti rešeni. Južnoslovenska ideja temeljila se na etničkoj srodnosti i istorijskoj povezanosti južnoslovenskih naroda i predstavljala je jednu od varijanti ideje o balkanskoj federaciji. Nosioci te zamisli bili su uglavnom mlađi ljudi, obrazovani na vodećim evropskim univerzitetima, dakle, intelektualna predvodnica koja je u siromašnu i patrijarhalnu sredinu iz koje je ponikla donosila demokratske i liberalne ideje sa Zapada. Taj školovani svet vraćao se u malu i siromašnu Srbiju koja je bila poljoprivredno, zatvoreno i patrijarhalno društvo, pokušavajući da ukaže na nužnost privrednog povezivanja srodnih naroda i država koji dele slične običaje i kulturu. Prve zamisli o balkanskom federalizmu možemo pratiti u kontinuitetu od vremena kneza Mihaila i njegove druge vlade (1860–1868), od razvoja omladinskog pokreta i pojave prvih socijalista koji su bili pod jakim uticajem ruskog narodnjačkog socijalizma. Pioniri ove ideje bili su Hristo Botev u Bugarskoj i Svetozar Marković u Srbiji.

Ideje o balkanskom ujedinjavanju u to vreme ne mogu se pripisati isključivo levičarima. Njih su u pojedinim periodima zagovarali i drugi politički činioci, svakako u skladu sa interesima onih koji su ih zastupali. Parolu – „Balkan balkanskim narodima” prvi je promovisao i politički formalizovao knez Mihailo Obrenović, kada je od 1866. do 1868. godine potpisao niz ugovora sa balkanskim pravoslavnim zemljama – Crnom Gorom, Grčkom i Rumunijom, kao i sa bugarskom političkom emigracijom (Tajnim centralnim komitetom), radi formiranja Balkanskog saveza, sa Kneževinom Srbijom kao stožerom tog saveza. Prema zamisli kneza Mihaila, balkanski narodi bi se na ovaj način, udruženim snagama, aktivno uključili u rešavanje Istočnog pitanja. To će se ostvariti u Prvom balkanskom ratu (1912/13), kada su poslednji ostaci Turskog carstva na Balkanu likvidirani, a balkanske saveznice (Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora) uspele da okončaju proces sopstvenog nacionalnog oslobođenja, započeti još početkom 19. veka.

Nasuprot oslobodilačkim projektima sa nacionalnim predznakom, koji su pratili rađanje novih država i koji su međusobno izmešane narode na Balkanu obavezno uvodili u ratove, stajao je liberalno-socijalistički koncept koji je zagovarao suživot i saradnju balkanskih naroda, vođenje zajedničke politike i uklanjanje ekonomske i političke zavisnosti od velikih sila. To je, u osnovi, bio temelj ideje o balkanskoj federaciji. Ideja je nastala početkom šezdesetih godina 19. veka, kada su politički predstavnici slovenskih naroda u Habzburškoj monarhiji, u prvom redu Južni Sloveni i Česi, počeli odlučnije da zahtevaju svoja politička prava i reforme koje bi ovu državu pretvorile u ustavnu, parlamentarnu i federalističku državnu zajednicu. U tu svrhu pokrenut je, 1861. godine u Beču, i dnevni list *Ost und West*, a jedan od njegovih glavnih saradnika bio je i Mihailo Polit-Desančić (1833–1920), prvi teoretičar federalizma kod Južnih Slovena, svojevremeno najbliži saradnik Svetozara Miletića i vođa vođovodanskih liberala.¹

¹ Mihailo Polit-Desančić pisao je za nemačke listove *Deutsche Vierteljahrsschrift* i *Augsburger Allgemeinen Zeitung*, kao i francuski *l'Indépendance*, u kojima je zastupao interese srpskog naroda. U Beču je doktorirao prava 1861. i odmah se uključio u politički život. Iste godine izabran je za poslanika u Hrvatskom saboru, gde je

Dok su se Politovi prethodnici zanosili slavenofilskim i panslavističkim idejama, on je zagovarao koncepciju složene federacije balkanskih naroda koja bi se formirala na teritoriji tadašnje evropske Turske. Imajući u vidu međusobne odnose pojedinih balkanskih naroda u njegovo vreme, njihovu istoriju i savremena nacionalna stremljenja, Polit-Desančić je smatrao da bi Južni Sloveni, Rumuni i Grci trebalo da osnuju savez država, dok bi se Južni Sloveni međusobno ujedinili u zajedničku saveznu državu (po švajcarskom modelu konfederacije). Zajedno sa Svetozarom Miletićem, Vladimirom Jovanovićem (1833–1920), ideologom Liberalne stranke u Srbiji i profesorom na Velikoj školi i ostalim predstavnicima tadašnje srpske građanske elite naklonjene ovoj ideji, zamišljao je ostvarenje južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije putem evolucije i sveobuhvatnih reformi.

Ideja Balkanske federacije deo je, pre svega, socijalističkog nasleđa Srbije u 19. veku, a njena geneza u kontinuitetu može se pratiti od Svetozara Markovića, preko Dimitrija Cenića, sve do Dimitrija Tucovića. Prve socijalističke ideje prepoznamo kod Živojina Žujovića šezdesetih godina 19. veka, dok se početak socijalističkog pokreta u Srbiji vezuje za delovanje Svetozara Markovića (1846–1875). Posle početnog poleta 70-ih i 80-ih godina 19. veka, kome su glavni pečat dali Svetozar Marković i Mita Cenić, 90-ih godina nastalo je relativno zatišje u razvoju pokreta, sve do početka 20. veka. Majskim prevratom 1903. godine i uspostavljanjem parlamentarizma u Srbiji stvoreni su povoljniji uslovi za razvoj radničkog pokreta i za njegovu organizovaniju delatnost. Iste godine osnovana je i prva radnička stranka – Srpska socijaldemokratska stranka (koja će 1909. godine biti preimenovana u Srpsku socijaldemokratsku partiju), a njeno delovanje ostaviće dubok trag u političkom životu Srbije do početka Prvog svetskog rata, kao i tokom samog rata.

održao i svoj prvi politički govor o Vojvodini, naglašavajući potrebu za konstituisanjem srpske političke autonomije u Vojvodini, kao i priznavanjem narodnosti u Ugarskoj. Bio je jedan od rondonačelnika Srpske slobodoumne narodne stranke i dugo godina prvi saradnik njenog vođe Svetozara Miletića, a od 1887. osnivač i lider Srpske narodne liberalne stranke u Vojvodini.

Po uzoru na Štrosmajera, zalagao se za tesnu saradnju između Srba i Hrvata, smatrajući da ona može doneti koristi i jednom i drugom narodu. Od 1866. posvetio se više spoljnoj politici. Najviše ga je zanimalo Istočno pitanje. Tražio je od Austrougarske da pomogne hrišćanskim narodima u borbi protiv Otomanskog carstva, da balkanski narodi budu akteri u rešavanju ovog pitanja. Borio se protiv mađarizacije Srba, dualizma monarhije i teze o jedinstvenoj mađarskoj državi, tražeći da se ovo pitanje postavi pred evropskom javnošću. Učestvovao je na Slovenskom skupu 1867; bio je pristalica ruskog carizma i smatrao da Rusija, uz druge evropske sile, putem dogovora treba da oslobodi porobljene narode u Turskoj. Tada je upoznao cara Aleksandra Drugog. Zbog svojih govora na Moskovskom univerezitetu o potrebi skorog rešenja Istočnog pitanja morao je da napusti Zagreb i preseli se u Novi Sad, gde je 1870. položio advokatski ispit na mađarskom jeziku. U Novom Sadu Polit-Desančić je otvorio advokatsku kancelariju i postao jedan od najboljih srpskih pravnika i advokata u 19. veku. Brilljantno je branio Miletića pred Okružnim sudom u Budimpešti (1876), kada je ovaj bio optužen zbog veleizdaje. Njegova odbrana bila je primer sudskog besedništva, postavljena na načelima antičke i klasične retorike.

U periodu od 1873. do 1913. godine gotovo stalno je biran za Ugarski sabor. Njegovi govori u ugarskom parlamentu bili su potkrepljeni pravnim dokazima i imali su jak odjek u javnosti. Tako je Josip Juraj Štrosmajer u pismu Franji Račkom jednom prilikom napisao da Polit više vredí nego svi hrvatski poslanici (njih 33) u Ugarskom saboru. Od 1903. bavio se političkim novinarstvom i advokaturom. Bio je jedan od najboljih vojvodanskih publicista, štampao je članke i rasprave iz političke istorije, a najviše vremena posvetio je novinarstvu. U vreme Prvog svetskog rata iz Novog Sada se preselio u Beč, gde se bavio i pisanjem memoara. Govorio je nemački, mađarski, francuski, ruski, engleski i italijanski, služio se rumunskim i slovačkim jezikom, a poznavao je i klasične jezike – starogrčki i latinski. Bio je dopisni član Srpskog učenog društva od 1869. i počasni član Srpske kraljevske akademije od 1892. godine.

Pitanje koje je stalno bilo prisutno u delovanju balkanskih socijalista i socijaldemokrata u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka, bilo je vezano za balkansku federaciju. U njoj su oni videli najprihvatljiviji oblik koji je rešavao nacionalno i državno pitanje balkanskih naroda koji su i ovom periodu prolazili kroz proces nacionalnog preporoda i formiranja nezavisnih država. Socijalistički koncept balkanske federacije dao je, zapravo, snažan pečat političkom životu Srbije u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka. Dok su Mihailo Polit-Desančić, Svetozar Miletić, Vladimir Jovanović i ostali predstavnici ondašnje srpske građanske demokratije zamišljali ostvarenje južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije putem evolucije i sveobuhvatnih reformi, prvi socijalisti – Svetozar Marković i Vaso Pelagić su smatrali da je taj cilj moguće ostvariti jedino putem socijalne revolucije.

Svoje poimanje federalizma na Balkanu i državotvornog ustrojstva srpskog naroda Svetozar Marković je detaljno obrazložio u poznatoj raspravi „Srbija na Istoku”, objavljenoj u Novom Sadu 1872. godine. U njoj je izričito odbacio povratak na „istorijska prava” kao ključni princip u stvaranju moderne srpske države, a ujedinjenje srpstva pozivanjem na Dušanovo carstvo smatrao je pogrešnim i štetnim, jer su Srbi u njegovo vreme živeli u četiri države (Austrija, Turska, Srbija i Crna Gora), pa su se njihova istorijska prava, s obzirom na te okolnosti, „teško mogla uskladiti”. Ideji nacionalne države on je suprotstavio načelo federacije, koje srpski narod vodi u savez sa drugim balkanskim narodima ili u jugoslovenski savez, ali nikako u jednu srpsku državu. Za njega je etnički princip bio najvažniji nacionalni integracioni činilac.

Marković je upozoravao da srpski narod živi izmešan sa drugim balkanskim narodima, bez jasno određenih geografskih i etnografskih granica, te bi zato morao „uzeti ulogu osvajača” prema susedima ukoliko teži stvaranju velike nacionalne države: „Balkansko poluostrvo je mozaik od različitih naroda. Najveći brojem su Bugari; zatim dolaze Srbi i Grci skoro podjednako, zatim, Turci, Atnauti i Cincari. Koji će od tih naroda pristati da se anektira srpskoj monarhiji? Ne, ne! Srbija ne sme biti žrtvovana interesima nekoliko vlastoljubaca. Srpski narod nema drugog izlaska do revolucije na Balkanskom poluostrvu, koja bi završila uništenjem svih država što danas smetaju da se ti narodi sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici”.²

Marković je savetovao Srbe da se ne upuštaju u neproverene i sumnjive političke aranžmane pošto se u njima krije opasnost po njihove sopstvene državne interese. Odlučno se borio protiv teritorijalne ekspanzije Kneževine, protiv pripajanja Bosne i Hercegovine i protiv velikosrpske ideje: „Politička ideja da se osnuje Velika Srbija, tj da se od sadašnje Kneževine Srbije stvori jedna velika država jednostavnim zaposedanjem susednih srpskih zemalja, potpuno odgovara unutrašnjoj politici Srbije koja teži za tim da u zemlji utvrdi neograničenu moć dinastije Obrenović”. Ispisujući ovakvu poruku u knjizi „Srbija na Istoku”, koja se može smatrati i njegovim političkim testamentom, Marković se rukovodio mogućim opasnostima koje su mogle zapretiti zbog nerealnih teritorijalnih pretenzija: „Srpski narod u Turskoj carevini jedva da broji više od 2.5 miliona ljudi. Pa recimo da srpska monarhija zadobije u svoju državu i ostale Srbe koji žive u Austrougarskoj, to je tek mala država od 5 miliona. Može li takva država da prisajedini sebi više od 10 miliona drugih narodnosti? Pa to bi bilo nešto nalik na Austriju ili Ugarsku, što po tvrđenju samih srpskih državnika ne može da postoji! Je li vredno da se srpski narod bori za takvu besmislicu samo zato što srpski državnici žele da oponašaju Kavura ili Bizmarka”.³

² Svetozar Marković, *Načela narodne ekonomije*, sveska II, Beograd, 1975, str. 180.

³ Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Beograd, 1965, str. 221.

Zalažući se i sam za oslobođenje Srba od osmanlijske i habzburške vlasti, Marković je izričito odbacio ulogu Kneževine Srbije kao „Pijemonta Južnih Slovena”. Umesto toga zagovarao je revoluciju sa ciljem da se stvori jedna balkanska federacija čiju bi okosnicu činila srpsko-bugarska federacija. Njoj bi prethodila „srpska federacija” - sastavljena od Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine – koja bi bila u konfederalnom odnosu sa Bugarskom. Balkanska federacija osnovala bi se, kako je pisao, „ne po nacionalnostima, no po stvarnim potrebama”. „I ova federacija”, isticao je Marković „može se vrlo lako raširiti u federaciju naroda na Balkanskom poluostrvu i još dalje ako se uzmu u račun naši susedi preko Save i Dunava.”⁴

U srpsko-bugarskom jedinstvu i saradnji nalazio je pouzdane garancije za mir i prosperitet Balkanskog poluostrva. To je za njega bilo toliko prirodno i logično savezništvo da je olako prešao preko onih okolnosti (interesa velikih sila i borbe balkanskih političara da pridobiju njihovu naklonost, težnji balkanskih naroda da prisvoje što veći deo osmanske državne teritorije, nerešenog crkvenog pitanja u Turskoj i dr.) koje su mogle da poremete „srpsko-bugarsku idilu”, nastalu još za vreme boravka bugarskih revolucionara u Beogradu i Novom Sadu tokom šezdesetih godina 19. veka. Upravo su ove okolnosti veoma često kvarile odnose između Srbije i Bugarske, dovodeći ih povremeno i do sukoba, a u kritičnim trenucima i do teških ratnih razračunavanja. Sve je to Marković očigledno prenebregao, smatrajući lakomisleno da se njegovo prijateljstvo sa Ljubenom Karavelovim (bugarskim pesnikom, piscem, novinarom, etnografom, narodnim herojem i borcem za oslobođenje Bugarske od otomanske vladavine, koji je nekoliko godina proveo u Srbiji – u Beogradu i Novom Sadu) može lako preneti na većinu Srba i Bugara. Zbog toga se i njegov propust da upozori na okolnosti koje su mogle poremetiti srpsko-bugarske odnose pokazuje kao ozbiljan nedostatak koncepcije o balkanskoj federaciji. Iako je bio politički realista, Marković je na ovom primeru iskazao donekle romantičarske, veoma naivne i teško ostvarive vizije.

U pogledu odnosa prema Hrvatima, Svetozar Marković je bio veoma skeptičan. Čini se da im nije mnogo verovao i smatrao ih je veoma nepouzdanim partnerom. Iako je u svom konceptu balkanske federacije dopuštao mogućnost da se i Hrvati nađu u njoj, to je činio sa rezervom. O tome svedoči i jedan njegov citat iz „Radenika”: „Izričući ovo javno, mi smo u isto vreme odredili odnošaje spram Srba i Hrvata u Austriji. Mi ćemo s njima biti sve donde dok je njihova radnja upravljena na to da sadašnja Austrija nestane”.⁵ Saradnju sa Hrvatima dopuštao je samo u slučaju podudaranja srpskih i hrvatskih interesa. U svim drugim situacijama ona bi bila potpuno isključena. Nije upadao u zamku internacionalizma i fantastičnih panslavističkih projekcija. Za njega je postojala jedino Srbija.

Markovićev koncept federacije proistekao je iz projekcije socijalne revolucije na Balkanu: garantovao je političke slobode svakom narodu u okviru nje, ali je u isto vreme bio i rešenje nacionalnog pitanja. O tome je pisao: „Praktični smisao socijalizma za unutrašnji i spoljni razvitak srpskog naroda sadrži se u ovome: socijalni preobražaj iznutra, na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave, zatim revolucija u Turskoj i federacija na Balkanskom poluostrvu”.⁶ Cilj revolucije na Balkanu, po njemu, jeste uništenje

⁴ Svetozar Marković, „Socijalizam ili društveno pitanje”, [u:] *Rad*, br. 22, 1874.

⁵ Svetozar Marković, *Radenik*, br. 3, 1871.

⁶ S. Marković, „Socijalizam ili društveno pitanje”, [u:] *Rad*, br. 22, 1874.

svih država koje smetaju da se balkanski narodi udruže kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici, kao savez opština, ali i kao savez država. Bio je izričit u tome da se federacija ne zasniva na nacionalnom principu. Rešenje društvenog pitanja video je u narodnoj, socijalnoj državi (koju čini savez opština) i u narodnoj samoupravi. Suprotstavljajući „istorijskom pravu” moderno demokratsko načelo narodnog samoopredeljenja koje bi se temeljilo na slobodi, jednakosti i bratstvu među ljudima, federacija je za Markovića bila ideal, a za ujedinjenje srpskog naroda na Balkanu – nužnost.

Treba naglasiti da je u drugoj polovini 19. veka bilo i drugih inicijativa za formiranje balkanske federacije. U Beogradu su 1865. godine radikalni balkanski intelektualci, privrženi idealima Francuske revolucije, osnovali „Demokratsku Orijentalnu Federaciju”, predlažući formiranje federacije od Alpa do Kipra, na osnovama političkih sloboda i socijalne jednakosti.⁷ U Atini je 1884. godine osnovana „Orijentalna federacija”, na inicijativu grčkih intelektualaca i nekih balkanskih političara koji su zastupali buržoaski federalizam, zalažući se za nekakvu mešavinu demokratske politike i umerenog nacionalizma.⁸ U Solunu je 1893. godine osnovana Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), čiji je cilj bio oslobođenje i ujedinjenje čitave Makedonije (Egejske, Pirinske i Vardarske),⁹ koja bi postala sastavni deo Balkanske federacije.¹⁰ U Francuskoj je 1894. godine konstituisana „Liga za Balkansku konfederaciju”, u kojoj su uzeli učešća grčki, bugarski, srpski, rumunski i jermenski socijalisti. Za predsednika Lige izabran je grčki socijalista Pavlos Argiriades (Παύλος Αργυριάδης), koji je podržavao makedonsku autonomiju unutar balkanske federacije, kao jedino održivo rešenje makedonskog pitanja koje je uzrokovalo sporenja između Grčke, Srbije i Bugarske.¹¹

Posle smrti Svetozara Markovića, njegove pristalice su se podelile na dve struje: veću – radikalno/demokratsku¹² i manju – socijalističku struju. Obe su tvrdile da su sledbenice Svetozara Markovića, ali se jedino grupa oko Dimitrija Mite Cenića otvoreno nazivala socijalističkom i konsekventno sprovodila politiku koju je u svojim delima utemeljio Svetozar Marković. U Cenićevim nastupima, govorima, člancima i političkim dokumentima često se pominjao koncept južnoslovenske i balkanske federacije. U programu socijalističke partije koju je Cenić pokušao da osnuje 1880. godine izričito se naglašavala potreba za stvaranjem federativne Jugoslavije, zahtevalo da se „birokratski sistem zameni narodnom samoupravom, a sadašnja politička konstelacija država na jugoistoku Evrope da se poništi i da se obrazuje federacija jugoslovenskih država sa potpunom samostalnošću pojedinih pokra-

⁷ Vangelis Koutalis, Internationalism as an Alternative Political Strategy in the Modern History of Balkans, *Greek Social Forum, Thessaloniki*, June 2003; For "Democratic Oriental Federation", its Greek section "Rhigas", and "Oriental Federation" see Loukianos Hasiotis, *The Oriental Federation: two Greek federalist movements of 19th century* (in Greek), Thessaloniki 2001.

⁸ Isto.

⁹ Kosta Сърнушанов, *Prinos към istorijata na Makedonskata Mladežka Tažna Revolucionna Organizacija*, Makedonski Naučen Institut, Sofija, 1996.

¹⁰ R.J. Crampton, *A short history of modern Bulgaria*, Cambridge, 1987.

¹¹ L.S. Stavrianos, *Balkan Federation. A history of the movement towards Balkan unity in modern times*, Me-nasha, Wisconsin 1944, str. 150-1; Dimitris Livanios, *The Macedonian Question: Britain and the Southern Balkans 1939-1949*, Oxford, 2008.

¹² Iz pokreta Svetozara Markovića nastaje 1881. godine antirežimska Narodna radikalna stranka koja je vremenom povukla masu radikalizovanog seljaštva u borbu protiv kraljevog apsolutizma i birokratskog režima u Srbiji.

jina". Cenić je po pitanju jugoslovenstva bio radikalniji od Svetozara Markovića. Dok je Marković često pisao o južnoslovenskim narodima koji bi se zajedno sa neslovenskim ujedinili u balkansku federaciju, Cenić najviše afirmiše ideju jugoslovenske države koja bi bila zaštitnica južnoslovenskih naroda. Bio je, pre svega, jugoslovenski orijentisan i protiv ideje da takva jugoslovenska zajednica služi bilo čijem interesu osim sopstvenom.

Dimitrije Cenić se suprotstavljao rusofiliji radikala, smatrajući da iza takve politike Rusije prema Srbiji stoji isključivo interes vladajućih klasa, a ne ruskog naroda. Tumačio je da povezanost unutrašnjeg društvenog razvoja sa spoljnopoličkim okolnostima primorava srpski narod na stvaranje federacije na Balkanu. Princip revolucije i pravo na samoopredeljenje naroda predstavljali bi osnovu za njeno stvaranje. Uviđajući vezu između državnih i ljudskih prava, ideologije i politike, Cenić je pisao da se ne može težiti federaciji ukoliko u narodu nema svesti o potrebi za njom. Zato je insistirao na političkom osvešćivanju masa, kao metodi kojom se najefikasnije širi ideologija jugoslovenstva. Jugoslavija je za njega razrešenje svih protivurečnosti, ali isključivo ako je federativna. U takvoj državi niko ne bi bio manjina ni većina, nijedan narod ne bi bio politički, ekonomski ili kulturno potlačen. Po Dimitriju Ceniću, balkanska federacija bila bi tek naredna faza u povezivanju jugoslovenskih i drugih naroda na Balkanu: „Sve dok Balkan ne pripadne balkanskim narodima, na njemu neće biti mira”, pisao je Cenić. Za razliku od ostalih protagonista federacije na Balkanu, on je smatrao da bi savezu balkanskih država nedvosmisleno trebalo da se pridruži i Turska. U daljoj perspektivi, po njemu, sledila bi čak i evropska integracija oličena u evropskoj federaciji, ali takva integrisana Evropa bila bi jedino moguća kao socijalistička federacija evropskih republika. Kao što je balkanska federacija rešenje za balkanske protivurečnosti, tako je i evropska socijalistička federacija rešenje svih evropskih protivurečnosti. „Jedino tako”, pisao je, „nestao bi jaz između malih država i velikih sila, između dominantnih i potlačenih naroda i svi bi dobili svoje mesto, svi narodi bi živeli zajedno”.¹³

Srpska socijaldemokratija o balkanskoj federaciji i ratu

Od smrti Dimitrija Cenića (1888), pa sve do stvaranja Socijaldemokratske stranke Srbije 1903. godine (Srpske socijaldemokratske partije 1909), vladalo je zatišje u borbi za socijalizam u Srbiji i balkansku federaciju. Tadašnje socijaldemokratske partije u Austro-ugarskoj i na Balkanu zalagale su se više za decentralizaciju i redefinisanje odnosa unutar Habzburškog i Osmanskog carstva, a njihovi zahtevi bili su mnogo manje radikalni od onih koje su postavljali Marković, Cenić ili Ljuben Karavelov. U vreme svog osnivanja (nakon Majskog prevrata 1903. godine) Socijaldemokratska stranka Srbije se oslanjala na tradiciju socijalističkog pokreta u Srbiji iz 19. veka i njegove nosioce – Markovića, Pelegića i Cenića, ali se u velikoj meri razlikovala od njih, jer je nastajala i stasavala u drugačijim uslovima u odnosu na one devetnaestovekovne.

Od sredine 90-ih godina 19. veka pojavljuje se i marksizam kao novi filozofski pravac u ideološkim strujanjima, koji počinje da prihvata i intelektualna elita u Srbiji. Zahvaljujući povoljnijim društvenim uslovima, u julu 1903. godine održan je osnivački kongres Srpske socijaldemokratske stranke, koja će na prvim parlamentarnim izborima već u septembru

¹³ Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, Beograd, 1988.

mesecu iste godine dobiti jedan mandat u Narodnoj skupštini. Ulaskom u parlament, stranka je stekla mogućnost da se legalno i legitimno bori za ostvarenje svojih ideja. Dok su socijalisti Svetozara Markovića šezdesetih godina 19. veka bili pod snažnim uticajem ruskog revolucionarnog narodnjaštva, Tucovićeви socijaldemokrati (SSDP) početkom 20. veka slede moderne zapadnoevropske ideološke tendencije. U duhu nove političke ideologije, utemeljene na spisima nemačkog filozofa Karla Marksa, oni su kapitalizam doživljavali kao pretpostavku, polazište ka razvoju socijalizma i u tom smislu su delovali u parlamentu, zalažući se najpre za usvajanje radničkog zakonodavstva. U svojim glasili-ma (novinama) i parlamentu borili su se protiv militarizma, velikodravlja i rata, čiji su se oblaci već nadvijali nad Evropom. Propagirali su privredno jedinstvo Balkana i federaciju balkanskih i južnoslovenskih naroda. Za svoje vreme predstavljali su ne samo političku, već i društvenu i kulturnu avangardu u Srbiji i uticali na pluralizaciju njenog društva.

Srpska socijaldemokratska partija bila je članica Druge internacionale, međunarodne organizacije socijalističkih i radničkih partija osnovane u Parizu 1889. godine. Ideju o balkanskoj federaciji baštinila je od svojih prethodnika, socijalista Markovića, Pelagića i Cenića, dajući značajan doprinos njenom daljem razvoju. Najveći zagovornik balkanske federacije i njen teoretičar bio je Dimitrije Tucović. Za razliku od Svetozara Markovića i njegovog koncepta o federaciji slobodnih naroda, Tucovićevo tumačenje federacije bilo je proizvod zrelijih društvenih prilika u Srbiji s početka 20. veka. Vremenom se od opštih teorijskih postavki borba za balkansku federaciju pretvorila u akcioni program SSDP, po kojem će se ona dijametralno razlikovati od nacionalne politike koju su balkanski vladaju-ći krugovi vodili u vreme balkanskih ratova i pred Prvi svetski rat.

U odnosu na neposredno spoljnopolitičko okruženje, naročito politiku velikih sila prema Balkanu, Dimitrije Tucović je ponudio savez balkanskih država koji bi nastao kao plod klasne borbe njihovog proletarijata. Smatrao je da problemi Balkana, zbog njegovog izuzetnog strateškog položaja, nisu samo balkanski i da balkanske države, sa svojim unutrašnjim, klasnim i političkim suprotnostima, nisu sposobne da samostalno reše nacionalno pitanje u sopstvenim sredinama. Zato je, po njemu, spas Balkana ležao u međusobnoj saradnji i zbližavanju naroda koji žive na ovom poluostrvu. I on je, baš kao i Svetozar Marković i Dimitrije Cenić pre njega, smatrao da se oslobođenje balkanskih naroda može ostvariti samo putem revolucije. Međutim, Tucovićeov koncept bio je više proizvod zrelijih društvenih odnosa nego što je to bio Markovićeov i Cenićeov. Zato su Tucović i SSDP mogli da ponude i konkretnija rešenja za revolucionarno oslobođenje naroda na Balkanu i njihovo udruživanje u balkansku federaciju.¹⁴ Tucović je znao da će balkanska zajednica (federacija) biti moguća tek kada narodi Balkana postanu gospodari svoje sudbine: „Balkansku federaciju moći će balkanske države da ostvare samo onda, i tek onda, kada u njima u punoj meri bude vladala sloboda i demokratija, kad narodi budu upravljali svojom sudbinom, a ne njihovi kapitalisti”.¹⁵ Osnovni princip u rešavanju nacionalnog pitanja zasnivao se, po njemu, na samoopredeljenju naroda, modernom načelu koje politička praksa do tada nije poznavala.

Već su 1907. godine, na kongresu Druge internacionale u Štutgartu, bugarska i srpska delegacija razgovarale o potrebi održavanja jedne socijalističke konferencije koja bi se pozabavila položajem balkanskih naroda u Evropi. Ubrzo je usledila velika međunarodna poli-

¹⁴ „Balkanska federacija”, *Radničke novine*, br. 151, 23. decembar 1909.

¹⁵ Dimitrije Tucović i Balkanska federacija, *Izabrani spisi*, 1, Beograd, 1950, str. 134.

tička kriza povodom aneksije Bosne i Hercegovine i Mladoturske revolucije (1908) u kojoj se rukovodstvo SSDP nije najbolje snašlo. Početkom 1909. godine, pod uticajem Socijaldemokratske partije Nemačke, rukovodstvo SSDP se ponovo vraća u okviru svoje prethodne politike; dolazi do zbližavanja među socijalistima balkanskih država i, na inicijativu Dimitrija Tucovića, u Beogradu je januara 1910. godine održana Prva balkanska socijaldemokratska konferencija. Tom prilikom je doneta i Rezolucija o borbi socijaldemokratskih partija za ujedinjenje balkanskog prostora u Savez slobodnih balkanskih naroda – Balkansku socijalističku federaciju, koja bi bila brana međusobnim sukobima i imperijalističkim intervencijama spolja.¹⁶ Konferencija je okupila 34 delegata iz Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bugarske, Rumunije, Turske, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, a njeni zaključci predstavljali su pokušaj da se osnaže mali balkanski narodi, rascepkani i razjedinjeni, kako bi se udruženim snagama izborili protiv šovinizma lokalnih režima i osvajačke politike velikih evropskih sila koje su se međusobno borile za uticaj na Balkanu. Učesnici Konferencije su se složili da ostvarenje suživota različitih nacija i kultura podrazumeva ukidanje granica koje su u prethodnom periodu, po njima, nasilno bile iscrtane. Nacionalno pitanje su definisali kao demokratsko pravo svakog naroda da ostvari svoje političko i nacionalno jedinstvo. U izrazito (nacionalno i verski) mešovitim sredinama na Balkanu smatrali su da jedino moguće rešenje leži u zajedničkoj federalnoj državi.¹⁷

Kao partija radničke provenijencije, Srpska socijaldemokratska partija bila je okrenuta, pre svega, borbi za poboljšanje položaja radničke klase, ukidanje klasne vladavine i promeni društvenih odnosa u celini, ali će njene aktivnosti u periodu od 1903. do 1914. godine, sticajem okolnosti, imati i mnogo širu dimenziju. Uporedo sa svakodnevnom borbom za radnička prava, partija je u ovom periodu bila prinuđena da zauzme aktivan stav i prema nacionalnom pitanju na Balkanu, kao i ratovima koji su bili u toku (balkanski ratovi) ili će tek uslediti (Prvi svetski rat).

U nacionalnoj politici SSDP se zalagala za pravo naroda na samoopredeljenje i sve do 1918. godine ostala je dosledna svojoj antiratnoj politici. U skladu sa stavovima Druge internacionale o suprotstavljanju potencijalnim međunarodnim ratovima, sve balkanske socijaldemokratske partije, pa i SSDP, uzrok ratova nalazile su u borbi velikih (imperijalističkih) sila za preraspodelu kolonija, osvajanje novih tržišta i izvora sirovina, ali i u „militarističkoj politici“ domaćih dinastija i buržoazije. Uz osudu aneksije Bosne i Hercegovine (1908), SSDP se suprotstavljala i „šovinističkim erupcijama“ u Srbiji i Bugarskoj 1912–1913. godine (u vreme balkanskih ratova), kao i vojnom pohodu srpske vojske u Albaniji 1913. godine. Ratnohuškačka politika vodećih sila toga vremena samo je dodatno podgrevala nacionalizam malih balkanskih država koje su pokušavale da, uz oslonac na neku od velikih sila zaštitnica, zauzmu što bolju poziciju u borbi za teritorije na kojima je živelo etnički mešovito stanovništvo. Balkanske socijaldemokratske partije su rešenje nacionalnog pitanja balkanskih naroda videle na način drugačiji od nasilne uspostave etnički čistih i odeljenih država.

¹⁶ <https://www.scribd.com/document/299590025>. *Resolution of the First Balkan Social Democratic Conference*, u: Andreja Živković, Dragan Plavšić (eds), *The Balkan Socialist Tradition: Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871-1915* (Revolutionary History, Vol. 8, No. 3, Porcupine Press, Socialist Platform Ltd, 2003), str. 164-166.

¹⁷ L.S. Stavrianos, *Balkan Federation. A history of the movement towards Balkan unity in modern times*, Menasha, Wisconsin 1944, Appendix C, Resolution of the congress, str. 186.

Borba SSDP protiv rata nije potekla samo od načelne vernosti principima međunarodnog radničkog pokreta. Ona je imala i svoja autentična izvorišta. Suočavajući se najpre (u vreme svog osnivanja) sa Ilindenskim ustankom u Makedoniji (1903), stav koji je Partija zauzela po tom pitanju vodio je ka priznavanju prava Makedoniji na sticanje autonomije.¹⁸ U vreme aneksije Bosne i Hercegovine Tucović je sugerisao vojno nemešanje srpske države, pružajući ipak podršku narodima u BiH u borbi za sopstveno oslobođenje.¹⁹

Prvi veliki test za srpske socijaldemokrate, kada je u pitanju njihova antiratna politika, bili su balkanski ratovi. Naime, rat koji su Srbija i druge balkanske države povele protiv Osmanskog carstva 1912. godine srpski socijaldemokrati su, uglavnom, kritikovali, mada je bilo i disonantnih tonova unutar samog vođstva SSDP-a. Pošlo se, uglavnom, od pretpostavke da će rezultat Prvog balkanskog rata biti stvaranje novih malih nacionalnih država sa međusobnim teritorijalnim sporovima koji će se i dalje nastavljati. Dimitrije Tucović je govorio da „ako bi se Mačedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazilo po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se Stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo po dva porobljena Arnautina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svakoga naroda ne uništavajući slobodu drugih”.²⁰ SSDP nije prihvatila rat koji su balkanske buržoazije i dinastije pokrenule radi ostvarenja sopstvenih, ali i ciljeva velikih sila koje su ih podržavale, a koji je vodio novom vidu porobljavanja, navodno oslobođenih naroda (posebno makedonskog i albanskog).

Oslanjajući se na Tucovićeve analize, partija je krivce za eventualni balkanski rat protiv Turske videla u ekspanzionizmu buržoazije malih balkanskih država i u imperijalizmu velikih evropskih sila. Na toj osnovi izgradila je sopstveni antiratni stav, što ne znači da je na Tursku kao „žrtvu” ovog rata gledala blagonaklono. Naprotiv. Srpski socijalisti su u većini odbacili rat kao metod rešavanja bilo kog pitanja, smatrajući da se problemi ne mogu rešiti oružjem i „donošenjem slobode”, nego narodnom demokratskom revolucijom „odozdo”, koja bi obuhvatila čitav Balkan i kojom bi se stvorila balkanska socijalistička federacija. SSDP je upozoravala srpsku vladu da „deleći Balkan na pojedine male zemlje, vi ćete u tome stvoriti izvore za nova trvenja među balkanskim narodima (...) Ići će posle Srbi da oslobađaju Srbe ispod bugarske vladavine, a Bugari će ići da oslobađaju Bugare ispod srpske vladavine. I onda će to izazivati neprestana trvenja”.²¹ Uz to, pretila je opasnost da se balkanski rat može pretvoriti u evropski rat.

Početak jula 1912. godine, pre nego što je otpočeo Prvi balkanski rat, srpski socijaldemokrati su u skupštini zagovarali stvaranje balkanske federacije i protivili se vojnim izdancima namenjenim za ratovanje. Poslanik SSDP-a Dragiša Lapčević se oštro protivio ratu sa Turskom, zalažući se za demokratsku federaciju balkanskih država koja bi služila kao zajednička carinska unija: „Deleći Balkan na pojedine male zemlje, vi ćete stvoriti izvore za nova trvenja među balkanskim narodima i balkanskim državicama”, govorio je Lapčević u Narodnoj

¹⁸ Zorica Priklmajer-Tomanović, Radnički pokret i jugoslovenskim zemljama do 1914. godine, u: *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, Beograd, 1964, str. 442.

¹⁹ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, Beograd, 1982, str. 191-194.

²⁰ Navedeno prema: Dubravka Stajić, *Istorija socijaldemokratije. Sto godina od osnivanja SSDP – tuga i opomena*; u: *Republika*, Beograd, godina XV, br. 314-315, avgust 2003.

²¹ Navedeno prema: S. Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, str. 205.

skupštini. Opominjao je da niko ne može biti zadovoljan granicama koje će se na taj način postaviti i da svaki rat vodi samo u novi rat. Podsećao je da na Balkanu žive izmešani narodi i da svaka nacionalna država, oslobađajući jedne, zapravo porobljava druge narode.

Rat je ipak započeo, a Dimitrije Tucović se i dalje protivio međusobnom otimanju oko teritorija, zalažući se za zajednicu balkanskih naroda: „Neprirodne pretpostavke dovode nas u neprirodni položaj. Svaka balkanska državica htela bi sve ono što samo u zajednici može dobiti. I mesto jedne logične težnje da se putem zajednice i ide, balkanska buržoazija stvara ratne situacije i gura u propast narode zbog svoje strahovite nesposobnosti da se uzdigne na visinu smelih pregnuća koja Istorija iziskuje. Nikada jedna klasa nije bila kratkovidija! Hoće svi pristaništa, svi dovoljno teritorija, svi Solun, svi Vardarsku dolinu, jer je sve to tako važno – a ne vide da to svi mogu imati samo u zajednici”.²²

Drugi balkanski rat predstavljao je potvrdu opravdanosti ovakvih stavova. Naime, pogoršane odnose među balkanskim saveznicama koje se nisu mogle dogovoriti oko podele oslobođenih teritorija po završetku Prvog balkanskog rata nastojala je da iskoristi Austrougarska. U strahu od ratnih uspeha srpske vojske i uvećanja srpske državne teritorije, monarhija je podržavala teritorijalne zahteve Bugarske za vardarskom Makedonijom, u želji da razbije Balkanski savez i oslabi Srbiju. Rusija je, pak, nastojala da ga sačuva, kao prepreku austrougarskom prodiranju na istok. Ubrzo je došlo do međusobnog obračuna doskorašnjih saveznika (Drugi balkanski rat) oko podele teritorija oslobođenih u Prvom ratu. Uskogrudost balkanskih nacionalizama, oslonjenih na podršku sa Zapada i Istoka, umesto na međusobni dogovor i saradnju, pokazala se u ovom ratu u punom svetlu.

Srpska socijaldemokratska partija istovremeno je protestovala i zbog pohoda srpske vojske preko Albanije na Jadransko more u jesen 1912. godine. Tumačila je da se pokušaji srpske buržoazije, dvora i vlade da se domognu izlaza na more ne mogu tolerisati ukoliko oni podrazumevaju porobljavanje albanskog naroda koji im se „ispreočio na tom putu”. Naime, u novembru 1912. godine snage Primorskog kora srpske vojske izbile su na Jadransko primorje i okupirale severne delove Albanije, izuzev Skadra. Uprkos odluci velikih sila s kraja 1912. da se formira autonomna Kneževina Albanija, okupacija njene teritorije od strane srpske vojske trajala je do oktobra 1913. godine. Poslanici SSDP-a Triša Kaclerović i Dragiša Lapčević javno su iznosili „dokaze” u Narodnoj skupštini o zločinima koje je srpska vojska u tom periodu počinila nad albanskim stanovništvom, što je izazvalo žestoke reakcije u javnosti, kako domaćoj, tako i stranoj. Lapčević je u skupštinskom govoru početkom 1914. godine, u debati povodom srpsko-albanskog sukoba iz 1913. godine, konstatovao da je ta politika bila „pogrešna, štetna i nesrećna, kako za slobodu albanskog naroda, tako i za mir i spokojstvo srpskog naroda”,²³ sluteći da to neće biti i poslednji sukob među njima. Istorija mu je, nažalost, dala za pravo.

Ovim događajima Dimitrije Tucović je posvetio svoju studiju „Srbija i Arbanija”, u kojoj je tumačio istoriju albanskog naroda i srpsko-albanskih odnosa i kritikovao srpsku okupaciju severne Albanije 1912–1913. godine.²⁴ Za njega je srpska „okupacija” albanskog primorja predstavljala dokaz kako „nacionalno oslobođenje i ujedinjenje koje traži za svoj narod, kapitalistička buržoazija odriče drugim narodima (...) I kao što proletarijat u nekoj

²² Dimitrije Tucović, *Izabrani spisi*, knjiga II, Beograd, 1950, str. 138.

²³ *Isto*, str. 214.

²⁴ Dimitrije Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd, 1914.

zemlji predstavlja jedinu društvenu klasu koja se ne može boriti za oslobođenje iz klanog ropstva a da ne oslobodi celo društvo, tako i socijalna demokratija ne može zastupati slobodu svoga naroda a da ne zastupa nacionalnu slobodu i svih drugih naroda. U tome je jedna od bitnih razlika u gledištima socijalne demokratije i buržoaskih partija na nacionalno pitanje”.²⁵ Na ovaj način je Albanija, komentarisao je Tucović, „blagodareći u prvom redu zavojevačkim apetitima balkanskih državnica, postala balkanskom predstražom dveju velikih evropskih sila, Austro-Ugarske i Italije”.²⁶

Umesto zavojevačke politike, Tucović je ponudio stvaranje nove zajednice na temeljima srušenog „turskog gospodstva”, koja bi predstavljala rešenje složenog balkanskog pitanja, „kojim bi svi balkanski narodi dobili najpovoljnije pogodbe za mirno i uspešno razvijanje u budućnosti”. Tvrdio je da bi se samo na taj način „mogla sačuvati davno izgubljena nacionalna sloboda, da se opet ne utopi u kakvoj međusobnoj otmici oko zadobivenih oblasti, otmici koja je najveća nesreća po slobodu balkanskih naroda. Ta sloboda je otmičarskim grabežom osvojenih oblasti udavljena pre nego što se bila rodila, a time je istorijski potvrđeno gledište socijalne demokratije da nacionalno oslobođenje balkanskih naroda nije moguće bez ujedinjenja celog Balkana u jednu opštu zajednicu. Takva narodna zajednica u isto vreme oslobodila bi sve narode i oblasti Balkanskog poluostrva uzajamnog stešnjavanja i zatvaranja koje često granice sa sobom nose i svima otvorila slobodan izlazak na more. Balkan bi postao jedna prostrana privredna oblast u kojoj bi moderni privredni život dobio poleta, i svaki deo te oblasti dobio bi u celini jemstva za slobodu saobraćaja, za osiguranje privrednih potreba, za brže privredno razvijanje uopšte. Istinska ekonomska emancipacija balkanskih naroda leži u privrednoj zajednici Balkana. A sa ujedinjenjem političkih snaga i privrednim napretkom balkanski narodi bi bili sposobni da dadu otpora zavojevačkim težnjama kapitalističkih evropskih država. Ako ima političkog realiteta na Balkanu, to je nužnost zajednice balkanskih naroda.”²⁷ Ovom porukom balkanskim narodima, Dimitrije Tucović kao da je ispisao i politički testament na čijem konceptu će se, u osnovi, temeljiti sve buduće inicijative i vizije balkanske federacije.

Doslednost u antiratnoj politici SSDP-a iskazana je naročito po pitanju ulaska Srbije u Prvi svetski rat. Za razliku od drugih evropskih socijaldemokratskih partija, koje su se svrstale na stranu vladajućih režima u svojim državama, SSDP je, posle socijaldemokratske radničke partije Rusije, bila jedina partija Druge internacionale koja se javno izjasnila protiv rata i glasala protiv ratnih kredita u nacionalnom parlamentu. Takav stav predstavljao je samo nastavak njene principijelne antiratne i antimilitarističke politike koju je partija demonstrirala u vreme balkanskih ratova. Otpočela je u Skupštini i van nje otvorenu borbu protiv rata, uprkos činjenici da je Srbija u njemu bila napadnuta i da se morala braniti. Ovakav stav nije nailazio na razumevanje domaće javnosti, ali je, na drugoj strani, izazivao oduševljenje kod onih socijalističkih grupa u inostranstvu koje su se protivile ratu: kod ruskih boljševika, bugarskih „tesnih” socijalista, nemačke frakcije oko Roze Luksemburg i Karla Libknehta i dr.

Antiratni stav srpskih socijaldemokrata proizilazio je iz marksističke ocene ovog rata i sagledavanja njegovog imperijalističkog karaktera. U pismu koje je Dušan Popović, jedan od vođa partije posle Tucovićeve smrti, pisao iz zaraćene Srbije 1915. godine, vidi se koli-

²⁵ *Isto*, Reprint izdanje, Zemun, 2011. godine, str. 38.

²⁶ *Isto*, str. 25.

²⁷ *Isto*, str. 53-54.

ko su oni „robovali” marksističkom tumačenju ovog rata, posebno insistiranju na njegovom imperijalističkom karakteru: „Za nas je bilo jasno kao sunce, što se tiče odnosa između Srbije i Austro-Ugarske, da se naša zemlja nalazi u odbrambenom položaju (...) u svojoj suštini, Srbija štiti svoj život, svoju nezavisnost, koje je Austrija neprestano ugrožavala i do Sarajevskog atentata. I ako bi ma gde socijaldemokrati uopšte imali pravo da glasaju za rat, to bi na prvom mestu bilo u Srbiji”.²⁸ I Lenjin je isticao da, ukoliko je neka država imala prava da se brani, onda je to bila Srbija i da je utoliko značajniji stav SSDP-a.²⁹ Iako je Roza Luksemburg takođe naglašavala da se, formalno gledano, u slučaju Srbije može govoriti o „legitimnoj nacionalnoj odbrani”, nije zaboravljala da napomene da je Srbija samo pion u svetskoj politici i da „iza srpskog nacionalizma leži ruski imperijalizam”.³⁰

Zašto je SSDP odbila da prihvati i podrži ovaj rat, iako je on za Srbiju bio odbrambeni? Borba srpskih socijalista protiv rata bila je povezana, pre svega, sa borbom protiv politike vezivanja srpske vlade za velike sile, odnosno za jedan od imperijalističkih blokova (Centralnih sila i sila Antante) koji su pripremali međusobni obračun. Isticali su da su oba bloka predstavljala neprijatelje balkanskih naroda. Dušan Popović je pisao: „Za nas je ipak bila odlučujuća činjenica, da je rat između Srbije i Austrije bio samo mali deo, samo uvertira evropskog, svetskog rata, a da poslednji, prema našem najdubljem ubeđenju, nije mogao imati nikakav drugi do izrazito imperijalistički, kapitalistički karakter. Iz tog razloga mi smo smatrali da je naša imperativna dužnost, da kao deo velike socijalističke i proleterске Internacionale svom odlučnošću istupimo protiv rata”. Tadašnje stanje međunarodnih odnosa, u kojem se jasno naslućivao sukob između dva „imperijalistička” bloka, nije dozvoljavalo da se austrougarski napad na Srbiju posmatra sa specifičnog, lokalnog stanovišta male zemlje koja je napadnuta od velike imperijalističke sile. To je potvrdio i Dušan Popović u jednom od svojih članaka iz 1918. godine, u kojem je pisao da je partija na to pitanje gledala „ne sa srpskog, već sa internacionalnog i proleterског stanovišta”, iskazujući spremnost da u „času ovih velikih tragičnih iskušenja” nacionalni interes podredi „višim interesima međunarodnim i čovečanskim”. Ako to ne učini, tvrdio je Popović, ona ne može biti socijalistička, već nacionalistička.³¹

Organizaciono razbijena, sa velikim ljudskim gubicima, od kojih su najtragičnije doživljene smrti Dimitrija Tucovića (novembra 1914)³² i Dušana Popovića (1918), rad partije se sveo na međusobne prepirke i pojedine lične inicijative njenih članova. Tokom 1916.

²⁸ Pismo je objavljeno u Parizu, u listu „Naše slovo”. navedeno prema: S. Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, str. 229.

²⁹ V. I. Lenjin, „Oportunitam i slom Druge internacionale”. Brošura je štampana na nemačkom jeziku u časopisu *Vorbote (Preteča)*, br. 1, januar 1916.

³⁰ <https://www.scribd.com/document/299590025>. Rosa Luxemburg, The Junius Pamphlet: The Crisis in the German Social Democracy, u: Rosa Luxemburg Speaks, New York 1970, str. 309. Navedeno prema: Dragan Plavšić, The First World War and the Balkan Federation (Introduction), u: The Balkan Socialist Tradition..., str. 226; Srpskohrvatski prevod u: Rosa Luxemburg, Izabrani spisi, Naprijed, Zagreb 1974.

³¹ Navedeno prema: S. Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, str. 231.

³² Dimitrije Tucović, dugogodišnji partijski sekretar i ideolog, tvorac antiratne politike SSDP-a poginuo je već na početku rata (20. novembra 1914). O razlozima za odlazak na front Tucović je pisao: „Ovaj rat je nametnut Srbiji sa strane imperijalističkih sila Austro-Ugarske i Nemačke. Braneći Srbiju, mi branimo našu narodnu samostalnost i sve naše političke slobode i demokratske tekovine u njoj. Od ishoda ovog rata zavisi i budućnost socijalizma u Srbiji. I zato ja kao i svi ugledni članovi pokreta, sposobni za borbu, moramo biti u boračkim jedinicama. Zbog toga niti želim niti bih primio ma kakvo sklonjeno mesto” (Nikola Popović, *Dimitrije Tucović: njegov život i rad*, Beograd, 2014, str. 105-106).

godine među srpskom socijalističkom emigracijom, uglavnom u Francuskoj, ali i na Solunskom frontu, počeo je da se javlja socijalpatriotizam. Pokušaj revizije antiratne politike SSDP-a nastao je, s jedne strane, pod uticajem savezničke socijaldemokratske štampe i delovanjem agenata srpske vlade, partijskih opozicionara i bivših partijskih članova, a, s druge strane, pod utiskom okupacije Srbije i razvoja ratnih događaja koji su deo članstva, daleko od uticaja Popovića, Lapčevića i Kaclerovića, naveli da oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena počnu prihvatati kao politički zahtev srpskih socijalista. To ih je približilo ratnim ciljevima saveznika i srpske vlade. Oslobođenje Južnih Slovena u Austrougarskoj i njihovo ujedinjenje sa Srbijom bilo je prihvatljivo srpskim socijalistima u emigraciji, jer se i SSDP od početka zalagala za pravo svih naroda na samoopredeljenje, pa su ga i ovi prihvatili kao sopstveni politički program.

Nastojanje Dušana Popovića tokom 1918. godine da antiratnu politiku SSDP-a ponovo proširi na ostale evropske socijaldemokratske partije završilo je njenim definitivnim političkim razlazom sa partijama Druge internacionale – onima koje su u ratu pružile podršku vladajućim strukturama u svojim zemljama. Antiratna i antisocijalpatriotska akcija u poslednjoj godini rata dovela je do približavanja srpskih socijalista pozicijama boljševika, čak i do neposredne podrške koju su neki među njima pružali Oktobarskoj revoluciji. Pogibija Dimitrija Tucovića (1914) i smrt Dušana Popovića (1918) bile su veliki udarac za posleratnu partijsku orijentaciju SSDP-a. Ipak, ona je odigrala značajnu ulogu u ujedinjenju radničkog pokreta Jugoslavije, bila je revolucionarni zametak iz kojeg će izrasti Komunistička partija Jugoslavije između dva svetska rata.³³

Prvi svetski rat učinio je kraj jedinstvenom frontu evropske levice. Od momenta kada su mnogi socijaldemokrati širom Evrope zamenili svoj internacionalizam učešćem u vojnim poduhvatima svojih država, temelji Druge internacionale bili su ozbiljno poljuljani. Oktobarska revolucija 1917. godine samo je još više ubrzala započetu polarizaciju u međunarodnom radničkom pokretu. Treća internacionala, osnovana marta 1919. godine pod neposrednim uticajem sovjetske boljševičke partije, inicirala je potpuni raskid sa idejnim nasleđem Druge internacionale. Na njenom Trećem kongresu (u julu i avgustu 1920) Lenjin je predstavio svoj čuveni dokument, poznat kao „21 uslov“, na način koji je zapadnoevropsku socijaldemokratsku levicu trajno udaljio od tek formiranih komunističkih partija u Evropi. Od njih se tražilo da izbace sve reformiste i centrumaše iz svojih redova, da prihvate unutarpartijsku disciplinu, podrže bezrezervno Sovjetsku republiku, iskažu spremnost za ilegalni rad i prihvate za sebe komunistički naziv kao obavezujući.

Istovremeno će u skoro svim predratnim socijaldemokratskim partijama u Evropi doći do rascepa na dve struje – komunističku i socijaldemokratsku. Unutar Srpske socijaldemokratske partije sukob dve koncepcije imaće konačni epilog na Vukovarskom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), juna 1920. godine. SRPJ je formirana aprila 1919. godine na Kongresu ujedinjenja, kome su prisustvovali predstavnici le-

³³ Godine 1915. održana je konferencija balkanskih socijaldemokrata u Bukureštu (druga po redu, a prva u ratnim uslovima) na kojoj je zaključeno da treba osnovati Revolucionarnu balkansku socijaldemokratsku radničku federaciju, sastavljenu od grupa (iz Rumunije, Bugarske, Srbije i Grčke) koje su se protivile učešću u Prvom svetskom ratu. To je bio poslednji formalni pokušaj balkanskih socijaldemokrata da ostanu dosledni u svom antiratnom stavu. Jedan od najpoznatijih učesnika ove konferencije bio je Georgi Dimitrov iz Bugarske radničke socijaldemokratske partije, budući komunistički lider i funkcioner Kominterne. Međutim, realizaciju ovih zaključaka osujetile su vlade pomenutih država.

vih krila predratnih socijaldemokratskih stranaka iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Slovenije, a koji su prihvatili boljševičko opredeljenje u pogledu klasne borbe protiv buržoazije i revolucionarnog rušenja kapitalističkog poretka. Rascep na revolucionarne komuniste i reformističke socijaldemokrate događao se tada u svim radničkim partijama u Evropi, pa i u redovima Socijalističke radničke partije Jugoslavije, na Vukovarskom kongresu, kada su socijaldemokrati napustili ovu partiju koja će tom prilikom promeniti ime u – Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ). Odlazak Dragiše Lapčevića, koji je posle rata bio najpoznatije ime srpske socijaldemokratije iz KPJ označio je kraj jedne epohe u razvoju socijalističke misli u Srbiji i početak nove, komunističke epohe, koja će obeležiti veći deo 20. veka.

KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji između dva svetska rata

Oktobarska revolucija u Rusiji 1917. godine dala je podsticaj novim idejama o uspostavljanju federacije na Balkanu, a njen promoter ovoga puta bila je Kominternu – Treća internacionala (Komunistička internacionala), osnovana u Moskvi 1919. godine. Ona je okupljala komunističke partije u Evropi i objedinjavala njihov rad između dva svetska rata. Kominternu je prihvatila stvaranje balkanske komunističke federacije, kao okosnicu svoje politike na Balkanu. Već na Drugom kongresu (u junu 1920) promovisala je ideju federacije kao najbolji prelazni oblik državnog uređenja višenacionalnih država koje se nalaze „na putu od kapitalizma ka komunizmu”, pa će je i KPJ prihvatiti kao ključno načelo u vođenju nacionalne politike, kako u fazi kada je (do sredine tridesetih godina) zagovarala razbijanje Jugoslavije, tako i onda kada je prihvatila jugoslovensku državu, uz uslov da ona bude preuređena na federativnom principu.

Kominternu je od početka imala krajnje negativan stav prema Jugoslaviji. Na nju je gledala kao na „produkt imperijalističkog rata” i veštačku versajsku tvorevinu, koja je stvorena primenom oružane sile, a ne voljom jugoslovenskih naroda za oslobođenjem od tuđinske vlasti i ujedinjenjem.³⁴ Taj stav će vrlo brzo uticati na KPJ da, bez obzira na prvobitni pozitivan odnos prema ujedinjenju jugoslovenskih naroda, i sama radikalizuje svoju politiku prema Jugoslaviji. Rezolucija Petog kongresa Kominterne (iz jula 1924) o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji definisala je ovu državu kao višenacionalnu zajednicu u kojoj je oko 70% stanovništva, koje ne pripada srpskom narodu, „više ili manje potčinjeno režimu nacionalnog ugnjetavanja” i „politički denacionalizacije” od strane srpske buržoazije. Teorija o „jedinstvenom troimenom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca” predstavljala je, kako se tumačilo u ovoj rezoluciji, samo „masku velikosrpskog imperijalizma”.

³⁴ Iza ovakvog antijugoslovenskog stava stajala je, navodno, „namera imperijalističkih sila da Balkan pretvore u bazu za kontrarevolucionarni rat protiv Sovjetskog Saveza”. Formiranje Jugoslavije (Kraljevine SHS) protumačeno je neposredno kao imperijalistički akt: „Već samim stvaranjem države SHS, stvorene su mnogobrojne i duboke suprotnosti unutar te države, koje neizbežno vode u susret novome ratu i koje se mogu rešiti samo slomom te državne tvorevine. Dok su pri pretvaranju predratne Srbije u sadašnju državu SHS pobednički imperijalisti Antante ostavili više stotina hiljada Slovenaca i Hrvata pod jarmom italijanskog imperijalizma, oni su stavili pod vlast velikosrpske buržoazije ne samo Slovence, Hrvate i do rata nezavisne Crnogorce i ostavili pod njenom vlašću 1913. godine osvojeni najveći deo Makedonije, nego su joj priklonili i znatna albanska, bugarska i mađarska područja. Na takav način, kao sastavni deo svetskog imperijalističkog sistema, Senžermenskim, Trijanonskim i Nejskim mirovnim ugovorima stvoreni novi sistem nacionalnog ugnjetavanja u državi SHS, stvorio je i nove suprotnosti između države SHS i njenih suseda” (Istorijski arhiv KPJ, knj. II, *Zbornik dokumenata*, Beograd, 1950, str. 182; Rezoluciji sa Petog kongresa Kominterne, juli 1924. godine).

Po mišljenju stratega Kominterne, nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije bilo ustavno pitanje, samim tim ni pitanje revizije Vidovdanskog ustava, već prvenstveno „pitanje borbe nacionalno ugnjetenog stanovništva” i „pravo njegovog nacionalnog samoopredeljenja”, a zatim „pitanje revolucionarne borbe radnih masa u Jugoslaviji”. U skladu sa usvojenom doktrinom o nacionalnom pitanju kao sredstvu revolucije, na jugoslovenskom primeru borba protiv nacionalnog ugnjetavanja, za pravo naroda na samoopredeljenje do otcepljenja i za „radničko-seljačku vlast” morala je biti povezana sa opštom borbom protiv „reakcionarne velikosrpske buržoazije”, protiv monarhije i protiv Vidovdanskog ustava.³⁵ Od jugoslovenskih komunista se, kao rešenje nacionalnog pitanja, zahtevala borba za izdvajanje Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i njihovo pretvaranje u nezavisne republike, kao i „podržavanje prava na otcepljenje Mađara i borbe albanskog naroda na nezavisnost”.³⁶ U formulisanju nacionalnog pitanja i rešavanju sudbine Jugoslavije kao države, Kominternu je prednjačila u odnosu na KPJ, pa je pomenutom Rezolucijom (iz jula 1924) praktično poništena odluka Treće zemaljske konferencije KPJ, od decembra 1923. godine, kao nedovoljno oštra i nedovoljno dosledna u odnosu na stavove Kominterne.³⁷

Već naredne, 1925. godine, Kominternu je (Rezolucijom o jugoslovenskom pitanju koju je doneo Peti prošireni plenum Izvršnog komiteta Kominterne) ponovo zahtevala od KPJ da intenzivira borbu „proletarijata i seljačkih masa” u Jugoslaviji protiv glavnog neprijatelja – vladajuće velikosrpske buržoazije i njene militarističke monarhije: „Činjenica da tek proleter-ska revolucija i obrazovanje saveza sovjetskih republika može da da čvrste temelje za pot-

³⁵ Antijugoslovenska politika Kominterne i floskule o „reakcionarnoj velikosrpskoj buržoaziji”, „velikosrpskoj hegemoniji” i dr, mogu se objasniti i činjenicom da je Jugoslavija, zahvaljujući nepomirljivoj antisovjetskoj poziciji vodećih srpskih političkih krugova, posebno zbog prihvatanja i organizovanja belogardejske emigracije između dva rata, ocenjena kao opasnost za SSSR i za perspektivu boljševičke revolucije u jugoistočnoj Evropi. Zato je Jugoslaviju trebalo uništiti.

³⁶ *Istorijski arhiv KPJ*, str. 420-421; Rezolucija sa Petog kongreda Kominterne, juli 1924. godine.

³⁷ U Rezoluciji sa Treće zemaljske konferencije KPJ isticalo se da je osnovni uzrok zaoštavanja nacionalnih suprotnosti u zemlji – zavojevačka kolonijalna politika srpske buržoazije još pre Prvog svetskog rata u Makedoniji i protiv Albanije, kao i njena hegemonistička politika u Državi SHS; da je „proces sve dubljeg nacionalnog razjedinjavanja već toliko napredovao da se država Srba, Hrvata i Slovenaca ne može smatrati kao homogena nacionalna država s nešto nacionalnih manjina, nego kao država u kojoj vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije” (*Isto*, str. 69-70). Time je KPJ utemeljila formulu o „velikosrpskom hegemonizmu”, ne samo kao bitnu odrednicu jugoslovenske države i nacionalnog pitanja u njoj između dva rata, već se na nju uporno pozivala i tokom Drugog svetskog rata u dokumentima i javnim nastupima njenih funkcionera. U „Rezoluciji o makedonskom i trakijском pitanju” srpska buržoazija je optužena da „sprovodi u Makedoniji najoštriji teroristički režim, uništava ili goni na iseljavanje svesni deo bugarskog, turskog i arnautskog stanovništva i dovodi naseljenike iz drugih oblasti Jugoslavije na njihovo mesto, da potlačuje sve nesrpske narodnosti” (*Isto*, str. 76; Pod „nesrpskim narodnostima” nije se mislilo na Makedonce, koje će KPJ kao posebnu naciju promovisati tek u Drugom svetskom ratu, 1943. godine, već na Bugare, Turke i Atnaute).

„Rezoluciji o nacionalnom pitanju”, doneta na ovoj konferenciji, ističe pravo na samoopredeljenje i otcepljenje kao načelnu osnovu za rešenje nacionalnog pitanja: „KPJ priznaje svakom narodu pravo na suverenost u određivanju svojih odnosa, dakle i pravo na slobodno otcepljenje i obrazovanje svoje posebne države, odnosno na priključenje svojoj nacionalnoj državi”. (*Isto*, str. 70). Međutim, u daljem tumačenju ovog stava, partija je ostavila sebi određene ruke za pragmatično opredeljivanje prema ovom načelu, odnosno mogućnost da se u praksi ono ne prizna i ne sprovede, u skladu sa drugim i „višim” državnim i nacionalnim razlozima. Ako bi se ovaj stav KPJ primenio na pitanju albanske nacionalne manjine, onda bi ona imala pravo da se „priključi svojoj nacionalnoj državi”, tj. Albaniji. Ali, da li će to partija u praksi zaista i ostvariti, zavisilo je od mnogih drugih okolnosti koje bi mogle pokazati da je takva „amputacija” samo nova forma nacionalnog ugnjetavanja ili su „teškoće otcepljenja” nepremostive. U ovim stavovima primetna je nedorečenost, kao i određena doza kolebljivosti u rukovodstvu KPJ.

puno rešenje nacionalnog pitanja, ne sme da odvede ni jednog komunistu dotle da izgubi iz vida veoma važno političko značenje koje imaju nacionalni sukobi i borbe za vreme kapitalizma, naročito u jednoj mnogonacionalnoj državi kao što je Jugoslavija. Naprotiv, komunisti moraju umeti da koncentrišu svu revolucionarnu energiju koja se krije u pokretima ugnjetenih nacija u svrhu rušenja diktature velikosrpske buržoazije i ubrzanja proleterke revolucije". Ponavljajući da je dužnost jugoslovenskih komunista da „brane i potpomažu” ostvarenje prava „potlačenih nacija” na samoopredeljenje do otcepljenja, podsećala je da je krajnji cilj – federativno uređenje radničko-seljačkih republika na Balkanu.³⁸

Priliku da se između dva svetska rata, u konkurenciji sa građanskim strankama, nametne kao relevantan faktor u uzavreloj političkom miljeu novostvorene države (Kraljevine SHS), u uslovima potpune nacionalne i konfesionalne podeljenosti, pretećih separatizama, političke, ekonomske i socijalne nekonzistentnosti državnog prostora, Komunistička partija Jugoslavije nalazila je u programskoj koncepciji koja je, uz socijalno, apostrofirala i nacionalno kao dominantno pitanje u Jugoslaviji između dva rata. U uslovima ilegalnog rada, od 1921. godine, KPJ je svoju političku strategiju definisala uglavnom putem zvaničnih partijskih dokumenata, na kongresima i zemaljskim konferencijama održanim u inostranstvu, da bi krajem tridesetih godina, sa prelaskom rukovodstva Partije u zemlju i početkom rata u Evropi (1939), a naročito posle aprilskog rata u Jugoslaviji i okupacije zemlje 1941. godine, njena aktivnost počela izlaziti iz okvira teorijskog pristupa programskim načelima i u taktičkom smislu poprimati oblike konkretne borbe za ostvarenje revolucionarnih ciljeva. Nacionalnu politiku jugoslovenskih komunista i njihov odnos prema unutrašnjem uređenju jugoslovenske države u međuratnom periodu karakterisale su tri faze: početkom dvadesetih godina KPJ je prihvatila unitarnu državu,³⁹ da bi se od 1923. do 1935. godine zalagala za razbijanje Jugoslavije i formiranje nezavisnih država (sa nacionalnim predznakom) na njenom tlu. U godinama uspona nacionalizma u Evropi i jugoslovenski komunisti su sredinom 30-ih godina, pod uticajem Moskve, prihvatili jugoslovensku državu za koju će se boriti i u ratu 1941–1945. godine, opredelivši se za federativnu formulu države bez vodećeg naroda.⁴⁰

Kao disciplinovana članica Kominterne, KPJ se između dva svetska rata oslanjala na stavove i dosledno izvršavala direktive komunističke centrale u Moskvi. Uticaj sovjetskog mentora posebno će se odraziti u periodu od 1923. do 1935. godine, u kojem su jugoslovenski komunisti vodili politiku razbijanja sopstvene države, smatrajući je poligonom zapadnih sila za imperijalistički rat protiv SSSR-a, bastionom antisovjetizma na Balkanu, veštač-

³⁸ Isto, str. 433-436.

³⁹ Program KPJ usvojen na Drugom (Vukovarskom) kongresu juna 1920. godine, kao krajnji politički cilj partije, proklamovao je stvaranje „Sovjetske Republike Jugoslavije” i njeno stupanje u „bratski savez sa svim susednim narodima radi vaspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja će biti sastavni deo međunarodne federacije sovjetskih republika. Ova međunarodna federacija sovjetskih republika će stvoriti opšti Savez i trajan mir među narodima” (*Istorijski arhiv KPJ*, str. 35). U tom trenutku KPJ je, doduše, prihvatala Jugoslaviju kao istorijski opravdanu i zakonitu državu troplemenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), da bi nešto kasnije iz Moskve, preko Balkanske komunističke federacije (1919. godine „Balkanska radnička socijaldemokratska federacija” čije je osnivanje dogovoreno na konferenciji balkanskih socijaldemokrata 1915. u Bukureštu, pretvorena je u „Balkansku komunističku federaciju”) u kojoj su glavnu reč vodili bugarski komunisti Vasil Kolarov i Georgi Dimitrov, usledio i prvi podsticaj za reviziju njenog stava prema Jugoslaviji.

⁴⁰ Mirjana Zorić, Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva rata i u Drugom svetskom ratu, *Svarog*, časopis za društvene i prirodne nauke, Nezavisni univerzitet Banja Luka, br. 1, 2010, str. 108.

kom versajskom tvorevinom koja brani poredak ustanovljen pariskim mirovnim ugovorima posle Prvog svetskog rata,⁴¹ sa srpskom nacijom i njenom buržoazijom kao vladajućom, koja nacionalno ugnjetava i ekonomski iscrpljuje nesrpske nacije u Jugoslaviji.⁴²

U duhu Kominterninih direktiva iz 1924/1925. godine, KPJ se na svom Trećem kongresu (održanom 1926. u Beču) definitivno odredila prema Jugoslaviji kao „mnogonacionalnoj državi u kojoj se srpska nacija javlja kao vladajuća”, sa „imperijalističkim režimom vladajuće srpske buržoazije” zasnovanom na politici „nacionalnog ugnjetavanja i ekonomskog iscrpljivanja nesrpskih nacija”. Naglašavajući opravdanost „silnog nezadovoljstva” nesrpskih nacija i pružajući podršku formiranju nacionalnih pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Vojvodini i Crnoj Gori, KPJ je sebe videla kao jedinu partiju koja se „najdoslednije bori za pravo samoopredeljenja do otcepljenja od današnje države”, a u perspektivi za formiranje Federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu.⁴³

U „Rezoluciji o nacionalnom pitanju” sa Plenuma CK KPJ, održanog 25. novembra 1924. godine, otišlo se i korak dalje. Prvi put je decidirano okrivljena čitava srpska nacija, a ne samo njena buržoazija i vladajuća klasa, kao ugnjetačka.⁴⁴ Rezolucija je bila izričita u primeni antijugoslovenske formule: „Zbog svega toga dužnost je Partije da sa organizacijama radnih masa ugnjetenih nacija vodi zajedničke otvorene borbe za pravo na otcepljenje, odnosno da pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država kako Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, tako i radi oslobođenja Albanaca”.⁴⁵ Ovde se prvi put kao zadatak KPJ formuliše izričito i borba za „oslobođenje Albanaca”, tj. za njihovo otcepljenje od Jugoslavije i ujedinjenje, razume se u perspektivi jedne nove, sovjetske albanske republike.

Na Četvrtom kongresu u Drezdenu, oktobra 1928. godine, KPJ je i zvanično promovisala politiku razbijanja Jugoslavije, zalažući se za stvaranje nezavisnih država na njenim ruševinama – Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Makedonije, ali i „oslobađanje” i predaju Kosova i Metohije Albaniji, a severne Bačke Mađarskoj. Na osnovu analize unutrašnje političke situacije za koju se smatralo da vodi ka pojačanju nacionalnih sukoba, zaoštavanju državne krize i sve otvorenijim zahtevima „potlačenih naroda Jugoslavije” „za nacionalnom nezavisnošću, za otcepljenjem”, kongres je doneo odluku o stvaranju nezavisnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije („nezavisne i ujedinjene”) i Crne Gore, „nezavisne i ujedinjene Albanije” (koja bi obuhvatala i delove Jugoslavije naseljene Albancima) i odluku o pravu na otcepljenje mađarske nacionalne manjine u severnoj Vojvodini. Položaj Srbije i njena prava, kao ni ranije, nisu definisani, osim dužnosti KPJ u Srbiji da se bori protiv nacionalnog ugnjetavanja, jer je u njoj baza „hegemonističkog režima”, i za pravo na otcepljenje ugnjetenih nacija. Kao i na Trećem (1926), i na ovom kongresu KPJ je rešenje nacionalnog pitanja ne samo jugoslovenskih, već i balkanskih naroda u celini videla u stvaranju balkanske federacije radničko-seljačkih republika.⁴⁶

⁴¹ Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti, Srbija i Jugoslavija*, knj. III, Beograd, 2001, str. 262.

⁴² *Istorijski arhiv KPJ*, str. 111; Rezolucija sa trećeg kongresa KPJ o nacionalnom pitanju, održanog u Beču juna 1926. godine.

⁴³ *Isto*, str. 110-112.

⁴⁴ *Isto*, str. 333.

⁴⁵ *Isto*, str. 339.

⁴⁶ *Isto*, str. 162-166; Rezolucija Četvrtog kongresa KPJ o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ.

Apostofirajući svoju podršku „borbi radničke klase, seljaštva i ugnjetenih nacija, pre svega protiv glavnog neprijatelja – hegemonističke buržoazije i njene vojne monarhije“, KPJ je otvoreno zagovarala pravo „ugnjetenih“ nacija na samoopredeljenje do otcepljenja i pravo na oružani ustanak protiv nacionalnog ugnjetavanja, pri čemu je nudila „sistematsku pomoć pokretima ugnjetenih nacija“. „Pomoć“ komunista secesionističkim pokretima u Kraljevini nije ostala samo na deklarativnoj podršci, već se manifestovala i u nekritičkim stavovima prema nekim antirežimskim organizacijama i otvorenoj podršci terorističkim akcijama hrvatskih i makedonskih ekstremnih nacionalista koji su pokazali najveći stepen odricanja jugoslovenske države. Izvršni komitet Kominterne je, maja 1930. godine, od KPJ tražio da pristupi stvaranju „borbenih sporazuma“ sa svima koji se opredeljuju za oružani obračun protiv „srpske (monarhističke) diktature“, pri čemu se u prvom redu mislilo na Hrvatsku stranku prava (ustaše). Za komunističku omladinu, na primer, ustaška organizacija je bila „revolucionarna“, jer se borila protiv fašističke diktature, zbog toga što je želela samostalnu Hrvatsku i što je sklona da se za svoje ciljeve izbori oružanim putem.

Preko svog lista „Proleter“ KPJ je pozdravljala aktivnost ustaša u zemlji, njihove organizacije tretirala kao nacionalno-revolucionarne i zahtevala od svoga članstva da im pruži pomoć. Vrhunac takve politike izražavao je proglas koji je KPJ uputila iz Beča u vreme ustaškog „ličkog ustanka“ (1932), u kojem se obraćala „cijelom Hrvatskom narodu“ tražeći podršku ustaškoj akciji.⁴⁷ Pozvani su čak i „radnici i seljaci Srbije“ da „svim snagama“ pomognu borbu ustaša i naroda u Lici i Hrvatskoj.⁴⁸ „Proleter“ je 26. septembra 1932. godine obaveštavao da „mestimice radnici i seljaci odlaze u šumu i započinju ustašku borbu protiv državnih vlasti“. I u nizu drugih natpisa, pod istu zastavu pozivani su svi u borbu protiv „krvavog kralja Aleksandra poslednjeg“.⁴⁹ Tridesetih godina vrata za saradnju bila su otvorena za sve one koji su se deklarirali kao saveznici komunista iz „ugnjetenih nacija“ i koji su bili spremni da prihvate njihov nacionalni program. Legitimitet im je davao često ponavljani Staljinov stav da su Hrvati „ugnjetei narod“, zbog čega je 1932. godine traženo razbijanje jugoslovenske države i formiranje nezavisne Hrvatske u granicama gde Hrvati „predstavljaju etničku većinu“. Srbima je, takođe, priznavano pravo na samoopredeljenje – tamo gde oni predstavljaju većinski narod, ali se pri tome imalo u vidu samo uže područje Srbije.⁵⁰

Kao i u drugim delovima Jugoslavije, gde je od 1928. godine dolazilo do saradnje komunista sa fašističkim grupama koje su nazivali „nacional-revolucionarnim grupama“, jugoslovenski komunisti su, takođe, računali na saradnju i sa albanskim ekstremnim nacionalistima. U Rezoluciji sa Četvrtog kongresa KPJ u Drezdenu 1928. godine Partija je izražavala solidarnost „revolucionarnih radnika i seljaka“ ostalih nacija Jugoslavije, pre svega Srbije, s „makedonskim nacionalno-revolucionarnim pokretom“ (VMRO-om) i „al-

⁴⁷ Branislav Gligorijević, *Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 260.

⁴⁸ Navedeno prema: Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935*, Beograd, 1983, str. 258.

⁴⁹ Navedeno prema: Veselim Đuretić, *Upotreba Rusije i zapada, Obmane saveznika zarad velikohrvatske politike*, Beograd, 1997, str. 49.

⁵⁰ *Isto*, str. 49-50; „Delujući kao miljenici nove Rusije“, piše Đuretić, „hrvatski razbijači Jugoslavije 30-tih godina delovali su u tesnoj vezi s `makedonstvujušćim`. Njihova žrtva bio je kralj Aleksandar 1934. Ova saradnja je u Staroj Srbiji i Makedoniji donosila diverzije, ubistva, masovne neredne, najviše u sredinama naseljenim solunskim dobrovoljcima. Divljanja komita postajala su svakodnevna. Vešti manipulatori su to koristili da nekonstituisano društvo preko socijalne sfere odnosa antagonizuju prema Srbiji...“ (*Isto*, str. 50)

banskim nacionalno-revolucionarnim pokretom” koji je predstavljao Kosovski komitet⁵¹ i pozvala radničku klasu da „svestrano pomaže borbu za nezavisnu i ujedinjenu Makedoniju i borbu ugnjetenog albanskog naroda za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju”.⁵²

Princip nacionalnog samoopredeljenja i otepljenja u partijskim dokumentima oslanjao se na kriterijume koji nisu afirmisali podelu među narodima, već prema teritorijama koje ti narodi u većini ili samo delimično nastanjuju, a koje kao posebne države nisu do tada postojale i čije su državne granice bile nepoznate. Potpuno je ignorisana i činjenica da su se u jugoslovenskom slučaju nacionalni interesi pojedinih naroda često ukrštali na jednom nacionalnom prostoru, a ponuđena teritorijalna rešenja bila su u suprotnosti sa interesima srpskog naroda. U proklamovanoj Velikoj Hrvatskoj, koja bi obuhvatala i znatan deo Bosne, Hercegovine i Vojvodine, u Velikoj Albaniji, sa Kosovom i Metohijom, ostao bi u znatnom broju srpski narod u kompaktnim celinama, bez prava na nacionalno samoopredeljenje i konstituisanje svoje nacionalne države. U navedenim slučajevima koncept KPJ (preuzet od Kominterne) koji je polazio od prava „istorijskih” pokrajina na otepljenje oslanjao se na princip istorijskog i državnog prava,⁵³ ali je u teorijskom smislu ostao nedorečen i nedosledan, posebno kada je u pitanju bilo definisanje statusa Srbije i državno-pravnog okvira kojim bi srpski narod bio obuhvaćen.

Komunistička partija Jugoslavije je do sredine 30-ih godina istrajavala na programskim načelima u nacionalnoj politici, ali bez jasno uobličenog i definisanog koncepta o oblastima koje je trebalo da dobiju status nezavisnih država. Tako je u 1929. godini jedna od parola za rešenje nacionalnog pitanja bila – „slobodne i samostalne radničko-seljačke republike Hrvatska, Slovenija, Srbija, Makedonija, Crna Gora, BiH i Vojvodina”; u 1930. godini – „samostalne, nezavisne radničko-seljačke republike Hrvatska, Srbija, Slovenija, Makedonija, Crna Gora”; u 1931. godini – „samostalne i nezavisne Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Makedonija...”; u 1933. godini ponovo se pominju „radničko-seljačke republike” Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija i Crna Gora, dok se u slučaju Vojvodine „priznavalo pravo otepljenja mađarskih krajeva u severnoj Vojvodini”. Iako je Vojvodina tretirana kao oblast koja se „po svom ekonomskom, socijalnom i političkom položaju znatno razlikuje od ostalih zemalja u Jugoslaviji”, pitanje njenog statusa je svedeno na pitanje prava mađarske nacionalne manjine na otepljenje, odnosno prepuštanje ovog dela jugoslovenske državne teritorije (severne Vojvodine) Mađarskoj.⁵⁴

U partijskim dokumentima, do sredine tridesetih godina, upotreba pojma Srbije, za razliku (manje više) od drugih jugoslovenskih zemalja, nije apostrofirala i njen istorijski, državno-pravni, nacionalni i teritorijalni subjektivitet (koji objektivno u periodu Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije nije ni egzistirao). Uprkos svojoj državotvornoj tradiciji i statusu nezavisne države koju je 1918. godine ugradila u temelje Jugoslavije, Srbija je u međuratnom razdoblju figurirala samo kao geografska odrednica, bez funkcionalnog politič-

⁵¹ Osim fašističkih sila, velikoalbanska iredentistička aktivnost između dva svetska rata imala je snažnu podršku i Kominterne, u fazi njene politike razbijanja jugoslovenske države kao tvorevine „versajskog sistema”. Već početkom 1920. godine albanski „Kosovski komitet” povezao se sa Kominternom, a u decembru iste godine Bajram Curi, jedan od prvaka ove organizacije, posetio je sovjetskog poslanika u Beču i sa njim raspravljao o pitanju Kosova i Metohije (Nicolas C. Pano, *The People's Republik Albania*, Baltimore, 1968, str. 27).

⁵² *Istorijski arhiv KPJ*, knj. II, str. 163.

⁵³ B. Gligoričević, *Kominterne...*, str. 282-288.

⁵⁴ D. Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje...*, str. 259.

kog individualiteta i administrativnog oblikovanja kao posebne i celovite jedinice u sastavu Kraljevine. Administrativnim preuređenjem Kraljevine Jugoslavije 1929. godine (na 9 banovina), teritorija Srbije (pojam koji je u međuratnom periodu podrazumevao Srbiju pre balkanskih ratova, uvećanu Kosovom, Metohijom i Sandžakom) bila je podeljena na pet banovina (Moravsku, Vardarsku, Zetsku, Drinsku i Dunavsku) i posebnu celinu – Upravu grada Beograda sa Pančevom i Zemunom. Sa idejama o preuređenju Jugoslavije na federativnoj osnovi od 1932. godine, zaoštavanjem srpsko-hrvatskih odnosa 1932–1939. i stvaranjem Banovine Hrvatske, aktueliziran je i pojam Srbije u nacionalnom i državno-pravnom smislu, a sa početkom rešavanja hrvatskog pitanja (1939) otvaralo se u punoj meri i srpsko pitanje. Međutim, izbijanje rata u kojem će se od 1941. godine naći Jugoslavija prekinuće proces započet 1939. godine koji je vodio unutrašnjem preuređenju države u pravcu stvaranja jugoslovenske federacije.

Uporedo sa opcijama građanskih političkih krugova o preuređenju Jugoslavije, 1936. godine pojavio se i prvi komunistički projekat⁵⁵ o federativnoj reorganizaciji države i stvaranju sedam (federalnih) jedinica – Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Nacionalna koncepcija federativne reorganizacije koju su zagovarali komunisti razlikovala se od nacionalne politike srpske građanske opozicije. Dok su komunisti Crnogorcima i Makedoncima priznavali pravo na nacionalnu samobitnost, odnosno izjednačavali ih u nacionalnim pravima sa Srbima, Hrvatima i Slovencima, a Bosni, Hercegovini i Vojvodini priznavali pravo na regionalnu samostalnost u federalnoj državi, srpska nacionalna politika koju je zagovarala građanska politička elita u procesu jugoslovenske reorganizacije između dva rata računala je na Srbiju, „Južnu Srbiju” (Makedoniju), Vojvodinu, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu kao jednu srpski jedinicu koju bi činile navedene „srpske zemlje”.⁵⁶

Lagani zaokret u stavovima prema jugoslovenskoj državnoj zajednici kao ključnom pitanju svoje nacionalne politike koji je KPJ započela u toku 1934. godine najavio je odricanje od višegodišnje borbe protiv versajskih ugovornih rešenja i Jugoslavije kao njihove veštačke tvorevine, a time i napuštanje politike koja je jedini put za rešenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja videla u raspadu jugoslovenske države. Kao i u prethodnom periodu, usvajanje nove taktike u nacionalnoj politici inicirala je Kominternu, a uslovile su je prvenstveno interesi Sovjetskog Saveza, kao i međunarodni faktori (radikalnim promenama na evropskoj političkoj sceni uzrokovanim ekspanzijom fašizma). Proces pregrupisanja snaga na međunarodnom planu, podstaknut pobedom nacista u Nemačkoj 1933. godine, i pojačanom pretnjom nemačkog fašizma SSSR-u rezultirao je Staljinovom promenom spoljne politike, izlaskom SSSR-a iz izolacije, njegovim prijemom u Društvo naroda, približavanjem Francuskoj i Čehoslovačkoj, promenom stava prema Maloj Antanti, osudom atentata na kralja Aleksandra i politikom Narodnog fronta, koja je proklamovala saradnju sa svim demokratskim snagama u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Platforma Narodnog fronta inaugurisana na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine bila je obavezujuća za sve njene sekcije, sam tim i KPJ.

U skladu sa narodnofrontovskom taktikom i novom međunarodnom pozicijom Sovjetskog Saveza, Kominternu je korigovala i svoju politiku prema Jugoslaviji. U vreme uspona nacionalsocijalizma u Nemačkoj, jugoslovenska država na Balkanu bila je mnogo ko-

⁵⁵ Reč je o pismu Veselina Masleše mesnom komitetu KPJ Beograda od 2. novembra 1936, naslovljenom kao „Titovo pismo za Srbiju” (J.B. Tito, *Sabrana djela*, tom 3, str. 32-38)

⁵⁶ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993, str. 12.

risnija Sovjetskom Savezu (kao moguća brana potencijalnoj agresiji ka jugu Evrope) od niza slabih „mikro“ država koje bi nastale na njenim temeljima. Angažovanjem „neoficijelnih“ ličnosti (poput historičara Roberta Sitona i Velika Britanija preuzima aktivnu ulogu u reorganizaciji jugoslovenske države na (nacionalnom) federativnom principu,⁵⁷ koji je bio u funkciji „slabljenja srpske prevlasti“ i rešavanja hrvatskog pitanja.⁵⁸

Prilagodavanje jugoslovenskih komunista novoj taktici narodnog fronta i odricanje od politike razbijanja Jugoslavije odvijalo se, međutim, „sa puno odstupnica i taktičkih manevara“: od prečutnog neporicanja jugoslovenske države na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, decembra 1934, preko uzdržanog prihvatanja te države na Splitskom plenumu juna 1935, do njene afirmacije, mada uslovne, u toku 1935. godine. U „Odluci Politburoa CK KPJ o zadacima Partije posle VII kongresa Kominterne“ definisani su načelni stavovi po pitanju budućeg uređenja Jugoslavije: „Ostajući pri svom principijelnom gledištu samoopredeljenja naroda sa pravom na oцепljenje, komunisti uzimaju u obzir sadašnju međunarodnu situaciju i pri uslovu uništenja nacionalne neravnopravnosti, maksimalnih garancija slobode hrvatskog i drugih naroda i slobodnog pristanka tih naroda, ne izjašnjavaju se za oцепljenje tih naroda od današnje državne zajednice – Jugoslavije“. Dakle, prihvatanje Jugoslavije kao državnog okvira za rešenje nacionalnog pitanja nije bilo bezuslovno, niti je značilo potpuno napuštanje principa koje je zagovarala KPJ u prethodnom periodu.⁵⁹

Promenu politike prema Jugoslaviji komunističko rukovodstvo je objašnjavalo spoljnim činocima i unutrašnjim političkim razlozima. Među spoljne faktore navodila se najpre „opasnost od nemačkog i italijanskog fašizma po svetski mir, njihova težnja za revizijom versajskih granica novim (imperijalističkim) ratom i pripremama napada na SSSR“, kao i činjenica da „Francuska i njeni saveznici više ne predstavljaju onu silu koja želi da izazove novi imperijalistički rat“, naprotiv, oni su „mada možda privremeno, zainteresovani za očuvanje mira“. Sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći između Francuske i SSSR-a komunisti su smatrali jednom od garancija stabilnosti Evrope.⁶⁰ Na unutrašnjem planu evidentna je promena taktike KPJ prema građanskoj političkoj opoziciji u pitanjima koja su se ticala unutrašnjeg preuređenja Jugoslavije. Ovu promenu naročito je karakterisalo približavanje Hrvatskoj seljačkoj stranci i Mačekovom konceptu očuvanja „državne zajednice u današnjim granicama pri uslovu slobode hrvatskog naroda“. ⁶¹ Apostrofiranje i apsolutizacija Mačekovih političkih stavova najavljivali su početak približavanja KPJ federalističkom konceptu HSS-a, odnosno njegovoj varijanti rešavanja hrvatskog nacionalnog pitanja i „udvaranja“ nacionalno homogenom (kompaktnom) i politički jedinstvenom hrvatskom pokretu koji je, nasuprot srpskom nacionalno razuđenom i politički razbijenom pokretu, postepeno osvajao jugoslovenski politički prostor tridesetih godina.

Od 1935. godine federacija se kao rešenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja sve više ističe i u zvaničnim dokumentima KPJ. Činjenica je da je komunistički federalistički koncept u bitnim elementima predstavljao kopiju hrvatskih građanskih ideja koje će 1939. godine biti funkcionalizovane sporazumom Cvetković-Maček o stvaranju Banovine Hrvat-

⁵⁷ Britancima je najbliži bio projekt od pet federalnih jedinica: Slovenija, Hrvatska sa Dalmacijom i Dabrovnikom, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Srbija sa autonomnom južnom Srbijom i Crnom Gorom (Lj. Dimić, *Srbija i Jugoslavija*, knj. III, str. 175).

⁵⁸ B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo*, str. 44.

⁵⁹ *Istorijski arhiv KPJ*, knj. II, str. 369.

⁶⁰ Navedeno prema: D. Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje...*, str. 272.

⁶¹ *Isto*.

ske.⁶² „Titovo pismo za Srbiju” iz novembra 1936. godine u svom zahtevu za federativnom „rekonstrukcijom” države u osnovi podseća na Mačekov koncept iz 1932. godine kojim je on tražio da „Hrvatska, Srbija, Crna Gora, Vojvodina, Makedonija i Bosna i Hercegovina sačine federalni ugovor o životu Jugoslaviji”.⁶³ U oba slučaja, kao i u svim kasnijim komunističkim i hrvatskim (građanskim) varijantama, kako tvrdi Veselin Đuretić, „federalizovane su nacionalno projektovane samo srpske istorijske ili regionalne celine i etnički delovi ovog naroda koji su putem preveravanja bili delimično odvojeni od Srpstva i njemu na određeni način suprotstavljeni”.⁶⁴

Koncept komunističke federacije, teorijski uobličen kroz partijske dokumente pre rata, podrazumevao je savez slobodnih naroda u demokratskoj federativnoj državi (Jugoslaviji), izgrađenoj na osnovu slobodnog sporazuma ravnopravnih naroda, a shodno načelu neograničenog prava na nacionalno samoopredeljenje.⁶⁵ U pitanju je bila, dakle, federativna formula države bez vodećeg naroda. Iskustva avnojevske (druge) Jugoslavije, čiji su temelji udareni u Drugom svetskom ratu i njena kasnija (posleratna) federativna događanja, pokaže u kojoj meri je ona bila „proizvod” slobodnog sporazuma ravnopravnih naroda.

Balkanska (jugoslovensko-bugarska) federacija 1943–1948. godine – neostvoreni projekti

U vreme dok se pripremalo Drugo zasedanje AVNOJ-a, u jesen 1943. godine, na slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni stigao je bugarski komunist Šterju Atanasov (poznatiji pod pseudonimom Viktor), koji je vođstvu Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije preneo preporuku Georgi Dimitrova da se na zasedanju AVNOJ-a razmotri i pitanje stvaranja južnoslovenske federacije.⁶⁶ Iako je na sednici CK KPJ od 16. do 18. oktobra 1943. u Jajcu odlučeno da NKOJ posebnom deklaracijom istakne „Federaciju Južnih Slovena” kao sopstvenu programsku parolu, od toga se ipak odustalo, jer je Broz procenio da se nisu stekli uslovi za formalno uobličavanje jedne tako krupne odluke, pre svega zbog međunarodnih okolnosti. Nije teško pretpostaviti da bi protiv takve federacije bili Britanci (od septembra 1943. pri Vrhovnom štabu NOVJ nalazila se njihova vojna misija na čelu sa brigadnim generalom Ficrojem Maklejom), mada u tom trenutku ona nije odgovarala ni rukovodstvu nove Jugoslavije. Tek je u proglasu kojim se CK KPJ u javnosti oglasio povodom 26-godišnjice Oktobarske revolucije navedeno, doduše samo formalno, da se stvaraju uslovi „za ostvarenje davnog sna najboljih sinova južnoslovenskih naroda - bratske federativne zajednice južnoslovenskih naroda od Trsta do Crnog Mora”.

⁶² „Hrvatski komunisti sakriveni iza jugoslovenske zavese”, pisao je Veselin Đuretić, „svojim teritorijalnim megalomanstvom, nastavljali su staru i krčili put novoj građanskoj hrvatskoj politici, u prvom redu Hrvatskoj seljačkoj stranci. Federalne jedinice koje su oni pominjali i one koje je pominjao Maček podudarale su se. Bile su iste one koje će nekoliko godina kasnije ući u sastav Banovine Hrvatske...” (V. Đuretić, *Upotreba Rusije i zapada*, str. 56).

⁶³ *Isto*, str. 60.

⁶⁴ *Isto*, str. 94.

⁶⁵ *Proleter*, br. 2, februar 1937, str. 11-12; proglas CK KPJ iz januara 1937. godine.

⁶⁶ Ne zna se da li je Dimitrov raspolagao Staljinovom formalnom saglasnošću da uputi ovakvu jednu poruku, ali je logično da je u uslovima centralizacije sovjetske spoljne politike i vojnih poslova u Staljinovim rukama, on morao biti konsultovan. Dimitrov se posle raspuštanja Kominterne nalazio na čelu Odeljenja za informacije CK SKP(b), nastavljajući da obavlja poslove raspuštenog „štaba svetske revolucije” (Izvršnog komiteta Kominterne).

Nekako u isto vreme neuspešno se okončala i inicijativa Svetozara Vukmanovića Tempa oko formiranja Balkanskog štaba. Naime, Vukmanović je, u svojstvu specijalnog delegata CK KPJ, od leta 1943. godine boravio na jugu Srbije i u Makedoniji, sa zadatkom da radi na intenziviranju, povezivanju i koordinaciji narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, Grčke i Albanije. Boraveći u Makedoniji, Albaniji i Grčkoj, Tempo je uspostavio kontakte sa njihovim partizanima, partijskim i vojnim predstavnicima i razgovarao u vezi sa saradnjom i razvijanjem zajedničkih akcija protiv okupatora, iz čega će vrlo brzo poteći i inicijativa oko formiranja Balkanskog štaba.

Na sastanku predstavnika komunističkih partija Grčke, Jugoslavije i Albanije, održanom 20. juna 1943. godine na teritoriji Albanije, istaknuta je potreba za obrazovanjem jedinstvene komande „balkanskih narodnooslobodilačkih vojski“ u vidu Balkanskog štaba i potreba za razvijanjem vojne i političke saradnje, pri čemu se imalo u vidu stvaranje Balkanske konfederacije posle rata. Ove zaključke potpisali su delegati Komunističke partije Jugoslavije (Svetozar Vukmanović Tempo), Komunističke partije Grčke i Komunističke partije Albanije (Enver Hodža). Karakteristično je da se u zaključcima sa ovog sastanka, pored vojne dimenzije, ističe i potreba za političkom saradnjom, koja bi obezbedila buduće funkcionisanje „narodne demokratske vlasti u svim balkanskim zemljama“.⁶⁷

Ideju o stvaranju Balkanskog štaba doveo je u pitanje sam Josip Broz u jesen 1943. godine, kada je preko Štaba 2. korpusa NOVJ (koji se nalazio u Crnoj Gori) savetovao Vukmanoviću da odustane od ove inicijative, „jer je to sad politički nepravilno“. Preko Glavnog štaba NOV Makedonije poručio mu je da je obrazovanje Balkanskog štaba „iz osnova pogrešno, jer svi međunarodni razlozi govore protiv toga“. Balkanski štab, pisalo je u Brozovoj direktivi, „umanjio bi značaj našeg pokreta, našeg Vrhovnog štaba i AVNOJ-a, a pred inostranstvom bi izgledalo da se stvara neka balkanska `internacionala` što bi reakcija svih boja mogla samo da iskoristi za izolaciju oslobodilačkog pokreta“. Koliko je uticaj brigadira Ficroja Maklejna, šefa britanske vojne misije bio evidentan, govori i Brozovo upozorenje da se mora voditi računa o međunarodnom položaju Jugoslavije: „...Mi moramo strogo voditi računa o Jugoslaviji kao državi koja je postojala i još je priznata u inostranstvu kao takva, čuvajući se da formalno ne prekoračimo te okvire i našim parolama i raznim frazama ne koristimo reakcionarnim klikama koje pokrete balkanskih naroda u balkanskim državama hoće da prikažu kao neki balkanski boljševizam, boljševizaciju Balkana i tome slično (...) Mesto toga, pravilno je razvijati snage narodnooslobodilačkog pokreta u svim zemljama Balkana, politički sarađivati i menjati iskustva sa bratskim partijama, pomažući ih da i one u svom radu iskoriste sva neiscrpna bogatstva naše borbe, kako političke (prirode), tako i vojničke“.

U poruci od 9. oktobra 1943. godine Broz kritikuje Vukmanovića što se oduševio idejom balkanskog štaba, naglašavajući da bi „svako stvaranje u sadašnjoj situaciji nekog zajedničkog štaba bilo pogrešno, pa dapače i štetno (...) Mi imamo naš Vrhovni štab za čitavu Jugoslaviju koji može da pruži u svakom pogledu pomoć, kako bugarskim, tako i grčkim partizanima. Ovo je narodno-oslobodilačka borba jugoslovenskih naroda, grčkog naroda, a to treba da bude i bugarskog naroda. Prema tome, u okviru svojih nacionalnih granica moraju da postoje rukovodeći vojni centri koji mogu sarađivati na savezničkoj osnovi, bilo putem vojnih predstavnika, ili političkih predstavnika, radi koordinacije opera-

⁶⁷ Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd, 1991, str. 56-62.

cija i prenošenja iskustava iz te borbe. Jugoslavija u svakom pogledu zauzima rukovodeću ulogu na Balkanu, kako po svojoj vojnoj moći Narodnooslobodilačke armije, tako i po iskustvu stvaranja narodne vlasti. Prema tome, i po našem mišljenju, a isto tako i po mišljenju `Djede` (konspirativno ime za Kominternu – prim. autor), mi treba da budemo centar za balkanske zemlje, kako u vojničkom, tako i u političkom pogledu”.

U skladu sa novim okolnostima, vezanim za ukidanje Kominterne, dolazak britanske vojne misije u Vrhovni štab (septembra 1943) i početne obrise nove britanske politike kompromisa u Jugoslaviji, Broz je očigledno bio prinuđen da stornira jedan deo započetih inicijativa Svetozara Vukmanovića u trouglu Jugoslavije, Grčke i Albanije. Time se, svakako, Jugoslavija nije odriicala svoje rukovodeće uloge na Balkanu za koju se, u odnosu na ostale balkanske zemlje, izborila zahvaljujući oslobodilačkoj akciji koju je vodila u periodu od 1941. do 1943. godine. Svojim institucionalnim „utapanjem” u vojno-političke okvire Balkanskog štaba, pretpostavljalo se da bi njen narodnooslobodilački pokret izgubio tu prednost. Obustavljajući Vukmanovićeve inicijative oko stvaranja Balkanskog štaba, Broz je delegatu Centralnog komiteta KPJ jasno stavio do znanja da je njegov zadatak u Makedoniji da ostvari što čvršću vezu sa Bugarskom i Grčkom, a naročito sa Bugarskom, iz vojnih i političkih razloga, kako „nas tamo događaji ne bi pretekli i neki drugi preuzeo inicijativu u svoje ruke...” Time je, u ovoj fazi (od leta do jeseni 1943), ideja o stvaranju Balkanskog štaba kao potencijalnog vojno-političkog jezgra buduće balkanske federacije ili konfederacije bila obustavljena.⁶⁸

Do približavanja Jugoslavije i Bugarske došlo je oktobra 1944. godine, nakon pada fašističkog režima u Bugarskoj i formiranja nove bugarske vlade Otečestvenog (Otađbinskog) fronta na čelu sa komunistima, čija je delegacija 5. oktobra 1944. u Krajovi (Rumunija) zaključila sporazum sa Josipom Brozom o vojnoj saradnji bugarske vojske i NOVJ u oslobađanju istočnih delova Jugoslavije. Ovaj sporazum, na kojem je insistirao sam Staljin radi rehabilitacije novog, komunističkog režima u Bugarskoj, otvoriće novu stranicu u odnosima dveju susednih država i dovešće ubrzo do prvih razgovora o formiranju jugoslovensko-bugarske federacije po završetku rata. O ovom pitanju raspravljalo se već u jesen iste godine između bugarske delegacije koja je predstavljala Otađbinski front i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Povodom tih razgovora Georgi Dimitrov je, 23. novembra 1944, u svom Dnevniku zapisao: „... tada smo se dogovorili o pripremi za sklapanje saveza između Bugarske i Jugoslavije, imajući u vidu perspektivu stvaranja zajedničke federacije Južnih Slovena”.

U bugarskom predlogu Sporazuma o savezu, koji su izradila dvojica lidera bugarske Komunističke partije G. Dimitrov i V. Kolarov, pisalo je: „Ovaj savez će biti važan korak za povezivanje svih balkanskih naroda, radi zaštite od bilo kakve agresije i radi obezbeđivanja sigurnosti i prosperiteta na Balkanu”.⁶⁹ Prilikom prijema Edvarda Kardelja, Ivana Šubašića i Stanoja Simića u Moskvi, 22. novembra 1944. godine, Staljin je, u prisustvu Molotova, insistirao na stvaranju bugarsko-jugoslovenske federacije. Simić je izveštavao da je Staljin smatrao da „sa Bugarskom treba ubrzati proces federativne zajednice. Kad narod hoće”, govorio je tom prilikom, „to niko ne može da spreči”.⁷⁰

⁶⁸ Isto, str. 65-68.

⁶⁹ Navedeno prema: Danijela D. Popović, Rezolucija Informbiroa i 1948. godina u očima ruskih istoričara i istraživača, feljton u listu *Dan*, od 8. do 18. marta 2008. godine.

⁷⁰ Navedeno prema: B. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, str. 126.

Razgovori o obrazovanju federacije između Jugoslavije i Bugarske otpočeli su u Sofiji, decembra 1944. godine. S jugoslovenske strane vodio ih je Edvard Kardelj. Već na samom početku došlo je do nesuglasica između jugoslovenskih i bugarskih predstavnika po pitanju oblika ujedinjenja. Bugari su predlagali da se zajednička država organizuje po principu konfederacije koju bi činile Jugoslavija (jugoslovenska federacija) i Bugarska, insistirajući, dakle, na njenom dualnom konceptu. Jugoslovenski predstavnici su se zalagali za pluralistički koncept, u skladu sa federativnim ustrojstvom Jugoslavije, ustanovljenim na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, novembra 1943. godine, da Bugarska uđe u sastav Jugoslavije sa istim pravima kao i njene republike i narodi. Tito je bio izričito protiv saveza u kojem bi Bugarska bila „ravna” čitavoj Jugoslaviji. Tim povodom ovlastio je Josipa Smodlaku da sačini jugoslovensku verziju nacrtu ugovora o ujedinjenju dveju država, po kojem bi nova federacija pretpostavljala pluralističku formu šest jugoslovenskih federalnih jedinica sa Bugarskom kao sedmom jedinicom.⁷¹

Kako je već prvi projekat sporazuma koji je ponudila Jugoslavija za bugarsku stranu bio neprihvatljiv, sastavljen je novi nacrt 25. decembra 1944, koji se značajno razlikovao od prethodnog. Nova verzija predstavljala je više sporazum o uzajamnoj pomoći nego o federaciji. Ona je predviđala da dve zemlje vode samostalno svoju politiku, ali u tesnoj saradnji i jedinstvu, da ukazuju jedna drugoj svu pomoć i podršku do pobeđe nad zajedničkim neprijateljem, ispunjavajući u isto vreme svoje obaveze iz sporazuma sa Ujedinjenim nacijama. U interesu ekonomskog razvoja dveju zemalja bilo je predviđeno zaključivanje carinskog saveza koji bi se oslanjao na odgovarajuće trgovinske, ekonomske, železničke, transportne, valutne i druge sporazume, kao i ukidanje pasoškog sistema između dveju država. Jugoslavija i Bugarska su se obavezale da jedna drugoj pružaju podršku i pomoć u svemu što bi se ticalo izgradnje političke vlasti u dvema državama. Tačka 4. predviđala je da ponuđena verzija sporazuma ugovornim stranama bude osnova u cilju „preduzimanja svih mera za što brže ujedinjenje Bugarske i država koje ulaze u sastav federativne Jugoslavije, u jedinstvenu federativnu državu”. Tačkom 5. obe strane su priznale pravo makedonskom narodu na puno samoopredeljenje. Bugarska se obavezala da će prihvatiti da se deo Makedonije koji je od 1913. godine pripadao Bugarskoj (Pirinska Makedonija) prisajedini ujedinjenoj makedonskoj državi koja će, opet, u svojstvu ravnopravnog člana, ući u sastav federacije južno-slovenskih naroda, a jugoslovenska strana se obavezala da će oni delovi bugarske teritorije koji su pripali Jugoslaviji prema ugovoru u Nejiu 1919. godine (bosilegradski srez sa Dimitrovgradom i caribrodski srez – prim. autor) biti vraćeni Bugarskoj.⁷²

Petog januara 1945. godine u Beogradu je izrađen još jedan (treći po redu) nacrt ugovora o ujedinjenju DFJ (Demokratske Federativne Jugoslavije) i Bugarske u jednu federativnu državu. Očigledno je da su predstavnici obeju država (NKOJ i bugarska vlada) tokom razgovora u Beogradu vodili računa i o Staljinovim intencijama da se do jugoslovensko-bugarske federacije što pre dođe.⁷³ Ovaj nacrt predviđao je da se Demokratska Republika Jugoslavija i Bugarska ujedine u federativnu državu koja be se sastojala od sedam federalnih jedinica,

⁷¹ Isto, str. 122-123.

⁷² Isto, str. 126-128.

⁷³ Doduše, Staljinov stav je više išao na ruku bugarskom predlogu o dualnom uređenju buduće federacije; Staljin nije želeo „upijanje” Bugarske u jugoslovensku federaciju, već njeno ujedinjenje s Jugoslavijom (D.D. Popović, *Rezolucija Informbiroa i 1948. godina u očima ruskih istoričara i istraživača*).

šest jugoslovenskih i sedme koju bi činila Bugarska. U pitanju je bila izrazito pluralistička koncepcija na kojoj je insistirala jugoslovenska vlada i ona je za Jugoslaviju predstavljala najpovoljniju formulu. Federativna država bi imala jedno zajedničko narodno predstavništvo i zajedničku federalnu vladu, a u ekonomskoj sferi predstavlja bi jedinstveno carinsko područje. U zajedničke spadali su i vojni poslovi, vođenje spoljne politike i carina, kao i svi oni poslovi koji bi u budućem ustavu federativne države trebalo da budu označeni kao zajednički.

Obrazovana je i zajednička bugarsko-jugoslovenska komisija sa sedištem u Beogradu (pod nazivom - Komisija južnoslovenskog jedinstva), sa zadatkom da izradi nacrt Ustava zajedničke države. Komisija je bila sastavljena od predstavnika Bugarske i šest federalnih jedinica DFJ, koje su imenovale bugarska i jugoslovenska vlada. S obzirom na vanredne, ratne okolnosti, kao i na položaj Bugarske koja je do početka septembra 1944. godine bila članica sila Osovine, dogovoreno je da Jugoslavija i Bugarska do završetka rata zadrže svoje vlade, s tim da spoljne i vojne poslove vode sporazumno, po dogovoru dveju vlada. Ugovorom je dogovoreno da se ukinu političke i carinske granice između Bugarske i Jugoslavije, da obe države odmah po usvajanju ugovora raspolažu zajedničkim diplomatskim i konzularnim predstavnicima u inostranstvu, da deo Makedonije koji je od 1913. godine pripadao Bugarskoj bude prisajedinjen vardarskoj Makedoniji, kao federalnoj jedinici demokratske federativne Jugoslavije, s tim što bi u isto vreme Bugarskoj bili vraćeni oni delovi teritorije koji su bili ustupljeni Kraljevini SHS na osnovu ugovora u Neju 1919. godine. Pitanje naknade štete koju je Jugoslavija do 9. septembra 1944. godine pretrpela od bugarskog okupacionog režima trebalo je rešiti sporazumno „u duhu bratskog dogovora”. Planirano je da ugovor stupi na snagu čim ga odobre ovlašćeni predstavnici Jugoslavije i Bugarske - AVNOJ i vlada Otečestvenog fronta.⁷⁴

Dok se u Beogradu raspravljalo o nacrtu ovog ugovora, 11. januara 1945. godine šef jugoslovenske delegacije u SSSR-u (Andrija Hebrang) iz Moskve je javio Josipu Brozu da je razgovarao sa „Starim” (Staljinom) i da „Sovjeti mnoga politička pitanja postavljaju drugačije od Jugoslovena”. Naime, Staljin je savetovao da se sa Bugarima zaključi Pakt o savezu i uzajamnoj pomoći na 10 – 20 godina, koji bi bio prvi korak ka ujedinjenju. Insistirao je na dualnom uređenju buduće federacije, da Jugoslavija i Bugarska sačine konfederaciju. Staljin je sugerisao da se sporazumi s Bugarskom i Albanijom ne objavljuju dok Jugoslavija ne bude imala međunarodno priznatu vladu. Zahtevao je da obe strane budu obazrive u spoljnopolitičkim pitanjima, jer je glavni zadatak da se ojačaju postignute pobede i „izbegne ono što bi većim zahtevima prema susednim zemljama moglo izazvati rđave odnose sa njima ili čak sukob”. Iz pisma Andrije Hebranga, jugoslovenskog poverenika za trgovinu i industriju, ovlašćenog da vodi političke i ekonomske pregovore i sklapa ugovore sa sovjetskom vladom, uočljivo je da je Staljin nameravao da preinači karakter sporazuma koji je postignut između Jugoslavije i Bugarske, sugerišući Pakt o savezu i uzajamnoj pomoći, a ne federaciju dveju susednih država. Istovremeno, ostao je dosledan dualističkoj formuli bliskoj Bugarima, označavajući buduću državnu zajednicu kao konfederaciju.⁷⁵

Sovjetski lider bio je svestan međunarodnih teškoća koje bi pratile zaključenje južnoslovenske federacije, odnosno konfederacije, s obzirom na status vojno poražene Bugarske i činjenicu da je rat još uvek bio u toku. Pitanje jugoslovensko-bugarske federacije

⁷⁴ Navedeno prema: B. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, str. 128-130.

⁷⁵ *Isto*, str. 130.

sve se više komplikovalo na međunarodnom planu. Tito je krajem januara 1945. dobio telegram od Molotova u kojem se tražilo da Jugoslaveni i Bugari pošalju u Moskvu svoje delegate na pregovore. Tokom razgovora koji su tim povodom vođeni, na zahtev sovjetske strane odlučeno je ipak da se (na određeno vreme) odustane od stvaranja jugoslovensko-bugarske federacije i da se potpiše samo Ugovor o prijateljstvu, savezu i uzajamnoj pomoći između dveju balkanskih zemalja. Sovjeti su svoju saglasnost na takav ugovor dali već 27. januara 1945. godine.

Nacrt Ugovora o prijateljstvu, savezu i uzajamnoj pomoći temeljio se na tesnoj političkoj, vojnoj i ekonomskoj saradnji Jugoslavije i Bugarske; formula „bratskog saveza” nije izostala ni u ovoj varijanti ugovora. Sem što su se obe vlade saglasile da jedna drugoj ukazuju svaku pomoć do potpunog poraza Nemačke, one su se obavezale da ne ulaze ni u kakav savez i ne zaključuju bilo kakav ugovor ili sporazum s drugim državama, ukoliko bi takvi akti bili usmereni protiv Jugoslavije ili Bugarske. Obe strane ugovornice pozdravile su odluku AVNOJ-a kojom je makedonskom narodu priznata nacionalna individualnost, a Makedoniji data ravnopravnost kao federalnoj jedinici Jugoslavije. Bugarska vlada se obavezala da sa jugoslovenskom vladom uredi pitanja koja su se ticala dela Makedonije koji je Bukureškim ugovorom iz 1913. godine pripao Bugarskoj. Jugoslovenska vlada je, kao i u ranijim varijantama ugovora, izjavila da će u sporazumu sa vladom Bugarske rešiti pitanja onih bugarskih teritorija koje su ugovorom u Neju iz 1919. godine pripale Jugoslaviji. Bugarska je, takođe, priznala štetu koju je nanela Srbiji i Makedoniji tokom okupacije i prisustvom svojih trupa na njihovoj teritoriji. Obavezala se da će putem posebnog sporazuma sa jugoslovenskom vladom dati Jugoslaviji neophodno pravno zadovoljenje. Tako su se, pod uticajem međunarodnih faktora, od ideja o stvaranju južnoslovenske federacije, ambicije dveju zemalja svele na zaključenje Ugovora o prijateljstvu, savezu i uzajamnoj pomoći. Deo Ugovora činilo je i poverljivo pismo koje je trebalo da potpišu ministri predstavnici Jugoslavije i Bugarske, a koje je sadržavalo izjavu da ugovor predstavlja samo „osnovicu i prvi korak za dalje razvijanje tesnih bratskih odnosa njihovih naroda” i da je glavni cilj sadašnjeg zbliženja „ostvarenje u što kraćem vremenu federacije južnoslovenskih naroda”.⁷⁶

Međunarodne smetnje formiranju južnoslovenske federacije otpočele su već krajem 1944. godine. U Memorandumu koji je 5. decembra 1944. godine potpisao Antoni Idn, ministar spoljnih poslova Velike Britanije, istaknuto je da njegova zemlja ne može da prihvati jugoslovensko-bugarsku federaciju, jer bi stvaranje ovakve države poremetilo ravnotežu snaga među balkanskim državama, a pre svega izolovalo Grčku i ugrozilo njen položaj kao balkanske države. Idn je smatrao da bi Bugarska, kao saveznica Nemačke u Drugom svetskom ratu, ulaskom u balkansku federaciju zapravo izbegla posledice svoje ratne politike, na taj način „što bi svoj identitet pomešala s identitetom jedne od država članica UN”.

Na Krimskoj konferenciji u februaru 1945. godine ponovo je tretirano pitanje jugoslovensko-bugarskog ugovora o savezu. U Protokolu o radu Krimske konferencije od 11. februara pod tačkom 10. (o jugoslovensko-bugarskim odnosima) izričito je stajalo: „... između ministara inostranih poslova došlo je do razmene gledišta po pitanju poželjnosti jednog jugoslovensko-bugarskog ugovora o savezu. Bilo je postavljeno pitanje da li se jednoj državi koja se još nalazi pod režimom primirja može dozvoliti da zaključi jedan

⁷⁶ Isto, str. 130-132.

ugovor sa drugom državom". Britanska delegacija je predložila da se sa dnevnog reda definitivno skine pitanje jugoslovensko-bugarskih odnosa, dok se sovjetsko rukovodstvo zalagalo da se sačeka da Bugarska potpiše mirovni ugovor (u Parizu).

U februaru 1945. godine zapadne sile su iskazale krajnje negativan stav prema bugarsko-jugoslovenskoj federaciji zbog straha da bi moglo doći do teritorijalnih pretenzija prema Grčkoj, vezanih za Egejsku Makedoniju. Sjedinjene Države su razmatrale čak i mogućnost primene vojne sile prema Jugoslaviji, u slučaju da ona pošalje svoje jedinice u Grčku. U to vreme Jugoslavija je doživljavana kao velika pretnja politici Zapada, jer je, osim podrške grčkim partizanima,⁷⁷ imala teritorijalne pretenzije prema Trstu i delovima Julijske krajine, a i pitanje Istre nije bilo do kraja razrešeno. Grčka je bila od posebne važnosti Britancima koji su nastojali po svaku cenu da je zadrže kao svoju interesnu sferu, slično Sovjetima koji će to učiniti sa zemljama istočne Evrope.

Vladimir Popović, predstavnik NKOJ-a i CK KPJ u Bugarskoj, obavestio je 4. februara 1945. godine Josipa Broza da su Britanci 26. januara zvanično saopštili bugarskoj vladi da ne bi odobrili federaciju ili konfederaciju samo između Bugarske i Jugoslavije, već da su spremni, navodno, da podrže ulazak u Albanije, Grčke i Turske u takvu državnu zajednicu. Protivtežu južnoslovenskoj federaciji pod protektoratom Sovjetskog Saveza Britanci su, zapravo, nalazili u balkanskoj federaciji, odnosno konfederaciji koja ne bi imala samo slovenski karakter i koja bi uključila i ostale neslovenske države na Balkanu: Albaniju, Grčku i Tursku. Takvu koncepciju Britanci su imali još od 1942. godine, kada se raspravljalo o stvaranju balkanske unije između Kraljevine Jugoslavije i Grčke, koja bi u perspektivi otvorila vrata za ulazak u Uniju i drugim balkanskim državama.

Za vladu Sjedinjenih Američkih Država bilo je, takođe, „neprikladno da Bugarska, kao bivši satelit Osovine, i još uvek neprijateljska država, stupi u pregovore za zaključenje ugovora ili drugih međunarodnih sporazuma u periodu kad se nalazila pod kontrolom Savezničke komisije, ukoliko nije takav sporazum posebno podržan od strane tri glavna saveznika i drugih zainteresovanih vlada". Stejt Department je obavestio sovjetsku i britansku vladu da neće blagonaklono gledati na zaključenje takvog pakta. I pre nego što je Memorandum američke vlade o zaključenju Ugovora o savezu i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Bugarske od 3. marta 1945. godine uručen otpravniku poslova DFJ u Vašingtonu, a on ga prosledio Ivanu Šubašiću, predsedniku kraljevske vlade koji će samo nekoliko dana kasnije postati ministar inostranih poslova u privremenoj vladi DFJ, Sovjeti su bili svesni međunarodnih implikacija koje bi mogle nastupiti ukoliko bi se po pitanju jugoslovensko-bugarske federacije ignorisala upozorenja zapadnih saveznika.⁷⁸

⁷⁷ Važan faktor u planovima o uspostavljanju balkanske federacije bio je i grčki građanski rat. Naime, grčki komunisti (Komunistička stranka Grčke i njen vojni ogranak „Elas” – Grčka narodnooslobodilačka vojska) organizovali su na severu zemlje tzv. Privremenu demokratsku vladu, koju su podržavali jugoslovenski, bugarski i albanski komunisti. Grčki partizani mogli su se u slučaju potrebe prebacivati preko granice u Albaniju i Makedoniju. Sjedinjene Države i Velika Britanija osudile su formiranje te vlade i pomoć koju su joj pružale druge balkanske države. I Staljin se protivio podršci koju su jugoslovenski, bugarski i albanski komunisti pružali grčkim komunistima, priklanjajući se razoružanju „Elasa”, u skladu sa ranijim dogovorom sa zapadnim saveznicima da Grčka pripadne njihovoj sferi uticaja. U svemu tome, primetan je bio Titov uticaj na vojnu organizaciju „Elasa” koja se u borbi sa monarhističkim i britanskim snagama u Grčkoj rukovodila iskustvom jugoslovenskog gerilskog pokreta.

⁷⁸ *Isto*, str. 132-134.

Jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1947. godine

Drugi važan faktor u uspostavljanju balkanske federacije bili su jugoslovensko-albanski odnosi za vreme i neposredno po završetku Drugog svetskog rata. Zbog nedostatka pouzdanih izvora teško je utvrditi da li je federaciji (između Jugoslavije i Bugarske) trebalo da pristupi i Albanija. Za razliku od projekata koji su egzistirali 1944/45. godine nema dokaza o postojanju formalnih planova koji bi se ticali tročlanog karaktera te federacije (Jugoslavija – Bugarska – Albanija), ili samo Jugoslavije i Albanije.

Još se u ratu očitovalo svojevrsno pokroviteljstvo KPJ prema albanskoj Komunističkoj partiji, a pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta u Albaniji, uz oslonac na novu Jugoslaviju, po završetku rata doprinela je snažnom usponu jugoslovensko-albanskih odnosa koji su obuhvatili uglavnom sve oblasti društvenog života, naročito ekonomsku i vojnu saradnju. Krajem aprila 1945. godine Jugoslavija je priznala albansku komunističku vladu i na svim međunarodnim konferencijama se zalagala da se Albaniji prizna status savezničke zemlje i dodele joj reparacije. Kada je u Parizu, krajem te godine, na konferenciji za reparacije Albaniji dodeljena minimalna reparaciona kvota, jugoslovenska delegacija je dala izjavu da je spremna da se u korist Albanije odrekne dela svoje kvote, mada je ona i za samu Jugoslaviju bila nedovoljna.

Između Albanije i Jugoslavije zaključen je niz sporazuma o privrednoj saradnji.⁷⁹ Sporazumi koji su potpisani u drugoj polovini 1946. godine nisu bili samo korak dalje u razvijanju ekonomske saradnje dveju zemalja, već su jednim delom značili i jugoslovensko preuzimanje jednostranih obaveza prema susednoj državi.⁸⁰ Jugoslavija je pomagala albansku privredu i stanovništvo, a na drugoj strani bila je i vojni štit ovoj zemlji koja se nalazila na osetljivom geopolitičkom prostoru. Pružala je Albaniji značajnu ekonomsku pomoć (u hrani, naoružanju, slanjem savetnika i stručnjaka, transportom reparacionog materijala za Albaniju, demontažom mlinova u Vojvodini i drugih tehničkih uređaja i njihovim slanjem Albaniji i dr.). Između dve susedne zemlje postignut je i dogovor o vođenju jedinstvene ekonomske politike i uspostavljanju mešovitih jugoslovensko-albanskih preduzeća. Zanimljivo je da su i veze između Moskve i Tirane, uključujući i isporuku naoružanja, u to vreme išle uglavnom preko Jugoslavije.

U julu 1946. godine u Tirani je zaključen Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i Sporazum o privrednoj saradnji između FNRJ i NR Albanije (1. jula 1946), kojim je predviđeno stvaranje mešovitih albansko-jugoslovenskih akcionarskih društava.⁸¹ Krajem no-

⁷⁹ Enver Hodža je već u februaru 1945. godine uputio u Beograd delegaciju na najvišem nivou, sa punomoćem da potpiše dva važna sporazuma sa Jugoslavijom – ekonomski i vojni. Poznato je da je 22. februara 1945. zaključen Ugovor o trgovinskoj razmeni i plaćanju između NKOJ-a i Demokratske vlade Albanije. Međutim, kada je reč o ugovoru o vojnoj saradnji, o njemu za sada nema tragova u domaćim arhivima.

⁸⁰ Aleksandar Životić, Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945-1947, *Istorija 20. veka*, Beograd, 2010, str. 84.

⁸¹ U čl. 1. ovog sporazuma pisalo je: „Radi obnove i povećanja proizvodnih mogućnosti Narodne Republike Albanije i produbljivanja saradnje između FNR Jugoslavije i NR Albanije, vlada FNRJ i vlada NR Albanije odlučile su da pristupe organizovanju sledećih mešovitih albansko-jugoslovenskih akcionarskih društava: Društvo za gradnju i eksploataciju železnica, Društvo za ekstrakciju i proizvodnju nafte, društva za istraživanje rudnika, eksploataciju i obradu ruda, Društvo za elektrifikaciju, Društvo za pomorsku plovidbu, Trgovačko društvo za uvoz i izvoz, Albansko-jugoslovenska banka”. (Arhiv CK SKJ, IX - 8 - V/177).

vembra 1946. godine došlo je do zaključenja Ugovora o usklađivanju privrednih planova, carinskoj uniji, ukidanju taksi i izjednačavanju valute. Obe vlade su se obavezale da u roku od mesec dana uklone carinske granice, stvarajući na taj način jedinstvenu carinsku teritoriju.⁸² Carinska unija s Albanijom stvarana je u vreme kada se Jugoslavija priprema da pređe na plansku privredu i, uz sugestije Moskve, da se Albanija u političkom i privrednom razvoju osloni na Jugoslaviju. Politika unifikacije u privrednoj sferi dve države, koja je vođena od kraja 1946. godine, zapravo je značila da Jugoslavija žuri da stvori balkansku federaciju. Ugovorom o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći Jugoslavija je preuzela obavezu i iskazala spremnost da brani nezavisnost Albanije. U to vreme bilo je i govora o aneksiji Albanije, kao sedme jugoslovenske federalne jedinice. Međutim, realizacija tih ideja nije odgovarala albanskoj strani.⁸³

Za vreme sovjetsko-jugoslovenskih razgovora u Moskvi, u maju 1946. godine, Staljin se nije protivio intenzivnoj saradnji Jugoslavije i Albanije, kao ni želji jugoslovenskog političkog vrha da Albanija, kao sedma federalna jedinica, uđe u sastav FNRJ. U tom kontekstu postojala je i ideja o pripajanju Kosova i Metohije Albaniji. Međutim, vrlo brzo će se pokazati da učvršćivanje vojno-političkih i ekonomskih veza između balkanskih zemalja generalno, koje je teklo mimo kontrole Moskve, Staljinu ipak nije bilo po volji. Bez obzira na to što je govorio da se zalaže za zbližavanje balkanskih zemalja, kasniji događaji će pokazati da u slučaju Jugoslavije i Albanije sovjetski lider nije blagonaklono gledao na njihove dobrosusedske odnose. Zbližavanje tri balkanske zemlje – Bugarske, Jugoslavije i Albanije, pri čemu je Jugoslavija sebi namenila lidersku ulogu u odnosima sa pomenutim državama, protivrećilo je zamišljenom hijerarhijskom modelu unutar socijalističkog lagera, sa jednim jedinim centrom – u Moskvi.

Ključno pitanje u odnosima između Jugoslavije i Albanije, kako u ratu, tako i po njegovom završetku, bilo je i ostalo pitanje Kosova i Metohije, zapravo statusa ove oblasti u slučaju da dođe do ujedinjenja Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Centralni komitet KP Albanije je još od polovine 1943. godine tražio preko Miladina Popovića da se pitanje Kosova reši kao i pitanje Istre i Slovenačkog primorja, iako ova analogija u kosovskom slučaju nije bila primenljiva. U isto vreme, za Tita nije moglo biti spora između dve zemlje oko ovog pitanja, pod uslovom da u Albaniji pobede „antiimperijalističke snage”, ili „progresivan režim”, kako je govorio Sreten Žujović godinu dana kasnije. Tito je 6. decembra 1943. godine pisao Svetozaru Vukmanoviću Tempu da „... nije potrebno naglašavati kako bi se to pitanje sutra postavilo ako Albanija zaista bude ostvarena kao demokratska antiimperijalistička državna tvorevina...”⁸⁴ Uz činjenicu da pitanje Kosova nije posmatrao kao „problem” u odnosima između Jugoslavije i „demokratske antiimperijalističke Albanije”, Tito se u rešavanju albanskog pitanja rukovodio, pre svega, uverenjem da jugoslovenski narodnooslobodilački pokret zauzima centralno mesto na Balkanu: „Demokratski pokret”, tvrdio je, „treba gledati u njegovom razvitku, a sve činjenice govore da je on ne samo danas najsnažniji u Jugoslaviji,

⁸² Arhiv CK SKJ, IX-8 - IV/139.

⁸³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 3, Beograd, 1988, str. 463; O odnosima Jugoslavije i Albanije videti kod: Ljubomir Petrović, *kulturne veze Jugoslavije i Albanije 1946-1948*, *Istorija 20. veka*, Beograd, 2009, str. 61-81; Aleksandar Životić, *Jugoslavija i jačanje sovjetskog uticaja u Albaniji (1947-1948)*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007, str. 94-117; Aleksandar Životić, *Otvoravanje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbira 1948-1954*, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2009, str. 91-103.

⁸⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 18, Beograd, 1982, str. 18-20.

nego da će u njoj dati i najbolje rezultate za budućnost. On je već sada glavna snaga na Balkanu”.⁸⁵ U tom kontekstu Edvard Kardelj je, aprila 1947. godine, u razgovoru sa Staljinom u Moskvi, govorio o predaji Kosova Albaniji.⁸⁶

Rukovodstvo KPJ, kako tvrdi Branko Petranović, odlagalo je da se pitanje Kosova i Metohije rešava pre nego što se ostvari proces stvaranja nove balkanske grupacije država. Ukoliko bi do toga došlo, Kosovo je moglo pripasti Albaniji, ali pod uslovom da se izjednače društveni sistemi u političkom, državno-pravnom, ekonomskom i vojnom pogledu, a na drugoj strani ojača projugoslovenska struja u albanskom partijskom i državnom rukovodstvu. Pod tim uslovima Kosovo i Metohija bili bi prepušteni Albaniji, iako nema preciznih podataka o tome u kakvom bi statusu ova oblast ušla u sastav NR Albanije, da li kao članica buduće balkanske federacije ili kao sedma federalna jedinica Jugoslavije.⁸⁷

Na stvaranju balkanske federacije radilo se tajno, bez odjeka u štampi, u bilateralnim razgovorima između maršala Tita i Envera Hodže, jugoslovenskih i albanskih partijskih, vojnih i državnih predstavnika. Srbija se nije pitala o sudbini Kosova i Metohije, iako se radilo o njenoj teritoriji i duhovnoj kolevci srpskog naroda. Tito je koncepciju federacije gradio na načelima AVNOJ-a, čime je osigurao brojčanu i realnu prednost jugoslovenskih federalnih jedinica, što za Bugarsku nije bilo prihvatljivo, a nije odgovaralo ni Albaniji, kao jedinjoj potencijalnoj neslovenskoj jedinici u njenom sastavu. Na drugoj strani, Tito je bio svestan teškoća oko sprovođenja ideje o predaji Kosova i Metohije Albaniji, zbog moguće reakcije srpskog naroda, o čemu postoje tragovi u razgovorima između njega i Envera Hodže u junu i julu 1946. godine, koji su vođeni u Beogradu. Tito je imao u vidu i međunarodne probleme koji su mogli nastati usled promene balkanske političke mape, budući da se radilo o pitanju koje je prevazilazilo odnose balkanskih država.⁸⁸ Italijanski zvaničnici i zapadna štampa su u vreme stvaranja carinske unije između Jugoslavije i Albanije, novembra 1946. godine, pominjali prepuštanje Kosmeta Albaniji, a na drugoj strani pre naglašavali aneksiju NR Albanije od strane Jugoslavije, kao sedme federalne jedinice.⁸⁹

Iako je Staljin bio rodonadželnik ideje o balkanskoj federaciji, jugoslovenski vođa ju je prihvatio kao takvu, modifikujući je i tragajući za modalitetima koji bi omogućili dominantan uticaj Jugoslavije u ovakvoj tvorevini. Sama ideja federacije u periodu od 1943. do 1948. godine izazivala je brojne negativne reakcije u SSSR-u, zemljama narodne demokratije i na Zapadu. Na nju se gledalo i kao na deo Titovih ličnih pretenzija, da bi ovaj, u Staljinovoj ponovljenoj inicijativi iz 1948. godine, u federaciji Jugoslavije s Bugarskom ipak video „trojanskog konja” kako bi se Jugoslavija lakše držala pod kontrolom ili iznutra oslabila. Pokazalo se, konačno, da je ova ideja štetila samoj Jugoslaviji i njenoj konsolidaciji posle rata, da je dovela do rasipanja sredstava i energije oko kombinacija koje nisu bile daleko od nezrelih i nepripremljenih koncepcija, a koje su nosile i pečat megalomanskih ličnih prohteva i ambicija.

⁸⁵ Arhiv CK SKJ, Fond SKJ, 1943/378.

⁸⁶ Arhiv Josipa Broza Tita. Zapisnik o razgovorima Staljin-Kardelj, koji je sačinio ambasador FNRJ u SSSR-u Vladimir Popović.

⁸⁷ Branko Petranović, Jugoslovensko-albanski odnosi 1945-1948. i naše manjine u NR Albaniji; U: Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji, *Zbornik radova* sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21-23. juna 1990. godine.

⁸⁸ Enver Hodža, *Titoisti*, Beograd, 1982, str. 100-101, 284-286.

⁸⁹ B. Petranović, Jugoslovensko-albanski odnosi 1945-1948. i naše manjine u NR Albaniji.

Odnosi između Jugoslavije i Albanije u periodu od 1945. do 1947. godine na prvi pogled delovali su idealno, ali se, u stvari, radilo o obostranom nezadovoljstvu. Dva rukovodstva, pored mnogih nesuglasica, razilazila su se i oko Kosova, koliko god njihovo neslaganje spolja bilo nevidljivo. Dok je Tito nastojao da se pitanje Kosova reši putem stvaranja balkanske federacije, Hodža je smatrao da kosovsko pitanje treba rešiti priključenjem ove oblasti NR Albaniji, nezavisno od buduće balkanske tvorevine. Na sličan problem nailazimo i u jugoslovensko-bugarskim odnosima, gde se postavljalo pitanje pripajanja Pirinske Makedonije Vardarskoj (jugoslovenskoj republici Makedoniji) pre stvaranja balkanske federacije, ili bar istovremeno sa njenim konstituisanjem, uključujući, na drugoj strani, i predaju tzv. zapadnih krajeva (Caribroda, odnosno Dimitrovgrada i Bosilgrada) Bugarskoj.

Od balkanske federacije ili ujedinjenja Albanije sa Jugoslavijom Hodža je strahovao iz više razloga: plašio se „rastvaranja” Albanaca u federaciji projektovanoj na pluralističkom principu po ugledu na avnojsku federaciju i njenog slovenskog karaktera. Osim toga, u njoj je video ugrožavanje i svog ličnog prestiža, pa i samog položaja u državi. Uprkos očekivanjima, od polovine 1943. godine, pitanje Kosova nije bilo rešeno u skladu sa proklamovanim principom prava naroda na samoopredeljenje, za koji se albanski lider zalagao. Iz izveštaja jugoslovenskih diplomata u Albaniji vidi se da i „najdalekovidiji rukovodioci ovde boluju u izvesnoj meri od velikoalbanske bolesti, tj. od uverenja da bi im trebalo dati Kosmet”.⁹⁰

Na drugoj strani, pitanje prisajedinjenja Kosova i Metohije Albaniji i stvaranje balkanske federacije potisnuli su u pozadinu pitanje statusa manjinskog stanovništva u Albaniji, odnosno brigu da se zaštite i razvijaju kulturna i druga prava jugoslovenskih manjina u susednoj državi. Iz retkih izvora o jugoslovenskim manjinama, pre svega srpskoj u NR Albaniji, koji su sačuvani u arhivi SKJ, može se uočiti da prve informacije i pokušaji da se prikupe podaci o pripadnicima naše manjine (Srbima) i njihovim realnim problemima potiču tek iz februara 1948. godine, dakle uoči sukoba KPJ sa Informbiroom, što ne znači da nema i drugih izvora u državnim (jugoslovenskim) i republičkim arhivima, ali oni do danas nisu istraženi.

Odnosi Jugoslavije i Albanije (1945–1947) predstavljali su anticipaciju modela odnosa i sa Bugarskom. Broz je očekivao da Jugoslavija u balkanskoj federaciji dobije dominantno mesto, kao država sa šest realnih federalnih jedinica i sedmom – Albanijom kao potencijalnom jedinicom, i Bugarskom, sa kojom je tek trebalo ozakoniti Bledski dogovor (potpisan 1. avgusta 1947). Ideja koja se oslanjala samo na konture ove federacije sadržavala je mnogo nepoznanica kada je u pitanju proces njenog neposrednog oživotvorenja: hoće li se savladati potmuli otpor Albanije ukoliko ne dobije Kosovo i Metohiju; kako će reagovati Srbija i Crna Gora na predaju ovih oblasti; da li će Bugarska prihvatiti pluralističku strukturu federacije; ko će se nalaziti na čelu ove nove tvorevine; kako će reagovati Staljin – rođonačelnik ove ideje; kakve su sve reperkusije mogle nastati na međunarodnom planu, pre svega kako će ovaj proces balkanskog zbližavanja odjeknuti na Zapadu i mnoga druga pitanja na koja se tada nije mogao ni naslutiti odgovor.⁹¹

⁹⁰ Arhiv CK SKJ, Fond SKJ, IX - 8 - V/218.

⁹¹ B. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, str. 185-186.

Moskovsko opelo balkanskoj federaciji⁹²

Odnosi između Jugoslavije i Bugarske po završetku rata nastavili su da se razvijaju kroz zbližavanje u svim vitalnim oblastima: političkoj, vojnoj i ekonomskoj. Jugoslavija je pomagala konsolidaciju unutrašnjih prilika u Bugarskoj koje su bile više nego nepovoljne za vladu Otečestvenog fronta, ako se ima u vidu snažno delovanje bugarske opozicije potpomognute od zapadnih sila. Ovu liniju zbližavanja naročito je forsirao Georgi Dimitrov nakon povratka iz Moskve (1945. godine).⁹³ Svojim odnosom prema Bugarskoj, Albaniji i Rumuniji, Jugoslavija je sprečavala zapadne sile da „pocepaju” jedinstvo balkanskih država nove (komunističke) orijentacije. Jugoslovenska štampa napadala je bugarsku opoziciju, nasuprot Britancima koji su je podržavali. Naime, Britanci su se trudili da razbiju jedinstvo balkanskih naroda, naročito da odvoje Jugoslaviju od Bugarske i izvrše pritisak na Rumuniju.⁹⁴

Potpisivanjem mirovnog ugovora 1947. godine Bugarska je skinula sa sebe hipoteku poražene zemlje sa ograničenim međunarodnim kapacitetom. Ponovo su započele aktivnosti usmerene na stvaranje balkanske federacije, koja svoje obrise dobija već 1. avgusta 1947. godine, kada je na Bledu potpisan Sporazum o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Bugarske. Tom prilikom vlada FNRJ se odrekla reparacija u iznosu od 25 miliona dolara koje su joj bile određene po Mirovnom ugovoru sa Bugarskom. Zapad je u ovom sporazumu video ozbiljnu pretnju miru na Balkanu. Pretpostavljajući da se na pregovorima raspravljalo o pitanjima koja su se ticala stvaranja autonomne makedonske države, američki novinari su smatrali da je ovaj sporazum bio direktna pretnja Grčkoj u čijem sastavu se nalazila Egejska Makedonija. Bledski sporazum u Turskoj ocenili su kao „slovensku eksploziju”.

Na iznenađenje Beograda i Sofije, Moskva je takođe imala negativan stav po tom pitanju. Već 8. avgusta 1947. godine Staljin je poručio Dimitrovu da smatra greškom objavljivanje usaglašenog teksta Kominikea o ujedinjenju. Kritikovao je Dimitrovljevu izjavu o vremenskoj neograničenosti Bledskog sporazuma, jer to nije bilo prihvatljivo u međunarodnim odnosima. Staljin je upozoravao da će obnarodovanje ujedinjenja pre nego što bude ratifikovan mirovni ugovor sa Bugarskom, iako je do njegovog stupanja na snagu ostalo samo mesec dana, iskoristiti Amerikanci i Englezi da povećaju vojnu pomoć Grčkoj i Turskoj. Četiri dana kasnije, 12. avgusta 1947, Titu i Dimitrovu su uručeni telegrami sa identičnim sadržajem, u kojima je Staljin upozoravao balkanske lidere da „sovjetska vlada smatra da su obe vlade pogrešile zaključivši sporazum, uz to još na neodređeno vreme, pre stupanja na snagu mirovnog ugovora i uprkos njenom upozorenju”. Izrečene su kritike na račun jugoslovenske i bugarske vlade, koje su „svojom brzopletošću olakšale posao reakcionarnim anglo-američkim elementima, dajući im nepotreban povod da povećaju vojno mešanje u grčke i turske poslove protiv Jugoslavije i Bugarske”. U telegramu se naglašavalo da sovjetska vlada ne može preuzeti na sebe odgovornost za spora-

⁹² Naslov je preuzet iz knjige Branka Petranovića, *Balkanska federacija 1943-1948*.

⁹³ Georgij Dimitrov (1882–1949), od 1935. do 1943. godine obavljao je dužnost generalnog sekretara Kominterne. Na inicijativu Dimitrova 1942. godine stvoren je Otečestveni front u Bugarskoj i razrađen njegov program. Dimitrov se vratio u Bugarsku 1945. godine. Nakon uzbora za veliko narodno sobranje (1946) on je bio prvi predsednik vlade NR Bugarske, a od decembra 1948. i generalni sekretar CK Bugarske radničke partije (komunista). Umro je u sanatorijumu blizu Moskve. (Miloš Šolaja, *Balkan u transatlantskoj pukotini*, Banja Luka, 2006, str. 33).

⁹⁴ B. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, str. 176-177.

zume od „velike važnosti u oblasti spoljne politike” koji se zaključuju bez konsultacija sa njom. Dimitrov je, povodom ovih pretnji iz Moskve, već sledećeg dana (13. avgusta) uputio u Beograd šifrovani telegram, zahtevajući poništenje Bledskog sporazuma „do nastupanja”, kako se u njemu navodilo, „povoljnih okolnosti i konsultacija sa SSSR-om”, a Broz je 16. avgusta obavestio Moskvu da jugoslovenska vlada „nije imala nameru da stavlja pred svršen čin sovjetsku vladu”, izrazivši spremnost da se objavi demanti, ukoliko Bugari budu bili saglasni s tim.⁹⁵ Time su Jugoslavija i Bugarska svoje interese morale prilagoditi sovjetskim interesima na Balkanu.

Kako je Mirovni ugovor sa Bugarskom, potpisan na Pariskoj mirovnoj konferenciji februara 1947. godine, trebalo da stupi na snagu 15. septembra iste godine, Moskva je već 14. septembra (u telegramu Georgi Dimitrovu, koji su potpisali Staljin i Molotov) dala zeleno svetlo „da Vlade Bugarske i Jugoslavije mogu pristupiti ostvarivanju sporazuma o prijateljstvu i međusobnoj pomoći”. Na osnovu navedenog telegrama može se zaključiti da Broz i Dimitrov, u principu, nisu izašli iz okvira spoljnopolitičkog kursa koji je odredila Moskva. Jedina njihova „krivica” bila je u tome što je nisu obavestili o svojim namerama da pregovara-ju na Bledu i što su obnarodovali informacije o ovom sporazumu mimo njenog znanja.

Tako će, u blizini Varne, 27. novembra 1947. godine, za vreme zvanične posete Josipa Broza Bugarskoj, biti održana službena ceremonija potpisivanja Sporazuma o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i Bugarske. Prihvatajući Staljinovu sugestiju da takav sporazum ne može biti vremenski neograničen, ovoga puta on je pokrio period od 20 godina, sa mogućnošću daljeg produžavanja.⁹⁶ U zajedničkom kominikeu izdato je i saopštenje vezano za Balkansku komisiju, koju je formirao Savet bezbednosti. Obe zemlje su smatrale da je formiranjem te komisije prekršena Povelja OUN i princip državnog suvereniteta balkanskih naroda, pa su zato one odlučile da joj otkazu bilo kakvu saradnju i da joj zabrane ulazak na njihovu teritoriju. Zatim je i zvanično objavljen tekst Sporazuma.⁹⁷

Zapadne sile su jugoslovensko-bugarski savez shvatile kao ozbiljnu pretnju Grčkoj i njihovim interesima u tom regionu. Iz tog ugla posmatrana je i intenzivna saradnja između Jugoslavije i Albanije. Situacija se još više komplikovala kada su u decembru 1947. godine grčki komunisti formirali Privremenu demokratsku vladu, računajući da će ih priznati Beograd, Sofija i, možda, Moskva. Krajem decembra, preko beogradskog radija, Komunistička partija Grčke i Privremena vlada čestitali su Novu godinu grčkom narodu. Iz Atine je tim povodom reagovala zvanična vlada, uručivši oštru notu jugoslovenskom otpravniku poslova u Grčkoj; protestovala je zbog javnog saopštenja o formiranju Privremene vlade koju su kontrolisali grčki komunisti, kao i zbog delovanja radiostanice „Slobodna Grčka” na jugoslovenskoj teritoriji.

Mogućnost priznavanja Privremene demokratske (komunističke) vlade Grčke od zemalja „narodne demokratije” u Vašingtonu bila je shvaćena kao uvod u otvorenu vojnu podršku Jugoslavije i Bugarske akcijama grčkih partizana. U Stejt Departmentu i Ministarstvu odbrane SAD razmišljalo se i o sprovođenju delimične mobilizacije u slučaju da

⁹⁵ D. D. Popović, *Rezolucija Informbira i 1948. godina u očima ruskih istoričara i istraživača*, feljton u listu „Dan”, 8-21. mart 2008.

⁹⁶ Tokom 1946. i 1947. godine Jugoslavija je, pored Bugarske i Albanije, zaključila ugovore o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći s Poljskom, Čehoslovačkom, Mađarskom i Rumunijom.

⁹⁷ D. D. Popović, *Rezolucija Informbira i 1948. godina u očima ruskih istoričara i istraživača*, feljton u listu „Dan”, 8-21. mart 2008.

dođe do upotrebe američkih jedinica u Grčkoj. U Velikoj Britaniji bili su takođe zabrinuti razvojem događaja u Grčkoj, o čemu svedoči i izjava britanskog ambasadora u Vašingtonu u kojoj se naglašavalo da njegova vlada smatra neophodnim da se upozore SSSR, Tito i Dimitrov da se „igraju vatrom”. Američki politički vrh se uzdržao od otvorenih optužbi na račun Moskve i ograničio samo na upozorenje upućeno Jugoslaviji, Bugarskoj i Rumuniji, naglašavajući da će njihovo eventualno priznavanje Privremene vlade u Grčkoj biti shvaćeno kao kršenje principa Povelje OUN. Ipak, postoje dokazi da se u američkoj administraciji u tom periodu raspravljalo o mogućem upućivanju američkih vojnika u Grčku i o mogućoj uzvratnoj reakciji Moskve na takav potez.

Sjedinjene Države su Jugoslaviju smatrale jednim od glavnih krivaca za izazivanje krize na Balkanu. U slučaju upada jugoslovenskih jedinica na grčku teritoriju, radi podrške grčkim partizanima, razmatrana je i mogućnost primene vojne sile protiv Jugoslavije. Izveštaj Saveta za nacionalnu bezbednost od 12. februara 1948. sadržavao je preporuku američkom predsedniku da se poveća vojna pomoć Grčkoj kako bi se umanjio uticaj „zemalja narodne demokratije”, pre svih Jugoslavije na njihovog južnog suseda. Osim situacije u Grčkoj, Vašington su uznemiravali i planovi vezani za stvaranje federacije država sa prosovjetskim režimom u istočnoj Evropi, naročito posle izjave G. Dimitrova novinariima, 17. januara 1948. godine, koja se odnosila na stvaranje federacije od zemalja centralne i jugoistočne Evrope (podunavskih i balkanskih zemalja), ali i Poljske, Čehoslovačke i Grčke. Zapad je ovu izjavu okvalifikovao kao „sovjetski izum”.⁹⁸

Prilikom boravka u Bukureštu, januara 1948. godine, Dimitrov je izjavio kako je „preurnjeno” obrazovanje federacije zemalja istočne Evrope, ali je smatrao da će situacija vremenom sazreti. Po njemu, Rumunija, Albanija, Bugarska, Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, pa čak i Grčka, same će odlučiti, u zavisnosti od sopstvene procene, da li će to biti federacija ili konfederacija. Bila je to, doduše, više njegova lična vizija organizacije istočne Evrope kao posebnog bloka država. Dimitrovljeva izjava je objavljena u Sofiji i Bukureštu 21. januara 1948, a „Pravda” ju je prenela 23. januara. Nakon pet dana u tom listu se pojavila i oštra kritika, jer se radilo o isuviše krupnoj inicijativi bez konsultacija sa Moskvom. Time se dovodila u pitanje i Staljinova neprikosnovena uloga u komunističkom svetu, a pomen Grčke mogao je izazvati krupne komplikacije u odnosima sa SAD i V. Britanijom.

Koliko je poznato, izjava koju je dao G. Dimitrov nije mogla odgovarati ni samom Titu. Njemu nije odgovarala ni Staljinova ideja južnoslovenske, odnosno balkanske federacije iz 1944–1945. godine, koja nije prošla zbog odbijanja zapadnih sila, a pitanje je koliko su se mogle usaglasiti bugarska koncepcija o dualnoj federaciji i jugoslovenska pluralistička federacija sa sedam federalnih jedinica. Jugoslovensko-bugarsko približavanje 1944–1947. godine temeljilo se na vlastitim interesima, iako u početku nije bilo van Staljinovih inicijativa. Prve kritike sovjetskog lidera usledile su zbog Bledskog sporazuma i njegovog oglašavanja pre nego što je Mirovni ugovor ratifikovan. Na Zapadu su se tada pitali: ko će biti na čelu te federacije: Dimitrov ili Tito, dajući prednost Titu kao mlađem i dinamičnijem, sa većim uticajem posle rata, u poređenju sa bivšim šefom Kominterne.⁹⁹

U ovom periodu počele su da izbijaju na površinu i razlike u gledištima na buduću federaciju između jugoslovenskog i bugarskog rukovodstva. Dimitrov je smatrao da bi Ju-

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ B. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, str. 197.

goslavija i Bugarska trebalo da budu u jednakopravnom položaju, a Makedonija više pod okriljem Bugarske, dok je Broz i dalje insistirao na pluralističkom konceptu balkanske federacije. Njegovo stanovište nije odobravao Staljin, koji je od početka naginjao dualnom konceptu federacije. Osim toga, Broz je Makedonce smatrao zasebnim narodom, dok ih je Dimitrov video kao ogranak bugarskog naroda.

Izjava Dimitrova iz januara 1948. godine koja se odnosila na stvaranje federacije od zemalja centralne i jugoistočne Evrope, sa Poljskom, Čehoslovačkom i Grčkom, kao da je najavila početak razbuktavanja sovjetsko-jugoslovenskog konflikta koji će ubrzo potom uslediti. U telegramu Dimitrovu od 24. januara Staljin je oštro kritikovao njegovu izjavu, kao problematičnu i nerealnu, a i autorstvo članka u „Pravdi“ od 28. januara, u kojem je takođe kritikovan Dimitrov, mnogi istraživači pripisuju Staljinu. Iako se bugarski lider zvanično ogradio od svoje izjave, naglašavajući da je pitanje stvaranja federacije ili konfederacije preuranjeno i nije aktuelno, u Moskvi je odlučeno da se preduzmu ozbiljniji koraci kako bi se neutralisale nepovoljne međunarodne implikacije njegovog intervjua i znatno pojačala kontrola Moskve kada su u pitanju spoljnopolitičke aktivnosti njenih saveznika na Balkanu. U okolnostima kada je trebalo konsolidovati sve snage, Staljin nije mogao dozvoliti da bilo koja država saveznica iz „istočnog bloka“ samostalno deluje, van kursa koji je osmišljen u Moskvi.

U tom kontekstu, ni „nepotrebno“ uplitanje Jugoslovena u unutrašnje poslove Grčke i Albanije, u situaciji kada je postojala opasnost od mešanja SAD u grčka unutrašnja pitanja, očigledno nije odgovaralo scenariju napravljenom u Kremlju. I analitičarima u Vašingtonu bilo je jasno da SSSR ima za cilj da zadrži punu kontrolu u istočnoj Evropi. Američki ambasador u Moskvi Džordž Kenan je tvrdio da su ciljevi SSSR-a bili usmereni na kontrolu svih komunikacija na Balkanu, a dugoročni planovi okrenuti ka Egejskom, a manje ka Jadranskom moru.

Uzbuđenje u Moskvi povodom samostalnih akcija Beograda na Balkanu stalno je raslo. Uz to, kako se može videti iz objavljenih dokumenata, ono se pojačavalo pod uticajem izveštaja koji su dolazili iz Jugoslavije od sovjetskih predstavnika. Po njima, ponašanje jugoslovenskog rukovodstva bio je posledica nastojanja da vodi nezavisnu politiku u odnosu na Sovjetski Savez. Već u septembru 1947. godine, uporedo sa visokim ocenama jugoslovenske spoljne politike i pohvalama upućenih njenom rukovodstvu, ukazivalo se i na određene tendencije u preceñivanju sopstvenih dostignuća i težnju da jugoslovenska Komunistička partija zauzme posebno mesto „rukovodeće partije na Balkanu“. Otišlo se i korak dalje, pa su Jugosloveni okrivljeni za „suprotstavljanje unapređivanju sovjetsko-albanskih odnosa“. Bez obzira na to što je raspolagalo pouzdanim informacijama o jugoslovenskim namerama u Albaniji, sovjetsko rukovodstvo je, smatra Aleksandar Životić, ipak zaziralo od jugoslovenskih planova kada je u pitanju ova država. Nesporazumi između jugoslovenske i sovjetske strane o karakteru jugoslovenskog prisustva u Albaniji unosili su dodatnu zebnju u jugoslovensko-sovjetske odnose.¹⁰⁰

O albansko-jugoslovenskim odnosima raspravljalo se u Moskvi početkom januara 1948. godine tokom susreta Staljina, Molotova i Ždanova sa Milovanom Đilasom. Delegacija koju je predvodio Đilas, u kojoj su se nalazili general Koča Popović, Miloško Todović i Svetozar Vukmanović Tempo, otputovala je u Moskvu 8. januara 1948. godine, kako bi sa sovjetskom vladom razgovarala o usklađivanju politike Jugoslavije i Sovjetskog Saveza prema Albaniji, o pitanju ujedinjenja dveju balkanskih zemalja i postigla dogovor oko naoružanja i opreme za Jugoslovensku armiju.

¹⁰⁰ Aleksandar Životić, *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947-1957)*, Beograd, 2015, str. 160.

Iste večeri po dolasku u Moskvu Staljin je primio Đilasa, rekavši da Sovjetski Savez nema posebnih interesa u Albaniji i da nema ništa protiv da je Jugoslavija „proguta”. Đilas je insistirao da je reč o ujedinjenju dve zemlje, ali je Staljin ostao pri svom stavu. Isticao je da treba sačuvati formu albanske nezavisnosti, kao i da treba zadržati kolebljive ljude kao što je Enver Hodža, da se ne bi stvorio utisak eventualnog jugoslovenskog podjarmljivanja te zemlje. Razgovor između Đilasa i Staljina nije doneo dugo očekivano razjašnjenje sovjetske i jugoslovenske pozicije prema Albaniji, ali je jasno nagovestio nastavak mogućih neslaganja po tom pitanju. Đilas je stekao utisak da Sovjeti misle kako Jugosloveni u pogledu Albanije imaju isključivo ekspanzionističke namere.¹⁰¹

Ubrzo je došlo i do otvorenog razmimoilaženja između sovjetskog i jugoslovenskog vođstva. Staljin je jugoslovenskoj strani zamerio što je odlučila da u Albaniju uputi svoje trupe, a da se prethodno nije konsultovala sa Sovjetskim Savezom. Naime, Aleksandar Ranković je u ime Josipa Broza, 19. januara 1948. godine, upozorivši Envera Hodžu na opasnost od ozbiljnije oružane provokacije s grčke strane, zatražio da se rejon Korče proglasi jugoslovenskom vojnom bazom i da tu zonu zaposedne jedna jugoslovenska divizija radi organizacije zajedničke odbrane. Već sutradan, 20. januara, E. Hodža je dao saglasnost na jugoslovensku inicijativu. Međutim, u tom trenutku jugoslovensko rukovodstvo nije imalo jasnu predstavu o mogućoj sovjetskoj reakciji povodom vojnog angažovanja ove jedinice u Albaniji.¹⁰² Kako navodi Edvard Kardelj, jugoslovenska strana nije o tome obavestila Sovjete, računajući da će to učiniti albanski zvaničnici, što je Enver Hodža i učinio. Međutim, Molotov je prekorio jugoslovensko rukovodstvo što je dozvolilo da Sovjeti za jugoslovenske namere saznaju sasvim slučajno, dok su Albanci bili uvereni da postoji saglasnost sovjetske strane.¹⁰³

Ova inicijativa Beograda (o slanju divizije u Albaniju) vremenski se poklopila sa Dimitrovljevom izjavom o stvaranju federacije centralnoevropskih i istočnoevropskih zemalja. Sovjetsko rukovodstvo je „uznemirilo” poklapanje „samovoljnih” radnji Bugara i Jugoslovena, naročito ako se ima u vidu da se to odvijalo po zaključenju bugarsko-jugoslovenskog sporazuma u Varni 27. novembra 1947. godine. S tim u vezi, Molotov je, 28. januara 1948. godine, uputio instrukcije Lavrentjevu, sovjetskom ambasadoru u Beogradu, da prenese Josipu Brozu kako je sovjetska strana dobila informaciju o namerama Jugoslavije da pošalje jednu diviziju u Albaniju i da se ona ne slaže s tim, jer bi zapadne sile mogle protumačiti takav akt kao narušavanje albanske nezavisnosti i, tim povodom, vojno intervenisati.¹⁰⁴

¹⁰¹ Navedeno prema: A. Životić, *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947-1957)*, str. 160-161.

¹⁰² *Isto*, str. 158-161; Činjenica je da su Sovjeti nastojali da u svakom trenutku raspolažu relevantnim informacijama o jugoslovenskom prisustvu u Albaniji. U tom smislu, glavni sovjetski vojni savetnik u Jugoslaviji general Barskov izveštavao je, 1. januara 1948, sekretara CK KPSS Mihaila Suslova o jugoslovenskoj pomoći Albaniji u vrednosti od oko dve milijarde dinara, unifikaciji albanske i jugoslovenske armije i jugoslovenskom potpunom snabdevanju albanske armije, kao i da su Albaniju krajem decembra 1947. godine posetili jugoslovenski načelnik Generalštaba general Koča Popović i dvojica zamenika načelnika Političke uprave jugoslovenskog Ministarstva narodne odbrane. Na savetovanju u albanskom Generalštabu Popović je izjavio da Jugoslavija prima na svoj budžet kompletnu albansku armiju i da u Albaniju šalje svoje vojne instruktore i savetnike, kao i da će u slučaju rata albanska, jugoslovenska i bugarska armija biti pod jedinstvenom komandom (*Isto*, str. 160).

¹⁰³ *Isto*, str. 161.

¹⁰⁴ *Isto*.

U razgovoru s Lavrentjevim Broz je insistirao na spoljnoj ugroženosti Albanije, a ovaj, opet, ukazivao na moguće implikacije ukoliko dođe do realizacije jugoslovenskog plana. Brozu je naročito skrenuta pažnja na neodrživost situacije u kojoj se jugoslovensko partijsko i državno rukovodstvo, u uslovima kada sa SSSR-om ima ugovor o uzajamnoj pomoći, ne konsultuje sa Sovjetima o tako važnoj stvari i da oni nisu spremni da snose odgovornost za posledice koje bi izazvao takav nepromišljeni potez. U takvoj situaciji Josip Broz je pokušao da smiri strasti, rekavši da je odluka o slanju divizije doneta na insistiranje albanske strane, ali da je ona povučena i da na sebe preuzima odgovornost za ovaj akt jugoslovenske vlade. Lavrentjev mu je na to prebacio da to nije prvi put da se jugoslovenska vlada ne konsultuje sa sovjetskom i da se ni 1947. godine nije konsultovala u pogledu potpisivanja ugovora sa Bugarskom.¹⁰⁵

Da bi izvršila dodatni pritisak na Jugoslaviju i Bugarsku, Moskva je pozvala njihove predstavnike na nove konsultacije koje su održane u Kremliju 10. februara 1948. godine. U njima su sa sovjetske strane, pored Staljina, učestvovali Molotov, Ždanov, Maljenkov, Smislov i Zorin (zamenik ministra spoljnih poslova SSSR-a), sa Bugarske – Dimitrov, Kostov i Kolarov, a jugoslovensku delegaciju predstavljali su Edvard Kardelj i Vladinir Bakarić. Iz memoara E. Kardelja saznajemo da je Broz odustao od puta u Moskvu, pod izgovorom da se ne oseća dobro. Sastanak je protekao u duhu oštrih kritika Staljina i Molotova upućenih Jugoslovenima i Bugarima povodom pogrešno vođene spoljne politike, a koju Moskva ipak nije kaznila.

U oštroj i ne baš diplomatskoj formi Staljin je skrenuo pažnju da su nezavisnost Albanije garantovale tri sile pobednice u Drugom svetskom ratu i da bi ulazak jugoslovenskih vojnih snaga u Albaniju zapadne sile mogle da protumače kao ugrožavanje njene nezavisnosti. Za njega je Albanija predstavljala najosetljiviju tačku istočnog bloka, pa je savetovao da joj Jugoslavija svim silama pomogne u slučaju da bude napadnuta, ali da pre toga ne upućuje trupe na njenu teritoriju, jer bi Zapad u tom slučaju Jugoslaviju proglasio za agresora. Staljin je u razgovoru pomenuo i pitanje balkanske federacije koja, po njemu, nije mogla da egzistira kao tročlana, već dvočlana federacija, između Jugoslavije i Bugarske, dok je Albaniju video u sastavu jugoslovenske države, kao jednu od njenih federalnih jedinica, koja bi u tom svojstvu i ušla u balkansku federaciju.

Staljin je direktno prekorio Dimitrova i Kardelja zbog toga što bugarsko i jugoslovensko rukovodstvo svojim postupcima ne vodi računa o mogućem komplikovanju odnosa Sovjetskog Saveza sa zapadnim zemljama. Iz njegovog nastupa bilo je jasno da Sovjeti zaziru od zapadnih reakcija, ali i od jačanja balkanskog korpusa unutar socijalističkog lagersa koji izmiče njihovoj kontroli. Ulazak jugoslovenskih trupa u Albaniju ovim razgovorom definitivno je skinut s dnevnog reda, iako je jugoslovenskoj strani u isto vreme savetovano da i dalje pomaže jačanje albanske oružane sile kako bi ova država bila osposobljena za ozbiljniji otpor eventualnoj agresiji. Tako je, bar privremeno, amortizovan sukob po pitanju Albanije, iza kojeg se ipak nazirao obris budućeg sovjetsko-jugoslovenskog konflikta koji će poprimiti mnogo šire i ozbiljnije razmere.

Svojim postupkom jugoslovensko rukovodstvo je ozbiljno narušilo postojeću hijerarhiju i sistem odlučivanja unutar sovjetskog bloka, što je pretilo da izazove konflikte širih razmera između dve partije.¹⁰⁶ Sovjetska strana je načelno priznavala slobodu jugoslo-

¹⁰⁵ Isto, str. 162.

¹⁰⁶ B. Petranović, *Balkanska federacija*, str. 339.

venskog delovanja na tlu Albanije, ali samo do one granice do koje se to ne bi kosilo sa sovjetskim interesima i narušavalo uspostavljeni hijerarhijski poredak unutar socijalističkog lagersa. Jugoslovenska akcija u Albaniji rezultirala je sovjetskim zahtevom da se potpiše poseban protokol o obaveznom konsultovanju sa Sovjetskim Savezom kada je reč o važnim spoljnopolitičkim pitanjima. Protokol je potpisan već 13. februara 1948. godine. Istovetan ugovor potpisan je i sa Bugarskom. To je trebalo da znači da će Sovjetski Savez ubuduće strogo kontrolisati spoljnopolitičke akcije Jugoslavije i Bugarske. Sovjetski partijski vrh je strahovao od mogućih ishitrenih poteza svojih balkanskih saveznika koji bi mogli da poremete odnose sa Zapadom, kao i ugovorne obaveze koje je Sovjetski Savez preuzeo na sebe tokom Drugog svetskog rata, a kojih se Staljin i dalje pridržavao.¹⁰⁷

Kriza u jugoslovensko-sovjetskim najavila je i krizu u jugoslovensko-albanskim odnosima, koja je otpočela krajem 1947. i početkom 1948. godine. Jugoslovenska namera da u Albaniju uputi jednu diviziju bez prethodnog obaveštavanja sovjetske vlade predstavljala je detonator budućeg sukoba između Albanije i Jugoslavije. Iako je taj događaj predstavljao samo povod, uzroci su bili mnogo dublji i moraju se tražiti kako u jugoslovensko-albanskim protivrečnostima od 1944. do 1948. godine, tako i u sovjetskom nastojanju da uređuje odnose na Balkanu, shvatanju uloge Jugoslavije i njenog prisustva u Albaniji, kao i sagledavanju albanske pozicije unutar socijalističkog sveta. Važan problem u odnosima između Sovjetskog Saveza, Albanije i Jugoslavije bilo je pitanje Grčke. Na osnovu dostupnih izvora, tvrdi Aleksandar Životić, sasvim je jasno da Sovjetski Savez nije želeo dublji konflikt u Grčkoj, te da je nastojao da kontroliše svoje balkanske saveznice koje su pružale pomoć grčkom gerilskom pokretu. Suviše jaka jugoslovenska pozicija na Balkanu, iskustvo autohtone revolucije i mogućnost da Jugoslavija preko Albanije izađe na Sredozemlje pretili su da, gledano iz sovjetskog ugla, postanu problem unutar socijalističkog sveta. Za Jugoslaviju će sukob sa Albanijom, koji se početkom 1948. godine jasno nazirao, predstavljati snažan udarac ne samo na političkom i vojnom, već i na ekonomskom planu, usled velikih investicija u Albaniji koje jugoslovenska vlada nije mogla da povuče, a koje su ratom opustošenoj zemlji poput Jugoslavije bile preko potrebne.¹⁰⁸

U takvoj situaciji, koja je podrazumevala beskompromisno potčinjavanje interesa zemalja „socijalističkog lagersa” interesima prve zemlje socijalizma, a ona bila u prilici da kontroliše i kanališe unutrašnju i spoljnu politiku svojih saveznica i sputava slobodu njihovog delovanja, balkanska federacija za jugoslovensko rukovodstvo pokazala se kontra produktivnom. Na sednici CK KPJ od 19. februara 1948. godine, na kojoj je jugoslovenska delegacija podnela izveštaj o svojoj poseti Moskvi, doneta je odluka da se odustane od ujedinjenja sa Bugarskom. Na narednoj, proširenoj sednici Politbiroa CK KPJ, 1. marta 1948, odbijena je Staljinova inicijativa iz februara iste godine za formiranje balkanske federacije. Prema generalnom sekretaru KPJ, za federaciju nisu sazreli uslovi: „Realne mogućnosti federacije sada nisu najbolje. Mi smo federaciju stvorili u toku rata. Sada je učvršćujemo i još treba da radimo. Da li je sada celishodno postaviti pitanje federacije? Pitanje Caribroda, Bosilgrada? Pirinska Makedonija – podeljena na srezove. Dosadašnji stav bugarskih drugova nije se izmenio i to zabrinjava...”¹⁰⁹

¹⁰⁷ A. Životić, *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947-1957)*, str. 164.

¹⁰⁸ *Isto*, str. 177-178.

¹⁰⁹ B. Petranović, *Balkanska federacija*, str. 201.

Na ovom sastanku preovladalo je gledište da Jugoslaviji u tom času ne odgovara stvaranje federacije sa Bugarskom, dok saradnju sa Albanijom nije trebalo napuštati: „Albaniju treba čvrsto držati, jer smo mnogo uložili i ona je za nas važna”. U vreme izbijanja krize sa SSSR-om, jugoslovensko rukovodstvo je nastojalo da zadrži uticaj u Albaniji zbog geopolitičkog značaja njene teritorije za Jugoslaviju, velikog ulaganja u albansku privredu i vojsku i albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji.¹¹⁰ Albanija će se, međutim, u sukobu koji je eskalirao objavljivanjem Rezolucije Informbiroa, u junu 1948. godine, okrenuti protiv Jugoslavije.

Sovjetska strana odlučno je reagovala 19. marta 1948. godine opozovom svojih vojnih stručnjaka (savetnika) i instruktora iz Jugoslavije pod izgovorom da se prema njima postupalo neprijateljski. Usledio je početak snažne antijugoslovenske kampanje iz Moskve, koja će rezultirati beskompromisnim sukobom i potpunim razlazom Jugoslavije sa SSSR-om i zemljama „Narodne demokratije”. Sve se to događalo bez znanja jugoslovenske javnosti, a bilo je praćeno tajnim pismima iz Moskve koja su sadržavala neviđene političke i ideološke optužbe na račun jugoslovenskog partijskog rukovodstva.¹¹¹ Sukob između Satljina i KPJ 1948. godine dovešće do političke, ekonomske i vojne izolacije Jugoslavije, ozbiljnih pretnji vojnom intervencijom i korenitih promena u odnosima među balkanskim državama. On će, istovremeno, zapečatiti i sudbinu ideje u sudbinoj federaciji koja je egzistirala punih stotinu godina na ovim prostorima.

Iskustva jugoslovenskog federalizma (1943–1991)

Strategija KPJ u nacionalnoj politici između dva rata počivala je na sintagmi o srpskoj prevlasti koju je trebalo uništiti i osloboditi ostale narode od velikosrpske hegemonije i velikosrpskog centralizma. „Jednom stvorena teza o velikosrpskom hegemonizmu”, piše B. Petranović, „pretvarana je u stereotip i trajnu hipoteku koja traje do našeg vremena. Od nje se ne odustaje, kao da se polazi od postavke da neistina stalnom upotrebom postaje istina, delotvorna na svest, u smislu mobilizacije hrvatskog nacionalizma i svih antisrpskih snaga...”¹¹² Iako su nakon osvajanja vlasti (1945), prema Todoru Kuliću, predrasude komunista o nacionalizmu najbrojnijeg naroda ustupile mesto tezi o podjednakoj opasnosti od svih nacionalizama, a federativnim uređenjem Jugoslavije na avnojevskim principima slabila kritika velikosrpsstva, „Tito je kao `habzburgovac` podozrevao od Srbije i zazirao od najmoćnije nacije”.¹¹³ Kao pripadnici „vladajuće” nacije, i srpski komunisti su delili sudbinu sopstvenog naroda. Nji-

¹¹⁰ Isto, str. 200.

¹¹¹ Jerzi Holzer, *Komunizam u Evropi, povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb, 2002, str. 77.

¹¹² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, str. 36. O poreklu ove teze Petranović piše: „...Ako se ima u vidu austrougarsko poreklo teze o tzv. velikosrpskom hegemonizmu, kao vidu borbe protiv Srbije i širenja srpskog uticaja među jugoslovenskim stanovništvom monarhije pre i naročito posle balkanskih ratova, onda ne začuđuje da su nju prihvatile i posle 1918. godine sve antijugoslovenske i antisrpske snage, kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Naročitu primenu našla je u političko-propagandnom istupanju revizionističkih država posle zaključenja mirovnih ugovora, revanšističkih snaga u Nemačkoj i Kominterne posle njenog osnivanja 1919. godine. Kominternu će tezu o velikosrpskom hegemonizmu tazvijati preko svoje nacionalne sekcije KPJ koja je punu deceniju radila na razbijanju Jugoslavije (1925-1935) kao versajske tvorevine, tamnice naroda, države srpske buržoazije, u kojoj ugnjetачka srpska buržoazija tlači ostale nesrpske narode...” (Isto.)

¹¹³ Todor Kulić, *Tito, Sociološko-istorijska studija*, Beograd, 1988, str. 87.

hov najvažniji zadatak bio je da se bore za rušenje režima „velikosrpske buržoazije” i jugoslovenske države, kako bi pomogli borbu za stvaranje nezavisnih država „ugnjetenih” naroda, odnosno pružili podršku nacionalnoj borbi hrvatskog i drugih nesrpskih naroda u okviru zajedničke države. Razlike između srpskih i hrvatskih komunista ogledale su se, pre svega, u tome što su prvi morali da budu isključivo internacionalistički orijentisani, a drugi su se mogli nacionalno opredeljavati.¹¹⁴ Ta podela preneće se i na kasniji, ratni period.

Nacionalna politika u kojoj se KPJ tokom Drugog svetskog rata oslanjala na predratno nasleđe (naročito druge polovine tridesetih godina) predstavljala je jedan od postulata njene strategije osvajanja vlasti i po završetku tog rata. Ona se temeljila na ideji i praksi federalizma, formalno sankcionisanog proglašavanjem Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda na drugom zasedanju AVNOJ-a, novembra 1943. godine. Komunistički koncept jugoslovenske federacije u ratu razdvajao je srpski narod u posebne entitete (srpski i crnogorski) kao i pre rata, a na drugoj strani ostavljao ga u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, načelno, u svojstvu konstitutivnog naroda. Zamišljena kao „federacija ravnoteže”, jugoslovenska federacija posle AVNOJ-a građena je na koncepciji „umanjene Srbije” u kojoj su komunisti videli protivtežu „velikoj” ili „homogenoj Srbiji”. Teritorijalnim uobličavanjem jedino Srbije kao složene federalne jedinice 1945. godine (dodeljivanjem Vojvodini i Kosovu i Metohiji statusa autonomnih oblasti, a zatim i pokrajina u sastavu Srbije), iako su postojale pretpostavke za obrazovanje autonomija i u okviru drugih federalnih jedinica, Jugoslavija je predstavljala „tipičnu kompromisnu građevinu” federacije ravnoteže na štetu Srbije i srpskog naroda u celini, a ne ravnoteže sa stanovišta uspostavljanja stvarnih simetričnih odnosa, ili bar približnih, koji bi u višenacionalnoj zajednici mogli doprineti njenoj stabilnosti.¹¹⁵

Prilikom oblikovanja federalnih jedinica, u toku rata nije došlo do utvrđivanja njihovih granica. Pitanje konačnog razgraničenja, kao veoma osetljivo, ostavljeno je po završetku rata, ali do njega nije došlo. Ustavom FNRJ iz 1946. godine utvrđena su prava i dužnosti republika i njihov položaj u zajedničkoj državi, a da pri tom nisu pravno utvrđene ni definisane njihove granice. Teritorijalno-administrativna podela Jugoslavije nije utemeljena nijednim pravnim aktom nadležnog federalnog organa. Ovakav odnos prema vitalnom pitanju koji se ticao uređenja države čije su unutrašnje granice tretirane kao formalne bio je moguć samo u jednopartijskom sistemu ustanovljenom posle rata i neograničenoj moći partijskih struktura u državnoj upravi, gde je politička reč bila jača od pravnog sistema, a moć pojedinca gotovo neograničena.¹¹⁶ Sa nestankom ovih integrativnih činioca osamdesetih godina prošlog veka, koji su ustupili mesto nacionalnim elitama i političkoj volji višepartijskih struktura u jugoslovenskim republikama, rukovodanim sopstvenim interesima, došlo je do neminovne dezintegracije savezne države i njenog raspada devedesetih godina.

Od početka Drugog svetskog rata KPJ je zagovarala obnovu Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih i suverenih naroda. Njeno jugoslovenstvo počivalo je na akcionoj paroli „bratstva i jedinstva” i odbacivanju svakog nacionalnog revanšizma; predratnom režimu „socijalnog eksploatiranja” suprotstavljala je parolu „socijalne jednakosti”, a politici pode-

¹¹⁴ O tome je partijski organ *Proleter*, 1. januara 1937. godine, pisao: „Hrvatski komunisti nije neki internacionalista koji visi u zraku, nego je on komunisti – Hrvat, tj. komunisti koji se svim snagama zalaže za pobjedu hrvatskog naroda. Za srpskog komunistu internacionalizam znači u prvom redu doslednu borbu protiv velikosrpske politike srbijanskih vladajućih klasa”.

¹¹⁵ B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, str. 79-101.

¹¹⁶ *Isto*.

le zemlje, koncepciju obnovljene i jedinstvene Jugoslavije uređene na federativnom principu, koja je podrazumevala i legitimno pravo na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje i ujedinjenje sa drugim narodima.¹¹⁷ Ovakav koncept nacionalne politike KPJ počivao je na negaciji „hegemonije” najbrojnijeg naroda u Jugoslaviji („velikosrpskog hegemonizma”), na ideološkim stereotipima kojih se partija nije odrekla ni u uslovima Drugog svetskog rata, a ni posle rata. U okolnostima potpune egzistencijalne ugroženosti, u kojima su Srbi kao žrtve masovnih progona i pogroma doživljavali najtežu sudbinu u svojoj novijoj istoriji, klasno-revolucionarna operacionalizacija mita o velikosrpskoj hegemoniji, odnosno optužbe na račun „dvadesetogodišnje krvave pljačkaške vladavine velikosrpske gospode nad radnim masama i ugnjetenim narodima”, „nacionalnog ugnjetavanja” i „trgovanja sa zemljom na pijaci imperijalističkih razbojnika (Engleske, Francuske, Amerike, Nemačke, Italije),” a zatim, optužbe za slom u Aprilskom ratu za koji je krivica pripisana „srpskoj buržoaziji”¹¹⁸ itd., zvučale su u najmanju ruku apsurdno i deplasirano, ali sa aspekta partijske politike i strategije – svrsishodno i funkcionalno. Ocene o „velikosrpskoj Jugoslaviji” i Hrvatskoj kao centru otpora protiv „Versajske Jugoslavije” nisu ni posle njenog razbijanja (aprila 1941) iščezle iz arsenala komunističke propagande. Njeni agitatori, kao i sami komunistički prvaci, izricali su ih i na završetku rata, u vreme kada su Srbi pružali najviše dokaza svoje lojalnosti novoj Jugoslaviji. Za vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a Broz je u razgovoru sa hrvatskim većnicima isticao da Hrvatska igra „važnu ulogu, jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosrpske reakcije”, i da je u „sklopu zajedničke borbe Hrvatska jak stub, ako se iznutra iscementira tada će Hrvatska i Hrvati odigrati veliku ulogu”.¹¹⁹ Andrija Hebrang je na skupštini ASNOS-a, novembra 1944. godine u Beogradu, takođe govorio o Hrvatskoj kao „jednom od najsnažnijih stubova nove demokratske federativne Jugoslavije”.¹²⁰

Velikosrpski hegemonizam napadan je i u uslovima dominantne zastupljenosti Srba u boračkom sastavu NOVJ, uprkos činjenici da su oni, naročito do kapitulacije Italije (septembra 1943), činili većinu u njenom komandnom kadru. U „Proleteru” (organu KPJ) Broz je decembra 1942. pisao da je „versajska Jugoslavija bila tipična zemlja nacionalnog ugnjetavanja, u kojoj su Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili potčinjeni, Makedonci, Arnauti i drugi porobljeni i podvrgnuti istrebljenju, a Muslimani, nemačka i mađarska manjina služili su kao moneta za potkusurivanje ili kao instrument u borbi protiv Hrvata i drugih naroda Jugoslavije. Zemljom je vladala brojčano neznatna manjina srpskih hegemonista koja je izrabljivala i vlastiti srpski narod”. Brozov tekst o „Nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u svetlosti narodno-oslobodilačke borbe” (objavljen u „Proleteru” decembra 1942) sadržavao je jednu od njegovih retkih izjava iz ratnog perioda da se u redovima NOV i POJ „od samog početka nalaze u ogromnoj većini baš Srbi, umjesto da tu bude obratno. Baš srpski, crnogorski, bosanski i lički partizani i brigade koje su bile sastavljene gotovo isključivo od Srba vodili su i danas

¹¹⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knj. II, Beograd, 1989, str. 23-24, 25-27; Odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu; Pismo J.B.Tita Centralnom komitetu KP Albanije od 2. decembra 1943.

¹¹⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda u narodnosti Jugoslavije* (kraće: *Zbornik NOR-a*), Vojnoistorijski institut, tom 1, knjiga 2, str. 11-16; Proglas Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju, juni 1941. godine.

¹¹⁹ AVNOJ i revolucija, *Zbornik dokumenata*, Priredili B. Petranović i S. Nešović, Beograd, 1983, str. 459-460.

¹²⁰ *Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije, 9-12. novembar 1944*, Beograd, 1945, str. 34.

vode nemilosrdnu borbu ne samo protiv okupatora već i protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih neprijatelja ugnjetenih naroda". Ovu izjavu o „najvećem doprinosu u krvi koji srpski narod daje u borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu”, „za punu slobodu i nezavisnost svih naroda Jugoslavije”,¹²¹ zameniće ubrzo formulacije o „prolivanju krvi svih naših naroda”, parole o „ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu” kao vrhunskim vrednostima i do- sledno isticanje nacionalne simetrije kada su u pitanju zasluge i borbeni učinak u ratu.

Svojom teritorijalnom organizacijom, ustanovljenom pre i institucionalno dograđenom u toku Drugog svetskog rata, KPJ je anticipirala buduće unutrašnje uređenje jugoslovenske države. Predratna regionalna političko-partijska institucionalizacija u Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji, Sandžaku od jeseni 1941, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, koja je razdvojila srpski etnički prostor, tokom rata će se (zajedno sa vojnom) još više razgranati u mrežu brojnih partijskih komiteta, antifašističkih veća, glavnih štabova, narodnooslobodilačkih odbora i narodnofrontovskih organizacija. Na taj način, od prvih dana ustanka tekao je proces nastajanja jugoslovenske federacije kroz razgradnju srpskog etničkog prostora. Karakterističan primer u anticipiranju ideje federalizma predstavljalo je vojno savetovanje u Stolicama, septembra 1941. godine, kada je doneta odluka o formiranju (pored Vrhovnog štaba) i glavnih štabova kao vojnih rukovodstava u jugoslovenskim zemljama...¹²²

Iako pitanje federalizacije jugoslovenske države nije eksplicitno naglašavano u prvim godinama rata, „revolucionarni subjekt” imao je od početka jasan stav prema nacionalnom pitanju koje je bilo neodvojivo povezano sa teritorijalnim uređenjem buduće države. Parola da „nema povratka na staro” značila je, u osnovi, odbacivanje „prošlih režima”, negiranje stare teritorijalne podele zemlje (na banovine) i raskid sa socijalnim i nacionalnim nasleđem Kraljevine Jugoslavije.¹²³ Odnos prema nacionalnom pitanju bio je od samog početka prisutan i načelno definisan u štampi i proglasima narodnooslobodilačkog pokreta, internim instrukcijama, govorima i člancima njegovih prvaka, ali se o pojedinostima oko razgraničenja potencijalnih federalnih jedinica rukovodstvo KPJ nije izjašnjavalo.¹²⁴

Prvi temeljniji pristup ovom pitanju izložio je Josip Broz u partijskom organu „Proleter”, decembra 1942. godine, člankom „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodnooslobodilačke borbe”, koji je predstavljao i prvi programski koncept nacionalne politike KPJ u ratu. Naglašavajući na početku dokumenta da su narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji „nerazdvojno vezani”, Broz je jasno definisao strategiju borbe pokreta na čijem je čelu bio: „...Reč – narodnooslobodilačka borba – bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kad ona ne bi imala osim opšte jugoslovenskog smisla i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi značila, osim oslobođenja Jugoslavije, u isto vreme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd, kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije...” Taktički sinhronizovan sa žestokom kampanjom protiv četnika, Brozov članak ujedno je bio i otvoreni poziv na obračun sa „velikosrpskom reakcijom”, „velikosrpskom hegemonističkom klikom” u liku Mihailovićevo pokreta i njegovih mentora iz Londona (kralja Petra II i Jugoslovenske vla-

¹²¹ Izvori za istoriju SKJ, NOR i revolucija, Beograd, knj. 9, str. 338-345; *Proleter*, br. 16, decembar 1942.

¹²² Lj. Dimić, *Srbija u Jugoslaviji*, knj. III, str. 263-264.

¹²³ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, 1, Beograd, 1987, str. 741-747.

¹²⁴ B. Petranović, *Srbija*, str. 522.

de), pozivajući u redove Narodnooslobodilačke vojske i partizanske odrede podjednako Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce, Makedonce i muslimane.¹²⁵ Brozov članak je „nudio” perspektivu slobode, ravnopravnosti i nacionalne emancipacije svim jugoslovenskim narodima koji se svrstaju uz Narodnooslobodilački pokret, a Hrvatima i Muslimanima istovremeno i spas od „bratoubilačkog rata”, od četničkog revanšizma i odmazde za stradanja srpskog naroda u ustaškom pogromu.

Dok je vođstvo Narodnooslobodilačkog pokreta, pre svega Broz, vodilo žestoku kampanju protiv Mihailovićevog pokreta, u nameri da ga potpuno diskredituje pred saveznicima i odvoji od njih, Srbija je tokom celog rata bila zaplašivana duhom četništva i „dražinovštine”, kojeg se ni po njegovom završetku nije mogla dugo osloboditi. Srbi pripadnici NOVJ imali su posebnu dužnost, isticao je Koča Popović novembra 1944. godine, „da speru ljagu koju su na Srbiju, na čitav srpski narod, pokušali da bace koljači, hegemonisti Draže Mihailovića, koji su pokušali da na krvi naroda stvore i očuvaju sebi položaje”.¹²⁶ I na samom kraju rata, na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije, maja 1945. godine, kao glavni zadatak komunista u Srbiji označena je „neumorna borba protiv velikosrpskog šovinizma i hegemonizma” i „protiv ostataka dražinovštine i fašizma u svim vidovima”. Srpski komunisti su pozivani da i među nacionalnim manjinama budu nosioci borbe protiv šovinizma.¹²⁷ Time je hipoteka velikosrpske vladavine, uspostavljena pre rata, nastavljala da živi i po njegovom završetku; na njoj se zasnivala nacionalna politika KPJ koja je zahtevala od Srba da ne pokreću svoje nacionalno pitanje, a ostalim narodima i manjinama omogućavala u punoj meri da institucionalno izraze svoj nacionalni identitet u okviru buduće jugoslovenske federacije. Građena po principu nacionalne federacije – koliko nacija toliko i federalnih jedinica (sa izuzetkom Bosne i Hercegovine), ona je razdvojila srpski etnički prostor. Jedino je od Srbije načinila federaciju unutar federacije (složenu federalnu jedinicu), dok je značajan deo srpskog naroda ostavljen van svoje matice. Time je (u državno-pravnom smislu) dovršena teritorijalna i institucionalna razgradnja srpskog nacionalnog korpusa i eliminisana potencijalna „opasnost” od vaskrsavanja „srpske hegemonije” u „drugoj” Jugoslaviji.

Rešenja koja je afirmisao AVNOJ u Jajcu (novembra 1943) i njihova implementacija, kao i kasnija dogradnja jugoslovenske federacije, ukazivali su na to da je i nacionalni aspekt srpskog pitanja, onako kako ga je KPJ tretirala, bio u funkciji njene političke strategije osvajanja vlasti, a da se pri tom o interesima Srbije i srpskog naroda u celini nedovoljno vodilo računa, kako u ratu, tako i po njegovom završetku. Na to svakako ukazuju ne samo prolongiranje definisanja njenog statusa unutar Jugoslavije još u ratu i odugovlačenje sa sazivanjem Antifašističke skupštine (ASNOS-a), koje se pravdalo objektivnim, ratnim okolnostima, zatim sputavanje njene nacionalne elite da iskaže inicijativu i u tom smislu nametne svoja rešenja, kao što su to učinile ostale jugoslovenske zemlje pre i posle zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, već i zakonodavna rešenja posle rata koja su definisala jedino Srbiju kao složenu federalnu jedinicu unutar jugoslovenske federacije. Time je jugoslovenska „federacija ravnoteže” sa slabom Srbijom dobila svoju definitivnu formu.

¹²⁵ *Izvori za istoriju SKJ*, knj. 9, str. 343-344.

¹²⁶ Arhiv Srbije, Fond PKS (Pokrajinski komitet KP za Srbiju), fasc. 7, dok. br. 208.

¹²⁷ *Osnivački kongres KP Srbije, 8-12. maj 1945. godine*, Beograd, 1972, str. 31-43, 121-138, 192-208; Referati Blagoja Neškovića, Petra Stambolića i Mitre Mitrović.

Međutim, pojedina pitanja od vitalnog interesa po Srbiju i srpski narod u njegovoj matrici ostala su i dalje otvorena, izazivajući decenijama posle rata velike potrebe i dobijajući posebno na aktuelnosti u vreme raspada SFRJ i ratova vođenih u poslednjoj deceniji prošlog veka. Krivicu za takvo stanje u velikoj meri snosi rukovodstvo KPJ koje se svojom politikom u toku i posle Drugog svetskog rata nije na pravi način odredilo prema srpskim nacionalnim interesima, prvenstveno u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji. Dok je u slučaju Srema 1943. uspelo donekle da amortizuje nacionalističke pretenzije hrvatskih komunista, ostavljajući pitanje definitivnog rešavanja statusa Vojvodine unutar jugoslovenske federacije posle rata, u slučaju Kosova i Metohije rukovodstvo KPJ dozvolilo je ekstremnom albanskom nacionalizmu da poprimi razmere koje će posle rata decenijama sistematski ugrožavati egzistencijalne interese i opstanak Srba u ovoj oblasti i dovesti, na kraju, u pitanje integritet i suverenitet srpske države na ovom prostoru.

Iako je teritorijalna celovitost Jugoslavije predstavljala jedan od stubova nacionalne politike KPJ u ratu, odnos komunističkog vođstva sa Josipom Brozom na čelu prema Kosovu i Metohiji, albanskom pitanju i rešavanju statusa ove oblasti unutar Srbije i Jugoslavije, kao i albanskoj iredenti koja je Kosovo i Metohiju videla u sastavu Velike Albanije u toku rata nije izlazio iz okvira načelno definisanih stavova, programskih i partijskih dokumenata praćenih odgovarajućom propagandnom retorikom. Svesna da bi ujedinjenje Albanaca sa svojom maticom, kojem su težili i albanski komunisti, neminovno vodilo ka razgradnji jugoslovenske države, otvaranju osetljivog i složenog pitanja promene granica na Balkanu i dezintegraciji etnički veoma heterogenog balkanskog prostora, kao i ugrožavanju vitalnih interesa najbrojnijeg naroda u Jugoslaviji koji je u Kosovu i Metohiji video simbol sopstvene državnosti, KPJ je prolongirala rešenje pitanja statusa Kosova i Metohije bar do završetka rata. Nije se mogla zanemariti ni ratna situacija u Jugoslaviji 1943/44. godine u vreme strateškog okretanja NOVJ istočnim delovima zemlje, saveznička, posebno Čerčilova zainteresovanost za Jugoslaviju i Srbiju, zatim propaganda građanskih krugova u zemlji i emigraciji koja je KPJ predstavljala kao antisrpski pokret koji na srpskoj etničkoj teritoriji stvara veštačke „federalne jedinice”.

Pokušaj KPJ da vojno-politički (partijski) institucionalno integriše Kosovo i Metohiju u okviru jugoslovenskog prostora tokom rata nailazio je na opšte odbacivanje od albanskih nacionalista, albanskih komunista, pa i samog albanskog stanovništva. Odsustvo njihove podrške, separatističke ambicije Albanaca i mržnja prema srpskom narodu, Srbiji i Jugoslaviji koja je popimala patološke razmere, presudno su uticali na posleratnu radikalizaciju dezintegracionih procesa u ovoj oblasti. Ratovi iz 90-ih godina prošlog veka i aktivno međunarodno političko i vojno uplitanje iznedrili su uslove da u februaru 2008. godine dođe do samoproglašenja nezavisnosti ove pokrajine, pod imenom Republika Kosovo.

Sa raspadom zajedničke države devedesetih godina prošlog veka i aktuelnim stanjem na Kosovu i Metohiji, Srbi su postali najveći gubitnici. Istorija kao da se poigrala nad njihovom sudbinom: od naroda koji se, u odnosu na ostale jugoslovenske narode, može pohvaliti najdužom i najbogatijom državotvornom tradicijom, doveden je u poziciju da se i danas bori za granice i međunarodni status svoje matične države. Korene takvom stanju možemo pronaći u periodu između dva i u toku Drugog svetskog rata, u jednoj politici koja je obeležila ovaj period, a koja je, evidentno, bila antisrpska. Nastavak te politike tokom decenija koje su usledile po završetku Drugog svetskog rata i ustavna rešenja (posebno ona iz 1974. godine) koja su dovela do dezintegracije jugoslovenske federacije, zatim, nekontrolisano bujanje nacionalizama i separatizama među pojedinim jugoslovenskim narodima i njihovim elitama, doživeli su devedesetih godina svoj prepoznatljiv epilog.

Jedan vek deli nas od stvaranja prve Jugoslavije (Kraljevine SHS), a danas smo savremenici posledica nastalih razgradnjom druge (SFRJ) i treće (SRJ) Jugoslavije, protekle u znaku krvavih etničko-verskih ratova i oštrih političkih suprotstavljanja o svrsishodnosti državnog zajedništva na ovim prostorima. Jugoslovenska integracija, koja je ispunila gotovo čitav 20. vek, doživela je potpuni neuspeh, ostavljajući nam u nasleđe brojne kontroverze i različita (najčešće protivurečna) tumačenja o smislu ujedinjenja 1918. godine. Ako unitarna i nacionalno nefunkcionalna prva (Kraljevina) Jugoslavija kao država nije imala uslova za opstanak, kako protumačiti raspad druge Jugoslavije koja je svojim federativnim ustrojem, posebno onim koji je pružao Ustav iz 1974. godine, predstavljala suštu suprotnost prvog? Možda decenije posle Drugog svetskog rata nisu stvorile objektivne uslove da ideja i praksa jugoslovenskog federalizma zaživi i bude svrsishodna ili je, pak, ona bila promašena investicija kako god da se na nju gledalo, pokazaće vreme, ali je činjenica da se federacija na jugoslovenskom primeru pretvorila u svoju suprotnost. Umesto zajedništva iznedrila je nekontrolisanu mržnju koja je dovela do građanskog rata i raspada države (SFRJ).

Ideje i predlozi za konfederalizaciju Jugoslavije 1945–1991. godine

Tokom sedam decenija postojanja jugoslovenske države, u vreme velikih državnih i političkih kriza koje su pratile prvu i drugu Jugoslaviju, bilo je ideja za njihovom transformacijom: Kraljevine Jugoslavije od unitarne u federalnu državu,¹²⁸ a socijalističke Jugoslavije iz federacije u konfederaliju. Predlozi konfederalizacije jugoslovenske države posle Drugog svetskog rata odnosili su se najpre na transformaciju njenog ustavnopravnog sistema (do 1990. godine), kako bi ona bila prihvatljivija zajednica za sve njene narode, da bi početkom devedesetih godina novi predlozi bili u funkciji rešavanja jugoslovenske

¹²⁸ Zanimljivo je kako je već krajem Prvog svetskog rata, u vreme nastajanja zajedničke jugoslovenske države, bilo razrađenih ideja o novoj Jugoslaviji kao zajednici država s određenim konfederativnim obeležjima. Iako su se te ideje odnosile na definisanje prelaznog, provizornog perioda, od proglašenja ujedinjenja do donošenja ustava, one mogu ukazivati na zanimljiva rešenja konfederativnog uređenja zajedničke države koja su već tada bila u opticaju. Pobornici takvih ideja bili su, kao i kasnije, pripadnici hrvatske i slovenačke političke elite, a kao primer može poslužiti Ženevska deklaracija iz novembra 1918. godine, koju su potpisali predsednik srpske vlade Nikola Pašić i predsednik Narodnog vijeća SHS Anton Korošec, uz sudelovanje predsednika Jugoslovenskog odbora Ante Trumbića. Deklaracijom je bilo predviđeno da Država SHS i Kraljevina Srbija ostanu posebne teritorije sa zakonodavnim i upravnim funkcijama u autonomnim poslovima sve do osnivanja zajedničke vlade nove države. Ovim aktom priznata je ravnopravnost Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom pri ujedinjenju južnoslovenskih naroda u zajedničku državu, po pitanju unutrašnjeg uređenja, o čemu je trebalo da odlučuje Ustavotvorna skupština izabrana na demokratskim načelima. Utvrđeno je osnivanje zajedničke vlade, koju će činiti po tri člana iz srpske vlade i Narodnog vijeća SHS-a, a u njen delokrug ući će spoljna politika, vojska i mornarica, dok će o unutrašnjim poslovima i dalje odlučivati vlade Kraljevine Srbije i Države SHS. Time bi bila uspostavljena ravnopravnost oba dela nove države, što nije odgovaralo politici srpske vlade, pa je Nikola Pašić opozvao svoj potpis i Ženevska deklaracija nije nikada stupila na snagu, a rad na stvaranju zajedničke države preneo se na dogovor srpske vlade i Narodnog vijeća. (Tekst Ženevske deklaracije vidi: *Hrvatska enciklopedija*, izdanje Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, Zagreb, 1999-2009; Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Naklada „Matica Hrvatska“, Zagreb, 1920, str. 236-241; Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX veka*, knj. II, Školska knjiga, Zagreb, 1954, str. 207-209).

krize koja je pretela raspadom države i krvavim građanskim ratom.¹²⁹ Među njima se izdvajaju: 1) Zajednički hrvatsko-slovenački predlog iz oktobra 1990. godine, zatim, 2) Plan u pet tačaka (Davorina Rudolfa) iz 1991. i 3) Predlog koji je 4. novembra 1991. jugoslovenskim (novopriznatim) državama ponudila Konferencija o Jugoslaviji EZ, koji je bio i poslednja prilika za „spasavanje” zajedničke države.¹³⁰

Tokom čitavog posleratnog perioda socijalistička Jugoslavija se nalazila u stalnoj opasnosti od mogućeg raspada. Unutar naočigled stabilnog i ideološki monolitnog partijskog sistema vođene su rasprave o ključnim državnim i političkim pitanjima, pa i onim koja su se ticala preuređenja jugoslovenske zajednice. Gotovo od samog početka egzistirale su razne ideje o nužnosti njene transformacije u pravcu konfederacije. U mnogim oblastima društvenog života pokazalo se da, uprkos svom federalnom sustavu, u osnovi centralistički i etatiistički uređena država, kao što je bila Jugoslavija pod stalnim pritiskom i apsolutnom moći Partije i harizmatiskog vođe, nameće potrebu za ozbiljnijim promenama svog državnog uređenja.

Prva zvanična ideja od stvaranju jugoslovenske konfederacije došla je od Brozovog najbližeg saradnika i jednog od glavnih komunističkih ideologa u Jugoslaviji, državnog i partijskog funkcionera Edvarda Kardelja. Na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, od 14. marta 1962. godine, u okolnostima oštrih ideoloških sporenja i sučeljavanja stavova koji su, na jednoj strani, zahtevali veću samostalnost republika i onih koji su pružali podršku postojećem federativnom ustrojstvu, Kardelj je tvrdio da je moguće izvršiti konfederalizaciju jugoslovenske države, bez obzira na ideološke imperATIVE. U svom predlogu konfederalizacije državnog i društvenog sistema, Kardelj je posebno naglasio potrebu za decentralizacijom finansijskih mehanizama, ukazujući na nužnost razdvajanja nadležnosti federalnih banaka od republičkih. Po njemu, efikasnost banaka treba da se meri isključivo njihovim profitom. Smatrao je da bi novi devizni režim i novi finansijski standardi, uz najnužnije promene državnopravnog sistema, trebalo da stabilizuju jugoslovensku državu. Međutim, kako je u to vreme vladala velika napetost u odnosima republičkih partijskih struktura, bio je svestan objektivnih opasnosti po opstanak državne zajednice.

¹²⁹ Državni savez (konfederacija), po definiciji, jeste savez više država zasnovan na međunarodnom ugovoru radi ostvarivanja nekog zajedničkog interesa. U okvirima ovakve državne zajednice, članice saveza su međunarodnopravni subjekti, sa velikim obimom poslova iz njihove nadležnosti. Iako je ovaj pojam u pravnoj teoriji imao svoju genezu, jer je izraz „konfederacija” bio različito tumačen u prošlosti, danas ipak postoji načelno usaglašeno mišljenje o shvatanju konfederacije. U savremenom međunarodnom iskustvu ne postoje primeri tako ustanovljenih složenih država. Možda bi se, kao najnoviji primer tako uređene države, mogla pomenuti Zajednica Nezavisnih Država, nastala kao vid zajedništva pojedinih država, bivših republika SSSR-a. ZND je formirana u Alma Ati 21. decembra 1992. godine, kao rezultat želje za međusobnom saradnjom 12 država nastalih raspadom SSSR-a. Švajcarska konfederacija (formirana 1291. godine) svakako je jedan od najstarijih primera konfederacije u istoriji i najjasniji uzor njenog organiziranja, a jedan od prvih celovitih primera ko-nfederativnog uređenja je period američke istorije od 1777. do Ustava iz 1787. godine, u kojem je nastao prvi savremeni model konfederacije.

U istoriji je bilo, ali i danas postoje, i drugi oblici povezivanja država, utemeljenih na različitim međusobnim, ali i međunarodnim interesima. Oni su nesporno subjekti međunarodnog prava, od klasičnih struktura, kao npr. Ujedinjeni narodi, do one „supranacionalne”, kao što je Evropska unija. Svu osobnost ispoljavanja najrazličitijih kompromisa predstavljaju i savremeni primeri složenih država *sui generis*, kao što je Bosna i Hercegovina, prema Dejtonskom sporazumu iz 1995, te zajednička država Srbije i Crne Gore, u skladu sa odredbama tzv. Beogradskog sporazuma i s njim usklađene Ustavne povelje iz 2002. godine.

¹³⁰ Budislav Vukas, *Prijedlozi i nacti konfederalizacije Jugoslavije 1990/91. - poslednji pokušaji „spašavanja” zajedničke države*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, v. 27, br. 2, 2006, str. 761-803.

U periodu dinamičnih političkih odnosa šezdesetih godina, kada je jugoslovenska država realno bila ugrožena pojavom ekstremnih nacionalnih pokreta, među kojima je najglasniji bio Hrvatski nacionalni pokret („Maspok”/„Masovni pokret”, ili „Hrvatsko proljeće” 1970/71), razmišljanja o preuređenju Jugoslavije postaju nužnost i povod za definisanje novih ustavno-pravnih rešenja koja će omogućiti njenu reorganizaciju. Jedna od glavnih intencija političara koji su pripadali ekstremnoj grupaciji hrvatskih nacionalista (maspokovaca), a koji su uživali podršku velikog dela hrvatskih komunista, političkog vrha Republike Hrvatske i ustaške emigracije na Zapadu, bio je preobražaj Jugoslavije od savezne države u savez država. Vođstvo hrvatskih komunista, većim delom okupljeno oko ove ideje, obrazlažući potrebu za transformacijom jugoslovenske države, predlagalo je i konkretna rešenja za njenu reformu. Kao razloge navodilo je opšte političke prilike, stanje u državnom uređenju, ustavnom i pravnom sistemu, a pre svega potrebu da se reafirmiše hrvatska država u svom punom kapacitetu, onakvom, kako navode pojedini autori, kakav je imala kao kraljevina u srednjem veku.¹³¹

Transformacija položaja Hrvatske, odnosno promena njenog statusa u federaciji podrazumevala je i institucionalnu transformaciju jugoslovenske države prema konfederalnom modelu, modelu saveza suverenih država, koji je temeljno obrazlažan u aktima Centralnog komiteta SKH, uz pozivanje čak na izvorne principe ZAVNOH-a iz ratnog perioda. Konkretno, vođstvo hrvatskih komunista predlagalo je ekonomsku decentralizaciju, deetatizaciju velikih državnih preduzeća, te radikalne promene u funkcionisanju pravnih i faktičkih mehanizama u Jugoslaviji (npr. reforma deviznog sistema, ekonomskog koncepta, „politike čistih računa”, zatim savezne politike prema tzv. nerazvijenim republikama, eksploataciji državnih dobitaka od turizma i sl).¹³²

Maspok je ugušen krajem 1971. godine, nakon 21. sednice Predsedništva SKJ održane u Karađorđevu 30. novembra/1. decembra, na kojoj je ovaj pokret formalno osuđen kao šovinistički i tom prilikom je izvršena smena vođstva SK Hrvatske. U decembru 1971. pohapšeni su mnogi studentski aktivisti, a neki su osuđeni na višegodišnji zatvor. Zbog sudešavanja u pokretu uhapšeno je i osuđeno više od 2.000 ljudi u Hrvatskoj. Vodeći hrvatski komunisti Savka Dabčević-Kučar i Mika Tripalo smenjeni su sa svojih državnih i partijskih položaja, a mnogi aktivisti i vođe Maspoka uhapšeni su i pozatvarani. U toj grupi bio je i . Ono što će ovaj pokret ostaviti kao trajno nasleđe ideji konfederalizacije, a zatim i razgradnje Jugoslavije, jeste ustupak koji je Josip Broz učinio hrvatskom nacionalizmu. Dozvolio je promenu Ustava SFRJ 1974. godine, kojim je formalno i faktički konfederalizovana savezna država, a republikama dato pravo veta na njegove dalje izmene. Ustav iz 1974. godine izazvao je veliko nezadovoljstvo srpskog naroda u čitavoj SFRJ.¹³³

Iskoristivši Maspok u Hrvatskoj, kao izgovor za gušenje liberalnih zahteva za demokratizacijom SFRJ, Broz je iz jugoslovenskog političkog života 1972. godine odstranio i srpske komuniste Marka Nikežića i Latinku Perović, Slovenca Staneta Kavčiča i Makedonca Krstu Crvenkovskog. Pokazalo se da su za vladavinu doživotnog pred-

¹³¹ Ana S. Trbovich, *A legal geography of Yugoslavia's disintegration*, Oxford Univ Press. 2008, str. 162.

¹³² Savka Dabčević Kučar, *71 - Hrvatski snovi i stvarnost - knjiga prva i druga*, Interpublic, Zagreb, 1997; Mika Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Globus, Zagreb, 1990; M. Dragović, *Hrvatsko proljeće - masovni pokret hrvatskog naroda*, *Hrvatska obzorja*, časopis Ogranka Matice hrvatske Split, 1996, 4, str. 781-790. (časopis je u celosti tematski posvećen Hrvatskom proljeću).

¹³³ Momčilo Diklić, *Srbi u Hrvatskoj 1945-1991: period potiranja nacionalnog identiteta*, Institut za evropske studije, Beograd, 2007, str. 109-112.

sednika SFRJ bili opasniji prosvetečeni liberali i potvrđeni nenacionalisti (poput Nikezića i Latinke Perović), nego ekstremni hrvatski nacionalizam. Srpski liberali uklonjeni su radi uspostavljanja ravnoteže posle uklanjanja hrvatskih maspokovaca, a delom što je njihova politika previše naginjala „zapadnjaštvu” i što su svojim viđenjima reformi, navodno, ugrožavali neprikosnovenu vlast Josipa Broza.¹³⁴

Direktna posledica čistke liberala bilo je uklanjanje oko 6.000 ljudi, mahom direktora i novonastale „menadžerske klase”, što je zakočilo privredni razvoj zemlje. Da bi umirio hrvatske nacionaliste, Broz se okomio na srpsku inteligenciju koja je ukazivala na podređen položaj srpskog naroda u Jugoslaviji. Pitanja koja su postavljali Dobrica Ćosić i akademik Mihailo Đurić (zašto je data autonomija Albancima na Kosovu, a Srbi u Hrvatskoj nemaju autonomiju, zašto je Vojvodina autonomna i pored toga što su Srbi većinsko stanovništvo u njoj i dr.), dovela su do njihove političke diskreditacije, pa i sudskih progona. Profesor Đurić je, povodom rasprave o ustavnim amandmanima u martu 1971. godine, odstranjen sa Pravnog fakulteta i presudom Okružnog suda u Beogradu, 17. jula 1972. godine, osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od dve godine zbog krivičnog dela neprijateljske propagande, koja je kasnije preinačena u kaznu zatvora od devet meseci. U svom izlaganju na sastanku Sekcije udruženja univerzitetskih nastavnika, održanom 18. marta 1971. godine, na Pravnom fakultetu u Beogradu, objavljenom u listu *Student* iste godine pod nazivom „Smišljene smutnje”, zatim u časopisu *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3/1971, profesor Đurić je upozoravao na Maspokove eskalacije hrvatskog nacionalizma i secesionizma, ukazao da je tadašnja situacija u Jugoslaviji nepovoljna za Srbiju, ne samo zbog toga što je Srbija nemilosrdno i nepravedno bila optuživana zbog centralizma i unitarizma u prošlosti, nego i zbog toga što joj je zabranjeno da postavlja pitanje odgovornosti onih koji su počinili genocid nad srpskim narodom. On je, takođe, upozorio da granice SR Srbije nisu nacionalne niti istorijske granice srpskog

¹³⁴ Razgovori između Nikezića i Tita iz vremena koje je prethodilo njegovoj smeni, svedoče da je geneza sukoba i nerazumevanja između njih dvojice išla „polako, ali postojano”. Nikezić je početkom 1971. godine u razgovoru o Kosovu rekao Titu da „što se tiče Kosova, Srbija ima jak stomak, pa može da svari i to da Kosovo bude republika, i ako svi u Jugoslaviji misle da tako treba da bude, neka bude, ali morate računati da će se Srbija „dezangažovati”, a da će Beograd da stane u zaštitu manjina na Kosovu”. U maju iste godine na zvaničnom sastanku kod Tita, Nikezić je rekao: „Srbija ne može prihvatiti da bude manje samostalna od drugih, a izgleda da bi se to želelo”.

Na četvorodnevnom sastanku Tita i „rukovodećeg društvenopolitičkog aktiva Srbije” u jesen 1972. godine, Tito im je poručio da omalovažavaju borbu protiv anarholiberalizma i klasnog neprijatelja, da su kriterijumi borbe protiv klasnog neprijatelja u Srbiji liberalniji, da pojam socijalističke demokratije dobija premise građanske demokratije. Prigovoreno im je i što je marksizam skoro iščezao iz nastavnih programa univerziteta. Jedan od savremenika kasnije je govorio: „Posle smene Nikezića kod Tita se više nije išlo na razgovor, već na referisanje”.

Liberali su se mirno povukli – Marko Nikezić kao predsednik i Latinka Perović kao sekretar CK. Nisu se bunili, niti „talasali”. Nikezić je kasnije, kako se pisalo, delovao „bezvoljno” na tom sastanku: „Za mene je taj sastanak bio čista formalnost. Jesam bio flegmatičan. Zašto bih ja Titu objašnjavao našu politiku, kad on o tome dovoljno zna? Takođe, organski nisam mogao da budem samokritičan. Smešno je da zreo čovek kaže: ja sam se juče prevario...” Iz solidarnosti prema liberalima, i Koča Popović se (po drugi put) povukao iz politike i gotovo svi oni koji su mislili da je vreme za istinsko otvaranje Jugoslavije prema svetu. Tito je tako, u svojoj „šizofrenoj” fazi vladavine, posle svesrdnog podržavanja hrvatskih maspokovaca i obračuna sa njima, „počistio” i neistomišljenike u Srbiji i vratio staljinizam na velika vrata u Jugoslaviju. Obračun sa liberalima ispraćen je njegovim rečima u intervjuu za „Vjesnik”, dan uoči poslednjeg sastanka: „Vraćamo se nazad tamo gdje smo griješili, gdje smo pustili da se ode predaleko” i „ne možemo dozvoliti da se demokratijom koristi svako” („Slom srpskih liberala: Događaji koji su menjali Srbiju”, *Nedeljnik*, fejtton, 6. februar 2018. godine).

naroda, kao ni u slučaju ostalih jugoslovenskih republika i da one imaju uslovno značenje, da su više administrativnog, nego političkog kataktera. Neodrživost i proizvoljnost tih granica, po njemu, postaje očigledna onda kada se one shvate kao granice nacionalnih država.¹³⁵ Sudski proces i presuda profesoru Mihailu Đuriću bili su, zapravo, deo politike ravnoteže Brozovog režima u vreme kada je Maspok kulminirao u Hrvatskoj i kada su se mnogi Maspokovci našli u zatvoru.

Kako bi umirio hrvatske nacionaliste, Broz je njihove zahteve „upakovao” u nacrt Ustava iz 1974. godine, koji će za krajnju posledicu imati paralizovanje federalne, na račun jačanja republičke vlasti. Nastao kao rezultat kompromisa i velikih ustupaka nacionalnim elitama u pojedinim jugoslovenskim republikama, ustav je izvršio značajne promene u državnom ustrojstvu SFRJ i društveno-ekonomskom uređenju zemlje, koje su kasnije korišćene kao pravni temelj za proces raspada savezne države i različito tumačenje od strane zaraćenih strana u građanskom ratu 1991–1995. godine. Na taj način postao je okosnica budućeg secesionizma.¹³⁶

Ustav će jugoslovenskim republikama, posebno pokrajinama unutar SR Srbije – Vojvodini i Kosovu i Metohiji, dati široka prava i ovlašćenja. Pokrajine su dobile svoja državna i partijska predsedništva, kao i republike, njihova teritorija nije se mogla menjati bez odluke pokrajinske skupštine, a pokrajinske vlasti su, pored ostalog, dobile i pravo veta na odluke koje bi donosila Republika Srbija, pa čak i one koje su se ticale isključivo - užeg područja Srbije. Ovakvo „razvlašćivanje” Republike Srbije dovodilo ju je ne samo u neravnopravan položaj u odnosu na ostale jugoslovenske republike, već i u niz apsurdnih situacija, da republička vlast nije mogla u punom kapacitetu funkcionisati ne samo na teritoriji pokrajina, već i u onom delu koji se kolokvijalno nazivao „užom Srbijom”, a koji je u pogledu zakonodavne i izvršne vlasti bio u neravnomernom položaju prema pokrajinama.

Usvajanju Ustava prethodili su politički događaji koji su, na neki način, najavili početak konfederalizacije zemlje. Najpre je u leto 1966. godine, posle montiranog procesa o prisluškivanju, sa svih funkcija smenjen Aleksandar Ranković, jedan od najbližih saradnika Josipa Broza Tita koji je bio protivnik slabljenja federacije. Time je pobedila struja koju je predvodio Edvard Kardelj, što će otvoriti vrata procesu konfederalizacije zemlje. Godine 1968. i 1971. usvojeni su amandmani na tadašnji savezni Ustav, kojima je (1971) znatno sužen obim prava i dužnosti federacije u korist federalnih jedinica i uvedeno Predsedništvo SFRJ kao kolektivni organ rukovođenja. Nakon smene kompletnog rukovodstva Hrvatske i kadrovske čistke u rukovodstvu Srbije (1971/72), sve je bilo spremno za donošenje novog saveznog Ustava.

Ustavna rešenja iz 1974. godine i njihova implementacija ukazivala su na značajne elemente konfederalizacije Jugoslavije. Iako nije predstavljao međunarodni ugovor (kako se po proceduri usvajaju takvi ustavi), Ustav je usvojen po paritetnom principu, baš kao i mnogi savezni zakoni koji su bili u nadležnosti federacije. Na osnovu njegovih odredbi, republike su dobile značajne prerogative državnosti koje su, pre svega, bile vidljive u njihovom, iako ograničenom, međunarodnopravnom subjektivitetu. Republički ustavi su davali republikama pravo učešća u procesu kreiranja spoljne politike SFRJ, dok su u proce-

¹³⁵ *Pečat*, List slobodne Srbije, dokumenti, 1. decembar 2011. godine.

¹³⁶ Dejan Jović, *Yugoslavia: A State that Withered Away* (Jugoslavija: država koja je odumrla u papiru), Purdue University Press, 2009. str. 32.

su ratifikacije međunarodnih ugovora predviđali mogućnost da republike daju saglasnost na one ugovore za koje republička vlast ima izvršnu nadležnost. U okviru predviđenog zakonodavnog postupka i nadležnosti federacije, republike su davale saglasnost na međunarodne ugovore koji spadaju u njihovu nadležnost, a imale su i mogućnost učestvovanja u međunarodnim odnosima, te ostvarivanju međunarodne saradnje. Ustavom iz 1974. godine rasformirani su mnogi fondovi federacije i preneti u nadležnost republika, a federativni organi su ustrojani na principima pariteta, a ne više na većinskom modelu.

Tokom javne rasprave o ustavnim amandmanima 1971. godine, koje će rezultirati donošenjem novog ustava 1974. dr je upozoravao da će Jugoslavija takvim ustavom postati samo geografski pojam na čijem će tlu, pod maskom doslednog negovanja ravnopravnosti između naroda, biti uspostavljeno nekoliko nezavisnih, čak i međusobno suprotstavljenih nacionalnih država. Tvrdio je da predložena ustavna promena ne samo što iz osnova menja karakter dosadašnje državne zajednice jugoslovenskih naroda, već odbacuje i samu njenu ideju i slutio da, ukoliko nešto još od nje i ostane, „to je samo zato da bismo u sledećoj fazi promena imali šta da privedemo kraju”.¹³⁷

Najviše primedbi na Ustav iz 1974. godine imala je Republika Srbija, što je bilo i prirodno, imajući u vidu da je ona u njegovim rešenjima imala i najviše štete. U početku, tražilo se od saveznih vlasti da ubede pokrajine da ispravno interpretiraju Ustav, po kojem je Srbija ipak bila suverena republika sa odgovarajućim stepenom autonomije za svoje pokrajine. Međutim, nakon Kardeljeve (1979) i Titove smrti (1980), sve teže je i komplikovanije bilo arbitrirati u sporovima između Republike Srbije i njenih pokrajina. Sredinom 80-ih godina srpsko rukovodstvo je insistiralo na promeni Ustava, a ne samo na njegovoj ispravnoj interpretaciji. Početkom 1987. godine, zahvaljujući njegovim nastojanjima, Predsedništvo SFRJ je iniciralo usvajanje više od 130 amandmana. Međutim, nešto kasnije došlo je do obračuna unutar srpskog rukovodstva. Na Osmoj sednici CK SK Srbije, septembra 1987. godine, pobedila je struja Slobodana Miloševića koja je energično i oštro zahtevala raskid sa Ustavom iz 1974. godine. Tako će krajem 1988. doći do smene rukovodstava u obema pokrajinama, a u proleće 1989. godine usvojeni su i amandmani na Ustav Srbije, koji su znatno suzili ovlašćenja i prava pokrajina. Konačan raskid sa ustavnim rešenjima iz 1974. godine u Srbiji desio se septembra 1990. godine, kada je njena Skupština usvojila novi Ustav Republike Srbije.

U međuvremenu, i ostale jugoslovenske republike otpočele su proceduru raskida sa Ustavom iz 1974. godine. Slovenija je u martu 1990. najpre uklonila iz naziva republike prefiks „socijalistička” i istovremeno usvojila niz amandmana na sopstveni ustav koji su najavili raskid sa socijalističkim uređenjem. Hrvatska je, nakon pobede HDZ-a i Franje Tuđmana na izborima, u leto 1990. godine usvojila amandmane kojima je takođe izbacila prefiks „socijalistička” i izmenila republičke simbole, a u decembru 1990. usvojila novi republički ustav. Bosna i Hercegovina i Makedonija su u jesen 1990, nakon što su pobedile antikomunističke snage u ovim republikama, takođe raskinule sa socijalističkim sistemom, a u Crnoj Gori je raskid formalno označen donošenjem novog republičkog ustava u jesen 1992. godine.

Uporedo sa ustavnom „tematikom”, sedamdesete i osamdesete godine obeležile su brojne tenzije u međunacionalnim odnosima i novi ideološki „trendovi”. Razvlašćena sa-

¹³⁷ Mihailo Đurić, „Smišljene smutnje”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 3/1971, str. 230—233.

vezna država nije bila dovoljna mera da se „nahrane” rastući nacionalizmi koji su bujali, naročito u zapadnim jugoslovenskim republikama i na Kosovu i Metohiji. Smrt jugoslovenskog predsednika 1980. godine biće uvod u sve intenzivnije i otvorenije međunacionalne sukobe u Jugoslaviji. Godine 1981. ponovo eskalira kosovska kriza koja će u narednim godinama dosegnuti velike razmere. Pojava Memoranduma SANU 1986. godine razbuktala je nacionalističke strasti do usijanja u čitavoj zemlji, a ovaj dokument poslužiće jugoslovenskim republikama kao idejni predložak za navodno ponovno rađanje velikosrpske ideje i ispoljavanje velikosrpske agresije prema pojedinim jugoslovenskim republikama 1991/92. godine. Ukidanje autonomnih prava pokrajinama u Srbiji 1988. godine pripisali su Slobodanu Miloševiću ostali republički lideri kao čin samoinicijativnog rušenja jugoslovenskog ustavnog sistema. Godine 1990. raspao se i Savez komunista Jugoslavije. Pojavljuju se nove političke stranke koje su iznedrile nacionalne političke elite i lidere koji će iskoristiti prve višestranačke izbore (1990) u svojim republikama da se pripreme za završni čin rasturanja zajedničke države.

U predvečerje velike krize, kada je već bilo jasno da se odvijaju burne promene na jugoslovenskom političkom horizontu koje su lako mogle da dovedu i do ratnog raspleta, pojedini intelektualci i političari iz zapadnih republika počinju otvoreno da govore o neophodnosti transformacije jugoslovenske države u pravcu stvaranja klasičnog modela konfederacije. Po tom pitanju najpre se oglašava slovenačko javno mnjenje opozicione orijentacije, naglašavajući potrebu reforme jugoslovenske države. Oko ove ideje polarizuju se dve grupe – jedna okupljena oko lista „Mladina” i Janeza Janše, dok se druga, intelektualno snažnija, vezuje za časopis „Nova revija” Grafenauera i Dimitrija Rupela. Druga grupa je ponudila više opcija za Sloveniju, od njenog ostanka u Jugoslaviji, uz uslov ozbiljnijih reformi jugoslovenske federacije i stvaranja konfederacije, pa sve do stvaranja potpuno nezavisne i samostalne države.¹³⁸

Sa slomom SK u Sloveniji i demokratizacijom slovenačkog društva (posle prvih višepartijskih izbora), u novim političkim zaokretima ideja samostalne slovenačke države postepeno odnosi prevagu. U Hrvatskoj su sličnu struju predvodili najpre vođa hrvatske opozicione misli Franjo Tuđman (1989. godine je osnovao Hrvatsku demokratsku zajednicu – HDZ i postao je njen predsednik) i predsednik HAZU Ivan Supek. Iako različitih političkih vizija, u svojim predavanjima u Čikagu, novembra 1989. godine, oni su se izjašnjavali za transformaciju jugoslovenske države u pravcu konfederacije.¹³⁹ Gotovo je nemoguće tvrditi da je na početku postojala bilo kakva veza i razumevanje slovenačkih krugova za pitanja hrvatskih državotvornih interesa, iako će nova realnost 1990. godine (nakon pobeđe na prvim višepartijskim izborima) iznedriti zajedničku, koordiniranu aktivnost slovenačke i hrvatske vlade oko ovako važnog pitanja.

Ubrzo po obrazovanju novih vlada u Zagrebu i Ljubljani 1990. godine, intenziviraju se rasprave o reorganizaciji jugoslovenske države, pri čemu se naglašava da se ona može spasiti samo kao savez suverenih država, a pojavljuju se i prvi službeni nacrti mogućeg

¹³⁸ Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla – uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003, str. 433.

¹³⁹ Ivan Supek je svoju tezu o stvaranju konfederalnog modela država obrazlagao u mnogim radovima, predavanjima i intervjuima hrvatskim medijima, zalažući se za jačanje institucija društvenog, političkog i ekonomskog karaktera, čime će se postići pluralitet i demokratski karakter društva, dok se Tuđman, na drugoj strani, priklanjao naglašenoj nacionalno-liberalnoj orijentaciji, stvaranjem jake nacionalne države hrvatskog naroda.

saveza jugoslovenskih republika.¹⁴⁰ Među njima posebno se ističe *Zajednički slovensko-hrvatski nacrt iz oktobra 1990. godine*,¹⁴¹ koji je nastao na osnovu dva odvojena nacrtu: hrvatskog nacrtu Ugovora o jugoslovenskoj konfederaciji – savezu jugoslovenskih republika, utemeljenoj na međunarodnom ugovoru i slovenačkog predloga ugovora od 11. septembra, koji je nudio labaviji savez (tzv. konfederaciju *a la carte*¹⁴²). Zajednički predlog, koji je bio bliži hrvatskom stanovištu, bio je inspirisan idejom tadašnjeg ustrojstva Evropske zajednice, kao i istorijskim iskustvima konfederativno uređenih država, a na drugoj strani potrebom da se ostvari kompromis između oprečnih stanovišta tadašnjih jugoslovenskih republika (pre svega, sa onima koji su se zalagali za očuvanje federativnog ustrojstva države, uz određene korekcije) i očuva mir i stabilnost u regionu.

Prema autoru ovog predloga (profesoru Vladimiru Deganu) radilo se o „dosta čvrstom i homogenizovanom savezu, sa mnogim zajedničkim poljima saradnje i mehanizmima njenog sprovođenja”. Saradnja koja bi se ostvarivala preko Saveza država obuhvatala je: 1) vojno-odbrambenu saradnju; 2) saradnju u promociji standarda zaštite prava čoveka i nacionalnih manjina i 3) ekonomsku, carinsku saradnju, zaštitu okoline i kulturno-naučnu suradnju, prema principima međudržavne solidarnosti. Temeljno polazište Zajedničkog predloga jeste da „Konfederacija mora osigurati ostvarivanje odbrambeno-sigurnosnih interesa, tj. zaštitu od napada izvana, preciznije, zaštitu granica svih država članica”. Posebno je naglašena zajednička odbrana od agresije na konfederaciju, gde su nadležnosti i postupak vođenja odbrambenih zadataka povereni zajedničkim civilnim i vojnim telima konfederacije, ostavljajući državama članicama široku autonomiju u organizaciji, funkcionisanju, naročito komandovanju sopstvenim vojnim snagama. Ova klauzula bila je zasnovana na iskustvima NATO-a, koji je u čl. 5. Severnoatlantskog ugovora iz 1949. godine sadržao suštinu vojnog postojanja tog vojno-političkog saveza. U pitanju je bila odredba o zajedničkoj odbrani od agresije, koja smatra napad na bilo koju od država članica saveza napadom na čitav savez.¹⁴³ Ekonomska saradnja, po ovom zajedničkom predlogu, sastojala bi se od formiranja zajedničkih mehanizama i sadržaja iz sledećih oblasti: a) carinske unije, b) zajedničkog tržišta, v) monetarne unije i g) zaštite okoline i ostalih vidova saradnje. Međutim, nijedna od pomenutih oblasti nije bila precizno definisana ovim nacrtom.

Kada je reč o zajedničkim državnim institucijama, hrvatsko-slovenački nacrt jugoslovenske konfederacije polazio je od tetrahijskog (četvornog) koncepta glavnih organa ka-

¹⁴⁰ U isto vreme, u Evropi se dešavaju: pad Berlinskog zida, raspad SSSR-a i urušavanje komunističkih sistema, praćeni korenitim demokratskim promenama u većini istočnoevropskih i srednjoevropskih država, ujedinjenje Nemačke, što će sve zajedno uticati i na događaje u Jugoslaviji.

¹⁴¹ Tekst ovog nacrtu objavljen je 12. oktobra u *Vjesniku*; Vladimir Đuro Degan, *Hrvatska država u međunarodnoj zajednici*, „Razvitak njezine međunarodnopravne osobnosti tijekom povijesti”, Zagreb, 2002, str. 281-294.

¹⁴² Slovenački predlog je, u stvari, zagovarao bilateralne ugovore država članica, utemeljene na zajedničkim principima, na osnovu kojih države potpuno slobodno biraju sadržaje svoje međusobne saradnje, sa mogućim koordinacionim telima kroz koje bi ostvarile takvu saradnju. O tom naglašenom suverenističkom stavu i nesklonosti Slovenije prema konfederalizaciji jugoslovenske države piše i Dimitrije Rupel (*Skrivnost države*, Ljubljana, 1992, str. 70).

¹⁴³ Navedeno prema: Ivica Kinder, *Institucionalna struktura i pravni položaj Severnoatlantske organizacije*, *Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka*, vol. 19, br. 1, Rijeka, 1998, str. 262; Zajednička odbrana bila je jedna od glavnih razloga za uspostavljanje konfederacije u istoriji. Najbolji je primer Švajcarske konfederacije, osnovane u kasnom srednjem veku, a povod je bio odbrana od Habsburgovaca i Svetog rimskog carstva. Kasnije je jedan od osnovnih zadataka Konfederacije bila zajednička odbrana kantona od trećih država. Od Bečkog kongresa 1815. godine Švajcarska nije ratovala.

kvi su već, u procesima geneze evropskih integracija, postojali na nivou Evropske zajednice. On navodi Savetodavni parlament, Veće ministara, Izvršnu komisiju i Konfederalni sud. Teško je izvršiti bilo kakvu detaljniju analizu njihove pravne strukture ili mehanizama, jer je Zajednički nacrt sadržao samo osnovne principe i dosta nedorečenosti u pogledu zakonodavne i izvršne vlasti konfederalne države.

Kada je ovaj nacrt upućen Predsedništvu SFRJ u oktobru 1990. godine na razmatranje i usvajanje, većina njegovih članova nije bila sklona hrvatsko-slovenačkom modelu konfederacije. Srbija i Crna Gora su se založile za federativni model (reformisanu federaciju), dok su se Bosna i Hercegovina i Makedonija, u velikoj meri neodlučne, opredelile ipak za neku formu „egzistirajuće” federacije. Tadašnji predsednik SFRJ Borisav Jović u svojim memoarima je zapisao kako je na sednicama Predsedništva uspeo da pridobije bosansko-hercegovačku i makedonsku stranu, te predstavi njihove predloge kao „alternativu” postojećem federativnom uređenju Jugoslavije, „hvaleći” se kako je izolovao Hrvatsku i Sloveniju.¹⁴⁴ U postojećim političkim okolnostima nije bilo realno očekivati bilo kakav uspeh hrvatsko-slovenačkog nacrtu. Uz optužbe na račun hrvatskog državnog vrha, vlasti u Srbiji su u isto vreme plasirale tezu kako konfederacija i nije hrvatski interes već samo pokušaj da se kroz odbijanje takvih predloga od strane srpskih i „jugofilskih” struktura, pokaže kako nijedan pokušaj reforme jugoslovenske države nije moguć, što bi zapravo otvorilo put punoj državnoj nezavisnosti. Srpski argumenti svodili su se na optužbe kako Hrvatska želi rat protiv Srbije i priprema se za njega.

U takvoj situaciji, Hrvatski sabor je 21. februara 1991. godine usvojio Rezoluciju o prihvatanju postupka za razdruživanje SFRJ i o mogućem udruživanju Republike Hrvatske u savez suverenih država. Pretpostavka ulasku Hrvatske u bilo kakve konfederalne ili slične asocijacije bilo je priznanje njenog međunarodnog subjektiviteta, dakle, pune državnosti i samostalnosti. Rezolucija je prihvatila inicijativu Skupštine Republike Slovenije o početku procesa razdruživanja i eventualnog postizanja novog dogovora jugoslovenskih republika o stvaranju konfederativnog saveza, ovoga puta između suverenih država. Kao krajnji rok za okončanje postupka razdruživanja SFRJ predviđen je 30. juni 1991. godine. I kasnija odluka Sabora RH, od 8. oktobra 1991. godine, kojom su raskinute sve državnopravne veze Hrvatske sa republikama SFRJ i samom federacijom, takođe je ostavila mogućnost pristupanja Hrvatske savezu samostalnih i suverenih država ukoliko do njega dođe.

Raspad Jugoslavije počeo je formalno 25. juna 1991. godine. Tog dana slovenački i hrvatski parlament doneli su odluku o proglašenju nezavisnosti ovih dveju republika. Dva dana kasnije jedinice Jugoslovenske narodne armije upućene su u Sloveniju, u nameri da zaštite suverenitet i integritet jugoslovenske države. Došlo je do sukoba između pripadnika JNA i slovenačkih teritorijalaca. Prilikom opsade vojnih baza JNA u Sloveniji, slovenački teritorijalci su napali regularnu vojsku, što je rezultiralo pogibijom 40 vojnika koji su se nalazili na odsluženju redovnog vojnog roka. Posle ovih krvavih incidenata Predsedništvo SFRJ je donelo odluku o povlačenju pripadnika armije iz Slovenije.

Početak 1991. godine otpočinju i sukobi između Srba i Hrvata u Hrvatskoj. U proleće te godine rat se sve više razbuktavao. Vode se žestoki okršaji oko Borovog Sela, koji su otpočeli 2. maja 1991. godine. Hrvatska je posle Borovog Sela pojačala antisrpsku i antijugoslovensku kampanju: „Srbočetnička JNA” i „Srboslavija” postale su najčešće reči u politič-

¹⁴⁴ Borisav Jović, *Poslednje dani SFRJ*, drugo izdanje, Beograd, 1996, str. 203.

kom žargonu Hrvatske. U avgustu i septembru iste godine u Hrvatskoj se razbuktao pravi rat između Srba i JNA na jednoj, i novoformirane hrvatske vojske, na drugoj strani. Nakon oduzimanja statusa državotvornog (konstitutivnog) naroda u novom hrvatskom Ustavu (decembra 1990. godine), Srbi u Hrvatskoj su se samoorganizovali kako bi zaštitili svoja legitimna prava i živote. Tako je došlo do formiranja Republike Srpske Krajine 1991. godine. Najžešće borbe vođene su oko Vukovara, gde su trajale do novembra 1991, kada su pripadnici JNA i srpske paravojne formacije slomili hrvatski otpor i ušli u ovaj grad.

U ovakvim uslovima, u julu 1991. godine, nastao je i novi nacrt o konfederalnom udruživanju jugoslovenskih republika, a izradio ga je akademik Davorin Rudolf, ministar u hrvatskoj vladi. Zahvaljujući temeljnim i vrlo širokim znanjima o iskustvima konfederalizma kroz istoriju i dobrom poznavanju međunarodnog prava, Rudolf je izradio nacrt modela državne zajednice poznat pod imenom *Plan u pet tačaka*. U njemu se najpre rukovodio potrebom da se ostvari kompromis između tzv. „rigidnog“ stava srpske politike i imperativa zaštite hrvatskih nacionalnih interesa, čiji je cilj bio da se spreči dalje rasplamsavanje ratnog sukoba u Jugoslaviji.

Kao šef hrvatske diplomatije, Rudolf je iskoristio svoj položaj za međunarodnu promociju sopstvenog predloga, koji će vrlo brzo postati i službeni stav hrvatske vlade, iza kojeg je stao lično Franjo Tuđman. Okosnicu samog plana predstavljalo je pet tačaka: 1) priznanje odluke o samostalnosti; 2) poštovanje međunarodnih obaveza (naročito načela o mirnom rešavanju sporova); 3) Otpočinjanje postupka razdruživanja; 4) Stvaranje saveza suverenih država i 5) Poštovanje ljudskih i manjinskih prava.

U odnosu na prvu tačku, Plan je polazio od uvažavanja novih okolnosti i kao prvi, osnovni uslov, zahtevao od država članica SFRJ da priznaju odluke o samostalnosti Republika Hrvatske i Slovenije od 25. juna, što je bila osnovna pretpostavka daljih pregovora o preuređenju jugoslovenske države. To je podrazumevalo priznanje punog međunarodnopravnog subjektiviteta državama koje su proglasile samostalnost, a pozvane su i ostale države da učine istovetan korak. Što se tiče druge tačke koja se odnosila na poštovanje međunarodnih obaveza, naročito načela o mirnom rešavanju sporova, ona je anticipirala stanje koje će ubrzo postati realnost. Naime, nakon evolucije i internacionalizacije krize u Jugoslaviji, njeno rešavanje biće nezamislivo bez korišćenja modaliteta institucija međunarodnih foruma o mirnom rešavanju sporova (Veće sigurnosti UN) i međunarodnog pravosuđa (Međunarodni sud pravde). Veće sigurnosti će radi ispunjenja svojih zadataka, a to je očuvanje mira u bivšoj Jugoslaviji, utemeljiti i posebne *ad hoc* pomoćne organe, sa sudbenom funkcijom (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, osnovan 1993. godine). Pod pojmom „razdruživanja“ (3. tačka) mislilo se na početak postupka razdruživanja samostalnih država od ostalih federalnih jedinica i federacije i na gašenje tela, organa i institucija federacije, odnosno redefinisane njihove uloge koja bi se mogla ostvariti u okviru novoformiranih institucija Saveza jugoslovenskih država. I u ovom postupku bi se koristili elementi međunarodne arbitraže. Tačka je predvidela da tokom postupka razdruživanja, a radi mirnog prenosa ovlašćenja, nastavljaju da funkcionišu pojedina tela, organi i institucije iz nadležnosti jugoslovenske federacije.

Četvrta tačka Plana odnosila se na zaključivanje ugovora o stvaranju saveza suverenih država, prema modelu Evropske zajednice, a taj bi postupak tekao istovremeno s postupkom razdruživanja, pa bi se na taj način nastavio svojevrzni kontinuitet funkcionisanja saveznih tela, u kontekstu njihovog preuređenja u Konfederaciji. Dati su temeljni ciljevi i zadaci budućeg udruživanja, koji nisu bitnije odstupali od Deganovog modela iz okto-

bra 1990. godine; to su zajednički interesi u ekonomiji, području spoljnih poslova, obrane i poštivanja ljudskih i manjinskih prava. Striktno poštivanje ljudskih prava i prava nacionalnih manjina pod internim i međunarodnim nadzorom peti je osnovni postulat Rudolfovog predloga. Naglašavalo se kako će se vršiti nadzor nad izvršavanjem tih prava preko internih, a ako za to bude bilo potrebe i preko međunarodnih organa.

Odjeka Rudolfovog Plana u pet tačaka treba posmatrati u kontekstu tadašnjih okolnosti i zaključaka *Brionske deklaracije*,¹⁴⁵ koja je od jugoslovenskih republika zahtevala nastavak pregovora za rešavanje krize. Jugoslovenska javnost mu je pristupala sa svojih već dobro profilisanih pozicija, iako ga je većina rukovodećih republičkih struktura ocenjivala kao dobru podlogu za nastavak pregovora. Stanovišta međunarodnih subjekata još uvek nisu bila dovoljno profilisana, što će uslediti od septembra 1991. godine kroz naglašeniju internacionalizaciju jugoslovenske krize. Očekivali su se i učinci brionskog dogovora.

Krajem avgusta 1991. godine, na predlog nemačkog ministra spoljnih poslova Hansa Ditrha Genšera,¹⁴⁶ Savet ministara EZ donelo je odluku o sazivanju Konferencije o Jugoslaviji, radi rešavanja narastajuće krize. Za predsedavajućeg konferencije, koja je otpočela sa radom 7. septembra 1991. godine (završena je 12. decembra iste godine) imenovan je nekadašnji ministar spoljnih poslova u vladi Ujedinjenog Kraljevstva, lord Piter Karington. Istovremeno, Savet ministara Evropske zajednice je, 27. avgusta 1991. godine, u okviru Mirovne konferencije o Jugoslaviji, formirao i Arbitražnu komisiju, poznatu pod imenom Baditerova komisija, koja je imala zadatak da Konferenciju obezbeđuje pravnim savetima. Komisiju je, pored predsedavajućeg (Roberta Badintera, francuskog pravnika), činilo još pet članova – predsednika ustavnih sudova iz država članica EZ. Treba naglasiti da velike sile, posebno EZ i SAD, izuzev Nemačke i vaticanske diplomatije, u početku nisu bile sklone odluciji (raspadu) Jugoslavije, već su se zalagale za određeni oblik njenog očuvanja. Po njima je institucionalna i državopravna reforma Jugoslavije bila najbolje rešenje.

¹⁴⁵ *Brionska deklaracija* je dokument koji su potpisali predstavnici Republike Slovenije, Republike Hrvatske i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) posle proglašenja odvajanja Slovenije i Hrvatske od SFRJ i kratkotrajnih oružanih sukoba Teritorijalne odbrane (TO) Slovenije i JNA. Mirovni sporazum je potpisan pod političkim pokroviteljstvom Evropske zajednice, tj. trojice ministara iz država Evropske zajednice, na Brionima 7. jula 1991. godine. Trebalo je da obezbedi okruženje u kojem bi mogli da se održe dalji pregovori o budućnosti Jugoslavije. Brionskom deklaracijom predviđeno je da policija Slovenije kontroliše granicu, prema zakonima SFRJ, a da se JNA povuče u kasarne i zaustave sukobi, kao i tromesečno „zamrzavanje“ odluka Slovenije i Hrvatske o izdvajanju iz SFRJ. Istovremeno je dogovoreno da se hitno izabere predstavnik Republike Hrvatske (Stipe Mesić) na mesto predsednika Predsedništva SFRJ. Sporazumom su prekinuta neprijateljstva između JNA i Teritorijalne odbrane Slovenije koja su trajala deset dana. Slovenija i Hrvatska su se složile da suspenduju delatnosti koje proizilaze iz njihovih deklaracija o nezavisnosti od 25. juna na tri meseca. Dokumentom je rešeno pitanje granične i carinske kontrole slovenačke granice, kontrola nad vazдушnim saobraćajem i odobrena razmena zarobljenika. Brionska deklaracija bila je i osnova za posmatračku misiju koja će pratiti sprovođenje sporazuma u Sloveniji. Jedanaest dana nakon potpisivanja deklaracije, Savezno izvršno veće je povuklo JNA iz Slovenije. Deklaracija nije imala uticaj na dalje odvijanje sukoba u Hrvatskoj.

¹⁴⁶ Nemačka diplomatija imala je posebno važno i istaknuto mesto u procesima internacionalizacije jugoslovenske krize. Za razliku od ostalih velikih sila koje su se zalagale za očuvanje jugoslovenskog državnog zajedništva, nemački kancelar Helmut Kol bio je izričit u svojim zahtevima za priznavanjem državne samostalnosti onih jugoslovenskih republika koje to žele i koje ispunjavaju određene uslove. Iako je u prvim istupima ovakva diplomatska inicijativa bila kritikovana, s obzirom na istorijska iskustva koja su ukazivala na nemačku želju za širenjem prema srednjoj i istočnoj Evropi, nemačko zalaganje će imati izuzetni značaj za proces afirmacije i međunarodno priznanje Republike Hrvatske.

Iz ugla međunarodnog prava osnovne protivrečnosti među velikim silama ogledale su se u njihovoj polarizaciji oko dva suprotstavljena načela: s jedne strane, insistiralo se na prihvatanju principa prava naroda na samoopredeljenje, koje je u međunarodnom pravu imalo svoju, iako ograničenu primenu, dok se na drugoj strani američka diplomatija pozivala na st. 4. čl. 2. Povelje UN, koja je zabranjivala bilo kakvu upotrebu sile „uperene protiv teritorijalne celovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države”. S obzirom na to da je Hrvatska tada još, prema američkim gledištima, bila sastavni deo SFRJ, njena politika nije bila u skladu s temeljima prava Ujedinjenih naroda.

U vreme održavanja konferencije, 7. oktobra 1991. godine, vazduhoplovstvo JNA raketiralo je Banske dvore u Zagrebu, u trenutku kada je hrvatsko rukovodstvo vodilo razgovor sa saveznim premijerom (Antom Markovićem), a 8. oktobra je istekao tromesečni moratorijum na brionske odluke, posle čega će Hrvatski sabor proglasiti raskid svih državnopravnih veza sa jugoslovenskom federacijom i republikama koje su je činile i zatražiti međunarodno priznanje Hrvatske. U takvim okolnostima izmenila se i uloga Mirovne konferencije o Jugoslaviji koja je već u svojim zaključcima od 4. oktobra 1991. iskazala nameru da će međunarodno priznati sve države jugoslovenske federacije kao punopravne subjekte međunarodnog prava i poštovati njihove želje za stvaranjem nekog međunarodnog saveza.

Prva etapa u radu Konferencije, od 7. septembra do 4. novembra 1991. godine, bila je obeležena konkretnim pokušajima za rešavanje krize, u smislu stvaranja jednog saveza (konfederacije) jugoslovenskih država. U tom smislu, Konferencija je 4. novembra izradila i *Nacrtnu Konvenciju o miru u Jugoslaviji*, koju su činili sledeći elementi:

1) Međunarodni ugovor. Konfederativni oblik državnog zajedništva temelji se na međunarodnom ugovoru kojim su definisani odnosi država u savezu. Savezu pristupaju samostalne i suverene države, s pravom njegovog odlaganja, a Konvencija predviđa mogućnost napuštanja konfederacije od strane jedne države koja stekne punopravno članstvo u Evropskoj zajednici. Osnovni uslov obrazovanja ovakvoga saveza je međusobno međunarodno priznanje svih država njegovih članica.

2) *Vinculum juris* (Pravna veza, uzori). Savremena nauka o međunarodnom pravu nema utemeljenja u istorijskom iskustvu koje poznaje formatirani primer sadržaja pravnog odnosa u okviru konfederacije. Uzori u stvaranju ove (jugoslovenske) konfederacije bili su sadržani u tadašnjim ugovorima Evropske zajednice, Mاستrihtskom modelu Evropske unije koji je u to vreme nastajao i u pravu UN, prema dominantnim izvorima univerzalnog i specifičnog međunarodnog prava u oblasti zaštite ljudskih prava. Insistiranjem na takvim standardima, Konferencija o Jugoslaviji je pokušala da odgovori na teška kršenja ljudskih prava u Hrvatskoj u to vreme, zajamči manjinska prava srpskoj i drugim manjinama u Hrvatskoj i spreči buduće sukobe koji bi bili inspirisani nacionalnim motivima. Izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini, kojim je jugoslovenska kriza dobila nove dimenzije, ovakva nastojanja će se ubrzo pokazati opravdanim. Prema uzoru na evropsku ekonomsku saradnju, u okviru EZ, jugoslovenske države trebalo je da sarađuju i na drugim područjima. Tako je konvencija predviđala pojedine oblike carinske unije, mogućnost uspostavljanja zajedničke tržišne i monetarne unije, tešnju saradnju u oblasti nacionalne sigurnosti, borbe protiv organizovanog kriminala, zajedničke policijske saradnje, u oblasti kulture, socijalne politike i dr.

3) Institucije. Iako institucije nisu neminovno obeležja konfederacije, ukoliko postoje, one imaju pravnu prirodu konferencijskih organa, gde svaka država učestvuje sa jednim glasom ili jednakim brojem glasova i gde se odluke donose konsenzusom. Izvršna funk-

cija ne postoji, a moguća su bila pojedina stručna, tehnička ili organizaciona tela koja bi olakšala funkcionisanje konfederacije. Konvencija o Jugoslaviji predvidela je institucije i u jugoslovenskoj konfederaciji (Veće, kao vrhovni organ za opštu saradnju i utvrđivanje osnovne politike konfederacije; Veće za ekonomsku saradnju; Veće za političku i bezbednosnu saradnju). Posebnu ulogu imao je i Sud za ljudska prava, a zaštitom ljudskih prava trebalo je da se bave i *ad hoc* komisije za ljudska prava (npr. sudovi za mirno rešavanje sporova) i drugi mehanizmi međunarodnog prava.

Kada se lord Karington prihvatio uloge predsedavajućeg Konferencije o Jugoslaviji, predsednik Saveta ministara spoljnih poslova EZ Hans van den Bruk mu je poručio da pokuša „u roku od dva meseca da postigne sveobuhvatno rešenje” za Jugoslaviju. Vrlo brzo će se pokazati da je uverenje kako se problemi raspada Jugoslavije mogu rešiti za tako kratko vreme bilo potpuno besmisleno i, kako je Karington kasnije izjavio, „znak da smo svi bili prilično nesvesni koliko će to biti teško ostvariti”. Već posle prvog sastanka sa Tuđmanom i Miloševićem, 7. septembra 1991. (kada je održana prva sednica Konferencije), Karington je imao utisak da su dva najveća naroda spremna silom da nametnu rešenje ostatku Jugoslavije: „Kada sam prvi put razgovarao sa predsednicima Tuđmanom i Miloševićem, postalo mi je sasvim jasno da njih dvojica imaju uzajamno prihvatljivo rešenje, odnosno, da izvrše podelu. Nameravali su da podele Bosnu i Hercegovinu. Srpska (područja) bi išla Srbiji, hrvatska Hrvatskoj. I nisu mnogo brinuli, ni jedan od njih, šta će biti sa muslimanima. A što se Slovenije tiče, nije im bilo mnogo stalo do nje”.

Slovenija je već *de facto* imala nezavisnost; ni Srbi ni Hrvati nisu brinuli o posledicama tog čina. Za Karingtona je pokušaj ponovnog „sastavljanja” Jugoslavije bio „isto što i zatvoriti vrata od štale, kad je konj već otkasao”. U tom smislu, krenuo je od elementarne pretpostavke – da se Jugoslavija već raspala. Međutim, shvatio je, takođe, i posledice eventualnog priznavanja slovenačke i hrvatske nezavisnosti. Insistirao je da im se ona ne prizna dok se ne pronađe ustavno rešenje na nivou Jugoslavije, koje bi bilo prihvatljivo za sve republike.

Polazna tačka od koje je krenuo lord Karington u svom planu bilo je priznanje šest republika kao konstitutivnih jedinica bivše savezne države i ponudio plan koji bi svakoj od njih dao onoliko suvereniteta koliko su same želele. Bio je to, kako je i sam naglasio, pokušaj da se sastavi „meni” međurepubličkih institucija – za spoljnu politiku, ekonomska pitanja, zajedničku valutu, odbranu itd. Svaka republika bi odabrala institucije u kojima bi učestvovala: „Smatrao sam da je to ispravan način, jer bi omogućio onima koji žele nezavisnost da budu nezavisni i da se pridruže centralnoj organizaciji u onoj meri u kojoj to žele. Oni koji ne žele nezavisnost, e pa, oni bi mogli da ostanu u onome što je bila Jugoslavija. Drugim rečima, mogli bi to da urade, da tako kažem, *à la carte*”.¹⁴⁷

Karington se 4. oktobra dogovorio sa Tuđmanom, Miloševićem i Veljkom Kadrijevićem da podele rad konferencije na dve radne grupe: prva, i važnija, trebalo je da se bavi ustavnim uređenjem buduće zajedničke države, a druga bi se posvetila zaustavljanju borbi u Hrvatskoj koje su od 7. septembra, kada je konferencija otpočela sa radom, drastično eskalirale. Na tom sastanku svi učesnici su se saglasili oko tri principijelne tačke od kojih je mirovna konferencija trebalo da krene. Prema zapisniku sa sednice, to su bile: 1) Labava asocijacija ili savez suverenih ili nezavisnih republika; 2) Odogovarajući spora-

¹⁴⁷ „Jugoslavija *à la carte*”, *Plan lorda Karingtona*, www.camo.ch/sj_jugoslavija.htm

zumi koji bi se sklopili radi zaštite nacionalnih zajednica, uključujući garantovanje ljudskih prava i eventualno davanje specijalnog statusa određenim područjima; 3) Nemogućnost jednostranih promena granica.

Izgedalo je da je Milošević, pod međunarodnim pritiskom, konačno prihvatio stav da republike, a ne narodi, predstavljaju legitimne konstitutivne jedinice savezne Jugoslavije. Četiri dana kasnije počela su zasedanja radnih grupa. Zadatak radne grupe za institucionalne odnose bio je da utvrdi oblasti od zajedničkog interesa, oko kojih bi se mogle izgraditi sve jugoslovenske institucije. Rasprava se gotovo odmah vratila na besplodno prepucavanje koje je bilo svojstveno predsedničkim sastancima na vrhu u proleće i leto 1991. godine. Stav Slovenije je bio da prihvati veoma ograničeni zajednički institucionalni okvir; Hrvatska je bila spremna na saradnju u brojnim oblastima, ali samo na međuvladinoj osnovi, pod uslovom da takva saradnja ne naruši njenu nezavisnost. Oba stava, sama po sebi, nisu bila u suprotnosti sa *á la carte* projektom lorda Karingtona, ali srpski stav jeste bio protiv. U zapisniku je o tome zabeleženo: „Srbija nije mogla da prihvati dalji tok razmatranja u radnim grupama koje bi se zasnivalo na najnižem mogućem imenitelju utvrđenih interesa i institucionalnih okvira. Konferencija treba da pokuša da utvrdi stvarne zajedničke interese koji bi se mogli braniti u zajedničkoj državi. Od suštinske je važnosti da svi Srbi žive u jednoj državi, a ne u više nezavisnih republika, povezanih nečim neznatno višim od međudržavnih odnosa. Ukoliko to ne prihvate ostale republike, ispravno bi bilo priznati one republike koje je žele (nezavisnost), ali tek pošto se reši pitanje sukcesije Jugoslavije i pošto se postigne dogovor o promeni granica”. Drugim rečima, Srbiji se pripisivalo da želi da anektira one delove Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kojima su Srbi bili većinsko stanovništvo, kao i da bude jedina legitimna država naslednica nekadašnje savezne države. Pristajanje na dobrovoljni raspad, poništilo bi ovakve ambicije.

Do sredine oktobra 1991. godine rat u Hrvatskoj se rasplamsao, a Karington je trpeo sve veće kritike zbog svoje upornosti da pronađe zajednički jezik sa onima koji su naložili razaranje Vukovara i opsadu i bombardovanje Dubrovnika. Republičkim liderima je 16. oktobra dostavio detaljan predlog na sedam strana, pod naslovom „Okvir za sveobuhvatno rešenje”. Međutim, sa razbuktavanjem rata u Bosni (početkom 1992) i intervencijom Ujedinjenih nacija, Karingtonov je plan definitivno gurnut u zapečak. Sam po sebi, on služi ipak daleko veću pažnju u odnosu na ono što je nastojao da postigne, budući da predstavlja dokaz do koje je granice međunarodna zajednica bila spremna da ide da bi umirila srpska strahovanja i zadovoljila njihove težnje. Plan je garantovao široku lepezu individualnih, kulturnih i političkih prava Srbima izvan Srbije. U onim područjima Hrvatske i Bosne u kojima su činili većinu, Srbi bi po ovom planu imali pravo da, po sopstvenom izboru, koriste nacionalna obeležja i zastave, pravo na drugo državljanstvo koje bi dobili pored državljanstva matične republike, kao i na sistem obrazovanja koji „poštuje vrednosti i potrebe” Srba. Konačno, dato im je pravo na sopstveni parlament, administrativnu strukturu, uključujući regionalne policijske snage i sopstveno sudstvo.¹⁴⁸

Kada je u pitanju ishod Konferencije o Jugoslaviji, velika uloga se pripisuje Badinterovoj komisiji koja je, za dva meseca koliko se sastajala daleko od očiju javnosti, zaključila da se SFRJ raspala i da više ne postoji kao država. Već 7. decembra 1991. na pitanje predsedavajućeg Mirovne konferencije lorda Karingtona postoji li uopšte Jugoslavija, arbitražna komisija je obja-

¹⁴⁸ Isto.

vila da se ta država raspala. Zbog toga je francuski pravnik, naučnik i političar Robert Badinter u srpskim medijima prozvan „grobarom Jugoslavije”. Zaključci Badinterove komisije, uobličeni u formi 10 mišljenja (formulisani od 29. novembra 1991. do 4. jula 1992. godine), devedesetih godina postali su deo međunarodnog javnog prava. Tako je u svom mišljenju, br. 1 od 29. novembra 1991, Arbitražna komisija saopštila da smatra da je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija stupila i proces raspadanja, da bi u mišljenju br. 8 (od 4. jula 1992) zaključila da je okončan proces raspadanja SFRJ i da ona više ne postoji, kao da ni jedan entitet koji je prostekao iz tog raspadanja ne može da pretenduje da bude isključivi naslednik SFRJ.¹⁴⁹

Zaključci Badinterove komisije postali su jedan od temeljnih uslova za međunarodno priznanje Hrvatske, ali i za sve buduće pregovore o granicama između novih država. Bila je to prva velika diplomatska pobeda Hrvatske i nagoveštaj njenog priznanja. Ministarsko veće Evropske zajednice najavilo je priznanje Hrvatske za mesec dana, uz uslov da se zagarantuju prava srpskoj manjini. Hrvatski sabor je ubrzo doneo Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama etničkih i nacionalnih zajednica i manjina. Badinterova komisija je taj zakon ocenila pozitivnim, pa je 15. jula 1992. godine Evropska zajednica priznala Republiku Hrvatsku, a zatim su priznanja stigla i od drugih država sa svih kontinenata.

U formalnom smislu, raspad Jugoslavije započeo je 25. juna 1991, kada su Slovenija i Hrvatska jednostrano proglasile nezavisnost, a okončao se 27. aprila 1992. godine proglašenjem Ustava Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), države koju su obrazovale preostale članice bivše Jugoslavije (Srbija i Crna Gora).¹⁵⁰ U međuvremenu, Sloveniji i Hrvatskoj su se sličnim aktima pridružile Makedonija (*Deklaracijom o nezavisnosti* iz januara 1991) i Bosna i Hercegovina (*Ustavnim amandmanima* iz jula 1990, a zatim i *Memorandumom* i *Platformom o položaju BiH* iz oktobra 1991. godine). Države Evropske zajednice i Sjedinjene Američke Države priznale su 1992. godine suverenitet otcepljenim državama i, dok je tekao proces njihovog međunarodnog priznavanja u svetu, novorođene države bivaju primljene u Ujedinjene nacije. Jugoslavija se time formalno-pravno ugasila, a na njenim ruševinama krvavi građanski rat nastavio je da ubira plodove nagomilane mržnje koja je decenijama akumulirana među njenim narodima.

Zaključna razmatranja: balkanske integracije danas

Ideja balkanske federacije i praksa južnoslovenske (jugoslovenske) federacije obeležila je vek i po i ostavila dubok trag u istoriji balkanskih naroda (od sredine 19. pa gotovo sve do kraja 20. veka). Ponikla je u krugovima levičarske provenijencije; njeni nosioci po-

¹⁴⁹ Vidi: Rezolucije Saveta bezbednosti UN o krizi u bivšoj Jugoslaviji (i drugi dokumenti), *Međunarodna politika*, Pravni fakultet i Fakultet političkih nauka, Beograd, 1994.

¹⁵⁰ Neki autori smatraju da je proces raspada Jugoslavije zapravo započeo mnogo ranije – uvođenjem Ustava iz 1974. godine, koji je stvorio pretpostavke za otcepljenje republika od jugoslovenske federacije i stvorio de facto konfederaciju. Drugi, pak, smatraju da početak raspada Jugoslavije seže u 1989. godinu, kada je promena Ustava Srbije, odnosno, oduzimanje autonomije pokrajinama, dovela do ustavne krize na federalnom nivou.

S obzirom na to da je raspad Jugoslavije koincidirao sa izbijanjem građanskog rata, odnosno ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegoviji, koji su se okončali tek sa Dejtonskim mirovnim sporazumom, deo autora smatra kako se raspad SFRJ završio tek 1995. godine, dok je po nekima on nastavljen sve do raspada Državne zajednice Srbija i Crna Gora 2006, te kroz jednostrano otcepljenje Kosova 2008. godine.

tekli su iz redova socijalističkog, socijaldemokratskog i komunističkog opredeljenja, a živelu je sa njima i u njima sve dok su oni predstavljali važan politički i ideološki činilac u istoriji svojih naroda i država.

Od 1948. godine ideja o balkanskoj federaciji u svom izvornom obliku ne figurira više kao integrativni činilac među balkanskim narodima, a devedesetih godina prošlog veka i federacija kao oblik jugoslovenskog državnog zajedništva prestala je da postoji. Sa geopolitičkom prekompozicijom Evrope, koja je otpočela padom Berlinskog zida 1989. godine, i tranzicijom bivših socijalističkih država, otpočela je i njihova integracija u Evropsku uniju; među njima su i pojedine balkanske države (Bugarska) koje su u prethodnim periodima bile glavni promoteri balkanske federacije. Na Balkanu je ovaj proces počeo raspadom SFRJ i stvaranjem novih država na njenim ruševinama. Neke od bivših jugoslovenskih republika (Slovenija i Hrvatska) postale su članice Evropske unije, a ostale (zemlje Zapadnog Balkana – Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija) zvanično su istakle svoju kandidaturu za priključenje evropskoj zajednici naroda. U međuvremenu, ideja zajedništva među državama Balkana, pre svega bivšim jugoslovenskim republikama na ekonomskoj osnovi, nastoji da preživi kroz neke nove inicijative i oblike (asocijacije), mimo Evropske unije, ali uz njenu pomoć i podršku.

Razdoblje između 1995. i 2015. godine iznedrilo je mnoge multilateralne inicijative koje su nudile potencijalno rešenje za zemlje nastale raspadom SFRJ.¹⁵¹ Još je 1992. godine tadašnji premijer SR Jugoslavije Milan Panić projektovao eufemističnu alternativu bivšoj Jugoslaviji. On se tada založio za privremenu kantonizaciju Bosne i Hercegovine, koja je po njemu bila najbolji način da se zaustavi rat u ovoj republici. Predlagao je i redizajn SFRJ, koja bi se transformisala u *Balkansku Federaciju* (United States of Balkans) ili u Ekonomsku uniju Balkana, u koju bi ušle sve bivše socijalističke balkanske države.¹⁵²

Uoči i tokom rata u Bosni i Hercegovini nuđena su četiri mirovna plana koja su izradili diplomati Evropske zajednice i Ujedinjenih nacija, kako bi se rat u ovoj republici predupredio ili zaustavio: 1. *Karington-Kurtiljerov plan* iz februara 1992, poznat još kao *Lisabonski sporazum*; 2. *Vens-Ovenov plan* iz januara 1993; 3. *Oven-Stoltenbergov plan* iz jula 1993. i 4. *Plan Kontakt grupe* iz 1994. godine.¹⁵³ U međuvremenu, u martu 1994. godine okončani

¹⁵¹ O tome više: Saša Knežević, Nikola Zečević, „Multilateralne inicijative na Balkanu u razdoblju između 1995. i 2015. godine“, *Međunarodne studije*, časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju Centra za međunarodne studije u Zagrebu, Hrvatske udruge za međunarodne studije i Visoke škole međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hamarsfeld (Dag Hammarskjöld), vol. 15, br. 2/1015, str. 31-43.

¹⁵² Kulturna skupnost Slovenije, *Nova revija*, Cankarjeva založba, sv. 16, 1997, str. 200.

¹⁵³ Karington-Kurtiljerov plan je predlagao etničku konsolidaciju na svim administrativnim nivoima i davanje većih ovlašćenja lokalnim vlastima na štetu centralne vlasti. Međutim, svi okruzi bili su klasifikovani kao muslimanski, srpski i hrvatski, pa i kad nije postojala određena etnička većina. Narodna skupština Srpske Republike Bosne i Hercegovine je 11. marta 1992. jednoglasno odbacila plan, predlažući novi po kojem bi Srbi imali kontrolu na oko dve trećine Bosne i Hercegovine, stvarajući time muslimanske i hrvatske enklave bez teritorijalnog jedinstva. Ovaj plan odbio je Kurtiljero, ali je izneo predlog po kojem bi tri nacionalne jedinice bile „zasnovane na nacionalnim principima, uzimajući u obzir ekonomske, geografske i druge kriterijume“ (Josip Glaurdić, *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. London: Yale University Press. 2011, str. 294).

Početak januara 1993. godine specijalni izaslanik Generalnog sekretara UN Sajrus Vens i predstavnik Evropske zajednice Dejvid Oven započeli su pregovore o miru sa zaraćenim stranama u Bosni i Hercegovini. Predlog, koji će postati poznat kao „Vens-Ovenov mirovni plan“, delio je BiH na deset poluautonomnih oblasti, a podržale su ga UN. Iako je predsednik Republike Srpske Radovan Karadžić prihvatio sporazum, 30. aprila 1993, Narodna skupština ga je odbila 6. maja i naknadno odluku prenela na referendum

su sukobi između Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, kada su dve sukobljene strane potpisale Vašingtonski sporazum.¹⁵⁴ Sukob u Bosni i Hercegovini rešen je tek 1995. godine Dejtonskim mirovnim sporazumom, kojim je prekinut rat, a Bosna i Hercegovina je podeljena na dva dela: Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku.

U isto vreme, bilo je i domaćih – muslimanskih, srpskih i hrvatskih predloga za reorganizaciju Bosne i Hercegovine. Još u vreme dok je postojala Jugoslavija, Srbi su na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine formirali autonomne oblasti, sa tendencijom da one postanu nezavisne. Od srpskih autonomnih oblasti u Hrvatskoj nastaje Republika Srpska Krajina, a od oblasti u Bosni i Hercegovini Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Kako su etničke tenzije rasle, jedan od prvih muslimanskih predloga bilo je osnivanje tri entiteta unutar Bosne i Hercegovina, a plan je saopšten 25. juna 1991. godine. Predlagao je stvaranje muslimanskog, srpskog i hrvatskog entiteta. Drugi plan potekao je od muslimanske Stranke demokratske akcije i Hrvatske demokratske zajednice BiH, u avgustu 1992. godine. Njime je bilo zamišljeno uspostavljanje dvanaest kantona, bez prava na autonomiju.

Sporazum Karadžić-Filipović, poznat i kao Srpsko-muslimanski „istorijski sporazum”, potpisan je između muslimanskih predstavnika koje je predvodio Muhamed Filipović i srpskih predstavnika na čelu sa Radovanom Karadžićem. Pregovori su vođeni tokom leta 1991. godine, a sporazum je potpisan u julu iste godine. Prvi put je bio objavljen u Beogradu 2. avgusta 1991.¹⁵⁵ Pregovore je pokrenula muslimanska strana koju su predstavljali Muhamed Filipović i Adil Zulfikarpašić, uz odobrenje Alije Izetbegovića, a povod je bio raspad Jugoslavije od koje su se već otopile Slovenija, Hrvatska i Make-

(Bosnian Serbs Spurn Un Pact, Set Referendum, *Chicago Tribune*, 6. May 1993). Glasači su na referendumu 16. maja većinom od 96% odlučili da ne prihvate plan (Republika Srpska (Bosnien-Herzegowina), 16. Mai 1993: Vance-Owen-Friedensplan Direct Democracy), označavajući ga kao „varku”. Dejvid Oven je 18. juna plan proglasio „mrtvim”. Imajući u vidu tempo kojim su se razvijali događaji u BiH, plan je zastario i pre njegovog objavljivanja. To je bio poslednji predlog koji je trebalo da sačuva jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu; ostali predlozi nudili su njenu podelu.

Krajem jula 1993. godine predstavnici zaraćenih strana u ovoj republici ušli su u novu fazu pregovora. Specijalni izaslanik generalnog sekretara UN Tornvald Stoltenberg i predstavnik Evropske zajednice Dejvid Oven predstavili su novu kartu podele BiH na tri etničke minidržave, po kojoj bi Srbi imali kontrolu nad 52% teritorije BiH, Muslimani oko 30%, a Hrvati preostalih 18%. Muslimani su 29. avgusta odbili ovaj plan.

Između februara i oktobra 1994. godine Kontakt grupa je ostvarila određeni napredak u sporazumnom rešavanju rata u BiH. Plan Kontakt grupe je predviđao državno uređenje po kojem bi Srbima pripalo 49% teritorije, što je bilo za trećinu manje od onoga što su kontrolisali (Bosnian Serbs, in Referendum, Reject Peace Plan New York Times, 30 August 1994). Nad njima je vršen jak pritisak kako bi prihvatili plan, a jedan od načina pritiska bio je i embargo na Drini. Plan je odbijen na referendumu 28. avgusta 1994. godine sa većinom od 96,66% (Republika Srpska (Bosnien-Herzegowina), 28. August 1994: Teilungsplan der internationalen Kontaktgruppe Direct Democracy).

¹⁵⁴ Vašingtonski sporazum ticao se prekida vatre između zaraćenih strana Republike Hrvatske, Herceg-Bosne i Republike Bosne i Hercegovine. Potpisan je u Vašingtonu 18. marta 1994, a ratifikovan kasnije u Beču (Bethlehem, Daniel L.; Weller, Marc (1997). *The 'Yugoslav' Crisis in International Law*. Cambridge International Documents Series. 5. Cambridge University Press. str. liiv. ISBN 978-0-521-46304-1). Sporazum su potpisali premijer promuslimanske vlade Bosne i Hercegovine Haris Silajdžić, hrvatski ministar inostranih poslova Mate Granić i predsednik Herceg-Bosne Krešimir Zubak. Prema sporazumu, teritorija koja se nalazila pod kontrolom hrvatskih i muslimanskih snaga podeljena je na deset autonomnih kantona i uspostavljena je Federacija Bosne i Hercegovine. Kantonalni sistem je uspostavljen sa ciljem da spreči dominaciju jedne etničke grupe nad drugom.

¹⁵⁵ „Srpsko-muslimanski istorijski sporazum”. *Oslobođenje*, 2. 8. 1991. godine.

donija. Njihova želja je bila da se urede odnosi Bosne i Hercegovine sa ostatkom Jugoslavije i osigura puna ravnopravnost muslimana sa ostalim narodima u zemlji u kojoj su želeli da ostanu, pored ostalog, i zbog velikog broj muslimana u Sandžaku. Insistirali su na teritorijalnoj celovitosti Bosne i Hercegovine, što je bio minimum muslimanskih zahteva u ovim pregovorima.¹⁵⁶

Radovan Karadžić je prihvatio pregovore, a kao minimum srpskih zahteva istakao je želju Srba da ostanu u jednoj državi, bez obzira na njenu formu. Na srpskoj strani pregovarači su bili Nikola Koljević, Momčilo Krajišnik i Biljana Plavšić. Osnovna načela od kojih se pošlo u pregovorima bila su da Bosna i Hercegovina ostane u Jugoslaviji (čime bi se realizovao najvažniji cilj srpske politike) i zadrži puni suverenitet, kao i da ostane u svojim granicama sa statusom države koja sa ostalim članicama zajedničke države ima spoljnu politiku, vojsku, carine, novac i opštu ekonomsku politiku, dok bi u ostalim oblastima bila samostalna.¹⁵⁷ Međutim, početak rata u Bosni i Hercegovini (1992) učinio je ovaj sporazum bespredmetnim.

U avgustu 1992. godine Slobodan Milošević se na Londonskoj konferenciji pojavio sa kontroverznom inicijativom o formiranju Balkanske konfederacije, u čiji sastav bi ušle Srbija, Crna Gora, Makedonija, Grčka i Rumunija.¹⁵⁸ Miloševićeva inicijativa bila je odbačena na samoj Konferenciji, a službena SRJ u vreme njegove vladavine, kao i nakon njegovog političkog sloma, nije imala nikakav stav prema takvoj vrsti inicijative. Na pitanje hrvatskog novinara Vladimira Barišića (*Večernji list*) povodom potencijalnog formiranja balkanske unije, prvi ministar spoljnih poslova SRJ nakon „petooktobarskih” promena (2000. godine) Goran Svilanović je kategorički izjavio: „Nismo zainteresovani za Balkansku uniju”.¹⁵⁹ Nasuprot tome, u januaru 2003. godine grčki šef diplomatije Jorgos Papandreu u izjavi za *Süddeutsche Zeitung* je poručio: „Oživljavamo viziju Balkanske Federacije!” Kako je kasnije objašnjeno, ova poruka imala je jasan diplomatski podtekst koji je podrazumevao samo poziv na intenzivniju multilateralnu saradnju u regionu. Ništa više od toga.¹⁶⁰ Iste će godine, povodom ove konstatacije, uslediti i izjava švedskog diplomate Karla Bilda, koji je za hrvatski „Globus” komentarisao: „Ona je dobra za vas. (...) Možda vi i ne znate, ali Hrvatska je već u balkanskoj uniji, jer je zapadni Balkan njezina prirodna regija”.¹⁶¹ Gotovo istovremeno, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* preneo je tekst veoma sugestivnog naslova – „Balkanske zemlje samo povezane postaju zanimljiva tržišta”, u kojem se u perspektivi insistira na postojanju *Balkanske ekonomske unije* (BEU), njezinog ustava, zajedničkog parlamenta i sl.¹⁶²

¹⁵⁶ Muhamed Filipović, „Historijski sporazum”. *Nezavisne novine*.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Sander Oral, *The Balkan and Black Sea Cooperation*, Ankara, *Foreign Policy*, sv. 17, 1993., str. 394; „Milošević se godinu dana ranije, u izjavi za grčku televizijsku mrežu „Antena”, založio za jugoslovensko-grčku konfederaciju: „Ja sam uveren da bi jedna jugoslovensko-grčka konfederacija bila, siguran sam, faktor stabilnosti u regionu i u interesu grčkog i srpskog naroda”. Takvi se Miloševićevi stavovi, međutim, mogu pripisati njegovoj želji da se na Zapadu predstavi kao političar koji teži regionalnoj saradnji, ali i da, u okviru jugoslovenske federacije, zadrži Makedoniju. Na isti način, može biti simptomatično nespominjanje Bugarske kao potencijalne članice Balkanske Konfederacije” (Saša Knežević, Nikola Zečević, „Multiratelame inicijative na Balkanu u razdoblju između 1995. i 2015. godine”, *Međunarodne studije*, vol. 15, br. 2/1015, str. 32).

¹⁵⁹ *Večernji list*, 14. novembar 2001, str. 8.

¹⁶⁰ *Slobodna Dalmacija*, „Grčka ipak ne želi Balkan-federaciju”, 8. januar 2003, str. 2-3.

¹⁶¹ Anđelko Milardović, *Pod globalnim šeširo*m, Zagreb, Centar za politološka istraživanja, 2004, str. 120.

¹⁶² Isto, str. 121.

Sa sličnim inicijativama pojavljivaće se i pojedini intelektualci i naučnici iz regiona, insistirajući na potrebi da ova ideja zaživi u javnosti. U jednom od svojih radova, raspravljajući o tehnološkom potencijalu balkanskih zemalja, turski profesor Nazmi Ozer piše: „Kulturne, socijalne, ekonomske, pa čak i klimatske sličnosti balkanskih zemalja trebaju se tretirati kao dobra šansa za obezbeđivanje novih tehnologija, uz uslov da se ujedine u `Balkansku uniju`, zato što bi jedino tada veličina populacije bila dovoljna za fizibilnost (izvodljivost – prim. autor) tehnološkog razvoja”. Kao ključni faktor za proizvodnju novih tehnologija, Ozer navodi da nijedna balkanska država nema dovoljno veliku populaciju koja bi mogla podržati tehnološku proizvodnju, te da svaki vid napretka zavisi od obrazovne, ekonomske i političke integracije ovog prostora.¹⁶³

Istovremeno, hrvatski profesor Branko Horvat zalagao se za formiranje Balkanske ekonomske unije, smatrajući da bi balkanske države u Evropskoj uniji bile svojevrsni prosjaci koji bi bili primorani da žive od donacija iz Brisela. U tom smislu, zanimljiva je analogija sa tumačenjima pojedinih verskih krugova u Hrvatskoj kada je, uoči referendumu o ulasku Hrvatske u EU, dr Goran Črpić (Hrvatska biskupska konferencija) izneo tezu kako alternativa Evropskoj uniji može biti samo Balkanska unija, sugerišući da se Hrvatska ulaskom u EU vraća civilizacijskom krugu kojem i pripada istorijski, te da bi sve drugo bilo korak unazad.

Srpski teoretičar Andrej Grubačić, direktor i osnivač Odseka za antropologiju i društvene promene u Kalifornijskom institutu za integralne studije u San Francisku, u svojoj knjizi „Don't Mourn, Balkanize! Essays After Yugoslavia” iz 2010. godine zalaže se i sam za ideju balkanske federacije, naglašavajući da je njegov antipod federaciji socijalističkih država zapravo socijalistička federacija – bez država: „Ja se zalažem za drugačiji Balkan, ne ni kapitalistički, ne ni birokratsko-socijalistički, već za transetničko društvo sa polikulturalističkim pogledom koji prepoznaje višestruke i preklapajuće identitete i veze zasnovane na dobrovoljnoj saradnji, uzajamnoj pomoći, direktnoj demokratiji grupisanih saveta i samoupravnoj privredi sa participativnim planiranjem, uramljenim u regionalni okvir federacije. (...) Balkanizacija Evrope bi se zasnivala na politici autonomnih regiona i pluralitetu kultura. Region vidim kao entitet, prethodno istrošen od strane centralizovane nacionalne države i kapitalizma, kao osnovu za obnovu i rekonstrukciju društvenog i političkog života Evrope. Moj Balkan je Balkan regionalnih jedinica, a ne nacija, koje upravljaju svoju kulturnu raznovrsnost, regionalni politički identitet koji je izgubljen kroz njihovo uključivanje u okvir nacionalne države. Iz tih razloga ja ne zagovaram podršku za novu, monoetničku, nacionalnu državu Kosovo. Moto koji bih ja voleo da ponudim je mnogo drugačiji: `Ne država, ne nacija, već Balkanska Federacija!` Projekat Balkanske federacije je projekat temeljne dekolonizacije, polikulturalnosti, društvene promene odozdo ka gore, analogno i u aktivnoj komunikaciji sa sličnim savremenim projektima. Regionalna iskustva Balkana, kao što je istorijsko iskustvo samoorganizacije, može balkanizovati i denacionalizovati evropske političke strukture...”¹⁶⁴

Levičarski intelektualac i pisac Tarik Ali u intervjuu za grčki magazin „Hot Doc” 2012. godine se, takođe, založio za koncept balkanskih integracija: „... Kreiranje regionalnih saveza mora biti važno pitanje u narednim godinama. Zašto ne i Balkanske konfederacije koja bi ojačala svaku zemlju u zajedničkom glasu protiv birokratije Evropske unije?”¹⁶⁵ Sociolog

¹⁶³ Nazmi Özer, *Difficulties of Developing Countries in Obtaining New Technologies: Special Emphasis on Balkan Countries*, Science and Technology Management, IOS Press, s.l., 1998, str. 23.

¹⁶⁴ Grubačić, Andrej, *Don't Mourn, Balkanize!: Essays After Yugoslavia*, PM Press, 2010.

¹⁶⁵ Counter Punch; url: <http://www.counterpunch.org/2012/11/15/tarik-ali-on-the-future-of-greece/>

Andreja Živković, sa Univerziteta u Kembridžu, insistira na revolucionarnoj tradiciji balkanskih naroda: „Ovaj sistem ne može opstati i moramo reći da neće biti bolje! (...) Balkanska federacija je ekonomski, socijalni i politički program oslobođenja Balkana. Ako se ujedinimo, pobićemo”. Prema njegovom shvatanju, ukoliko se prepustimo Evropskoj uniji, bićemo skrojeni kao „pacificirana kolonija i potrošačka pustinja”: „U njoj ćemo skupo plaćati uvezenu evropsku robu izvozom radne snage. Alternativa je balkanska federacija!”¹⁶⁶

Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995. godine nastupilo je razdoblje konsolidacije multilateralne saradnje na Balkanu. U tom smislu, u Sofiji je 1996. godine pokrenut *Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi* (PSuJIE/SEECF), kao okvir regionalne saradnje koji je funkcionisao na nivou redovnih godišnjih sastanaka ministara spoljnih poslova zemalja članica ove inicijative. Ona je od početka bila posvećena unapređenju međudržavne saradnje u oblasti bezbednosti, političkih i ekonomskih odnosa, pravosuđa, razvoja demokratije i drugim oblastima, radi sticanja uslova za približavanje zemalja regiona evropskim i evroatlantskim strukturama.

Članovi inicijative na početku su bili Albanija, Bugarska, Grčka, SR Jugoslavija, Makedonija, Rumunija i Turska. Vremenom joj se priključuju Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Moldavija, Slovenija i Crna Gora (2007), a Srbija će, kao naslednik državne zajednice Srbija i Crna Gora (SR Jugoslavije) naslediti i njeno članstvo u ovoj organizaciji, koja danas ima 12 članica. Osim godišnjih sastanaka ministara spoljnih poslova, praktikovani su i samiti u okviru kojih su se sastajali šefovi država ili vlada. Najznačajniji dokument ove inicijative je *Povelja o dobrosusedskim odnosima, stabilnosti, sigurnosti i saradnji u Jugoistočnoj Evropi*, doneta 2000. godine na samitu u Skoplju, koja je afirmisala ideju o međudržavnoj saradnji i evroatlantskim integracijama regiona. Zanimljivo je da se, zbog neresenog spora između Grčke i Makedonije u zvaničnim dokumentima ove organizacije nisu navodili nazivi zemalja, već samo lična imena učesnika, ili glavni gradovi, a u salama za sastanke države su bile predstavljene zastavama.¹⁶⁷

U kontekstu ove inicijative važan je bio sastanak u Solunu, juna 1997. godine, na kojem je usvojena tzv. *Solunska deklaracija* ministara spoljnih poslova, u kojoj se naglašavala „evropska orijentacija država regiona, kao integralni deo njihovog političkog, ekonomskog i društvenog razvoja”. U okviru ove deklaracije bila je predviđena i politička, ekonomska, humanitarna, ekološka, socijalna i kulturna saradnja između balkanskih zemalja.¹⁶⁸ Sastanak balkanskih šefova država ili vlada na Kritu 1997. godine predstavljao je značajan korak u pravcu razvoja multilateralne saradnje. Tada je, u okviru *Kritske izjave*, iskazano jedinstveno zalaganje za afirmaciju dobrosusedskih odnosa u ovom delu Evrope. Tom prilikom doći će i do istorijskog sastanka predsednika SR Jugoslavije i Albanije, Slobodana Miloševića i Fatosu Nanoa. Ovaj sastanak je opisan kao prvi jugoslovensko-albanski susret na vrhu, nakon susreta Josipa Broza i Envera Hodže 1947. godine.¹⁶⁹

Na samitu u Beogradu 2003. godine, kojem je prisustvovao i predsednik Evropske komisije Romano Prodi, inicirana je rasprava o viznoj liberalizaciji, kao i privrženost prin-

¹⁶⁶ *Večernje novosti*, „Alternativa je balkanska federacija”, br. 606, 2012. godine

¹⁶⁷ Duško Lopandić, Jasminka Kronja, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Beograd, 2010, str. 58.

¹⁶⁸ *The Southeast European Yearbook, 1997–1998*, Atena, ELIAMEP, 1998., str. 485-495.

¹⁶⁹ Louis Sell, *Slobodan Milosevic and the destruction of Yugoslavia, s.l.*, Duke University Press, 2002., str. 278.

cipu očuvanja suvereniteta i teritorijalnog integriteta u sprovođenju Dejtonskog sporazuma, saradnji sa Haškim tribunalom i naglašena zajednička stremljenja u pravcu evroatlantskih integracija.¹⁷⁰ U *Sarajevskoj deklaraciji* iz 2004. godine oštro je osuđeno „etnički motivisano” nasilje na Kosovu u kojem su izgubljeni ljudski životi i uništeno versko i kulturno nasleđe, koje je „zajedničko vlasništvo svih Evropljana”.¹⁷¹ Data je podrška proširenju NATO-a i EU, te izraženo uverenje da će se uskoro Bosna i Hercegovina, ali i Srbija i Crna Gora, uključiti u *Partnerstvo za mir*.¹⁷² Na osmom samitu u Bukureštu (2005) naglašena je važnost Kosova kao najznačajnijeg bezbednosnog pitanja u regionu i data puna podrška dijalogu između Beograda i Prištine, kao i poštovanju „Rezolucije 1244” UN-a.

Na samitu u Solunu 2006. godine Grčka je predložila *Akcioni plan za institucionalno jačanje PSuJIE*, kao osnovu za formiranje nove strukture regionalne saradnje koja će biti formalizovana naredne godine, na samitu u Zagrebu 2007. godine. Naime, *Pakt o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu*¹⁷³ tom prilikom biće transformisan u operativno telo – *Veće za regionalnu saradnju – VRS* (ili *Savet za regionalnu saradnju - RCC*). Tada je utvrđen i Statut nove organizacije, a za njeno sedište (Sekretarijat Saveta za regionalnu saradnju) bilo je određeno Sarajevo. Zadaci koji su se našli pred Većem za regionalnu saradnju bili su: jačanje stabilnosti i dijaloga u regionu, operativno povezivanje interesa regiona i interesa EU (kroz razvojne projekte u okviru IPA programa¹⁷⁴), koordinacija međunarodne

¹⁷⁰ Ministarstvo vanjskih i evropskih poslova Republike Hrvatske, url: http://www.mvpei.hr/seecp/docs/5_BELGRADE_DECLARATION_9_APRIL_2003.pdf

¹⁷¹ Reč je o otvorenom etničkom sukobu iz marta 2004. godine, kojom prilikom je spaljeno nekoliko stotina srpskih kuća i oštećeno ili uništeno 27 srpskih pravoslavnih manastira (Human Rights Watch, *Not on the Agenda, The Continuing Failure to Address Accountability in Kosovo Post-March 2004*, s.l., Human Rights Watch, svezak 18, 2006., str. 6).

¹⁷² D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne inicijative i multilateralne saradnje na Balkanu*, str. 67.

¹⁷³ Na inicijativu Evropske unije, 10. juna 1999. godine u Kelnu je usvojen osnivački dokument *Pakta stabilnosti za jugoistočnu Evropu*, kojim je više od 40 zemalja i međunarodnih organizacija preuzelo obavezu pružanja podrške zemljama regiona u njihovim naporima da unaprede mir, demokratiju, poštovanje ljudskih prava i ekonomski prosperitet. Političku potvrdu Pakt je dobio prilikom sastanka na vrhu u Sarajevu, 30. jula 1999. godine, a operativno je zaživeo održavanjem regionalnog stola 16. septembra 1999. godine. Pakt stabilnosti postavljao je okvir za saradnju zemalja regiona jugoistočne Evrope (Albanije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Mađarske, Makedonije, Moldavije, Rumunije, Slovenije, Turske, Hrvatske, te Srbije i Crne Gore – tadašnje SRJ), država članica EU, Sjedinjenih Američkih Država, Ruske Federacije i međunarodnih organizacija (Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi – OEBS, Savet Evrope – SE, Ujedinjene nacije – UN, Severnoatlantski savez – NATO, Zapadnoevropska unija – ZEU, Visoki komitet Ujedinjenih nacija za izbjeglice – UNHCR i Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj – OECD), uključujući i međunarodne finansijske institucije (Međunarodni monetarni Fond – MMF, Svetsku banku – SB, Evropsku investicionu banku – EIB i Evropsku banku za obnovu i razvoj – EBRD), te regionalne inicijative (Rojamon proces, Ekonomska saradnja crnomorskih zemalja – BSEK, Centralnoevropska inicijativa – CEI, Inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi – SEKI i Proces saradnje jugoistočne Evrope – SEECP). Strateški cilj Pakta bio je približavanje država jugoistočne Evrope evroatlantskim strukturama i jačanje regionalne saradnje. U organizacionom smislu, Pakt za stabilnost oslanjao se na specijalnog koordinatora kojeg je imenovala Evropska unija nakon konsultacija sa učesnicima Pakta, a potvrđivao ga je predsedavajući OEBS-a. Rad Pakta za stabilnost odvijao se preko političkog instrumenta Pakta – regionalnog stola, u okviru kojeg su funkcionisala tri radna stola: radni sto I – demokratizacija i ljudska prava; radni sto II – ekonomska rekonstrukcija, saradnja i razvoj; radni sto III – bezbednost i odbrana, pravosuđe i unutrašnji poslovi. Sedište Sekretarijata Pakta stabilnosti bilo je u Briselu. Pakt stabilnosti je 2008. godine prerastao u Savet za regionalnu saradnju (RCC).

¹⁷⁴ Instrument za prepristupnu pomoć (IPA) finansijski je instrument EU koji podržava strategiju proširenja EU, čiji je cilj pružanje pomoći kandidatima i potencijalnim kandidatima u procesu pridruživanja EU. Reč je o jedinstvenom prepristupnom instrumentu EU za budžetsko razdoblje od 2007. do 2013. godine (IPA I) i za bu-

političke, tehničke i finansijske podrške. Veće za regionalnu saradnju biće profilisano kao regionalni forum za dijalog.

Na samitu u Pomorju (Bugarska) 2008. godine doći će do prvih nesuglasica po pitanju statusa Kosova. Kada je predstavnik UMNİK-a tokom sastanka dao reč „ministru spoljnih poslova Kosova“, delegacija Srbije je napustila ovaj skup. Pitanje Kosova se samo po sebi nametnulo kao ozbiljan problem, jer je 7 od ukupno 12 članica PSuJIE priznalo kosovsku nezavisnost (Albanija, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija, Turska). Istovremeno, pozdravljeno je uvođenje vizne liberalizacije građanima Srbije, Crne Gore i Makedonije, uz očekivanje da će Evropska unija to učiniti i sa Albanijom i Bosnom i Hercegovinom.

Od 2011. godine Veće za regionalnu saradnju kreira trogodišnji dokument, pod nazivom *Strategija i program rada*, s težištem na *Strategiji JIE 2020* (Strategija razvoja Jugoistočne Evrope) čiji je cilj postizanje visokog i održivog ekonomskog razvoja, a samim tim i podsticanje većeg privrednog rasta u regionu, većeg prosperiteta i otvaranje novih radnih mesta, a sve kroz jačanje regionalne saradnje i veze sa EU. Strategija je jasno usmerena na poboljšanje konkurentnosti Jugoistočne Evrope. Od 2013. godine na čelu Veća nalazi se srpski diplomata Goran Svilanović. Ovu inicijativu pokušaći da nadogradi nova – *WB6* („zapadnobalkanska šestorka“) koju je 2013. godine formulisao crnogorski ministar spoljnih poslova Igor Lukšić, u okviru koje je predloženo formiranje zajedničke parlamentarne skupštine u kojoj bi svaka država članica imala po deset delegata; zatim, stvaranje jedinstvene bespasoške zone; formiranje BALPOL-a kao regionalnog policijskog centra koji će omogućiti funkcionalnu saradnju u borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije, te zajednički nastup na trećim tržištima. Inicijativu je podržao i tadašnji srpski premijer Ivica Dačić, predloživši formiranje *Balkanskog veća* po uzoru na Nordijsko veće, a o njenim potencijalnim prednostima indirektno će progovoriti i hrvatski biznismen Ivica Todorčić, koji je tim povodom pozvao na „hitno stvaranje balkanskog Beneluksa“. U preostalom delu regionalne javnosti ideja o „zapadnobalkanskoj šestorki“ nije rado dočekana, ali ju je podržao službeni Brisel. Radni naslov inicijative nešto kasnije je preimenovan u WB6+2, usled zanimanja Hrvatske i Slovenije da u njoj sudeluju.¹⁷⁵

U kontekstu multilateralne saradnje na Balkanu, važno je pomenuti i tematsku inicijativu pod nazivom *Central European Free Trade Agreement / Centralnoevropski ugovor o slobodnoj trgovini* (CEFTA). Reč je o trgovinskom sporazumu između Albanije, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Moldavije, Srbije, UNMIK-a (koji zastupa Kosovo i Metohiju) i Crne Gore. Osnovale su je Poljska, Čehoslovačka (kasnije Češka i Slovačka zasebno) i Mađarska (zemlje tzv. *Višegradske grupacije*) još 1992. godine u Krakovu, a u periodu od 1996. do 2004. godine inicijativi će se pridružiti i Slovenija, Rumunija, Bugarska i Hrvatska. Budući da članstvo u Evropskoj uniji (kao carinskoj uniji) nije bilo kompatibilno s članstvom u organizaciji CEFTA (kao zoni slobodne trgovine), tu će inicijativu 2004. godi-

džetsko razdoblje od 2014. do 2020. godine (IPA II). Prioriteti ovog programa su pružanje pomoći zemljama korisnicima u ispunjavanju političkih, ekonomskih i drugih kriterijuma koji se odnose na usvajanje pravnih tekovina EU, izgradnju administrativnih kapaciteta i jačanje pravosuđa, kao i pomoć zemljama u procesu pripreme za korišćenje strukturnih i kohezionih EU fondova nakon pristupanja Evropskoj uniji. IPA programi pomoći zamišljeni su da pruže podršku zemljama korisnicima u njihovim naporima za jačanje demokratskih institucija i vladavine prava, reformi državne uprave, reformi privrede, poštovanju ljudskih i manjinskih prava, promovisanju ravnopravnosti među polovima, jačanju civilnog društva, unapređenju regionalne saradnje, postizanju održivog razvoja i smanjenju siromaštva.

¹⁷⁵ Diplomarius, *Zapadnobalkanska šestorka + 2*, Podgorica, br. 1, 2013, str. 46-48.

ne napustiti njene najstarije članice: Češka, Slovačka, Poljska, Mađarska i Slovenija, a 2007. godine Rumunija i Bugarska. U međuvremenu, deo ovog programa postaće i Makedonija (2006), posle čega je doneta odluka (na inicijativu Evropske komisije i PSuJIE) da se on proširi i na Zapadni Balkan. Na temelju regionalnog *Memoranduma o trgovinskoj liberalizaciji*, potpisanog u Ženevi 2001. godine, koji je obavezao balkanske države da potpišu bilateralne ugovore o slobodnoj trgovini,¹⁷⁶ decembra 2006. godine u Bukureštu je zaključen novi (modernizovani) sporazum CEFTA. Tim činom zemlje članice su se obavezale da će do 31. decembra 2010. godine uspostaviti međusobnu zonu slobodne trgovine.¹⁷⁷ Članice organizacije CEFTA 2007. godine postaće i Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Srbija, Moldavija i Kosovo (UNMIK).

Taj sporazum stvorice uslove za ravnomerniji razvoj Zapadnog Balkana, kao i za jačanje međudržavne saradnje i solidarnosti. Samo godinu dana pre toga, poslednji premijer SFRJ Ante Marković je, u svojoj beogradskoj izjavi, predložio balkanskim liderima sličan oblik saradnje: „Zašto se ne bi razgovaralo o nekoj vrsti, neću reći carinske unije, već određenih carinskih benificija, da se ove naše jadne privrede koje su preostale iz vremena u kome su bile mnogo jače nego što su danas – zaposle, da međusobno više kupuju, da međusobno više prodaju, da zaposle radnike tih zemalja!” Iako će program uticati na poboljšanje opšte slike regiona u inostranstvu, javljaju se i određeni problemi u njegovom funkcionisanju. Posebno će biti sporan bosansko-hercegovački *Zakon o zaštiti poljoprivrednih proizvoda* u odnosu na Hrvatsku i Srbiju, koji nije bio u korelaciji sa odredbama sporazuma CEFTA. Nastupiće i političko-tehnički problemi (korišćenje carinskih potvrda i sl.) nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Istovremeno, BiH će negodovati zbog visokih carinskih stopa (od 10%) koje je uvela „vlada” Kosova na robu koja dolazi iz BiH. Uprkos navedenim problemima, ukupan obim trgovine u zemljama članicama CEFTA u periodu od 2004. do 2008. godine je – udvostručen. Prema analizi Svetske banke iz 2009. godine, međusobni izvoz u okviru programa CEFTA dostigao je respektabilan procenat u bruto nacionalnom dohotku pojedinih balkanskih država. U Makedoniji je iznosio 14,2 % od ukupnog BND-a, u Bosni i Hercegovini 12,1%, u Srbiji 7,2%.¹⁷⁸

Institucionalna saradnja na Balkanu u poslednjih desetak godina takođe je doživela značajan napredak. U tom smislu, posebno su važni elementi parlamentarne saradnje kroz tri regionalne inicijative: *Regionalni sekretarijat za parlamentarnu saradnju u Jugoistočnoj Evropi* sa sedištem u Sofiji; *Cetinjski parlamentarni forum*, sa sedištem na Cetinju, te *Konferencija parlamentarnih odbora za evropsku integraciju država obuhvaćenih Procesom stabilizacije i pridruživanja Jugoistočne Evrope* (KOSAP), osnovana u Sarajevu.

U kontekstu vojno-odbrambene, policijske i sudske saradnje, danas egzistira nekoliko inicijativa: Proces saradnje ministara odbrane; Konferencije načelnika generalštabova zemalja Balkana; Centar za sigurnosnu saradnju; Forum za pomoć zemljama Jugoistočne Evrope; Centar za kontrolu malog i lakog naoružanja; Regionalna antikorupcijska inicijativa; Regionalna inicijativa za migracije, azil i izbeglice; Udruženje šefova policije Jugoistočne Evrope; Policijski forum; Konvencija o policijskoj saradnji u Jugoistočnoj Evropi; Mreža žena policijskih službenika; Mreža javnih tužioca na području Zapadnog Balkana itd.

¹⁷⁶ E. Busek, B. Kühne, *From Stabilization to Integration*, The Stability Pact for SEE, Beč, 2010, str.137-147.

¹⁷⁷ D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, str. 118.

¹⁷⁸ B. Handjiski, *Enhancing Regional Trade Integration in SEE*, Washington, World Bank Working Papers, 185, 2009.

Saradnja civilnog sektora predstavlja važan aspekt međudržavnog povezivanja na Balkanu. Nekoliko civilnih udruženja i mreža predstavljaju značajne karike u savladavanju političkih problema i nesporazuma koji su ostavili posledice u ovom regionu. Među njima su i: *Igmanska inicijativa*, *Organizacija multietničkih gradova Jugoistočne Evrope*, *Civilni dijalog*, *Asocijacija CIVIS*, *Koalicija za regionalnu komisiju (REKOM)* i dr. Balkanske države su praktikovale saradnju i u onim inicijativama koje se ne ograničavaju isključivo na balkanski geografski prostor, kao što su *Organizacija za crnomorsku ekonomsku saradnju*, *Srednjoevropska inicijativa*, *Jadransko-jonska inicijativa* itd.

Osim tendencija za integracijom zemalja Balkana na regionalnom nivou, aktuelna je i njihova integracija u Evropsku uniju i NATO. Grčka, Rumunija, Bugarska, Hrvatska i Slovenija su članice EU, dok su preostale zemlje (Makedonija, Crna Gora i Srbija) dobile status kandidata za članstvo i otpočele pristupne pregovore, ili sa statusom kandidata. Bosna i Hercegovina je u junu 2008. godine potpisala *Ugovor o pridruživanju* sa EU, ali zbog složene političke situacije na unutrašnjem planu još uvek nije podnela zahtev za članstvo. U decembru 2009. godine EU je uvela viznu liberalizaciju za građane Crne Gore i Srbije njihovim stavljanjem na „belu” šengensku listu, a naredne godine proširila je i na Albaniju i Bosnu i Hercegovinu. Osim toga, većina balkanskih država članice su NATO-a. Neke su, pre ili kasnije, na putu da to postanu, dok je Srbija u decembru 2006. godine pristupila *Partnerstvu za mir* – političko-vojnom programu NATO-a, radi ostvarivanja vojne saradnje sa ostalim evropskim državama. U decembru 2007. godine Narodna skupština Republike Srbije proglasila je neutralnost u odnosu na sve postojeće vojne saveze.¹⁷⁹

Imajući u vidu aktuelnu situaciju, potrebno je naglasiti da se Zapadni Balkan i dalje suočava sa veoma ozbiljnim političkim, ekonomskim i bezbednosnim izazovima: makedonsko pitanje, unutrašnja nefunkcionalnost Bosne i Hercegovine, odnosi između Beograda i Prištine, Beograda i Zagreba, međudržavni granični sporovi... Važno je zapitati se: da li će se ti problemi rešiti integracijom u okviru Evropske unije i NATO-a, ili je bolje najpre pokušati, putem međudržavne saradnje, pronaći rešenje za neke od problema s kojima se zemlje zapadnog Balkana i dalje suočavaju. Ovde se vraćamo na sam početak naše priče.

Izvori i literatura

- [1] Svetozar Marković, *Srbija na Istoku*, Beograd, 1965.
- [2] Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, Beograd, 1988.
- [3] Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870-1918*, Beograd, 1982.
- [4] Dimitrije Tucović, *Izabrani spisi*, knjiga I-II, Beograd, 1950.
- [5] Dimitrije Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd, 1914; Isto, Reprint izdanje, Zemun, 2011.

¹⁷⁹ Zoran Dragišić, stručnjak za pitanja vojne bezbednosti, u februaru 2010. godine je tvrdio kako je Srbija neutralna samo na papiru: „da bi smo zadržali poziciju neutralnosti, treba da budemo neutralni. Mi to, međutim, nismo, jer ona nije potvrđena ni jednim međunarodnim ugovorom, kao u slučaju Švajcarske, Austrije i Švedske (...) NATO je svuda oko nas. To više nije samo vojni, već i politički, pa i ekonomski savez. Pitanje našeg članstva u Alijansi se otvoreno postavlja, pogotovo ako ćemo u EU. Verujem da će pritisci Rusije prestati čim predamo kandidaturu za ulazak u NATO, kao što je to bilo i u slučaju Rumunije i Bugarske”. Slično razmišlja i vojni analitičar Aleksandar Radić: „Moraćemo da se odredimo da li ćemo u Alijansu ili ne, jer neutralnost ne postoji i niko je ne priznaje. NATO nema alternativu”. (unos na: “Blic online”, 18. 02. 10.; url: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/177190/Vojni-analiticari-Srbija-je--neutralna-samo-na-papiru>).

- [6] Nikola Popović, *Dimitrije Tucović: njegov život i rad*, Beograd, 2014.
- [7] Istorijski arhiv KPJ, knj. II, *Zbornik dokumenata*, Beograd, 1950.
- [8] Mirjana Zorić, Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva rata i u Drugom svetskom ratu, *Svarog*, časopis za društvene i prirodne nauke, Nezavisni univerzitet Banja Luka, br. 1, 2010.
- [9] Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti, Srbija i Jugoslavija*, knj. III, Beograd, 2001.
- [10] Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992.
- [11] Desanka Pešić, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935*, Beograd, 1983.
- [12] Veselim Đuretić, *Upotreba Rusije i zapada, Obmane saveznika zarad velikohrvatske politike*, Beograd, 1997.
- [13] Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993.
- [14] Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd, 1991.
- [15] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1-3, Beograd, 1988.
- [16] Danijela D. Popović, Rezolucija Informbiroa i 1948. godina u očima ruskih istoričara i istraživača, feljton u listu *Dan*, od 8. do 18. marta 2008.
- [17] Aleksandar Životić, Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945-1947, *Istorija 20. veka*, Beograd, 2010.
- [18] Aleksandar Životić, *Jugoslavija i jačanje sovjetskog uticaja u Albaniji (1947-1948)*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007.
- [19] Aleksandar Životić, Otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiroa 1948-1954, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2009.
- [20] Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 18, Beograd, 1982.
- [21] Branko Petranović, Jugoslovensko-albanski odnosi 1945-1948. i naše manjine u NR Albaniji; U: Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji, *Zbornik radova* sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21-23. juna 1990.
- [22] Aleksandar Životić, *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti (1947-1957)*, Beograd, 2015.
- [23] Jerzi Holzer, *Komunizam u Evropi, povijest pokreta i sustava vlasti*, Zagreb, 2002.
- [24] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 19339-1945*, Beograd, 1992.
- [25] Todor Kulić, *Tito, Sociološko-istorijska studija*, Beograd, 1988.
- [26] *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, knj. II, Beograd, 1989.
- [27] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda u narodnosti Jugoslavije* (kraće: *Zbornik NOR-a*), Vojnoistorijski institut, tom 1, knjiga 2, Beograd, 1949.
- [28] AVNOJ i revolucija, *Zbornik dokumenata*, Priredili B. Petranović i S. Nešović, Beograd, 1983.
- [29] Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, 1, Beograd, 1987.
- [30] Budislav Vukas, *Prijedlozi i nacrti konfederalizacije Jugoslavije 1990/91 - posljednji pokušaji „spašavanja” zajedničke države*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, v. 27, br. 2, 2006.
- [31] Momčilo Diklić, *Srbi u Hrvatskoj 1945-1991: period potiranja nacionalnog identiteta*, Institut za evropske studije, Beograd, 2007.
- [32] Dejan Jović, *Yugoslavia: A State that Withered Away* (Jugoslavija: država koja je odumrla u papiru), Purdue University Press, 2009.
- [33] Mihailo Đurić, „Smišljene smutnje”, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 3/1971.
- [34] Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla – uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003.
- [35] Borisav Jović, *Poslednje dani SFRJ*, drugo izdanje, Beograd, 1996.

[36] "Jugoslavija á la carte", *Plan lorda Karingrona*, www.camo.ch/sj_jugoslavija.htm

[37] Saša Knežević, Nikola Zečević „Multiratelarne inicijative na Balkanu u razdoblju između 1995. i 2015. godine”, *Međunarodne studije*, časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju Centra za međunarodne studije u Zagrebu, Hrvatske udruge za međunarodne studije i Visoke škole međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hamaršeld (Dag Hammarskjöld), vol. 15, br. 2/1015.

[38] Josip Glaurdić, *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. London: Yale University Press. 2011.

[39] Grubačić, Andrej, *Don't Mourn, Balkanize!: Essays After Yugoslavia*, PM Press, 2010.

[40] Duško Lopandić, Jasminka Kronja, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Beograd, 2010.

[41] Anđelko Milardović, *Pod globalnim šeširom*, Zagreb, Centar za politološka istraživanja, 2004.

[42] E. Busek, B. Kühne, *From Stabilization to Integration*, The Stability Pact for SEE, Beč, 2010.

[43] Human Rights Watch, *Not on the Agenda, The Continuing Failure to Address Accountability in Kosovo Post-March 2004*, s.l., Human Rights Watch, svezak 18, str. 6, 2006.

PRIKAZ KNJIGE SRĐANA STARČEVIĆA „POLITIČKI SMISAO ŽRTAVA REVOLUCIONARNOG TERORA“

Bojana I. Ružičić
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Politički smisao žrtava revolucionarnog terora; Srđan Starčević; Zadužbina Andrejević, Beograd, 2018, 120 str.

Razmišljajući o revoluciji čiji je bio svedok i čije je mnoge važne aktere lično upoznao, ruski filozof Nikolaj Berđajev zapisao je da se u njoj svesno žrtvuju nevini kako bi kazna zaobišla vine. Tako bi se, u najkraćem, mogla iskazati osnovna misaona nit monografije Srđana Starčevića, koji je pod naslovom „Politički smisao žrtava revolucionarnog terora“ objavila Zadužbina Andrejević i koju su za štampu preporučila četvoročlana recenzentska komisija: prof. dr Ilija Kajtez, koji je dao ocenu naučnog dela, prof. dr Zoran Stojiljković, prof. dr Dragan Gostović i doc. dr Dušan Spasojević.

Autor se na 120 stranica bavi razlozima zbog kojih su u radikalnim socijalnim revolucijama, u ime uzvišenih humanih ideala, žrtvovani mnogi, uglavnom nevini ljudi. Osim sažetka, uvoda, zaključka i spiska literature, u kojoj je navedeno 139 veoma dobro odabranih naslova, monografija sadrži tri poglavlja.

Prvo među njima, pod naslovom „Dva lica revolucije“, donosi podrobna objašnjenja sociološkog fenomena društvenog kretanja, sa ključnim teorijama iz političke filozofije i istorije socijalnih ideja i teorija koje se bave ovim pitanjem. Autor upoznaje čitaoce sa velikom dilemom: da li se kretanje društva može prikazati u obliku uzlazne, neprekinute, prave i beskonačne linije ili u obliku kruga, to jest da li je suština društvene dinamike u stalnom napretku ili večnom, začaranom kruženju. Autor se, takođe, u ovom poglavlju bavi pojmom revolucije, načinom na koji se priprema društveno-istorijska pozornica za odigravanje revolucije i specifičnim dijalogom koji se u predrevolucionarno vreme uspo-

stavlja između društva i države ili nosioca državne vlasti i ukazuje na zavisnost toka revolucije, pa i samog njenog dešavanja, od odgovora koje vlast daje na zahteve za društvenim promenama koji ključaju iz „odozdo“, iz društva.

Rimski bog Janus imao je više lica: blago lice za mir i ljutito, za rat. Tako, po Starčevićevom mišljenju, i revolucija ima svoju svetlu i tamnu stranu; prva je sazdana od velikih nada i uzvišenih ideala, humanih potencijala i uzdizanja vrlina, a drugo je oličeno u raskidu s prošlošću i tradicijom, tragičnom pokušaju skraćivanja istorije, neredu, haosu, bezakonju, neizvesnosti, sumnjičenjima i prolivanju ljudske krvi. Tragična raspolućenost revolucije, po mišljenju ovog autora, počinje razilaženjem ideala revolucije i njene političke prakse, društveno-istorijskog puta kojim ona kreće u (makar javno proklamovanoj) nameri da se približi idealima.

Drugo poglavlje, „Žrtve na oltaru revolucije“, posvećeno je razmatranju osnova međuljudskog nasilja, usponu terora u radikalnim revolucijama i zločinima i žrtvama tog istog terora. Autor smatra da je karakter žrtava revolucionarnog terora politički. Po njegovom mišljenju, radikalne revolucije imale su tri vrste žrtava. Prve žrtve bili su predstavnici starog režima, ljudi iz privilegovanih društvenih stratuma. Oni su postajali žrtve revolucije u jurišu naroda na institucije i društvene odnose koji su bili duša dotadašnjeg poretka, koji je u (pred)revolucionarnom periodu opažan kao nepravedan. Ove žrtve nastaju uglavnom kao posledica političke borbe između stare vladajuće elite i njenih pristalica i klijenata s jedne strane i (dela) povlašćenog društva s druge strane, mada se ne može dovesti u pitanje ni postojanje uličnih zločina, izliva „besa naroda“ i delovanja nasilnih pojedinaca (zločinaca iz navike i zločinaca od prilike).

Drugi tip žrtava su sami revolucionari – vođe revolucije koje je ona pojela, kao Saturn, kako je to primetio Vernjio, jedan od učesnika Francuske buržoaske revolucije. Revolucionari postaju žrtve revolucije u međusobnoj borbi za vlast. Otuda je, zaključuje Starčević, Dantonova opaska, da su svi revolucionari Kaini, preciznija od Vernjioove. Dantonova metafora u kojoj je upotrebljen lik starozavetnog bratoubice na nedvosmislen način ukazuje na uzrok međusobnog istrebljivanja revolucionara. Revolucionari stradaju u međusobnim obračunima, u borbi za vlast. Jakobinski i boljševički teror pokazuju da je revolucionarni radikalizam posledica, između ostalog, duhovnog monizma, to jest odbijanja vođa terora da prihvate ma koju drugu ideju ili način dolaska do ciljeva revolucije, od onog koji je zacrtala vladajuća grupa. U takvoj situaciji, svaka je ideja koja odstupa od vladajuće doktrine, svaki nezavisni način mišljenja, svaka kritika, čak i svaka dilema i sumnja, ravna izdaji. Ponekad, kao što je to bio slučaj u jakobinskom teroru, svi drugi politički klubovi (osim jakobinskog) su zatvarani i zatirani. Logika je bila jasna – pravoverni revolucionar može biti samo jakobinac. U staljinizmu ovo nije važno, jer je teror imao za cilj da osigura neprikosnovenu dominaciju Staljina nad sovjetskim društvom u celini i svim njegovim delovima uzetim ponaosob.

Treća vrsta žrtava su sasvim nevini ljudi. Prolivanje krvi nevinih otvara na najočigledniji način pitanje legitimizacije revolucionarne vlasti. Ta krv bila je važan argument ljutih protivnika revolucije i Starčević nas upoznaje sa trojicom ključnih teoretičara iz korpusa protivnika revolucije: Edmundom Berkom, Žozefom de Mestrom i Nikolajem Berđajevim, čime se otvara treće poglavlje monografije, s naslovom „Revolucionarna vlast na testu legitimnosti“. Razmatranja o argumentima ovih filozofa protiv revolucije izložena u ovoj knjizi mogu se smatrati istinski vrednim ogleđima iz istorije političke i socijalne filozofije.

Autor s pravom primećuje da se zbog razmera terora i velikog broja nevinih žrtava često se kaže da su ove žrtve posledica kretanja revolucionarne bujice, stihije nasilja i straha i omasovljenog ludila, ali da je to samo delimična istina. Revolucija jeste regrutovala i krvožedne ljude, koji su uživali u nasilju i patnjama svojih žrtava, ali je radikalna revolucija bila ambijent koji je takvima omogućio da dođu u priliku da ispolje svoj sadizam, dok su vođe revolucije bili pravi nalogodavci. Problem koji iskrsava pred očima revolucionara koji uspeju da se domognu vlasti, jeste problem legitimizacije revolucijom osvojene vlasti. Pošto se legitimnost revolucionarne vlasti temelji na proklamovanim ciljevima revolucije, revolucionarna vlada ne sme da dozvoli postojanje bilo kakve sumnje u ispravnost njenih vizija čak i kada ih društvena stvarnost ogoli. Krivica za neuspehe prebacuje se na postojeće ili izmišljene kontrarevolucionarne elemente, ali takav mehanizam žrtvenog jarca, svesno stavljen u pogon, širi jaz između ideja vodilja revolucije s jedne i sredstava revolucionarne borbe i posledica revolucije s druge strane.

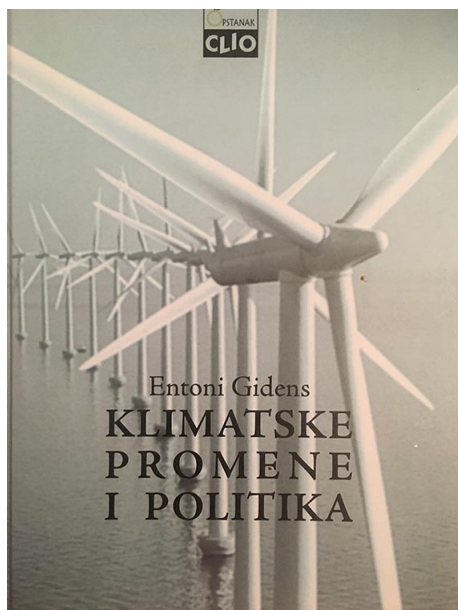
Starčević se rado poziva na Diveržeovu političku kamuflažu, koja je važna u njegovom objašnjavanju prave funkcije revolucionarnog nasilja, terora i žrtava. Ta funkcija, po mišljenju ovog autora, u čvrstoj je vezi sa očuvanjem vlasti, a ne sa ostvarivanjem proklamovanih ciljeva revolucije i približavanja idealima kojima je revolucija nadahnuta. Nasilna sredstva sasvim logično ne mogu voditi ostvarivanju proklamovanih ciljeva i uzvišenih vrednosti kojima je nadahnuta revolucija, a to znači da upotreba nasilja i ljudske žrtve koje su posledica tog nasilja imaju neki drugi smisao za revolucionarnu vlast. Ali, uočava autor, postoje obrasci nasilja koje preduzimaju revolucionari u svim radikalnim revolucijama i koji se ponavljaju, što znači da oni imaju skrivenu strukturu i da moraju imati određenu logiku. Tu logiku autor nalazi u sferi politike, jer je u teroru uvek reč o nastavku političke borbe za očuvanje vlasti. Vlast sa svojom struktura, mogućnostima, opojnošću i sklonošću ka kvarenju ljudi i društvenih odnosa, ostaju neuzdrmani revolucijama, ma koliko one radikalne bile. Autor, dakle, zaključuje da je borba za sticanje i očuvanje vlasti taj logički luk koji povezuje sve žrtve revolucije i koji objašnjava potrebu radikalnih revolucija za velikim brojem žrtava.

O aktuelnosti teme dovoljno govori to što se, uprkos postmodernističkim nastojanjima da se revolucionarna alternativa prikaže kao nemoguća, revolucije događaju i u savremenom svetu, istina uglavnom u vidu obojenih revolucija ili obaranja represivnih režima. Knjiga se pojavljuje posle stogodišnjice Oktobarske revolucije i uoči dvestotridasetogodišnjice Francuske buržoaske revolucije, pa ako usvojimo načelo po kome je istorija učiteljica života, ona ne bi trebalo da prođe nezapaženo, posebno kada se ima u vidu da se autor oslanja na relativno široku i adekvatnu literaturu i solidnu naučnu argumentaciju. Pisana odnegovanim i jasnim stilom, ali bez neukusnih uproščavanja složenih društvenih fenomena i podilaženja predrasudama, ona zaslužuje ne samo da se nađe pred sudom stručne javnosti, nego i da dopre do šire čitalačke publike.

PRIKAZ KNJIGE ENTONI GIDENSA „KLIMATSKE PROMENE I POLITIKA“

Marina Filipović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Klimatske promene i politika; Entoni Gidens;
CLIO, Beograd, 2010, 303 str.

Originalno delo jednog od najpoznatijih modernih sociologa današnjice Entoni Gidensa, pod nazivom *Klimatske promene i politika*, predstavlja nezaobilazno štivo kako za akademsku zajednicu, tako i za kreatore političkih odluka. Autor je na svojevrsan način izvršio sublimaciju postojećih naučnih i tehnoloških saznanja i izneo mnoštvo ideja i predloga za rešavanje oprečnih političkih stavova u vezi problema koji nastaju kao posledica globalnog zagrevanja i klimatskih promena. Na samom početku Gidens ističe dve vrlo važne činjenice: da se klimatske promene umnogome razlikuju od ostalih problema sa kojima se čovečanstvo suočava; i da bi eventualne posledice po život na zemlji mogle biti katastrofalne ukoliko dopustimo da se one i dalje nekontrolisano odvijaju.

Gidens upozorava da opasnosti koje globalno zagrevanje donosi nisu neposredne, vidljive i opipljive u svakodnevnom životu, i da se može dogoditi da će veliki broj ljudi mirno sedeti u pogledu njih i ništa konkretno ne preduzimati. Kako bi opisao prethodno navedeni problem, autor je upotrebio, danas već naširoko poznat termin, „Gidensov paradoks“. Autor u tom smislu jasno ističe da, iako analize javnog mnjenja pokazuju da većina ljudi smatra da je globalno zagrevanje velika opasnost, samo mali broj je onih koji bi bili spremni da radi toga znatnije promene svoj način života. Međutim, pozitivno je što Gidens ne osporava da je u poslednjih nekoliko godina učinjen veoma značajan korak i da je povećan nivo svesti kod većine političkih lidera o rizicima koje klimatske promene donose, kao i potrebe da se na njih reaguje. Autor toj tematici pridaje poseban značaj, stoga je i veliki deo svoje knjige posvetio upravo politici u vezi s klimatskim promenama u industrijskim zemljama. Naime, neosporna je činjenica da su industrijske zemlje najveći emiteri štetnih gasova koji doprinose promeni klimatskih obrazaca, i da kao takve moraju preuzeti najveću odgovornost za kontrolisanje emisije tih gasova u bliskoj budućnosti. Prepoznajući svakako neosporan značaj ovih subjekata, pored toga, autor ističe da bi države trebalo da sarađuju s nizom drugih ustanova i tela, kao i sa drugim zemljama i me-

đunarodnim organizacijama ukoliko žele da budu efikasne, Posebno izdvojivši zeleni pokret, za koji jasno konstatuje da već godinama vrši najveći uticaj na ekološku politiku, a da se „biti zelen“ danas javlja kao sinonim nastojanja da se klimatske promene ograniče. Pozitivno je videti, da nasuprot uobičajenom mišljenju toga vremena, Gidens ukazuje da treba biti prilično oprezan prilikom upotrebe izraza „zelen“, i da stavovi zelenih ne doprinose mnogo ostvarivanju cilja da briga o očuvanju životne sredine postane deo utemeljenih političkih institucija, i da bi u političkoj filozofiji zelenih trebalo doći do razdvajanja onog što je vredno od onog što nije. Zapravo, Gidens osporava jedno od ključnih ideja zelenog pokreta – načelo predostrožnosti „Ne mešaj se u stvari prirode“ i ideju da nastojanjima za smanjenjem klimatskih promena pokušavamo da „spasemo našu planetu“ koja će, kako kaže Gidens, opstati šta god mi radili. Prema Gidensu, cilj nam je da očuvamo pristojan život ljudskih bića na planeti, i ako je moguće da ga poboljšamo.

Celokupna politika u pogledu klimatskih promena odnosi se na upravljanje rizicima, o kojima se govori na gotovo svakoj stranici Gidensove knjige. Gidens ističe da je za rešavanje problema globalnog zagrevanja neophodan dugoročan politički pristup i da se mora primeniti neka vrsta planiranja unapred. Međutim, polemiku o politici klimatskih promena autor smešta u širi tematski okvir koji, pored rizika i opasnosti obuhvata i pitanja zaštite životne sredine, međunarodnih pregovora, tržišta emisijama gasova, tehnologije, civilnog društva, obnovljivih izvora energija, geopolitike u vezi s klimatskim promenama i odnosa razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Stoga je Gidens već u prvom delu knjige, o klimatskim promenama, rizicima i opasnostima, ukazao da sam pristup rizicima i neizvesnosti oko globalnog zagrevanja može biti dvostruk. Autor je naveo na stavove skeptika i njihove tvrdnje da se u pogledu rizika preteruje, i da se u javnosti vrši kampanja ogromnih razmera, koja ima za cilj da nas ubedi da je globalno zagrevanje ljudskog porekla. Među skepticima, Gidens navodi „neobičan“ skepticizam danskog autora Bjerna Lomborga. Njegovu neobičnost Gidens pronalazi u tome što Lomborg prihvata da je globalno zagrevanje stvarnost i da je posledica ljudskih aktivnosti, za razliku od drugih skeptika koji izričito tvrde da je klima u svetu uvek u stanju stalnog menjanja i da aktuelni rast temperature nije ništa novo. Lomborg spornost pronalazi u nepromišljenom rasipanju sredstava na programe ogromnih razmera za smanjenje emisija ugljen-dioksida, i da su trenutno, značajniji problemi siromaštvo u svetu, širenje sive i nuklearnog naoružanja.

Pišući o rizicima uopšte, a ne samo o globalnom zagrevanju, Gidens navodi druge autore koji tvrde da živimo u doba „strahovanja“ među kojima su ona koja se odnose na klimatske promene. Tom prilikom, Gidens ukazuje na radove Bukera i Norta, koji nagoveštavaju nastanak „novog doba predrasuda“, koji je nalik na epizode masovne panike u prošlosti, poput lova na veštice u postsrednjovekovnom periodu. Zatim ukazuje na strahovanja, koja su se gotovo sva pokazala neosnovanim, a koja su postala deo našeg svakodnevnog života, od tajanstvenih i smrtonosnih novih virusa i bakterija koji se nalaze u hrani ili kruže prirodnom sredinom, do otrovnih supstanci u našim domovima i radnim mestima, do vizije nove propasti zasnovane na strahu od globalnog zagrevanja. Iako Gidens ne izražava saglasnost sa pojedinim stavovima skeptika, on ipak naglašava da skeptici zaslužuju pažnju koja im se mora posvetiti i da je skepticizam ne samo glavni pokretač nauke, već i značajan stvaralac politike, Gidens potvrđuje da je ispravno da sve tvrdnje o klimatskim promenama i njihovim posledicama budu stalno podvrgavane kako kritičkom, tako i naučnom ispitivanju. Tako nam Gidens u narednom delu poglavlja predstavlja deo literature o propasti

sveta, gde citira autore koji ističu da civilizacijama prethodi propast kada pređu granice svoje održivosti u prirodnoj sredini. Kao fenomenalan primer za to navodi ono što se dogodilo na Uskršnjem ostrvu u Tihom okeanu, koji predstavlja najekstremniji primer uništavanja šuma u svetu. Nakon toga, Gidens navodi knjigu uglednog naučnika Martina Risa „Naš poslednji vek“, koji predviđa mogućnost da ljudski rod ne preživi dvadeset prvi vek, zbog obilja opasnosti koje nastaju kao posledica naših mnogostrukih mešanja u ono što su bile stvari prirode. Gidens smatra da nagoveštaje o sudnjem danu ne treba shvatati doslovno, već pre svega kao upozorenje šta bi moglo da krene nizbrdo ako ne pazimo i ako ne preduzimamo odgovarajuće mere. Dakle, Autor knjige, podržava odmereno i svestrano procenjivanje i suočavanje sa rizicima, a ne preneglašavanje opasnosti. Usredsređivanje na najgore scenarije, smatra Gidens, retko je, ako ikada i jeste, najbolji način suočavanja s rizicima. Prema njemu, to naprotiv može da dovede do preneglašanih reakcija koje pre onemogućavaju političko delovanje nego što mu doprinose.

U narednom poglavlju Gidens prelazi na drugi „paket“ rizika, koji su u vezi sa snabdevanjem energijom. Gidens kaže, da su oni samo na prvi pogled, sasvim drugačiji po izgledu i sadržaju od rizika koji se dovode u vezu sa klimatskim promenama. Gidens smatra, da onaj koji govori o nafti, govori i o politici, a da je rasprava o ograničenosti rezervi fosilnih goriva u svetu od velikog značaja za politiku u pogledu klimatskih promena. Kako u pogledu vrhunca proizvodnje nafte postoje isto tako velike nesuglasice kao i u pogledu globalnog zagrevanja, Gidens smatra da u tom kontekstu postoje dve veoma slične. Dok jedni smatraju da postoje dovoljne zalihe nafte i prirodnog gasa i ne prihvataju da buduće snabdevanje tim energentima treba kod nas da izazove zabrinutost, čak i uz sve viši nivo privrednog rasta u velikim zemljama u razvoju, pa i uz rastući broj stanovnika u svetu. Drugi pak smatraju da se svet brzo približava vrhuncu proizvodnje nafte i da će, možda u sasvim bliskoj budućnosti, u industrijski razvijenim zemljama i zemljama u razvoju biti neminovna prilagođavanja ogromnih razmera. U delu o skepticima, Gidens citira autore koji tvrde da ćemo se verovatno suočavati s dramatičnom energetsom krizom koja će zadesiti čitav svet i koja će periodično ugrožavati opstanak ljudske civilizacije. S druge strane, Gidens podseća da je proizvodnja električne energije veliki izvor gasova koji su odgovorni za efekat staklene bašte, i da bismo sagledali dešavanja u toj oblasti, moramo najpre da se upoznamo sa institucijama i praksom u doba kada je energija bila jeftina, jer se, prema njemu, tadašnji način razmišljanja danas čini veoma površnim. Kao osnovnu razliku između optimističnih i apokaliptičnih scenarija Gidens pronalazi samo u proceni vremena kada će promene našeg ustaljenog načina života morati da budu izvršene. Nakon toga, Gidens navodi procene preostalih zaliha fosilnih goriva i opisuje ponašanje velikih sila, među kojima su SAD, Kina, Britanija i Indija, koje nastoje da obezbede naftu, kupovinom naftnih nalazišta u različitim zemljama za sopstvenu eksploataciju.

U trećem poglavlju pod nazivom „Zeleni i posle njih“ Gidens daje pregled ključnih tema i kratak istorijski razvoj pokreta zelenih. Izraz zeleni u političkom smislu nastao je u Nemačkoj gde je zelena stranka prvi put ostvarila određen izborni uspeh, nakon čega su se „zeleni“ razvili u globalni pokret. Gidens smatra da pokret zelenih i nije pokret, i da se pre može reći o raznolikom nizu stavova, ideja i uputstava za akciju. Za njega je zelena misao poput socijalizma, posledica industrijske revolucije. Prema Gidensu, zeleni se na neki način suprotstavljaju zvaničnim institucijama vlasti, bilo u vidu glomazne vlade ili velikog biznisa. Oni osporavaju „produktivizam“ u ekonomiji i naglašavanje privrednog rasta

kao najviše ekonomske vrednosti, dok je rast koji umanjuje kvalitet život i ugrožava biosferu prema njima „neekonomičan“. Većina zelenih nema poverenja u kapitalizam i tržišta i ima prilično neprijateljski stav prema velikim korporacijama. Giden ističe da zeleni nisu protiv nauke već protiv „scijentizma“ neograničene vere u nauku, a naročito, tehnologiju. Mnogi zeleni se protive daljem privrednom rastu sa obrazloženjem da on nanosi preveliku štetu i zalažu se za „društvo bez privrednog rasta“. Gidens daje kratak pregled tri koncepta koja je razvio pokret zelenih: princip obazrivosti, održivosti i načela zagađivač plaća. Princip obazrivosti je pojam koji je u širokoj upotrebi i van zelenog pokreta, u vezi sa rizicima koje donose klimatske promene i drugim oblastima zaštite životne sredine. Njegovu suštinu Gidens sažeto izražava aforizmom „bolje je ne rizikovati, nego žaliti“. Tom prilikom, Gidens objašnjava da se načelo obazrivosti odnosi se na mogućnost štete, kao na samo jednu stranu rizika, ali da nikako ne treba zanemariti da rizik ima dve strane, od kojih je se ova druga odnosi na smelost i inovacije, „skok u nepoznato“. Zaključujući da bez rizika nema napretka, Gidens umesto principa obazrivosti, predlaže da se pri proceni rizika uvek pravi analiza troškova i koristi, i u tom smislu predlaže sopstveni princip, princip postotka. Gidens smatra da zeleni pokretne rešava neke značajne dileme, i prema njemu treba postaviti pitanje korisnosti ideja koje od njih pristižu.

Gidens piše da je za istoriju ekološke misli značajna 1972. godina, kada je objavljena jedna značajna studija organizacije Rimskog kluba, pod nazivom „Granice rasta“. Grupa autora je u navedenoj studiji iznela procene posledica koje bi eksponencijalni ekonomski rast i porast stanovništva, mogli da imaju po budućnost čovečanstva, tvrdeći da je naša civilizacija na putu da iscrpi prirodne resurse od kojih zavisi naš opstanak. Odmah nakon Granica rasta, Gidens piše i o konceptu „održivog razvoja“ u okviru kojeg, kao i kod ovog prvog, ističe da savremena industrija zabrinjavajuće brzo troši raspoložive sirovine i da to, bez uvođenja velikih promena, ne može dugo da traje. Gidens je naveo i danas najčešće citiranu definiciju Komisije za održivi razvoj (poznatije kao Brundtland komisija) prema kojoj je održivi razvoj „razvoj koji ide u pravcu zadovoljavanja potreba sadašnjih generacija, ali ne ugrožavajući mogućnost budućim generacijama da zadovolje svoje potrebe“. Gidens smatra da je uvođenje navedenog koncepta donekle doprinelo zbližavanju dve do tada neusaglasive grupe, zelenih i drugih protivnika privrednog rasta, s jedne strane, i onih koji podržavaju privredni pristup s druge strane. Međutim, Gidens dalje ističe da je to pojam koji je postao toliko popularan da se danas koristi gotovo svuda i prisutan je u hiljadama knjiga, članaka i govora. Razloge popularnosti koncepta održivog razvoja, Gidens pronalazi, u njegovom „umirujućem“ svojstvu, ali i suštinskoj nejasnoći koja je u sprezi sa sastavom „imati i jare i pare“. Gidens dalje piše kako su mnogi zapazili protivrečnost značenja između dva osnovna izraza koncepta, „održivost“ i „razvoj“. Prema Gidensu održivost podrazumeva „kontinuitet i ravnotežu“, dok razvoj podrazumeva „dynamizam i promene“, i dok vlade i kompanije prednost daju razvoju, ekolozi se bave aspektima održivosti. Upravo zbog nedovoljne određenosti pojma i uverenja pisca ovog dela da „održivi razvoj“ više predstavlja „parolu“ nego analitički pojam, Gidens je nastojao da ga u knjizi *Klimatske promene i politika* izbegava. Prema Gidensu razvoj predstavlja akumulaciju bogatstva obično merenog na osnovu BDP-a. Nakon toga, Gidens navodi i kritičare BDP-a kao pokazatelja blagostanja, među kojima su Đon Talbert i Kliford Kob, kojima se pripisuje autorstvo Pravog pokazatelja napretka (PPN). Uveden 1995. godine PPN, polazi od sličnih kriterijuma lične potrošnje kao i BDP, ali uzima u obzir činioce po-

put raspodele dohotka, vrednosti dobrovoljnog rada i rada u domaćinstvima, kriminala i zagađivanja životne sredine. Gidens, zatim, opisuje i treći koncept koji je razvijen od strane pokreta zelenih, poznat kao „zagađivač plaća“. Prema njemu, ovaj koncept je „zamisao“ koja se lakše prihvata od drugih, pre svega jer podrazumeva da onaj ko izaziva zagađenje životne sredine, emisijom štetnih gasova, treba da izvrši nadoknadu srazmernu nanetoj šteti. To je logika na kojoj se temelje porezi u vezi sa klimatskim promenama i tržišta emisija gasova. Gidens, posebno ističe klauzulu da zemlje koje su do sada najviše doprinele emisiji gasova koji stvaraju efekat staklene bašte sada moraju tu emisiju najviše da smanje. Gidens opravdano zaključuje da je ovu zamisao teško sprovesti u delo u praksi. Kao razloge za to, Gidens postavlja logično pitanje: „Gde počinje odgovornost za zagađivanje životne sredine, a gde se završava“? No, i pored ograničenja koja svakako možemo pripisati načelu „zagađivač plaća“, Gidens zaključuje da, ono „ipak“ pomaže da klimatske promene uđu u oblast ortodoksne politike, dok bi načelo obazrivosti i koncept održivog razvoja trebalo da zanemarimo.

Kada je reč o politici u vezi s klimatskim promenama, Gidens iznosi ideje, koje je zatim tematizovao u svim narednim poglavljima knjige, a koje predstavljaju okvir za institucionalizaciju politike u vezi sa klimatskim promenama. Prva ideja o „državi garantu“ podrazumeva da država preuzima odgovornost za ostvarivanje opštih ciljeva i da je ona garant njihove transparentnosti i prihvatljivosti. Duga je „političko približavanje“, koja podrazumeva nivo pozitivnog preklapanja mera za ublažavanje klimatskih promena sa ostalim oblastima javne politike, i to na način da se one međusobno podstiču. Zatim, objašnjava ideju „ekonomskog približavanja“ koja se odnosi na preklapanje niskouglednih tehnologija, oblika poslovanja, načina života i privredne konkurentnosti. Gidens je tom prilikom izjednačava sa idejom ekološke modernizacije, koja prema njemu predstavlja partnerstvo u okviru kojeg vlade, kompanije, umereni zaštitnici životne sredine i naučnici saraduju na prilagođavanju kapitalističke političke ekonomije ekološki prihvatljivim stavovima. Sledeća ideja „Stavljanje u prvi plan“ proističe iz potrebe da globalno zagrevanje treba da bude u središtu naših misli, i da je neophodna upotreba raznih političkih mera kojima globalno zagrevanje možemo držati na istaknutom mestu u političkim dešavanjima. Radi potrebe postavljanja pozitivnih ciljeva, Gidensova peta ideja dobija naziv „Pozitivni aspekti klimatskih promena, koja podrazumeva dugoročno razmišljanje i davanje prioriteta trajnosti u odnosu na kratkotrajno razmišljanje. U okviru šeste ideje, pod nazivom „Prevazilaženje političkih razlika“ Gidens ističe da pitanje o klimatskim promenama u velikoj meri prevazilazi stranačku politiku, i da reagovanje na ovaj problem ne sme da odaje utisak odnosa leve i desnice. Zatim sledi načelo „Srazmernosti“, u kojem autor govori o tome da nijedno delanje ili ne delanje nije bez rizika, i da uvek u određivanju politike treba imati u vidu ravnotežu rizika i mogućnosti. Ideja „Imperativ razvoja“ podrazumeva da se siromašnim zemljama mora priznati pravo na privredni razvoj, čak i ako taj proces podrazumeva znatno povećanje emisije gasova staklene bašte. Kada je reč o problemima u bogatim zemljama, koji prema Gidensu nastaju usled „Prekomernog razvoja“ i obilja, rešenje se pronalazi u približavanju opšte politike i politike u pogledu klimatskih promena. Kao poslednju ideju za institucionalizovanje politike klimatskih promena Gidens navodi „proaktivno prilagođavanje“. Zaključujući da će do klimatskih promena doći bez obzira na naše sadašnje i buduće delanje, i da se uporedo sa nastojanjima na njihovom ublažavanju, mora razraditi i politika prilagođavanja. Tom prilikom, Gidens sa pravom i vrlo mudro za-

ključuje da se prilikom debate i tematike o procenama rizika treba unapred i što je moguće bolje pripremiti i svoje akcije usklađivati s novim i pouzdanijim informacijama.

U četvrtom poglavlju pod nazivom „Šta je do sada urađeno“ Gidens daje pregled rezultata u smanjenju emisija gasova staklene bašte kod razvijenih i nerazvijenih zemalja, odnosno demokratskih i nedemokratskih. Pri tome, Gidens daje prednost demokratskim zemljama, uz obrazloženje da one podstiču razvoj nauke, na kome se temelji naša svest o problemima koje izaziva globalno zagrevanje, zatim piše da one omogućavaju angažman društvenih pokreta, ekoloških grupa za pritisak, kao i nevladinih organizacija. Prema Gidensu, u nedemokratskim zemljama postoji jaka kontrola građanskih organizacija, uključujući registraciju članstva i nadzor njihovih aktivnosti, uz pravo zabrane njihovog rada u slučaju da se suprotstavljaju stavovima vlasti. Gidens daje pregled aktivnosti razvijenih zemalja u cilju smanjenja nivoa emisije štetnih gasova, navodeći pozitivne primere Švedske, Nemačke, Norveške, Finske, Švajcarske, Islanda, Velike Britanije i Kostarike kao zemalja koje su u tom pravcu najviše učinile. Za navedene primere Gidens kaže da su najboljem slučaju okviri, izdvajajući pri tom Veliku Britaniju, kao poseban, ili ti kako Gidens piše, „karakterističan primer“. Na samom kraju Gidens zaključuje da svaka zemlja sledi svoj put, samo su im suštinski problemi zajednički.

U okviru petog poglavlja Gidens naglašava koje su to ključne tvrdnje u njegovoj knjizi. Kao prvu izdvaja da su industrijske zemlje te koje moraju biti predvodnici u rešavanju problema izazvanih klimatskim promenama i da će uspešnost tih nastojanja u velikoj meri zavisiti od njihovih vlada i državnih aparata. Zatim, da sve što se može učiniti posredstvom države zavisi od obezbeđenja široke podrške građana u procesu korišćenja demokratskih prava i sloboda. Takođe, da bi država bila uspešna u ostvarivanju ciljeva u vezi s klimatskim promenama, ona mora da saraduje s raznim grupama, i svakako, s javnošću. Kada je reč o liberalnom stavu o pravima i obavezama pojedinaca, Gidens nedvosmisleno ističe da svako ima pravo da vodi život po sopstvenom nahođenju ako time ne nanosi štetu drugima.

U sedmom poglavlju „Politika prilagođavanja“ Gidens opisuje suštinu izraza „prilagođavanje“, gde kaže da je pogrešno zaključivanje da se pod njim podrazumeva samo reagovanje na posledice promena onda kada do njih dođe, već da do prilagođavanja mora u najvećoj meri da dođe unapred i da mora biti preventivnog karaktera. Problematizujući pitanja prilagođavanja klimatskim promenama Gidens ističe da je bitno odrediti smernice za aktivnosti prilagođavanja jer one mogu biti od pomoći u određivanju i usmeravanju mera koje preduzimamo. Tom prilikom, Gidens naglašava razlike između naknadnog prilagođavanja i prilagođavanja mogućim budućim dešavanjima. Prilagođavanje mogućim budućim dešavanjima Gidens naziva proaktivnim prilagođavanjem, za koje smatra da bi trebalo da bude u središtu svih naših razmišljanja o prilagođavanju. Prema njemu, prvi zadatak u okviru politike prilagođavanja za svaku državu jeste da načini detaljan pregled ranjivih mesta, na lokalnom i nacionalnom nivou. Nakon toga Gidens daje široku lepezu mogućih adaptacija, navodeći kao primere prilagođavanja i nivou čitave Evrope, na polje u Velikoj Britaniji, i na samom kraju prilagođavanje zemalja u razvoju.

Nakon toga, Gidens problematizuje pitanja teškoća i prepreka koje se pojavljuju u prihvatanju međunarodnih sporazuma usmerenih na smanjenje emisije štetnih gasova. Kao primer navodi sporazum iz Kjota koji je prihvaćen „tek 2005. godine“ i činjenicu da većina zemalja nije žurila sa ostvarivanjem „čak“ i najskromnijih ciljeva, pa ga Gidens u velikoj meri proglašava odbačenim i „nerealnim“. Gidens nedvosmisleno i jasno navodi da su svi

vidovi politike u pogledu klimatskih promena bili pod uticajem političkih interesa. Kao poseban primer navodi stvaranje tržišta emisija gasova kojima bi se ograničavalo zagađivanje životne sredine. Iako u jednom delu Gidens priznaje da i „pored nedostataka“, plan „tržišta emisija gasova“ u praksi dovodi do smanjenja emisija, i to uz mnogo manje ukupne troškove nego što su to tvrdili predstavnici industrija koji su mu se suprotstavili. Naime, preliminarni plan za moguće međunarodno tržište emisija gasova napravljen je u Kjotu, gde dogovoreno da industrijske zemlje mogu jedna drugoj da prodaju „jedinice smanjenja emisije gasova“, a mogu i da njima trguju sa zemljama u razvoju i da se to uzme u obzir u pogledu njihovih kvota za smanjenje emisije.

U poslednjem poglavlju kome daje naziv „Geopolitika u vezi s klimatskim promenama“ Gidens problematizuje različite aspekte odnosa između aktera na svetskoj političkoj sceni, gledano kroz prizmu klimatskih promena i energetske sigurnosti. Tom prilikom, Gidens piše da reagovanje na klimatske promene samo po sebi doprinosi međunarodnoj saradnji. Međutim, Gidens podvlači da problemi koje klimatske promene izazivaju, naročito sa sve prisutnijom nestašicom energije, mogu da poprime vojni karakter i da predstavljaju bezbednosne rizike. Sve bi to, prema autoru, moglo da ima i za posledicu stalno pogoršavanje međunarodne saradnje, u okviru koje se bezbednost sve više smatra elementom razdvajanja. Zaključujući da ono što bi trebalo da bude glavni cilj smanjenja emisija gasova moglo bi da bude žrtvovano konkurentskoj borbi za resurse i da tako dovede do još veće napetosti i podela. Dok bi, s druge strane, lideri pojedinih zemalja ili grupa zemalja mogli da klimatske promene zloupotrebe u ostvarivanju sopstvenih uskih ciljeva.

Govoreći o „iluzornoj svetskoj zajednici“ Gidens naglašava da su u vreme kada je svetu potrebno efikasnije rukovođenje međunarodne institucije postale slabije nego što su bile u proteklom periodu. Kada je reč međunarodnim institucijama, Gidens izdvaja Ujedinjene nacije, kojima dodeljuje ključnu ulogu u borbi protiv klimatskih promena, naročito posredstvom Međuvladinog panela o klimatskim promenama koji preko svojih izveštaja vrši snažan uticaj na jačanje međunarodnog angažovanja u vezi sa globalnim zagrevanjem. Međutim, kada je reč o klimatskim promenama i energetske sigurnosti Gidens ipak konstatuje da je „budućnost sveta u rukama SAD i Kine“, koje treba da rade na udruživanju svojih aktivnosti.

Na samom kraju knjige *Klimatske promene i politika*, autor postavlja jasno pitanje: „Šta nam predstoji: novo mračno doba, novo doba prosvete ili možda zbunjujuća mešavina oba ta doba?“ Nakon čeka se brzo opredeljuje za ovu treću mogućnost, dodeljujući joj epitet najverovatnija. Zaključujući da moramo gajiti nadu da će na toj vagi prevagnuti strana doba prosvete, što nam daje tračak nade da se naši snovi neće pretvoriti u katastrofe i košmare, o kojima je pisao u uvodnom delu knjige.

PRIKAZ ZBORNIKA RADOVA „ZLOČIN U SIRIGU 13. APRILA 1941. GODINE – GENEZA, SIMBOL, POSLEDICE“

Nikola Tošić Malešević*

Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*

Zločin u Sirigu 13. aprila 1941. godine – geneza, simbol, posledice; zbornik radova; Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912-1918 njihovih potomaka i poštovalaca „Vidovdan“, Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918 njihovih potomaka i poštovalaca „Staro Đurđevo“, Mesna zajednica Sirig, Malo istorijsko društvo, Sirig – Temerin – Novi Sad, 2017, 138 str.

Zločin koga su, 13-14. aprila 1941., mađarska okupatorska vojska i nemzeteri (narodna straža)¹ počinili nad srpskim civilnim stanovništvom u selu Sirig kod Temerina spada među prve i svakako najjezivije zločine koji su počinjeni na tlu Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata (1941–1945). Selo Sirig u opštini Temerin, osnovano je 1927. godine, u procesu kolonizacije od strane srpskih ratnih dobrovoljaca iz Prvog svetskog rata (1914–1918). To su bili pripadnici srpskog stanovništva sa prostora bivše Austro-Ugarske (van prostora današnje Autonomne pokrajine Vojvodine)

ne) koji su, ne želeći da ratuju protiv Srbije, prešli ili se dobrovoljno prijavili u srpsku vojsku. Pored njih, tu su bili i Srbi – kolonisti (takođe sa prostora bivše Austro-Ugarske),² „optanti“ – Srbi koji su se doselili na teritoriju današnje Vojvodine sa prostora koji su, posle konačnih povlačenja granica u prvim godinama nakon završetka Prvog svetskog rata 1918, pripali Rumuniji i Mađarskoj i autokolonisti – Srbi sa prostora Vojvodine koji su i sâmi dobijali zemlju, ako su bili ratni dobrovoljci u srpskoj vojsci ili ako je nisu imali dovoljno pre Prvog svetskog rata 1914. godine.

* Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

¹ Nemzeteri, tj. Narodna straža bile su jedinice mađarske vojske u Drugom svetskom ratu (1941–1945) koje su uglavnom činili pripadnici mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji, danas Srbiji.

² Većina ratnih dobrovoljaca i kolonista koji su osnovali Sirig poticala je sa prostora Bosne i Hercegovine, tačnije iz Bosanske (Banjalučke) Krajine, Cazinske Krajine i istočne Hercegovine.

Svo pomenuto srpsko kolonističko stanovništvo u Vojvodini mađarske okupatorske vlasti smatrale su za nepoželjno,³ te da ga zato treba ili pobiti ili proterati ili logorisati. Sve pomenuto su tokom Drugog svetskog rata i činili. Posledica takvog stava bio je i masovni pokolj u Sirigu 13–14. aprila 1941. Naime, pomenutog dana su u Sirig došli nemzeteri iz Temerina i zahtevali da srpsko stanovništvo izađe i stane pored obližnjeg međunarodnog puta Beograd – Novi Sad – Subotica. Tu su trebali, kako su im nemzeteri naređivali, da sa belim zastavama dočekaju i pozdrave mađarsku vojsku koja je nastupala sa severa, dok se ispred nje, ka jugu, povlačila jugoslovenska vojska, pritisnuta opštom teškom situacijom u drugim delovima zemlje. Naređenje nemzetera je izvršeno. Ljudi su se okupili pored međunarodnog puta i prve jedinice mađarske vojske, uglavnom pešadija, prošle su u miru. Ali, ubrzo su stigle motorizovane jedinice sa mitraljezima koji su opkolili srpske civile. Zatim je stigla motorizovana artiljerija i odred tenkova mađarske vojske koji su počeli da granatiraju Sirig. Iskupljeni srpski civili počeli su da beže prema selu Stepanovićevo (kod Novog Sada). Mađarski vojnici iz motorizovanih jedinica su na to po civilima osuli paljbu iz mitraljeza, a narednog dana, 14. aprila, ubijali su ljude po kućama u Sirigu. Rezultat dvodnevnog pokolja bio je 111 ubijenih Sirižana-civila. Mnogi Sirižani su bili pohvatani, zatvoreni u vatrogasni dom u Temerinu gde im se spremalo pogubljenje. Međutim, njih su od smrti spasili advokat dr Mihalj Feher i lekar dr Jožef Trojer, i sâmi pripadnici mađarske nacionalne manjine. Pomenuta dvojica bili su protiv pokolja nad Srbima i sukobljavanja pripadnika srpskog i mađarskog naroda.

U kasnijem toku Drugog svetskog rata iz Siriga je poginulo još mnogo ljudi.⁴ Ukupan broj žrtava iz Siriga u Drugom svetskom ratu iznosio je 360 poginulih, odnosno jedna trećina stanovnika sela. Toliki gubici ovo naselje, nakon srpskog sela Prebilovci kod Čapljinne (Hercegovina), svrstava na drugo mesto najstradalnijih naselja na području bivše Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata.

Da bi se očuvalo sećanje na nevine žrtve fašističkog terora, u Sirigu je, 5. novembra 2016. godine, povodom 75 godina od pomenutog zločina, održan naučni okrugli sto. Radovi sa naučnog okruglog stola, njih šest, štampani su naredne, 2017. godine, u zborniku radova *Zločin u Sirigu 13. aprila 1941. godine – geneza, simbol, posledice* koga ovom prilikom predstavljamo čitaocima.

Zbornik, kako smo naveli, sadrži šest naučnih radova, od kojih četiri sadrže podceline. Na početku zbornika nalazi se predgovor koga je napisao Dragoljub Vujović, predsednik Udruženja ratnih dobrovoljaca 1912–1918 njihovih potomaka i poštovalaca „Vidovdan“ iz Siriga. Nakon toga, slede tekstovi naučnih radova.

Prvi rad delo je dr Gorana Vasina, vanrednog profesora na odseku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Naslov ovog rada je *Nacionalno-politič-*

³ Mađarske okupatorske vlasti su smatrale da su ti kolonisti, kao borci srpske vojske iz Prvog svetskog rata (1914–1918) zakleti neprijatelji Mađarske. Uz to smatrale su da su naseljeni od strane jugoslovenskih vlasti sa ciljem da izmene etničku sliku Vojvodine na štetu Mađara i Nemaca, a u korist Srba. Mađari su naročito zamerali ovo drugo. Međutim, treba reći da im nije smetalo kada su oni isto to radili u 19. veku naseljavajući veliki broj mađarskih porodica po današnjoj Vojvodini upravo sa ciljem da umanje etničku dominaciju Srba na tim prostorima.

⁴ Neki su stradali u mađarskim logorima, neki od ustaša na teritoriji tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH), neki od nemačkih okupatorskih trupa i kolaboracionista na prostoru okupirane Srbije, a neki kao borci Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ).

ka borba Srba u Ugarskoj 1867–1918. i u njemu se opisuje borba srpskog stanovništva za svoja nacionalna i politička prava u Ugarskoj (Mađarskoj) u periodu od austro-ugarske Nagodbe 29. maja 1867. do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) /Jugoslavije 1. decembra 1918. godine. Drugi rad, *Srpski dobrovoljci u Prvom svetskom ratu i Austro-Ugarska*, napisao je istoričar i književnik dr Milan Micić, pomoćnik pokrajinskog sekretara za kulturu, javno informisanje i odnose sa verskim zajednicama Pokrajinske vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine. U njemu se obrađuju teme ratnog dobrovoljaštva u srpskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata među srpskim stanovništvom na prostoru nekadašnje Austro-Ugarske, odnos austro-ugarskih vlasti prema srpskim ratnim dobrovoljcima i njihovim porodicama i naponi austro-ugarske diplomatske mreže u severnoj i južnoj Americi da spreči prikupljanje dobrovoljaca za srpsku vojsku na pomenutim prostorima. Zamenik direktora Muzeja Vojvodine u Novom Sadu, viši arhivista i istoričar Zoran Veljanović autor je trećeg naučnog rada (*Stvaranje kolonističkih naselja u Bačkoj 1920–1941*) u kome se opisuju agrarna reforma u Bačkoj nakon završetka Prvog svetskog rata 1918. godine, donošenje agrarnog zakonodavstva, kolonizacija Bačke i naseljavanje ratnih dobrovoljaca između dva svetska rata (1918–1941) i novoosnovane kolonije (kolonistička naselja) u Bačkoj. Kao dodatak ovog rada je spisak novoosnovanih kolonija i broj stanovnika u njima pred izbijanje Drugog svetskog rata 1941. godine.

Direktor Muzeja Vojvodine u Novom Sadu, muzejski savetnik, viši naučni saradnik, istoričar i politikolog dr Drago Njegovan napisao je četvrti naučni rad pod nazivom *Mađarska okupacija Bačke i Baranje i zločin u Sirigu 13. aprila 1941.* U ovom radu čitalac se može upoznati sa revizionizmom u Mađarskoj u periodu između dva svetska rata od 1918. do 1941. godine, načinom na koji je Mađarska, u savezništvu sa nacističkom Nemačkom i fašističkom Italijom, postigla svoj cilj revizije granica prema Čehoslovačkoj, Rumuniji i Jugoslaviji, mađarskim osvajanjem Bačke i Baranje tokom Aprilskog rata 1941, razlozima okrutnosti koje je mađarska vojska ispoljila prema srpskom stanovništvu u Bačkoj i Baranji, kao i sâmim zločinom počinjenim u Sirigu 13–14. aprila 1941. Peti rad delo je dr Predraga Bajića, istoričara i višeg kustosa Muzeja Vojvodine u Novom Sadu i zove se *Logorisanje kolonista u Bačkoj.* Ovaj rad posvećen je temama kao što su etničko pitanje u politici Hortijeve Mađarske, Aprilski rat i prvi zločini mađarske okupatorske vojske prema kolonistima, planovi mađarskih okupatorskih vlasti za proterivanje kolonista i njihova delimična realizacija, logori za koloniste u Bačkoj i logori za koloniste u današnjoj Mađarskoj. Poslednji, šesti, rad pod nazivom *Mađarski okupacioni sistem u Bačkoj i Baranji (1941–1944)* napisao je istoričar iz Muzeja Vojvodine u Novom Sadu, dr Aleksandar u kome čitaocima daje na uvid vojnu i civilnu upravu mađarskih okupatorskih vlasti u Bačkoj i Baranji tokom Drugog svetskog rata, sveopštu politiku mađarizacije Bačke i Baranje, represije i zločine prema, prvenstveno, Srbima i Jevrejima, političke prilike u Bačkoj i Baranji tokom mađarske okupacije, sistem nemačko-mađarskog dvovlašća u Bačkoj i Baranji nakon ulaska nemačkih trupa u Mađarsku po sporazumu između Adolfa Hitlera i Mikloša Hortija 18. marta 1944, oslobođenje Bačke (u oktobru 1944) i Baranje (u novembru 1944) od nemačko-mađarske okupacije koje su izvršile jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i sovjetske Crvene armije i posledice mađarske (kasnije i nemačke) okupacije pomenute dve oblasti.

Posle teksta naučnih radova slede prilozi u vidu spiska ubijenih meštana Siriga tokom pokolja 13–14. aprila 1941. i kompletan tekst rukopisa Božidara I. Vujanovića iz Siriga pod naslovom *Sirižani u logorima: Vrbas, Bačka Topola, Subotica, Šarvar i Kanjiža 1941–1945.*, štampan u Novom Sadu 2009. godine. U ovom rukopisu, pokojni Božidar I. Vujanović je opisao velike patnje i poniženja koje je, zajedno sa ostalim Sirižanima, pretrpeo i prošao u mađarskim logorima. Na samom kraju, nalazi se katalogizacija zbornika u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu.

Zbornik radova koga smo upravo predstavili je veoma značajan za stručnu i ostalu čitalačku publiku jer obrađuje temu koja je na prvi pogled lokalna u užem i širem smislu (budući da obrađuje zločin počinjen u jednom selu – Sirigu, kao i u dve oblasti – Bačkoj i Baranji), ali kada se malo bolje pogleda prikazuje opis mukâ i stradanja kroz koje su prošli ljudi na prostoru bivše Jugoslavije tokom najgoreg sukoba u istoriji ljudske civilizacije – Drugog svetskog rata, jer se isti ili sličan obrazac ponavljao, od strane raznih okupatorskih i kolaboracionističkih jedinica, na teritoriji cele nekadašnje zemlje.

Zbornik sadrži tabele i veliki broj kolor i crno-belih fotografija na kojima se mogu videti učesnici naučnog okruglog stola i događaji iz prošlosti (među njima i slike brutalnih zločina počinjenih od strane mađarskih okupatorskih jedinica i njihovih proglašâ). Izdavači su Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918 njegovih potomaka i poštovalaca „Vidovdan“ iz Siriga, Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918 njegovih potomaka i poštovalaca „Staro Đurđevo“ iz Temerina, Mesna zajednica Sirig i Malo istorijsko društvo iz Novog Sada. Njegovo izdavanje finansijski su potpomogli Pokrajinski sekretarijat za kulturu, javno informisanje i odnose sa verskim zajednicama Pokrajinske vlade Autonomne Pokrajine Vojvodine i opština Temerin. Štampan je u 500 primeraka, a izvršni izdavač je štamparija „SAJNOS d.o.o.“ iz Novog Sada.